Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ISSN: 3007-0325

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 3, ТОМ 11, 2024

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

№ 3, ТОМ 11, 2024

2024

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№ 3, ТОМ 11, 2024

2024

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3, VOL 11, 2024

2024

Ғылыми журнал

Журнал 2022 жылдан бері шығады

Құрылтайшы және баспагер:

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты

Редакция мен баспагер мекен жайы:

Заңды мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі 28, 050010

Нақты мекен жайы: Қазақстан, Алматы қ., Құрманғазы к-сі 29, 050010

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген, куәлік №KZ54VPY00039118

«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 3, ТОМ 11, 2024

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының магистратура мен докторантура жөніндегі ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2022 года

Учредитель и издатель:

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова

Адрес редакции и учредителя:

Юридический адрес: Казахстан г. Алматы, ул. Шевченко 28, 050010

Фактический адрес: Казахстан, г. Алматы, ул. Курмангазы 29, 050010

Журнал зарегистрирован в Министерстве информации и общественного развития Республики Казахстан от 16 августа 2021 года,

«КАЗАХСТАНСКОЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЕ» № 3, ТОМ 11, 2024

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, генеральный директор Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ученый секретарь по магистратуре и докторантуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been published since 2022

Founder and publisher:

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Editorial office and founder address:

Legal address: Kazakhstan Almaty, st. Shevchenko 28, 050010

Actual address: Kazakhstan, Almaty, st. Kurmangazy 29, 050010

The journal was registered with the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan on August 16, 2021, certificate no. KZ54VPY00039118

«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES» № 3, VOL 11, 2024

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Smagulov Bolat, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), қауымдастырылған профессор (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары, PhD (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Муминов Аширбек Курбанович, Ислам Ынтымақтастығы Ұйымының жанындағы Ислам тарихы, өнері мен мәдениеті зерттеу орталығының халықаралық байланыстар жөніндегі кеңесші, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Стамбұл, Түркия)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Үйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Сарқытқан Қастер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, география ғылымдарының кандидаты, профессор (Алматы, Қазақстан)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, Ресей Ғылым Академиясы Шығыстану институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Мәскеу, Ресей)

Липкин Михаил Аркадьевич, Ресей Ғылым Академиясы Дүние жүзі тарихы институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Мәскеу, Ресей)

Аксой Бюлент, Гази университетінің профессоры, Білім факультеті, доктор (Анкара, Түркия)

Вашари Иштван, Шығыстану университеті, Лоран Этвеш атындағы Университеттің түркі филологиясы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы (Будапешт, Мажарстан)

Мисава Нобуо, Азия мәдениетін зерттеу институтының қоғамтану факультеті, әлеуметтік-мәдени зерттеулер бөлімін ғылыми қызметкері (Токио, Жапония)

Фу Хуньцзунь, Шыңжаң университетінің профессоры, доктор (Үрімші, Қытай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ұлттық археология орталығының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан)

Шуппе Мария, Ұлттық ғылыми зерттеулер орталығының директоры (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, Комплутенсе университетінің профессоры, филология факультетінің вице-деканы (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, Висконсин университетінің эмеритус-профессоры (Мэдисон, АҚШ)

Нуриева Фануза Шакуровна, Қазан (Приволжье) федералдық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы (Қазан, Ресей)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологичесих наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Смагулов Болат Кудайбергенович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, PhD (История), ассоциированный профессор (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Муминов Аширбек Курбанович, советник по международным связям Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре при Организации исламского сотрудничества, доктор исторических наук, профессор (Стамбул, Турция)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Саркыткан Кастер, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат географических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Батырхан Болатбек Шаденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Аликберов Аликбер Калабекович, директор Института востоковедения Российской академии наук, доктор исторических наук, профессор (Москва, Россия)

Липкин Михаил Аркадьевич, профессор Института общей истории Российской академии наук, доктор исторических наук (Москва, Россия)

Аксой Бюлент, профессор Университета Гази, образовательный факультет, доктор (Анкара, Турция)

Вашари Иштван, Университет востоковедения, профессор кафедры тюркской филологии имени Лорана Этвеша, доктор исторических наук (Будапешт, Венгрия)

Мисава Нобуо, научный сотрудник отдела социокультурных исследований, факультет социологии Института изучения культур Азии (Токио, Япония)

Фу Хуньцзунь, профессор Синьцзянского университета, доктор (Урумчи, Китай)

Бабаджанов Бахтияр Мираимович, ведущий научный сотрудник Национаольного центра археологии Академии наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук, профессор (Ташкент, Узбекистан)

Шуппе Мария, директор Национального центра научных исследований (Париж, Франция)

Елена Ордуна Носито, профессор Университета Комплутенсе, вице-декан филологического факультета (Мадрид, Испания)

Шамильоглу Юлай, профессор-эмеритус Висконсинского университета (Мэдисон, США)

Нуриева Фануза Шакуровна, профессор Казанского (Приволжского) федерального университета, доктор филологических наук (Казань, Россия)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Smağūlov Bolat, Leading Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relationsof the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

***Turlygozhayeva Altyngul*,** Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Muminov Ashirbek Kurbanovich, Advisor on International Relations at the Research Center for Islamic History, Art and Culture at the Organization of Islamic Cooperation, Doctor of Historical Sciences, Professor (Istanbul, Turkey)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana,Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Sarkytkan Kaster, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, candidate of geographical sciences, professor (Almaty, Kazakhstan)

Batyrkhan Bolatbek Shadenuly, leading researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD (Almaty, Kazakhstan)

Alikberov Alikber Kalabekovich, Director of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor (Moscow, Russia)

Lipkin Mikhail Arkadyevich, Professor of the Institute of General History of the Russian Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences (Moscow, Russia)

Aksoy Bülent, Professor of Gazi University, Faculty of Education, Doctor (Ankara, Turkey)

Vasary Istvan, University of Oriental Studies, Shygystan University, Professor of the Lórán Eötvös Department of Turkic Philology, Doctor of Historical Sciences (Budapest, Hungary)

Misawa Nobuo, Researcher of the Department of Sociocultural Studies, Faculty of Sociology, Institute for the Study of Asian Cultures (Tokyo, Japan)

Fu Hongzun, Professor of Xinjiang University, Doctor (Urumqi, China)

Babadzhanov Bakhtiyar Miraimovich, Leading Researcher of the National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan)

Szuppe Maria, Director of the National Center for Scientific Research (Paris, France)

Elena Orduna Nosito, Professor at the Complutense University, Vice-Dean of the Faculty of Philology (Madrid, Spain)

Shamiloglu Uli, Professor Emeritus at the University of Wisconsin (Madison, USA)

Nuriyeva Fanuza Shakurovna, Professor at the Kazan (Volga Region) Federal University, Doctor of Philological Sciences (Kazan, Russia)

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
ISSN: 3007-0325
ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ

МАЗМҰНЫ

Алғысөз *19*

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Мәсімханұлы Д., Дарбай Н.Х., Тұрлығожаева А.Д.
ҚКП-ның ұлттық аумақтық автономия саясаты және оның Шыңжаңда атқарылуы *25*

Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е., Муминов А.К.
Дәуіт-ата қорымының жазба ескерткіштерін зерттеу: Хорезм аймағында жүргізілген экспедиция материалдары негізінде *38*

Керім Ш., Жеменей И., Әмірбекова С.К.
Үндістан тарихындағы Дели сұлтандығы дәуіріндегі мәмлүктер кезеңі *54*

Надирова Г.Е., Мустафа Ф.
Араб әлеміндегі гендерлік теңдік: миф пе әлде шындық па? *72*

Әшім Б.Ә., Бұрханов Б.
Моңғолия мен Қазақстандағы қазақ некротопонимдерінің зерттелуі (XIX ғ. екінші жартысы – XXI ғ. бірінші ширегі) *83*

Дәуен Д.Б., Искакова З.У.
«Ашықтық және реформа» саясатынан кейінгі Қытайдың мәдениеті мен білім салаларындағы өзгерістер *96*

Қоңқабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х.
Шығыстың «преториандары»: Мысырдағы қыпшақ элитасы *107*

Шотанова Ғ.А., Шамшиденова Ф.М., Табынбаева З.С.
Күнделікті мәдениет Жошы ұлысын зерттеудің негізі ретінде *118*

Морякова М.Т., Смағұлов Б.Қ.
Түркия Республикасындағы Түрік тарих қоғамының құрылуы: тарихы және идеологиясы (XX ғ. 30 жылдарының бас кезеңі) *131*

Ілиясқызы Д., Сауданбекова Ш.Т.
Оңтүстік Кореядағы үйлену той рәсімдерінің Чосон дәуірінен бастап қазіргі заманға дейінгі эволюциясы *146*

Ермекбаев А.А., Екибасова Ж.М., Ілияс Н.Қ.
Түркияның Орталық Азиядағы талпыныстары: кедергілер мен мүмкіндіктер *158*

Қожахметов Б., Картаева Т., Бейсегулова А.
Ежелгі ит тұқымдарын қорғауды құқықтық этнологиялық талдау: Түркия және Орта Азия елдері мысалында *171*

Калменова Ж.Ш., Абжаппарова Б.Ж.
Оман Сұлтандығының діни-этникалық құрылымы *187*

Қадылұлы Т.
Қытай өркениетінің қалыптасуы және біртұтастық идеясы *197*

Шығыс елдері қарым-қатынастары

Чжайкай Ван, Байсұлтанова К.Ч.
Қытай мен Қазақстанның индустрияландыру саласындағы ынтымақтастығын саралау *212*

Нечаева Е.Л. Белгожа Е.Қ.
Белдеу және жол бастамасы Қытайдың Қазақстандағы оң бейнесін қалыптастыру құралы ретінде *221*

Дәлелхан А.
ҚХР өңірлік саясатының ерекшеліктері және оның Қазақстанмен қатынастарында көрініс табуы *234*

Әбиденқызы А., Алмабекова А.М.
«Бір белдеу, бір жол» саяси бастамасының тарихи аспектілері мен Қазақстандағы даму тенденциялары..... 246
Сарқытқан Қ., Ерболат Е.
Шыңжаңның табиғи-экологиялық жағдайы және халықтың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері..... 257
Байрам А., Нуржаева А. М.
Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық даму стратегиялары..... 271
Оспанов Н.М.
Халықаралық ұйымдарды зерттеудегі саяси реализмнің парадигмасы..... 284
Оспанова А.К., Шораев Б.К.
Қажылық сапар барысында Стамбұлдың негізгі транзитке айналуы (XIX ғ. соңы - XX ғ. басы)..... 296

Деректану

Дүйсенов Б.Д., Мәсімханұлы Д., Назиров Х.И.
Алтын Орда кезеңінен кейінгі жазба ескерткіштер: Қарнақ эпиграфикалық ескерткіштерін салыстырмалы талдау..... 313
Ужкенов Е.М., Смагулов Б.Қ.
Орта ғасырлар мен Жаңа замандағы көшпелі түркілердің қорғаныс соғысын жүргізу әдіс-тәсілдерінің өзгеруі..... 329
Молотова Г.М., Молотова Э.М.
Махмұд Қашқаридің «Диван лұғат-ат түрк» еңбегіндегі кейбір түркі билеушілері туралы мәліметтер..... 343

Шығыс филологиясы

Бабаджанов Б.М.
Мраморный ритуальный сосуд эпохи Золотой Орды из городища Миздахкан. Эпиграфика и семантика узоров..... 354
Гасанов Р.
Джубран Халил Джубран мен Гусейн Джавидтің шығармашылығындағы көп қайғы-қасірет көрген әйелдің бейнесі (салыстырмалы талдау)..... 365
Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А., Дулаева Э.З.
Әбу Насыр әл-Фарабидің терминологиялық аппараты: теолингвистикалық талдау («Усул ъилм ат-табиъа» трактатының негізінде)..... 377
Аубакирова Қ.Қ., Иссаханова Кырджа М.М., Баймаханова Ш.Ү.
Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі «Иршадул-мулук» қолжазбасы (XIV ғ.): теолингвистикалық зерттеу..... 387
Сабыр М.Б., Раманова А.А., Умарова Г.С.
Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасының рухани-мәдени құндылығы және қазақ эпостарымен сабақтастығы..... 397

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 19

История и культура Восточных стран

Масимханулы Д., Дарбай Н.Х., Турлыгожаева А.Д.
Политика национальной территориальной автономии КПК и ее реализация в Синьцзяне 25

Нурманова А.Ш., Медерова Д.Е., Муминов А.К.
Исследование письменных памятников некрополя Даут-Ата: по материалам экспедиции по Хорезмскому региону 38

Керим Ш.Т., Жеменей И., Амирбекова С.К.
Мамлюкский период в истории Делийского султаната в Индии 54

Надирова Г.Е., Мустафа Ф.
Гендерное равенство в странах арабского мира: миф или реальность? 72

Ашим Б.А., Бурханов Б.
Изучение казахских некротопонимов Монголии и Казахстана (вторая половина XIX – первая четверть XXI вв.) 83

Дауен Д.Б., Искакова З.У.
Изменения в культуре и образовании Китая после политики «открытости и реформ» 96

Конкабаева Н.Н., Абдрахманова К.Х.
«Преторианцы» Востока: кыпчакская элита в Египте 107

Шотанова Г.А., Шамшиденова Ф.М., Табынбаева З.С.
Повседневная культура как базис изучения Улуса Джучи 118

Морякова М.Т., Смагулов Б.К.
Создание Турецкого исторического общества в Турецкой Республике: история и идеология (начало 30-Х гг. XX в.) 131

Илияскызы Д., Сауданбекова Ш.Т.
Эволюция свадебной церемонии Южной Кореи начиная со времен чосон до современности 146

Ермекбаев А.А., Екибасова Ж.М., Ілияс Н.Қ.
Усилия Турции в Центральной Азии: вызовы и возможности 158

Қожахметов Б. Картаева Т. Бейсегулова А.
Правовой этнологический анализ охраны древних пород собак: на примере Турции и стран Центральной Азии 171

Калменова Ж.Ш., Абжаппарова Б.Ж.
Религиозно-этнический состав Султаната Оман 187

Кадыл Т.
Формирование китайской цивилизации и идея единства 197

Страны Востока в международных отношениях

Ван Чжайкай, Байсултанова К.Ч.
Анализ сотрудничества Китая и Казахстана в сфере индустриализации 212

Нечаева Е.Л., Белгожа Е.К.
Инициатива пояс и путь как инструмент формирования позитивного образа Китая в Казахстане 221

Далелхан А.
Особенности региональной политики КНР и ее отражение в отношениях с Казахстаном 234

Абиденкызы А., Алмабекова А. М.

Исторические аспекты и тенденции развития политической инициативы «Один пояс, один путь» в Казахстане..... 246
Саркыткан К., Ерболат Е.
Природно-экологическая ситуация Синьцзяна и проблемы социально-экономического развития населения..... 257
Байрам А., Нуржаева А.М.
Стратегии экономического развития Китая в эпоху Си Цзиньпина..... 271
Оспанов Н.М.
Парадигма политического реализма в изучении международных организаций..... 284
Оспанова А.К., Шораев Б.К.
Превращение Стамбула в основной транзитный пункт в период паломничества (конец XIX - нач. XX вв.)..... 296

Источниковедение

Дюсенов Б.Д., Масимханулы Д., Назиров Х.И.
Письменные памятники постзолотоордынского периода: сравнительный анализ Карнакских эпиграфических памятников..... 313
Ужкенов Е.М., Смагулов Б.К.
Изменение формата оборонительной войны у тюркских кочевников в период средневековья и Нового времени..... 329
Молотова Г.М., Молотова Э.М.
Сведения о некоторых тюркских правителях в «Диван лугат-ат турк» Махмуда Кашгари..... 343

Восточная филология

Бабаджанов Б.М.
Мраморный ритуальный сосуд эпохи Золотой Орды из городища Миздахкан. Эпиграфика и семантика узоров..... 354
Гасанов Р.
Образ многострадальной женщины в творчестве Джубран Халиль Джубрана и Гусейн Джавида (сравнительный анализ)..... 365
Мухитдинов Р.С., Мустафаева А.А., Дулаева Э.З.
Терминологический аппарат Абу Насра аль-Фараби: теолингвистический анализ (на основе трактата «Усул илм ат-табия»)..... 377
Аубакирова Қ.Қ., Иссаханова Кырджа М.М., Баймаханова Ш.У.
Рукопись «Иршадул-мулук» на мамлюкско-кыпчакском языке (XIV в.): теолингвистическое исследование..... 387
Сабыр М.Б., Раманова А.А. Умарова Г.С.
Духовно-культурная ценность и взаимосвязь поэмы Кутба «Хусрау и Ширин» с казахскими эпосами..... 397

CONTENT

Foreward..... *19*

History and culture of the Eastern countries

Massimkhanuly D., Darbay N.Kh., Turlygozhayeva A.D.
The CPC National Territorial Autonomy Policy and its Implementation in Xinjiang..... *25*

Nurmanova A.Sh., Mederova., D.E. Muminov A.K.
Study of Written Monuments of the Daut-Ata Necropolis: Based on the Expedition to the Khorezm Region..... *38*

Kerim Sh.T., Zhemeney I., Amirbekova S.K.
The Mamluks Period in the History of Delhi Sultanate in India..... *54*

Nadirova G.E., Mustafa F.
Gender Equality in the Arab World: Myth or Reality?..... *72*

Ashim B.A., Burkhanov B.
Studying Kazakh Necrotoponyms of Mongolia and Kazakhstan (Second Half XIX - First Quarter of the XXI Centuries)..... *83*

Dauen D.B., Iskakova Z.U.
Changes in Chinese Culture and Education After the Policy of «Openness and Reform»..... *96*

Konkabayeva N.N., Abdrakhmanova K.H.
The «Praetorians» of the East: the Kipchak Elite in Egypt..... *107*

Shotanova G.A., Shamshidenova F.M., Tabynbayeva Z.S.
Everyday Culture as a Basis for Studying the Ulus of Jochi..... *118*

Moryakova M.T., Smağūlov B.Q.
Establishment of the Turkish Historical Society in the Republic Of Turkey: History and Ideology (Early 30s of the Twentieth Century)..... *131*

Iliyaskyzy D., Saudanbekova Sh.T.
The Evolution of Wedding Ceremonies in South Korea From the Joseon Period to the Modern Era..... *146*

Yermekbayev A.A., Yekibassova Zh.M., Iliyas N.K
Turkey's Central Asian Endeavors: Challenges and Opportunities..... *158*

Kozhakhmetov B., Kartayeva T., Beisegulova A.
Legal Ethnological Analysis of the Protection of Ancient Dog Breeds: the Example of Turkey and Central Asian Countries..... *171*

Kalmenova Z.Sh., Abzhapparova B.Zh.
Religious-Ethnic Structure of the Sultanate of Oman..... *187*

Qadyl T.
Formation of Chinese Civilization and Idea of Unity..... *197*

The countries ofthe East in international relations

Zhikai Wang, Baissultanova K. Sh.
Analysis of China-Kazakhstan Cooperation in the Field of Industrialization..... *212*

Nechaeva E.L., Belgozha Y.K.
The Belt and Road Initiative as a Tool for Shaping a Positive Image of China in Kazakhstan..... *221*

Dalelkhan A.
Features of the Regional Policy of the PRC and its Reflection in Relations with Kazakhstan *234*

Abidenkyzy A., Almabekova A.
Historical Aspects and Trends in the Development of the Political Initiative «One Belt, One Road» in Kazakhstan..... *246*

Sarkytkan K., Yerbolat Ye.

Natural and Environmental Situation of Xinjiang and Problems of Socio-Economic Development of the Population..... 257
Bairam A., Nurzhayeva A.M.
Strategies of China's Economic Development in the Era of Xi Jinping..... 271
Ospanov N.
The Paradigm of Political Realism in the Study of International Organizations..... 284
Ospanova A.K., Shorayev B.K.
Turning Istanbul Into a Main Transit During a Pilgrimage (the XIXth and Early XXth Centuries)..... 296
Dyussenov B.D., Massimkhanuly D., Nazirov H.I.
Written Monuments of the Post-Golden Horde period:a Comparative Analysis of Karnak Epigraphic Monuments..... 313
Ujkenov E.M., Smagulov B.Q.
Changing of the Format of Defensive War of the Turkic Nomads During the Middle Ages and Modern Era..... 329
Molotova G.M., Molotova E.M.
Information about some Turkic Rulers in the "Divan Lugat-At Turk" by Makhmud Kashgari 343

Oriental Philology

Babadzhanov B.M.
Marble Ritual Vessel of the Golden Horde Era From the Settlement of Mizdahkan. Epigraphy and Semantics of Patterns..... 354
Gasanov R.
The Image of a Long-Suffering Woman in Creativity Jubran Khalil Jubran and Hussein Javid (Comparatıve Study)..... 365
Mukhitdinov R.S., Mustafayeva A.A., Dulayeva E.Z.
Termınologıcal Apparatus of Abu Nasr Al-Farabı: Theolınguıstıc Analysıs (Based on the Treatıse 'Usul Ilm at-Tabıyah')..... 377
Aubakirova K.K., Issakhanova Kırca M.M., Baimakhanova Sh.U.
The Manuscript "Irshadul-Muluk" in Mamluk-Kipchak Language (XIV Century): Theolinguistic Study..... 387
Sabyr M.B., Ramanova A.A., Umarova G.S.
Spiritual and Cultural Value and Relationship of Kutub's Poem "Khusrau and Shirin" with Kazakh Epics..... 397

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізігі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б. Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты –Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр. Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді. Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару. Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. 2024 жылы журнал ғылыми еңбектің нәтижелерін жариялау үшін ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдар тізбесіне енді. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докоранттардың шығыстану ғылымынының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады. Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Дүкен Мәсімханұлы
Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, занимающаяся комплексным исследованием истории, экономики, языка, этнографии, культуры, религии, философии, памятников материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется также и термин «ориенталистика» – второе название востоковедческой науки.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные направления исследования, как египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Для востоковедения характерно изучение стран Азии и Северной Африки с разделением на отдельные отрасли и регионы. Исходя из этого имеются различные направления по исследованию истории, экономики, литературы и языков стран Востока, например, историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим осуществляется и изучение отдельных аспектов религии, философии и культуры стран Азии и Северной Африки. Речь идет, например, об анализе современных политических проблем арабских стран или исследовании экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

В настоящее время область исследований востоковедческой науки расширяется и основной ее целью является углубленное изучение по сей день искаженной истории, а также духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада народов Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. Перед востоковедением стоит также задача уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране осуществляет свою деятельность Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся исследованием проблем востоковедческой науки. Научный центр с более чем четвертьвековой историей проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурных, социально-экономических, политических, конфессиональных, а также, цивилизационных и межкультурных аспектов взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая группа востоковедов. Очень широким является также и масштаб международных связей Института. Ученые Института тесно сотрудничают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестника) Института.

В связи с этим с 2022 года Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». А в 2024 году журнал был включен в утвержденный Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования МНиВО РК перечень изданий, в которых отражены основные результаты научных исследований. В журнале публикуются посвященные актуальным вопросам востоковедения статьи отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов. В них рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Приглашаем к творческому сотрудничеству всех специалистов по данной отрасли.

Ждем от Вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental studies (orientalism) is a science that deals with a comprehensive study of the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of material and spiritual culture of Asian and North African countries. This is its basic definition. For this science, the term "orientalism" is also used – the second name of Oriental studies.

Internally, Oriental studies is divided into such regional areas of study as Egyptology, Semitology, Assyriology, Arabic studies, Sumerology, Urarthology, Qumran studies, Malay studies, Iranian studies, Turkology, Sinology, Mongol studies, Indology, Japanese studies, etc.

Oriental studies is characterized by the study of the countries of Asia and North Africa, divided into separate fields and regions. Based on this, there are various areas of research in the history, economy, literature and languages of Eastern countries, for example, an Oriental historian, an Oriental linguist, etc. Along with this, the study of certain aspects of religion, philosophy and culture of Asian and North African countries is also carried out. It is, for example, an analysis of the current political problems of Arab countries or a study of China's economic relations with Central Asian countries.

Currently, the research area of Oriental studies is expanding and its main goal is to study in-depth the still distorted history, as well as the spiritual and cultural riches of Eastern and Central Asian countries, in particular, our country, concretizing and determining the contribution of the peoples of the East and the Turkic world to the development of world civilization. Oriental studies also has the task of balancing the dialogue between different civilizations and finding a fair solution to a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, which is directly involved in the study of problems of Oriental studies, operates in our country. The Scientific Center with more than a quarter of a century of history conducts systematic fundamental and applied research of Asian and North African countries, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and Eastern countries.

The Institute has a large group of Orientalists. The scope of the Institute's international relations is also very broad. The Institute's scientists work closely with major research centers and leading scientists from many countries around the world. And all this imposes a big task on the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies - the issue of its own scientific publication.

In this regard, the Institute started publishing the journal "Kazakhstan Oriental Studies" in 2022. And in 2024, the journal was included in the list of publications that reflect the main results of scientific research approved by the Science and Higher Education Quality Assurance Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. The journal publishes articles on topical issues of Oriental studies by well-known local and foreign scientists, undergraduates and doctoral students. They cover the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic policies of Asian and North African countries, as well as historical, cultural, socio-economic, political, and religious ties between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only for the scientific community, but also for a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are waiting for original and interesting works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

ҒТАХР 11.15.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.25

***[1]Мәсімханұлы Д.** **[2]Дарбай Н.Х.** **[3]Тұрлығожаева А.Д.**
[1,3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]masimkhan-63@mail.ru, [2]darbay.nazerke@gmail.com, [3]altyn_77@hotmail.com

ҚКП-НЫҢ ҰЛТТЫҚ АУМАҚТЫҚ АВТОНОМИЯ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЫҢЖАҢДА АТҚАРЫЛУЫ

Аңдатпа. ҚХР-ның ұлттық территориялы автономия жүйесі – елдің маңызды саяси институттарының бірі. Бұл елде қытай халқын (ханьцзу) қоспағанда, 55 этнос өмір сүреді десек, соның басым көпшілігі заң жүзінде ұлттық аумақтық автономия құқығына ие. Алайда аз ұлттардың жан санына, өмір сүретін өңірінің елдегі орналасуына, өңірдің жалпы көлеміне, діни сенім-наным ерекшелігіне т.б. байланысты ҚКП жүргізетін автономиялық саясат пен автономия заңының орындалуында өзіндік ерекшелік сақталады. Демек экономикалық, саяси, тарихи, демографиялық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктері тұрғысынан ҚКП-ның Шыңжаң ұйғыр автономиялық ауданындағы саясатының да өз ерекшелігі бар екені белгілі. Мақала авторлары елдің ішкі сыртқы саясаты мен халықаралық геосаяси жағдайлар негізінде Шыңжаңдағы ҚКП-ның ұлттық автономия саясатының атқарылу ерекшелігін қарастырады. Бұл мақаланың басты мақсаты – қазіргі қытай билігінің ұлттық автономиялық аймақтарға қатысты ұстанып отырған саясатын, соның ішінде ШҰАА-да іс жүзінде жүзеге асырылып жатқан аймақтық басқару саясатының сипаттамалары мен ерекшеліктерін қарастыру. Ал жұмыстың негізгі міндеттеріне Қытайдағы ұлттық автономияларға қысқаша тоқталу, ондағы ұлттық саясаттың жүргізілу ерекшеліктерін айқындау және аймақтарда сақталып отырған мәселелерді талқылау кіреді. Аталған міндеттерді орындау барысында салыстырмалы-тарихи талдау, жүйелік-құрылымдық, индукция, ретроспективті, хронологиялық ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеудің жаңалығы – ҚКП басшылығының жүргізіп отырған ұлттық автономиялық аудандардағы билігі мен қоғамдық тәртібінің шынайы жағдайын салыстыра талдау. Зерттеу нәтижелері ҚХР Үкіметінің елдің тұтастығы мен тұрақты дамуын арттырудағы автономиялық аймақтардың рөлі мен ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және бұл нәтижелер аймақтанушылар, шығыстанушы-қытайтанушылар, сондай-ақ мәдениетаралық өзара әрекеттестік саласындағы мамандар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қытай Коммунистік партиясы азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгіні және келешегі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP14869734).

Кілт сөздер: Қытай коммунистік партиясы, ҚХР ұлттық аумақтық автономия заңы, ҚХР Конституциясы, Шыңжаң, ұйғырлар, ханьдар.

Кіріспе

Бұл мақалада ұлттық аумақтық автономия – ҚХР-ның саяси институттарының бірі ретінде қарастырылады. Мысал ретінде этноұлттық жағынан ең күрделі өңір – Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (бұдан әрі – ШҰАА) таңдап алынды. Мақала авторлары Қытай Коммунистік партиясы (ҚКП) мен ҚХР Үкіметінің «елдің тұтастығын, қоғамдық тәртіпті сақтай отырып, халықтың тұрмыс деңгейін арттыра отырып, ШҰАА халықтарының ұлттық салт-дәстүрі мен мәдениеттерін қорғай отырып, тиімді ұлттық саясатты жүргізуге мүмкіндік

беретін қажетті және жалпы тиімді институттар құрып жатырмыз» дейтін ақпараты мен өлкедегі нақты және шынайы ахуалды салыстыра талдау жасайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған зерттеу жұмысының материалдық негізі ретінде мемлекеттік маңызы бар ресми құжаттар, атап айтқанда ҚХР Конституциясындағы автономиялық аудандарға қатысты мәліметтер, заңдар, мемлекет басшыларының есептері мен баяндамалары, ұлттық жоспарлар қарастырылды. Сонымен қатар, бұқаралық ақпарат құралдары мен әлеуметтік желілерде жарияланған қазақ, орыс, ағылшын, қытай тілдеріндегі мақалалар мен жаңалықтар, статистикалық деректер пайдаланылды және бұл материалдар институционалдық, салыстырмалы-тарихи, құндылық-нормативтік тәсілдер арқылы жүйеленді.

Талқылау

Қытай үкіметінің Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына қатысты ұлттық саясаты жөнінде көптеген авторлардың ғылыми зерттеу жұмыстарында қозғалды, оның жекелеген аспектілері қытай, орыс, батыс және отандық авторлардың еңбектерінде зерттелді. Мемлекеттік қауіпсіздік пен біртұтастық мәселелерін тікелей талдауға арналған қытайлық еңбектермен қатар, ресейлік ғалымдардан В.Г. Булдакова (Булдаков, 2006), П.С. Пшенцов (Пшенцов, 2007), А.В. Бондаренко (Бондаренко, 2010) секілді зерттеушілердің жұмыстарын, сондай-ақ қазақстандық ғалымдардан Н. Мұқаметханұлының (Мұқаметханұлы, 2006), К.Қ. Смағұлованың (Смағұлова, 2014), Д.А. Мадиевтың (Мадиев, 2017) және т.б. зерттеулерін атап өтуімізге болады. Шыңжаңдағы этникалық азшылықтардың көптүрлілігі, олардың саяси-әлеуметтік жағдайы, діни наным-сенім еркіндігі және олардың жалпы мемлекеттік саясатта орны, интеграциялық үрдіске тартылуы сияқты жекелеген мәселелерді қарастыратын талдау жұмыстары баршылық. Дегенмен, ҚХР-дың Ұлттық аумақтық автономия туралы саясаттарының жүзеге асырылуының нақты нәтижелері мен мәселелерін көрсететін кешенді талдау жұмыстары әлі күнге дейін жасалынбады десек те болады.

Зерттеу нәтижелері

ҚКП КСРО-да жасалған ұлттық өзін-өзі анықтау теориясын тұтастай емес, ішінара ғана қабылдады. Бірақ кеңестік тәжірибеден ұлттық автономиялар (республикалар, облыстар) мен ұлттық аудандардың құрылысына назар аударылды. 1930 жылдардың өзінде ҚКП ұлттық азшылықтардың өздерінің ұлттық-аумақтық автономияларын құруға құқығы бар екенін түсіндіре отырып, ұлттық өзін-өзі анықтау идеясынан бас тартты.

1949 жылы бүкіл ел Жапония шабуылынан, Гоминьдан билігінен азат етіліп, ҚХР ресми түрде құрылғаннан кейін елдің бірлігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін федералды құрылғы құрмауға және ұлттардың оқшаулану құқығын заңды түрде мойындамауға шешім қабылдады. Шыңжаң, елдің басқа ұлттық аймақтары сияқты, ҚХР-ның ажырамас бөлігі болып табылатындығы атап өтілді.

1952 жылы Орталық үкімет ҚХР-да ұлттық аумақтық өзін-өзі басқаруды жүзеге асыру бағдарламасын қабылдады. ҚХР Конституциясының ұлттық-территориялық өзін-өзі басқару туралы нормалары үнемі жетілдіріліп отырды. 1984 жылы Қытай Халық Республикасының «Ұлттық аумақтық автономия туралы» жаңартылып, толықтырылған заңы қабылданды. Оған 2001 жылы тағы да маңызды толықтырулар енгізілді.

ҚХР-дағы ұлттық-территориялық автономия бірқатар міндеттерді шешеді:

– ҚХР ұлттық-мемлекеттік бірлігі мен аз ұлттардың құқықтары арасындағы тепе-теңдікті сақтайды;

– автономияларда (өлке, облыс, аудан, ауыл) аумақтық өзін-өзі басқарудың бірнеше деңгейін қамтамасыз етеді;

– кадрларды тағайындауда аз ұлттардың өкілдігін қалыптастыруға мүмкіндік береді;

– ҚХР-ның басқа аймақтарымен салыстырғанда автономиялық облыстарда (және олардың шегіндегі аудандар мен ауылдарда) заң шығару және басқа да нормаларды белгілеу өкілеттіктерінің жоғары көлемін шоғырландыруға мүмкіндік береді;

– аз ұлттардың діни сеніміне еркіндік береді.

«2001 жылғы заңға» сәйкес, аумақтық өзін-өзі басқару – «автономиялық аумақтардың билік органдары ұлт пен аумақтың ішкі істерін басқару үшін пайдаланатын, осы ұлт пен аумақтың нақты шарттары мен ерекшеліктеріне сәйкес халық өкілдері жиналысы және осы аумақтың халықтық үкіметі арқылы жүзеге асырылатын өзін-өзі басқару құқығын» меңзейді. Автономиялық аумақтардың билік органдары ҚХР-ның аймақтық билік органдары мен өзін-өзі басқару органдарының өкілеттіктерін біріктіреді. Осылайша ұлттық азшылықтардың мүдделері мен құқықтарын есепке алу қамтамасыз етіледі. Аумақтық өзін-өзі басқару конституциялық және муниципалдық құқық мамандары мойындағандай, қазіргі заманғы тәжірибе мен теорияға сәйкес келетін ұлттық және аумақтық автономия идеяларын байланыстыру арқылы, қоғамның тыныш, халық тұрмысының бақуатты болуына көмектеседі.

Қытайдың ұзына тарихында және елдің тарихи даму процесінде әртүрлі ұлттардың аралас тұруы сақталып келеді, сонымен бірге олардың бір бөлігі ҚХР Конституциясында, 2001 жылғы жаңартылған «Ұлттық аумақтық автономия туралы заңында» ескерілетін және аймақтық және ұлттық саясатта жүзеге асырылатын кейбір аудандарда (аудан, ауыл) шоғырлы өмір сүреді. ҚХР-да 5 автономиялық өлке (Шыңжаң-Ұйғыр, Ішкі Моңғол, Нинся хуэй (дүңген), Сицзаң Тибет, Гуанси Чжуан), 30 автономиялық облыс және 120-дан астам автономиялық аудан және ауыл құрылды. 55 этникалық азшылықтардың ішінде 44 ұлт үшін автономиялық аймақтар құрылды. Автономиялық аумақтар жалпы ҚХР аумағының 64%-ын құрайды. Қытайдағы кейбір этникалық азшылықтар аз және шашыраңқы қоныстанған шағын аудандарда тұратынын және автономиялық аймақтар құруға шарты толмайтындығын ескере отырып, Конституцияда этникалық азшылықтар өздерінің құқығын жүзеге асыруы үшін этникалық ауылдар құруды қарастырады. Сол арқылы олар өз этникалық топтарының құқықтарын қорғайды және этностың ішкі істерін басқарады. 1993 жылы Қытайда этникалық ауылдық жүйені жүзеге асыруды қамтамасыз ету үшін «Этникалық елді мекендердің әкімшілік жұмысы туралы ереже» қабылданды. Осы уақытқа дейін аз ұлттар шоғырлы тұратын елді мекендерде 1100-ден астам этникалық ауылдар (округтер) құрылған. Халық санының аздығы және шашыраңқы қоныстануына байланысты аумақтық автономия жүзеге асырылмаған 11 этникалық азшылықтың 10-ына этникалық округ құрылды (Мұқаметханұлы, 2006).

Шыңжаң – ұлттық территориялық аумақтық өңірге жататын өлке. Бұл бүкіл ҚХР аумағының 1/6 бөлігін құрайтын аумақтың атауы, онда осы аймақтың 47 ұлттың басым көпшілігі – ұйғырлар. Олар түркі тілдес халық және негізінен исламды ұстанады. 2023 жылғы ресми санақ қорытындысы бойынша өлкенің тұрақты тұрғындарының саны 25,98 млн адамды құраған, оның ішінде қала халқы 15,39 млн., ауыл халқы 10,59 млн. Ерлер саны 13,45 млн., әйелдер 12,53 млн. Урбанизация деңгейі 59,24%-ды құрап, 2022 жымен салыстырғанда урбанизация мөлшері 1,35 пайызға өскен. Өлкеде қытай (ханьцзу), ұйғыр, қазақ, хуэй (дүңген), қырғыз, моңғол, тәжік, сібе, манчжур, өзбек, түрікмен, орыс, дағұр, татар т.б. халықтар тұрады. Шынжаңдағы қытайлар (хань) 10,9201 млн. болып, өлке жан санының 42,24%-ын, азшылық халықтар 57,76% құрайды. Оның ішінде ұйғыр халқы 11,6243 млн. болып, өлке жалпы санның 44,96% құрайды (Пшенцов, 2007).

Демек, ШҰАА-дағы ұлттық қатынастарды ұлттық-аумақтық автономия арқылы басқару және туындаған мәселелерді реттеп отыру – ҚКП-ның маңызды саясатының бірі. Сондай-ақ, аталған өңірдегі саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, діни ахуалға әлемнің

көптеген елдері, соның ішінде АҚШ және Батыс елдері, Араб ислам әлемі, түркі әлемі, Ресей, Орталық Азия елдері жіті назар аударып, қызығушылық танытып отырады.

2001 жылғы ҚХР автономия заңының ережелеріне сәйкес ұлттық-аумақтық автономия ұлтаралық қатынастардың жай-күйіне, экономикалық даму деңгейіне, халықтар жүріп өткен тарихи жолға сүйене отырып, ұлттық азшылықтардың өмір сүруінің бір немесе бірнеше аумақтары негізінде құрылуға тиіс. Өлкелер, облыстар, аудандар мен ауылдар түріндегі ұлттық-аумақтық автономиялар өңірдегі нақты әлеуметтік-географиялық және демографиялық жағдайды ескере отырып, халықтың көрнекті бөлігі ұлттық азшылықтың тұрғындары болып табылатын елді мекендердің немесе қалалардың бір бөлігін қамтуы мүмкін (Xinjiang..., 2004)

ҚХР Конституциясының 115-бабына сәйкес автономиялық облыстардың, автономиялық облыстардың және автономиялық округтердің өзін-өзі басқару органдары ҚХР Конституциясының III тарауының 5-бөлімінде көзделген жергілікті мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін жүзеге асырады, сондай-ақ өзін-өзі басқару құқығын пайдаланады (Смағұлова, 2014). ҚХР Үкіметі елдің Конституциясымен, 2001 жылы жаңғыртылған ҚХР Ұлттық аумақтық автономия туралы заңымен және басқа да заңдармен белгіленген құзырет шегінде нақты жергілікті жағдайларды ескере отырып, мемлекеттік заңдар мен саяси нұсқауларды дәйекті түрде жүзеге асырады.

ШҰАА-да ұлттық-аумақтық автономиялар үш аумақтық-әкімшілік деңгейде бөлінеді: автономиялық өлке, автономиялық облыстар және автономиялық аудандар. Бұл өңірлерде тарихи тұрып келе жатқан ұлттар, атап айтқанда ұйғырлар, қазақтар, дүнгендер, қырғыздар, моңғолдар, сібелер т.б. шоғырлы қоныстанған. Бұл үш деңгейлі автономиялық округтерді қамтитын ШҰАА ішіндегі ұлттық-аумақтық автономиялық облыстық құрылымына: Іле Қазақ (мұнда жан саны бойынша ханьцзулардан кейін, екінші орында этнос – қазақтар), Бұратала Моңғол (бұл өңірде жан саны бойынша хань, ұйғыр, қазақтардан кейін, моңғолдар тұрады), Байынқол Моңғол (мұнда жан саны бойынша хань, ұйғыр, дүнген, сосын моңғолдар), Санжы Хуэй (мұнда ханьнан кейінгі екінші этнос – дүнген), Қызылсу Қырғыз (саны бойынша бірінші орында ұйғырлар, екінші орында қырғыздар) автономиялық облыстары жатады. Сондай-ақ, ұйғырлардан басқа ұлттық азшылықтардың автономды басқаруын қамтамасыз ететін ұлттық-аумақтық принципке негізделген 6 автономиялық аудан бар. Бұдан тыс, ШҰАА құрамында 5 аймақ, 4 қала; 13 бағыныста қала және 6 аудан бар (新疆维吾尔自治区).

ШҰАА-дағы тағы бір ерекшелік әкімшілік-аумақтық сипаттағы айрықша бірлік – көптеген әскери ауылшаруашылық полктерін, өнеркәсіптік, құрылыс, көлік, сауда кәсіпорындарын және тіпті университеттерді қамтитын Шыңжаң әскери өндірістік-құрылыс корпусы жұмыс істейді. Мәселен, Шихэцзы университеті Қытайдың Білім министрлігі мен Шыңжаң әскери өндірістік-құрылыс корпусының басшылығымен жұмыс істейді.

Шыңжаң әскери өндірістік-құрылыс корпусы 1954 жылы 7 қазанда Шыңжаңда тұратын бірнеше әскери бөлімдердің негізінде құрылды. «Мәдени төңкеріс» жылдарында ол жойылып, 1981 жылы қайта қалпына келтірілді. Ондай корпустар кезінде ҚХР-ның Тибет, Ішкі Моңғол, Хэйлунцзян, Юньнань секілді бірнеше шекаралық аймақтарында құрылған. Алайда қазіргі мұндай корпус ШҰАА-да ғана өте белсенді жұмыс істеп тұр. Өзінің номенклатурасы бойынша корпус халықтық милицияға жатады. ҚХР үкіметі Шыңжаң әскери өндірістік-құрылыс корпусын – қазіргі Шыңжаң экономикасы мен әкімшілігінің маңызды құрамдас бөлігі деп есептейді. Сондай-ақ корпус өлкенің құрылыс істерін дамытуға, халықты азық-түлікпен (көкөніс, жеміс-жидек, мал шаруашылығы өнімдерімен), өнеркәсіптік тауарлармен, қызметтермен қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, ол шекаралас аудандарда заңдылық пен тұрақтылықты сақтауға, ұлттық сепаратизммен

күресуге көмектеседі. Жан саны ресми дерек бойынша 2,7 миллионнан астам. Негізгі тұрғыны ханьцзулар. 400 мыңдай жергілікті халықтардың өкілі бар (新疆生产建设兵团的历史与发展).

Өлкедегі ұлттық саясаттың жүргізілу ерекшелігі. ҚХР-дағы ұлттық саясаттың маңызды бағыты мен ерекшелігі – автономиялық өңірлерді ұлттық азшылықтардың кадрлары арқылы басқару. Бұл ретте іс-қағаздарын жүргізу, сол өңірдегі ұлттың әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін пайдалану үшін ҚХР құрылғаннан бастап соңғы жылдарға дейін ұлттық тіл қолданылып келген. Бұл мәселе 1950 жылы 24 қарашада бекітілген «Ұлттық азшылықтардың кадрларын даярлау жөніндегі эксперименттік жобада» көтерілген болатын. 1952 жылы қажетті мазмұндарды қамтитын «ҚХР-да өңірлік ұлттық автономияны жүзеге асырудың негізгі принциптері» деген ереже қабылданды. ҚХР Конституциясының 121-бабы ұлттық-аумақтық автономияларда өзін-өзі басқару органдарының ұлттық азшылық тілдерін қолдануы туралы ережені бекітті.

2001 жылғы жаңартылған «Ұлттық аумақтық автономия туралы заңында» ұлттық-аумақтық автономиядағы халық өкілдерінің жиналысын жинақтау кезінде осы ұлт өкілдерінің және басқа ұлттық азшылықтардың пропорционалды арақатынасын ескеру талаптары көрсетілген. Халық өкілдерінің жиналысына (ХӨЖ) кандидатуралар ҚХР Конституциясында (113-бап) және 2001 жылы жаңғыртылған ҚХР Ұлттық аумақтық автономия туралы заңында бекітілген қағидаттар мен нормаларға сәйкес айқындалады. Бұл сайлау провинциялардың, автономиялық өлкелердің және Орталыққа бағынышты қалалардың ХӨЖ тұрақты комитеттеріне жүктеледі. Содан кейін олар Бүкілқытайлық халықтық өкілдер жиналысының Тұрақты комитетіне жеткізіледі. Ұлттық автономиялық аумақтардың ХӨЖ төрағасы мен төрағаның орынбасары Ұлттық аумақтық автономия құқығын пайдаланатын ұлттың өкілі болуға тиіс

Бұл ретте ҚХР Конституциясы мен 2001 жылы жаңғыртылған ҚХР Ұлттық аумақтық автономия туралы заңының талаптарына сәйкес, ШҰАА үкіметінің автономиялық облыстар мен автономиялық аудандардың атқарушы билік органдарының құрамы автономия құқығын пайдаланатын ұлт өкілдері, сондай-ақ басқа да ұлттық азшылықтар ақылға қонымды арақатынаста ұсынылатындай жинақталуға тиіс. Қазіргі уақытта ШҰАА ұлттық азшылықтар өкілдерінің мемлекеттік лауазымдардағы үлесі шамамен 60% болса, ал Шыңжаң бойынша — облыстық, аудандық лауазым иелерінің, қала әкімдерінің және ауыл-қыстақ басшыларының шамамен 80%-ы – ұлттық азшылықтардың өкілдері. Қазіргі уақытта ШҰАА-дағы аз ұлт кадрларының жалпы саны шамамен 400 мыңдай адамды құрайды, бұл 1978 жылмен салыстырғанда 2,09 есе өскен, ал 2010 жылдарға келгенде олардың өлкедегі жалпы кадр санындағы үлесі 1978 жылғы 28,94%-дан 51,25%-ға дейін өскен (新疆少数民族干部比例超五成 立法保护宗教习惯).

Өзін-өзі басқару құқығын жүзеге асыру үшін ШҰАА-ның өзін-өзі басқару органдарына ауқымы жағынан ҚХР-дағы өзге автономиялық өлкелермен салыстырғанда қарайлас мүмкіндіктер берілген. ШҰАА тұтас елдегі автономиясы жоқ провинциялармен тең дәрежеде аймақтық деңгейде әкімшілік актілерді қабылдау құқығын пайдаланады, сонымен қатар ол автономиялық тұрғыдан арнайы жарғылық ережелер мен арнайы нұсқаулар қабылдауға құқылы. Бұл актілер сол аумақта тұратын халықтардың саяси, экономикалық және мәдени құрылымының ерекшеліктерімен байланысты. Ұлттық-территориялық автономияның басқа деңгейлері (облыстар мен аудандар) автономиясы жоқ ұқсас деңгейдегі аумақпен салыстырғанда кеңірек нормаларды белгілеу құқықтарына ие. Қарапайым аймақтарда жергілікті маңызы бар нормативтік актілерді тек жергілікті мемлекеттік органдар

ғана қабылдай алады, ал ұлттық-территориялық автономия мәртебесі бар өңірлерде өзін-өзі басқару органдары жарғылық ережелерді өз бетінше қабылдауға құқылы.

Сондай-ақ, жергілікті жағдайларға сәйкес жоғары тұрған органдар шығаратын нормативтік құқықтық актілерді қолдану құқығын атап өту керек. Жоғары тұрған мемлекеттік органдардың қаулылары, шешімдері, өкімдері қандай да бір түрде облыстың ерекшеліктеріне сәйкес келмейтін жағдайларда, автономиялық облыстың мемлекеттік органдары жағдайларға сәйкес нормативтік актіні қолдануға немесе оның қолданылуын тоқтата тұруға құқылы. Мәселен, 2006 жылы 25 мамырда ШҰАА халық құрылтайының X съезінің 24-ші отырысы «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы халық саны мен тууды бақылау туралы ережені» қабылдаған. Аталған ереженің 15-бабында қалаларда тұратын ұлты қытай (хань) ерлі-зайыптылар бір бала, аз ұлттардың ерлі-зайыптылары екі бала туып, тәрбиелей алады; ал ханьцзу ұлтының ауылдық жердегі ерлі-зайыптылары екі бала, аз ұлттардың өкілдері үш балаға дейін туып, тәрбиелей алады. Егер ерлі-зайыптылардың бірі ханьцзу, бірі аз ұлт өкілі болса, онда ұлттық азшылықтарға қатысты ережелер қолданылады (**新疆**维吾尔自治区人口与计划生育条例).

ҚХР 2001 жылғы жаңартылған автономия заңының ережелеріне сәйкес, саяси басқару саласында ұлттық-автономиялық аумақ өзіне берілген автономды нормативтік ережелер мен арнайы ұйғарымдарды қабылдау құқығын беретін шеңберде осы ұлт үшін ішкі басқару мәселелерін дербес шешеді. Сондай-ақ, ұлттық-аумақтық автономия экономикасы саласында дербес ұйымдастыру, басқару және дамытудың белгілі бір құқығы берілген. Мәдениет саласында олардың құзыретіне тіл мен жазу, дін, дәстүр, білім, ғылым мен техника және т.б. мәселелер кіреді. Әлеуметтік өмір саласында – туу, әлеуметтік қамсыздандыру, медицина және денсаулық сақтау, өмір сүру жағдайлары мен қоршаған ортаны жақсарту мәселелері қарастырылады.

Олардың ішінде ұлттық тіл мен жазуды қолдану және дамыту құқығы ерекше маңызды. ШҰАА-да «Ұлттық тілдерді пайдалануды басқарудың уақытша ережелері» және «Тіл және жазу саласындағы жұмыс туралы ереже» секілді нормативтік құқықтық актілері қабылданды. Ресми іс-қағаздар алмасуда және әр түрлі әкімшілік деңгейлерде әр түрлі жиналыстар өткізген кезде ШҰАА-да автономиялық мәртебеге ие ұлттардың ұлттық тілдері мен қытай тілі қатар қолданылады, сонымен бірге сот ісін жүргізуде ұлттық азшылық өкілдерінің өз тілін пайдалану құқығына кепілдік беріледі делінген.

Шыңжаң ҚХР-дағы тіл саны жағынан ең бай аймақ болып табылады, әрі бұл БАҚ саясатында ескеріліп отырады. ШҰАА радиостанциясы ұйғыр, қытай, қазақ, моңғол, қырғыз қатарлы 5 тілде хабар таратады: Ал ШҰАА ТВ бойынша қытай, ұйғыр, қазақ тілдерінде бағдарламалар тарататын телеканалдар жұмыс істейді. Өлкедегі 203 мерзімді басылымның 69-ы ұйғыр, 93-і қытай, 32-сі қазақ, 5-і моңғол, 2-і қырғыз тілінде шығып тұрады. Сондай-ақ, сібе тілінде де газет шығады. Сібелер алтай тілдер тобындағы маньчжур тіліне жатады. Ана тілінде сөйлейтін сібелердің жалпы саны 30 мың адам шамасында; ШҰАА-да сібелердің Шапшал сібе автономиялық ауданы бар. 2010 жылға дейін ШҰАА-дағы жалпы білім беретін мектептерде (бастауыш және орта мектеп) сабақтар қытай, ұйғыр, қазақ, қырғыз, моңғол, сібе, орыс секілді 7 халықтың тілінде жүргізіліп келген болатын. Өлкедегі орта және жоғары оқу орындарында қытай, ұйғыр, қазақ, моңғол тілдерінде білім берілетін.

1990 жылы 23 тамызда «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы діни іс-шараларды басқару туралы уақытша ережелер» қабылданған болатын. 2024 жылы бұл «ереженің» орнына, жетілдірілген, толықтырылған, қатайтылған «Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының дін істері туралы ережесі» қабылданды. Ережеге сәйкес, әрбір діни бірлестік заң шеңберінде діни іс-шараларды өз бетінше ұйымдастыра алады, діни әдебиеттер шығара алады. Билік мұндай іс-шаралар өткізілетін орындардың қажетті санын,

әртүрлі ұлт өкілдерінің оларды қалыпты өткізудегі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті қызметкерлерді жалдауды бекітеді. Қазіргі уақытта ШҰАА-да 24,1 мың мекемеге санкция берілген: діни іс-шаралар өткізілетін орындар, оның ішінде мұсылмандық рәсімдерге арналған 23,9 мың орын, сондай-ақ, ламаистік храмдар, қытай будда храмдары, протестанттық, католиктік және православие шіркеулері. Кейбір дін қайраткерлері консультативтік кеңестерде және ұлттық және аймақтық деңгейдегі ХӨЖ-де қызмет атқарады. ШҰАА үкіметі мұсылмандардың Құрбан айт, Ораза айт және Наурыз мерекелерін жалпыұлттық демалыс күндерінен басқа ресми демалыс күндері ретінде енгізді.

Өлкедегі ұлттық саясатта сақталып отырған мәселелер. Әрине, өзге де ұлттық автономиялық аумақтардағы секілді ШҰАА-да да шешілмеген мәселелер аз емес. Оның біріншісі, құқықты дамыту саласында. Нормативтік актілер белгілеу құқығын пайдалануда ұлттық-аумақтық автономия органдарының дербестігінің жеткіліксіздігі. ҚХР Конституциясында, 2001 жылы толықтырылып қабылданған ҚХР автономия заңында және 2000 жылғы «Заңнамалық қызмет туралы заңда» автономиялық аумақтардың ХӨЖ-ның осы аумақтағы ұлттардың ерекше қажеттіліктеріне сәйкес өздерінің жарғылық ережелерін әзірлеу құқығы көзделген. Бірақ ШҰАА деңгейінде, автономиялық облыстар мен автономиялық аудандар деңгейіндегі сияқты, өзін-өзі басқару органдары әрқашан автономиялардың жарғылық ережелерін қабылдай алмайды. Демек бұл жағдай аумақтық өзін-өзі басқару құқығын шектейді.

Кейбір ұлттардың өмірінде әдет-ғұрыптық жарғылар әлі де маңызды рөл атқарып келеді, бұл қылмыстық заңды толыққанды қолдануға кедергі жасайды. Сонымен бірге экономикалық қатынастарды дамытуда жергілікті ұлттық әдет-ғұрыптарды қолдану қылмыс пен ауыр қылмыс санатына жатпайтын істерді жедел шешуге мүмкіндік береді. Демек, бұл жерде аумақтың этно-ұлттық ерекшеліктерін ескеретін икемді саясат, сондай-ақ мемлекеттік органдар тарапынан қатаң бақылау қажет болатыны содан.

Екіншіден, Шыңжаң әзірге орталықтан мемлекеттік көмекке өте тәуелді. 2001 жылғы ҚХР Заңына сәйкес қаржылық қолдау туралы «жоғары деңгейдегі ұлттық органдар ақылға қонымды шектерде ұлттық автономды аумақтардың кірістері мен шығыстарының көрсеткіштерін бекітуді немесе реттеуді жүзеге асырады» деген 58-бап неғұрлым егжей-тегжейлі 62-баппен ауыстырылды. Онда былай делінген: «Халық экономикасы дамыған сайын жоғары деңгейдегі қаржы органдары ұлттық автономиялық аумақтарға қаржы трансферттерінің ауқымын дәйекті түрде ұлғайтуда. Қарапайым қаржылық трансферттер, арнайы қаржылық трансферттер, ұлттық азшылықтарға бағытталған жеңілдетілген қаржылық трансферттер, сондай-ақ мемлекет айқындаған басқа да шаралар арқылы күрделі инвестициялар ұлғаяды. Бұл өз кезегінде экономикалық даму және қоғамдық прогресс көрсеткіштері бойынша ұлттық автономиялық аумақтар мен дамыған аумақтар арасындағы алшақтықты біртіндеп қысқартуға мүмкіндік береді» (尤 权. 坚持大统战工作格局).

Үшіншіден, ШҰАА-да әр кезеңде сепаратизм мен ұлтшылдық көріністері қылаң беріп қалады. Енді кейде шетелдік заңсыз ұйымдар («Шығыс Түркістан», «Ислам қозғалысы» т.б.) ұйымдастырған лаңкестік әрекеттер, әсіресе 2009 жылдың шілдесінде Үрімжі қаласында болған ауқымды қақтығыстар кезінде, ұйғырлар мен ханьцзулардан зардап шеккендер саны аз болған жоқ. Мұндай қақтығыстар ШҰАА-дағы әртүрлі ұлт өкілдерінің арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуін күшейтеді, бір-біріне деген өшпенділікті қоздырады.

ҚКП жергілікті басшылықтың аумақтық және ұлттық саясаттағы проблемаларды шешуге көмектесіп отыратынын ылғи да алға тартады. Сондай шаралардың бірі – ҚХР-ның басқа дамыған провинцияларымен және аймақтарымен ынтымақтастығы осы аймаққа айтарлықтай қолдау көрсетуге тарту ресурстарының бірі болып табылады. Айтып айтпай ҚХР-дың теңіз жағалауы аудандарының көмегі ШҰАА-ның экономикасының өркендеуі мен

білікті кадрларының сан және сапа жағынан арта түсуіне тың серпін берді. Бірақ шыны керек, ШҰАА елдің теңіз жағалауы аймақтарымен салыстырғанда әлі де артта қалып келеді. Бұл бір жағынан ШҰАА-ның теңіздерден тым шалғай, географиялық орналасуының қолайсыздығына байланысты болса, тағы бір жағынан, кадрларды орталықтың көмегін күтіп отыруға үйретеді, яғни бәсекеге қабілеттілік жағынан теңіз жағалауындағы өңірлердегі әріптестеріне жол беріп жатады.

ҚХР аумағы бұрын шекаралық даулы өңірлер көп болған посткеңестік Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан мемлекеттерінің жекелеген аумақтарын қайтарып алу барысында одан сайын кеңейгенін атап өтуіміз ләзім. Атап айтқанда, ҚХР Тәжікстанмен 1999 және 2002 жылдары келісімдерге қол қойып, соған байланысты Шығыс Памирдегі 1000ш/км жер Қытайдың меншігіне өтті. Бұл аумақтар ШҰАА-мен шектесіп жатқандықтан, географиялық, демографиялық және ұлттық тұрғыдан осы автономиялық аймақтың құрамына кірді. Ол жерлерге ШҰАА тұрғындары да, ҚХР-ның басқа аумақтарының тұрғындары да қоныс аударды; оларға да аумақтық автономия тәртібі және тиісті ұлттық саясат қолданылып отыр.

ҚХР басшылығы ҚКП XVIII съезінің шешімдеріне сәйкес ұлттық-аумақтық автономия жүйесін нығайтуға және жетілдіруге нұсқау берді. Бірақ саяси автономия беру туралы ауыз ашқан жоқ. Өйткені ҚКП ұлтаралық қатынастардың мұндай формалары автономияның толық саяси тәуелсіздікке ұмтылуына, ұлттық негіздегі қақтығыстарға, мәжбүрлі көші-қонға, экономикалық байланыстардың үзілуіне дейін тізбекті реакцияға әкелуі мүмкін деп есептейді. Мұндай процестер М.С. Горбачев билігі тұсында КСРО-да белгілі бір дәрежеде болып өтті. Бірақ оның салдарын бүкіл әлем елдерімен бірге ресми Бейжің де көріп, білді.

Ұлттық-территориялық автономияны қоғамдық талқылау жалғасады. ҚКП Орталық Комитеті Біріксап бөлімінің меңгерушісі Юй Цюань «Жэньминь жибао» газетінің 2019 жылы 26 қараша күнгі санында жариялаған «Ұлы бірліксап жағдайына табанды болайық» атты мақаласында автономияларда жүзеге асырылатын нақты саяси шешімдердің тиімділігі бірдей емес, сондықтан жүйені заман талабына сай дамытып, жетілдіріп, толықтыру қажет екендігін атап өтті (**年新疆**维吾尔自治区行政区划).

Ұлттық өзін-өзі анықтау және «ұлт» ұғымын түсіндіру мәселелеріне көбірек көңіл бөлу керек. Академиялық ортада сарапшылар ҚХР-дағы 56 ұлттық азшылықтың ұлттық өзін-өзі анықтау мәселесі бойынша келісімге келеді. Бұл жерде «саяси ұлт» ұғымынан «мәселені саясиландырудан» дәйекті түрде арылу керек. Басты назар мәдени өзін-өзі сәйкестендіру, әртүрлі мәдени дәстүрлерді құрметтеу туралы идеяларды дамытуға аударылуы керек.

Бүкіл ҚХР-дағы сияқты, егер ҚКП ШҰАА-дағы халықтар ынтымақтастығын, қоғам орнықтылығын сақтаймын десе, жергілікті халықтың көңіл-күйін, басты талабын, негізгі проблемаларды зерттеп, білу керек. Бұл ретте елдің іші-сыртында көп айтылып жүрген – ұлттық мектептердің жабылып, жас ұрпақтың ұлттық ана тілінен ажырай бастауы; жергілікті халықтың жастарының жұмыспен ойдағыдай қамтылмауы; діни саясатта кейде мүлде еркінсітіп, кейде мүлде қатаң шараларға бару секілді ойпыл-тойпыл аумалы-төкпелі саясат жүргізу т.б. соқталы мәселелерге мән берілмеуі жергілікті халықтардың ашу-ызасына жол ашатыны жасырын емес. Бұл ретте ресми Бейжің өзі қабылдаған аумақтық автономия заңдары мен жүйесін және оның маңыздылығын мойындауы қажет. Ішкі туризмнің ауқымы артқан сайын елдің ішкі өлкелерінен келетін халықтың саны артып келеді, бұл өз кезегінде мәдениеттер арасындағы түсіністікке игі ықпал етумен бірге, көптеген қосалқы проблемаларға жол ашады.

Автономия әлеуетін дамыту сыртқы сауда мәселелерінде ШҰАА-ның аумақтық өзін-өзі басқару өкілеттіктерін дәйекті кеңейтуді, ШҰАА-ның дербес дамуын қолдауды, кадрларды тәрбиелеуге жәрдемдесуді, сондай-ақ Шыңжаңнан ҚХР-ның ішкі өңірлерінің қалаларына еңбек көші-қонын да туындатады.

Қорытынды

Жалпы, ҚКП мен ҚХР үкіметі өзінің әр кезеңдегі ұстанымдары мен тұғырнамасында ұлттық аумақтық автономия саясатында қазіргі заманғы идеологиялық және геосаяси жағдайларды ескере отырып, мемлекеттің бірлігін сақтауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, өмір сүру деңгейін көтеруге және Шыңжаң халықтарының өзіндік мәдениеттерін сақтауға мүмкіндік беретін жеткілікті тиімді ұлттық және өңірлік саясат жүргізетінін растайды және дәріптеп келеді. Бірақ өздері қабылдаған заңдар мен нормативтік құжаттардың орындалу мәселесіне назар аудару жағы кем соғып жатады. Әрине, «үш түрлі күш» (сепаратизм, терроризм, діни экстремизм) туралы сөз басқа, алайда ШҰАА-да ақ-адал еңбегімен өмір сүріп жатқан қарапайым халықтың көңіл-күйі мен мұң-мұқтажын біліп, зерттеп отыруға назар аудармау, шынайы ынтымақтастыққа бастай бермеуі бек мүмкін.

Әдебиеттер:

Булдакова В.Г. Национальная политика КНР в отношении малочисленных народов // Россия и АТР. Владивосток, 2006. № 4. С. 77– 81.

Пшенцов П.С. Проблема этнической обособленности в формировании национальной идентичности коренного населения на примере Синьцзян-Уйгурского автономного района КНР // Вестник Чувашского университета, 2007. № 4. С. 21–26.

Бондаренко А.В. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая в начале XXI века. М.: ИДВ РАН, 2010. 176 с.

Мұқаметханұлы Н. XX ғасырдағы Қытайдың тарихи үрдісіндегі қазақтардың әлеуметтік дамуы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2006. 168 б.

Смағұлова К.Қ. Қытайдың Шыңжаңдағы діни-саяси ұстанымы (70–80 жж.) // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2014. № 2 (68). 64–68-б.

Мадиев Д.А. ҚХР-дың Солтүстік-батыс шекара өңірінің географиялық, этникалық және әлеуметтік ерекшеліктеріне талдау // Эл. научный журнал «edu.e-history.Kz». 2017. № 9 (1). 136–142-б. 6

新疆维吾尔自治区（2024 年）[Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданы (2024)] URL: http://www.xzqh.org/show/china/65/2024.html [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

新疆生产建设兵团的历史与发展 (2014 年 10 月) // 中华人民共和国国务院新闻办公室 [Шыңжаң Өндірістік-Құрылыс корпусының тарихы мен дамуы (қазан 2014 ж.) // Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік кеңесінің ақпараттық кеңсесі] URL: http://politics.people.com.cn/n/2014/1005/c1001-25779237.html [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

中华人民共和国民族区域自治法 [Қытай Халық Республикасының аймақтық этникалық автономия туралы заңы] URL: https://flk.npc.gov.cn/detail2.html?MmM5MDlmZGQ2NzhiZjE3OTAxNjc4YmY2MGQzZjAyNjc%3D [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

中华人民共和国宪法修正案（附 2018 年修正本） [Қытай Халық Республикасының Конституциясына түзетулер (2018 жылы қайта қаралған нұсқасымен)] URL: http://www.gdftu.org.cn/attachment/0/9/9319/696316.pdf [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

中国的民族区域自治制度 [Қытайдың аймақтық этникалық автономия жүйесі] URL: https://www.gov.cn/test/2012-06/20/content_2165897.htm [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

新疆少数民族干部比例超五成 立法保护宗教习惯 // 中国新闻网. 2009 年 06 月 02 日 [Шыңжаңдағы этникалық азшылық кадрларының үлесі 50%-дан асады. Заңнама діни әдеттерді қорғайды // Қытай жаңалықтар желісі. 02 маусым 2009 жыл] URL: https://www.chinanews.com.cn/gn/news/2009/06-02/1715672.shtml [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

新疆维吾尔自治区人口与计划生育条例 [Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының халқы және отбасын жоспарлау ережелері] URL: https://uyghur-j.org/japan/2013/08 [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

尤 权. 坚持大统战工作格局 // 人民日报. 2019 年 11 月 26 日[Юй Цюань. Біріккен Майдан жұмысының үлгісін ұстану // Жэньминь жибао газеті. 2019 ж. 26 қараша] URL: http://www.qstheory.cn/zdwz/2019-11/26/c_1125273865.htm [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

2021 年新疆维吾尔自治区行政区划 [2021 жылғы Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық Ауданының әкімшілік бөліністері] URL: http://www.xzqh.org/html/show/xj/38326.html [Электрондық ресурс] (Қаралған күні: 25.08.2024)

Xinjiang. China's Muslim Borderland. London: Armonk, NY, 2004. 506 p.

References:

Buldakova V.G. (2006) Natsionalnaya politika KNR v otnoshenii malochislennykh narodov [National policy of the People's Republic of China towards minority peoples] // Rossiya i ATR. Vladivostok. № 4. S. 77– 81. (in Rus.)

Pshentsov P.S. (2007) Problema etnicheskoy obosoblennosti v formirovanii natsionalnoy identichnosti korennogo naseleniya na primere Sintszyan-Uygurskogo avtonomnogo rayona KNR [The problem of ethnic isolation in the formation of the national identity of the indigenous population using the example of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China] // Vestnik Chuvashskogo universiteta. № 4. S. 21–26. (in Rus.)

Bondarenko A.V. (2010) Sintszyan-Uygursky avtonomny rayon Kitaya v nachale XXI veka [Xinjiang Uyghur Autonomous Region of China at the beginning of the 19th century]. M.: IDV RAN. 176 p. (in Rus.)

Mukametkhanuly N. (2006) XX gasyrdagy Қytaydyn tarikhi urdisindegi kazaktardyn aleumettik damuy: oku kuraly [Social development of Kazakhs in the history of China in the twentieth century]. Almaty: Kazak universiteti. 168 p. (in Kaz.)

Smagulova K.K. (2014) Kytaydyn Shynzhandagy dini-sayasi ustanymy (70–80 zhzh.) [Social-political position of China in Xinjiang (70–80 years)] // KazUU khabarshysy. Shygystanu seriyasy. № 2 (68). P. 64–68. (in Kaz.)

Madiyev D.A. (2017) KHR-dyn Soltustik-batys shekara onirinin geografiyalyk, etnikalyk zhane aleumettik erekshelikterine taldau [Analysis of the geographical, ethnic and social characteristics of the northwestern borders of the PRC] // El. nauchny zhurnal «edu.e-history.Kz». № 9 (1). 136–142-b. (in Kaz.)

新疆维吾尔自治区（2024 年）[Xinjiang Uyghur Autonomous Region (2024)] URL: http://www.xzqh.org/show/china/65/2024.html (in Chin.)

新疆生产建设兵团的历史与发展 (2014 年 10 月) // 中华人民共和国国务院新闻办公室 [History and Development of Xinjiang Industrial Construction Corps] URL: http://politics.people.com.cn/n/2014/1005/c1001-25779237.html (in Chin.)

中华人民共和国民族区域自治法 [Law on Territorial Ethnic Autonomy of the People's Republic of China] (in Chin.)

中华人民共和国宪法修正案（附 2018 年修正本） [Changes to the Constitution of the People's Republic of China] (in Chin.)

中国的民族区域自治制度 [System of regional ethnic autonomies of the PRC] URL: https://www.gov.cn/test/2012-06/20/content_2165897.htm (in Chin.)

新疆少数民族干部比例超五成 立法保护宗教习惯 // 中国新闻网. 2009 年 06 月 02 日 [The share of personnel of national minorities has exceeded 50%] URL: https://www.chinanews.com.cn/gn/news/2009/06-02/1715672.shtml (in Chin.)

新疆维吾尔自治区人口与计划生育条例 [Xinjiang Population and Family Planning Regulations] URL: https://uyghur-j.org/japan/2013/08 (in Chin.)

尤 权. 坚持大统战工作格局 // 人民日报. 2019 年 11 月 26 日[Following the example of the United Workers' Front] URL: http://www.qstheory.cn/zdwz/2019-11/26/c_1125273865.htm (in Chin.)

2021 年新疆维吾尔自治区行政区划 [Administrative divisions of Xinjiang in 2021] URL: http://www.xzqh.org/html/show/xj/38326.html (in Chin.)

Xinjiang. China's Muslim Borderland. (2004) London: Armonk, NY. 506 p.

[1]Масимханулы Д. [2]Дарбай Н.Х. [3]Турлыгожаева А.Д.

[1, 3] *Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан*

E-mail: [1]masimkhan-63@mail.ru, [2]darbay.nazerke@gmail.com, [3]altyn_77@hotmail.com

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ КПК И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В СИНЬЦЗЯНЕ

Аннотация. Национальная территориальная система автономии КНР – один из важнейших политических институтов страны. В этой стране проживает 55 этнических групп, за исключением китайского народа (ханьцзу), подавляющее большинство из которых по закону имеют право на национальную территориальную автономию. Однако в зависимости от количества душ меньшинств, расположения региона проживания в стране, общего размера региона, специфики вероисповедания и т.д. в исполнении закона об автономии, проводимого КПК, сохраняется своеобразие. Следовательно, с точки зрения экономических, политических, исторических, демографических, социальных и культурных особенностей политика КПК в Синьцзян-Уйгурском автономном районе также имеет свою специфику. Авторы статьи рассматривают специфику исполнения политики национальной автономии КПК в Синьцзяне на основе внутренней внешней политики страны и международных геополитических условий.

Основная цель этой статьи – рассмотреть политику, которую современные китайские власти придерживаются в отношении национальных автономных регионов, включая характеристики и особенности политики регионального управления, которая фактически реализуется в СУАР. А в основные задачи работы входит краткое изложение национальных автономий в Китае, определение особенностей проведения в нем национальной политики и обсуждение вопросов, которые сохраняются в регионах. При выполнении указанных задач применялись методы сравнительно-исторического анализа, системно-структурного, индукционного, ретроспективного, хронологического научного исследования.

Новизна исследования заключается в сопоставлении реального состояния власти и общественного порядка в национальных автономных районах, проводимом руководством КПК. Результаты исследования позволяют глубже понять роль и особенности автономных регионов в повышении целостности и устойчивого развития страны правительством КНР, и

эти результаты могут быть полезны регионоведам, востоковедам-китаеведам, а также специалистам в области межкультурного взаимодействия.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Реализация политики меньшинств Коммунистической партии Китая в Синьцзяне: история, настоящее и будущее» (регистрационный номер AP14869734).

Ключевые слова: Коммунистическая партия Китая, Закон о национальной территориальной автономии КНР, Конституция КНР, Синьцзян, уйгуры, ханьцы.

[1]Massimkhanuly D. [2]Darbay N.K. [3]Turlygozhayeva A.D.
[1, 3] R.B.Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]masimkhan-63@mail.ru, [2]darbay.nazerke@gmail.com, [3]altyn_77@hotmail.com

THE CPC NATIONAL TERRITORIAL AUTONOMY POLICY AND ITS IMPLEMENTATION IN XINJIANG

Abstract. The National territorial autonomy system of the People's Republic of China is one of the most important political institutions of the country. There are 55 ethnic groups living in this country, with the exception of the Chinese people (Hanzu), the vast majority of whom are legally entitled to national territorial autonomy. However, depending on the number of minority souls, the location of the region of residence in the country, the overall size of the region, the specifics of religion, etc., the implementation of the law on autonomy, conducted by the CPC, remains peculiar. Therefore, from the point of view of economic, political, historical, demographic, social and cultural characteristics, the CPC's policy in the Xinjiang Uygur Autonomous Region also has its own specifics. The authors of the article consider the specifics of the implementation of the CPC national autonomy policy in Xinjiang on the basis of the country's domestic foreign policy and international geopolitical conditions.

The main purpose of this article is to consider the policy that the modern Chinese authorities adhere to in relation to national autonomous regions, including the characteristics and features of the regional governance policy that is actually implemented in the XUAR. And the main tasks of the work include a summary of national autonomies in China, determining the specifics of national policy in it and discussing issues that persist in the regions. In carrying out these tasks, methods of comparative historical analysis, systemic structural, induction, retrospective, chronological scientific research were used.

The novelty of the study lies in the comparison of the real state of power and public order in the national autonomous regions, conducted by the leadership of the CPC. The results of the study allow for a deeper understanding of the role and features of autonomous regions in improving the integrity and sustainable development of the country by the Government of the People's Republic of China, and these results can be useful to regional scientists, Oriental Sinologists, as well as specialists in the field of intercultural interaction.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Implementation of the policy of the Communist Party of China in the field of ethnic minorities in Xinjiang: history, present and future» (Registration number AP14869734).

Key words: The Communist Party of China, the Law on National Territorial Autonomy of the PRC, the Constitution of the PRC, Xinjiang, Uighurs, Han Chinese.

Авторлар туралы мәлімет:

Мәсімханұлы Дүкен, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Дарбай Назерке Хамитқызы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, д.филол.н., Алматы, Казахстан.

Дарбай Назерке Хамиткызы, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан.

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсенкызы, младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Massimkhanuly Duken, the General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan.

Darbay Nazerke Khamitkyzy, a junior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Master of Humanities, Almaty, Kazakhstan.

Turlygozhayeva Altyngul Duysenkyzy, a junior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 2 сәуір 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 03.81.51 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.38

***[1]Нурманова А.Ш.** **[2] Медерова Д.Е.** **[3] Муминов А.К.**
[1,2,3] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]anurmanova@mail.ru, [2] dina_m71@list.ru, [3]muminov9703@yahoo.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ НЕКРОПОЛЯ ДАУТ-АТА: ПО МАТЕРИАЛАМ ЭКСПЕДИЦИИ ПО ХОРЕЗМСКОМУ РЕГИОНУ

Аннотация. Цель данного научного исследования состоит во введении в научный оборот новых материалов, собранных в ходе плановой экспедиции по изучению памятников Хорезмского региона. Собранные материалы использованы для сравнительно-сопоставительного изучения эпиграфических памятников Казахстана и соседних регионов. Некрополь Даут-Ата (Каракалпакстан, Республика Узбекистан) ранее не становился объектом комплексных исследований. В статье памятники подверглись изучению по многим параметрам: архитектурных стилей, камнерезного искусства, символов, каллиграфии, содержания надписей, лексики, социальной титулатуры, наличествующей в составе текстов надписей и др. Научной задачей статьи является расшифровка оригинальных текстов стел (кулпытасов) хорезмского региона, их перевод и научное комментирование. Подобные исследования значимы, с одной стороны, для исламоведов, востоковедов, с другой стороны, они интересны для славяноведов, занимающихся различными аспектами имперской истории и науки. Авторы придерживались принципов историзма, объективности, единства национальных и общечеловеческих ценностей и диалектического подхода к изучению историко-культурных процессов. Основные результаты и анализ, заключение по исследовательской работе: исследована некрополь Даут-Ата, где было зафиксировано, прочитано на месте 88 единиц эпиграфических надписей. Выведена статистика по родам, тамгам, датам по мусульманскому и общему летоисчислению, внешнему оформлению стел, именам мастеров камнерезов.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта ИРН: BR 18574063 «Преемственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)».

Ключевые слова: Хорезм, некрополь Даут-Ата, эпиграфические памятники, стела, кулпытас, эпитафия, письменность на арабском шрифте

Введение

По разрабатываемому проекту было изначально запланировано проведение нескольких полевых экспедиций по историческим регионам расположения постзолотоордынских обществ. Одна из них – экспедиция в Хорезмский регион была осуществлена в целях изучения эпиграфических памятников, предварительного чтения на месте и расшифровки эпитафийных надписей, проведения интервью с информантами, сбора и фиксации устной историографии в местной среде, археографических изысканий в частных собраниях, местных архивах, библиотеках, выявления и копирования документов, содержащих сведения, синхронные данным локальных эпиграфических памятников. Экспедиция была реализована в период с 28 апреля – по 11 мая 2024 года. Экспедиция работала в составе известного эпиграфиста, д.и.н., профессора Б. М. Бабаджанова, востоковеда, к.и.н А. Ш. Нурмановой, филолога, к.и.н. Д. Е. Медеровой, докторанта, арабиста Б. Д. Дюсенова. Экспедиционные

исследования проводились в следующих объектах-некрополях Каракалпакстана (Республика Узбекистан):

А. По городу Нукус:

1) комплекс «Миздакхан», находящийся в 3 км от села Ходжейли (16,4 км от Нукуса): зафиксированы, прочитаны и сфотографированы 15 надмогильных камней; изучены эпиграфические надписи на арабской графике внутри мавзолея на стенах комплекса Мазлумхан-Сулу.

2) некрополь «Даут-ата»: зафиксированы, прочитаны и сфотографированы 88 эпиграфических надписей. Записано интервью со смотрителем (шыракшы) Бекназаровым Сериккали Шегенбаевичем, потомком Даут-Ата.

Б. По городу Мойнак:

3) Қарабас Ата, надмогильных камней с надписями на арабской графике не было обнаружено.

4) Пайғамбар Қызы, зафиксированы, прочитаны и сфотографированы 5 (пять) надмогильных камней, 1 (одна) стела (кулпытас) без надписи.

5) Мемориальный центр «Хаким-Ата. Сулайман Бакыргани», надмогильных камней надписей на арабском шрифте не было обнаружено.

В. По Устюрту, Аральскому морю:

6) Безымянный некрополь № 1, 44°14′4″ с.ш. 58°16′54″, высота над уровнем моря 220 метров. Обнаружен 1 (один) кулпытас с надписью на арабском шрифте, встречаются кулпытасы с тамгами родов (ру) шекты и табын.

7) Безымянная некрополь № 2, 44°14′0″, с.ш. 58°16′37″ высота над уровнем моря 220 метров. Обнаружены 3 (три) кулпытаса с надписью на арабском шрифте, встречаются надгробия с тамгами рода табын.

8)тНекрополь «Кунти баба», 44°46′0″ с.ш. 58°11′59″ в.д. Обнаружены 4 (четыре) кулпытаса с надписью на арабском шрифте, 5 (пять) плит с именами солдат Уральского казачьего войска; эти плиты зафиксированы на кладбище (мазар) с тамгой рода адай. Перед мазаром находится основа култытаса из песчаника темно-коричневого цвета; сломанный кусок с орнаментом лежит на другом конце некрополя. Встречаются кулпытасы с тамгами родов шекты и табын.

Данная статья посвящена введению в научный оборот сведений самого крупного из местных некрополей «Даут-Ата». Выше был отмечено, здесь было обнаружено 88 надписей на кулпытасах и на стенах мавзолеев.

Материалы и методы исследования

Материалы: эпиграфические надписи и фотоматериалы некрополи Даут-Ата, интервью с хранителем мазарата были записаны, исследованы, сфотографированы и собраны во время экспедиции, проведенной 28 апреля – по 11 мая 2024 года исполнителями проекта. Методологической основой исследования являются системный, историко-сравнительный и сравнительно-типологический методы, также герменевтический анализ эпитафийных текстов, также последовательность проведения исследований: А) Сбор материалов; Б) Камеральная обработка; В) Перевод и комментирование текстов; Г) Их сравнительное изучение с другими видами источников, обнаруженных во время проведения полевых исследований.

Обсуждение

Даут Асаулы (1787–1874) – известный батыр, потомственный управляющий бий-родоправитель, глава борьбы против колониальной политики России. В 1855–1856 гг. совместно с Есетом Кутебарулы он участвовал в восстании против царского правительства.

Его дед Барак, активный участник борьбы с джунгарами, умер в 97-летнем возрасте. Родитель Асау скончался в 1263/1846 году в возрасте 63 (или 64) лет. Памятник в их честь был установлен их отпрыском Даутом (Ажигали, 2002: 475).

В 2017 году была опубликована книга, посвященная эпониму данного некрополя – Даут Асауулы: Қазақ батыры Дәуіт Асауұлы / Құраст. Н.Ы. Жетпісбай, А.А. Аблаев. – Алматы, 2017. – 240 бет + 16 бет жапсырма. Книга составлена на основе архивных документов и устной исторической традиции; в ней впервые публикуется поэма, посвященная Даут Асауулы.

В свое время «Хорезмской экспедицией» были собраны многочисленные материалы по истории и этнографии узбеков, туркмен, казахов и каракалпаков, проживавших в низовьях Амударьи, Сырдарьи и Зеравшанской долине (Толстов, 1952). По ее результатам были изданы такие сборники, монографии, брошюры, как «Древний Хорезм», «По следам Хорезмской цивилизации», «По древним дельтам Окса и Яксарта», более 400 книг и брошюр, научные и научно-популярные статьи С. П. Толстова, большинство которых были переведены на языки мира. Памятники некрополя Даут-Ата также были сфотографированы Хорезмской археолого-этнографической экспедицией Академии наук бывшего СССР в 1946 году, фотоархив которой хранится в фондах Кунсткамеры (Санкт-Петербург, Российская Федерация). К сожалению, мы не обнаружили упоминаний о некрополя Даут-Ата в опубликованных отчетах и других публикациях. Некрополь посещали и участники других археологических, этнографических научных экспедиций.

В «Энциклопедии Казахстана» имеется специальная статья С. Ажигали, посвященная некрополю (Ұлттық энциклопедия, 2001: 171). Он также упоминается в книге Х. Есбергенова (Есбергенов, 1993). Некрополь Даут-Ата состоит из захоронений XIX–XX веков, типичных для Мангистау и Устюрта. Это – купольные мавзолеи, сагана, кулпытасы, койтасы, сандыктасы, мастерски украшенные с соблюдением местных архитектурных традиций.

Некрополь Даут-Ата превратился в сакральное место не только для местных жителей: казахов, каракалпаков и узбеков, но и для приезжих казахов, прибывающих для совершения *зийарат*. *Зийарат* к Даут-Ата совершают также люди, связанные по работе с техникой и металлом. Казахи из рода табын признают себя его прямыми потомками.

В ходе полевых работ в некрополе Даут-Ата участники экспедиции встречались с прямым потомком Даут-Ата – Сериккали Шегенбайулы Бекназаровым и записали интервью с ним. По преданию, его отец Шегенбай, внук (*ақтық*) Даут-Ата был хранителем мазара, а Сериккали приходится святому правнуком. Он до 2016 года вел деятельность смотрителя мазара (*шыракшы*). В свою очередь, дед и отец Даут-Ата также были батырами; они похоронены в местности Турыш в 125 км от Бейнеу, в местности Пески Сам (*Самның құмы*). Там старший брат информанта – Сапаргали состоит смотрителем. Асау-Ата похоронен в 100–150 метрах ниже мазара своего отца – Барака. Сам Асау-Ата завещал, чтобы его похоронили в ногах его отца. Барак был прапорщиком (хранитель знамени) табынов. Даут-Ата в старости поселился здесь на 5–6 лет. Он скончался в 1874 году; до этого времени он жил в Казахстане. Он представитель рода (ру) табын, племени (та’ифа) каракойлы, подразделения лабак. Это многочисленный род, основные представители которого живут в Актобе, Алматы и других регионах Казахстана. Об этом роде издана книга. Пожилой (аксакал) автор из Актюбе Нуржан Жетписбайулы, приезжал сюда, проводя интервью; он собирал архивные материалы в Нукусе, набрал много материалов и издал подробную книгу на основе документов про историю Даут-Ата.

Обзор литературы показал, что некрополь Даут-Ата не подвергался комплексному исследованию, данные эпиграфических памятников не вводились в научный оборот, имеются лишь отдельные упоминания о некрополе.

Результаты исследования

В результате экспедиционно-исследовательских работ в некрополе Даут-Ата было обнаружены, зафиксированы и прочитаны на месте 88 эпиграфических надписей вместе с надписями на стенах мавзолеев. Выведена статистика по родам, тамгам, датам по мусульманскому и общепринятому летоисчислению, оформлению памятников (изображения оружия, узоры), именам мастеров камнерезов.

Этнический состав усопших некрополя отражен в нанесенных в кулпытасах тамгах; в эпитафиях в обязательном порядке указываются род, племя, отделение и подразделение покойного (*ру, тайпа, бөлімі, аймағы*); приведены имена деда и отца, далее в некоторых случаях до седьмого колена. Тамги рода адай нанесены в 25 кулпытасах (7, 8, 10, 14, 17, 19–24, 26, 27, 31, 33, 35–37 [2 раза], 38, 43–45, 48, 49, 51); табын в 16 памятниках (3, 40, 55, 56, 58, 62, 63, 65, 68, 71, 74, 76, 85, 88; 1 тамга на сандыктасе под номером 86). Тамга рода байбакты в одном кулпытасе (№ 6) и тамга рода Тилеу также в одном кулпытасе (25).

В 37 эпитафиях указаны даты жизни, из них в 26 по мусульманскому календарю, в 11 по общепринятому; самая ранняя дата – 1131/1718-1719 год в кулпытасах под № 18, 19; самая поздняя дата – 1397/1976-1977 год в кулпытасе под № 55.

В 61 памятнике нанесены изображения оружия, украшений, посуды и различные узоры. В 58 памятниках встречаются растительные узоры, в памятниках № 15 и 91 – изображения женских серег, нагрудного украшения, на 4 памятниках – изображения посуды: кумган (афтаба), самовар, в мазаре № 32 – раскрытый *дастархан* с посудой, внутри него лежит череп коня; на кулпытасе № 53 изображена мечеть; на кулпытасах № 77 – ружье и сабля; на койтасе № 90 изображены *ханджар*, ружье, *айбалта*, стрелы (в количестве 10 штук) и кумган, видимо, как показатель правоверности.

В трех мазарах на стенах высечены имена мастеров (*ұста*): №12 – Ажи-бай баласы Утеули Уста, в мазаре № 28 – Серкеш-байуглы Уста Даулет-Нийаз, и в № 47 Уста Даулет-Нийаз ибн Мулла Серкеш-бай.

Само захоронение Даут-Ата, изначально судя по историческим фотографиям Хорезмской экспедиции 1946 года, состояло из кулпытаса и саганатама; видно, что кулпытас был подпорот каменными блоками и отмечен *тугом* (внешний признак сакральности объекта). Рядом с могилой Даут-Ата сфотографированы мужчина-казах и казахская женщина с детьми, пришедшие на *зийарат*.

В 2017 году в честь 230-летия Даут-Ата были проведены юбилейные мероприятия, построен мавзолей и издана книга «Қазақ батыры Даут Асауұлы» (Қазақ батыры, 2017). При реконструкции могилы кулпытас был перенесен во внутрь мазара, в результате чего нижняя часть памятника была замазана цементом. В результате была утеряна нижняя часть эпитафии. В указанной книге даты жизни Даут Асаулы указаны как «1787–1874». В сохранившейся части кулпытаса написано, что Даут Асаулы скончался в возрасте 83 лет. Тогда как, если он скончался в 1874 году, то дата его рождения соответствовала 1791 году. В архивном документе, опубликованном в вышеупомянутой книге под номером № 5 от 1856 года, скопированном из фондов Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК – Фонд 4, Опись 1, Дело 2810, Папка 14 (оригинал), указывается, что «Даут Асауов, бий, 65 лет. Чумичли-табынского рода, Каракуйлиева отделения ...» (Қазақ батыры, 2017: 233). Соответственно, этот документ подтверждает, что он родился в 1791 году.

Захоронения предков Даут-Ата – Барак Сатыбалдыулы и Асау Баракулы находятся в Мангыстауской области, Бейнеуском районе, в 13 км от аула Турыш. Там сохранились оригинальные кулпытасы. Памятники внесены в список объектов историко-культурного наследия, которые охраняются государством. Захоронение сына батыра – Ерболек Даутулы,

находится в Актюбинской области, Темирском районе, в местности Шубаркудук. В некрополе Даут-Ата были похоронены его внуки.

Несколько эпитафий из данного некрополя заключают в себе ценную информацию. Учитывая их значение, тут было решено дать их тексты вместе с переводом на русский язык. В них дается информация о покойных, приводятся имена нескольких мастеров – уста, воздвигших эти мавзолеи, кулпытасы и др.

Кулпытас Даут-Ата (Инв. № 1) [рис. 1]: высота сохранившейся части 160 см, ширина в верхней части 39 см, в средней части 25 см, внизу 37 см, боковые стороны 23 см. Эпитафия нанесена на лицевой и левой боковой сторонах.

Передняя часть	Левая боковая сторона
چومچلی طابن	
روغی غنده	۸۳ نچی یاشنده
قراقویلی طا	قالدوردی
یفسی تو	اوغلی ورمان
قال بولمننک	
صاتبالدی	
ایماغنده	
[اص]او اوغلی	
...	

Перевод: [Покойный, представитель] чумишли табынского рода, каракойлы племени, отделения тукал, сатыбалдинского подразделения [Ас]аya сын …

Левый бок: в возрасте 83-х лет. Поставил/установил [памятник его] сын Урман.

Рис. 1. Кулпытас Даут Асаууллы.

Кулпытас (Инв. № 3) [рис. 2]
Тилагана, сына Ерболак батыра,
внука Даут-Ата

1. Передняя сторона

چومچلی تابن قراقویلی

طایفه سی لابق بولمی داوت

نمراسی ایربولک باطر

بلاسی تیلاکن وفات بولدی

۱۷ یاشنده ۱۲۸۷ یلنده

بو تاشنی قویدی اغاسی الله نظر مرضی

2. Левая сторона

ماقمبات الله نظر

اوغلی وفات ۵ یاشنده

زیراتی بول جایده

اقبردی الله نظر

اوغلی وفات ۲ یاشندا

...

3. Правая сторона

اقچونوق ایربولاک

قزی وفات ۱۲ یاشنده

زیراتی بول جایده

مالای الله نظر قزی

4. Оборотная сторона

وفات ۱۳ ياشنده

زيراتى بو جايده

Перевод:

1. [Покойный, представитель] чумишли табын, каракойлы племени, отделения лабак, внук Даута, сын Ирбулак Батыра, Тилаган скончался в возрасте 17 лет в 1287 году. Этот памятник установил его старший брат Алланазар Мирза.

2. Макамбат, сын Алланазара, скончался в возрасте 5 лет. Могила его находится здесь. Акберди, сын Алланазара, скончался в возрасте 2-х лет ...

3. Акчунук, дочь Ирбулака, скончалась в возрасте 12 лет. Могила ее [находится] с этой стороны. Малай, дочь Алланазара, скончалась в возрасте 13 лет, могила ее [находится] с этой стороны.

1.

2.

3.

4.

Рис. 2. Кулпытас внуков Даут Асауулы.

Таким образом, данный объект является семейным склепом, в котором похоронены пятеро (5) усопших: сын Ирбулака, Тилаган, 17 лет; его сестра Акчунук, 12 лет; дети его брата Алланазара: Макамбат, в возрасте 5-ти лет; Акберди, в возрасте 2-х лет; дочь Малай, в

возрасте 13-ти лет. Обратная сторона памятника не прочитана по причине того, что кулпытас плотно установлен к мазару. Из-за этого невозможно было сфотографировать надпись целиком. По видимым фрагментам можно заключить, что там записаны *хадисы*.

На некоторых мазарах указаны имена мастеров:

Мазар № 1. (Инв. № 12) [рис. 3]. Кулпытас, установленный рядом с мазаром, упал и был сломан на две части; левая сторона изъедена солью, утеряны концовки надписей.

1. На стене мазара	2. Кулпытас
۴۹۲۱ نچی یلدا وفات بولد…	ادی ارو
	غی قرق م...
اجه بک بلا[سی] وتلی اوسدا	تیق طایفه ...
بنا قلدی	توکال بول ...
	باراق ایم...
	جدق بای...
	ابن تج...
	۲... جسندا
	۱۲۹۴
	انیسی بیک جان
	بلاسب توقوزبای
	مرضی قویدی
	...

Перевод:

1. В 1294/1877 году скончался…

сын Ажибека. Уста Утали[1] построил [данное здание].

2. [Усопший, представитель] рода адай, племени кырыкмылтык, отделения тукал, подразделения барак – Джадакбай (?) ибн Тадж ... [скончался в возрасте] 2-х лет в 1294 [году]. Его младший брат Бикжан, сын Тукуз-бай Мирза установил [этот памятник].

Примеч. 1: В надписи на стене мазара дата кончины записана наоборот. В кулпытасе дата записана правильно – 1294 год.

[1] Утали Ажибекулы – известный мастер (уста) из рода адай, племени караш, отделения айтимбет. Его брат Куржим-бай также был известным мастером (уста). Оба брата строили мавзолеи, рыли колодцы и занимались ювелирным делом. Известны их могилы: Куржим-бай был похоронен в Бейнеуском районе в местности Ыргызбай-Карасай. Его брат Утали возвел над его могилой купольный мавзолей. Сам Утали был похоронен в Мангыстау в сторону Караган-Босага, в местности Когесем. Над его могилой также воздвигнут купольный мавзолей.

Рис. 3. Мазар №1. Работы Уста Утали ибн Ажибек

Мазар № 3. (Инв. № 28) [рис. 4]:

Следует отметить, что мазар был сфотографирован участниками Хорезмской экспедиции. Он сохранился ныне в неизменном виде. На мазаре указаны имена двух мастеров: Серкешбайуглы Даулатнийаз-уста [2] и Алдарбай уста. Кулпытас поврежден, в результате чего надпись нижнего картуша утеряна.

1. На стене мазара

سركش باى

اوغلى اوسطا

دولت نياز

عملى الداربى

اوسدا

2. Кулпытас

داى روغى

قرق ملتيق

طايفا سى قرابا

س ايماغى قا

...شه ک بو

لمى تور... يل

...

Перевод:

1. Уста Даулат-Нийаз, сын Серкеш-байа. Работа Алдар-бай Уста.

2. [Усопший-представитель] рода адай, племени кырыкмылтык, подразделения карабас, отделения ка…шек, Тур …

[2] Мастер Даулет-Нийаз Серкеш-байуглы из рода адай кырыкмылтык. Мастер, известный в западном регионе Казахстана, строитель многих известных купольных мавзолеев. Его имя упоминается в кулпытасе под № 43, на мавзолее под инв. № 47 – мазар № 5.

Примеч.: Слово «уста» записано в двух формах: اوسطا [Ūsṭā] и اوسدا [Ūsdā].

Рис. 4. Мазар №3. Работы Уста Даулатнийаз Серкешбайуглы и Уста Алдарбай.

Кулпытас религиозного деятеля Иклас-Максыма, сына Иламан-Хаджжи (Инв. № 31) (Рис. 5). В конце эпитафии указано имя мастера Чуфа, сын Даулат-Нийаза.

Эпитафия	Перевод:
ادای روغی قرق ملتق طایفهسی تو رده غول بولمی ایلامن حاجی اوغلی ایقلاس ماقسم وفات بولدي ۳۳ یشنده ۱۳۰۲ نجي یلده بتلدی عملی چوفه ابن داولت نیاز	[Усопший-представитель] рода адай, племени кырыкмылтык, отделения турдыгул, Иламан-Хаджжи, сын Иклас-Максыма скончался в возрасте 33 лет. Запись нанесена в 1302/1884-1885 году. Работа Чуфа ибн Даулет-Нийаза.

Рис. 5. Кулпытас религиозного деятеля Иклас Максыма сына Иламан Хаджжи

Кулпытас № 43. [рис. 6]

Эпитафия	Перевод
ادای روغی قرق ملتق طایفه سی جراس بولمی سا... مس بلاسی خدای نظر حلالی منار با یبجه وفات ۷۶ یاشنده یازدی بلاسی موسی بای مرزا ۱۲۹۷ نچی یلده یازغوچی اوستاد دولت نیاز ابن چرکاچ بای و ینه یازغوچی مولا قلان ملانظر اوغلی ده ب بلاسز	[Усопшая-представительница] рода адай, племени кырыкмылтык, отделения жарас, Мунар Байбиче, супруга Са…мыса, сына Худай-Назара, скончалась в возрасте 76 лет. Ее сын Муса-бай Мырза нанес (эту) надпись в 1297/1879-1890 году. Знайте, что исполнитель – Устад Даулет-Нийаз ибн Черкач-бай. (Другой) исполнитель – Маула/Мулла Кулан, сын Мулла-Назара.

Имя отца Уста Даулет-Нийаза – Серкеш-байа на памятниках №3 и 47 дано в форме سركش باى [Серкеш-бай], в данном случае – چركاچ [Черкач-бай].

Рис. 6. Кулпытас работы Уста Даулатнийаза и Маула Калан Мулланазар

Как правило, эпитафии в своей начальной части (сар-лауха) имеют коранические *айаты*, и каждому региону свойственно определенный набор коранических формул и цитат из *хадисов*. Однако в некрополе Даут-Ата зафиксировано незначительное количество кулпытасов, где эпитафии начинаются с *басмалы или айатов Корана: №* 30, 32 (внутри мазара), 39, 40, 42, 72. Вместо этого, в некрополе Даут-Ата в большинстве случаев эпитафии начинаются с упоминания родовой принадлежности усопшего. Редко встречаются цитаты из *хадисов*, которые обычно пишутся по бокам кулпытасов. В Даут-Ата мы зафиксировали их в памятниках под № 3 и 5. При этом памятники, где эпитафии начинаются со слов «ал-мархум ал-магфур» (прощенный, помилованный) всего два: № 5 и 6. Кроме этого, в некрополе не были зафиксированы памятники вместе с *марсийа*, или стихами, посвященными покойному. В эпитафиях упоминаются имена мастеров-каменщиков, построивших данное здание или изготовивших данный култытас: Уста Даулет-Нийаз Серкеш-байуглы в памятниках №12, 28, 34, 43, 47; Уста Утали Ажибекуглы (№ 12); Алдарбай Уста (№ 28); Джуфа ибн Даулет-Нийаз (№ 31); Жылкычы Кудайбергенулы (№ 31), Уста Бал-Мухаммад ибн Калак … (№ 39).

Следует отметить, что памятники некрополя Даут-Ата не отличаются от памятников Западного региона Казахстана по своей архитектуре, оформлению, содержанию надписей и т. д. Здесь работали одни и те же известные мастера по постройке купольных мавзолеев, изготовлению кулпытасов. Всего мавзолеев в некрополе Даут-Ата пять (5), и они были пронумерованы участниками экспедиции под инвентарными номерами 12, 13, 28, 32, 47. По установленным правилам, сначала комплекс должен быть закреплен на местности по координатам его местоположения по широтам и долготам. Затем была изготовлена карта расположения объектов внутри комплекса. Четыре из изучаемых мавзолеев – купольные мавзолеи, со шлемовидным куполом, а один – *саганатам*. Все мавзолеи богато украшены цветными растительными узорами, остатки которых сохранились до нашего времени. Внутри них видны цветные узоры, их надписи частично утеряны.

Мазар инв. № 12 – Купольный мавзолей, работы Уста Утали Ажибекулы.

Мазар инв. № 13. – Купольный мавзолей, внутри которого находятся стилизованные цветные ниши, разрушенный *уштас* или *койтас*; стены также начали разрушаться, плиты отходят от стен, где-то они упали со своих мест.

Мазар инв. № 28 – Купольный мавзолей, работы двух мастеров: Даулет-Нийаз Серкеш-байуглы и Алдар-бай Уста.

Сагана под инв. № 32 – (*сағанатам*) или торткулак (*төртқұлақ*) там (здание), на задней стене с внутренней стороны сохранились цветные геометрические узоры, фрагменты надписей, цитат из Корана; в верхней части врезан пояс батыра – «*қамар белдік*», на левой стене изображен раскрытый *дастархан* (чайник и четыре чашки с блюдцами), рядом самовар с чайником, внутри находится череп коня и тряпичная кукла (ритуальная?).

Мазар инв. № 47 – купольный мавзолей, работы Даулет-Нийаз Серкеш-байуглы. Внутри него имеются цветные узорные рамки. Мавзолей разрушается, сзади него плиты отошли.

Все мавзолеи и сагана построены с использованием ракушечника (*ұлутас*), видимо, доставленного из Мангыстау. Архитектор М.М. Мендикулов отметил в своей книге «Памятники народного зодчества Западного Казахстана», что большинство памятников каменной архитектуры долины реки Эмбы, Устюрта и Мангышлака было построено из ракушечника – прекрасного строительного и декоративного материала. Действительно, месторождения ракушечника повсеместно встречаются на Устюрте и Мангышлаке, но наиболее крупные из них находятся на северо-западе чинка Устюрта (в горах Желтау, Коленкели) и около форта Шевченко на Мангышлаке (Мендикулов, 1987: 147).

В некрополе очень много *койтасов, саганатамов, сандыктасов*. К сожалению, они тоже разрушаются под воздействием погодных условий, агрессивной соляной почвы. Много кулпытасов сломаны на две и более части, изъедены солью; нижние части эпиграфических надписей утеряны. Мавзолеи разрушаются: отходят их цветные узоры, падают плиты и т. д. Потребуются работы по реконструкции памятников некрополя.

На территории некрополя зафиксирована одна христианская могила с крестом и памятной надписью: Воскобойникова Владимира Викторовича (1895–1959).

Заключение

Следует отметить важность подобных экспедиционно-исследовательских работ, во-первых, для мониторинга состояния памятников культуры; во-вторых, для сохранения памятников культуры важна их фотофиксация; в-третьих, введение в научный оборот корпуса надежно датированных письменных источников в виде эпиграфических текстов заметно обогатит историческую науку новыми данными.

Материалы, собранные в ходе полевой экспедиции в Хорезмский регион, были использованы для сравнительно-сопоставительных исследований с материалами Казахстана, дагестанского и волго-уральского регионов. Также для анализа был привлечен весь существующий круг источников: данные эпиграфики, генеалогии, архивные документы, агиографические произведения, артефакты, устная историческая традиция и существующая ныне практика паломничества (зийарат) к святым местам.

Результаты осуществленной полевой экспедиции и собранные материалы показали, что эпиграфические памятники – надежный источник при проведении сравнительных исследований. Они также представляют интерес для исследователей архитектурных стилей, камнерезного искусства, символов, каллиграфии. Анализ материалов показал, что текст эпитафий имеют единую структуру, присущую для всего постзолотоордынского пространства. Однако, имеются региональные особенности, которые отражают специфику локальной культуру и традиции. Содержащиеся в надписях лексический материал, проявления социальной титулатуры имеют ценность при обобщении данных эпиграфических памятников Казахстана, дагестанского, хорезмского и волго-уральского регионов. Они обладают большими возможностями для прослеживания преемственности и трансформаций в традициях и культуре постзолотоордынских обществ.

Литература:

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. 654 с.

Есбергенов Х. Қоңырат. Тарихый хәм мәдений естеликлери. Нөкис: Билим, 1993. – 120 б.

Қазақ батыры Дәуіт Асауұлы / Құрастырған Н.Ы. Жетпісбай, А.А. Абылаев. – Алматы, 2017. – 240 бет + 16 бет жапсырма.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы, «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2001. Том 3. 720 б.

Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. – Алма-Ата, Онер, 1987. 160 с., илл.

Толстов С. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук СССР (1945–1948 гг.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. I. Москва, 1952.

References:

Azhigali, Serik E. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul’tury Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspiiskogo regiona) [Nomadic Architecture – A Phenomenon of the History and Culture of Eurasia (Monuments of the Aral-Caspian Region)]. Almaty: Nauchno-izdatel’skii tsentr «Ghylym», 2002. 654 p. [in Rus.].

Esbergenov Khojakhmet. Qonyrat. Tarihyi ham madeni estelikleri [Qongghirat. Historical and Cultural Memoirs]. Nökis: Bilim, 1993. 120 p. [in Karakalpak].

Mendikulov Malbagar M. Pamiatniki narodnogo zodchestva Zapadnogo Kazakhstana [Monuments of the Folk Architecture of Western Kazakhstan]. – Alma-Ata: Öner, 1987. – 160 p., illustrations [in Rus.].

Qazaq batyry Dauıt Asauuly [Kazakh Hero Dauit Asawoğlu] / Qurastyghan N.Y. Zhetpısbai, A.A. Abylaev. Almaty, 2017. – 240 p. + 16 p. japsyrma [in Kaz].

Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediia [National Encyclopaedia] / Bas redaktor A. Nysanbaev. Almaty: «Qazaq entsiklopediiasynyng» Bas redaktsiiasy, 2001. T. 3. – 720 p. [in Kaz.].

Tolstov Sergei. Khorezmskaia arkheologo-ètnograficheskaia èkspeditsiia Akademii nauk SSSR (1945–948 gg.) [Khorezm Arkheological and Ethnographical Expedition of the Academy of Sciences of the Union of Soviet Socialist Republics (1945-1948 Years)] // Trudy Khorezmskoi Arheologo-Ètnograficheskoi Èkspeditsii. I. Moscow, 1952 [in Rus.].

[1]Нурманова А.Ш. [2] Медерова Д.Е. [3] Муминов А.К.

[1,2,3] Р.Б. Сулейменов атындағы , Алматы, Казахстан

E-mail: [1]anurmanova@mail.ru, [2] dina_m71@list.ru, [3]muminov9703@yahoo.com

ДӘУІТ-АТА ҚОРЫМЫНЫҢ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ: ХОРЕЗМ АЙМАҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа. Ғылыми зерттеудің мақсаты мен маңызы Хорезм аймағының ескерткіштерін зерттеу бойынша жоспарлы экспедициялар барысында жиналған жаңа материалдарды ғылыми айналымға енгізу. Материалдар Қазақстан мен көршілес аймақтардың эпиграфикалық ескерткіштерін салыстырмалы зерттеуде пайдаланылады. Дәуіт ата қорымы бұрын кешенді зерттеу объектісі болмаған, мақалада ескерткіштер әртүрлі: сәулет стилі, тас қащау өнері, символдар, каллиграфия, жазбалар мазмұны, лексикасы, жазбалар

мәтіндеріндегі әлеуметтік титулатура және т.б. параметрлері бойынша зерттелді. Мақаланың ғылыми міндеттері Хорезм өңірі құлпытастарының түпнұсқа мәтіндерін оқу, аудару, фотофиксация жасау және жаңа материалдарды пайдалана отырып ғылыми түсініктеме беру. Мұндай зерттеулер тек исламтанушылар, шығыстанушылар үшін ғана емес, сонымен қатар империялық тарих пен ғылымның әртүрлі аспектілерімен айналысатын славянтанушы ғалымдар үшін де маңызды. Авторлар тарихилық, объективтілік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігі және тарихи-мәдени процестерді зерделеудегі диалектикалық көзқарас принциптерін ұстанды. Негізгі нәтижелер мен талдау, зерттеу жұмысы бойынша қорытындысы – ол Дәуіт ата қорымы зерттелді, онда 88 эпиграфиялық жазба оқылды. Тайпалар, таңбалар, хиджри және милади жылдары, безендіру, тас қашаушы шеберлердің есімдері туралы статистика жасалды.

Алғыс: Мақала ЖТН BR18574063 «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүрі мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» атты жоба аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Хорезм, Даут-Ата қорымы, эпиграфикалық ескерткіштер, құлпытас, эпитафия, арабжазулы эпиграфика.

[1]Nurmanova A.Sh. [2]Mederova. D.E. [3]Muminov A.K.
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]anurmanova@mail.ru, [2] dina_m71@list.ru, [3]muminov9703@yahoo.com

STUDY OF WRITTEN MONUMENTS OF THE DAUT-ATA NECROPOLIS: BASED ON THE EXPEDITION TO THE KHOREZM REGION

Abstract. The aim and significance of this research work is to introduce new materials collected during the Khorezm expedition to study inscriptions on stones in Arabic script. The materials were used for comparative study of epigraphic monuments of Kazakhstan and neighboring regions. This article analyzes materials had been fixed in one of the cemeteries in Khorezm, Uzbekistan. Field work was done by the authors of this article in the Daut-Ata necropolis. This necropolis did not become the object of any complex research before. The necropolis of Daut-Ata was investigated, where 88 epigraphic inscriptions were recorded. The new material have been studied according to various parameters: architectural styles, stone-cutting art, tamgha symbols, Arabic calligraphy, content of inscriptions, vocabulary, social titles in the texts of inscriptions, and others. The authors collected the original texts of stelas from the necropolis through their photo-fixation, translation and scientific commentary. Such research is important not only for specialists in Islamic studies, but it is also interesting for scholars in Slavic studies dealing with various aspects of imperial history and science.

Acknowledgement: This research is funded by the Ministry of Science and High Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No BR 18574063 «Continuity and Transformation in the Traditions and Culture of Post-Golden Horde Societies (Comparative Study of Epigraphic Monuments from the West of Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm Regions)».

Keywords: Khorezm, Daut-Ata Necropolis, Inscriptions, Qulpytas, Epitaph, Arabic Script

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрманова Айтжан Шаймерденқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Медерова Дина Есіркепқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Муминов Әшірбек Құрбанұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан, Ислам ынтымақтастығы Ұйымы (ОИС) жанындағы Ислам тарихы, өнері мен мәдениетін зерттеу орталығы (IRCICA), бас директордың ұйымдастыру қызметі (Орталық Азия) бойынша кеңесшісі, Стамбул, Түркия.

Информация об авторах:

Нурманова Айтжан Шаймерденовна, кандидат исторических наук, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Медерова Дина Есиркеповна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Муминов Аширбек Курбанович, доктор исторических наук, профессор, – Институт востоковедения имени Р. Б. Сулейменова**,** главный научный сотрудник, Казахстан, Алматы, Исследовательский центр исламской истории, искусства (*IRCICA*) при Организации исламского сотрудничества (OIC), консультант генерального директора по организационной деятельности (Центральная Азия), Стамбул, Турция.

Information about the authors:

Nurmanova Aitzhan, Candidate of History Sciences, Chief Researcher at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Mederova Dina, Candidate of History Sciences, Leading Researcher at Ramazan B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Muminov Ashirbek, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at Ramazan B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan, Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) at the Organization of Islamic Cooperation (OIC), Consultant to the Director General on organizational activities (Central Asia), Istanbul, Turkey.

Келіп түсті 20 сәуір 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 03.19 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.54

***[1]Керім Ш. [2]Жеменей И. [3]Әмірбекова С.К.**
[1]Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[3]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] shamshadin.kerim@mail.ru, [2]Jemeneyislam@yahoo.com,
[3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

ҮНДІСТАН ТАРИХЫНДАҒЫ ДЕЛИ СҰЛТАНДЫҒЫ ДӘУІРІНДЕГІ МӘМЛҮКТЕР КЕЗЕҢІ

Аңдатпа. Үндістанның сан ғасырлық тарихындағы түркілердің ойып алар орны туралы жан-жақты әрі кезең-кезеңімен байыпты түрде зерделеніп, зерттеу жүргізудің біздің елде де мәні бар. Үндістандағы түркілердің билікті ұстаған кезеңдері толқын-толқын, жалғастықта болған. Мақаланың мақсаты – түркілер құрған Дели сұлтандығының мәмлүктік кезеңі дербес нысана ретінде қарастырылып, осы тақырыпқа қатысты мәліметтердің ең бастыларын іріктеп, жүйелі түрде ортаға салып, таныту көзделді. Аталмыш кезеңге қатысты мәліметтерді түгендеп, соның ішінде шет тілдеріндегі түпнұсқалық қайнаркөздерге сүйеніп, арнайы тарата сөз етіледі. Орта ғасырлардағы мұсылмандық кеңістіктегі мәмлүктік көріністер елеулі белес ретінде бағамдалып, күрделі кең ауқымды құбылыс жеке институт ретінде зерттеудің қажеттігі аталады. Зерттеудің жаңалығы – мақалада аталмыш мәмлүктік кезеңдегі ең көрнекті сұлтандар: Құтыбуддин Айбек, Шәмсуддин Елтұтмыс (1210–1236), Разия Елтұтмыс қызы (1236–1240), Ғиясуддин Белбан Үлұқ-хан (1266–1287) арнайы бөлініп, талдау өзегіне айналған. Үндістан тарихында түркілер саяси элитаға айналып, үстемдік, көшбасшылық етуімен ислам дінінің қанат жаюы мен тұрақтануына қол жеткізді, сондай-ақ жетекшілік тізгінді ұстап, мемлекет, ұлыс болып ұйысуда тарихи міндет арқалған. Зерттеуде Дели сұлтандығы тұсында өркениеттің жаңа бағытта дамып, өзіндік сыр-сипат алғаны дәйектелді, беймәлім, қолжетімсіз болып келген мағұлматтар ұсынылды. Сол дәуіріндегі жаңа стильдегі ғимараттардың салуы, сәулеттік үрдістің Делиде түрлене өрістеуі Құтыб мұнарасының мысалында баяндалады. Билік басындағы түркілердің діни ұстанымы, ислами құндылықты қадірлеуі, өнер мен әдебиетке қызығушылығы, қамқорлығы көрсетілді. Еңбек отандық тарих, шығыстанушылық, түркітанушылық саланы тың деректерімен толықтыруға септесуімен практикалық тұрғыдан пайдалы болмақ, әрі алдағы жаңа жұмыстарға қозғау салады. Алда бұл тақырыпқа қатысты үнді тарихшыларының жұмыстарын еркін игеру және сол кезеңдегі тарихи-шежірелік шығармаларды айғақтық дәйектеме ретінде молынан ұштастыра қолдана отырып жалғап, жалғастыру да ойластырылуда.

Түйін сөздер: сұлтан, Мәмлүк, түркілер, ислам, Құтыбеддин Айбек, Разия

Кіріспе

Үндістанның тарихында түркі жұртынан шыққан тұлғалар мен олардың ұрпақтарының ерекше із қалдырғанын атап өткен жөн. Дели сұлтандығын да құрған түркілер еді. Одан кейін Зәһируддин Мұхаммед Бабыр (1483–1530) және оның ұрпақтары 1858 жылына дейін Үндістанды биледі. Әйгілі қоғам қайраткері, тарихшы Мұхаммед Хайдар Дулати (1499–1551) Үндістанды паналаған, 11 жыл Кашмирді билеп тұрған, осында өзінің атақты қазақ хандығының пайда болу уақытын айқындауда өте маңызды дереккөздік мәнге ие «Тарихи Рашидиді» жазған.

Үндістандағы Ислам тарихын шолғанда күреспен алғаш толықтай мойындатқан түркілік лек Ғазнауи мемлекетінің билеушілері болғанын біле аламыз. Ғазнауилерден кейін екінші рет Үндістанды қол астына қаратқан Ғур сұлтандығы (1170–1215) парсы тілді, сүнни мұсылман еді. 1206-1526 жылдар аралығында өмір сүрген солтүстік Үндістандағы дербес Дели сұлтандығының іргетасын Орта Азиялық түркі тектес ғулам(мәмлүк) Құтыбуддин Айбек қалады. Ол 1193 жылы Делиді ұрыспен басып алып, өзі құрған жаңа сұлтандықтың астанасы етті. Осы бытыраңқы елдегі географиялық тұрғысынан қолайлы мекендегі кентті Құтыбуддин Айбек тұңғыш бекініс-тірекке айналдыруы мән-маңызын арттыра бастады. Құтыбуддин Айбек Хорасаннан Үндістанның солтүстігіне дейін билік жүргізген Ғур династиясы патшалығында қолбасшылық міндет атқарған. Ол 1193 жылы Мұхаммед Ғури сұлтанның бұйрығымен (1149–1206) солтүстік Үндістанды жаулап алды. 1206 жылы Мұхаммед Ғури сұлтан қаза тапқан соң Айбек жеке дара билігін жариялады. Осылайша Делиде мәмлүк сұлтандығы дүниеге келді. Сөйтіп Үндістанда алғашқы мұсылман мемлекеті пайда болды. Бұл 1206–1526 жылдардағы Үндістандағы бұл орталықтанған қуатты тәуелсіз мемлекет «Дели сұлтандығы» деген атпен танымал. Бетбұрысты дәуірдің басында түркілердің мәмлүк сұлтандығы тұрды.

Шам мен Мысырдағы мәмлүк дәуірі, тегі қыпшақ сұлтандар, әсіресе, олардың арасындағы шоқтығы биік Байбарыс сұлтан турасында елімізде көбірек айтылғанымен, басқа елдердегі түркілік мәмлүктер, соның ішінде Үндістандағы мәмлүк сұлтандары еленбей келеді. Орта ғасырлар мәмлүктік өзгеше кезеңдік құбылыс, жеке институт ретінде уақыттық һәм кеңістік шеңбері кеңейтіле таразыланып бағалануы тиіс. Оған қосымша биыл Байбарыс сұлтанның 800 жылдық мерейтойының республикамызда ресми сипат алуы мәмлүктанушылық зерттеудің салмақтануының зәрулігін, көкейкестілігін айғақтайды. Үндістанның терең сан ғасырлық ұзақ тарихындағы түркілердің ойып алар орны туралы біздің елде де жан-жақты әрі кезең-кезеңімен байыпты түрде зерделеудің мәні бар. Соның ішінде Дели сұлтандығы, ондағы мәмлүк дәуіріне қатысты елімізде жасалған бірде-бірде жеке жұмыс болған емес. Зерттеудің мақсаты – жаңа дербес мемлекеттер құрып, қалыптастырудағы, ислам дініне дем беріп, қанатынан жаюдағы елеулі фактор Дели сұлтандығы мысалында мәмлүктердің саяси қызметін саралау.

Мақалада тек Дели сұлтандығының мәмлүктер кезеңіне қатысты мәліметтерді шет тілдеріндегі, негізінен парсы, араб, ағылшын тілдеріндегі түпнұсқалық қайнаркөздерге сүйеніп, арнайы тарата сөз етілмек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Біз осы мақаламызда Дели сұлтандығының мәмлүктік кезеңі хранологиялық-проблемалық әдіспен арнайы мәліметтердің ең бастыларын реттелігін сақтап, тарихи себептік сабақтастықта зерделеп, жүйелі түрде ортаға сала танытуды көздедік. Мақалада Үндістандағы мәмлүк сұлтандарының ең көрнектілеріне тоқталып өту арқылы, саяси үдерістерді тізбекті мысалдармен нақтылап, көмескіленген оқиғаларды қолға түскен деректерді саралап, аша түсуді жөн көрдік. Бұл тақырыпқа байланысты еліміздегі мәліметтердің тым жұтаңдығын ескеріп, қазақ тілінде танымдық-ақпараттық жағынан молырақ жеткізуге баса назар аударылды. Айтылмыш кезеңге қатысты ұғынымды түсінік қалыптастыруды діттегендіктен идеографиялық (сипаттап-баяндау) әдісімен ахуал мен оқиғаларға және тұлғалардың тағдыры, басынан кешкендерін баяндауға тура келді, сондай-ақ тарихи-салыстырмалы талдау әдістерін қолдандық. Мақалада табантірер дереккөздер ретінде құндылығы жағынан айырықша Минһаж Сираж Жузжани (1193–1266), Ибн Батута (1304–1368/1369) жазбалары қаперге алынып, Үндістан тарихына арналған әдебиеттер, Р.Калкинс, П.Джексон, Дж Бриджбхушан, С.Кумар т.б пікірлері бағдарға ұсталды.

Халифат тұсында сатып алынған құлдар, негізінен әскери мақсатта пайдаланылған.

«Мәмлүктер» IX ғасырмен XIX ғасыр аралығында 1000 жылға мұсылман әлемінде бой көрсеткен саяси да мән бар құбылыс. Енді терминге келсек, «Мәмлүк сұлтандығы» 1250-1517 жылдар арасында Мысыр мен Шамдағы мемлекет атауы. Ал енді мемлекет атауындағы *мәмлүк* арабтың مملوك — «иелігіндегі, иесі бар» деген сөзінен шыққан. *Мәмлүк* сөзі әу баста арабтың «абд мәмлүк» тіркесінде «иеліктегі құл» мағынада жұмсалғанымен, уақыт өте келе әскери мақсаттарға пайдаланылған еріксізге, одан соң осы мәмлүктердің мемлекеттік құрылымдағы әлеуметтік-иерархиялық орындарының жоғарлауына байланысты олардың ресми титуылдарына айналған, кейін осы сөздің асқақтағаны сондай бұрын құл атанған сұлтан өздерінің титулдарына оны мақтанышпен қосатын әдет қалыптасқан(Сәки, 2006:15). Ислам мемлекеттерінің әскери құрылымдарына кірген құл аты бар түркілер әр түрлі формада болса да, сол кезеңдегі жалпы құлдық түсінік бойынша қаралмаған, керісінше ешқашан өздерін бұл төмен деп санамай, өздерін жоғары қойған.

Бұрынырақ мәмлүк ұғымының орына «ғулам» сөзі қолданғанын байқалады, бұл сөз арабтың غلام— «бала», «жасөспірім, жігіт, малай, қызметші» деген сөзі негізінен туындаған. Мәмлүк(ғулам) жүйесі тым әріден орта ғасырлардағы ислам мемлекеттеріндегі құлдық жүйеден бастау алады. Исламның қоғамдық өмірінде кездесетін құлдықтан көбірек қайтарым алу үшін олардың мәртебесіне қатысты әртүрлі құқықтар беру арқылы ғұлам жүйесі орнықты. Ислам мемлекеттеріндегі жауынгерлік құрылымның кәсіпқойлануы маула сарбаздардың ақсүйектер тобына айналдырумен жүзеге асты. Жүйе тиімді әскери күшті нығайтты әрі басқару-әкімшілік құрылымға қажетті адал, білікті әрі мықты менеджерлерді өсіріп шығарды. Аталған ерекше құбылыстың күрделі болмысын кешенді түрде тарихи, саяси, әлеуметтік және әскери әсері тұрғысынан бағамдалып, бағалануы дұрыс. Шындығында, олар билік иерархиясында көтерілген, араларында талай тұғырлы тұлғалар жарқырап шыққан. Тіпте мемлекеттердің әскери-саяси тағдырын анықтауда ықпалын тигізген. Орта ғасырлардағы Ислам тарихында, халифаттың саяси өмірінде де сандаған ғасырлар бойы мәмлүктер институты өзіндік рөл атқарған. Оған қосымша биыл Байбарыс сұлтанның 800 жылдық мерейтойының республикамызда ресми сипат алуы мәмлүктанушылық зерттеулердің салмақтануының зәрулігін, көкейкестілігін айғақтайды. Жұмыс түркілік ислам мемлекеттерінің құрылуына мәмлүктану бағытына қатысты ғылыми ізденіс аясын кеңейтіп, осыған байланысты мәліметтерді жинап, талдаумен, ой түйіндеулерімен бағалы. Еңбек шығыстану, орта ғасырлардағы Орта Азия мен Шығыс елдері тарихы, ислам тарихын зерттеу де, оқыту да теориялық-практикалық тұрғыдан пайдасы тимек.

Талқылау

Үндістандағы түркілердің билікте үстемдік еткен уақыттары қым-қуыт, қат-қабат, толқын-толқын, жалғастықта ұзаққа созылған.

Құтыбуддин Айбек (1206-1210) – Үндістандағы Дели патшалығының негізін қалаушы. Одан кейін тақта отырған мәмлүк сұлтандары:

1. Арам шаһ. Құтыбуддин Айбектің ұлы 1210-1211 жылдары сегіз ай билікте болды;
2. Шәмсуддин Елтұтмыс (1210-1236). Айбектің өгей ұлы, күйеу баласы;
3. Рукнуддин I Фируз-шах (1236). Ол бірнеше ай анасы Шаһ Түрканның қолдауымен билікте болды;
4. Разия Елтұтмыстың қызы Джалалатуддин (1236–1240) – Үндістан құрлығындағы сұлтан тағына отырған тұңғыш әйел;
5. Сұлтан Бәһрам шаһ Елтұтмысұлы Муиззуддин (1240–1242);
6. Әлауддин I Мәсуд Фируз-шахұлы (1241–1246);
7. Насыруддин I Маһмұд шаһ Елтұтмысұлы (1246–1266);

8. Ғиясуддин Белбан Ұлұғ-хан (1266-1287). Үндістан мәмлүк сұлтандарының арасындағы соңғы аса ірі патшасы;

9. Мүәззуддин Кейқобад Белбанұлы Муизаддин (1287–1290).

10. Муәззуддин Киюмәрс Шамсуддин Кейқобадұлы (1290).

Құтыбуддин Айбек

Құтыбуддин Айбек – Түркістан аймағындағы Айбек руынан шыққан. Ол жас кезінде Иранның Нишапур қаласының құл базарында саудаға түскен. 1186 жылы шамасында сол жерде қади Фәхруддин Әбдул Әзиз Куфи оны сатып алып, өз қамқорлығында тәрбиелеп, жетілдіреді. Айбек қадидің үйінде иесінің балаларымен бірге оқумен қатар оқ ату, атқа отыруға жетік машықтанады. Болашақ сұлтанның ислам қағидаларын ұстанған жан болуы осы жолдағы тәлімді бойына сіңіре өскендігін дәйектейді. Фәхруддин қайтыс болғаннан кейін Айбекті басқа саудагерге сатылады. Сол саудагер Айбекті Ғазни қаласына алып барып, сұлтан Муиззуддин (Шаһабуддин) Мұхаммед Сам Ғуриға аса қымбат бағаға өткізеді. Айбек қожаның жанында шынайы адалдықпен беріле һәм жанын сала қызмет жасай келе қысқа мерзімде сұлтанның сенімді адамына айналды. Оның шендік дәрежесінің тез көтерілгені сондай үлкен мансап болып есептелетін қызметке «атқа жауапты әмір» (амир-и ахур) болып тағайындалады. Осылайша шені көтеріле келе патшаның әскер басшысы болып тағайындалады. Муиззуддин Мұхаммед сұлтанға етене жақын болғандықтан «әзіз жан» лақабын иеленеді. Мұхаммед сұлтан дін жолындағы ғазауаттық күреске дайындауға мақсатында жасөспірім ғуламдарды(құлдарды) көптеп сатып алып, оларды тәрбиелеуге айрықша көңіл аударған.

Айбек тарихи дереккөзде «сыртқы келбеті көріксіз», алайда «рухы жоғары және қолы ашық» сипатталған (Prasad, 1931:74).

Біраз уақыт өткеннен кейін Ғур сұлтандары мен Хорезмнің Сұлтан Шаһы арасында шайқаста Айбек асқан қайсарлық танытады, жауға күш-қайратын аямай қарсы тұрады. Бірақ жанындағы әскер саны жеткіліксіз болғандықтан тұтқынға түсті. Кейінірек Ғур сұлтаны Сұлтан Шаһты жеңген соң Айбек қамаудан босатылады. Аталған ұрыста Айбек көрсеткен ерен ерлігі Мұхаммед Сам сұлтан тарапынан лайықты бағаланады. Соған орай Мұхаммед Сам сұлтан оның жеке меншігіне Күһрам аймағын сыйға тарту етеді.

Мұхаммед Сам Ғури сұлтан 1192 жылы Үндістанға жорыққа шығады. Осы жорықта Айбек оның үзеңгілесі болып жүреді. Мұхаммед Сам Дели басшысы ража Притойдан басым түсіп, ража Гандиды қуып шыққан соң Һанси, Әжмир, тағы бірнеше қаланы тізе бүктірді. Мұхаммед Сам сұлтан жеңістен кейін астанасы Ғазниге қайтып бара жатқанда Үндістандағы қосынының қолбасшысы етіп Айбекті тағайындайды. Сонда жаулап алған Әжмир және Сәмане екі қаланы Айбектің дербес билігіне тапсырады. Айбек бұл жаңа жетістігінен кейін басқару аймағын кеңейте түсіп, әуелі Мирет, кейін Дели қалаларын өз хұзырына бағындырды. Сосын Гүжратқа шабуыл жасап, мол олжаға кенеледі. Делиге қайтып оралғанда құтпаны Мұхаммед Сам сұлтанның атына оқытады. Және теңгені оның атынан соқтырады. Айбектің осындай қайрат-жігерінің арқасында сол кезден бастап Делиде ислам үкіметінің байрағы желбіреді. Айбек 1194 жылы Көлді өз қарауына иілдіреді.

1194 жылы Құннуж бен Бенарес қалаларын жаулап алуға Ғазниден Үндістанға келгенде Айбек қосынның алдағы шебінде соғысып, Бенарес ражасын тізе бүктіреді. Сол кезде Мұхаммед Самның туған баласы болмаған соң Айбекті өз перзентіндей қабылдап, оған арнап бұйрық шығарды. Айбек осы жеңістен кейін өз қосынының әмірі Бақтияр Хәләжиді Бahар мен Лəкһұнутиді қаратып алуға жөнелтті, әмірі ойдағыдай әлгі екі шаһарды бас идіреді. Айбек өзі 1195 жылы Тәһенкәрді жеңіп, Гәжрат өлкесінің Нәһрвалеге шабуыл жасап, ол жерден мол олжаны қолға түсірді. Бірақ ол аймақты өз қармағына бірден мойынсұндыра алмады. Өйткені кейбір деректер Нәһрваленің жаулап алу мерзімін 1197 жылы деп жазса, араб тарихшысы Ибн Әсир (1160–1234) сияқтылар 1202 жылы екенін қағазға түсірген.

Алайда аталған қаланы екі рет жаулаған деген топшылау да бар. Себебі Әжмир қаласында екі рет шабуылдаған еді. 1203 жылы Каленжерге басып кірді. Мұхаммед Сам сұлтанның бір жыл өлімінен бұрын 1205 жылы Көкери қауымының көтерілісін басуға Лаһур мен Мүлтан тауларының арасында қоныстанған наразы дихандардың тұрағына соққы беріп, оларды талқандап жаныштады. 1206 жылы Мұхаммед Сам сұлтан қайтыс болған соң оның орынбасары, бауырының баласы сұлтан Ғиясуддин Айбекке «Үндістандағы патшалық тағын, құтпасын және дербес билігінің шатыр әмірлік хатын» жолдады. Бұл хатпен Айбектің тәуелсіз хүкіметін ресми мойындап, жария еткен болды. Өйткені Мұхаммед Сам өлгеннен кейін «шатыр әмірлігін» алмай тұрып құтпа мен теңге Айбек атымен оқылып, басылды. Ал Ғиясуддин сұлтан жолдаған хатындағы пәрмен және шапаны Айбектің тәуелсіздігін тек іс жүзінде мойындау болып табылады. Тарихшылардың айтуына қарағанда, Айбек дербестігі расталғаннан соң Лаһурға аттанып, сонда патшалық таққа отырды. Содан кейін өзінің астанасы Делиге кері оралды.

Айбектің соңғы шайқасы 1207 жылы Тәжуддәуле Йілдізбен арада өткен. Тәжуддәуле Мұхаммед Сам сұлтанның құлдарының бірі еді. Ол Ғур патшалығының астанасы Ғазни қаласының билеушісі болысымен Лаһур шаһарын өзіне қаратуды көздейді. Айбек онымен қан майданда кездесіп, тас-талқан еткен соң Ғазниге барып, жеңісін қырық күн думандатып тойлады. Айбектің соншалықты қызықшылыққа әбден бой алдырып, масайып кеткеніне мезі болған Ғазни тұрғындары бастапқы ұрыста Айбекке төтеп бере алмай қашқан Тәжуддәулені қайтып келуге шақырады. Тәжуддәуле тез ес жиып, кенеттен Айбектен қарымта қайтаруға бел буды. Айбек оның тегеурінді шабуылына тойтарыс жасай алмайтынын бағамдап тайсақтағандықтан Ғазниді тастап, Лаһурге шегініп кетті. Одан кейінгі өмірін сонда жалғастырды. 1210 жылдың бір күні шөген ойнап жүргенде аттан құлап көз жұмды.

Айбек Делиді жаулап алғаннан кейін жиырма жыл ғұмыр кешті. Соның ішінде төрт жылдам астам мерзімде дербес сұлтандық тағында отырған уақытында касталық жүйе дамыған үнділік жағдайда түрлі топтармен дұрыс теңдікті қарым-қатынас орната алды. Айбек сайыпқыран қолбасшы, әділетті тұлға, жомарт, пақырлардың қолдаушысы, жәрдем берушісі ретінде есте қалды. Оған ақшалай көмегін жүз мыңдап тарататын мырзалығы үшін үнділер оған «ләк сыйлаушы» атағын теліген еді. Өйткені «ләк» үнді тілінде *жүз мың* мағынасын білдіреді. Дегенмен темірдей тәртіпті сақтау үшін аяусыз қан төгетін қимыл-әрекеттерге де барған. Минһаж Сираж Жузжани (1193–1266): «сыйлығы мың-мыңдап таратылса, мың-мыңдап та өлтіргені бар» деп жазған. Бірақ Айбек сандаған шайқастарда жеңіске жетіп, талай кенттерді бағындырып, ауқымды аймақтарды жаулап алған ірі табыстарына мастанып, ішімдікке бой алдырғаны, өмірінің ақырын думанды дүрмекпен өткізгені туралы да мәліметтер сақталған. Соған қарамастан ол тұрғызған салтанаты үшін «Исламның қуаты» деп аталған Құтыб мешіті, өз кезінде әлемдегі биік мұнара санатымен мәшһүр Құтыб мұнарасы қалаларды абаттандыруға еңбегі айрықшалығын дәлелдейді, бұған күні бүгінге дейін ағылып жатқан туристерді тамсандыруы айғақ тәрізді.

Шәмсуддин Елтұтмыс

Дели мәмлүк сұлтандары арасында жарқырап әйгіленген тағы бір ірі тұлға, қайраткер – Шәмсуддин (Діннің күні) Елтұтмыс. Құтыбуддин Айбек 1210 жылы қаза тапқан соң оның ұлы Арамшаһ (*арам* парсы тілінде *жуас, момын, момақан* деген мағынада) таққа отырады. Бірақ ол мемлекеттік деңгейдегі келелі мәселелерді шешуге келгенде ақыл-парасатының кемдігі мен үкіметті басқаруға дарынсыздығын байқатты. Шәмсуддин Елтұтмыс – Үндістан мәмлүк сұлтандығының үшінші билеуші. Оның сұлтандық жылдарының кереметтігі болу керек ел тарихында сол кезді «Шәмшінің Үндістаны», өзін «Үндістан Сүлеймені» деп аталып кеткен. Айбектің қазасынан кейін оның орнын басқан ұлы Арамшаһ тақтан тайдырылып, мемлекет тізгіні ұзамай Шәмсуддин Елтұтмыстың қолына өтеді

Елтұтмыс– қара-қытай түркі тегінен, Елханұлы, Елберді (Елбөрлі) тайпасынан шыққан. Оның тағдыр тәлкегімен басынан өткергендері Жүсіптің аңыз әңгімесіне ұқсайды. Елтұтмыс көрікті, парасатты, салиқалы жан болғандықтан іші тар бауырлары көре алмай қызғаныштыққа салынған. Сөйтіп бір күні оған «Жазыққа барып жылқы үйірлерін тамашалап келейік» деп ұсыныс айтады. Ауылдан алдап сыртқа шығарған соң бір саудагерге құлдыққа сатып жібереді. Әлгі саудагер оны Бұхараға алып барып, Сәдр Жаһан Бұхаридің жақын адамына саудалайды. Елтұтмыс ол үйде түрлі мүмкіндікпен тәрбие алып, өседі. Содан тағы бір рет Қажы Бұхари атты саудагерге сатылады. Ол тағы Жамалуддин Чұслқаба саудагерге қайта сатып жібереді. Жамалуддин оны Ғазни қаласына алып барып Мүәзуддин Сам сұлтанға Елтұтмыс көрікті, жақсы мінезді, тәрбие көргендігі өн бойынан көрініп тұрғанын құлақтандырады. Сұлтан Елтұтмысты жанындағы құлмен бір мың динар ақшаға сатып алуға бұйрық етеді. Бірақ саудагер мың динар ақшаны азсынып, бермей қойды. Сұлтан оған қарсы ешкім әлгі саудагердің құлдарын ешкім сатып алмасын деп үкім шығарды. Содан саудагер екі құлын Бұхараға қайта алып кетті. Ол жерде тағы сата алмай, қайта Ғазнинге оралады. Ғазниде оның хабары Құтыбуддин Айбектің құлағына жетті. Бірақ сұлтанның жарлығы бойынша оларды Ғазниде сатуға шектеу қойылған еді. Содан амалсыз саудагер оларды Делиге алып барып саудаға салды. Елтұтмыс жанындағы ғуламның(құлдың) аты да Айбек еді. Қос құлды, яғни Елтұтмыс пен серігін Құтыбуддин Айбек сатып алды. Айбек атты құлды Үндістанның Тәбәр аймағының әмір етіп бекітті. Бұл «Айбек» кейін Құтыбуддин Айбектің Тәжуддин Йілдізпен шайқасында ажал құшты. Ал Шәмсуддин Елтұтмысты өз жанына жақындатқан әмірші өгей ұлы қылады, сарай күзетінің басшысы етіп тағайындайды. Бұл әңгіме аңыздық сарынмен ойдан тоқылған оқиға болуы да ықтимал. Десек те қиырдағы ата жұрты Түркістаннан еріксіз әкелініп, оған жат ел Үндістаннан патшалық тақ бұйырғаны оның Жүсіп хикаясының аңызына жақын әсерлі баяндалуы да ғажап емес. Өйткені ел ішінде Елтұтмыс Алланың назарына ілініп, Жаратушының қолдап-жебеуімен бағы жанған деген сенім орныққан. Осылайша Елтұтмыс Құтубуддин Айбектің қызметінде көзге түсіп, күн өткен сайын абыройы артып, мерейі өсе берді. Елтұтмыстың ержүректі жауынгерлік қасиеті мен басқаруға биімді дарынын аңғарған Айбек оны Бедауын аймағының әмірі етіп қояды. Сөйтіп белгілі бір ауқымды аймақтың билеушісі болып таңдалу арқылы шені көп созылмай көтерілген. Осылайша Елтұтмыстың мәртебесі бұрынғыдан да жоғарылай түседі. Осы орайда Муиззуддин Сам сұлтан Көкран тайпаларымен соғысқанда Елтұтмыс шайқасқа қатысып, ұрыс майданында ерлік пен батырлығымен ерекшеленеді. Сұлтан оның жауынгерлік, батылдық харизмалық қасиетімен тәнті етіп, наразына ілінді.

Елтұтмысқа «жайдары, ақылды және көркем мінезді» деген сипаттама берілген (Minhaj-ud-din, 1970: 630).

Содан Айбекке Елтұтмысқа қамқорлық танытып, айрықша тәрбиесіне көңіл бөлу керектігін баса тапсырды. Сонымен қатар жазба түрде құлдықтан бостандыққа шыққан Елтұтмыс өзінің саяси-әскери қабілетін байқатуымен тез арада «әмірлердің әмірі» атағына қол жеткізді.Сұлтан Құтыбуддин оны қызы Түрканға үйлендірген.

Елтұтмыс қандай жолмен билікке жеткені жөнінде түрлі әңгіме бар. Біріншісінде Құтыбуддин Айбек сұлтан Лаһурда қайтыс болғанда Әлі Исмаил басқарған әмірлер жиналып Елтұтмысқа хат жолдап, одан Бедуыннан келіп Делиді басқаруды өтінген. Екіншісінде Құтыбуддин Айбек 1210 жылы қаза тапқаннан кейін орнына баласы Арамшаһ таққа отырды. Бірақ ол басқаруда осалдық танытып, мұндай үлкен мансапқа лайықсыз екені білінді. Соған наразы болған әмірлер Әлі Исмаилдің бастамасымен Елтұтмысқа Бедуыннан Делиге келіп, таққа отыруын сұраған. Үшіншісі бойынша Ибн Батута (1304-1369) жазғандай: Құтыбуддин Айбек қайтыс болғаннан кейін Елтұтмыс өзін тәуелсіз патша ретінде жариялап, халықты мойындауға мәжбүр еткен.

Бірақ шариғат тұрғысынан таққа отыру үшін басы азат болуы керек еді.

Сондықтан Делидің бас қадиы Вәжиһуддин Кашани бастаған бір топ ғұлама осы мәселе хақында әңгімелесуге Елтұтмыстың алдына келеді, дәстүр бойынша қазы оның жанында отырды. Елтұтмыс олардың келу мақсатын түсініп, сұлтан Муиззуддин Самның «өзін құлдықтан босатқан» деген бұйрықты шығарып көрсетті. Бас қади мен жанындағы ғұламалар әлгі құжатты қолға ұстап, оқыған соң оған дауысқа салып, дербес билігін мақұлдаған, ант берген. Елтұтмыс 1210 жылы Шәмсуддин Елтұтмыс атаумен салтанатты түрде жеке билеуші ретінде сұлтандықты қолына алды. Ол мемлекетті нығайту мақсатында Елтұтмыстің атымен Мәлики Шәмс немесе Чихилгани, яғни «қырық» деп аталатын кеңес құрды. Шәмсуддин қалыптастырған осы кеңеске кіретін әскери-саяси элита әмірлер кімдер еді? Жүзжани оларды Елтұтмыштың айрықша мәртебелі құлдары(ғұлам) болған сарай немесе астана түркілерін «түркан-и хазрат» деп көрсеткен (Jackson, 1999: 185).

Осылайша Шәмс тағы «түркі ақсүйектері қолдаған таза түркілік билік болды» (Brijbhushan, 1990: 12). Ол Жүзжани Шәмси ғұламдарының жиырма бесін анықтап санаттарға бөлген (Juzjani, 1963: volume II, 389) Түркі тілдерінде «қырық» нақты санмен қатармен, «көп» мағына да қолданылады. Ертұтмыштың тұсында осы топ әскери, жер, лауызымдарды бөлуде ерекше артықшылықтарға иеленді(Ашрафян,1960: 45).

Сұлтан Елтұтмыштың екі мыңнан астам мұқтысы, яғни ықта ұстаушылары болды. Мұқтидің қызметі тұрақты емес, сұлтанның қалауына байланысты болды(Khan, 1983: 1–9). Ықта жалпы түрде «жерді пайлану және оған иелік ету» дегенді білдіреді. Ислам шариғатына сәйкес аталған тәжірибені ортағасырлық Үндістанға түркілік билеушілер енгізген.·Бұл өз қожайынына берік адал орта қалыптастырып, ықпалды күшке айналды.

Сұлтан әділеттілік орнықтыруды көздеп, қиянат көрген адамды боялған киім киіп жүруге пәрмен етті, себебі үнді дәстүрінде ақ киім киетін. Осындай боялған(қызыл) киіміне қарап шындық іздеген адамды оңай анықтап, шағымын тыңдап, шешуге көмек көрсетілетін.

Шәмсуддин Елтұтмыс өзінен бұрынғы Ғур патшалығынан тәуелсіз болып, хүкім жүргізді. Аббас халифасы Абу́ Мансу́р әл-Фадл ал-Мустаршѝд Биллаһ 1229 жылдың басында Елтұтмыстың билігін ресми түрде мойындады. Содан ол ақша жүйесінде жаңа үрдіспен күміс теңгені Аббас халифасының атын, жанына өз атын жаздырып соқтырып шығаруды бастаған. Сондай-ақ моңғолдар шабуылынан қашып, аласұрған Хорезм мемлекетінің соңғы патшасы сұлтан Жәләлуддиннің Үндістанды жаулап алуына жол бермеді. Бір тараптан Лаһорды басып алған моңғолдардың шапқын-қаупі төніп тұруы да алаңдатпай қоймады. Сондай геосаяси тұрғыдан сын-қатерлі мезгілде Елтұтмыстың әкімшілік-басқару, мәдени-қоғамдық шаралары елдің еңсесін көтеріп, өмірлеріне жаңа үкіметке деген сенімін нығайтты. Ол сұлтандыққа қарайтын территория аясын әдеуір кеңейтті.Елтұтмыс тұсында түркілік ғуламдарды(құлдарды) тұрақты сатып алып, олардың саны артуына айрықша назарда ұстаған. Сұлтан ғуламдардың саны ғана емес, сапалық жағына да ден қойып, сауда алдында олардың жеке қасиеттері туралы сұрастырып, білген.

«Делиді моңғолдардың әлем жойқын шапқыншылығымен бетпе-бет келген уақытта «Исламның киелі мекеніне» айналдыруға күш салған» (Kumar , 2010: 239). Жылдам дамып келе жатқан қалалық орталық Делиді Жузжани оны тек құрметті хазірет (ұлы мәртебе) деп атаған. Бір ғасырдан кейін Ибн Баттута Делиді «күш-қуаты әдемілігімен үйлескен кең және ғажайып қала» деп сипаттайды. Ол ешбір елде теңдесі табылмайтындай белгісіз қабырғамен қоршалған дүние жүзіндегі және Үндістанның ең үлкен қаласы, керісінше Шығыстағы барлық ислам қалаларының ең үлкені» (The Travels, 1971: 618). Моңғол шапқыншылығынан қашып, босып келгендерге бұл қала пана болды. Ақындар мен суретшілер, жазушылар мен ғалымдар, суретшілер мен қолөнершілер Делиге тек, патша сарайының қайырымды демеушілігін көру мақсатымен қоныс аударатын.

Ержүрек жауынгер және әділ Елтұтмыс өте діндар болған (Brijbhushan, 1990: 11). Ол

мешіттер салуға көңіл бөлді. Үндістанның солтүстігінде бірнеше медресені қалыптастырды. Солардың арасын сұлтанның тұңғыш ұлы мен мұрагерінің есімімен аталған Насирия медресесі айрықша әйгілі болған. Бұл оқу орталықтардың материалдық әлеуетіне мырзалықпен қолдау жасалды, Үндістанның әр түкпірінен бірнеше көрнекті ұстаздар тартылды (Brijbhushan, 1990: 65).

Разия (Радия) Елтұтмысқызы (1205–1240)

Разия 1205 жылдың 10 қарашасы күні Үндістанның Будауын қаласында туды. Будауын қаласын алғаш рет Құтыбуддин Айбек 1198 жылы жаулап алған. Разия 1240 жылдың 14 қазанында көз жұмды.

Тарихта «Разия сұлтан» атымен мәшһүр және мұсылман әйел арасынан тұңғыш сұлтандық дәрежеге қол жеткізіп топжарумен танымал болды.

Оның анасы Түркан хатун Құтыбуддин Айбек сұлтанның қызы болатын.

Сұлтанның сүйікті құлы Шәмсуддинге үйлендіретін қызы Түркан хатун туралы аз мәлімет сақталған. Разия жастайнан ислами білім алған, «Құранды тәжиуд мақамымен оқи алатын» (Mobasher, 2013: 111).

Елтұтмыс сұлтан 1236 жылы 4 сәуірде қайтыс болды. Бастапқыда сұлтан өзінің мұрагері ретінде өзінің тұңғыш ұлы Насыруддин Махмудты – сонымен бірге кіші ұлының есімі және Шәмси әулетінің соңғы сұлтаны деп атады (Juzjani, 1963: 454). Алайда тағдырдың жазуымен ұлы әкесінен бұрын 1229 жылы қайтыс болды. Ол сұлтанның қызының саяси дарындылығын мойындағанын және оның көшбасшылыққа бейімділігін жоғары бағалайтынын атап өтеді.Сарай шежіресі Жузжани сұлтан мен оның қызы арасындағы жақын әрі сүйіспеншілікке толы байланысты бірнеше рет атап өтеді. Ол 1232 жылы Гвалиорға әскери жорықта жүргенде «ол дербестігі болса да, оның атын паналаған болса да, оның атын шығаруға бұйрық берді».(Minhaj-ud-din, 1970: 638; Juzjani, 1963: 458; Brijbhushan, 1990: 12). Раверт былай дейді: «Бәлкім, оған халықтың көзі түскен болар, бірақ Елтұтмыс өзінің талантты қызы Разия хатунды мұрагер етіп қойған болатын» (Minhaj-ud-din, 1970: 631-638).

Кейбір зерттеушілер бұл кезде тарихшы Жузжани Делиде емес, Гвалиорда болғандықтың бұл бұйрыққа күмәнмен қарайды (Jackson, 1999: 183).

Ақырында Рукнуддин Фируз шаһтың анасы Түркан хатунның ықпалымен Рукнуддин Фируз шаһ билікке келді. Рукнуддин «әдемі, жомарт, жүрегі жұмсақ, ақжарқын, көпшіл, жас ақымақ еді, ол ақшасын әншілер мен сайқымазақтарға және одан да жаманын әрекеттерге жұмсап, мас күйінде теңселіп жүрді.Ол пілі базарда пілімен жүріп тамашалаған қалың топқа қызыл алтын шашады» (Lane Poole, 1903: 73; Juzjani, 1963: 457). **Ол ішкіш болғандықтан мемлекетті Түркан хатун басқаруға кіріседі.**

Рукнуддин билік еткеніне алты айға жуық уақыт өткенде мемлекет істері қараусыз қалды, қазына тез ортайып, саяси хаос күшейіп, халықтың наразылығы күшейе түсті. **Билікте орын алған бұл дағдарыс салдарынан Түркан хатун мен Разия хатун арасы әбден ушыға түсті. Олардың екіарадағы қарым-қатынасы асқынғаны соншалық Түркан хатун Разия хатунды өлтіру ниеті ел ішіне өсек болып кеңінен тарап кетті.**

1236 жылы қарашаның бір күнінде **Разия** барынша көзге түзу үшін «жұма намазы үшін мешітке» жиналған халық алдында үлкен сөз сөйледі (Brijbhushan, 1990: 14). Қызыл көйлек киген, әдетте бұндай түсті киімді әділдік іздеген адамдар киетін. Исами өлеңінде жырланғандай ол жұртқа өзін кез келген еркектен жақсырақ көрсетуге уәде берді және егер ол уәделерін орындай алмаса, халықтың «менің тәжімді тартып алуға» құқығы бар екенін айтып серт етеді... Оның жалынды сөзін тыңдап наразылыққа бой алдырған көпшілік сұлтан сарайына баса көктей кіріп, Туркан хатуынды қолға түсірді. (Brijbhushan, 1990:13; The Travels, 1971: 631). Түркі Шәмси

әмірлері Разияның таққа отыруына бұрынғы қарсылықтарын қайта қарастырды, оның ағасын биліктен тайдырды, Разияға таққа отырғызып, оған ант берді (Juzjani, 1963: 456). **Разия хатун билік тізгінін қолына ала сала, Рукнуддин Фируз шаһ қамауға алынып, 1236 жылы түрмеде қайтыс болды (**Juzjani, 1963: volume I, **457).**

1236 жылдың 19 қарашасында Разия билікке келді. Тарихта отыз бір жасар бойдақ Разия Дели сұлтанатының әйелзаты арасынан бірінші және жалғыз билеушісі болды.

Разияның таққа отыруына әкесінің адал әскері, Шәмси әмірлері, аймақ әкімдерінің мен иқта' иелерінің адалдығы үшін емес, керісінше Турканды құлатқан Дели азаматтарына да қарыздар еді (Jackson, 1999:184). Калкинстің тұрымдауынша, Разияның беделі мен заңдылығының негізі оның Дели тұрғындары арасындағы танымалдылығына және олардың саяси қолдауы болған (Calkins, 1968: 906–908). Енді сұлтанның алдында билікті теңестіру және түркілік Шәмси әмірлерінің, әскери-саяси элитаны бақылауда ұстау сияқты күрделі міндет тұрды. Осы теңдік сақталмағандықтан Шәмси әмірлері Разияны мойындамай, билігіне қарсы бас көтеріп, Делиді қоршауға алды (Brijbhushan, 1990:18; Jackson, 1999: 184; Kumar 250). Астананы қоршауында біраз уақытқа созылып кеткендіктен Разия бетперде киіп, өз піліне мініп, әскерін бастап «қаладан шығады, Джамуна жағасына сұлтанға адалдығынан айнымағандар мен жаулардың бірнеше шайқас болды, қарсыластарын талқандады» (Brijbhushan, 1990: 18; Juzjani, 1963: 458). Разияның қайсарлығы мен әскерінің күшін бағамдаған бүлікшілер ойланып, тарап кетті. Олар опасыздықтары үшін жазаға тартылып, жоғары дәрежелі жеті көтерілісші әмірдің екеуі қарсылықтан бас тартып, өкініш білдіріп, ант береді. Осы кешірім сұраған әмірлер сұлтан әскеріне қосылып, бағынбай қалғандарды жеңуге ант береді. Бүлікші әмірлерді тұтқынға алу, түрмеге жабу немесе жою ниетімен жасырын жиынға шақырылады. Бұл қастандық туралы қауесеттен құлақтанған көтерілісші әмірлер қашып, Разия әскері соңынан қуады. Олар тұтқындалып, «шайқаста жойылды не түрмеде тұншықтыру арқылы көздері құртылады» (Brijbhushan, 1990: 18). Көтерілісшілердің кейбір жетекшілері Гималай тауларының етегіне қашып бас сауғалады, сонда оқшауланды және өз ажалдарымен қаза тапты.

Көтеріліс басылған соң «сұлтандық тынышталды және мемлекеттің билік аумағы кеңейді». «Лахнавати [Батыс Бенгалия] аумағынан Дивал мен Дамрилаға (төменгі Синд) дейін барлық мәликтер(билеушілер) мен әмірлер Разия сұлтанға мойынсұнып, бағынады» (Minhaj-ud-din, 1970: 641; Juzjani, 1963: 459). Тәртіп қалпына келтірілді.

Разия теңгеге алдында әкесінің атын жаздыртса, 1237–1238 жылдары өз атымен соқтырған. Сұлтан теңгеге «Билкис-и Жиһан» деп жаздыртқан, яғни «Әлем ханшайымы» деген мағынада. Аңыз бойынша Билқис – ежелгі араб мемлекеті Сабаның әйел патшасының есімі. Оның патшалық белгісін көрсететін басқа жолдар: «*әл-Сұлтан әл-ʿАзам Жәләлат әд-дүния уә ад-дин Разия*»(Жер жүзі мен діннің ұлы мәртебелісі, ұлық сұлтан). Рәзия сұлтанның ақшаға осындай жолдар жаздыртып, өз билігінің дербестігін асқақтата бейнелейді.

Хижраның 634 жылы (1236/1237 жылға сәйкес) қарай карматтар сүнниттердің басымдылығы мен мемлекеттік тұрғыдан қолдауға иеленуіне қарсы бас көтереді. Карамат пен мулхиди жолындағылар Нұр-и Түрк дегеннің «бір даналарының» үндеуімен Үндістанның түкпір-түкпірінен, соның ішінде Дуаба, Гуджарат, Синд және оның шеткі аймақтарынан Делиге топтасуға ұмтылады. Ханафи және шафиғи ғұламаларын ашық қаралады. Мыңға жуық қаруланған карамат пен мулхиди тобы жұма мешітіне басып кіреді.

Олардың шабуыл кезінде қылыш пен тапталудан біраз мұсылмандар мерт болған. Мешіт пен базардың ішінде және айналасында болған қатты қақтығыстардан кейін «төбеге қашқан діндарлар төбелеске қосылды» «бүлікшілердің басына кірпіш пен тас лақтырды». Осындай жағдайда Разия сұлтан шалт әрі батыл қимылдап, бүлікшілерге күш қолданып, көпшілігінің көзін жойып, тастады (Juzjani, 1963: 461; Minhaj-ud-din, 1970:646; Brijbhushan, 1990: 18; Ашрафян,1960: 209-210). Осылайша мемлекеттің діни ұстанымын сәтті қорғап, әрі қарай жалғасуына кепілдік берді.

Жузжани оған: «*жауынгер, ер жүрек, батыл, көркем мінезді, ғұламаларды қолдаушы жан болған»* деп мінездеме береді. Разияны «әділ», «халқының қамқоршысы» (ра'ият парвар) және Елтұтмыстің «әскери басшы» (лашкар киш) деп атауға лайық жалғыз мұрагері деп мақтаған. Разия сұлтан өзінен кейінгі ағаларының билігімен салыстырғанда, «ұлы монарх: дана, әділ, жомарт, өз патшалығының жанашыры, әділдіктің таратушысы, халқы мен қолбасшысы» ретінде есте қалды. Жузжани оның көшбасшылық сипатын бағалаумен бірге кемшін тұстарын атап өтеді: «Оның жынысын есептемегенде бойында патшаға тән басқа барлық қасиеттер болды және бұл ерекшелік оның түгел жақсы қасиеттерін жоққа шығарды.Әсері ерлердің көзінде. Құдай оны рақым етсін» (Lane Poole, 1903: 74; Juzjani, 1963: 457).

Әкесі мен оның сарбаз-құлдары арасындағы өзара адалдықты қолдаған қарым-қатынастар Разия таққа отырған кезде мүлдем үзілмесе де әлсірей түсті (Kumar, 2010: 254). Разия сұлтан Шәмси әмірлерімен есептеспей өзіне сенімді тәуелсіз әрекет етті.

Разия Сұлтан өз бетінше шешім қабылдап, жаңа одақтар құра бастағанда саяси-әскери элита оған қарсы топтаса бастады. Сұлтанның билігіне екі жыл салып, әкесінің үлкен жеңісі есептелетін екі ірі қала Рантамбор мен Гвалиор индустардың қолына өтті. Бұл аумақтық шығын Шәмси әмірлерінің Разия сұлтанға деген ашу-ызасын өршітті. Сұлтан түркі емес адамдарға қатысты, олардың арасында ол титулдар беріп, иқта губернаторлықтарын таратқан (Jackson, 1999:187-188).Бұндай жергілікті тұрғындарға деген қайырымдылық көзқарасы және оның әділеттілігін саяси-әскери жақтырта қойған жоқ. Разия реформаларды жүзеге асырып салықтарды азайтты немесе алып тастады және кейбір индустарды өз сотына енгізді.

Разия сұлтан 1240 жылы 3 сәуірде Лahор муктилерінің көтерілісі басып астанаға кері оралған кезде оның бұрынғы кеңесшісі және балалық шақтағы досы Әмір Ихтияруддин Алтуния Табархиндте көтеріліс ұйымдастырды. Осылайша Разияны адал көмекшісі Жақып пен және оны Делидегі билікті қолдаушы адамдардан оқшаулау астыртын жоспарланған(Juzjani, 1963: 460).Сұлтан көтерілісті басу үшін Делиді опасыз сатқын Әйтегінге қалдырды. Сөйтіп сұлтанды халықтық қолдауы мен күшінің орталығы болған астанасы Делиден алдап шығарды. Ханзада сарайынан кеткесін бас көтерген әмірлер Жақыпты дереу қолға түсіріп, өлтіреді.

Шәмсидің әмірлері мен жалдамалы әскерлерінің біразы шайқас алаңына бет алған Разияны тастап қарсы жаққа қосылады. Жеңіліске ұшыраған Разия тұтқындалып, кісенделеді. Одан әрі Табархиндтегі Алтунии қамалында бақылауда отырады. Разияның билікке қол жеткізуіне көмектесуде, кейін оның құлауын тудыруда шешуші рөл атқарған олардың арасында Елтұтмыс сарайының әкімшілік иерархиясында орта деңгейдегі лауазымды қызметін атқарған Ихтияруддин Алтуния болды. Ол Разия сарайында Баран әкімі болып тағайындалған(Jackson, 1999: 185). Жузжани Алтунияның атын оның Разияға қарсы көтерілісіне және оған асығыс үйленуіне байланысты аталады. Кейбір дереккөздерге қарағанда ол Разияның бала күнгі досы.

Шамси әмірлері уақытты созбай Разияның кіші інісі Бахрам шахқа тәж кигізді. Разия мен Әмір Ихтияруддин Алтуния некелеседі.Осы асығыс үйленуі әлде қайта тұтанған балалық махаббаттың салдары ма, әлде басқа себептер ме, әйтеуір, бос

қосуға шешім қабылдады. Ұзамай ерлі-зайыпты екеуі естерін жиып, билікке қайта қолдарына алу мақсатымен күш жинап Делиге қарай бет алды. Бірақ Разияның бас шаһарға табан тіреп, адал жақтастарымен күш біріктіруіне мүмкіндік бермеу үшін Бахрам шах әскермен қарсы аттанады.

Шешуші сәтте Алтуния мен Разияның әскері құрамы тастап, қарсы жаққа қосылды. Осылайша Алтуния мен Разия тобы жеңіліп, тұтқынға түседі.

Разия сұлтан үш жыл, алты ай, алты күн билік жүргізді, осы уақыт ішінде ол мемлекет аумағын кеңейтіп, халқына бейбітшілік пен гүлдену, өнерге қамқорлық және оқу орындарын қолдау көрсетті.

Бас қолбасшы және әскери жауынгер (лашқар киш) Разия сұлтан дәл қай кезде еркек киімін киіп, көпшілік алдында «жабық» болып, өзін көрсетуге мүмкіндік берді.

Сайып келгенде, түркі әмірлерін сұлтанды тақтан түсіруге итермелеген Разияның айқыш киінуі немесе «ашылуы» емес, олардың билік пен байлық артықшылықтарын қорғау мүддесінен тууындауы мүмкін. Ақыр соңында Разияға қарсылық діни топтан емес, керісінше, әкесінің адал Шәмси құлдары тарапынан болды. Осылайша олар оны өз мүдделері үшін тақтан түсіруге сылтау ілік іздеген. Егер саяси элиталардың ашкөздігі, экономиялық мүддесі және олардың өсіп келе жатқан нәсілдік өшпенділігі, этникалық бақталастық және жыныстық дәлелденбеген айыптаулары болмаса, ол әлдеқайда ұзақ билік етер еді, өткені ол қажетті саяси мүмкіндіктерге ие болды және халықтың қолдауына ие болды. Қара нәсілді, сырттан келген және басқа ұлттан болған Жақыпқа қолдау жасауы түркі тектес саяси элитаның ренішін тудырып, ақыры қайғылы жағдайға соқтырды. Оның шендік дәрежесінің тез көтерілгені сондай үлкен мансап болып есептелетін қызметке «атқа жауапты әмір» (амир-и ахур) болып тағайындалады.

Разия өзінің эфиопиялық құл-кеңесшісі Жақыппен қарым-қатынасы шариғат шеңберінен шығып кетті ме? Шынымен оның анық-қанығын ешкім білмейді. Түптеп келгенде, бұлтартпас факті-деректердің тапшылығы ақиқатты көмескілеп, болжам мен өсек-аяңның таралуына себеп болған. Бір ғасырдан кейін Ибн Баттута Үндістанға барған кезде осы әңгімені тарихи факт ретінде қабылданды. Ибн Баттута өзінің «өзінің бір құлымен қарым-қатынаста болғанын» және ол «еркектер сияқты садақ пен шыбықты көтеріп, бетін бүркемей шетелде жүретінін» жазды. Осыдан кейін «халық оны тақтан тайдыруға бекінеді.

Елтұрмыштың тұсында ерекше артықшыларға иеленген «Малики Шәмси» аталатын топ бүкіл елдің байлығы мен билігін өзара бөліп алды, олардың арасындағы бәсекелестік тұтастай мемлекеттік тұрақсыздығына әкелді, Елтұрмыштан кейінгі үш сұлтан Разия(1236–1240), Муизуддин Бахрам-шаһ (1240–1242) және Ала уд-дин Масуд-шаһ (1242–1246) олардың астыртын әрекеттерінің құрбаны болған (Ашрафян,1960: 46).

Сұлтан Разия мемлекетті басқару істері, әскерге қолбасшы болу қабілетінен жан дүниесі бай, басқа өнер мен поэзия биім еді. Сондай талантының арқасында көңілге қонымды өлеңдерді дүниеге әкелген. Оның әдебиетте ақындығы Шырын Дehләуи немесе Шир Ғури лақап есімімен танылған еді.

Бүгінгі таңда Разия сұлтанның тағдыры Үндістанның халық қаһарманы және көпшіліктің сүйсінетін патшайымы ретінде оның көтерілуі мен құлдырау тарихы қатты қызығушылық тудыратын тартымды тақырыпқа айналған.

Ғиясуддин Ұлық-хан Белбан

Дели мәмлүк сұлтандығы кезеңінде қайраткерлігімен айрықша із қалдырған Ғиясуддин Ұлық-хан Белбанның шыққан тегі – Елберді(Елбөрлі) тайпасы, ата-бабалары Түркістан өлкесінің тұрғындары. Оны қырық құлмен бірге сатып алған Елтұтмыс сұлтан тәрбиелеп,

жетілдірді. Белбан өте қабілетті болғандықтан мемлекеттік басқару-әкімшілік жұмыста мәртебесі тез биіктей түскен. Содан Насыруддин Махмұд Кабача (1246–1266) сұлтанның назарына ілікті. Оның үкіметінде уәзір, одан әрі патшаның оң қолына айналып, орынбасарлық қызметке тағайындалды. Махмұд сұлтан оның парасаты мен іскерлігін ұнатқандығы сондай өз қызына үйлендірген. Содан бастап оның сарайда ықпалы нығайып, іс жүзінде билікті қолына алған еді. Біріншіден, оның ақылды басқаруының арқасында елді бөлініп кетуден сақтап қалды. Екіншіден, көптеген алауыздық тудыратын жағдайлардың жолын кесті. Сөйтіп мемлекетті басқару тетіктерін бекімдей түсті. 1266 жылы Махмұд сұлтан қайтыс болғанда артынан мұрагерлікке ұл баласы болмаған соң ресми түрде Ғиясуддин Белбан Ұлұқ-хан таққа отырды. Ғиясуддин Белбан (1266-1287) – Үндістандағы мәмлүк сұлтандары арасындағы көрнекті тұлғалардың соңғысы. Белбанның тікелей сұлтанның күйеу баласы болуы әрі орынбасарлығына тағайындалуы мемлекеттің талай күрделі түйіндерінің оң шешімін табуға әбден тәжірибеге машықтандырды. Саяси-әскери жұмыстарға елеулі үлес қосуы, жауынгерлік һәм басқаруға дарынымен дараланууы лайықтылығын байқатуы үшін биліктегі әмірлер мен өзге де мәртебелі шенеуніктер оның маңайына топтасып, қолдауына мүмкіндік берді. Ғиясуддин Белбан билік құрғанда сұлтандықтың ішкі жағдайы шытырманды жағдайда күй кешумен қатар сырттан шабуыл жасау әбден қаупі туындаған еді. Анығын айтқанда лауызымдылардың бүлік жасау қатері іште сезіліп қалғанда, сырттан да үнді жергілікті әмірлерінің орталық билікке наразылық қозғалысы күн өткен сайын бел ала түсті. Сондай-ақ моңғолдардың басып кіру ықтималдығы да саяси биліктің назарында болды. Соның бәріне шынайы көзқарас пен мықты ұстанымды талап ететін еді. Өйткені оның бәріне батыл кірісіп, бағынбаған шенеуніктерден уақыттан ұтылмай құтылу оңтайлы екі тәсілінің бірін шұғыл таңдауға тура келген еді. Бірі – семсердің жүзі, екіншісі – көнбегенді у беріп, ажал құштыру болды. Ал Ғиясуддин Белбан осы төтенше екі амалды дереу қатқыл түрде қолданды. Осылайша қарсыластарын ес жиғызбай қастандық ұйымдастырудың жолын алдын ала кесіп отырды. Сонымен бірге сыртқы жауларға аяусыз күрес жүргізді. Әуелі Миуат қауымының бүлікшілерін тізе бүктірді. Одан кейін Дуаб үнділердің көтерілісін тұншықтырды. Ал моңғол шабуылдаушыларына қарсы соғысты солтүстік батысқа өзінің жауынгер ұлы Мұхаммед хан басқарған әскерін аттандырады. Содан мемлекеттің ішкі тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қауіпсіздік ұйымын құрды. Жауға қарсы өткір шараларды аса қаталдықпен жүйелі түрде жалғастыруының арқасында мемлекетте бейбіт тыныштық орнығып, дамуды бастан кешті.

Ғиясуддин Белбан мемлекеттің баянды болып, тұтастығын сақтау үшін әкімшілік-әскери істерді темірдей тәртіпке салу саясатын жүргізумен шектеліп қалмай өнер, әдебиетке де көңіл бөліп келді. Сондықтан мәмлүк патшалық дәуірін Үндістанның мәдени өсіп-өркендеу заманына айналдыра алды.

Ғиясуддин Белбан мемлекеттің бөлшектеніп, ыдырауына бөгеттік жасаған қатқыл шараларының бірі Бенгал аймағының бүлік шығарған көтерісшілеріне қолданған еді. Бенгал әкімі Тұғрыл хан сұлтан Белбанның жарлығына ерегісіп мойынсұнбай, оны орындаудан бас тартты. Белбан қалың әскермен оған қарсы шабуылға аттанып, ұрыста жеңіске жетіп, оны қолға түсіріп өлтірді. Оны жақтаушыларды тұтқындап Ләкһнауға алып барып, жаппай халықтың көз алдында екі қол, екі аяқтарын шегелеп жазалады.

Ғиясуддин Белбан Бенгал өлкесінен Делиге оралар алдында екінші ұлы Насыруддин Бұғра-ханды Бенгал әкімі етіп тағайындады. Белбанның үлкен ұлын тақ мұрагері етіп белгілеп қойған еді. Бірақ ол 1286 жылғы моңғолдармен кескілескен шайқаста қаза тапты. Мұхаммед-хан оның аса сүйікті перзенті еді. Сол себепті үміт артқан баласынан көз жазып қалуы сұлтанға өте ауыр соққы болып тиді. Соның зардабынан сұлтанның өзі де 1266 жылынан билікті уысында ұстап, үлкен жетістікке жеткенімен ұрпағын жоғалту қайғысына төзе алмаған күйінде 1287 жылы бақилық болды. Ғиясуддин Белбанның өлімінен кейін

мәмлүк патшалығының күні батуының басталғаны нышан берді. Сөйтіп үш жылдан кейін 1299 жылы мәмлүк Дели сұлтандығы жаңа саяси күштің қолына өтуімен өрбиді. Бұл Хәләж түріктердің сұлтандығы деген атпен белгілі.

Бұл дәуірде Үндістанның саяси, қоғамдық және мәдени-рухани өміріне өзгерістер еніп, серпін алды. Онда сәні мен салтанаты бөлекше гүлденген ислами сәулет өнерінің ескерткіштері бой түзді. Сол қатарда мәдени жәдігерліктер мен әдеби шығармалар туды. Мәселен: Тәжуддин Мұхаммед Низам (Сәдруддин Асан Низами Нишабури) 1206 жылы жазған өзінің әйгілі «Тәж әл-маасер» (Игілік тәжі) атты тарихи шығармасын Сұлтан Мұхаммед Сам мен Құтыбуддин Айбекке арнаған. Аталған тарихи шығарма Дели патшаларының тарихын (1191-1217) жылдардағы оқиғаларын қамтиды. Бұған қоса Минһажуддин Сираж Жузжани(1193-1266) 1259 жылы бастап, 1260 жылы аяқталған «Табақат-и насыри» атты еңбекті айта аламыз. Онда ислам тарихының патшалықтары, Ғури патшалығы, Үндістандағы бастапқы сұлтандар және олардың орынбасарлары, Иран еліне моңғол шапқыншылығы туралы парсы тілінде қарапайым, жеңіл тілмен баяндалған. Сондай-ақ Әмір Хұсрау Деһлеуи (1253-1325) – парсы тілінде көптеген өлең жинақтардың авторы, шығыс ислам мәдениетінің өкілі ретінде өзінің әдеби үнділік стилімен айшықталған әйгілі шайыр. Оның әкесі Сейфуддин Махмұд моңғол шапқыншылығы заманында Үндістанда бой тасалған. Сонда Дели патшасы Елтұтмыс сарайына жол тауып, өмір жолын жалғастырды. Баласы Хұсрау Деһлеуи Үндістанда туып, оқып, ақындық таланты жарқырады.

Дели сұлтандығы дәуірінде жаңа тұрпаттағы ғимараттар – алдыңғы қатарда мешіттер мен мұнаралар, медреселер, зәулім де керемет тамаша жәдігерлік кесенелер, сұлтандар мен танымал тұрғаларының мазарлары бой көтерді. Ал мұның өзі Үндістан жеріндегі бұрын кездеспеген соны үрдіс, бағыттың өркен жайғанын дәйектейді. Бұндай дәстүрдің Делиде түрлене өрістеуі билік басындағы түркілердің діни ұстанымдағы ислами құндылықтарды қадірлеп, ардақталуын және өнерге қамқорлығын айғақтайды.

Делидегі Құтыб мұнарасы Үндістанда сәулет өнерінің өзгеше бітім-бедердегі озық үлгісі екенін мамандар бағалауда. Құтыбуддин Айбек 1197 жылы Делиде мұсылмандардың тұңғыш мешітін салуға кірісті. 1199 жылы кешенді алаңда мешіт жанынан бір мұнара тұрғыза бастады. Дели сұлтандығы Үндістанды моңғолдардың апатты шапқыншылығына тосқауыл бола алды. Осы кезде Үндістандағы томаға-тұйықтық кеміп, сыртқы әлеммен сауда, мәдени байланыстар жанданған. Үндістанда түркі, парсы мәдениеті ислам өркениеті мен жергілікті үндінің көне дәстүрлерінің бойына сіңіріп, тоғыса өрнектелді.

Зерттеу нәтижелері

Ғуламдық – ортағасырлық ислам мемлекеттерін билеушілері арқа сүйеген ең маңызды жүйе.Бұл жүйе даму үдерісінде қалыптасып, жетіле түскен. Құл иеленуші элемент негізінде пайда болып, кейіннен жүйе мүшелері әскер қолбасшысы, хәжиб, әмір, уәзір дәрежесіне көтеріліп, одан кейінгі тіпте кезеңде арасынан мемлекетті құрушы және басқарушы адамдарды да шығарды. Әсіресе, сол дәуірде әскери құрылымның сапасын жетілдіруде өте оңтайлы институт ретінде із қалдырды. Сол себепті бүкіл тарихи үдерісте институттандырған бұл құбылыс түркі-ислам мемлекеттерінің ішінде өміршеңдік танытты.

Мәмлүктанушылық орта ғасырлардағы мұсылмандық кеңістіктегі елеулі фактор ретінде бағамдалып, осы күрделі құбылыстың әр аймақтағы ауқымды көріністерін танып-білуде түрлі шет тілдердегі деректер мен қайнаркөздер негізінде типологиялық салыстырулар арқылы зерделене түсуінің керектігіне көз жеткіздік. Ортағасырларда түркілер арасынан шалғайдағы бөтен елдерде ерлігімен өзгеше тұрпатты баһадүрлар, жеңімпаз қолбасшылар, көшбасшылар көреген саясаткерлер мен даңқты қайраткерлер шықты, арасында құлдықтан сұлтандық шыңға дейін көтеріліп, биік белестерді бағындырған, ірі табыс пен жетістіктерге жеткен.

Қорытынды

Түйіндеп айтқанда, Үндістанның бір бөлігіне билік жүргізген ат төбелінде азғантай болса да түркілер саяси жат өлкеде ықпалды топқа, элитаға айналып, үстемдік, көшбасшылық етуімен ислам дінінің қанат жаюы мен тұрақтануына ықпал етумен бірге түркілер жетекшілік тізгінді ұстап, мемлекет, ұлыс болып ұйысуда тарихи міндет арқалаған. Үндістан тарихының ажырамас бөлігі түркілердің алатын орнын зерттеудің біз үшін де қажет.

Зерттеуімізде Дели сұлтандығы тұсында өркениеттің дамып, өзіндік сыр-сипат алғаны дәйектелді. Мақалада бұрын беймәлім, қолжетімсіз болып келген мағұлматтар ұсынылды. Сондықтан еңбегіміз отандық тарих, шығыстанушылық, түркітанушылық саланы тың деректерімен толықтыратын септесуімен практикалық тұрғыдан пайдалы болмақ, әрі алдағы жаңа жұмыстарға қозғау салып, жетелейді деген нық сенімдеміз. Әрине біздің бұл мақаламыз осы бағыттағы алғашқы барлау ғана, көлемі шектеулі, сондықтан кейін сол кездегі геосаяси, экономика, дін тағы басқа алуан факторларды ескеріп, бұны кезеңді әрқырын қамтып, саралау жөн. Бұл бағыттағы алдағы ғылыми талдаудың деңгейін көтеру Дели сұлтандығы мәмлүк кезеңін одан әрі құнтап, болмыс-бітіміне тереңірек үңілу болса, екінші жалпылау, кең аяда Үндістандағы тарихындағы түркілердің орнын тұтастай алып, сараланса, жаңа түйіндеулер мен нәтижелермен байи түспек .

Әдебиеттер:

Ашрафян,1960 – Ашрафян.К. З. Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII—XIV века), Москва, 1960. 256 с.

Ахмад Мухтар,1986

أحمد مختار العبادى.قيام دولة المماليك ألأولي في مصر والشام 1986بيروت

[Ахмад Мухтар әл-Ибади. Мысыр мен Шамда мәмлүктер мемлекетінің қалыптасуы]. Бейрут, 1986.325 б.

Әзиз Ahмет,198

احمد، عزیز، تاریخ تفکر اسلامی در هند، ترجمهٔ نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران، ۱۳۶۷ ش 272؛

[Әзиз Ahмет, Үндістандағы ислам дүниетанымының тарихы, аударған: Нәқи Лүтфи, Мұхаммед Жафар Яһақи]. Тehран, 1367 х.ж. (1988). 272б.

Ибн Бәтуте, 1940

ابن‌بطوطه، سفرنامه، ترجمهٔ محمدعلی موحد، تهران، ۱۳۵۹ ش؛

جلد اول:645 ، جلد دوم:511

[Ибн Бәтуте, Сапарнама, аударған: Мұхаммед Әли Мовәһед]. Тehран, 1359 х. ж/1940, 1 том- 645б, 2 том-511б.

Calkins.P Review. The Journal of Asian Studies ,Vol. 27. Is. 4. August 1968. P. 906–908.

Prasad Ishwari. A Short History of Muslim Rule in India: From the Conquest of Islam to the Death of Aurangzeb, 2nd ed. Allahabad: The Indian Press,1931. 852 p.

Jackson, 1999 Jackson, Peter. Sultan Radiyya Bint Iltutmish. Becoming Visible:Medieval Islamic Women in Historiography and History, ed. Gavin R. G. Hambly. New York: St. Martin’s Press, 1999. pp. 180-197.

Brijbhushan Jamila. Sultan Raziya: Her Life and Times: A Reappraisal, Hardcover – January 1, 1990. p.176.

Mobasher Anilla. Revisiting the Delhi Sultans in the Light of their Patronage Towards Learning and Education // Journal of Research Society of Pakistan. 2013. 50 (2), December, P.103–137.

Kumar Sunil. Raziyya Sultan // Encyclopedia of Women in World History / ed. Bonnie C. Wade. New York: Oxford University Press. P. 585–586.

Emergence of the Delhi Sultanate: AD 1192 1286. New Delhi: Permanent Black.

Khan Hussain. The Institution of Iqtāʿ and Its Impact on Muslim Rulein India // Islamic Studies. 1983. 22 (1). Spring. P.1–9.

Lane Poole, Stanley. Medieval India under Mohammedan Rule, 712 1764. New York: G. P. Putnam's Sons, 1903. 449 p.

Haeri S. Haeri Shahla The Unforgettable Queens of Islam. Cambridge University Press, 2020. 257 p.

Minhaj-ud-din. Tabakat-i-Nasiri: A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan; from A. H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the irruption of the infidel Mughals into Islam, by Minhaj-ud-din, Abu-Umar-i-Usman. Translated from original Persian manuscripts by H. G. Raverty Vol. 1. New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation[1970], 2 v. (XXIV, 296, XXVI. 273 p.).

Women in Medieval Islamic world . Hambly, Gavin R. G. New York: 1999. 591 p.

Сәки Қ. Қыпшақ мәмлүктері. Астана, 2006. 464 б.

The Cambridge history of India//volume III. Turks and Afghans. Cambridge at the university press, 1928. [Үндістанның кембриджідік тарихы // III-том. Түркілер мен ауғандар]. Кембридж университетінің баспасы, 1928. 853 p.

The Travels of Ibn Battuta, A. D Gibb, H. A. R. (tr.). 1325 1354. Vol. 3.Cambridge: Cambridge University Press, 1971. 254 p.

Станли, 2013–

استانلی لین پل، آلکساندر بارتولد، خلیل ادهم، احمد سعید سلطان، تاریخ دولت های اسلامی و خاندانهای حکومتگر، مترجم: صادق سجادی، تهران، چاپ اول، تابستان 1363، 645 صفحه.

[Станли Лан Паул, Александр Бартольд, Халел Адһәм, Ahмет Саид Сұлтан, ислам үкіметтерінің тарихы және биліктегі династиясы, аударған: Садық Сәжжади]. Тehран, бірінші басылым. 1363/2013 , 645 б.

Меһһаж Сераж, 1963–

منهاج سراج، عثمان، طبقات ناصری، به کوشش عبدالحی حبیبی، کابل، ۱۳۴۲ ش؛ جوزجانی

[Жузжани Меһһаж Сераж, Осман, Насыри табақаты, баспаға дайындаған: Әбділһей Һәбиби]. Kabul: Kabul University, 1963. 649 б.

Usha, A. S. Isami's Futuhus Salatin. Madras: University of Madras, 1948.

Van Beek, Gus W. (1974). "The Land of Sheba." Solomon and Sheba, ed. James

B. Pritchard. London: Phaidon Press, 1974. P. 40–64.

References:

Ashrafyan K.Z. (1960) Delhi Sultanate.On the history of the economic system and social relations (XIII–XIV centuries). Moscow. 256 p. (in Rus.)

Ahmed Aziz. (1367/1988) Tarih tafakkor islami dar Hind. Tehran. 272 p.

Ahmad Mukhtar Al-Abbadi. (1986) Kiimum daulatul al-mamalik yla fi Misr ua ash-Sham [The establishment of the Mamluk state in Egypt and Damascus. Мысыр мен Шамда мәмлүктер мемлекетінің қалыптасуы]. Beirut: 1986. 325 p. (in Arab.).

Calkins. P. Review. (1968) The Journal of Asian Studies. Vol. 27. Is. 4. August. P. 906–908.

Prasad Ishwari. (1931) A Short History of Muslim Rule in India: From the Conquest of Islam to the Death of Aurangzeb, 2nd ed. Allahabad: The Indian Press. 852 p.

Jackson Peter. (1996) Sultan Radiyya Bint Iltutmish. Becoming Visible:Medieval Islamic Women in Historiography and History, ed. Gavin R. G. Hambly. New York: St. Martin's Press, P. 180–197.

Brijbhushan Jamila. (1990) Sultan Raziya: Her Life and Times : A Reappraisal, Hardcover. January 1. P. 176.

Mobasher Anilla. (2013) Revisiting the Delhi Sultans in the Light of their Patronage Towards Learning and Education // Journal of Research Society of Pakistan. 50 (2). December. P. 103–137.

Kumar Sunil. (2010) Raziyya Sultan // Encyclopedia of Women in World History / ed. Bonnie C. Wade. New York: Oxford University Press. pp. 585 586.

Emergence of the Delhi Sultanate: AD 1192 1286. New Delhi: Permanent Black.

Khan Hussain. The Institution of Iqtāʿ and Its Impact on Muslim Rulein India." Islamic Studies, 22 (1) (Spring), 1983, P. 1–9.

Lane Poole, Stanley. (1903) Medieval India under Mohammedan Rule, 712 1764.New York: G. P. Putnam's Sons. 449 p.

Haeri S. (2020). The Unforgettable Queens of Islam. Cambridge University Press. 257 p.

Minhaj-ud-din. Tabakat-i-Nasiri: A general history of the Muhammadan dynasties of Asia, including Hindustan; from A. H. 194 (810 A.D.) to A.H. 658 (1260 A.D.) and the irruption of the infidel Mughals into Islam, by Minhaj-ud-din, Abu-Umar-i-Usman. Translated from original Persian manuscripts by H. G. Raverty Vol. 1. New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation[1970], 2 v. (lxiv, 1296, xxvi, 273 p.).

Gavin R. (1999) Women in Medieval Islamic world . Hambly, G. New York. 591 p.

History of Islamic Worldview in India, translated by Naqi Lotfi and Mohammad Jaafar Yahaghi Үндістандағы ислам дүниетанымының тарихы, ауд.: Нәқи Лүтфи, Мұхаммед Жафар Яһақи]. Tehran, 1367(1988). 272 p.(in Persian).

Ibn Batute. (1940) Safarnama. Tarjuma Mohammad Ali Muvahed. Tehran. 1359 sh. Jeld avval -645. Jeld duvvum 511. Siaxatnama [Travel book, translated by Mohammad Ali Movah, Сапарнама, аударған: Мұхаммед Әли Мовәһ]. Tehran, 1359 АН/1940. Vol. 1645 p. Volume-2. 511 p. (in Pers.).

The Travels of Ibn Battuta (1971). A. D Gibb, H. A. R. (tr.). 1325 1354. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press. 254 p.

Saki K (2006). Qıpshaq mamlukteri [Mamluks of Kipchak]. Astana. 464 p. (in Kaz.)

The Cambridge history of India (1928). Vol. III. Turks and Afghans. Cambridge at the Гniversity press. 853p.

Stanley P., Aleksandr B., Halil Adham, Ahmed Said Sultan. Tarih dulathaye islami ve hanedanhaye ukumatger. Tehran. 1363.645. [Stanley Lane Paul, Alexander Barthold, Khalil Adham, Ahmad Saeed Sultan, History of Islamic States and Ruling Families, translator: Sadegh Sajjadi, Tehran, first edition, summer Ислам үкіметтерінің тарихы және биліктегі династиясы, аударған: Садық Сәжжади] Тehран, 2013. 645 p. (in Pers.).

Juzjani Menhaj Siraj. (1963) Tabakat-i-Nasiri: [Menhaj Siraj, Osman, Naseri's levels, prepared for publishing by Abdul Hai Habibi Насыри сатылары (деңгейлері), баспаға дайынд.: Әбділһей Һәбиби]. Kabul, 1342 /АН.1963. 645 p (in Pers.).

[1]Керим Ш.Т. [2]Жеменей И. [3]Амирбекова С.К.

[1]Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[3]Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] shamshadin.kerim@mail.ru, [2]Jemeneyislam@yahoo.com,
[3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

МАМЛЮКСКИЙ ПЕРИОД В ИСТОРИИ ДЕЛИЙСКОГО СУЛТАНАТА В ИНДИИ

Аннотация. В нашей стране также важно провести комплексное и поэтапное серьезное изучение места тюрков в многовековой истории Индии. Периоды власти тюрков в Индии были волнообразны, непрерывны. В статье в качестве особого объекта рассматривается мамлюкский период Делийского султаната, созданного тюрками, и наиболее важные

сведения, относящиеся к этой теме, были отобраны, систематизированы и представлены в исследовании. Информация, относящаяся к указанному периоду, была собрана, в том числе на основе оригинальных источников на иностранных языках, и специально проанализирована. Мамлюкские факторы в мусульманском пространстве Средневековья оцениваются как значимая веха, упоминается необходимость изучения этого сложного и масштабного явления и инситута. Упомянутые в статье наиболее видные султаны мамлюкского периода: Кутуб ад-Дин Айбек, Шамс ад-Дин Елтутмыс(1210–1236), Разия дочь Елтутмыса (1236–1240), Гияас ад-Дин Белбан Улуг-хан (1266–1287) были специально выделены и стали основой и новизной анализа. В истории Индии тюрки стали политической элитой и своим господством и лидерством добились двух результатов. Одним из них является принятие и распространение исламской религии, а также историческая задача удержания бразды правления и организации его в государство и нацию. В исследовании было подтверждено, что цивилизация развивалась в новом направлении во времена Делийского султаната и приобрела свои особенности, представлена неизвестная и недоступная информация. На примере башни Кутиб описано строительство зданий в новом стиле той эпохи, различное развитие архитектурного процесса в Дели. Показана религиозная позиция правящих тюрков, признание исламских ценностей, интерес и забота об искусстве и литературе. Работа будет полезна с практической точки зрения, так как будет способствовать пополнению новыми данными в области отечественной истории, востоковедения, тюркологии и вдохновит на новые работы в будущем. В дальнейшем планируется свободное освоение работ индийских историков, и историко-генеалогические труды того же периода, используя их в качестве доказательств.

Ключевые слова: султан, мамлюки, тюрки, ислам, Кутуб ад-Дин Айбек, Разия

[1]Kerim Sh.T.* [2]Zhemeney I. [3]Amirbekova S.K.
[1]Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty Kazakhstan
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[3] R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] shamshadin.kerim@mail.ru, [2]Jemeneyislam@yahoo.com,
[3]sagynysh.amirbekova@mail.ru

THE MAMLUKS PERIOD IN THE HISTORY OF DELHI SULTANATE IN INDIA

Abstract. In our country, it is also important to carry out a comprehensive and step-by-step serious study of the place of the Turks in the centuries-old history of India. Periods of power of the Turks in India were continuous. In the article, the Mamluk period of the Delhi Sultanate established by the Turks was considered as a special target, and the most important information related to this topic was selected, systematically presented and introduced. Information related to the mentioned period was compiled, including based on sources in foreign languages, and specially considered. Mamluk scenes in the Muslim space in the Middle Ages are evaluated as a significant milestone, and the need to study this complex and large-scale phenomenon is mentioned. The most prominent sultans of the Mamluk period mentioned in the article: Kutybeddin Aibek, Shamseddin Yeltutmys (1210-1236), Raziya Yeltutmys's daughter (1236-1240), Giyaseddin Belban Ulug-khan (1266-1287) were specially separated and became the focus of analysis. In the history of India, the Turks became political elite and achieved two results with their domination and leadership. One is the spread and stabilization of the Islamic religion, as well as the historical task of holding the reins of leadership and organizing it into a state and nation. In the study, it was confirmed that the civilization developed in a new direction during the Delhi Sultanate and acquired its own

characteristics, unknown and unavailable information was presented. The construction of buildings in the new style of that era, the various development of the architectural process in Delhi is described on the example of the Qutib Tower. The religious position of the ruling Turks, appreciation of Islamic values, interest and concern for art and literature are shown. The work will be useful from a practical point of view, as it will contribute to the addition of new data to the field of domestic history, oriental studies, and Turkic studies, and will inspire new works in the future. In the future, it is planned to intertwine the works of Indian historians related to this topic by freely mastering them and the historical and genealogical works of the same period by using them as evidence.

Keywords: sultan, Mamluks, Turks, Islam, Kutybeddin Aibek, Razia

Авторлар туралы мәлімет:

Керім Шәмшәдин Тұрсынұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан.

Жеменей Ислам, филология ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Керим Шамшадин Турсынович, доктор филологических наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан.

Жеменей Ислам, доктор филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Амирбекова Сагыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Kerim Shamshidin Tursynuly, doctor of philology, professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, professor, Almaty, Kazakhstan.

Zhemeney Islam, doctor of philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 25 сәуір 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 23.51, 26.11 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.72

***[1]Надирова Г.Е.** **[2]Мустафа Ф.**
[1, 2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]gulnad@mail.ru, [2]mustafa.farah@inbox.ru

ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО В СТРАНАХ АРАБСКОГО МИРА: МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ?

Аннотация. Тема гендерного равенства в мире в XXI веке является крайне актуальной, учитывая, с одной стороны, стремительное распространение идей и теорий в эпоху глобализации и информатизации, с другой стороны, рост гражданского общества в странах арабского мира, все менее терпимых к нарушениям прав женщин на достойную самореализацию. Наличие консервативных взглядов на тему прав женщин и гендерного равенства в арабском обществе и влияние новых идей и ценностей молодого поколения создают палитру мнений и ценностей в модернизирующемся мире. Цель авторов – проанализировать ситуацию и выявить конкретные меры, предпринимаемые для решения проблем в области гендерного равенства в странах региона, на примере Египта. Для решения поставленной задачи изучены имеющиеся исследования по данному вопросу, документы международных и локальных организаций и институтов, законодательные меры египетского правительства, существующие статистические данные. Выявлено влияние на ситуацию различных факторов: экономических, политических, религиозно-культурных. Прослеживается позитивная динамика в понимании гражданским обществом и структурами власти значимости указанных проблем для достижения устойчивого развития и социальной справедливости на практике. Дана оценка многоаспектным и многовекторным рекомендациям международных организаций по достижению гендерного равенства в странах региона.

Ключевые слова: гендерное равенство, арабские страны, социальная справедливость, факторы влияния, законодательство.

Введение

В арабском мире наблюдаются значительные изменения в социокультурном и политическом пространстве и постепенное изменение в отношении к традициям. Важно понимать, что статус женщин больше не может оставаться прежним, события арабских революций и войн встряхнули регион и привели к резкому всплеску влияния масс медиа, сферы образования, изменениям в законодательствах, международным взаимодействиям и т.д. Поэтому исследование гендерных отношений, являющихся составной частью социальной и культурной жизни арабского общества, также раскрывает перспективы дальнейшего развития стран. В последние десятилетия было проведено значительное количество исследований, посвященных этой проблеме, что свидетельствует о широком интересе к ней со стороны научного сообщества. Научные исследования в этой области охватывают различные аспекты, включая причины, методы и стратегии взаимодействия. Большинство исследований сосредоточено на конкретных аспектах гендерного развития и дискриминации. Следует отметить книгу «Права человека и их конституционные гарантии» Саади Мухаммеда аль-Хаттаба (Saadi M. Al-Khattab, 2011), который является признанным экспертом в области международных отношений и прав человека в арабском обществе. Ученый предлагает теоретические основы и аналитические инструменты, необходимые для понимания и изучения роли международных режимов в создании правовых и надзорных

механизмов для проведения равенства и демократии, и поддержки гражданского общества. Он предоставляет полезные концептуальные рамки и идеи для разработки дальнейших исследований и анализа данной проблемы. Исследования Сиркку К. Хеллстен имеют большое значение для анализа темы западных влияний и сравнительного анализа в области прав женщин в современной Европе, их участия в политике и культурной деятельности (Hellsten S. K and etc, 2006). В своих работах автор исследует деятельность политиков и практиков из неправительственных организаций и международных институтов и предлагает пути для будущих исследований в этой области. Ее вклад является ценным для понимания данной темы. Ширин М. Рай занимается исследованием данной проблемы в эпоху глобализации (Rai S. M, 2001). Автор рассматривала западную теорию и политику, дилеммы и вызовы, связанные с гендерным развитием. Она предлагает контекстуальную информацию, анализирует факторы, влияющие на развитие прав, и предлагает пути решения этой проблемы. Мухаммед Джамиль Ахмед в своем исследовании описывает проблемы дискриминации полов и то, как женщинам нужно избежать насилия (Muhammad Jamil A, 2010: 938-958). Автор анализирует различные аспекты с точки зрения реалистических вопросов, масштабов, последствий и способов противодействия. Его исследование сосредоточено на защите прав человека и их влияние на социально-экономическое развитие. Он также обсуждает две главные теории – реализма и либерализма, феминистскую теорию, внедряет новые аспекты и перспективы. В целом Мухаммед Джамиль предоставляет ценную информацию и анализ в области неореализма и феминизма, помогает лучше понять масштабы и последствия реализации гендерных прав и влияние западных теорий, а также разработать стратегии и подходы в условиях глобализации на современном этапе. Эти источники представляют важную информацию и являются существенным вкладом в изучение данной темы. Данное исследование было выполнено авторами в рамках подготовки выпускной работы на тему «Влияние западных теорий гендерного равенства на ситуацию в современном арабском обществе», и материалы частично были собраны в ходе зарубежной стажировки студентки в Египте.

Материалы и методы исследования

Опора на критическую теорию позволяет авторам проанализировать структурные формы неравенства и доминирования в обществе. В исследовании влияния западной теории гендерного равенства на Египет может быть важным анализ того, как западные концепции гендерного равенства взаимодействуют с существующими социальными структурами и отношениями власти. Такой подход позволяет рассмотреть роль международных организаций, таких как ООН, например, в борьбе с неравенством. Исследование основывается на анализе существующих теоретических концепций, статистики, официальных документов. Этот подход позволяет получить обширную информацию о влиянии идеи гендерного равенства на современный Египет и выделить основные тенденции, проблемы и вызовы. Введение понятия «гендер» в качестве альтернативы понятию «пол» направлено на то, чтобы подчеркнуть, что все, что делают мужчины и женщины, и все, что от них ожидается, за исключением их физических функций, отличающихся от половых, могут меняться с течением времени и в соответствии с различными социальными и культурными факторами. Существует множество обязательных к исполнению документов, в которых содержится ряд важнейших международно-правовых норм, связанных с принципом равенства между мужчинами и женщинами и недопущения дискриминации. Наиболее важными из этих международных документов являются следующие:

- Устав Организации Объединенных Наций 1945 года;
- Всеобщая декларация прав человека 1948 года;

• Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 года;
• Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 года;
• Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 года;
• Европейская конвенция о правах человека 1950 года;
• Американская конвенция о правах человека 1969 года;
• Африканская конвенция о правах человека и народов 1981 года.

Все эти международные документы, будь то глобальные или региональные, закрепляют принцип равенства и недопущения дискриминации по любой причине, включая гендерную, а также осуществление закрепленных в них прав человека.

Обсуждение

Реальность во всех странах мира показывает, что во многих из них существует дискриминация в доступе к некоторым государственным должностям, и это противоречие проявляется главным образом в форме дискриминации, которая не позволяет женщинам занимать некоторые государственные должности и предоставлять их мужчинам по религиозным соображениям, как это обычно бывает. Ситуация в некоторых исламских странах такова, что должности в судебной системе, министерствах и на посту президента государства занимают только мужчины. Запрет может быть продиктован соображениями, связанными с нравами, традициями и обычаями, преобладающими в обществе, которые в конечном счете являются частью общественного порядка в государстве. Статус женщин в арабском мире сильно различается, поскольку он определяется существующими религиозными представлениями и господствующей маскулинной культурой, а также характером материального неравенства, основанного на эксплуатации подавляющего большинства народов в интересах ограниченных социальных слоев.

В Арабской Республике Египет в последнее время, особенно за последние семь лет, наблюдается значительный прогресс в области поддержки и расширения прав и возможностей женщин и гендерного равенства. Это происходит благодаря поддержке со стороны политического руководства в решении проблем женщин, а также воплощению их конституционных прав в законах, стратегиях и программах исполнительной власти, осуществляемых правительственными и неправительственными органами, создание подходящего пространства и климата для согласованных усилий всех слоев общества, включая академические, законодательные и религиозные учреждения, молодежь и женщин в сельских и городских районах, в дополнение к многочисленным сторонникам расширения прав и возможностей женщин и девочек на всех уровнях. В Конституции Египта (2014) подчеркиваются ценности справедливости и равенства между полами, поскольку она включает более 20 конституционных статей, гарантирующих права женщин в различных сферах жизни (www.sis.gov, 2024). Египет приступил к осуществлению национальной стратегии по расширению прав и возможностей женщин в соответствии с целями устойчивого развития (2030), а президент Египта Абдель Фаттах ас-Сиси в 2017 году принял «Национальную стратегию расширения прав и возможностей египетских женщин – 2030», которая представляет собой «дорожную карту» для правительства Египта по реализации всех программ и мероприятий, связанных с расширением прав и возможностей женщин, поскольку стратегия содержит 34 показателя достижения целей устойчивого развития (www.unescwa.org 01.09.2024). Стратегия состоит из четырех основных направлений:

• Расширение политических прав и возможностей;
• Расширение экономических прав и возможностей;
• Расширение социальных прав и возможностей;
• Защита и гарантии.

Президент ас-Сиси объявил 2017 год «Годом египетской женщины», что представляет собой исторический прецедент в истории Египта, назвав шаги по ускорению расширения прав и возможностей женщин, в дополнение к защите их конституционных прав, «национальным долгом». Египет, как одна из арабских стран, стал свидетелем увеличения этого разрыва между мужчинами и женщинами, начиная с прошлого века, на уровне образования, здравоохранения, работы, занятия должностей, насилия и в других областях, в которых женщины подвергались и продолжают подвергаться угнетению, и им не разрешается участвовать в силу обычаев, традиций и культуры, согласно информации Египетского национального совета по делам женщин. Статистика о положении женщин в Египте, основанная на данных, опубликованных отделом народонаселения ООН, свидетельствует:

- В 2024 году женщины составляют 49,8% населения;
- Средняя ожидаемая продолжительность жизни женщин в 2023 году составила 75,4 лет;
- Уровень грамотности среди женского взрослого населения составляет 67.29%, среди мужского взрослого населения составляет 83.24%;
- В 2019-2020 годах 47,9% женщин пользовались компьютерами, 46,6% - Интернетом и 95,5% - мобильными телефонами;
- Египет занимает четвертое место в регионе Ближнего Востока и Северной Африки по глобальному индексу гендерного разрыва в 2021 году (www.countrymeters.info, 2024).

Всемирный обзор ценностей показывает значительную степень согласия египтян с тем, что мужчины должны иметь больше прав на работу, чем женщины. Кроме того, высокая степень согласия наблюдается с утверждением, что доход женщины, превышающий доход супруга, может стать причиной проблем в семье (www.worldvaluessurvey.org, 2024). Несмотря на неравенство между полами в сфере образования, женщины участвуют в учебном процессе, особенно на ранних этапах обучения, в силу своего характера общения с детьми в столь раннем возрасте. Согласно статистическим данным, опубликованным в Бюллетене о рабочей силе Центрального агентства по мобилизации общественности и статистике Египта, процент женщин-учителей, преподающих в дошкольных учреждениях 99,5% и начальной школе 60,9%, по сравнению с преподавательской численностью мужчин в этих возрастных группах, но по мере повышения уровня образования число женщин-преподавателей сократилось, и гендерные различия в составе рабочей силы стали более очевидными. Было отмечено, что доля мужчин в рабочей силе с высшим образованием выше, чем у женщин.

Результаты исследования

Расширение экономических прав и возможностей женщин является эффективным средством повышения уровня жизни египетской семьи и общества. Хотя женщины составляют почти половину египетского общества и, несмотря на предоставление им возможностей для получения образования и занятия руководящих должностей, их вклад в трудовую деятельность по-прежнему ограничен, и, следовательно, неравенство сохраняется.

Таблица 1. Уровень безработицы среди женщин и мужчин в Египте

Год	**Женщины**	**Мужчины**
	Безработица %	Безработица %
2012	24,1	9,3
2013	24,2	9,8

2014	24	9,6
2015	24,2	9,4
2016	23,6	8,9
2017	23,1	8,2
2018	21,4	6,8
2019	21,7	4,8
2020	17,7	6
2021	16	5,6

Источник: Подготовлено на основе ежегодного статистического сборника, выпущенного Центральным агентством по общественной мобилизации и статистике Египта (2022).

Из таблицы видно, насколько велико неравенство в рабочей силе на египетском рынке между женщинами и мужчинами. Различия в показателях велики, и это подтверждает неравенство между полами на рынке. Данные Египетского национального совета по делам женщин, касающиеся расширения экономических прав и возможностей женщин, включают следующее:

• Доля женщин, работающих в сфере связи и информационных технологий, достигла 14% в 2018 году, в то время как доля женщин, работающих в сфере связи и информатизации, которые являются выпускницами высших учебных заведений, достигла 29% от общего числа работающих в этой области, и этот процент увеличился до 32,7% в 2019 году;

• В 2021 году доля женщин среди инвесторов Египетской фондовой биржи достигла примерно 29%;

• По состоянию на 2020 год доля женщин, получающих микрозаймы, достигла 62%;

• До 2020 года 46% женщин являются бенефициарами программ Агентства по развитию микро-, малых и средних предприятий;

• В 2020 году доля женщин, работающих в правительстве и государственном секторе, достигла 30,9 процента;

• Доля женщин на административных должностях достигла 50,4%, что, как считается, превышает среднемировой показатель 32% в 2021 году;

• 58 женщин работают в качестве юридических работников в Египте;

• Финансы женщин, имеющих счета и осуществляющих операции со стороны предложения, увеличились с 2017 по середину 2021 года с 7,1 миллиона фунтов в 2017 году до 15 миллионов фунтов в середине 2021 года (www.mcit.gov.eg., 2024).

Что касается законов и нормативно-правовых актов, касающихся расширения экономических прав и возможностей женщин, то были приняты законы, направленные на защиту женщин в экономической сфере, включая:

• Новый закон об инвестициях № 17 от 2017 года содержит статью № 2, направленную на обеспечение равных инвестиционных возможностей как для мужчин, так и для женщин;

• В Закон о наследовании (Закон № 219 от 2017 года) были внесены поправки, предусматривающие более строгие меры наказания для тех, кто удерживает наследство у всех, кто имеет право на это наследство, что оказывает серьезное воздействие на женщин;

• Налоговый закон № 90 от 2005 года и поправки к нему, внесенные Законом № 11 от 2013 года, признают женщин кормильцами семьи;

• Закон о государственной службе от 2016 года, который предусматривает предоставление льгот работающим женщинам, таких как 4 – месячный отпуск по беременности и родам вместо 3-месячного (www.cawtar.org, 2024).

Проблема качественного равенства в арабском мире по-прежнему зависит от экономических, социальных и политических условий и не обязательно определяется

исламской культурой. Последователи исламского феминизма настойчиво доказывают, что принцип гендерного равенства не противоречит принципам ислама, существующие в арабском обществе предрассудки и нарушения в отношении женщин не имеют ничего общего с исламом, а являются результатом исторических, политических и экономических обстоятельств. Возможно, не следует преувеличивать важность религиозных учений в жизни арабских обществ. Большинство населения арабских стран без особых возражений принимают экономические и политические системы, которые не лежат в основе исламского учения, западные модели, такие как банки, средства массовой информации и социальные сети, развлечения и другие социальные институты. Вопрос о перечитывании и переоценке религиозных текстов с точки зрения гендерного равенства возникает преимущественно в среде образованной элиты, и не доходит до широких слоев арабского населения, за исключением того, что сообщается в средствах массовой информации, которые подают его как часть академической дискуссии или культурной программы, далеких от основной массы людей и их повседневной жизни. Тем не менее многие общественные организации арабских стран и, в частности, Египта, пытаются актуализировать проблему, чтобы довести ее общественного сознания. В ходе эксперимента, проведенного компанией Hands Along the Nile Development Services, Inc. в трех арабских странах (Египет, Тунис и Марокко) с целью активизации роли частного сектора в продвижении гендерного равенства в регионе Ближнего Востока и Северной Африки в сотрудничестве с организациями и институтами появилось множество результатов, независимо от того, были ли они владельцами компаний или женщинами, участвовавшими в эксперименте. Фонд предложил множество рекомендаций на всех уровнях в каждой стране. Мы приведем рекомендации, предложенные конкретно для Египта, которые могут способствовать достижению гендерного равенства в египетском обществе:

Рекомендации на уровне государственного сектора

Хорошо известно, что правительство играет ключевую роль, когда речь идет о разработке и внедрении политики и законов, обеспечивающих благоприятные условия для достижения гендерного равенства в обществах БВСА, что означает:

- Обеспечение более высокого уровня не только соблюдения, но и реализации конвенций о правах женщин на рабочем месте, включая Цель 5 в области устойчивого развития, касающуюся гендерного равенства;
- Обеспечение равного доступа ко всему спектру финансовых услуг (сбережения, кредиты, страхование и платежи), а также сопутствующее финансовое образование для значительного расширения социальных и экономических прав и возможностей женщин, поскольку доступ к финансовым услугам предоставляет женщинам инструменты для накопления активов и получения дохода и, таким образом, для участия и полной интеграции в общество и экономику;
- Создание инновационных стимулов для компаний, добивающихся гендерного равенства, такие как специальные налоговые льготы;
- Облегчение доступа к частным фондам для компаний, выступающих с инициативами по обеспечению равных возможностей для женщин и мужчин, рассмотрение вопроса о составлении бюджета с учетом гендерных факторов, который является инструментом достижения равенства и способом для правительств и НПО продвигать гендерное равенство с помощью административной и финансовой политики, разработка политики, направленной на устранение неравенства;
- Разработка общей политики в отношении гендерного разнообразия и обеспечение административной и правовой базы, учитывающей ограничения, с которыми сталкиваются женщины при доступе на рынок труда;

- Разработка политики и программы на национальном и местном уровнях для решения проблем структурного неравенства и обеспечения достойных условий труда;
- Пересмотр трудового законодательства для обеспечения его соответствия международным стандартам в теории и на практике;
- Усиление поддержки женщин-предпринимателей с помощью программ, направленных на устранение ограничений, связанных с социальным разнообразием, и способствующих расширению участия женщин в экономической деятельности, приоритизация программ сбережений и микрокредитования путем предоставления женщинам более качественных финансовых услуг;
- Разработка программы, облегчающей доступ женщин к должностям и профессиям, ранее предназначавшимся в основном для мужчин, и предоставляющим пространство и возможности для реальных преобразователей и борцов за гендерное равенство в правительстве;
- Расширение доступа женщин к бизнес-ассоциациям и сетям;
- Внедрение в школах учебных материалов, пропагандирующих гендерное равенство с раннего возраста, формирование у детей чувства трудовой этики в равной степени у девочек и мальчиков и изменение стереотипов о роли женщин как домохозяек и роли мужчин как единственных кормильцев.

Рекомендации для организаций гражданского общества

Организации гражданского общества призваны сыграть свою роль в оказании поддержки частному сектору в повышении доступности занятости для женщин и обеспечении гендерного равенства, включая следующие функции:

- Оказание помощи правительствам в осуществлении трудового законодательства и положений, направленных на стимулирование гендерного равенства в частном секторе;
- Участие в оценке, присуждении и сертификации гендерного равенства;
- Повышение качества и квалификации женщин, участвующих в экономической деятельности, будь то с помощью профессиональных навыков или программ обучения предпринимательству;
- Помощь в предоставлении точной и своевременной информации о потребностях рынка (с точки зрения качества продукции, возможностей цепочки поставок или потребностей в рабочей силе);
- Помощь в создании благоприятных и безопасных условий для участия женщин в компаниях и экономике частного сектора, например, предлагая решения для политики борьбы с дискриминацией на рабочем месте, обеспечивая обучение и рекомендации по вопросам сексуальных домогательств и т.д.;

Рекомендации для частного сектора

- Поддержка гендерного равенства на самом высоком уровне: Гендерное равенство поддерживается высшим руководством, которое должно назначать менеджеров и выделять средства для его реализации. Компании должны без колебаний устанавливать квоты для женщин при приеме на работу и на руководящих должностях, а советы директоров должны сделать разнообразие и гендерное равенство неотъемлемой частью стратегии компании;
- Разработка институциональной политики в поддержку гендерного равенства: кадровая стратегия должна запрещать все формы дискриминации или притеснений, а равные возможности для всех сотрудников должны соблюдаться во всех областях (заработная плата, продвижение по службе, обучение) и т.д.;
- Использование подхода, основанного на широком участии: все сотрудники и заинтересованные стороны участвуют в определении стратегии и действий в пользу гендерного равенства;

- Принятие оперативных мер по содействию гендерному равенству: важно сосредоточиться на конкретных стратегиях и инструментах, которые могут быть внедрены относительно быстро, не создавая финансового давления на компании, и могут проложить путь к позитивным изменениям и изменить ситуацию к лучшему;
- Обеспечение гендерного равенства в цепочке поставок: включить женщин или предприятия, возглавляемые женщинами, в число поставщиков, субподрядчиков и других деловых партнеров. Крупные компании, в рамках своей политики, должны поддерживать предприятия, принадлежащие женщинам, путем их интеграции в цепочку поставок.;
- Участие в программах сертификации по вопросам гендерного равенства, таких как получение печатей о гендерном равенстве, сертификатов о равенстве и т.д., и содействие ведению бизнеса с компаниями и организациями, сертифицированными по вопросам равенства;
- Создание безопасной и надлежащей рабочей среды: путем разработки инициатив, повышающих безопасность, здоровье и благополучие сотрудников, и, по возможности, предоставления вариантов, улучшающих баланс между работой и личной жизнью, таких как гибкий график работы, удаленная работа, дневной уход за детьми в компании, безопасный транспорт, и программы по борьбе с домогательствами;
- Рассмотрение возможности спонсирования НПО и совместной работы с ними над проектами и инициативами, направленными на расширение экономических прав и возможностей женщин и включение их в сферу корпоративной социальной ответственности;
- Распространение и документирование передового опыта политики и стратегий и пропаганда гендерного равенства посредством своих ежегодных отчетов и аудитов, во время встреч бизнес-ассоциаций и ассоциаций менеджеров по персоналу;
- Разработка показателей оценки и мониторинга для оценки усилий и прогресса в области гендерного равенства. Компаниям было бы полезно использовать принципы расширения прав и возможностей женщин, разработанные организацией «ООН-женщины» и Глобальным договором ООН (www.cawtar.org, 2024).

Предложенные Hands Along the Nile Development Services, Inc рекомендации выглядят крайне актуально, причем не только для египетского общества, но и других арабских стран. Благодаря им можно четко определить стратегии внутренней политики по устранению гендерного разрыва между полами и достижения гендерного равенства, в частности, через систему мер и посредством следующих инструментов:

Интеграция: необходимо рассмотреть области сближения, в которых гендерное равенство может быть улучшено, не создавая при этом нереалистичной и дорогостоящей нагрузки на компанию. Будут изысканы способы избежать вмешательств, требующих структурных или функциональных изменений. Например, содействие созданию безопасной среды для женщин в связи с борьбой с домогательствами и уважением к частной жизни.

Стимулы: нужно подумать о стимулах, которые могут побудить частный сектор принять изменения и внедрить их в соответствии с целями проекта. Например, Коптское евангелическое управление социальных служб предложило Министерству трудовых ресурсов идею присуждения египетской премии за гендерное равенство для частного сектора.

Возможно, было бы полезно начать с компаний, которые служат образцом для подражания, чтобы можно было убедить другие компании последовать их примеру. Кроме того, важно выделить финансовые ресурсы со стороны правительства, например, Министерства трудовых ресурсов, для охвата большего числа компаний и оказания им требуемой технической поддержки.

Роль организаций гражданского общества: помимо привлечения правительства, этот проект продемонстрировал важность усиления роли организаций гражданского общества в содействии наращиванию потенциала частного сектора для улучшения экономического равенства женщин.

Публичность: важно повышать осведомленность, делиться передовым опытом и документировать успешные примеры компаний частного сектора, которые добились значительных успехов в области гендерного равенства и прав женщин на рабочем месте, чтобы побудить другие компании последовать их примеру и стать проводниками перемен.

Заключение

Ситуация с гендерным равенством в странах Востока в целом, и в Египте, в частности, свидетельствует о том, что данная проблема все еще далека от полного и всестороннего решения, и изучение ее остается по-прежнему актуальным. Концепции и принципы, заимствованные из западных теорий, частично находят свое подтверждение в современном египетском обществе. Решение проблемы неравенства следует начинать с разъяснения и анализа таких вопросов как гендерная идентичность, гендерные роли и гендерные стереотипы, что подчеркивает сложность проблемы и способствует поиску эффективных стратегий ее решения. Далее актуализируется вопрос достижения социальной справедливости и продвижения устойчивого социально-экономического развития в стране.

Анализ современного положения гендерных отношений в странах арабского мира и, в частности, в АРЕ, выявил наличие серьезных проблем в современном обществе и влияние различных факторов, способствующих сохранению неравенства. Религиозно-культурные факторы могут оцениваться в качестве ключевых триггеров такого влияния, что, хотя и позволяет идейную модернизацию общественного сознания в исламском обществе, однако не спасает от неравноправия и давления, экономического, психологического, даже физического, на женщин. Тем не менее меняющиеся нормы, принятые законы и дополнения к существующим, активная работа международных и национальных неправительственных организаций, разработка обновленных концепций и рекомендаций, часть из которых находится на пути реализации, свидетельствуют о об общей положительной динамике в осознании важности данных проблем. Основные концепции и принципы, лежащие в основе стремления к гендерному равенству, являются ценными инструментами для формирования гендерной политики и изменения дискриминационных условий в быту и в профессиональной деятельности женщин.

References:

Activating the Role of the Private Sector in Promoting Gender Equality in the MENA Region. Pilot Project Experience in Egypt, Tunisia, and Morocco 2023 [Electronic resource]. URL: https://cawtar.org/index.php/laravel-filemanager/files/shares/64b669358a6d2.pdf (Accessed: 27 March 2024)

Saadi M. Al-Khattab.(2011) Human Rights and Their Constitutional Guarantees. – Cairo: Al-Halabi Legal Publications, American University in Cairo Press.

Egypt Population [Electronic resource]. URL: https://countrymeters.info/ru/Egypt#google_vignette (Accessed: 2 May 2024).

Egypt Human Development Report 2021 [Electronic resource]. URL: https://mcit.gov.eg/upcont/Documents/Reports%20and%20Documents_2092021000_EN_Egypt_Human_Development_Report_2021.pdf (Accessed: 2 April 2024).

Muhammad Jamil A. Feminist Theory and Its Trends. – Research in Cultural Anthropology // Yarmouk College Journal, Issue (5), Part (2), Volume (18) // Baghdad, Iraq. – P. 938-958.

National Strategy for the Empowerment of Egyptian Women 2030 [Electronic resource]. URL: https://nwm.unescwa.org/index.php/resources/212 (Accessed: 01 September 2024).

Official 2014 Constitution [Electronic resource]. URL: http://www.sis.gov.eg/Newvr/consttt%202014.pdf (Accessed: 5 May 2024).

Rai S. (2001) M. Dilemmas of Political Participation. Women's Citizenship and Political Rights. – Palgrave Macmillan, Houndmills // Basingstoke, Hampshire. – New York.

Hellsten S. K., Holli A. M., Krassimira D. (2006) Women's Citizenship and Political Rights. – Palgrave Macmillan, Houndmills // Basingstoke, Hampshire. – New York.

World Values Survey. Online Data Analysis. 15 August 2022 [Electronic resource]. URL: https://www.worldvaluessurvey.org/WVSOnline.jsp (Accessed: 1 May 2024).

[1]Надирова Г.Е. [2]Мустафа Ф.
[1, 2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]gulnad@mail.ru, [2]mustafa.farah@inbox.ru

АРАБ ӘЛЕМІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢДІК: МИФ ПЕ ӘЛДЕ ШЫНДЫҚ ПА?

Аңдатпа. Бір жағынан, жаһандану және ақпараттандыру дәуіріндегі идеялар мен теориялардың жылдам таралуын, екінші жағынан, араб әлемі елдерінде әйелдердің өз қабілеттерін лайықты түрде іске асыру құқықтарының бұзылуына бей-жай қарамайтын азаматтық қоғамның бас көтеріп, дамып келе жатқанын ескеретін болсақ, XXI ғасырда әлемдегі гендерлік теңдік тақырыбы өте өзекті болып тұр. Араб қоғамындағы әйелдер құқығы мен гендерлік теңдік тақырыбына консервативті көзқарастардың болуы және жас ұрпақтың жаңа идеялары мен құндылықтарының әсері модернизацияланған әлемде пікірлер мен құндылықтардың әралуандығын қалыптастырады. Авторлардың мақсаты – жағдайды талдау және Мысырды мысалға келтіре отырып, өңір елдеріндегі гендерлік теңдік саласындағы проблемаларды шешу үшін қабылданатын нақты шараларды анықтау. Қойылған міндетті шешу үшін осы мәселе бойынша қолда бар зерттеулер, халықаралық және жергілікті ұйымдар мен институттардың құжаттары, Египет үкіметінің заңнамалық шаралары, қолданыстағы статистикалық деректер зерделенді. Жағдайға әртүрлі факторлардың: экономикалық, саяси, діни және мәдени факторлардың тигізген әсері анықталды. Тәжірибеде тұрақты даму мен әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізу үшін азаматтық қоғам мен билік құрылымдарының осы проблемалардың маңыздылығын түсінуінде оң өзгеріс байқала бастады. Өңір елдерінде гендерлік теңдікке қол жеткізу бойынша халықаралық ұйымдардың көп аспектілі және көп векторлы ұсынымдарына баға берілді.

Түйін сөздер: гендерлік теңдік, араб елдері, әлеуметтік әділет, ықпал ету факторлары, заңнама.

[1]Nadirova G.E. [2]Mustafa F.
[1, 2]al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]gulnad@mail.ru, [2]mustafa.farah@inbox.ru

GENDER EQUALITY IN THE ARAB WORLD: MYTH OR REALITY?

Abstract. In the 21st century, the issue of gender equality is highly relevant due to the rapid spread of ideas and theories facilitated by globalization and informatization. Concurrently, the

growth of civil society in the Arab world, which is increasingly intolerant of violations against women's rights, highlights the tension between traditional conservative views and emerging progressive values. This abstract aims to analyze the current situation of gender equality in the region, with a focus on Egypt as a case study. The authors evaluate measures implemented to address gender equality issues by examining existing research, documents from international and local organizations, legislative actions by the Egyptian government, and relevant statistical data. The study reveals the impact of various factors – economic, political, religious, and cultural – on gender equality. Notable progress is observed in the recognition by both civil society and government structures of the importance of these issues for achieving sustainable development and social justice. The abstract also assesses the diverse recommendations of international organizations aimed at advancing gender equality in the region.

Keywords: gender equality, Arab world, social justice, influencing factors, legislation.

Сведения об авторах:

Надирова Гульнар Ермуратовна, д.филологических наук, профессор факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Мустафа Фарах – студент 4 курса факультета востоковедения факультета востоковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

Надирова Гульнар Ермуратовна, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану факультетінің профессоры, филол.ғ.д.

Мустафа Фарах әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Шығыстану факультетінің 4 курса студенті.

Information about the authors:

Nadirova Gulnar Ermuratovna, Doctor, Professor, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Mustafa Farah – 4th year student, Faculty of Oriental Studies, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 24 сәуір 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР13.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.83

***[1]Әшім Б.Ә.** **[2]Бұрханов Б.**
[1,2] ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]ashim.baglan@gmail.com, [2]burkhanov.b@inbox.ru

МОҢҒОЛИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ НЕКРОТОПОНИМДЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ (XIX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XXI Ғ. БІРІНШІ ШИРЕГІ)

Аңдатпа. Мақала Қазақстан мен Моңғолия қазақтарының жерлеу ескерткіштерін (некротопонимдерін) зерттеуге арналған. Бұл ретте Моңғолия туралы айтатын болсақ, әңгіме қазіргі таңда осы елдің қазақтарының басым көпшілігі тұратын батыс өңірлері болып табылады. Аталмыш кезеңде ұйымдастырылған әртүрлі экспедициялардың барысында Қазақстан мен Моңғолияның тарихы, географиясы, этнографиясы, сондай-ақ топонимикасы бойынша мол материалдар жинастырылды. Сонымен қатар, біз қарастырып отырған тақырып аясында ғылыми экспедициялар мен жеке зерттеушілердің сапарлары арнайы топонимикалық сипаттан гөрі, Моңғолия мен Қазақстан өңірлерінің тарихы мен географиясын, сондай-ақ этнографиясын жалпы зерттеу аясында жүзеге асырылғанын атап өткен жөн. Бұл мақаланың мақсаты Қазақстан мен Моңғолия қазақтарының некротопонимдерін зерттеудің мазмұны мен негізгі бағыттарын талдау болып табылады. Зерттеу жүргізу барысында факторлық және диахрондық талдау әдістері, сонымен қатар синтез әдісі қолданылды. Осы мәселені зерттегенде авторлар қазақ некротопонимдерін зерттеу қазақтардың дәстүрлі мәдениетін, атап айтқанда, жерлеу рәсімдерін зерттеудің бір бөлігі ретінде жүргізілді деген қорытындыға келді. Жиналған материал дәстүрлі қазақ қоғамында некротопонимдердің әртүрлі таза практикалық және этномәдени қызметтер атқарғанын көрсетеді. Соның ішінде, халықтың тарихи жадын сақтау (тарихи оқиғаларды еске түсіру), адамдардың ұлан-ғайыр дала кеңістігінде жүріп-тұруы кезінде жер бетінде бағдарлану, қазақтардың ата-баба территориясының шегін белгілеу және т.б. функциялары туралы мәліметтер қарастырылды.

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің «Орталық Азияның тарихи географиясы» (ЖТН BR21882416) ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Моңғолия қазақтары, қазақ диаспорасы, қазақ некротопонимдері, зираттар, жерлеу ескерткіштері, ғылыми экспедициялар, дәстүрлі мәдениет.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес, 2024 жылдың басындағы жағдай бойынша, Қазақстанда 20033842 кісі тұрады, соның ішінде қазақтар ел-жұрттың 70,9%-ын құрайды (Численность населения..., 2024). Қазақтардың басым көпшілігі Қазақстанда өмір сүргенімен, бірнеше миллион қазақ шекаралас елдерде, сондай-ақ Түркия мен Орта Шығыс елдерінде тұрады. Атап айтқанда, 1990 жылы олардың Моңғолиядағы саны 120 мыңға жетті (Ковальская, Хизат, 2012: 56). Қазіргі тарих ғылымында «некротопоним» ұғымы некрополь, пантеон, қорым, зират сияқты географиялық объектілерді қамтиды[3] (Майоров, 2010: 90–91).

[3] «Некротопоним» терминін ресей ғалымы М.В. Майоров ұсынған. Өзінің 2010 жылы шыққан «Некротопоним как новый термин в ономастике» («Некротопоним ономастикадағы жаңа термин ретінде») мақаласында ол некротопонимге мынадай анықтама берді: «... бұл қабірлерге ғана емес, ескерткіштануға

Тарихи ескерткіштердің әлеуметтік және ғылыми маңызы зор. Әлеуметтік жақтан қарағанда, некротопонимдер жергілікті тарихтың ажырамас бөлігі болғасын, бұлар өскелең ұрпақты Отан сүю рухында тәрбиелеуге ықпал етеді. Ғылыми тұрғыдан қарайтын болсақ, некротопонимдер саласындағы зерттеулер тарих және этнология ғылымдарының өзекті әрі даулы ғылыми мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақ халқының этникалық территориясын нақты көрсететін сенімді әрі шынайы ғылыми дәлел болып, Қазақстанның аумақтық тұтастығын қамтамасыз ететін ғылыми «қару» болып табылады. Алайда, өкінішке қарай, біз көтерген мәселе қазіргі ғылыми еңбектерде жан-жақты зерттелмей қалды. Зерттеу Қазақстан мен Батыс Моңғолияны қамтиды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазу барысында бірнеше топқа жататын деректер пайдаланылды. Біріншіден, орыс зерттеушілерінің XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. бас кезеңіне жататын далалық және экспедициялық мәліметтері болып табылады. Екіншіден, қазақ зерттеушілері (соның ішінде осы мақала авторларының бірі Б.Ә. Әшімнің) 2018 және 2023 ж. проф. С.Е. Әжіғалидің жетекшілігімен Моңғолия мен Солтүстік Қазақстанда жинаған этнографиялық-этноархеологиялық материалдарының кейбір нәтижелері қамтылды. Бұлардың эмпирикалық материалдарды қамтитын еңбектері ең алдымен нақтылығы әрі шынайылығымен құнды. Үшіншіден, өлкетанушылар жинаған этнографиялық, археологиялық һәм табиғаттанушылық материалдар пайдаланылды. Қосымша деректер ретінде қазіргі зерттеушілердің біздің тақырыбымызға қатысы бар кейбір аспектілерді қамтитын еңбектері пайдаланылды. Зерттеу әдістері туралы айтатын болсақ, ең алдымен зерттелініп жатқан әртүрлі тарихи үрдістер мен құбылыстардың жалпылама сипатын айқындап, бұлардың ішкі мазмұнын ашуға мүмкіндік беретін *факторлық талдау* әдісі қолданылды. Ал осы жұмыста қолданылған *диахрондық талдау* әдісі үрдістің немесе құбылыстың белгілі бір мерзімнің ішінде өзгеруін зерттеуді көздейді. Нәтижесінде бұлардың әр алуан тарихи кезеңдерде орын алған ерекшеліктерін анықтауға болады. Жалпығылыми әдіс болып табылатын *синтез* талдау барысында анықталған қасиеттер мен сипаттарды біріктіріп объектіні танып білуге мүмкіндік береді.

Тақырыпты зерттеу дәрежесі

Қазіргі таңда қазақтың жерлеу кешендеріне арналған мәселелер бірқатар қазақ және ресей зерттеушілерінің мақалаларында баяндалады (Кошман, 2022: 76–95; Мусагажинова, 2015: 134–136; Смагулов, 2002: 61–64; Ахметова, Толпеко, 2018: 288–296; Ахметова, Толпеко, 2022: 160–172). Бірақ олардың еңбектерінде біз көтерген мәселенің кейбір аспектілері ғана зерттеледі деп айтуға болады. Мысалы, Ш.Қ. Ахметова мен И.В. Толпеконың «Детский погребальный обряд казахов юга Западной Сибири» («Батыс Сібір оңтүстігі қазақтарының баланы жерлеу рәсімі») (Ахметова, Толпеко, 2022: 160–172) жұмысы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне арналған. Алайда осы мақалада нәресте-сәбилерді көмудің мазмұны мен негізгі ерекшеліктері талданғанымен, сонда біздің тақырыпқа байланысты топонимикалық аспектінің бар екенін көріп отырмыз. Атап айтқанда, авторлар Омбы қаласынан оңтүстікке қарай орналасқан бір зираттың «Қайыр Ықсан» («Хаир Ихсан») деген атауын келтіреді (Ахметова, Толпеко, 2022: 163). Ал тағы бір басқа мақаласында Ш.Қ. Ахметова мен И.В. Толпеко Омбы облысының Павлоградка ауданындағы «Ұку-Куған» деп аталатын бір бейітті зерттегендерін баяндайды (Ахметова, Толпеко, 2018: 291). А.А. Мусагажинова өзінің «Этноархеологический метод в изучении погребального обряда казахов

тікелей байланысты әдет-ғұрыптарға, сондай-ақ басқа да процестерге қатысы бар көптеген географиялық объектілерді қамтитын бір топ атау». Сонымен қатар, «некротопоним» сөзі қазіргі заманғы және ескі зираттар, некрополь, пантеон, мемориалдық қорым, эпиграфикалық ескерткіш, таңбасы һәм естелік тақта, дегенді білдіреді (Майоров, 2010: 90–91).

Павлодарского Прииртышья» («Павлодар өңірі қазақтарының жерлеу рәсімін зерттеудегі этноархеологиялық әдіс») (Мусагажинова, 2015: 134–136) еңбегінде қазақ зираттарын зерттеу методикасын «Әулиекөл» атты кешеннің мысалында көрсетеді (Мусагажинова, 2015: 135). Топонимика мәселесінің кейбір аспектілері Т.В. Кошман, М.К. Хабдулина және А.Т. Дукомбайевтің Астана қаласының аумағындағы бейітке арналған мақаласында да қозғалады. Атап айтқанда, осы мақалада жерлеу кешенінің атауы беріледі (Кошман, Хабдулина, Дукомбайев, 2022: 76–80). Жалпы алғанда, Солтүстік Қазақ жазығындағы жерлеу кешендері жайлы жазған авторлар зираттарды топонимикалық нысан емес, этнографиялық немесе этнографиялық-археологиялық кешен деп зерттеді. Бұл зиратты зерттегенде оны этнография немесе археология объектісі ретінде зерттеуді де қажет етсе керек. Яғни іс жүзінде мәселенің топонимикалық аспектілері зерттелмей қалды деп айтуға болады. Ал енді революцияға дейінгі кезеңде Солтүстік Қазақ жазығында орналасқан қазақтың жерлеу ескерткіштеріне қатысы бар зерттеулер туралы айтатын болсақ, қазіргі ғалымдар бұларды сөз арасында айтып сонымен шектеледі.

Талдау

Моңғолиядағы қазақтар туралы айтатын болсақ, бұл ретте Г.Е. Грумм-Гржимайлоның «Батыс Моңғолия мен Ұрыңқай өлкесі» («Западная Монголия и Урянхайский край») деген еңбек ерекше маңызға ие (Грумм-Гржимайло, 1914). Осы еңбекте автор қазақ қыстауларының жанында орналасқан қазақ зираттарына байланысты кейбір мәліметтер келтірді. Бірақ өкінішке қарай, Г.Е. Грумм-Гржимайло осы мәселе жөнінде жалпылама сипаттаумен ғана шектеліпті. Соған қоса осы автор да жерлеу кешендерін топонимика тұрғысынан емес, этнографиялық және шаруашылық жақтан шолып шықты (Грумм-Гржимайло, 1914: 261). Жоғарыда айтылғандай, 2018 жылы қазақ этнографтары мен археологтары Батыс Моңғолияда (Баян-Өлгий аймағы) жүргізген этнографиялық-археологиялық жұмыстары барысында ерекше атаулары бар қазақ зираттарын зерттеді («Ақ арал», «Жамантөбе», «Көкадыр-1», аумағында 50 шақты бар «Қараңғыты-4», «Кенен» зираттары, «Кіші таңбалы» кешені, «Мешітсай», «Бақсы Есік» некропольдері және т.б.). Аталған жұмыстар атқарылған кезде географиялық орналасуы, планиграфия және т.б. мәселелер талданды.

Ресей империясындағы қазақ некротопонимдерін зерттеуді айтқанда, XVIII ғ. бастап Ресейде Қазақ өлкесіне қатысты іргелі еңбектер жарық көргенін айта кету жөн. Өйткені Қазақ даласын Ресей империясына қосу барысында орыс зерттеушілері мен билік өкілдері қазақ халқының этнографиясы мен тарихы, қазақ жерінің географиясы мен табиғаты сынды мәселелерді зерттеуге кірісті. Ал XIX ғ. аяғына қарай қалың қауымға арналған жалпылама энциклопедиялық басылымдар да шыға бастады. Атап айтқанда, 1885 жылы жарияланған «Живописная Россия» («Құлпырып жатқан Ресей») деген көптомдық еңбектің «Русская Средняя Азия» («Орыстың Орта Азиясы») атты 10-томында қазақтың қабір ескерткіштеріне көңіл бөлінген. Сонда, Нұра өзенінің бойында, оның сағасынан 27 шақырымдық жерде Ботақай қабірі орналасқан... Қаракеңгір өзеншігінің жиегінде есімі қазақ аңыздарында белгілі болған Жансейіт батырдың қабірі бар... Сол сияқты қазақ тәуелсіздігінің қорғаушысы болған тағы да бір батырдың қабірі аталған өзеншіктің бойында орналасқан және Жыға хан қабірі деп аталады. Дәл сол есімі қазақ тарихында белгілі Алаша ханның да Кеңгірдің бойында орналасқан қабір ескерткішінің қалдықтары тамаша көрінеді, делінген (Живописная Россия..., 1885: 26). Яғни орыс зерттеушілерінің қазақ ескерткіштерінің тарихи маңызына ерекше мән бергендерін көруге болады. Қазақтың дәстүрлі жерлеу ескерткіштеріне арналған мәліметтер 1903 жылы жарық көрген «Россия: полное географическое описание нашего Отечества» (Ресей: Отанымызды география тұрғысынан толық сипаттау) атты іргелі еңбекте де келтіріледі. Авторлардың айтуынша, «өлікті жерлеу үшін, көп жүретін даңғыл жолдардың

бойындағы жерді және міндетті түрде төбе, шоқы немесе тау таңдалады; солай марқұмдарға құрмет көрсетіледі. Қабір үсті ескерткіштердің пошымы әртүрлі болып келеді; басым көбі шымнан салынған, бірақ Алаша хан, Көрпеш және Абылай сынды мавзолейлер де кездеседі. Қазақтар киелі орын деп қабірлерге ерекше құрмет көрсетеді» (Россия..., 1903: 220). Осы жайт бұрын, яғни 1879 жылы қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, әдет-ғұрыптарына арнап шығарылған «Народы России. Киргизы» («Ресей халықтары. Қазақтар») іргелі басылымында да құрмет көрсету жөнінде былай айтылады: қазақтар «далада өсіп тұрған жалғыз ағашқа, ұлан-ғайыр жазықта жатқан ерекше тасқа, ішінде мөлдір бұлағы ағып жатқан тау үңгіріне және батырлар жерленген орындардың барлығына дерлігі құрмет көрсетеді. Қазақтар батыр жерленген бейіттің жанынан аттан түсіп намаз оқымай, өтпейді...» (Народы России..., 1879: 12, с. 37–38).

1878 жылы Императорлық Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің ұсынысы бойынша И.Я. Словцов Қазақ даласы солтүстік бөлігінің Есіл өзенінің оң жағалауы және Ертістің сол жағының арасында орналасқан аумақты зерттеп шықты[4] (Словцов, 1881). Сапар барысында И.Я. Словцов қазақтың зираттарын атап өтіп, халық арасында оған байланысты наным-сенімдеріне көңіл аударады: «ерте заманнан келе жатқан аңыз-әпсанаға толы тау үңгірлерді, тарихи тұлғалардың бейіттерін қазақтар бүгінгі күнге дейін киелі деп санайды» (Словцов, 1881: 39).

Некротопонимдерге байланысты кейбір мәліметтер В.К. Шнэнің 1894 жылы жарияланған «Ақмола облысы көшпелілерінің қыстаулары және басқа да тұрақты құрылыстары» («Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области») мақаласында келтіріледі. Оның осы жұмысы негізінен қазақ қыстауларына арналғанымен, қабір үсті ескерткіштеріне де қатысты материалдар қамтылған: «далада жалғыз орналасқан бейіттер – бай қазақ немесе кезінде әйгілі би болған, сондай-ақ жай ғана жақсы адам жерленген мазар болып табылады; осындай белгілі тұлғалар ғана бөлек, жолдың бойында, ерекше жерлерде орналасқан ...» (Шнэ, 1894: 39). Мысал ретінде автор Петропавлдан 22 шақырымдық жерде жерленген Байғабыл Бұқаевқа тиесілі мазарды келтіреді (Шнэ, 1894: 15–16).

1898 жылы жазда (маусым-тамыз айларында) Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің, сондай-ақ Мәскеу әуесқой жаратылыстанушылар қоғамының тапсырмасы бойынша, орыс зерттеушілері Ақмола облысы Омбы уезінің оңтүстігінде Сілетітеңіз, Теке және Қызылқақ сияқты көлдер орналасқан территорияны «географиялық әрі арнайы зоологиялық» тұрғыдан зерттеп шықты (Берг, Елпатьевский, Игнатов, 1898; Берг, Игнатов, 1901). Осы экспедицияның барысында некротопонимдерге байланысты біршама мәліметтер жиналғанын байқауға болады. Атап айтқанда, авторлар «екі жерде (Сілетітеңіз көлінің шығыс жағалауында, Қарақоға қыстағының жанында және көлдің солтүстік-батыс жағалауында, Бестөбе шоқыларының бірінде) төрт бұрышты қоршаулары жасыл бояумен сырланған ағаш шарбақ қабірлерді көрдік; бұларды орыстың кішкентай шіркеуіне ұқсатып жасағандарына еш күмән жоқ» (Берг, Игнатов, 1901: 86) деп жазды. Осы зерттеуде қазақтың жерлеу кешендеріне қатысты топонимикалық атаулар берілген: «Мысал ретінде оңтүстік жақтан Қызылқақ көліне құйылатын Жұсамбайсай өзеншігінің жиегіндегі Сұлтан Нұрар қабірін көрсетуге болады. Сілетітеңіз көлінің солтүстік жағалауында Жарқайың тоғайына жақын жерде Өлмесек орналасқан; ол өте ескі көрінеді…» (Берг, Игнатов, 1901: 85).

Соғыс жылдарынан кейін қазақтың жерлеу кешендерін зерттеуге үлесін қосқан омбылық өлкетанушы С.Р. Лаптев болды. Оның Солтүстік Қазақ жазығы аумағында тұратын қазақтардың дәстүрлі мәдениетіне қатысты мәліметтерді қамтитын жол естеліктері (мысалы,

[4] 1897 жылы И.Я. Словцовтың осы мақаласы толықтырылып қайтадан жарияланды (Словцов, 1897; Катанаев, 1897)

қазақтардың зиратқа байланысты наным-сенімдері) һәм сапар кезінде өзі түсірген фотосуреттер қазақтың жерлеу рәсімін зерттеу үшін өте құнды эмпирикалық материал болып табылады (Омбы облысы Мемлеттік тарих архиві. 2118-қ. 1-т. 28-іс; 34-іс; 1-сурет). Бірақ, өкінішке қарай С.Р. Лаптев далалық зерттеулері барысында зираттың атауларына қатысты мәліметтерге аса көңіл аудармаған.

1-сурет. Даладағы қазақ зираты. «1957 жылы жаздыгүні Қазақстанның солтүстік-шығыс жағына жасалған сапар» (фотоқұжаттар) (Омбы облысы Мемлеттік тарих архиві. 2118-қ. 1-т. 34-іс. 10-п.).

Соңғы жылдары Қазақстанның солтүстік өлкелерін кешенді зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Соның ішінде, этнографиялық ескерткіштану бағыты аясында некротопоним, эпоним сынды тарихи төл атауларға да мән берілуде. 2023 ж. маусым және шілде айларында мақала авторларының бірі Б.Ә. Әшімнің қатысуымен, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұйымдастыруымен Солтүстік Қазақстан облысында «Солтүстік Қазақстан этноархеологиялық экспедициясы» (СҚЭАЭ) зерттеу жұмыстарын жүргізді. Экспедицияның басты мақсаты аталған өңірдің жылжымайтын тарихи-мәдени ескерткіштерін және этнографиясын зерттеуге арналды. Әсіресе, ауыл төңіректерінде орналасқан, кейбірі шалғайда жатқан XIX–XX ғ. жататын қазақ ескерткіштерін (зираттар, қорымдар және қыстаулар) іздеп табу, тіркеу және зерттеу, өңірдегі аудандық мұражайлардың ерекше жәдігерлерін фототіркеу, суретін салу, жергілікті информаторлардан этнографиялық мәліметтер жинақтау болды. Экспедицияның маршруты Солтүстік Қазақстан облысының Қызылжар, Мағжан Жұмабаев, Ақжар, Уәлиханов, Тайынша, Айыртау, Шал ақын аудандарын қамтыды. Алайда, осы мақалада Қызылжар және Мағжан Жұмабаев аудандарында жүргізілген зерттеу жұмыстарының кейбір нәтижелері ғана баяндалады (айта кету керек, келешекте Солтүстік Қазақстан экспедициясының нәтижелері туралы арнайы мақала жарияланатын болады).

Экспедиция барысында жергілікті информаторлар өлкедегі қазақтардың біршама көне зираттары жөнінде берген мәліметтер бойынша қазақтың жерлеу кешендері зерттелді. Атап айтқанда, Жамбыл ауданына қарасты Благовещенка ауылынан батысқа қарай 7–8

шақырымдық жерде орналасқан «Толыбай» деп аталатын қорымда Толыбай Дәленұлы (Толыбай сыншы, 1603 ж.), Қожаберген Толыбайұлы (Қожаберген жырау, 1763 ж.), Қарабас, Асқап, Шақшақ, Жанкісі, Салғара, Маманай, Дәстем сал жерленген. Сол аудандағы Петровка ауылан батысқа қарай 4–5 шақырым қашықтықта керейдің көшебе руына тиесілі «Бертіс» атты қорымы да орналасқан.

Кейбір зираттардың атаулары тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметіне арналған. Мысалы, Петровка ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 2–3 шақырымдық жерде орналасқан Баянбай қорымының атауы Абылай хан заманында өлкенің шорасы болған Баянмен байланысты.

Қызылжар ауданы Соколовка ауылының маңында ескі үлкен мұсылман қорымы орналасқан. Бұл қорымда ел ішіндегі мәліметтер бойынша 400 ж. бұрын жерлене бастаған. Осы күнге дейін қорымда жергілікті халық қайтқан туыстарын жерлеп келеді. Сонымен қатар жоғарыда белгіленген территорияда басқа да зираттардың орналасқанын айту жөн (Мағжан Жұмабаев ауданындағы Аралағаш қорымы; Петровка, Астраханка төңірегіндегі Жұбан қорымы, Қызылжар төңірегіндегі Елсау зираты, Қызылжар қаласының маңындағы Дәулеткелді, Бәйтерек қорымдары (Дүйсенбі қажы), Боголюбово ауылы жанындағы Өрнек қорымы, Арқан ауылы қорымдары және т.б.). Негізінен осы экспедиция барысында тіркелген қорымдар көне кезеңге тән болғанымен, құлпытастары сақталмаған, барлығы дерлігі төбе күйіндегі іздері қалған. Тек Дәулеткелді қорымында сақталған араб графикада жазылған бір құлпытас 1912 жылға жатады.

Мазмұнды мәлімет берген информатор Баян батырдың 6-шы ұрпағы Зейнолла Олжабаев қазақтың ескі зираттарын картадан көрсетіп, Баян батырдың ұрпақтары және ертедегі қазақ ауылдарының атаулары жөнінде құнды мәліметтер айтты. Оның сөзінше, Жұмабаев ауданының Аралағаш ауылында көне зират бар. Ол зиратта батыр Баянның ұрпақтары жерленген. Батыр Баянның алты баласы болған: Бұлан, Құлжан, Қарақол, Тасыбай, Құлтерек және Бәйтерек. Олардың бәрі дерлігі Аралағаш ауылында орналасқан ескі зиратта (қазір «Аралағаш» зираты деп аталады) жатыр. Бұланнан тараған алты баласы да (Байтоқа, Жантоқа, Мұсабай, Жылқыбай, Малыбай, Талыбай) Аралағаш зиратында жерленген. Оның Байтоқа ұлы би болған. Сондай-ақ, Аралағаш зиратында ертеде он шақты үй болған қарауыл руынан Домалақтың (шын есімі Нысанбай/Нысаналы) Омары, Жиенбай, Жүкен, Шәрім Қожабайлар (Қозған руы) жатыр. Сонымен қатар, Баян батырдың жерленген орнын көп жылдар ізденгендігін айтып, ол туралы былай дейді: Баян батыр 1714–1771 жж. аралығында өмір сүрген. Батырдың зираты Қарағанды облысы Шет ауданының Қарабұлақ ауылының маңындағы Сары-Баян жотасынан табылды. Қорымда 60–70 сарбаз жерленген. Қорымның ұзындығы 80–90 м, ені 4–5 м шамасында. Жергілікті халық арасында осы күнге дейін Баян батырдың зираты деп киелі жер ретінде саналып келген, дейді. Әрине, біз бұны ғылыми негізделген деректерінсіз толыққанды қуаттай алмаймыз. Бұл жерде біз информатордың мәліметі ретінде ғана ұсынып отырмыз. Негізінен мұндай мәселені ғылыми негізде кешенді зерттеу арқылы ғана толық айқындалады. Бұл мәселені келешекте толыққанды кешенді түрде зерттеу қажет екенін атап айтқымыз келеді.

Экспедицияның барысында Мағжан Жұмабаев ауданына қарасты ауылдардың төңіректерінде орналасқан, кейбірі шалғайда жатқан қазақ зираттары, қорымдары есепке алынды. Ең алдымен, ауданның оңтүстік-батыс бөлігіндегі Ганькино ауылынан оңтүстікке қарай 5,4 шақырымдық жерде, Половинное көлінен батысқа қарай орналасқан қазақ зираты тіркелді. Зираттың орналасу жоспарына қарағанда біршама ірі болғанға ұқсайды, оңтүстік-шығыс бөлігі қазіргі заманғы шағын бейіттер болса, ал зираттың басым бөлігін ескі бейіттердің төбешік үйіндісінің іздері шоғырланған (2-сурет).

2-сурет. Қазақ зираты. Жоғарыдан жалпы көрінісі

Зиратты жағалай терең ор қазылған. Зираттың қазіргі заманғы бөлігінде (1930–1970 жж.) арғынның қаракесек, қозған, құлсары, қарауыл, найманның бағаналы руларының өкілдері жерленген. Ескі бөлігінің молалары жоғарыда айтып өткеніміздей, төбе үйіндіге айналған іздері ғана қалған. Информаторлардың айтуынша, бұл маңдағы көне құлпытастар колхоздастыру кезеңінде қора, диірмен т.б. салу кезінде фундаментке жұлып алынып салынған, кейін тың игеру кезеңінде де бұзылып ескі мола орындарының көбі жыртылып, егін егіліп кеткенді-міс. Дегенмен, зираттың солтүстік, солтүстік-шығыс бөлігінде XX ғ. басына жататын қызғылт граниттен қойылған, әйел адамға тиесілі жалпақай араб эпиграфикалық жалғыз құлпытас сақталған (3-сурет).

3-сурет. Қазақ зираты. 1917 ж. құлпытас. Суретті түсірген Б. Әшім

Құлпытастың жоғарғы бөлігі сынған, қалған бөлігі құлап қалмас үшін жергілікті тұрғындар жан-жағын темірмен бекітіп, құрсаулап қойған. Құлпытастың батыс бетінде араб жазуы қашалып, жоғарғы бөлігінде үш мұнаралы етіп, ұшар басында айшықтары бар мешіттің суреті салынған. Оның төртқұлақ түрінде жасалған темір қоршауына 30 жуық ақтық (ақ мата) байланған. Зираттан оңтүстік-шығысқа қарай Қызылту сайында, Хлеборобное ауылының оңтүстік-батысында 7,3 шақырымдық жерде Қызылту зираты (GPS т. 7) зерттелді. Зираттың орналасуы, шығыстан батыс бағытта созылып жатыр. Әдеттегідей зиратты жағалай екі қатар етіп ор қазылған. Шығыс бөлігінде татар молалары, батыс бөлігінде қазіргі заманғы қазақ бейіттері шоғырланған (1940–2012 жж.). Онда арғынның қанжығалы, бабасан, баба, қаракесек, есентаңырық және уақ руларының өкілдері жерленген. Ал зираттың орта бөлігінде ескі моланың іздері төбе үйіндісіне айналған. Зираттан оңтүстікке қарай 3 км жерде Атығай баба және қожа зираты (GPS т. 8) тіркелді. Зират далалық жолдың бойында, тоғайдың ішіне қарай ене орналасқан. Зираттың шығыс бөлігінің орта тұсында қызыл кірпіштен тұрғызылған зираттың қақпасы (арка түрінде) орналасқан. Оның жоғарғы бөлігінде «Атығай баба және қожа руларымызға» (2010 ж.) деп жазылған. Біз осы жазуға қарап зираттың атауын бердік. Зиратты жағалай әдеттегі ор қазылған. XX ғ. 20–80 жж. аралығына жататын 30 жуық жалпақай эпиграфикалық құлпытас сақталған. Ең көнесі 1925 ж. араб графикасымен жазылған.

Экспедицияның келесі зерттеу нысандары Булаев ауылынан солтүстік-шығыс өлкесіндегі Лебяжье ауылының маңында орын тепкен Құралай қорымы, Әміре зираты және Ортақшы ауылының зираты болып табылды (бұл ауыл информатордың мәліметінше 1970 жж. тарап кеткен). Құралай қорымы Лебяжье ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 4,17 шақырымдық, Құралай ауылынан солтүстік-батысында 1,5 шақырымдық жерде орналасқан. Қорым солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс бағытта созыла үлкен аумақты алып жатыр және жан-жағын қоршай ор қазылған. Қорымның орталық бөлігінде көне бейіттің іздері байқалды. Олардың барлығы дерлігі топырақ үйіндісіне айналған. Ескі бейіттің жан-жағын қоршай қазіргі заманғы жерлеулер шоғырланған. Онда негізінен соғыс жылдарынан кейінгі және қазіргі заманғы құлпытастар сақталған (4-сурет).

4-сурет. Құралай қорымы. 1970 жж. құлпытас және темір қоршауымен.
Суретті түсірген Б. Әшім

Қорымнан солтүстік-батысқа қарай 12 шақырымдық жерде тоғай ішінде орын тепкен Әміре зиратының жоспары квадрат болып келген, әдеттегідей жан-жағын қоршай ор қазылған. Қорымда сақталған ең көне құлпытас 1931 ж. жатады. Зиратта қазіргі күнге дейін мәйіт жерлейді (2016 ж.). Қорымның басым бөлігі темір қоршаумен төртқұлақ түрінде жасалған; төрт бұрышында төрт айшық көтерілген. Әміре зиратынан оңтүстік-батысқа қарай Ортақшы ауылының зираты 1960 жылдардан кейінгі бейіттерден тұрады. Атығай-қарауыл руларының өкілдері басым жерленген. Шығысында зират үй орналасқан. Кейбір құлпытастарда ішінара латын әріппен жазылған жазулар кездесті.

Зерттеу нәтижелері

Батыс Моңголия мен Қазақстандағы қазақтың жерлеу кешендерінің зерттеу тарихын үш кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңде (XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басы) қазақтың жерлеу рәсімі мен қабір ескерткіштерін, сондай-ақ қазақтың дәстүрлі мәдениетіне қатысы бар некротопонимдерді зерттеуге арналған еңбектер негізінен орыс ғылыми әрі қоғамдық қайраткерлерінің қаламынан шықты. Бірақ сол кезде жарияланған мақалаларында зерттеушілер нақты топонимикалық объектілерді зерттейміз деген мақсат қоймағасын, бұлар бөлек емес, қазақтың дәстүрлі жерлеу кешендерінің ажырамас бөлігі ретінде зерттелінді. Топонимика (соның ішінде некротопонимдер) ғылыми зерттеулердің бөлек бағыт болмағаны сондықтан болса керек. Екіншіден, кеңестік дәуірде этнография саласындағы зерттеулер көбінесе жергілікті өлкетанушылар (С.Р. Лаптев сынды) тарапынан жүргізілді. XX ғ. 70 жылдарының екінші жартысынан бастап ғылыми орталықтардың бірі Омбы қаласында қазақ дәстүрлі мәдениетін зерттеуге жаңа серпін берілгенімен, некротопоним мәселесі ғалымдардың назарынан тыс қалды. Қазіргі таңда Қазақстанда тарих және филология ғылымдарында топонимикаға қатысты мәселелер топонимдердің шығу тегі, құрамы һәм мазмұны сияқты проблемаларды қамтиды.

Қорытынды

Талданған материал келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу көрсеткендей, некротопонимдер саласындағы ғылыми зерттеулер бірқатар ғылыми мәселелерді шешуге көп мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда, біз белгілі бір халықтың, оның ішінде қазақтардың да, этникалық тарихына қатысты мәселелерді айтып отырмыз. Сонымен қатар, некротопонимдерді жергілікті халықтан алынған мәліметтермен байланыстыра отырып зерттеу, некротопонимдердің белгілі бір түрінің таралу шегін және ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретіндерін айта кету жөн. Бірақ мұндай мәселелер бірнеше ғылымдардың (география, этнология, тарих, филология және т.б.) тоғысқан жерінде болғандықтан, бұлар кешенді әдіс-тәсілді қолдануды қажет етеді.

Әдебиеттер:

Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Мемориально-культовые комплексы как сакральное пространство в традиционной культуре казахов Омского Прииртышья // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2018. № 3 (19). С. 288–296.

Ахметова Ш.К., Толпеко И.В. Детский погребальный обряд казахов юга Западной Сибири // Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки». 2022. Т. 9, № 4 (36). С. 160–172.

Берг Л., Елпатьевский В., Игнатов П. О соленых озерах Омского уезда. СПб., 1898. 23 с.

Берг Л., Игнатов П. Соленые озера Селеты-Денгиз, Теке и Кызыл-Как Омского уезда. Физико-географический очерк // Записки ЗСО ИРГО. М.: Синодальная тип., 1901. 86 с.

Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. 1914. Т. 1. 569 с.

Живописная Россия. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова. Т. X. Русская Средняя Азия. Санкт-Петербург, Москва: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.

Ковальская С.И., Хизат А. Возвращение казахов-препатриантов из Монголии на историческую родину // История повседневности. 2012. № 4. С. 50–64.

Кошман Т.В., Хабдулина М.К., Дукомбайев А.Т. Некрополь Караоткель: сакрально-религиозная функция кладбища // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. 2022. Т. 139. № 2. С. 76–95.

Майоров М.В. Некротопоним как новый термин в ономастике // Русская речь. 2010. № 4. С. 89–93.

Мусагажинова А.А. Этноархеологический метод в изучении погребального обряда казахов Павлодарского Прииртышья // Вестник Омского университета. 2015. № 2. С. 134–136.

Народы России. Киргизы. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. 58 с.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. 448 с.

Словцов И.Я. Путевые записки, веденные во время поездки в 1878 году в Кокчетавский уезд // ЗЗСО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1881. Кн. III. С. 1–152.

Словцов И.Я. Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году // ЗЗСО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1897. Кн. XXI. С. 1–199.

Смагулов Б.К. Погребальный обряд казахов юго-восточных районов Омской области // Вестник Омского университета, 2002. № 3. С. 61–64.

Катанаев Г.Е. От редакции (примечание) // ЗЗСО ИРГО. Омск: Тип. окр. штаба, 1897. Кн. XXI. С. 1–2.

Омбы облысының мемлекеттік тарих архиві. 2118-қ. 1-т. 28-іс. «Поездка на озеро Боровое в Северном Казахстане, 1957 г.».

Омбы облысының мемлекеттік тарих архиві. 2118-қ. 1-т. 34-іс. «Альбом с фотографиями к поездкам по Омской области. По Черлакскому тракту; в Курумбельскую степь, Оконешниковский район, 1958 г.»).

Шнэ В.К. Зимовки и другие постоянные сооружения кочевников Акмолинской области // Записки Зап.-Сиб. отдела ИРГО. Кн. XVII. Омск, 1894. Вып. I. С. 1–18.

Численность населения по отдельным этносам Республики Казахстан. На начало 2024 года. Сер. 18. Демографическая статистика. Дата релиза: 22.04.2024. Астана, 2024.

References:

Akhmetova Sh.K., Tolpeko I.V. (2018) Memorialno-kultovye kompleksy kak sakralnoye prostranstvo v traditsionnoy kulture kazakhov Omskogo Priirtyshya [Memorial-cult complexes as sacral spaces in the traditional culture of the Kazakhs of Omsk Irtysh region] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskiye nauki». № 3 (19). P. 288–296. (in Rus.)

Akhmetova Sh.K., Tolpeko I.V. (2022) Detsky pogrebalny obryad kazakhov yuga Zapadnoy Sibiri [Children’s funeral rite of the Kazakhs of the south of Western Siberia] // Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskiye nauki». T. 9, № 4 (36). P. 160–172. (in Rus.)

Berg L., Yelpatyevsky V., Ignatov P. (1898) O solenykh ozerakh Omskogo uyezda [About the salt lakes of Omsk district]. SPb., 23 p. (in Rus.)

Berg L., Ignatov P. (1901) Solenye ozera Selety-Dengiz, Teke i Kyzyl-Kak Omskogo uyezda. Fiziko-geograficheskiy ocherk [Salt lakes Selety-Dengiz, Teke and Kyzyl-Kak, Omsk district. Physico-geographical sketch] // Zapiski ZSO IRGO. M.: Sinodalnaya tip. 86 p. (in Rus.)

Chislennost naseleniya po otdelnym etnosam Respubliki Kazakhstan. Na nachalo 2024 goda. Ser. 18. Demograficheskaya statistika. Data reliza: 22.04.2024 [Population size by individual ethnic groups of the Republic of Kazakhstan. At the beginning of 2024. Ser. 18. Demographic statistics. Release date: 04/22/2024]. Astana, 2024. (in Rus.)

Grumm-Grzhimaylo G.E. (1914) Zapadnaya Mongoliya i Uryankhaysky kray [Western Mongolia and Uriankhai region]. T. 1. 569 s. (in Rus.)

Katanayev G.E. (1897) Ot redaktsii (primechaniye) [From the editor (note)] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba. Kn. XXI. P. 1–2. (in Rus.)

Kovalskaya S.I., Khizat A. (2012) Vozvrashcheniye kazakhov-prepatriantov iz Mongolii na istoricheskuyu rodinu [Return of pre-patriate Kazakhs from Mongolia to their historical homeland] // Istoriya povsednevnosti. № 4. P. 50–64. (in Rus.)

Koshman T.V., Khabdulina M.K., Dukombayev A.T. (2022) Nekropol Karaotkel: sakralno-religioznaya funktsiya kladbishcha [Necropolis Karaotkel: sacred-religious function of the cemetery] // Vestnik YeNU im. L. Gumileva Seriya: Istoricheskiye nauki. Filosofiya. Religiovedeniye. T. 139. № 2. P. 76–95. (in Rus.)

Mayorov M.V. (2010) Nekrotoponim kak novy termin v onomastike [Necrotoponym as a new term in onomastics] // Russkaya rech. № 4. P. 89–93. (in Rus.)

Musagazhinova A.A. (2015) Etnoarkheologichesky metod v izuchenii pogrebalnogo obryada kazakhov Pavlodarskogo Priirtyshya [Ethnoarchaeological method in the study of the funeral rites of the Kazakhs of the Pavlodar Irtysh region] // Vestnik Omskogo universiteta. № 2. P. 134–136. (in Rus.)

Narody Rossii. Kirgizy (1879) [Peoples of Russia. Kyrgyz]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza». 58 s. (in Rus.)

Omby oblysynyn memlekettik tarikh arkhivi. 2118-k. 1-t. 28-is. «Poyezdka na ozero Borovoye v Severnom Kazakhstane, 1957 g.») [«A trip to Lake Burabay inNorth Kazakhstan, 1957»]. (in Rus.)

Omby oblysynyn memlekettik tarikh arkhivi. 2118-k. 1-t. 34-is. «Albom s fotografiyami k poyezdkam po Omskoy oblasti. Po Cherlakskomu traktu; v Kurumbelskuyu step, Okoneshnikovsky rayon, 1958 g.») [«Album with photos for trips in the Omsk region. Along the Cherlak tract; In the Kurumbel steppe, Okoneshnikovsky district, 1958»]. (in Rus.)

Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey / Pod red. V.P. Semenova [Russia. A complete geographical description of our Fatherland: a reference and travel book for Russian people]. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena, 1903. 448 p. (in Rus.)

Shne V.K. (1894) Zimovki i drugiye postoyannye sooruzheniya kochevnikov Akmolinskoy oblasti [Wintering quarters and other permanent structures of nomads of the Akmola region] // Zapiski Zap.-Sib. otdela IRGO. Kn. XVII. Omsk. Vyp. I. P. 1–18. (in Rus.)

Slovtsov I.Ya. (1881) Putevye zapiski, vedennye vo vremya poyezdki v 1878 godu v Kokchetavsky uyezd [Travel notes kept during a trip in 1878 to Kokchetav district] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. Shtaba. Kn. III. P. 1–152. (in Rus.)

Slovtsov I.Ya. (1897) Putevye zapiski, vedennye vo vremya poyezdki v Kokchetavsky uyezd Akmolinskoy oblasti v 1878 godu [Travel notes kept during a trip to Kokchetav district of Akmola region in 1878] // ZZSO IRGO. Omsk: Tip. okr. shtaba, 1897. Kn. XXI. P. 1–199. (in Rus.)

Smagulov B.K. (2002) Pogrebalny obryad kazakhov yugo-vostochnykh rayonov Omskoy oblasti [Funeral rite of the Kazakhs of the south-eastern regions of the Omsk region] // Vestnik Omskogo universiteta. № 3. P. 61–64. (in Rus.)

Zhivopisnaya Rossiya. Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii / Pod obshchey red. P.P. Semenova [Picturesque Russia. Our Fatherland in land, historical, tribal, economic and everyday meaning]. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. Sankt-Peterburg, Moskva: Izd. Tovarishchestva M.O. Volf, 1885. 452 s. (in Rus.)

[1]Ашим Б.А. [2]Бурханов Б.
[1,2] Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]ashim.baglan@gmail.com, [2]burkhanov.b@inbox.ru,

ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКИХ НЕКРОТОПОНИМОВ МОНГОЛИИ И КАЗАХСТАНА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – ПЕРВАЯ ЧЕТВЕРТЬ XXI ВВ.)

Аннотация. Статья посвящена изучению погребальных памятников (нектротопонимов) казахов Казахстана и западных районов Монголии, где в настоящее время проживает подавляющее блышинство казахов этой страны. Организованные в указанный период различного рода экспедиции собрали обширный материал по истории, географии, этнографии, а также топонимики Монголии и Казахстана. При этом в контексте рассматриваемой нами темы следует особо отметить, что научные экспедиции и поездки отдельных исследователей не носили специального топонимического характера, а проводились в рамках общего изучения истории, географии и Монголии и Казахстана. Цель данной статьи – проанализировать содержание и основные направления изучения некротопонимов Казахстана и западных районов Монголии. При написании работы использовались методы факторного и диахронного анализа, а также метод синтеза. В ходе изучения данного вопроса автор пришел к выводу, что изучение казахских некротопонимов проводилось в рамках исследования традиционной культуры казахов, в частности, погребального обряда. Собранный материал показывает, что в традиционном казахском обществе некротопонимы выполняли различные как чисто практические, так и этнокультурные функции. В частности, речь в том числе идет о функциях сохранения исторической памяти населения (памяти об исторических событиях), ориентации людей на местности во время их передвижения по обширным степным пространствам, обозначения пределов родовых территорий казахов и др.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR21882416 «Историческая география Центральной Азии».

Ключевые слова: казахи Монголии, казахская диаспора, казахские некротопонимы, кладбища, погребальные памятники, научные экспедиции, традиционная культура.

[1]Ashim B.A., [2]Burkhanov B.
Sh.Sh. Ualikhnov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: [1]ashim.baglan@gmail.com,[2]burkhanov.b@inbox.ru

STUDYING KAZAKH NECROTOPONYMS OF MONGOLIA AND KAZAKHSTAN (SECOND HALF XIX - FIRST QUARTER OF THE XXI CENTURIES)

Abstract. The article is devoted to the study of funeral monuments (nektrotoponyms) of the Kazakhs of Kazakhstan and the western regions of Mongolia, where the overwhelming majority of the Kazakhs of this country currently live. Various kinds of expeditions organized during this

period collected extensive material on the history, geography, ethnography, as well as toponymy of Mongolia and Kazakhstan. Moreover, in the context of the topic we are considering, it should be especially noted that scientific expeditions and trips of individual researchers were not of a special toponymic nature, but were carried out as part of a general study of history, geography, Mongolia and Kazakhstan. The purpose of this article is to analyze the content and main directions of studying necrotoponyms of Kazakhstan and the western regions of Mongolia. When writing the work, the methods of factor and diachronic analysis, as well as the synthesis method, were used. In the course of studying this issue, the author came to the conclusion that the study of Kazakh necrotoponyms was carried out as part of a study of the traditional culture of the Kazakhs, in particular, funeral rites. The collected material shows that in traditional Kazakh society necrotoponyms performed various purely practical and ethnocultural functions. In particular, we are talking about the functions of preserving the historical memory of the population (memory of historical events), orienting people on the ground during their movement across vast steppe spaces, marking the limits of the ancestral territories of the Kazakhs, etc.

Acknowledgment: The reported study article is part of project BR21882416 «The Historical Geography of the Central Asia».

Keywords: Kazakhs of Mongolia, Kazakh diaspora, Kazakh necrotoponyms, cemeteries, funerary monuments, scientific expeditions, traditional culture.

Авторлар туралы мәлімет:

Бағлан Әбдірахманұлы Әшім, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Бимурад Бұрханов, ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Баглан Абдрахманулы Ашим, научный сотурдник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Бимурад Бурханов, научный сотурдник, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Baglan A. Ashim, scientific researcher, Sh.Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Bimurad Burkhanov, scientific researcher, Sh.Sh. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 13 мамыр 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 11.01.65 doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.96

***[1]Дәуен Д.Б.** **[2]Искакова З.У.**
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

«АШЫҚТЫҚ ЖӘНЕ РЕФОРМА» САЯСАТЫНАН КЕЙІНГІ ҚЫТАЙДЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН БІЛІМ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Мақалада «Ашықтық және реформа» саясатынан кейінгі Қытай мәдениеті мен білім салаларының дамуы мен трансформациясы талданып, қазіргі таңдағы өзгерістері зерттелді. Осы саясаттың есебінен көптеген жылдар бойы «жабық есік саясатын» ұстанған, экономикасы артта қалған және барлық салалар мен фермерлік шаруашылықтар мемлекет меншігінде болған Қытайдың басқа елдермен саяси, экономикалық, білім-ғылым және мәдени байланыстарын ілгерілету мақсаты жолға қойылды. Тақырыпты зерттеудің басты мақсатыда осы - «ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі қоғамының маңызды бағыттары білім және мәдениетінің дамуы мен трансформациясын зерделеу болды. Тақырыпты зерттеудің негізгі міндеті - «ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі Қытайдың білім саласы мен мәдениетінің дамуы мен өзгеруін анықтау болды. Себебі, «ашықтық және реформалар» саясатынан кейінгі өзгерістер тек материалдық әл-ауқатты, ЖІӨ-нің 4 есе өсуін, күн сайын пайда болатын жаңа көпқабатты ғимараттарды, өнімдердің әртүрлілігін, әдемі киімдер мен әшекейлерді, кең үйлерді және барған сайын ыңғайлы көлік жүйесін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттің даму бағытының ең маңыздысы бөлігі – білім-ғылым мен мәдени даму жолына түсуге, мүлдем жаңа Қытай халқының рухани келбетін, ойлау тәсілі мен зияткерлік және мәдени өмірінің толығымен трансформациялық үдерістерге ұшырауына өз әсерін тигізді. Зерттеудің басты жаңалығы - мақалада қазіргі таңдағы Қытай мәдениеті осы табысты саясаты есебінен дәстүрлі мәдениетті модернизацияланған жаңа үлгімен қалай біріктіре алғандығы талданды, сол зерттеу нәтижесінде дамыған көшбасшы елге айналған Қытайдың мәдени дамуы жан-жақты қарастырылып, қорытынды жасалынды.

Түйін сөздер: «Ашықтық және реформа» саясаты, мәдени модернизация, білім және ғылыми реформалар, трансформациялық үдерістер, мәдени саясат.

Кіріспе

Қытай-әлемдегі ең көне мемлекеттердің бірі. Қазіргі күнге дейін өзінің территориясы мен мәдениетін, дәстүрін сақтап келе жатқан Қытайдың Халықаралық аренада өзіндік орны бар. Осы 45 жыл ішінде өткен тарихқа көз жүгіртсек, Қытайдың мәдениеті, білім мен ғылым саласы, экономикалық, саяси және әлеуметтік құрылысы қаншама қиындықтарға қарамастан таңғажайып нәтижелерге қол жеткізді деп айта аламыз. Мәдени инновациялар саналы түрде дамып, қоғамдық мәдениет пен мәдени индустриядағы қызметтер тез жүзеге асырылды. Мәдениетті қайта жаңғыртудың 45 жылдық тәжірибесі 5 мың жылдық тарихы бар Қытай өркениетінің жандануы мен таралуының нәтижесінде қазіргі әлемде Қытай ұлттық бірегейліктің негізгі тасымалдаушысы болып табылады Тарихқа ретроспективті көзқарас пен ортақ мәдениеттің жаңа тарихи басталуы мен өркендеуіне, сондай-ақ социалистік мәдениеттің құрылуындағы жаңа кезеңнің басталуына ықпал ету үшін мәдение модернизация тарихи және практикалық мәнге ие. Ал осы мәдени өзгерістердің жүруіне және Қытайдың жалпы дамуын айтарлықтай үлес қосатын білім және ғылым саласы да қарқынды дамып, үлкен өзгерістерге ұшырап, Қытай үшін маңызды нәтижелер алып келді.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде Қытай мәдениеті мен білім-ғылым саласының дамуы мен өзгерісіне қатысты жазылған қытай және ағылшын тілінде мақалалар алынды. Қазіргі таңдағы Қытай мәдениетінің «жаңа дәуірі» мен мәдени саясатының даму үдерістері, білім мен ғылымдағы түбегейлі реформалар мен жаңа жобалар, Қытай білімін интернационалдандыру, мәдени саладағы «жұмсақ күш» саясаты, әлем елдерінің назарын аударып отырған маңызды мәселелердің бірі болып тұр. Себебі, ежелгі дәуірден келе жатқан Қытайдың дәстүрлі идеологиясы мен ойлауының жандануы экономикалық дамумен қатар жүрді. Сондықтан, мемлекеттің жан-жақты дамуы, өзге елдермен мәдени алмасулар үдерісі, «ашықтық және реформа» саясатынан кейінгі синтезделген мәдени даму үлгісі мен дәстүрлі мәдениетінің модернизацияланған мәдениетпен қатар жүруі, білім мен ғылым саласының қарқынды дамуы өзге мемлекеттердің қызығушылығын оятып, зерттеуді дәйекті мәселеге айналдыруда. Елдегі жеке меншіктің пайда болуы мен дамуы жеке кәсіпкерлер мен онда жұмыс істейтін жұмысшылар мен шаруалардың ойлау қабілеттеріне, білім мен ғылым саласын тереңінен меңгеруіне, күнделікті өмірдегі өзгерістерге, нарықтық бәсекелестік пен дәстүрлерге әсер етті.

Мақаланы отандық тарих ғылымына тән тарихи, жан-жақтылық, объективті және басқа да дидактикалық, тарихи салыстырмалық және т.б. әдістер құрайды. Ал мақаладағы аталмыш мәселелерді зерттеуде жалпы ғылымдық синтездеумен қатар талдау, дедукция және индукция әдістері қолданылады.

Талқылау

1978 жылы Қытай Халық Республикасы Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 3-ші Пленумының нәтижесінде «ашықтық пен реформа» саясаты өз жұмысын бастады. Бұл саясаттың негізін қалаушы және жетекшісі партия қайраткері, саясаткер Дэн Сяопин болды. Осы саясат аясында Қытайдың мәдени саласы мен білім және ғылым саласы сананы босату және міндеттемені кеңейту идеясымен қаруланып, реформаларды үнемі алға жылжытып, ашықтықты кеңейте отырып, уақыт өте келе дамыды. Басынан аяғына дейін Қытай мәдениеті кең көкжиегін, жомарттығын және төзімділік рухын сақтап, оған қытайлық ерекшелікті социализм мәдениетін дамыту жолына түсуге мүмкіндік берді. Әрі қарай, біз соңғы 45 жылдағы мәдениет саласының дамуына қысқаша шолу жасаймыз.

Дэн Сяопиннің 11-ші ҚКП Орталық Комитетінің 3-ші пленумында «ашықтық пен реформа» саясаты туралы теориялық сөзінде ол жаңа тарихи дәуірдің басталуын белгіледі. Реформалар мен ашықтық саясатын жүзеге асырудың 45 жылындағы Қытай мәдениетін дамыту процесі 10 жылдық мәдени революциядан қалған қирандылардан басталды. 1979 жылы қазан айында ашылған мәдениет қызметкерлері өкілдерінің 4-ші съезінде Дэн Сяопин айтқан "құттықтау сөзі" 11-ші шақырылымдағы ҚКП ОК 3-ші Пленумының мәдениет, ойлауды босату саласындағы рухын жан-жақты және терең баяндау болды. Мәдениет саласы, «ашықтық және реформа» саясатын жалпы жұмылдыру және маңызды реформалар мен ашықтықтан кейінгі қытай мәдениетінің даму аспектісі жайында сөз қозғалды. "Құттықтау сөзінде" жаңа уақыт кезеңінде білім мен ғылым саласының, соның ішінде әдебиет пен өнердің алдында тұрған міндеттер қойылып, кейіннен олардың халық арасындағы, күнделікті өмірдегі байланыстары, сондай-ақ партияның әдебиет пен өнерге басшылықты қалай жүргізу керектігі туралы бірқатар маңызды іргелі мәселелер шешілді. Баяндамада "біз Мао Цзэдун ұсынған бағытты қорғауды жалғастыруымыз керек, оған сәйкес әдебиет пен өнер қоғамның ең кең ауқымына, ең алдымен жұмысшыларға, шаруаларға және мұқтаждарға қызмет етуі керек, шетелдік державаларды қазіргі заманның игілігі үшін пайдалануы керек және шығармашылық саласында әр түрлі формада еркін дамуды жариялауы керек"- деп баса назарда айтылды. Бұл тамаша пайымдаулар осы саясатты 45

жыл бойы жүзеге асыру барысында Қытай мәдениетін дамытудың ғылыми-теориялық негізіне басшылық жасады, осылайша мүлдем жаңа мәдени дәуір ашты. Партияның жаңа тарихи кезеңінде мәдениетті дамыту бағыты адамдардың жүрегінде терең резонанс тудырды, бүкіл қоғамның шығармашылық ынта-жігері бұрын-соңды болмаған қарқындылыққа жетті, нәтижесінде бірқатар көрнекті жазушылар, мәдениет қайраткерлері және жаңа дәуірдің заманауи мәдени тұлғалары қалыптасты, осылайша мәдени сала өмірдің жаңа көріністерін көрсетті (Цай Ву, 2008: 97).

Социалистік типтегі нарықтық экономика жүйесі мәдени нарық пен мәдени индустрияның жаңа архитектоникасын дамытуды жеделдетті. Дэн Сяопиннің 1992 жылы Оңтүстік Қытайға барған кезінде айтқан маңызды сөзі және ҚКП-ның 14-ші съезі реформалардың, ашықтықтың және социализмнің модернизацияланған құрылысының жаңа кезеңінің басталуын белгіледі. Социалистік типтегі нарықтық экономика жүйесін құру мәдениет нарығының дамуына және кеңеюіне ықпал етті. Коммерциялық мәдени қызметтің өсуі және мәдениет секторындағы тұтынушылық қажеттіліктердің артуы мемлекет елдің мәдени секторына толық бақылау мен жауапкершілікті жүзеге асыратын, мәдени ресурстарды ұтымды бөлуде және жалпы мәдениетті дамытуда нарықтың іргелі және оң рөлін арттыратын дәстүрлі модельді тоқтатты. Мәдени сектор біртіндеп қоғамдық санада қалыптасты. Іс жүзінде қоғамдық қызығушылық тудыратын мәдени іс-шаралар мен коммерциялық типтегі мәдени іс-шаралар арасындағы шекаралар айқынырақ болды. Зерттеушілердің көзқарастарына келетін болсақ, мәдени реформа бірте-бірте кеңейіп, "материалдық және рухани мәдениеттің құрылысын жалпы іс ретінде қарастыру керек, оны екі қолмен одан да мықтап ұстау керек" және дамудың негізгі тұжырымдамасын жариялады (Джиа Хуэймин, 2017).

2000 жылы өткен 15-ші шақырылымдағы ҚКП ОК 5-ші пленумында алғаш рет мәдени индустрия идеясы ашылды. Осыдан кейін Қытайдың мәдени даму процесіндегі мәдени индустрия мен мәдени іс-шаралар бір арбаның екі дөңгелегі немесе бір құстың екі қанаты сияқты болып, мәдени құрылыстың жаңа архитектурасын бастады. Қоғамның мүддесі үшін мәдени іс-әрекеттің дамуы бұқаралық мәдениет адамдарының құқықтары мен мүдделерін сақтаудың маңызды тәсілдеріне кепілдік берді және бұқараның әртүрлі мәдениетке деген қажеттіліктерін қанағаттандырды, қолайлы және жылдам экономикалық дамудың маңызды жолдарын алға тартты, соның арқасында социалистік типтегі мәдени құрылыстың жаңа бет-бейнесі пайда болды. Мұның бәрі Социалистік типтегі нарықтық экономикада мәдениетті құру заңдылықтарын түсіну мен игеруді терең көрсетті, сонымен қатар осы салада жаңа серпіліс көрсетті (Джиа Сюйдун, 2018: 112).

Нарық пен мәдениет индустриясы білім және ғылым саласындағы реформалар қарқынымен және ашықтық саясатымен бірге қарқынды дамыды. Ұзақ уақыт бойы мәдениет партия мен мемлекеттің идеологиялық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болды; үкіметтің қаржылық жарналары әрқашан осы саладағы ең маңызды және тіпті жалғыз қаржылық табыс көзі болды. Мәдениет саласындағы басқарудың дәстүрлі түрінен менеджменттің жаңа түріне қарай дамыған мәдениет индустриясы қарқынды дамуға қол жеткізді және бүгінде ұлттық экономиканың өсуінің маңызды факторы және мәдени сектордың құрылысындағы басты тірекке айналды. Мәдени индустрия сонымен қатар мемлекеттің жан-жақты күшінің маңызды құрамдас бөлігіне және мемлекеттік мәдениеттің "жұмсақ күшін" жүзеге асырудың негізгі күшіне айналды (Қытайдың сыртқы әлем алдында тартымдылығын әртүрлі тәсілдермен, соның ішінде қытайлық мәдениетті ел ішінде және шетелде жаппай насихаттау арқылы ілгерілету, қытай мәдениетінің жетістіктері Қытай реформалары және Қытайдың даму моделі екендігін айқын көрсету).

45 жылдық реформалар мен ашықтық саясатында, әсіресе соңғы 10 жылда Қытайдың мәдени индустриясы мен білім саласы қарқынды дамыды. Үнемі өсіп келе жатқан капитал,

үлкен қаржылық және адами ресурстар мәдени индустрия саласына құйылады, осылайша мәдени индустрияда нақты схема біртіндеп қалыптасады, мұнда негізгі пән қоғамдық меншік болып табылады, оның шеңберінде меншіктің әртүрлі түрлері бірлесіп әзірленеді. Бастапқыда мәдени индустрияның 9 ірі саласы - мәдениет, кино және теледидар, баспа және дистрибуция, полиграфия және көшіру, жарнама, орындаушылық өнер, ойын-сауық, мәдениет, цифрлық контент және анимация саласындағы конференциялар мен көрмелер және т. б. үшін жүйелік негіз қалыптасты. Мәдени индустрияның дәстүрлі салалары өте тез дамыды, ал жаңа салалар - интернет, ойындар, анимация, ағынды медиа (Аудио, бейне және басқа мультимедиялық материалдарды жасау әдісі, нақты уақыт режимінде, алдын-ала жүктеусіз) біртіндеп танымал бола бастады (Чао Си, 2023).

Сонымен қатар осы 1978 жылғы «реформа мен ашықтықтан» бастап Қытай жоғары білім беруде мықты ұлт құруды маңызды ұлттық стратегиялық міндет ретінде қарастырды. Сонымен қатар осы саясат басталған кейін Қытайдың білімі шынымен де дұрыс жолға түсіп, көпмәдениетті бағыттағы қозғалысты бастады. Белгілі бір дәрежеде Қытайдың жаңа білім беру тарихының бір бөлігі батыстық білім беруді қалай қабылдау керектігін түсіне бастады. Содан бері Қытай "жоба 211", "жоба 985", "бірлескен инновациялық бағдарлама 2011" және "бірінші дәрежелі университет пен бірінші дәрежелі пәнді құру" сияқты бірқатар маңызды реформа шараларын қабылдады. Бұл реформалау шаралары Қытайдағы жоғары білімнің жаппай болуын тоқтатып, мағыналы болуына және ауқымы жақсырақ болуына әкелді. Қытайдың жоғары білімі қысқа уақыт ішінде үлкен жетістіктерге жеткені анық. Бұл жетістіктер университет идеологиясындағы үлкен өзгерістерді қамтиды, жоғары білім сапасы үнемі жақсарып келеді. Алайда, қоршаған ортаның және Қытайдың нақты жүйесінің басқа факторларының әсерінен жоғары білім беруді дамыту ешқандай кедергісіз өтті деп айта алмаймыз, себебі білім беру жүйесінде де көптеген практикалық мәселелер туындап отырды. Бірақ бұл мәселелер Қытайдың жаңа реформа қабылдауы мен заң жүйесінде реттеліп отырған болатын.

Осы тұжырымдамалар арқылы біз ғылыми дамудың жетекші тұжырымдамасына сәйкес мәдениет қарқынды дамудың жаңа тарихи кезеңіне енгенін түсінеміз. 21 ғасырдың басынан бастап қалыпты гүлденген қоғамды жан-жақты құрудың және қытай ұлтының ұлы жаңғыруының маңызды міндеттері мәдениет пен білім саласының дамуы мен өркендеуіне жоғары талаптар қойды. 16-шы Ұлттық Конгрестен кейін Қытай Коммунистік партиясы адамдарды бірінші орынға қоятын ғылыми даму тұжырымдамасын, сондай-ақ экономика, саясат, мәдениет және әлеуметтік құрылыс сияқты төрт ажырамас компоненттерді орташа гүлденген қоғам құруға стратегиялық орналастыруды қабылдады. Мұның бәрі мәдениеттің құрылысын үйлесімділікпен сипатталатын ғылыми дамудың жаңа жолына шығарды. Бүкіл қоғамда мәдени хабардарлық артып, бір мәдениеттің мәртебелік рөлі толық және тереңірек хабардар болды. ҚКП-ның 17-ші съезі Қытайдағы мәдениеттің құрылысын жаңа тарихи бастамаға әкелген "мәдениеттің ұлы дамуы мен өркендеуіне ықпал ету" және "социалистік мәдени құрылыстың жаңа толқынын көтеру" сияқты жаңа дәуірлік шақыруларды ұсынды. (Финогентов А.Д., 2023: 13). Бұл 45 жылдық реформалар мен ашықтықтағы мәдени және білім саласында даму тәжірибесі мен сабақтарының терең синтезі болды, бұл өз кезегінде қытай мәдениеті мен білім саласын модернизация жолына түсіріп, оны бүкіл әлемге және болашаққа жан-жақты өркендеу мен даму бағытына бұрды.

Бұл оқиғалардың барлығы Қытай мәдениеті мен мәдени индустриясының дамуына үлес қосты. Бірақ бұл елдің ұлттық және дәстүрлі мәдениетінің өзгеруіне де өз әсерін тигізді. Қытайдың ұлттық мәдени ерекшеліктері екі кезеңде үлкен өзгеріске ұшырады. Олардың бірі, Мао Цзэдун жүргізген Мәдени революция кезінде көптеген мәдени артефактілерді жойып, мәдени ескерткіштер жоғалды. Ал, екінші кезеңі осы «ашықтық және реформа» саясатынан кейін жаһандану дәуіріне енген Қытайда батыс мәдениетінің енуі осы синкретизацияланған

мәдениеттің дәстүрлі қытай қоғамына үйренген халықты трансформацияға бейімделуге мәжбүр етті. Жастар дәстүрлі қытай мәдениеті уақыт өте келе артта қалады десе, ал егде жастағы адамдар жаһануға ілесе алмай қалды. Сол себепті, Қытай Халық Республикасының қазіргі үкіметі Қытайдың дәстүрлі мәдениетін сақтау мәселесіне көп көңіл бөледі. Дәстүрлі мәдениет негізінде өскелең ұрпақты тәрбиелеудің тұтас бағдарламасы әзірленді. Қытайлықтар балалардың елдің болашағы екенін түсінеді. ҚКП мен ҚХР басшыларының баяндамалары да осы мәселені шешуге бағытталған.

Бірақ, осы 45 жыл ішінде Қытай мәдениетінің құрылысы сананы босату жолында және реформалар мен ашықтық саясатына сәйкес пассивтен белсендіге, оқшауланғаннан ашыққа, ішінара жан-жақтыға тұрақты түрде алға жылжыды. Құрылыс, даму және өзгеріс өзінің бүкіл тарихында жетекші бағыт болды және мәдени құрылыстың барлық салаларында қол жеткізілген нәтижелер жемісті болды. 45 жылдық реформалар мен ашықтық саясаты осы ел тарихындағы мәдени дәне білім саласындағы дамудың ең тұрақты және табысты кезеңдерінің біріне айналды деп айтуға болады. Осы 45 жыл ішінде көркем әдебиет пен өнердің әртүрлі салалары айтарлықтай дамыды, бұл керемет жетістікке қол жеткізді. Әдебиет пен өнер саласында үстемдік ететін даму жолы достық және үйлесімді қоғамда жаңара бастады, көркем шығармашылық өз кезегінде одан да жарқын және белсенді бола бастады, ал әдебиет пен өнер қайраткерлері өз жетістіктерін кеңейте бастады. Шығармашылық көзқарастар оқшауланудан ашықтыққа, шығармашылық мотивтер - пассивтіден белсендіге, шығармашылық әдістер - біржақтыдан әртүрліге, сюжеттік мазмұн тардан кеңге, инкарнация формалары - бір-бірінен әртүрліге өтті, ал көркемдік практика ұзақ ізденістен кейін жетіле бастады. Әр түрлі тарихи кезеңдерде әңгімелер, поэзия, пьесалар, Фильмдер, поп-музыка, репортаж, сондай-ақ музыка, би, фотография және бейнелеу өнері сияқты салалардағы шығармашылық бұрын-соңды болмаған даму мен гүлденуге қол жеткізді, бұл өз кезегінде көрнекті шығармалардың пайда болуына ықпал етті және екінші жағынан шоғырлануға ықпал етті және суретшілердің үлкен тобын тәрбиелеуге мүмкіндік берді (Турушева Н., 2018:135)

Бұқараның және нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандыратын өнердегі шығармашылық экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан екі есе пайда көрді. Өнердегі шығармашылықты түсіну "ауылдарда мәдениетті, білім жүйесін, ғылыми-техникалық жетістіктер мен медицинаны тарату", оқу орындарына жоғары өнерді енгізу, бейнелеу өнері мұражайларындағы көрмелерге тегін бару және т. б. арқылы мәдениет саласындағы адамдардың негізгі құқықтары мен мүдделерін қорғайды. Осылайша, жоғары мәдени өнімдер мен мәдени қызметтер қоғамның барлық мүшелерінің өмір сүру сапасын және жаңа биіктерге көтерілу қабілетін арттырды, өнер арқылы адамдар білім мен қолдау алады, ал шығармашылықтың күші ынталандырылады. Мысалы, тек 2007 жылдың өзінде елдің әр түрлі деңгейдегі шығармашылық театр ұжымдары ауылдарда 51,08 миллион спектакль қойды.

Осы саясат барысында Қытайдың мәдениет секторы жалпы халыққа қызмет көрсету функциясына үлкен мән берді. Қазіргі уақытта бірнеше ірі мәдени жобаларға баса назар аудара отырып, қоғамдық мәдени қызмет көрсету жүйесі құрылуда. Бастапқыда қалалар мен ауылдарды қамтитын қоғамдық мәдени қызмет көрсету желісі құрылды және тиісті қызмет көрсету мүмкіндіктері едәуір кеңейтілді. Қалалар мен ауылдарда мәдени инфрақұрылымның құрылысы жеделдеп, мәдени инфрақұрылымның маңызды және өкілді объектілерінің тобы салынып, пайдалануға берілді. Қазіргі уақытта Қытайда ел деңгейінде 2799 кітапхана, 3217 мәдени орталық, 1722 мұражай, 37384 мәдени пункт және көршілес 137665 елді мекен бар. Кейбір аймақтарда цифрлық кинотеатрлар мен онлайн-кітапханалар желілері дамыған. Кейбір мемлекеттік мәдени мекемелер көпшілікке қол жетімді болу үшін үнемі тегін дәрістер мен оқу курстарын өткізеді.

Мәдени дипломатия бойынша қазіргі уақытта Қытай әлемнің 160-тан астам елімен жақсы мәдени байланыста, 145 елмен мәдени ынтымақтастық туралы үкіметаралық келісімдерге қол қойылды және жыл сайынғы мәдени алмасудың 800-ге жуық жоспары бар. Үздіксіз күш-жігердің арқасында 30 жылдан астам уақыт ішінде жан-жақты сипаттағы сыртқы мәдени алмасулардың жаңа архитектурасы қалыптасты. Қытай басқа елдермен мағыналы байланыс орнату арқылы өзінің саяси мәдениетін дамытып отыр. Яғни, бұл елдің жұмсақ күш саясатының жалғыз көрінісі (Тавровский Ю., 2008:25).

Жалпы алғанда, соңғы 45 жыл ішінде Қытай жүргізіп келе жатқан «реформалар мен ашықтық» саясаты оған әлемдік экономиканың жаһандану сын-қатерлеріне, әлемдік нарықтардың сұраныстарына және адамзат өркениетінің терең даму тенденцияларына барынша терең және жан-жақты бейімделуге, туындайтын сын-қатерлер мен қиындықтарды ойдағыдай бейтараптандыруға мүмкіндік берді. Бұған Қытайдың әртүрлі салалардағы, ең алдымен экономика және халықаралық істер саласындағы керемет жетістіктері дәлел бола алады. "Қытай ерекшелігі бар социализм" құрылысының бүкіл кезеңінде ел ЖІӨ-нің ең жоғары өсу қарқынын (соңғы 45 жылда жылына орта есеппен шамамен 10%), сыртқы сауданы және алтын-валюта қорларын қамтамасыз етуде көш бастап тұр, бұл оған супер держава мәртебесін қамтамасыз ете отырып, әлемнің екінші экономикасы болуға мүмкіндік берді.

«Мәдени революциядан» кейін әлеуметтік және саяси қақтығыстардан қираған және шайқалған Қытайды мұра етіп алған Дэн Сяопин Қытай басшыларының екінші буынының өзегі болды. Ол жаңа ойлауды енгізу құралына айналды, «Қытай ерекшелігі бар социализм» қағидатын әзірледі, Қытайдағы экономикалық реформалардың бастамашысы болды және елді әлемдік нарықтың бір бөлігіне айналдырды. Ол Қытайдың экономикалық дамуының негізін қалады, бұл Қытайға әлемдегі ең жылдам дамып келе жатқан экономикасы бар ел ретінде беделге ие болуға мүмкіндік берді. Қытай реформаларының жетістігі Қытайдың жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға ауысуы емес, оны қалай жасағаны болды (Париева Т., 2008).

«Реформалар мен ашықтық» саясаты Қытай басшылығының 1978 жылдан бастап жаһандық және ішкі сын-қатерлерге сәйкес саяси бағыт жүргізгенін анық көрсетеді. «Үлкен секіріс» саясаты кезеңіндегі реформалардың сәтсіз болуы, ҚХР экономикалық жағдайының артта қалуынан туындаған әлеуметтік-экономикалық сәтсіздікке байланысты, реформалардың бас сәулетшісі Дэн Сяопин Ауыл шаруашылығын инновациялар мен жаңғырту, орталықтандырылған билікті сақтай отырып, нарықтық тетіктерді енгізу негізінде ҚКП ҚХР -. артта қалған державаның дағдарыстық жағдайынан шығарып қана қоймай, Қытай үшін мәдени өркендеудің өзіндік жолын қамтамасыз етті. "Қытай ерекшелігі бар Социализм" Қытай басшылығының мақсаты емес, кедейлікті еңсеру, ЖІӨ-нің жоғары қарқынын қамтамасыз ету, әлемдік экономикалық жүйеге интеграция, мәдени жаңғыру мен модернизация жолына түсу сияқты мақсаттарға қол жеткізу құралы болып табылады.

Қытай нарықтық экономика мен жеке меншік жолымен жүрсе де, ол өз жүйесінің өте маңызды элементтерін: ҚКП басшылығын, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамудағы орасан зор рөлін, біртіндеп реформалар стратегиясын тастаған жоқ. Бұл қытайлық ерекшелігі бар арнайы Қытай жолы немесе социализм деп аталды.

Зерттеу нәтижелері

Қытайдың мәдени дамуы ешқандай кедергісіз немесе қиындықсыз өтті деп айтуға болмайды. 45 жылдық «ашықтық және реформалар» кезеңінде жүргізілген жұмыстарға ашық түрде көз жүгіртсек, қытайлықтардың жүректері шабытқа толы, олардың осы жетістіктерімен мақтануға және ҚКП ОК 3-ші Пленумының үлкен тарихи маңыздылығын одан да айқын түсінуге толық негіз бар. Сонымен бірге, олар ғылыми даму тұжырымдамасын

іске асыру, Қытай ерекшелігін ескере отырып, социализмнің жалпы жағдайын дамыту талаптарымен, тез өзгеретін халықаралық жағдайдың талаптарымен және халықтың мәдениет құрылысына деген үміттерімен салыстырғанда байыпты түрде көруі керек. Мәдениетті құруда әлі де көптеген мәселелер бар және олардың кейбіреулері айқын көрінеді, бұл мәдениеттің дамуы үлкен қиындықтарға тап болатынын көрсетеді. Менің ойымша, бұл мәселелерді келесі салаларға дейін азайтуға болады.

1. Елдегі мәдени дамудың жалпы деңгейі жоғары, бірақ ол рухани мәдениет саласындағы адамдардың өсіп келе жатқан қажеттіліктерін әлі толық қанағаттандыра алмайды, мәдениеттің әлеуметтік-экономикалық дамуға ықпал етудегі рөлі әлі толық көрсетілмеген. Халыққа білім беру және халықты ағарту саласындағы мәдениеттің функцияларын күшейту қажет.

2. Мәдени дамудың жүйелік механизмі жетілмеген, өміршеңдігі жеткіліксіз және социалистік нарықтық экономиканың үнемі жетілдіріліп отыратын жүйесіне және үнемі кеңейіп келе жатқан сыртқы ашықтықтың жаңа талаптарына сәйкес келуі керек (Грачиков Е., 2013:38).

Қорытынды

Қорытындылай келе, бұл саясат қытай мәдениеті мен білім және ғылым саласының дамуына, оның модернизациясына және жаһандану дәуірінде заманауи келбетке лайық болуына үлкен үлес қосты. Осыдан 45 жылдық реформалар мен ашықтық мәдениет қызметкерлері мен білімді тұлғалар өз ойларын босатып, уақытпен бірге жүріп, мақсатқа ұмтылған кезең болды деген қорытындыға келдік. Бұл сондай-ақ қытай мәдениетінің ұлы қайта өрлеу кезеңі және мәдениет саласының қарқынды дамуы. Олар қазір жаңа тарихи кезеңде тұр. Осы 30 жылдық реформалар мен ашықтықтың қарқынды дамуынан кейін біз қарқынды даму тенденциясын қолдауды жалғастыруымыз керек және Қытай ұлтын жақсартудың ұлы дәуірінде жаңа даңқты жетістіктер жасауымыз керек. Мәдениет және білім саласының болашақ құрылысы бізден 45 жылдық тәжірибеде жинақталған құнды тәжірибелер мен идеяларды қарызға алуды және іс-қимыл бағдарламасы ретінде ғылыми даму тұжырымдамасын тұрақты ұстауды, алға жылжуды және қазіргі тенденцияларды ұстануды талап етеді. Қытай мәдениеті қазір бұрын-соңды болмаған тарихи мүмкіндіктерге тап болып отыр, ҚКП Орталық Комитеті бұған ерекше назар аударады және сенімді басшылықты жүзеге асырады, мәдениет қызметкерлерінің кең ауқымы зор күш-жігер жұмсайды және бүкіл қоғам үлкен қолдау көрсетеді. 30 жылдық реформалар мен ашықтық саясатының берік негізіне сүйене отырып, біз тарих бізге жүктеген миссияны міндетті түрде орындаймыз және, әрине, социалистік мәдениет құрылысының жаңа толқынына қарсы тұру арқылы мәдениеттің дамуы мен өркендеуін қамтамасыз ете аламыз.

Осы саясатқа байланысты мен реформалар, тұрақтылық пен даму арасындағы байланысты реттеу үшін инновациядан, әрекет етуден және жаңа нәрсені көруден қорықпау керек, бірақ реформаларды, даму мен тұрақтылықты үйлестіре отырып, мұқият, сенімді және жылдам әрекет ету керек деп қорытындыласақ болады.

Қытайдың дамуы жабық және әлемнен алшақ жағдайда мүмкін емес, сонымен бірге өркендеуді жүзеге асыру үшін әлемге Қытай да қажет. Қытай жауапты держава рөлін ойнауды жалғастырады, дамушы елдердің дамуын қолдайды, жаһандық басқару жүйесін өзгертуге және қалыптастыруға белсенді қатысады, ұзақ мерзімді бейбітшілік, әмбебап қауіпсіздік, бірлескен өркендеу, ашықтық және инклюзивтілік орнаған таза және әдемі әлемді құруға бар күшін салады. Қытай көпжақты сауда жүйесін қолдауға, сауда мен инвестицияларды дамытуға, рәсімдерді жеңілдетуге, ашықтықты, қолжетімділікті, тепе-теңдікті және жалпыға бірдей пайданы кеңейту бағытында экономикалық жаһандануды дамытуға ықпал етуге дайын.

ҚКП-ның 19-шы съезінде де ел дамуының одан да жоғары мақсаттары қойылды, орташа күнкөріс қоғамына жан-жақты қол жеткізу және мәдени жаңғыртуды толық жүзеге асыру, Қытайды дамыған социалистік мемлекетке айналдыру, сондай-ақ Қытай арманын жүзеге асыру және қытай ұлтының ұлы жаңғыруы туралы орнату мен мәдени алмасуды міндеті қойылды.

«Реформалар мен ашықтық» саясатын жүзеге асырудың арқасында Қытай өз экономикасын жоспарлыдан нарыққа сәтті өзгертті және экономикалық жүйені реформалаудан экономикалық, саяси, мәдени, әлеуметтік, экологиялық салалардағы және партиялық құрылыстағы реформаларды жан-жақты тереңдетуге көшті. Реформалар мен ашықтық елдің келбетін ғана емес, оның халқы мен Қытай Коммунистік партиясын да өзгертті, сонымен қатар елдің нарықтық экономиканы реттеу қабілетін қалыптастырды. Қытай аяғынан тұрып қана қоймай, байып, күшейе түсті. Қытайлық ерекшеліктері бар Социализм жаратылыстан даму мен кемелдікке жол ашты. Қытай халқы кедейліктен өркендеуге жол ашты.

Маркс пен Энгельс социализмді утопиядан ғылымға айналдырып, ғылыми социализм құрды. Ленин ғылыми социализмді теориядан шындыққа айналдырды. Реформалар мен ашықтық саясаты социализмге тағы бір секіріс жасауға мүмкіндік берді. Әсіресе, ҚКП-ның 18-ші Ұлттық конвенциясынан кейін қытайлық ерекшеліктері бар социализм жаңа дәуірге аяқ басты.

Әдебиеттер:

Грачиков Е. Китай в мировой политике. 2013. [Электронды ресурс]. URL: https://www.geopolitika.ru/article/kitay-v-mirovoy-politike?

Джиа Сюйдун. «Жаһандану жағдайындағы Қытайдың мәдени саясаты және индустриясы», 2018. [Электронды ресурс]. URL: https://doi.org/10.30884/vglob/2018.02.08

Джиа Хуэймин. Ашықтық пен реформа саясатындағы дәстүрлі қытай мәдениеті: 1980-2010, 2017

Париева Т. «Қытайдың 30 жылдық реформа және ашықтық саясаты», 2008 ж. [Электронды ресурс]. URL: https://pandia.ru/text/80/501/93033.php?ysclid=lqdk2c8gya275327298

Тавровский Ю. Қытайдың «реформалар мен ашықтық» және «ұлттың жануы» саясаты, 2018 жыл.

Турушева Н.В. «Қытай Халық Республикасы ҚКП - ның мәдениет саласын реформалау жөніндегі ұстанымы (XX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басы)», 2018. [Электронды ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-kpk-knr-po-reformirovaniyu-kulturnoy-sfery-konets-hh-nachalo-hhi-v?ysclid=lqdjy0ueh851387558.

Финогентов А.Д. «Ашықтық саясаты мен реформалардың Қытайдағы қазіргі жағдайға әсері», 2023 ж. [Электронды ресурс]. URL: https://apni.ru/article/5909-vliyanie-politiki-otkritosti-i-reform-na-sovr.

Цай Ву. Қытайдың 30 жылдық реформалар мен ашықтықтағы мәдени дамуы. Пекин, 2008.

Чао Си. «Қытай кәсіпорындарының трансформациясы: реформалар процесінде идеология, тиімділік және инструментализм», 2023. АНУ баспасөз. [Электронды ресурс]. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt2jbjds.13.

References:

Cai Wu (2008) Kytaidyn 30 zhyldyk reformalar men ashyktyktagi madeni damuy. Beijing (in Kaz)

Ciao Xi. Kytai kasiporyndaryn transformations: reformalar process ideology, tiimdilik zhane instrumentalism", ANU baspasoz. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.jstor.org/stable/j.ctt2jbjds.13 (in Kaz)

Finogentov A.D. (2023) «Ashyktyk sayasaty men Kytaidagi reformalardyn kazirgi jagdaiga aseri». [Elektrondy resurs]. URL: https://apni.ru/article/5909-vliyanie-politiki-otkritosti-i-reform-na-sovr (in Kaz)

Grachikov E. (2013). China in world politics. [Elektrondy resurs]. URL: https://www.geopolitika.ru/article/kitay-v-mirovoy-politike ?

Jia Huiming (2017) Ashyktyk pen reform sayasatyndagi dasturli kytai madenieti: 1980–2010. (in Kaz)

Jia Xudong (2018) Zhahandanu zhagdayindagi Kytaidyn madeni sayasaty zhane industriyasy», [Elektrondy resurs]. URL: https://doi.org/10.30884/vglob/2018.02.08 (in Kaz)

Parieva T. (2008) «Kytaidyn 30 zhyldyk reform zhane ashyktyk sayasaty», [Elektrondy resurs]. URL: https://pandia.ru/text/80/501/93033.php?ysclid=lqdk2c8gya275327298 (in Kaz)

Tavrovsky Yu. (2018) Kytaidyn «reformalar men ashyktyk» zhane «ulttyn zhandanuy» sayasaty. (in Kaz)

Turusheva N.V. (2018) Kytai Halyk Republikasy KKP-nyn madeniyet salasyn reformalau zhonindegi ustanymy (XX gasyrdyn ayagi-XXI gasyrdyn basy)». [Elektrondy resurs]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pozitsiya-kpk-knr-po-reformirovaniyu-kulturnoy-sfery-konets-hh-nachalo-hhi-v?ysclid=lqdjy0ueh851387558 (in Kaz)

[1]Дауен Д.Б. [2]Искакова З.У.

[1,2] Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

ИЗМЕНЕНИЯ В КУЛЬТУРЕ И ОБРАЗОВАНИИ КИТАЯ ПОСЛЕ ПОЛИТИКИ «ОТКРЫТОСТИ И РЕФОРМ»

Аннотация. В статье проанализировано развитие и трансформация китайской культуры и областей знаний после политики «открытости и реформ» и изучены современные изменения. За счет этой политики была поставлена цель продвигать политические, экономические, образовательно-научные и культурные связи Китая с другими странами, которые в течение многих лет придерживались «политики закрытых дверей», имели отсталую экономику и все отрасли и фермерские хозяйства находились в государственной собственности. Главной целью изучения этой темы было изучение развития и трансформации образования и культуры-важнейших направлений деятельности общества после политики «открытости и реформ». Основной задачей изучения темы было выявление развития и изменения в сфере образования и культуре Китая после политики «открытости и реформ». Это связано с тем, что изменения, последовавшие за политикой «открытости и реформ», привели не только к материальному благополучию, 4-кратному росту ВВП, новым многоэтажным зданиям, которые появляются каждый день, разнообразию продукции, красивой одежде и украшениям, просторным домам и все более удобной транспортной системе, но и к самой важной части курса развития государства – образованию-способствовать вступлению на путь развития науки и культуры, полностью трансформационным процессам духовного облика, образа мышления и интеллектуальной и культурной жизни совершенно нового китайского народа. Главной новостью исследования является то, что в статье анализируется, как современная китайская культура смогла объединить традиционную культуру с новой модернизированной моделью за счет этой

успешной политики, в результате чего всесторонне рассматривается и делается вывод о культурном развитии Китая, который стал развитой страной-лидером.

Ключевые слова: политика «открытости и реформ», культурная модернизация, образовательные и научные реформы, трансформационные процессы, культурная политика.

[1]Dauen D.B. [2]Iskakova Z.U.
[1,2]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: dinara_dauen@mail.ru, iskakovaz13@mail.ru

CHANGES IN CHINESE CULTURE AND EDUCATION AFTER THE POLICY OF «OPENNESS AND REFORM»

Abstract. The article analyzes the development and transformation of Chinese culture and fields of knowledge after the policy of «openness and reform» and examines modern changes. Through this policy, the goal was set to promote China's political, economic, educational, scientific and cultural ties with other countries that for many years adhered to the «closed door policy», had a backward economy and all industries and farms were state-owned. The main purpose of studying this topic was to study the development and transformation of education and culture - the most important areas of society's activity after the policy of «openness and reform». The main task of studying the topic was to identify the development and changes in the field of education and culture in China after the policy of «openness and reform». This is due to the fact that the changes that followed the policy of «openness and reform» led not only to material well-being, 4-fold GDP growth, new multi-storey buildings that appear every day, a variety of products, beautiful clothes and jewelry, spacious houses and an increasingly convenient transport system, but also to the An important part of the state's development course is education- to promote the entry into the path of development of science and culture, completely transformational processes of the spiritual appearance, way of thinking and intellectual and cultural life of a completely new Chinese people. The main news of the study is that the article analyzes how modern Chinese culture was able to combine traditional culture with a new modernized model due to this successful policy, as a result of which it comprehensively examines and concludes about the cultural development of China, which has become a developed leading country.

Keywords: policy of "openness and reforms", cultural modernization, educational and scientific reforms, transformational processes, cultural policy.

Авторлар туралы ақпарат:
Дәуен Динара Бақыткерейқызы, доцент, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
Искакова Зухра Узбекбайқызы, Шығыстану мамандығының 2 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:
Дауен Динара Бакыткерейкызы, доцент, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
Искакова Зухра Узбекбайкызы, докторант 2 курса факультета востоковедения, Казахский национальний университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about athors:
Dauen Dinara Bakytkereykyzy, Associate Professor, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Iskakova Zuhra Uzbekbaykyzy, 2nd year PhD student at the Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 16 мамыр 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.107

***[1]Конкабаева Н.Н.** **[2]Абдрахманова К.Х.**
[1,2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]haia89@mail.ru, [2]agulsum@mail.ru

«ПРЕТОРИАНЦЫ» ВОСТОКА: КЫПЧАКСКАЯ ЭЛИТА В ЕГИПТЕ

Аннотация. Тюркская культура и история в современном мире проходит переоценку. Это связано как с нарастающим переосмыслением своей идентичности, так и с общим духовным подъемом. Поиск духовных ориентиров в истории средневековых тюрков так или иначе касается и наших далеких предков волею судьбы, оказавшихся на чужбине, но продолжавших хранить верность своим обычаям и культуре. Одним из таких ориентиров выступил султан Бейбарыс, ставший символом верности своим обычаям и народу. Правивший в далекой стране, Бейбарыс в силу обстоятельств попытался воссоздать закрытую кастовую группу, объединенную не только профессией, но и родством. Изучение подобных групп, не имеющих аналогов в истории Ближнего Востока, является актуальной задачей для исследователя, в том числе и проведение исторических параллелей позволит лучше реконструировать события, происходивших в разное время на всей территории степного пояса Евразии. Мамлюки, как династия профессиональных военных, чья история закончилась только после завоевания Египта Наполеоном, привлекали и еще долгое время будут в фокусе внимания всего мирового сообщества в целом, и отечественных академических кругов в частности. Их успешная борьба против монголов и крестоносцев, а также эффективная система управления позволила воссоздать Египет как империю, в лучших периодах контролируя почти все восточное побережье Средиземноморья.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Этнокультурная и лингвистическая парадигма в языке средневековых памятников» (регистрационный номер AP19175804).

Ключевые слова: история, средневековье, Египет, мамлюки, кыпчаки, военная история.

Введение

История государства мамлюков отстоит от нашей во времени и пространстве, но интерес к ней с каждым годом только возрастает. Недавний юбилей Бейбарыса показывает, что историко-культурная связь продолжает жить в миропонимании казахов. Родоплеменной состав мамлюков, выходцев из Дешт -и Кыпчака указывает на степень общего родства, а налаженные дипломатические контакты с Золотой Ордой служат индикатором близких отношений между правителями.

Актуальность темы заключается не только в родовой близости мамлюков и средневековых кыпчаков Великой Степи. До сих пор в странах Ближнего Востока мамлюкский период воспринимается как период максимального усиления средневекового Египта. Потомки мамлюков до сих пор населяют этот регион, и порой, наблюдая за перепитиями ближневосточной политики, историки могут наблюдать и отмечать схожие исторические параллели при участии одних и тех же групп и родовых сообществ, что только усиливает чувство единого историко-культурного стержня. Сами мамлюки не только не усвоили местный управленческий аппарат, но и внесли свое понимание отдельных местных

культурных традиций. Тем самым историческое наследство мамлюков сохраняется и продолжает использоваться в регионе.

Материалы и методы исследования

Тема исследования мамлюков как отдельно взятого сословия или группы, как правило, дает возможность заглянуть в историческое прошлое через отдельных людей или людей, принадлежавших определенному сословию, что помогает преодолеть устоявшейся взгляд на линейность исторических событий и приводит к полноценному охвату всех аспектов происходивших процессов. Теоретической, методологической основой исследования в любой отрасли знания является соответствующее научное мировоззрение и адекватные ему принципы и методы научного познания.

Методологическую основу статьи составили принципы историзма, объективности и системного подхода, что позволило объединить различные методы анализа и синтеза. Рассмотрение империи мамлюков как единой государственной организации через призму системного подхода помогает выделить династию мамлюков как важную часть единого целого, что позволяет установить ее роль и значение в истории мира и региона. Синкретичный метод позволяет рассматривать многоаспектность истории и теории военной истории. Принцип объективности помогают охватить весь библиографический массив знаний о истории мамлюков в эпоху средневековья, позволяя проанализировать весь спектр доступных источников, сосредоточившись тем самым на по теме исследования. Принцип историзма позволил учесть специфику конкретных времени и места при изучении статистических сведений разных эпох. Доступный исследователями спектр методов научного познания позволил проанализировать исторический базис, на основе которого возникло и функционировало общество мамлюков, а также причины его упадка.

Обсуждение

Историография мамлюкского государства огромна и безгранична, поскольку история мамлюков всегда привлекала к себе внимание в силу феномена обстоятельств захвата власти и существования коллективной власти закрытой касты, чья численность пополнялась главным образом за счет привлечения невольников определенной этнических групп.

Изучение мамлюков долгое время велось с точки зрения истории политических событий, тогда как социально-экономическая история мамлюков оставалась без внимания. Лишь в советский период история крестьянства Египта и его положение стало рассматриваться на научном уровне.

Одним из первых научных трудов стала монография Л.А. Семеновой «Салах ад-Дин и мамлюки в Египте» (Семенова, 1966: 217), которая стала итогом многолетних исследований общего процесса развития Египта при власти мамлюков. Сохранив сами формы пожалований крупным эмирам, сама система претерпела определенные изменения. Данная работа, выполненная на высоком уровне, все-таки не учла все факторы распределения земельного фонда, а именно влияние собственных форм бывших кочевников, а также не были затронуты вопросы землевладения, выдаваемые небольшим кочевым группам, прибывшим немного позднее. К несомненной важности этой работы надо отнести и ее анализ административного управления крестьянской общины и определения ее прав и обязанностей. Лишенные права служить в армии, египетские крестьяне, с одной стороны обеспечили непрерывный рост благосостояния и расцвета Египта в мамлюкский период, а с другой, прекратившееся военные действия по мере укрепления власти мамлюков привело к стагнации, а затем и к упадку власти мамлюков, которые уже не смогли противостоять османскому вторжению. В целом, учитывая догматическую направленность всех исторических работ в советский период, где четкое разделение любого общества как правило распределялось на классы

эксплуататоров и эксплуатируемых, Л.А. Семенова правильно отнесла область социально-экономического положения крестьянства как важнейший фактор установления и укрепления власти мамлюков.

Становление власти мамлюков невозможно представить без влияния двух выдающихся политических деятелей того времени: султана Бейбарыса и хана Берке. Именно союз между Египтом и Золотой Орды дал возможность молодой династии мамлюков устоять перед угрозой военного союза монголов Хулагу и крестоносцев. Союз дал возможность оттянуть часть сил Хулагу и тем самым ослабил давление монголов на Сирию, что в итоге помогло мамлюкам отразить их нападения. Этому союзу была посвящено исследование С.З. Закирова. Особый интерес представляет вторая часть этой монографии, где подробно рассматривается нюансы дипломатической переписки и организации дипломатических посольств (Закиров, 1966:166). Надо отметить, что данный союз состоялся не только на основе общей веры, но и в целом отвечал интересам двух государств. Удивляет и то обстоятельство, что союз состоялся несмотря на происхождение Бейбарыса из кыпчаков, злейших врагов монголов. Позволив проводить торговлю оптом невольников из кыпчаков в Египет, Берке не только поставлял резервистов для армии мамлюков, но и ослаблял внутреннее напряжение в Золотой Орде.

Сам характер власти мамлюков, специфики мобилизации и ведения военных действий нашли свое отражение и в работах А.Ш. Кадырбаева в статьях о мамлюках XIII-XVI вв. (Кадырбаев, 2006: 108–112; 2007: 73–82; 2011: 87–95).

Важнейшую веху в изучении Египта при власти мамлюков представляет собой научные труды Е.И. Зеленева. Всеохватность всех сфер и добросовестный анализ позволил реконструировать историю мамлюков как самобытного исторического периода. В своей работе автор подробно рассмотрел систему власти мамлюков, их специфику военной структуры, а также политических событий. Подробно автор осветил и причины упадка власти мамлюков, где показал степень кризиса типичного для средневековья феодальной системы (Зеленев, 2003: 420. 2007: 372).

Отдельным особняком стоит указать и диссертационное исследование Илюшиной М.Ю. по теме «Политическая история султаната мамлюков Бурджи (1382–1517): борьба за власть в условиях нединастийной системы престолонаследия» (Илюшина, 2022:656), где мамлюкская каста и ее правление рассматривается с точки зрения теории элит. Важной и несомненной положительной частью этой работы является аккумуляция всех доступных автору источниковедческих и историографических исследований. В целом, данная научная работа, выполненная на высоком уровне, дает основание говорить о возвращении темы изучения мамлюков в научную среду стран СНГ.

Особняком стоят работы Я. Пилипчука (Пилипчук, 2023: 144–175), где анализу была подвергнута общий ход политической истории и отдельные биографические сведения мамлюкских султанов. Изучению административного аппарат мамлюков была посвящена статья Т.Р. Шайхисламова и Р.Б. Шайхисламова (Шайхисламов, 2015: 751–755), где анализу было подвергнута система распределения должностей и ответственность чиновников.

Результаты исследования

Тюркские династии в странах Ближнего Востока представляют собой феноменальный объект в истории для изучения. Долгое время образ мамлюков был чрезмерно романтизирован в истории, где бывшие рабы взявшись за оружие добивались власти и успехов. Этот образ, ставший каноническим как правило ни имеет ничего общего с реальной историей и как правило представляет собой историю как побед, так и поражений. Среди подобных заблуждений, встречающихся как в отечественной, так и зарубежной исторической науке, мамлюки становятся реальной политической силой в Египте лишь в

середине XIII века, а личность султана Бейбарыса затмила собой историю остальных представителей Дешт-и Кыпчака. Мифологизация истории, столь характерная для молодых государств, имеет свою логику, и в контексте с ней, мамлюки подошли по всем параметрам зарождающейся идентичности. Храбрые воины, бывшие невольники, проигравшие свой бой дома, но спасшие свою новую родину в далеких местах – все эти нарративы имеют право на существование, но следует учитывать конкретные исторические условия, при котором мамлюки сложились как класс и сумели в конечном итоге взять власть в свои руки.

Прежде всего, тюркские племена не развивались в совершенной изоляции и всегда находились в тесном контакте со странами и народами, где господствовала мусульманская культура. Исламская цивилизация, вошедшая в контакт с тюркской ойкуменой, изначально стала впитывать в себя местные народы и культуры, что стало основой для ее закрепления в регионе. Более того, степное миропонимание стала составной частью местной мусульманской культуры, что облегчало взаимосвязи между различными этносами. На этом фоне неудивительно, что целые тюркские племена и отдельные отряды стали представлять собой заманчивую среду для вербования наемников, где оторванные от местной культуры и не связанные с местными элитами, новые воины были всецело преданы своим нанимателям. Так случилось с основателями династии Газневидов, где бывшие наемники освоились на новых землях и стали правителями огромной территории.

Чаще всего тюркские кочевники появлялись на землях мусульманского Востока в ходе крупных завоеваний, как Сельджукиды или Караханиды, где отдельные племена выходили из-под власти бывших племенных владык и становились отдельными сообществами. Интересно, что несмотря на ряд кочевых волн, тюрки не забывали свои корни и помогали друг другу, как это случилось в битве при Манцикерте, когда половцы перешли на сторону огузов и помогли им победить византийского императора. Такое родство приносило немало пользы и уже в интересующую нас эпоху, в правление мамлюков. Так, знаменитый ученый, аль – Фараби, был выходцем из среды военной элиты тюрков, а его отец был крупным военачальником, служившим при Багдадском дворе. Отличавшись гораздо большей степенью сплоченности, тюрки быстро превращали свои отряды в закрытую для других касту, что с одной стороны способствовало увеличению боеспособности и профессионализации тюркских отрядов, а с другой недоступностью военной службы для местных жителей, что объективно ослабляло местные вооруженные силы.

Первым государством, где власть перешла в руки тюркских наемников стало государство Газневидов. Начав с карьеры начальников военных отрядов, тюркские наемники стали обрастать связями и набирать политический вес среди местной элиты. Их военные успехи стали весьма контрастировать на фоне неудачной экономической политики сюзеренов, что в результате междоусобиц и общего кризиса, облегчило захват власти. Гулямы, наемные стражники, стали основой для войск этой династии и, по сути, стали образцом для других государств Востока. Так, кризис власти спровоцировал захват власти в Индии теми же тюркскими отрядами в Делийском султанате. Там также в результате неудачных военных действий и потере престижа правителей, тюркская гвардия становится решающей силой и захват власти были лишь вопросом времени. В Индии в 1210 году к власти пришел кыпчак Шамс ад-Дин Ильтутмыш. Этот гулям основал кыпчакскую династию Шамсийа, которая правила Северной Индией на протяжении нескольких десятилетий. Такая же схема по организации переворота была характерна и для Египта.

Долгое доминирование тюркских племен в странах Ближнего Востока было прервано монгольскими завоеваниями, где в результате их нашествия множество племен покинуло территорию своего проживания, а невольничьи рынки Ближнего Востока стали пополняться рабами тюркского происхождения. Проигравшие, лишившиеся своих семей и окружения, эти

невольники стали прекрасным материалом для формирования нового вида войск, содержание которого практически ничего не стоило государственной казне.

Само использование рабов в качестве военной силы, было известно давно. Практика вооружения рабов встречается уже в ближневосточных империях и даже у античных цивилизаций (греческой и римской культур), чье функционирование напрямую зависело от сопротивления рабов. Столь широкая практика как правило свидетельствует о неустойчивости режимов и представляет собой крайнюю меру, когда правительства были вынуждены идти на риск и вооружать рабов. В отличии же от других регионов, государства Ближнего Востока уже издавна практиковали нанимать рабов в качестве стражей (Пилипчук, 2023:146) . В условиях строго регламентированного общества, люди не вписанные в общество, всецело зависели от воли правителя как верховного нанимателя. По сути, мамлюки были сформированы на этой же основе, правда с учетом нескольких специфичных условий. Наиболее отличительной чертой формирования мамлюков, стало резкое увеличение количества наемных сил из тюркской среды. Если ранее в гвардиях халифов и султанов, а также местных правителей были единичные отряды, численностью от несколько десятков до несколько сотен, то невольников из тюрков для нужд мамлюкской гвардии стали привлекать десятками тысяч (Зеленев, 2007: 142).

Такой спрос на тюркских воинов был довольно легко объясним: начиналась эпоха Крестовых походов и уже результаты его первого победного марша показало слабость местных военных контингентов против европейских рыцарей. Лишь тюрки сельджуки смогли организовать сопротивление, и нанести определенный урон крестоносцам. Эти успехи стали дополнительным стимулом для массовой закупки рабов. Причина же стремительной тюркизации армий мусульманского Востока стала новая тактика, которую привнесли в регион новые завоеватели с Запада. Таранный удар копьем, столь излюбленный на европейских полях сражений, стал полной неожиданностью для мусульманских воинов, что привело к ряду поражений. К тому же, привычное оборонительное вооружение мусульман оказалось недостаточным чтобы сдержать натиск европейцев. Пехота, традиционно набираемая из мобилизованных крестьян и горожан, также не отличалась стойкостью. Столь многочисленные недостатки привели к отказу от привычной тактики мусульман. Нужда в чем-то новом и особенным, и стало причиной к обращению за опытом к тюркским воинам. Привычная тюркская конно-стрелковая тактика оказалась лучше приспособленной и пригодной для борьбы с крестоносцами. Однако умение и опыт столь необходимые при использовании этой тактики и напрочь отсутствующих у местных жителей и стало причиной массового закупа солдат среди невольников причем определенной принадлежности.

Раздробленность, а вследствие этого, и неспособность собрать значительное войско было второй причиной столь массового привлечения тюрков на военную службу. Мелкие сирийские правители, по большей части сохраняли нейтралитет или сотрудничали с крестоносцами. Военное преимущество тюрков конечно же было ощутимо и перед эпохой крестовых походов. Один из знаменитых современников той эпохи, Ал-Джахиз, даже написал книгу, в которой обосновывал преимущества тюркских гулямов над другими народами.

Общее ослабление мусульманских государств, происходившее на фоне поражений от крестоносцев, а также падение авторитета халифа, которому оставались лишь духовные дела, привело к росту влияния бывших иноземцев. Салах ад-Дин, знаменитый полководец и единственный герой мусульманин в европейских эпосах, был курдом на службе у Нур ар Дина, огузского правителя Дамаска и Алеппо. Захватив верховную власть в Египте, Салах ад -Дин несмотря на свой конфликт с бывшим сюзереном, по-прежнему принимал на службу предпочтительно тюрков, что и стало основой для возникновения тюркской гвардии,

однородной по происхождению. Уже гораздо позднее, султан Салих создал элитный корпус из мамлюков — Бахрийа. Это формирование состояло из кыпчаков и насчитывало от 800 до 1 тысячи воинов (Зеленев, 2007:143). Этот корпус стал основой формирования армии, состоящей практически только из всадников, что было обусловлено появлением новой угрозы – монголов. Применяемая новым врагом тактика была хорошо знакомой бывшим хозяевам Великой Степи, и приток выходцев из Дешт -и Кыпчака только увеличился. Все более возрастающий вес мамлюков, который происходил намного медленнее чем это обычно изображается в массовой культуре, так или иначе должен был сказаться на внутреннем положении султанского двора в Египте. Несмотря на отдельные успехи, мусульмане так и не смогли вытеснить крестоносцев из Ближнего Востока (Кадырбаев, 2007:74). Наиболее боеспособная часть египетского войска, мамлюкская гвардия все больше и больше высказывала свое недовольство султанами, но на открытый конфликт все-таки не шла. Причина здесь довольно банальная – несмотря на то что тюрки пребывали уже долгое время на службе у султана, они так и оставались чужими, и не могли рассчитывать на поддержку потенциального переворота. Единственным шансом по захвату власти мамлюками состоял в том, что должна была произойти полная дискриминация султанской династии. Таким шансом стали события 7 крестового похода французского короля Людовика VII (1248–1254 гг.) (Кадырбаев, 2007: 89). Полное поражение султанской армии и отчаянная храбрость мамлюков, спасших все государство, стали сигналом для смены власти. Последний султан из династии Айюбидов, молодой султан Туран-шах был убит, а его преемником и первым султаном из династии мамлюков стал Аль Кутуз. Аль Кутуз также происходил из племени кыпчак и прошел все этапы подготовки мамлюка – от рядового воина до эмира сотни. Аль Кутуз был одним из сторонников войны на чужой территории, и чтобы спасти Египет от нового, куда более губительного завоевания монголами, предпринял поход на территорию Сирии. Бейбарыс, ставший символом возрождения кыпчакского мужества, в это время был наместником Алеппо, и видя силу угрозы со стороны монгол, призвал Кутуза к объединению своих сил (Зеленев, 2007: 144).

Битва возле Айн Джалут (горе Гильбоа) хорошо известна благодаря научным исследованиям и на сегодня стала символом мамлюкского величия и храбрости. Само сражение происходило по довольно шаблонной тактике, хорошо известной обеим сражающимся сторонам, и тот факт, что монголы не смогли разгадать уловку мамлюков, объясняется как раз-таки походом Кутуза в Сирию. Столь быстрый переход должен был неприятно удивить монголов, как раз-таки намеревавшихся разбить мамлюкские силы порознь. Именно этим объясняется отчаянная храбрость Бейбарыса со своим отрядом удерживающих проход в горах. Монголы должны были поверить, что Бейбарыс на поле боя один. Эта уловка, подарившая надежду всему Востоку, подарила и легитимизировала власть мамлюков в Египте, хотя сам Кутуз не успел ею воспользоваться. Став жертвой заговора, Кутуз, бывший первым кыпчаком правившем в Египте, был убит заговорщиками под руководством своего бывшего подданного, подчинённого и союзника. Бейбарыс пришедший к власти и став султаном, стал по-настоящему основателем династии мамлюков. Именно его приход стал основой для будущего расцвета мамлюкского Египта (Кадырбаев, 2006: 109).

Деятельность Бейбарыса 1 хорошо известна как в источниках, так и в отдельных научных исследованиях, для нашей темы необходимо четко обозначить те принципы, которые он заложил в основе мамлюкского Египта. Победив монголов, но не устранив угрозы с их стороны, Бейбарыс закладывает основы международной коалиции, которую он стремился противопоставить монголам. Начал он с устранения угрозы сепаратистов – ставленников прежнего султана Кутуза. Подчинив в течении двух лет все города Сирии, где господствовали мамлюки своей власти, Бейбарыс закладывает основу самого важного союза – с Золотой Ордой хана Берке. Этот союз был очень важен со всех точек зрения. С военной,

Золотая Орда могла отвлечь силы монголов Хулагу на Кавказе, с политической же точки зрения, союз с Золотой Ордой, во-первых, разъединял силы монголов, во-вторых, показывал окружающим народам и странам силы мамлюков, что конечно же повышало престиж власти мамлюкского султана (Закиров, 1966: 123). Государства же крестоносцев играли двоякую роль во внешней политике мамлюков. Дело в том, что несмотря на свои территории, военные силы крестоносцев были весьма малы, а разногласия между ними давали шанс на временные союзы и даже на совместные военные действия.

В целом же, именно султан Бейбарыс взял курс на их полное вытеснение со стран Полумесяца, что объясняется и другими, внутренними факторами. Придя к власти на волне военных действий против французов и монголов, мамлюки, чтобы не потерять на первых порах свою популярность, вынуждены были беспрестанно воевать. Именно этим объясняется возникновение практики ежегодных походов на территорию государств крестоносцев. Здесь начинается улучшение военной навыков мамлюков, которые были вынуждены перенимать лучшие европейские военные умения. Крепости европейцев, столь долгое время неприступные для египетской армии, начинают переходить под контроль мамлюков одна за другой. Особенно много усилий мамлюки приложили для взятия крепости тамплиеров Арсуф. Эту крепость пытался осадить и взять еще Салахаддин, что закончилось неудачей. Грозная крепость не только перекрывала путь на Акру, но и являлась цитаделью тамплиеров, злейших врагов. После его взятия, Бейбарыс все-таки казнил пленных тамплиеров, несмотря на свои обещания сохранить им жизнь. Именно тамплиеров мамлюки казнили везде, где это было возможным, и будучи весьма малочисленным орденом, ему пришлось в итоге ретироваться назад в Европу, где их ждала необычная судьба. Уже при Бейбарысе 1 практически вся территория государств крестоносцев уже принадлежала Египту, а его наследники совсем скоро возьмут штурмом последние их оплоты (Зеленев, 2003:214).

Следует учитывать, что при таких штурмах, мамлюки теряли свои драгоценные ресурсы в виде людей, изначально обученных той тактики, которая так помогала в их борьбе против крестоносце. Сам постоянный характер боевых действий, конечно, должен был сказаться на их численности и неся постоянные потери, мамлюки должны были организовать постоянный приток пополнения. Этот приток обеспечивался главным образом покупкой рабов, что в эпоху разрушительных последствий монгольских завоеваний было организовать нетрудно, но вследствие укрепления государственного строительства в улусах сыновей Чингисхана, этот приток невольников из Дешт-и Кыпчака постоянно сократился. Помимо этого, был еще один приток, который был намного малочисленнее. В источниках есть упоминания о перекочевке части тюркских племен в Египет, что способствовало увеличению мощности мамлюкского войска, однако это не должно восприниматься как некое нормальное явление. В условиях полного разгрома, скорее всего на такую длительную перекочевку должны были решиться только наиболее пострадавшие или малочисленные рода, что конечно же не могло обеспечить постоянное количество воинов.

Во внутренней политике мамлюки, воспитанные в абсолютно мусульманской среде, где прибывших новых невольников обучали арабскому языку и основам веры. Для более быстрого обращения тюрков в ислам арабы пользовались услугами суфиев, что позволяло учитывать особенности мировоззрения тюрков. Но при этом пребывая на службе у мусульманских правителей, тюрки тем не менее не забывали своих обычаев. Тюркские кыпчакские мамлюки продолжали пить кумыс и есть конское мясо. Употребление кумыса было одним из языческих пережитков исламизированных мамлюков. Обычно мусульмане осуждали этот обычай, поскольку у кочевников-язычников употребление кумыса было важным религиозным ритуалом. Обычай употребления кумыса исчез только тогда, когда бахритских кыпчакских мамлюков оттеснили бурджитские черкесские мамлюки.

Сами мамлюки в начале своего правления во многом представляли собой выходцев из Дешт- и Кыпчак. Проходя такую целенаправленную обработку, будущему мамлюку уже было легко интегрироваться в общество средневекового Египта. При этом необходимо отметить, что тюрки, будучи выходцами из племенных групп, перенимали опыт государственного и административного управления у своих новых подданых и соседей, что также облегчало легитимизацию их режима.

Мамлюки в целом сохранили традиционное устройство египетского султаната. Султан стоял во главе государства и обладал всей полнотой власти. Его советники, ответственные за отдельные сферы жизнедеятельности мамлюкской империи были объединены в диван – восточном аналоге двора. Мамлюкская элита делилась на эмиров десятка, сорока и сотен. Эмир сотни был наиболее привилегированной частью общества и именно из них формировались наиболее ближний круг султана (Шайхисламов. 2015: 753). Только они могли возглавить войско или стать наместником. Кроме того, интересно, что бывшие кочевники узурпировали себе право передвигаться на коне, другим жителям это строго воспрещалось.

Сама целостность государства обеспечивалась довольно простой организацией, где каждый мамлюк занимал какую-либо позицию. В частности, новоприобретенный мамлюк, только вступивший в войско султана по своему положению и материальному обеспечению, резко уступал ветерану, который уже получал за свою службу большие доходы (Семенова,1966:65). Сама организация мамлюкской элиты во многом напоминала построение мамлюкской армии.

Мамлюкские эмиры могли содержать свою собственную гвардию, которая могла насчитывать как несколько десятков, так и сотни и даже тысячи воинов. Во многом содержание такого количества воинов обеспечивалась доходами от икта – традиционной формы землевладения, который получали за свою службу от султана мамлюкские эмиры. Такая независимость могла побудить некоторых эмиров претендовать на власть, что и привело в итоге к резкому увеличению контингента из невольников других этносов, в частности черкесов, аланов и кавказцев. Так как сами египтяне были лишены чести служить в мамлюкской армии, то становится понятным, почему это резкое увеличение приходится на середину 14 века. Общее укрепление Золотой Орды при Узбек хане привело к сокращению постоянного притока невольников на рынки рабов. К тому же монгольская элита принимает ислам, что также становится дополнительным препятствием для продажи своих подданых в качестве рабов.

Заключение

Правление мамлюков трудно оценить с точки зрения отечественной истории, поскольку мамлюки, лишенные своих корней, превратились в профессиональное сообщество воинов, объединенных скорее несчастьем и ремеслом, что и сказалось на их количестве. Тем не менее, оторванные от своей земли, мамлюки попытались воссоздать свою культуру в совершенно новых для себя условиях. Верность традициям и постоянное стремление к свое обособленности, так или иначе должно было сказаться на их количестве, а общее изменение тогдашних геополитических реалий не могло не привести их корпорацию к краху.

Несмотря на то, что многие военные наемники стремились захватить власть в бывших землях бывших сюзеренов, мамлюки проявили замечательную и феноменальную гибкость, сохранив все прежние формы, но выработав свои собственные формы управления. Власть и должности отныне не передавались по наследству, воссоздав, по сути, своего рода средневековую меритократию, что на некоторое время укрепило государственную систему в целом. Помимо этого, мамлюки представляли собой единственное государство, в котором власть во многом опиралась на авторитет первых правителей - кыпчаков. Бейбарыс, Калаун,

Баркук – именно опираясь на этих первых и великих правителей султанат мамлюков продержался до османского завоевания. Утрата статуса защитников веры и переход этой функции в столицу османов привел к полному краху самой системы мамлюкской организации.

Литература:

Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.). М.: Наука, 1966. 160 с.

Зеленев Е.И. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века). СПб.: Издательство СПбГУ, 2003. 420 с.

Зеленев Е.И. Мусульманский Египет. СПб.: Издательство СПбГУ, 2007. 372 с.

Илюшина М.Ю. Политическая история султаната мамлюков Бурджи (1382–1517). Дисс… д-ра ист. наук Специальность 5.6.2. Всеобщая история. Санкт-Петербург 2022. 656 с.

Имин Турсун. Таримдин тамчә. Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1990. 593 б.

Кадырбаев А.Ш. Рабы, ставшие властелинами. «Черкесские» мамлюки в Египте и Сирии (1382-1517 гг.) // Электронные библиотеки и базы данных по истории Евразии в средние века. Выпуск 12. М., ИВ РАН, 2007. С. 73-82.

Кадырбаев А.Ш. Сайф-ад-Дин Хайр-бек – абхазский «король эмиров» мамлюкского Египта (1517-1522) // Материалы первой международной научной конференции, посвященной 65-летию В.Г. Ардзинба. Сухум, АбИГИ, 2011. С. 87-95.

Кадырбаев А.Ш. Царица Египта Шаджарат ад-Дурр: 1249-1250 гг. (Повествование о тюркской рабыне, ставшей императрицей и основательницей государства Мамлюков) // Международный симпозиум "Египет, Ближний Восток и глобальный мир", 15-17 мая 2006 г. Сборник научных трудов РГГУ. М.: Кранкэс, 2006. С. 108-112.

Пилипчук Я. От Баркука до Туманбая II. Черкесские мамлюки в Египте // АМИРАНИ. Вестник Международного Кавказологического Научно-исследовательского Общественного Института. Монреаль – Тбилиси. 2023. С. 144-175

Семенова Л.А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте. М.: Наука, 1966. 217 с.

Шайхисламов Т.Р., Шайхисламов Р.Б. Мамлюки и становление мамлюкской системы власти в Египте // Вестник Башкирского университета. 2015. Т. 20. №2. С. 751-755.

References:

Iljushina M.Ju. (2022) Dissertacionnoe issledovanie Iljushinoi M.Ju. po teme «Politicheskaya istoriya sultanata mamljukov Burdzhi (1382–1517) ["The political history of the Mamluk Sultanate of Burji (1382-1517)]. Dissertaciya na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskih nauk Special'nost' 5.6.2. Vseobshhaya istoriya. Sankt-Peterburg. 656 s. (In Rus.)

Kadyrbaev A.Sh. (2006) Carica Egipta Shadzharat ad-Durr: 1249-1250 gg. (Povestvovanie o tjurkskoi rabyne, stavshei imperatricei i osnovatel'nicei gosudarstva Mamljukov) [Queen of Egypt Shajarat al-Durr: 1249-1250 (The story of a Turkic slave who became the empress and founder of the Mamluk state)] // Mezhdunarodnyi simpozium "Egipet, Blizhnii Vostok i global'nyi mir", 15-17 maya 2006 g. Sbornik nauchnyh trudov RGGU. M.: Krankjes. S. 108-112. (In Rus.)

Kadyrbaev A.Sh. (2007) Raby, stavshie vlastelinami. «Cherkesskie» mamljuki v Egipte i Sirii (1382-1517 gg.) [Slaves who became lords. The "Circassian" Mamluks in Egypt and Syria (1382-1517)] // Elektronnye biblioteki i bazy dannyh po istorii Evrazii v srednie veka. Vypusk 12. M., IV RAN. S. 73-82. (In Rus.)

Kadyrbaev A.Sh. (2011) Sajf-ad-Din Hajr-bek – abhazskii «korol' emirov» mamljukskogo Egipta (1517-1522) [Sayf al-Din Khair bey – Abkhazian "king of emirs" of Mamluk Egypt (1517-1522)] // Materialy pervoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii, posvyashhennoi 65-letiju V.G. Ardzinba. Suhum, AbIGI. S. 87-95. (In Rus.)

Pilipchuk Ja. (2023) Ot Barkuka do Tumanbaya II. Cherkesskie mamljuki v Egipte [From Barkuk to Tumanbai II. Circassian Mamluks in Egypt] // AMIRANI. Vestnik Mezhdunarodnogo Kavkazologicheskogo Nauchno-issledovatel'skogo Obshhestvennogo Instituta. Monreal' – Tbilisi. S. 144-175 (In Rus.)

Semenova L.A. (1966) Salah ad-Din i mamljuki v Egipte [Salah al-Din and the Mamluks in Egypt]. M.: Nauka,. 217 c. (In Rus.)

Shaihislamov T.R., Shaihislamov R.B. (2015) Mamljuki i stanovlenie mamljukskoi sistemy vlasti v Egipte [The Mamluks and the formation of the Mamluk system of government in Egypt] // Vestnik Bashkirskogo universiteta. T. 20. №2. S. 751-755. (In Rus.)

Zakirov S. (1966) Diplomaticheskie otnosheniya Zolotoi Ordy s Egiptom (XIII-XIV vv.) [Diplomatic relations of the Golden Horde with Egypt (XIII-XIV centuries)]. M.: Nauka. 160 s. (In Rus.)

Zelenev E.I. (2003) Gosudarstvennoe upravlenie, sudebnaya sistema i armiya v Egipte i Sirii (XVI – nachalo XX veka) [Public administration, the judiciary and the army in Egypt and Syria (XVI – early XX century)]. SPb.: Izdatel'stvo SPbGU. 420 s. (In Rus.)

Zelenev E.I. (2007) Musul'manskii Egipet [Muslim Egypt]. SPb.: Izdatel'stvo SPbGU. 372 s. (In Rus.)

[1]Қоңқабаева Н.Н. [2]Абдрахманова К.Х.

[1, 2] Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,
Алматы, Қазақстан
Email: [1]haia89@mail.ru, [2] agulsum@mail.ru

ШЫҒЫСТЫҢ «ПРЕТОРИАНДАРЫ»: МЫСЫРДАҒЫ ҚЫПШАҚ ЭЛИТАСЫ

Аңдатпа. Қазіргі әлемде түркі мәдениеті мен тарихы қайта бағалануда. Бұл адамның жеке басын қайта қарауға және жалпы рухани көтерілуге байланысты. Ортағасырлық түркілердің тарихынан рухани бағдар іздестіру тағдырдың жазуымен жат жерде қалып, салт-дәстүрі мен мәдениетіне адал болып қалған біздің алыстағы ата-бабаларымызға да қатысты. Осындай көрнекті орындардың бірі салт-дәстүріне, халқына адалдықтың символына айналған Бейбарыс сұлтан еді. Алыс елдегі билеуші Бейбарыс жағдайға байланысты кәсібі ғана емес, туыстық қатынасы да біріктірілген жабық каста тобын қайта құруға тырысады. Таяу Шығыс тарихында теңдесі жоқ мұндай топтарды зерттеу, оның ішінде бүкіл Еуразия даласында әртүрлі уақытта болған оқиғаларды жақсырақ қайта құруға мүмкіндік беретін тарихи параллельдер жасау зерттеуші үшін өзекті мәселе болып табылады.

Мәмлүктер кәсіпқой әскерилер әулеті ретінде, тарихы Наполеон Египетті жаулап алғаннан кейін ғана аяқталып, бүкіл әлем жұртшылығының, әсіресе отандық академиялық ортаның назарын аударды және ұзақ уақыт бойына назар аударатын болады. Олардың моңғолдар мен крестшілерге қарсы сәтті күресі, сондай-ақ тиімді басқару жүйесі оларға Мысырды империя ретінде қайта құруға мүмкіндік берді, оның ең жақсы кезеңдерінде Жерорта теңізінің бүкіл шығыс жағалауын бақылауға алды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ортағасыр ескерткіштер тіліндегі этномәдени және лингвистикалық парадигма» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP19175804).

Түйін сөздер: тарих, орта ғасырлар, Египет, мәмлүктер, қыпшақтар, әскери тарих.

[1]Konkabayeva N.N. [2]Abdrakhmanova K.H.

[1,2] Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty.
Email: [1]haia89@mail.ru, [2] agulsum@mail.ru

THE «PRAETORIANS» OF THE EAST: THE KIPCHAK ELITE IN EGYPT

Abstract. Turkic culture and history in the modern world are undergoing a reassessment. This is due both to the increasing rethinking of one's identity and to a general spiritual uplift. The search for spiritual landmarks in the history of the medieval Turks in one way or another concerns our distant ancestors, who, by the will of fate, found themselves in a foreign land, but continued to remain faithful to their customs and culture. One of these landmarks was Sultan Beybarys, who became a symbol of loyalty to his customs and people. Ruling in a distant country, Beybarys, due to circumstances, tried to recreate a closed caste group united not only by profession, but also by kinship. The study of such groups, which have no analogues in the history of the Middle East, is an urgent task for the researcher, including the drawing of historical parallels will make it possible to better reconstruct events that took place at different times throughout the steppe belt of Eurasia.

The Mamluks, as a dynasty of professional military, whose history ended only after the conquest of Egypt by Napoleon, attracted and for a long time will be in the focus of attention of the entire world community in general, and domestic academic circles in particular. Their successful struggle against the Mongols and Crusaders, as well as an effective management system, allowed Egypt to be recreated as an empire, controlling almost the entire eastern Mediterranean coast in the best periods.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «Ethnocultural and linguistic paradigm in the language of medieval monuments» (Registration number AP19175804).

Keywords: history, Middle Ages, Egypt, Mamluks, Kipchaks, military history.

Информация об авторах:

Конкабаева Назым Нурболатовна, PhD доктор (Тюркология), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Абдрахманова Кульсын Халыккызы, кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Қоңқабаева Назым Нұрболатқызы, PhD доктор (Түріктану), Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан.

Абдрахманова Күлсін Халыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Konkabayeva Nazym Nurbolatovna, PhD (Turkology), Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Abdrakhmanova Kulsyn Halykkyzy, candidate of Philological Sciences, Associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 20 мамыр 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.118

***[1] Шотанова Г.А.** **[2] Шамшиденова Ф. М.** **[3] Табынбаева З.С.**
[1] Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,
[2] Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан
[3] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: galia8.09@mail.ru , fakiya_sh@mail.ru , zauret@list.ru

ПОВСЕДНЕВНАЯ КУЛЬТУРА КАК БАЗИС ИЗУЧЕНИЯ УЛУСА ДЖУЧИ

Аннотация. Изучение повседневной культуры Золотой Орды является малоисследованной проблемой, исследование которой поможет реконструировать прошлое нашей страны в средневековый период. Этнополитическая история Золотой Орды во многом оттеняет внутренние процессы, происходившие на огромной территории Евразии. Сильный уклон на нее и явный перекос в сторону фиксации основных исторических событий привели к недооценке культурной составляющей кочевой империи. Безусловно, этнокультурные процессы, протекавшие в данном государстве, нашли свое отражение в научной литературе, однако сама повседневная культуры так и не стала объектом специального научного исследования. Тем временем изучение национальных культур в эпоху глобализации становится необходимым условием для дальнейшего развития этноса и государства. Основной задачей современной исторической науки является раскрытие основных аспектов повседневной культуры и показать ее взаимосвязь с национальной культурой казахского народа. Кроме того, актуальность проблемы напрямую связана с использованием сведений из новых открытий и применением новых подходов в отечественной исторической науке в деле переосмысления прошлого Республики Казахстан. В настоящее время усилиями казахстанских и зарубежных исследователей была проделана огромная трудоемкая работа по систематизации и обобщению значительного пласта эмпирических материалов, касающихся истории Золотой орды, ее государственного и общественного устройства, взаимоотношений в культурном и духовном плане с соседними государствами.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта AP23489009 «История оседлых поселений Западного Казахстана в золотоордынский период: реконструкция материальной культуры повседневности»

Ключевые слова: история, Золотая Орда, повседневная культура, Казахстан, средневековье, казахи.

Введение

Крах идей формационного подхода, наступившего уже в 1980-е годы, вместе с ликвидацией догматики в исторической науке, одновременно породил теоретико-методологическую лакуну. С вхождением Казахстана в мировое научное пространство, стали доступны новые методы познания исторического прошлого и современные концепции. Среди них особенное место заняло изучение повседневной культуры, которая стала своего рода увеличительным стеклом для познания прошлого. В отечественной истории повседневная культура стала объектом и предметом исследования этнографии, где ее исследованию были подвергнуты духовное и материальное наследие казахов. Исследование же более раннего времени осталось неохваченным, что привело к изучению сугубо политических событий прошедших веков. Такой подход вполне был оправдан недоступностью каких-либо источников и другими целями и задачами. На сегодня же

подобный уклон в политическую историю мешает реконструкции исторического прошлого и пониманию исторических процессов, развитие которых и привело к появлению Республики Казахстан, что уже превращает изучение повседневной культуры из чисто абсолютно теоретических задач в практическую необходимость. Это задача стоит не только перед собственно исторической наукой, но и государством.

В своем выступлении на третьем заседании Национального курултая, проходившем в 2024 году в Атырау, Президент страны К.-Ж.К. Токаев отметил, что: «Казахстан является прямым преемником кочевой цивилизации Великой степи. Признанной вершиной государственного строительства на огромных просторах Центральной Евразии всегда выступал улус Джучи, всемирно известный как Золотая Орда. На протяжении шести столетий джучиды играли определяющую роль в судьбе Центральной Евразии, стремясь сформировать на огромной территории единую цивилизованную общность. Улус Джучи, подобно Римской империи, задал стандарты развития для государств и народов Великой степи на многие столетия вперед, вывел на качественно новый уровень государственное управление. Символично, что сегодняшнее мероприятие проходит в год 800-летия образования улуса Джучи, который занимает значимое место в традиционной государственности Казахстана, потому что прошлое, будущее и настоящее нашей страны, тесно переплетены с его историческим наследием» (Выступление Президента РК, 2024).

Выступление главы государства позволит представителям научной общественности во многом расширить в научном диапазоне представление о богатейшей истории, культуры и повседневной жизни населения Улуса Джучи.

Материалы и методы исследования

Тема исследования повседневной культуры как правило дает возможность заглянуть в историческое прошлое через отдельных людей или людей, принадлежавших определенному сословию, что помогает преодолеть устоявшейся взгляд на линейность исторических событий и приводит к полноценному охвату всех аспектов происходивших процессов. Теоретической, методологической основой исследования в любой отрасли знания является соответствующее научное мировоззрение и адекватные ему принципы и методы научного познания.

Методологическую основу статьи составили принципы историзма, объективности и системного подхода, что позволило объединить различные методы анализа и синтеза. Рассмотрение улуса Джучи как единой государственного организации через призму системного подхода помогает выделить культуру как важную часть единого целого, что позволяет установить ее роль и значение в истории повседневной культуры. Синкретичный метод позволяет рассматривать многоаспектность истории и теории повседневности. Принцип объективности помогают охватить весь библиографический массив знаний о истории повседневности в золотоордынский период, позволяя проанализировать весь спектр доступных источников, сосредоточившись тем самым на по теме исследования. Принцип историзма позволил учесть специфику конкретных времени и места при изучении статистических сведений разных эпох. Доступный исследователями спектр методов научного познания позволил проанализировать исторический базис повседневности, включая такие отдельные элементы культуры как ремесло, положение отдельных частей золотоордынского общества, как например положение женщин, а также культуру питания, позволяя тем самым установить историко-культурную связь между эпохами.

Обсуждение

Повседневная культура, являлась и является неотъемлемой частью исторических процессов и включает в себя не только материальное наследие, но требует необходимости

знания ментальных установок, господствующих в то время. Именно поэтому средневековое общество должно восприниматься через призму тех общественных отношений, которые сложились на тот или иной исторический период.

Повседневная культура как правило рассматривалась через призму письменных источников, а археологический материал в виде отчетов, материалов экспедиций и музейных экспозиций как правило играл вспомогательную роль. Сильный перекос в сторону изучения событий политической истории, как правило не может помочь понять суть внутренних процессов, которые и привели к краху имперской власти, но в то же время став базисом для последующей эпохи, собственно Казахского ханства (Абусейтова, 2019: 36-37). Отдельные аспекты проблемы изучения повседневной культуры оседлых поселений, время от времени находили свое отражение в статьях, в частности, в работе Ю.В. Дунаева (Дунаев, 2020: 25) рассматривались подходы к изучению истории, в работе Ж.И. Мулдахметовой (Мулдахметова, 2020: 12) приводились взгляды дореволюционных российских ученых на уклад жизни кочевников Золотой Орды, в труде Ю.А. Зеленеева (Зеленеев, 2010: 113-122) рассматривались город как система, в труде Л.В. Яворской (Яворская, 2017: 313-318) рассматривалась проблема снабжения продовольствием города окружающими кочевниками.

Здесь стоит отметить, что отдельные аспекты повседневной культуры рассматривались в отчетах археологических экспедиций. Пионером таких исследований, чьи труды до сих пор имеют непреходящую ценность, является Л.Л. Галкин (Галкин, 1975: 1-4). В его отчетах содержатся важнейшие сведения о городище Актобе, так как второй курган вскоре после открытия этого городища был разрушен в результате строительства телестанции и поэтому остаются единственными источниками информации. Вопросами градостроительства занимались Л.Ф. Недашковский (Недашковский, 2011), Г.В. Блохин (Блохин, 2001: 22). Их реконструкция городов Золотой Орды как комплексов политической и административной столицы, округи, торгового центра и ремесленного производства, стало господствующим.

В Казахстане ситуация улучшается с периода объявления года изучения Золотой Орды как предшественника Казахского государства. Актобе изучается на довольно серьезном уровне (Сагидуллаев, 2022). Кроме того, отдельные аспекты или упоминания города Актобе содержатся в работах Б. Хасановой (Хасанов, 2022), С. Саламата и М.К. Кипиев (Саламат, Кипиев, 2018), где опять-таки объектом исследования выступает археологическое прошлое городища. Археологическое прошлое продолжает изучаться в трудах М.С. Касенова (Галкин, Касенов, Афанасьев, 2013), который продолжил работу Л.Л. Галкина. Несколько особняком стоят труды Э.Д. Зиливинской (Зиливинская, 2014: 219), которая главным образом изучала монументальные сооружения городов Золотой Орды и их культовое значение. Также значительный вклад в изучении истории повседневности Золотой Орды внес труд М.Г. Крамаровского (Краморовский, 2012: 496).

Приспособленность кочевника к природно-климатическим условиям Казахстанского Урала в средневековье стало предметом отдельного исследования и подхода, сторонниками которого являются Дробышевым Ю.И. (Дробышев, 2018) и Ю. Шамильоглу (Шамильоглу, 2016: 665-678). Несмотря на аргументацию, слабыми местами их позиций остается проблема воздействия негативных условий на успешную завоевательную политику, то есть, когда сама природа вроде бы должна мешать объединению, но тем не менее, как мы видим, именно в период малого ледникового периода, монголы начинают успешные походы.

Результаты исследования

Сведения о хозяйстве являются необходимыми для понимания исторических процессов, происходивших на территории Золотой Орды в начале ее образования. По сути, монгольская власть прекрасно понимала значение городов для дальнейшего развития государства. Отсюда наблюдаются попытки отдельных исследователей найти материальные

следы предгородов. Учитывая столичный статус Нижнего Поволжья еще со времен Хазарского каганата и недавние открытия археологов, обнаруживших на золотоордынских городищах следы хазарской культуры, вполне возможно предположить, что первые монгольские властители могли просто следовать уже сложившихся традиций. Следует отметить, что на страницах данной монографии указывается о предположении А. Маргулана о существовании на месте кыпчакского поселения либо хорезмской торговой колонии.

Дальнейший генезис городской культуры Золотой Орды оказался крепко связан с исламской культурой. Именно из нее были заимствованы все виды жилищ, систем обогрева, канализации, специализации, культовых сооружений и т.д. Долгое время отличительной чертой городской застройки золотоордынских городов была так называемая усадебная застройка. Принцип, заложенный в ней, по-видимому, отражал все основные этапы общественной стратификации кочевой организации, когда влиятельные властители селились недалеко от собственно ханской юрты, постепенно обрастая кирпичными (камышовыми/саманными) постройками, которые первоначально имели чисто хозяйственный характер и лишь позднее начинается этап постройки дворцовой архитектуры. Все эти постройки обносились стенами, которые в совокупности со стенами других усадеб уже формировали улицы. Именно этим обстоятельством знаменитый исследователь золотоордынских городов Федоров-Давыдов объяснял столь большие размеры главных центров и столиц. Огромные по площади оседлые центры неизбежно должны были обрастать всеми сопутствующими факторами тогдашней городской застройки, в виде жилищ для рабов и подневольных жителей, домами менее родовитой знати, торговыми рядами, культовыми сооружениями и духовных зданий. Помимо этого, в тех местах, где это было возможно, были заложены пристани и прочие необходимые сооружения для речной торговли. Недаром именно Сарай, первая столица Улуса Джучи, был отправной точкой для торговых подсчетов, в том числе и речных маршрутов.

Само жилище достаточно подробно описано в различных источниках и было предметом специальных исследований. Как правило жилище было представлено однокомнатным домом, где внутри в обязательном порядке находилась лежанка – суфа, внизу которой была размещена печь с горизонтальными дымоходами. Полы, как и в других средневековых обществах, являлись простой утрамбованной землей уровень которой понижался в центре, чтобы туда стекала вода. Сами дома были выполнены из глины или сырцового кирпича, но иногда стенами могли служить деревянными панелями. Анализ раскопанных жилищ показывает, что в начальный период Монгольской империи ремесленники являлись рабами и лишь позднее получают личную зависимость. Это нашло свое отражение и в прогрессе положения ремесленников, однако наличие специализированных кварталов показывает их некую ограниченность в выборе места для поселений. Столь централизированное распределение ремесленников скорее всего не было вызвано опасностью восстаний, а скорее стремление к концентрации ремесленного производства и тем самым диктования цен на их изделия. Это положение скорее всего продержалось в течении только одного поколения, затем удельный вес ремесленников только возрастал, соответственно повышался и социальный статус ремесленника, что выражалось и в его жилище, которое к началу 14 века могло быть уже включать в себя не только сам многокомнатный дом, но и разнообразные хозяйственные постройки.

Монгольская знать достаточно долго сохраняло свое особое положение, которое как правило было выражено в их приверженности к кочевому хозяйству, что с одной стороны помогло в прогрессе статуса жителей оседлых поселений, в том числе и ремесленников, а с другой миграция кочевых племен с территории Монголии, так или иначе вытеснила часть местных малочисленных кочевых родов, которые вынуждены были либо стать частью новых оседлых центров, либо мигрировать далее на запад. Есть сообщения о приходе части родов

даже в Египет, где на тот момент уже господствовали мамлюки. Богатство монгольской кочевой знати лучше всего раскрыто в отчетах Карпини: «Ставни у них круглые наподобие палатки и сделанные из прутьев и тонких палок. Наверху в средине ставни имеется круглое окно, откуда. попадает свет, а также для выхода дыма, потому что в середине у них всегда разведен огонь. Стены же и крыши покрыты войлоком, двери сделаны также из войлока. Некоторые ставни велики, а некоторые небольшие, сообразно достоинству и скудости людей. Некоторые быстро разбираются и чинятся, и переносятся на вьючных животных, другие не могут разбираться, но перевозятся на повозках. Для меньших при перевозке на повозке достаточно одного быка, для больших - три, четыре или даже больше, сообразно с величиной повозки, и куда бы они ни шли, на войну ли, или в другое место, они всегда перевозят их с собой» (Карпини, 2008: 7).

При рассмотрении соотношения археологических памятников с историческими названиями, дошедшими до нас из глубины веков на исторических картах либо письменных памятников, следует учитывать, что течение рек неоднократно менялось, а также особенности средневековой картографии, где перемещение одного географического объекта, согласно размерам карты, на иное место, было обычным делом. Если современное городище Актобе расположено довольно далеко от берега реки Урал, то в древности он, по-видимому, стоял на берегах одного из его протоков, что и объясняет большое количество рыбных костей в мусорных ямах городища. Исследователь И.В. Волков как раз в ряде своих работах и указывал на это обстоятельство. Проведя разбор исторических карт, он убедительно показывает, что на реке Урал в той или иной степени существовала оседло-земледельческая агломерация. Помимо этого, в своей вышеупомянутой работе, он совершенно правильно указал, что топоним Лаэти являлся названием (гидронимом) реки Урал. Помимо проведенного анализа, при котором он наглядно доказал, что, судя по данным средневековой картографии, оседлая культура начинается с 1330-х годы, И.В. Волков вслед за Федоровым-Давыдовым делает упор на исключительно вспомогательной роли таких небольших поселений, которые выпускали продукцию невысокого качества и специализировались на ее реализации близлежащим кочевникам и караванам. Эту догадку было бы несложно проверить, если бы керамика из Актобе или Сарайчика имела бы свою специфику. Однако практическая однотипность узоров и форма сосудов не дает на сегодня шансов это сделать.

Интересно, что практически вслед за Федоровым Давыдовым, почти все ведущие ученые указывают на период расцвета городской культуры именно в 1330-1390-ее годы. Дело в том, что согласно другой гипотезе, предложенной Пачкаловым А., кризис городской жизни как раз приходится на 1330-е годы, и связан был с очередным повышением уровня Каспия. Приводя данные по материалам золотоордынских городищ, он исследует источники на тему затопления Прикаспийской низменности, и как следствие разлив рек Волги и Урала. Кроме того, именно им была предложена модель затухания городской жизни городищ исходя из данных нумизматики. Интересная гипотеза, казалось бы, полностью согласуется с некоторыми аспектами, обнаруженными археологическими экспедициями. Так, последняя датировка монет, выявленных А. Пачкаловым на городище Самосделкино относится к 1330-м годам. Это подтверждается и сведениями археологов «здесь жизнь угасла из затопления. О чем говорит мощный слой окатанной керамики и ракушки на поверхности» (Васильев, 2004: 269). Надо отметить, что исследователь приводит данные и по другим городищам, например, как Красноярское, где по словам автора также отсутствует эмиссия монет после 1330-х годов. Такая же ситуация наблюдается, по словам автора и в городах Приуралья. Причем А. Пачкалов ссылается на предположение Л.Л. Галкина, который первым предположил о взаимосвязи между Сарайчиком и Актобе, где именно Актобе начал выпуск монет, а согласно его версии, жизнь в Актобе прекращается во второй половине XIV века, а его функции уже отходят Сарайчику. Правда, эти данные слабо согласуются с эмиссией монет

Сарайчика конца XIII века. Однако выходные данные монет могут послужить крайне привлекательным аргументом для городищ, по которым не остались другие письменные сведения. Слабым местом его аргументации является возможность существования города и без денежного обращения, при господстве натурального хозяйства, как например тот же Сарайчик в годы Ногайской Орды. Так и городище Актобе вполне могло существовать в сильно урезанном виде вплоть до окончательного крушения оседло-земледельческой культуры в регионе.

В целом, следует отметить, что сведения по археологии, источниковедению и других видов исследования Золотой Орды, в том числе и по нумизматике, зачастую противоречат друг другу. Это обстоятельство связано с тем, что сама Золотая Орда являлась государством, где могли сосуществовать народы и культуры, находящиеся на различном уровне развития. Регионы, входившие в состав Золотой Орды, также находились на разных стадиях развития, где, например, среднеазиатские земли давно и прочно относились к исламской цивилизации, а земли степной части Казахстана по-прежнему представляли оплот собственно кочевой цивилизации. Отсюда наблюдается мощное влияние мусульманской культуры на Золотую Орду, что и привело впоследствии к признанию ислама как единой государственной религии. Удивительным фактом является и то, что на многих захоронениях в городищах, отсутствуют хоть какие-то следы кочевой культуры (Пигарев, 2015). Это является ярким свидетельством того, что жителями золотоордынских городов могли выступать переселенцы и военнопленные, чьи потомки и стали костяком городской культуры.

Спецификой золотоордынского общества являлось положение женщин, что нашло свое отражение в многочисленных письменных источниках. Отражением их особого положения являлось то обстоятельство, что одежда для мужчин и женщин была практически одинаковой, где все различие состояло в длине женского платья. Такие халаты были характерны для лета, зимой же женская одежда была преимущественно представлена шубами, меха для которых были частью дани, получаемые в том числе и из Руси. Занимавшие более низкое положение слои золотоордынского общества как правило одевались куда проще и их шубы были сшиты из собак или коз.

Бурное развитие кожемятной отрасли ремесленного производства обеспечило достаточно большое количестве хорошо выделанной кожи, которые шли как правило на изготовление обувь и шаровар. Вместе с тем, шелк и другие дорогие виды ткани также нашли свое применение и привлекали внимание путешественников. Шелк шел на изготовление, такого важного для средневековой монгольской женщины, аксессуара как особый головной убор, хорошо известный нам по визуальным памятникам. Обязательный атрибут замужней женщины, этот головной убор представлял собой цилиндр до полуметра и как правило обтягивался шелком или другой дорогой тканью.

Несмотря на довольно сильное влияние исламской культуры на все аспекты жизнедеятельности Золотой Орды, важной спецификой женщин из средневекового кочевого общества являлось отсутствие паранджи и обычай нанесения густого макияжа, что весьма удивляло европейских и арабских путешественников и дипломатов. Также они подчеркивали политическую и общественную активность средневековой женщины в жизни Золотой Орды.

Женщины аристократки столь хорошо известные нам по письменным источникам конечно же представляли не норму, а исключение. В тоже время анализ погребальных комплексов, содержащих женские останки, показывает, что в целом женщины должны были обладать рядом привилегий. Достаточно богатый погребальный инвентарь доказывает сравнительно высокий статус женщины как жены или родственницы. Конечно же данное положение было не характерно для рабынь, упоминаниями о которых пестрят разного рода источники. Женщина как обладательница статуса могла выступать наследницей в случае отсутствия других претендентов мужского пола. Это как правило исключительное условие

могло быть связано с мором или интенсивными военными действиями. В доминирующем ряде случаев женщина была напрямую связана с деятельностью мужчин, и даже ее родные сыновья располагали преимущественным статусом. Как правило, после смерти мужа, вдова переходила на попечение сыновей или братьев, а ее имущественные права не воспринимались в качестве иска. Такое положение дел касалось конечно же прежде всего мусульманских регионов Золотой Орды или же оседло-земледельческих районов с преимущественно мусульманским населением. В кочевой среде нам также не встречаются сведения об аулах, управляемых женщинами, однако ее статус был несоизмеримо выше. Женщины – воины вовсе не воспринимались как отход от норм или правил. Это явное несоответствие, когда ограниченная женщина в правах могла претендовать на статус воина, породило множество трактовок и толкований. Воинский статус всегда имел большое значение, будь то кочевое или какое-нибудь другое общество, и тот факт, что женщина имела на него права, должен вызывать определенные сомнения как в самом статусе, так и в реальности подобных претензий. Исходя из сообщений источников до нас не дошли сведения о женщинах охотниках или женщинах ремесленниках (кузнецов) и т.д. здесь следует отметить, что охота всегда была дополнительным промыслом у кочевников и имела коллективный характер, что было связано с восприятием охоты как военных сборов. Сама тактика облавы была в целом предтечей военных маневров и служила проверкой боеспособности и слаженности целых отрядов. Конечно же существовали отдельные лица, для которых охота играла большую роль и была весьма прибыльной формой пополнения ресурсов, но их статус не мог быть высоким или выше рядового кочевника. Нестабильность охоты как основного поставщика продовольствия заставлял вести комплексный характер хозяйства. Поэтому занятие индивидуальной охотой или же малыми группами, постепенно становится элитарной формой проведения досуга. Женщине в абсолютном большинстве не подходила на роль охотников, хотя, конечно, были знакомы со страшным оружием кочевников, луком и стрелами не понаслышке. Кузнец же в средневековом представлении не только был проводником между мирами или народом и богом, но и воспринимался через образ войны. Сами тюрки, создатели одной из первых кочевых империй, были знатоками кузнечных дел.

Женщина играла большую роль в хозяйстве и на нее возлагались прежде всего уход за домашним хозяйством и семьей. Тем не менее в условиях кочевого быта, женщины по мере возможности были вовлечены и в уход за скотом, а также несли основную тяжесть при кочевке. В оседлых районах, в строящихся оседлых поселениях и городах статус и обязанности женщин должен был измениться, по крайней мере на первых порах. Трудности, с которыми должны были столкнуться первые переселенцы, как правило большинство которых были вынужденными, так или иначе способствовали их вовлечению в процесс строительства, и как можно предполагать в ведение земледельческого хозяйства, что ранее было прерогативой дехканина.

Тем не менее, достаточно свободное положение женщин вовсе не отменяло тот факт, что золотоордынское общество было консервативным в плане власти мужчин, где любой мужчина прежде всего хозяин. Он имел право распоряжаться не только хозяйством, но и семьей. Довольно частно при описании ужасающего положения рядовых кочевников упоминаются факты продажи детей в рабство. Следовательно, дети также могли входить в состав наследия или имущества. Продажа детей стало настолько широким способом пополнения государственного бюджета Золотой Орды, что способствовало формированию и пополнению численности мамлюков в далеком Египте. Лишь с распространением ислама, продажа детей стала ограничиваться юридически, что в итоге и привело к крушению кыпчакской власти в Египте. Сами дети также находились в разном юридическом статусе, и были разграничены в своем положении, если вели свое происхождении от законных жен и от

наложниц при обязательном преимуществе сыновей от старших жен. Сами старшие жены имели право распоряжаться имуществом мужа в случае его гибели, по крайней мере до взросления сыновей. Средневековые источники сообщают что продажа детей была вызвана необходимостью оплачивания налогов, что может являться главной, но отнюдь не единственной причиной. Дело в том, что все свободные кочевники были обязаны служить в армии, а снаряжение стоило достаточно дорого, что в итоге и приводило к распространению продажи детей в рабство.

Заключение

Значение изучения повседневной культуры трудно переоценить, поскольку само понятие повседневной культуры охватывает почти все сферы жизнедеятельности любого государства. Богатейшее наследие Золотой Орды включает в себя не только предметы или сооружения материальной культуры, но и духовные практики, а также ментальные установки. Само понятие исследования повседневной культуры должно включать в себя не только описание и анализ выявленных артефактов, но и изучение социальных норм и групп. Кроме того, любой исследователь должен понимать специфику этого исследования, в том числе и хорошее знание западных пределов Золотой Орды и сравнительно слабое изучение ее восточной части.

Материальная культура населения средневековых городов Золотой Орды развивалась в активном взаимодействии и взаимовлиянии с культурами других народов, как кочевых, так и оседлых, в процессе урбанизации в новых городах. Культура степных городов Золотой Орды, действительно, не опиралась на локальные урбанистические традиции (исключая территорию Юго-Восточного Казахстана, которая, впрочем, не входила в орбиту ее влияния). И сам факт, что города возникали там, где до и много после, их не существовало, говорит о мощи и организованности государства, а также о налаженном аппарате влияния на гетерогенный социум. И в этом заключался один из секретов успеха Золотой Орды как государства – ее социальная гетерогенность. Данные факты должны быть безусловно приняты во внимание и нуждаются в углубленном изучении. Если теория о исторической преемственности городов Казахстанского Урала найдет свое подтверждение, то следует наладить поиск, отбор и анализ всех видов письменных свидетельств.

Литература:

Абусеитова М.Х. Золотая Орда и Казахское ханство в XIII-XV вв. // Сборник материалов круглого стола, посвященный 750-летию государства Золотой Орды «Золотая Орда как исторический формат взаимодействия культур». Алматы, 2019. С. 36–52.

Блохин Г.В. Градостроительные традиции Золотой Орды (на материалах Нижнего Поволжья). Автореферат дис. на соискание уч. степени к.и.н. Волгоград, 2001. С. 22.

Васильев Д.В. О местоположении города Саксин//Проблемы археологии Нижнего Поволжья. Первая Международная Нижневолжская археологическая конференция. // Тезисы докладов. Волгоград, 2004. С. 269

Выступление Президента страны Касым Жомарта Кемеловича Токаева на национальном курултае в Атырау. 15 марта 2024. // https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116.

Галкин Л.Л. Отчет о работах в Гурьевской области в 1975 г. Москва, 1975 // Архив Института археологии Российской Академии наук. Р-1. №5668. Лл. 1–4.

Галкин Л.Л., Касенов М.С. Афанасьев В.К. Средневековое городище Актобе-Лаэти (XIII–XVвв.). Атырау, 2013. С. 100 (с приложениями).

Дробышев Ю.И. Роль климатического фактора в политической истории Центральной Азии. Москва: ИВ РАН, 2018. 264 с.

Дунаева Ю.В. Современные контексты и подходы к изучению истории Золотой Орды // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 5, История: Информационно-аналитический журнал. 20.05.2020 г. С. 24–41.

Зеленеев Ю.А. Золотоордынские города Поволжья: возникновение время существования и этнокультурная характеристика. // История и современность. №1. 2010 (март). С. 113–122.

Зиливинская Э.Д. Архитектура Золотой Орды. Часть I. Культовое зодчество. Москва-Казань, 2014. С. 219.

Карпини И.П. История монголов. Сборник. Санкт-Петербург, 2008. 472 с.

Крамаровский М.Г. Человек средневековой улицы. Золотая Орда. Византия. Италия. Санкт-Петербург: Изд. «ЕВРАЗИЯ», 2012. С. 496.

Мулдахметова Ж.И. История этнографического изучения традиционного уклада жизни, быта и культуры тюрков-монголов Золотой Орды в наследии российских исследователей. Qazaqtanýý, 2020. №3 (7). С. 11–16.

Недашковский Л.Ф. Золотоордынский город и его округа: на материалах Нижнего Поволжья. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ижевск, 2011. С. 43.

Недашковский Л. Земледелие, скотоводство, промыслы и ремесло // Золотая Орда в мировой истории. Казань, 2016. С. 551.

Пигарев Е.М. Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище). Йошкар-Ола: Марийский гос.ун-т, 2015. 208 с.

Сагидуллаев Д.З. Золотоордынские поселения Северо-восточного Прикаспия: география, топография, домостроительство. // The Volga River Region Archaeology Vol.2 (40) 2022. С. 159–174. https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40.

Саламат С., Кипиев М.К. Актобе-Лаэти қалашығы. // Атырау облысында тарих және мәдениет ескерткіштері болып табылатын киелі жерлер. – Атырау: Ағатай баспасы. 2018. 96.

Хасанова Б. Ұлы Жібек жолы бойындағы ортағасырлық Ақтөбе-Лаэти қалашығы. // «Ибн Батутаның Ұлы Жібек жолымен саяхат: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы (8 қараша 2017 жолы). С. 130–132.

Шамильоглу Ю. Изменения климата в Центральной Евразии и Золотой Орде // Золотая Орда в мировой истории: Коллективная монография. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 665–678.

Яворская Л.В. Домашние животные в быту и экономической системе Золотой Орды: письменные свидетельства и археозоологические реалии// III Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей «Между Востоком и Западом: движение культур, технологий и империй». Владивосток, 2017. С. 313–318.

References:

Abuceitowa M.Kh. (2019) Abuceitowa M.Kh. Solotaja Orda i Kasachckoe chanctwo w XIII-XV ww. [The Golden Horde and the Kazakh Khanate in the XIII-XV centuries]. // Cbornik materialow kruglogo ctola, pocwjashennyj 750-letiju gocudarctwa Solotoj Ordy «Solotaja Orda kak ictoritscheckij vormat wsaimodejctwija kul'tur». Almaty, 2019. S. 36–52. (in Rus.)

Blochin G.W. (2022) Blochin G.W. Gradoctroitel'nye tradizii Solotoj Ordy (na materialach Nizhnego Powolzh'ja) [Urban planning traditions of the Golden Horde (based on materials from the Lower Volga region]. Awtoreverat dic. na coickanie utsch. ctepeni k.i.n. Wolgograd, 2001. S. 22. (in Rus.)

Cagidullaew D.S. (2022) Cagidullaew D.S. Solotoordynckie pocelenija Cewero-woctotschnogo Prikacpija: geogravija, topogravija, domoctroitel'ctwo [The Golden Horde

settlements of the Northeastern Caspian region: geography, topography, house building] // The Volga River Region Archaeology Vol.2 (40) 2022. S. 159–174. https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40. (in Rus.)

Chacanowa B. (2017) Chacanowa B. Ұly Zhibek zholy bojyndaғy ortaғacyrlyқ Aқtөbe-Lajeti қalaschyqy [The medieval city of Aktobe-Laeti on the Great Silk Road] // «Ibn Batutanyң Ұly Zhibek zholymen cajachat: mədenietter aracyndaғy dialogty alғa bactyru» chalyқaralyқ ғylymi-praktikalyқ konverenzijanyң bajandamalar zhinaғy (8 қarascha 2017 zholy). S. 130–132. (in Kaz)

Drobyschew Ju.I (2018) Drobyschew Ju.I. Rol' klimatitscheckogo vaktora w polititscheckoj ictorii Zentral'noj Asii [The role of the climatic factor in the political history of Central Asia]. Mockwa: IW RAN, 2018. 264 s. (in Rus.)

Dunaewa Ju.W (2020) Dunaewa Ju.W. Cowremennye kontekcty i podchody k isutscheniju ictorii Solotoj Ordy [Modern contexts and approaches to the study of the history of the Golden Horde]// Cozial'nye i gumanitarnye nauki. Otetschectwennaja i sarubezhnaja literatura. Cer. 5, Ictorija: Invormazionno-analititscheckij zhurnal. 20.05.2020. S. 24–41. (in Rus.)

Galkin (1975) Galkin L.L. Ottschet o rabotach w Gur'ewckoj oblacti w 1975 g. Mockwa, 1975 [Report on the work in the Guryev region in 1975] // Archiw Inctituta archeologii Roccijckoj Akademii nauk. R-1. №5668. L. 1–4. (in Rus.)

Galkin L.L i dr. (2013) Galkin L.L., Kacenow M.C. Avanac'ew W.K. Crednewekowoe gorodishe Aktobe-Lajeti (XIII–XVww.) [The medieval settlement of Aktobe-Laeti (XIII–XV centuries)]. Atyrau, 2013. S. 100 (c prilozhenijami). (in Rus.)

Jaworckaja L.W. (2017) Jaworckaja L.W. Domaschnie zhiwotnye w bytu i jekonomitscheckoj cicteme Solotoj Ordy: pic'mennye cwidetel'ctwa i archeosoologitscheckie realii [Domestic animals in everyday life and the economic system of the Golden Horde: written evidence and archaeozoological realities] // III Mezhdunarodnyj kongrecc crednewekowoj archeologii ewrasijckich ctepej «Mezhdu Woctokom i Sapadom: dwizhenie kul'tur, technologij i imperij». Wladiwoctok, 2017. S. 313–318. (in Rus.)

Karpini I.P. (2008) Karpini I.P. Ictorija mongolow [The History of the Mongols]. Cbornik. Cankt-Peterburg, 2008. 472 s. (in Rus.)

Kramarowckij M.G. (2012) Kramarowckij M.G. Tschelowek crednewekowoj ulizy. Solotaja Orda. Wisantija. Italija [The man of the medieval street. The Golden Horde. Byzantium. Italy.] Cankt-Peterbur: Isd. «EWRASIJa», 2012. S. 496. (in Rus.)

Muldachmetowa Zh.I. (2020) Muldachmetowa Zh.I. Ictorija jetnogravitscheckogo isutschenija tradizionnogo uklada zhisni, byta i kul'tury tjurkow-mongolow Solotoj Ordy w nacledii roccijckich iccledowatelej [History of ethnographic study of the traditional way of life, way of life and culture of the Mongol Turks of the Golden Horde in the generation of Russian researchers]. Qazaqtanу́, 2020. №3 (7). S. 11–16. (in Rus.)

Nedaschkowckij L.V (2011) Nedaschkowckij L.V. Solotoordynckij gorod i ego okruga: na materialach Nizhnego Powolzh'ja [Zolotoordynsky city and its districts: based on the materials of the Lower Volga region]. Awtoreverat diccertazii na coickanie utschenoj ctepeni doktora ictoritscheckich nauk. Izhewck, 2011. S. 43. (in Rus.)

Nedaschkowckij L.V. (2011) Nedaschkowckij L.V. Semledelie, ckotowodctwo, promycly i remeclo [griculture, cattle breeding, crafts and handicrafts] // Solotaja Orda w mirowoj ictorii. Kasan', 2016. S. 551. (in Rus.)

Pigarew E.M. (2015) Pigarew E.M. Gontscharnoe proiswodctwo solotoordynckogo goroda Caraj (Celitrennoe gorodishe) [Pottery production of the Golden Horde city of Sarai (Saltpetre settlement)]. Joschkar-Ola: Marijckij goc.un-t, 2015. 208 s. (in Rus.)

Salamat C., Kipiew M.K. (2018) Salamat C., Kipiew M.K. Aktobe-Lajeti қalaschyqy [Aktobe-Laeti settlement] // Atyrau oblycynda tarich zhəne mədeniet eckertkischteri bolyp tabylatyn kieli zherler. Atyrau: Ағataj bacpacy. 2018. S. 96. (in Kaz)

Schamil'oglu Ju. (2016) Schamil'oglu Ju. Ismenenija klimata w Zentral'noj Ewrasii i Solotoj Orde [Climate Change in Central Eurasia and the Golden Order] // Solotaja Orda w mirowoj ictorii: Kollektiwnaja monogravija. Kasan': Inctitut ictorii im. Sch. Mardzhani AN RT, 2016.S. 665–678. (in Rus.)

Vacil'ew D.W. (2004) Vacil'ew D.W. O mectopolozhenii goroda Cakcin [About the location of the city of Saxin]//Problemy archeologii Nizhnego Powolzh'ja. Perwaja Mezhdunarodnaja Nizhnewolzhckaja archeologitscheckaja konverenzija. Tesicy dokladow. Wolgograd, 2004. S. 269. (in Rus.)

Vyctuplenie (2024) Vyctuplenie Presidenta ctrany Kacym Zhomarta Kemelowitscha Tokaewa na nazional'nom kurultae v Atyrau [Speech by the President of the country Kassym Jomart Kemelevich Tokayev at the National Kurultai in Atyrau]. 15 marta 2024. // https://www.akorda.kz/ru/vystuplenieglavy-gosudarstva-ktokaevana-tretem-zasedaniinacionalnogo-kurultaya-1525116. (in Rus.)

Zeleneew Ju.A. (2010) Zeleneew Ju.A. Solotoordynckie goroda Powolzh'ja: wosniknowenie wremja cushectwowanija i jetnokul'turnaja charakterictika [The Golden Horde cities of the Volga region: origin, time of existence and ethnocultural characteristics] // Ictorija i cowremennoct'. №1. 2010 (mart). S. 113–122. (in Rus.)

Ziliwinckaja Je.D. (2014) Ziliwinckaja Je.D. Architektura Solotoj Ordy [Architecture of the Golden Horde]. Tschact' I. Kul'towoe sodtschectwo. Mockwa-Kasan', 2014. S. 219. (in Rus.)

[1] Шотанова Ғ.А. [2] Шамшиденова Ф.М. [3] Табынбаева З.С.

[1] ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Казахстан,

[2]Алматы технологиялық университеті, Алматы, Казахстан,

[3] ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,

E-mail: [1]galia8.09@mail.ru , [2]fakiya_sh@mail.ru ,[3]zauret@list.ru

КҮНДЕЛІКТІ МӘДЕНИЕТ ЖОШЫ ҰЛЫСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Алтын Орданың тұрмыстық мәдениеті аз зерттелген мәселе болып саналады, оны зерттеу еліміздің ортағасырлық кезеңдегі өткенін қайта құруға ықпал етеді. Алтын Орданың этносаяси тарихы Еуразияның ұлан-ғайыр аймағында болған ішкі процестерді негізінен көлеңкелейді. Оған деген қатты қиғаштық және негізгі тарихи оқиғаларды бекітуге деген айқын бейімділік көшпелілер империясының мәдени құрамдас бөлігін бағаламауға ұшыратты. Сөзсіз, бұл күйде болған этномәдени үдерістер ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты, бірақ күнделікті мәдениеттің өзі ешқашан арнайы ғылыми зерттеу нысанына айналған емес. Ал жаһандану дәуіріндегі ұлттық мәдениеттерді зерттеу этнос пен мемлекеттің одан әрі дамуының қажетті шартына айналады. Қазіргі тарих ғылымының басты міндеті – тұрмыстық мәдениеттің негізгі аспектілерін ашып, оның қазақ халқының ұлттық мәдениетімен байланысын анықтау. Сонымен қатар, мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасының өткенін қайта қарауда отандық тарих ғылымында жаңа ашылымдардың мәліметтерін пайдалану және жаңа тәсілдерді қолданумен тікелей байланысты. Қазіргі уақытта қазақстандық және шетелдік зерттеушілердің күш-жігерімен Алтын Орданың тарихына, оның мемлекеттік және қоғамдық құрылымына, көрші мемлекеттермен мәдени және рухани қатынастар жөнінде эмпирикалық материалдардың едәуір қабатын жүйелеу және жалпылау бойынша көп еңбекті қажет ететін жұмыс жүргізілді.

Алғыс: Мақала AP23489009 «Алтын Орда дәуіріндегі Батыс Қазақстан отырықшы елді мекендерінің тарихы: тұрмыстық материалдық мәдениетін қайта құру» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Түйін сөздер: тарих, Алтын Орда, тұрмыстық мәдениет, Қазақстан, Орта ғасыр, қазақтар.

[1] Shotanova G.A. [2] Shamshidenova F.M. [3] Tabynbayeva Z.S.

[1] Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,

[2]Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan,

[3] R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: [1]galia8.09@mail.ru, [2]fakiya_sh@mail.ru, [3]zauret@list.ru

EVERYDAY CULTURE AS A BASIS FOR STUDYING THE ULUS OF JOCHI

Abstract. The study of the everyday culture of the Golden Horde is a little-studied problem, the study of which will help reconstruct the past of our country in the medieval period. The ethnopolitical history of the Golden Horde largely shades the internal processes that took place across the vast territory of Eurasia. A strong bias towards it and a clear bias towards fixing the main historical events led to an underestimation of the cultural component of the nomadic empire. Of course, the ethnocultural processes that took place in this state were reflected in the scientific literature, but everyday culture itself never became the object of special scientific research. Meanwhile, the study of national cultures in the era of globalization becomes a necessary condition for the further development of the ethnic group and the state. The main task of modern historical science is to reveal the main aspects of everyday culture and show its relationship with the national culture of the Kazakh people. In addition, the relevance of the problem is directly related to the use of information from new discoveries and the application of new approaches in domestic historical science in rethinking the past of the Republic of Kazakhstan. Currently, through the efforts of Kazakh and foreign researchers, a huge amount of labor-intensive work has been done to systematize and generalize a significant layer of empirical materials concerning the history of the Golden Horde, its state and social structure, and cultural and spiritual relationships with neighboring states.

Acknowledgement: The reported study article is part of project AP23489009 «History of sedentary settlements in Western Kazakhstan during the Golden Horde period: reconstruction of material culture of everyday life»

Keywords: History, Golden Horde, everyday culture, Kazakhstan, Middle Ages, Kazakhs.

Информация об авторах:

Шотанова Галия Айтжановна, кандидат исторических наук, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Шамшиденова Факия Мешведеновна, Ассоцированный профессор кафедры СГД Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан.

Табынбаева Зауре Сыздыковна, кандидат исторических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Шотанова Ғалия Айтжанқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Шамшиденова Факия Мешведенқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университеті Әлеуметтік-гуманитарлық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Табынбаева Зауре Сыздыққызы, тарих ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Shotanova Galiya Aitzhanovna, Candidate of Historical Sciences, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Shamshidenova Fakiya Meshvedenovna, Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the Social and humanitarian disciplines of Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan.

Tabynbayeva Zaure Syzdykovna, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 27 мамыр 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.131

[1] Морякова М.Т. ***[2]Смағұлов Б.Қ.**
[1] ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан,
[2] ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,
E-mail: [1]malika-94kz@mail.ru, [2] bolat.smagulov.76@list.ru

ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТҮРІК ТАРИХ ҚОҒАМЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ: ТАРИХЫ ЖӘНЕ ИДЕОЛОГИЯСЫ (XX Ғ. 30 ЖЫЛДАРЫНЫҢ БАС КЕЗЕҢІ)

Аңдатпа. Мақала XX ғ. 30 жылдарының бас кезеңіндегі Түркияның ең ірі ғылыми қоғамдарының бірі болып табылатын түрік мәдениеті мен тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеп, насихаттайтын қоғам ретіндегі конституциялық мәртебесі бар Түрік тарих қоғамы (бұдан әрі – ТТҚ) қалыптасуының негізгі кезеңдері мен идеологиясын зерттеуге арналған. Зерттеу барысында авторлар мемлекеттің тікелей қатысуымен құрылған ТТҚ елдегі тарих, археология және этнография салаларындағы зерттеулердің негізгі ғылыми бағыттары мен мәселелерін айқындады деген байламға келді. Түрік қоғамының өзінің тарихи және этникалық тамырын іздеуге ұмтылысы Осман империясы мен Селжүк мемлекеттері құрылуына дейінгі Түркияның тарихын ғана емес, Орталық Азия мен Сібірдегі түркі халықтарының тарихы мен этнографиясын зерттеуге қызығушылықты тудырды. Бұл түрік ғалымдарының зерттеу мәселелерінде, шетелдік зерттеушілердің туысқан халықтардың тарихы мен этнографиясына қатысты ғылыми еңбектерін түрік тіліне аударуды ұйымдастыруда және бұл ғылыми қоғамның түрік ғылыми жұртшылығын басқа елдерде, ең алдымен КСРО-да, осы тақырыптардағы жүргізілген зерттеулермен жүйелі түрде таныстыруында көрініс тапты. ТТҚ-ның құрылуы Түркия тарихына байланысты ұлттық тарихнаманың қалыптасуына қолайлы жағдай жасады.

Алғыс: Мақала BR20281006 «Шығыс елдері: заманауи және өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер және жаңа перпективалар» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Түйін сөздер: Түрік тарих қоғамы, Түркия тарихы, Мұстафа Кемәл Ататүрік, Түркиядағы реформалар, түрік тарих ғылымы, ғылыми мәселелер, түркі халықтарының тарихы, идеология.

Кіріспе

Осман империясының I дүниежүзілік соғыстағы 1918 ж. жеңілуі және одан кейін 1923 ж. Лозан келісімшартына қол қоюмен аяқталған Түркия тәуелсіздігі үшін соғыс Таяу Шығыс өңірі мен Балкан түбегінде жаңа геосаяси жағдайдың қалыптасуына әкеп соқты. Түріктердің бұрынғы империяның ұлан-ғайыр жерлерінен бас тартуға мәжбүр болғаны һәм Түркия Республикасының іс жүзінде Анадолы мен Шығыс Фракия аумағымен ғана шектелуі мемлекеттің саяси әрі интеллектуалдық ортасында түрік халқының тарихи өткені, оның этникалық территориясы, сондай-ақ ежелгі және ортағасырлық дәуірде аталған өңірді мекендеген халықтар мен қазіргі түрік халқының арасындағы этникалық сабақтастық жайлы ой-толғаулар тудырды. Соның бәрі түрік мемлекетінің жаңадан бекітілген шекарасын мойындатуды және түріктердің Анадолы жерінде автохтондық халық екендігін ғылыми-теориялық тұрғыдан негіздеуді, сондай-ақ түркі халықтарына байланысты әртүрлі жағымсыз әлеуметтік және саяси мифтерге жол бермеу үшін ғылыми қауымға (ең алдымен Батыс Еуропа елдерінің ғылыми жұртшылығына) түркілердің бай әрі бірегей мәдениетімен

таныстыруды қажет етті. Осы ретте бұл үкімет тарапынан Түркияның бүкіл аумағында тарихи, этнографиялық һәм археологиялық зерттеулердің жүргізілуін қолдауды көздейді. XX ғ. 30 жылдарының бас кезеңінде ашылған ТТҚ (TTK – Türk Tarih Kurumu) елдегі ғылыми жұмысты ұйымдастырып жүргізуге құқығы бар зерттеу құрылымы ретінде танылды.

Мақаланың мақсаты ТТҚ қалыптасуының негізгі кезеңдері мен идеологиясын, сондай-ақ соған әсер еткен факторларды зерттеу болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланы жазғанда біз ең алдымен эмпирикалық материал ретінде ТТҚ ғылыми қызметкерлері құрастырған есептер мен баяндамаларды, сондай-ақ олар жазған мақалалар мен кітаптарды пайдаландық (**Belleten, Çambel, Göker, İğdemir, İnan және т.б.**). Аталмыш қоғам тарихының жекелеген аспектілерін қамтитын еңбектердің, жоғарыда айтылғандай, түрік зерттеушілерінің қаламынан туғанын айта кету жөн (**Yücel, Çapanoğlu, Çoker, Eyice, Halaçoğlu және т.б.**). Бұл ретте ескерер жайт – тақырыпқа байланысты жұмыстарын жазған түрік ғалымдарының басым көпшілігі Түркияның мемлекет басшысы Мұстафа Кемәл Ататүрікпен таныс болды және ТТҚ-ның ғылыми қызметіне, сондай-ақ республиканың тұңғыш президенті тұсында орын алған қоғамдық әрі саяси оқиғаларға тікелей қатысты[5]. Сондықтан осы тұрғыдан қарағанда олардың мақалалары, естеліктері және аталмыш қоғамға байланысты баяндамалары өте маңызды әрі құнды деректер болып табылады, яғни бұлар ең алдымен тарихнамалық жақтан емес, деректану тұрғысынан көңіл тартады. Сонымен қатар қосымша деректер ретінде қазіргі зерттеушілердің ТТҚ-ның кейбір қырларын ашатын еңбектері де пайдаланылды.

Мәліметтерді жинап оларға ғылыми интерпретация жасағанда, талдау мен синтез сынды жалпығылыми әдістерден басқа келесі арнайы әдістерді қолдандық. Ең алдымен ТТҚ-ның қызметіне қатысқан тұлғалардың есептері мен естеліктерін, сондай-ақ баяндамаларын тікелей зерттеуді көздейтін *текстологиялық әдісті* қолданғанымызды айтып отырмыз. Осы әдіс фактілерді ғана емес, авторлардың идеологиялық ұстанымдарын да анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мақаладағы *контекстілік әдістің* қолданылуы зерттеушілер мен тарихи тұлғалардың ұстанымдарына әсер еткен сан алуан факторларды айқындауды көздейді. Үшіншіден, *диахрондық әдіспен* белгілі бір үрдістің дамуын немесе тарихи кезеңдердің алмасуын зерттейді.

Талқылау

Қазіргі таңда XX ғ. 20–30 жылдарындағы Түркия тарихына арналған ғылыми мақалаларында қазіргі қазақ және ресей авторлары саяси, мәдени және әлеуметтік-экономикалық реформаларға талдау жасағанда, бұлардың мазмұны мен негізгі бағыттарына тоқталады (Egamberdiyev, 2023: 223–231; Эгамбердиев, 2023: 96–105; Дятленко, 2007: 49–59; Жигульская, 2022: 70–76; Сергеев, 2012: 134–151; Сулейманов, 2015: 37–45; Сулейманова, 2017: 19–20; Сулейманова, 2017: 40–42; және т.б.). Бұл еңбектерде шын мәнінде ТТҚ тарихына қатысты мәліметтер жоқтың қасы деп айтуға болса да, сонда келтірілген ақпарат сол кездегі Түркиядағы ғылым, білім, мәдениет және саясат салаларындағы һәм қоғамдық өмірдегі үрдістерге әсер ететін күрделі әрі қарама-қайшылықтарға толы факторларды көруге мүмкіндік береді. Өз кезегінде әртүрлі факторлардың ТТҚ-ның елдегі ең ірі де беделді

[5] Мысалы, белгілі түрік тарихшысы, қоғамтанушысы әрі саясаткері *Әфет Инан* (*Âfet İnan*) (1908–1985) Ататүріктің асыранды қызы еді, көп жылдар бойы ТТҚ-да қызмет атқарды; мемлекеттік қайраткер, тарихшы *Хасан Жеміл Шамбел* (*Hasan Cemil Çambel*) (1879–1967) кезінде аталмыш қоғамды басқарған; жазушы *Ұлық Иідемір* (*Uluğ İğdemir*) (1900–1994) ТТҚ-ны басқарды және бұл қоғамның бас хатшысы, *Мұзаффер Гөкер* (*Muzaffer Göker*) аталмыш қоғамның бас хатшысы болған (Çambel, 1939: 1; Göker, 1938: 13; İğdemir, 1939: 355; Özkaya, 2018: 65–122; және т.б.).

ғылыми мекемелердің бірі ретінде қалыптасуына әсер еткені сөзсіз.

Кейбір ғалымдардың ғылыми жарияланымдары ТТҚ іс-қызметінің жекелеген аспектілерін қамтиды. Алайда авторлар ТТҚ тарихына байланысты мәселелерді жол-жөнекей ескертіп өтеді. Мысалы, ресей зерттеушісі Д.М. Усмановаңың мақаласы негізінен 2018 ж. ТТҚ-ның Анкарада өткен XVIII Тарих құрылтайына арналғанымен, автор қоғамның құрылуына қатысты қысқаша мәліметтер келтіреді. Автордың айтуынша, Түркияның тұңғыш Президенті Ататүріктің бастамасымен құрылған бұл қоғам 1931 жылғы 15 сәуір күні ашылып, әуелде, яғни 1931–1935 жылдар аралығында «Түрік тарихын зерттеу қауымдастығы» (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti), ал кейін «Түрік тарихын зерттеу қоғамы» (Türk Tarih Araştırma Kurumu) деп аталды (Усманова, 2018: 195). Белорус тарихшысы С.В. Олюнин ТТҚ-ның «Belleten» атты мерзімді басылымында 1937–1980 жылдар аралығында Анадолы аумағындағы Осман империясына дейінгі көне мемлекеттер мен халықтардың тарихына 466 мақаланың (яғни 51,5%-дың), Осман империясына 275-тің (30,4%-дың), ал қалғандардың Түркияның Республика кезеңіндегі тарихы мен мәдениетіне, сондай-ақ Мұстафа Кемәл Ататүріктің өмір жолы әрі мемлекеттік қызметіне арналғанын айта отырып, Түркияда «Осман империясының тарихына ресми деңгейде менсінбей қараса да», ТТҚ осы жылдары «ұлттық тарихнаманың негізін қалады» деген қорытынды жасады (Олюнин, 2022: 106, 108). Басқаша айтқанда, бұл сол кезде түрік қоғамындағы орын алған үрдісті, яғни Түркияның Осман империясына дейінгі тарихына қызығушылықтың артқанын көрсетті. Осыған байланысты зерттеуші П. Шлыковтың айтуынша, көпұлтты һәм көпдінді Осман империясы кезеңінде мұсылман және христиан халықтарын, сондай-ақ яһудилерді біріктіруге бағытталған османизм әрі панисламизм идеологиялары іс жүзінде дәрменсіз болып шықты (Шлыков, 2011: 135–137). Соның бәрі Зия Гөкәлп сынды түрік зиялы қауым өкілдерінің Түркияның тарихы мен мәдениетіне жаңа тұрғыдан қарауына жағдай жасады (Eroğlu, 2002: 75–85; Turan, 1988: 849–867).

Тақырыбымыздың тарихнамалық шолуын қорытындылайтын болсақ, бұл ғылыми әдебиеттерде толық қамтылмағанын айта кеткен жөн. Жарияланған мақалалардан ТТҚ-ның құрылу тарихына қатысты қысқаша мәліметтерді ғана көріп отырмыз. Сонымен қатар, бұрынғы КСРО елдері зерттеушілерінің жарияланымдарында түрік тіліндегі дереккөздерді (мақалаларды) сирек қолданылады. Авторлар көбінесе осы қоғамның ресми сайтында орналастырылған ақпаратпен шектеледі. Ал түрік авторларының еңбектері туралы айтатын болсақ, жоғарыда атап өткеніміздей, жарияланған жұмыстардың сипатына байланысты бұлардың эмпирикалық деректер ретінде құнды екені сөзсіз.

Зерттеу нәтижелері

Республика жариялағаннан кейінгі кезеңде Түркияда экономика, саясат және мәдениет салаларында ауқымды реформаларды жүзеге асыру барысында күн тәртібіне ғылыми тарихи зерттеулерді тікелей жүргізуге арналған орталық құру мәселесі қойылды. Ең алдымен осы кезеңге дейін АҚШ, Ұлыбритания, Франция, КСРО сынды елдерде ғылымның әртүрлі бағыттар бойынша ғылыми зерттеулер жүргізіп жатқан орталықтардың әлдеқашан ашылғанын айта кету жөн. Сонымен бірге сондай жүйелі түрде зерттеулер жүргізе алатын ұйымның керек екен деген ой-пікір Түркияның өзінде де қалыптасты. Осындай ой-пікір түрік үкіметі тарапынан да қолдау тапты**.** Жалпы алғанда, ТТҚ құрудың түрткі себептері түрік қоғамын жетілдіруге бағытталған реформалардың жалпы бағыты ғана емес, сонымен бірге идеологиялық сипаттағы ерекше себептер болды. Атап айтқанда, бұл Батыс Еуропаның отаршыл мемлекеттерінің билеуші топтарының түрік мәдениеті – артта қалған мәдениет және түрік халқының екінші сұрыптағы халықтарға жатады деген ұстанымдарына ғылыми тұрғыдан қарсы тұру қажеттілігі. Сонымен бірге басқа елдердің түріктің жеріне көз тігуі негізсіз екенін дәлелдеу керек болды (Yücel, 1984: 377**).**

Түрік тарихын зерттеу қауымдастығынан Түрік тарих қоғамына дейін. 1930 ж. 23 сәуір күні Түркияның астанасы Анкара қаласында «Түрік ошақтары» (Türk Ocakları) атты қауымдастықтың[6] VI Құрылтайы ашылды. Қауымдастықтың Орталық комитетіне (Merkez Heyeti) тиесілі жаңа ғимаратта (кейінірек – Халық үйі (Halkevi) (İnan, 1947: 173) өткен Құрылтайда күн тәртібіне дүние жүзі өркениетінің қалыптасуындағы түріктердің орны мен рөлі қандай және қандай болуға тиіс деген Түркия тарихына қатысты өзекті мәселе көтерілді. 1930 ж. 28 сәуірде осы Ататүріктің өзі қатысқан Құрылтайда тарих пәні мұғалімі Әфет Инан бір топ түрік ғалымдарының атынан (соның ішінде Садри Максуди (Арсал) мен Решид Галип) Түркия тарихын жүйелі түрде зерттеу керек екеніне назар аударды: «Түрік тарихы мен мәдениетін ғылыми тұрғыдан зерттеу үшін ерекше әрі тұрақты түрде істейтін топ құруға шешім алуды және осы топтың мүшелерін сайлау құқығын Орталық комитетке беруді ұсынамыз» (Halaçoğlu, 2012: 547). Сол күні Құрылтайда өткен жиналыстың нәтижесінде Түрік ошақтары туралы Заңға (Türk Ocakları Kanunu) «Түрік тарихын зерттеу жөніндегі комиссия («Türk Tarihi Tetkik Heyeti») құрылады» деген 84-бап енгізілді. Осы 16 мүшеден[7] тұратын комиссия 1930 ж. 4 маусым күні өзінің алғашқы отырысын өткізді (Halaçoğlu, 2012: 547). Келесі жылы 12 наурыз күні Түрік ошақтары таратылған соң 1931 ж. 15 сәуірде бөлек бір мекеме ретінде «Түрік тарихын зерттеу қауымдастығы» құрылды (Halaçoğlu, 2012: 547–548). Белгілі түрік жазушысы Ұлық Иідемір осы қоғамның алғашқы хатшысы болып тағайындалды. Ақыры осы қауымдастыққа Анадолы ме Шығыс Фракияның тарихын мен мәдениетін зерттеу байланысты бірқатар өкілеттіктер берілді, яғни Қауымдастық ғылыми мәселелер бойынша пікірталас ұйымдастырып соған қатысуға, түркілердің тарихына байланысты деректерді жинастырып зерттеуге, түркілер тарихына қатысты даулы мәселелерді шешу үшін қажетті құжаттар мен заттарды жинау үшін қызметкерлер топтарын экспедицияға жіберуге және т.б. жұмыстарды орындауға құқылы болды (İnan, 1971: 524).

Қауымдастықтың атауы 1935 ж. әуелде «Түрік тарихын зерттеу қоғамы» («Türk Tarih Araştırma Kurumu») (*1-сурет*), ал сол жылы (3 қазан күні) «Түрік тарих қоғамы» («Türk Tarih Kurumu») деп өзгертілді (Halaçoğlu, 2012: 547–548).

Осы ретте ескерер жайт – сол кезде Түркияда қызмет саласы жақын әрі бір-біріне байланысты бірнеше ғылыми қоғамдар құрылды. Мысал ретінде 1932 ж. ТТҚ-ға «бауырлас Түрік тіл қоғамы (Türk Dil Kurumu)» да құрылғанын айтуға болады (Çapanoğlu, 1932). Осы екі қоғамның алғышқысы өз жұмысын идеология, экономиканың дамуы, денсаулық сақтау, ауыл шаруашылығы, латын әліпбиін енгізу сынды мәселелерге арналған әртүрлі конференцияларды ұйымдастыратын «Халық үйінің» ғимаратында жүргізді. 1940 жылдардың аяғында Анкара тарих және география факультетінің есебінен ТТҚ-ға қосымша үй-жай берілді (Олюнин, 2022: 105). Жалпы, Әфет Инан айтқандай, Мұстафа Кемәл Ататүрік ТТҚ-ға көп мән берді (Ünal, 2017: 575; Türk Tarih Kurumunun...2017; Yüceer, 2024). Сондықтан жыл сайын Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісінде (Türkiye Büyük Millet Meclisi) баяндама жасағанда тұңғыш Президент аталмыш Қоғамның рөлін атап өтетін (İnan, 1947: 179). Соған байланысты сол кезде Ататүріктің тікелей қатысуымен түрік ғалымдары Түрік

[6] Мақсаттарының бірі «ұлттық сананы нығайту» болған Түрік ошақтары қауымдастығы 1912 ж. құрылды (İnan, 1947: 176).

[7]Топтын төрағасы – Тевфик (Быйыклыоғлу) (Tevfik (Bıyıklıoğlu)) (1931 ж. 14 сәуір – 1932 ж. 8 сәуір аралығында ТТҚ-ны басқарды), төрағаның орынбасарлары – Юсуф Ақшора (Yusuf Akçura) (1932 ж. 8 сәуір – 1935 ж. 11 наурыз аралығында аталмыш қоғамның төрағасы болды) мен Сәмих Рифат (Sâmih Rifat), бас хатшысы – Решид Гәлип (Reşid Galip), мүшелері – Әфет Инан (Âfet İnan), Исмайыл Хаққы (Ұзыншаршылы) (İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Хамит Зүбейір (Қошай) (Hamit Zübeyir (Koşay), Хәліл Етхем (Елдем) (Halil Ethem (Eldem), Рағыб Хулуси (Ragıb Hulûsi), Решид Сәффет (Атабинен) (Reşid Saffet (Atabinen), Зәкир Қадири (Уган) (Zakir Kadiri (Ugan), Сәдри Мақсуди (Арсал) (Sadri Maksudi (Arsal), Месарош (Mesaroş) (Анкарадағы Этнография музейінің қызметкері), Мүкримин Хәліл (Йінанш) (Mükrimin Halil (Yinanç), Уәсиф Шынар (Vâsıf Çınar) және Юсуф Зия (Өзер) (Yusuf Ziya (Özer) (Halaçoğlu, 2012: 547–548).

тарихын зерттеу қоғамы «Түрік тарихының негізгі мәселелері» («Türk Tarihinin Ana Hatları») деп аталатын тарих кітабын (tarih kitabı) әзірледі. Сол іргелі еңбектің мақсаттарының бірі түрік халқының тарих, мәдениет, сондай-ақ тіл тұрғысынан Анадолы, Шығыс Фракия, Таяу Шығыс сынды өңірлерді ежелгі дәуірде мекендеген халықтармен (хеттер, шумерлер және т.б.) тығыз байланыстары бар екенін дәлелдеу болды (İğdemir, 1963: 22; İğdemir, 1973: 33).

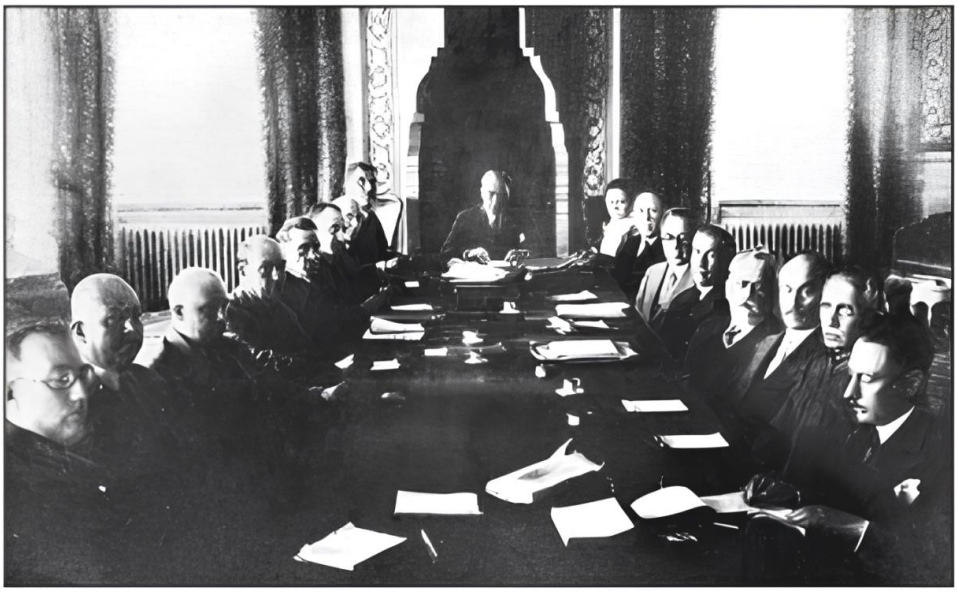

1-сурет. Түрік тарихын зерттеу қауымдастығының 1931 жылғы 19 шілде күні Анкара халық үйінде (Ankara Halkevi) Мұстафа Кемәл Ататүріктің төрағалығымен өткен жиналысы. Дереккөз: 28, sf. 548.

Түрік тарих қоғамының міндеттері. ТТҚ-ға ғылыми мақсат, яғни «түрік әрі Түркия тарихына және соларға байланысты тақырыптарды, түріктердің мәдениетке қосқан үлесін ғылыми тұрғыдан зерттеп, танытуып, тарата отырып, бағдарлама жасап, сондай-ақ соған сүйене отырып түрік тарихы мен Түркия тарихын жазу» жүктелді (Yücel, 1984: 375). Қойылған мақсатқа жету үшін ТТҚ-ға келесі міндеттер, атап айтқанда:

– түркі және Түркия тарихына қатысты деректерді зерделеп, осы мәселеге байланысты ғылыми құндылығы бар зерттеулер мен еңбектерді жариялау;

– түркі және Түркия тарихына қатысты дереккөздерді жинап, зерттеп қажетті болып танылғандарын түрік тіліне аудару, тарату және басып шығару;

– түркі және Түркия тарихын зерделеуге жарайтын құжаттар мен заттарды жинау, архив және құжаттама орталықтарын ашу, сипаты белгілі болған мәліметтерге қол жеткізу үшін қажетті зерделеу, зерттеу жүргізу, археологиялық қазба жұмыстарын жасау;

– айтылған деректерге сүйене отырып түркілер тарихы мен Түркия тарихын жазып жариялау;

– ғылыми жаңалықтар мен ғылыми тақырыптарды зерттеу және әйгілеу үшін ғылыми отырыстар жүргізіп, конгрестер мен кормелер, сондай-ақ экспедициялар ұйымдастыру;

– ұлттық игілігіміздің сақталуына негізгі компоненттердің бірі болып табылатын тарихқа деген қызығушылықты арттырып ұлттық сананы нығайтатын, тарих саласындағы зерттеулер мен жұмыстарды ынталандыратын әртүрлі шара қабылдау, қажетті жұмыс жоспарлары мен багдарламаларды әзірлеу;

– мақсаты мен міндеттеріне сәйкес елдің ішінде және шет елде түркі және Түркия тарихы бойынша жұмыстар, зерттеулер жүргізіп жатқан қоғамдар мен ұйымдар, сондай-ақ және ғылыми орталықтармен ынтымақтастық жасау, кітап, бағдарлама және түпнұсқа құжат алмасу;

– Жоғарғы әкімшілік (Yüksek Kurul) келісе отырып елдің ішіндегі немесе шетелдегі ғылыми ұйымдардың мүшесі болу, өкілін жіберу, конгрестерге қатысу, осындай ұйымдарда бірлесіп ғылыми зерттеу мен жұмыс жүргізу;

– Жоғарғы әкімшілік, Жоғарғы мекеме (Yüksek Kurum) тапсырған және заңда көзделген басқа да міндеттерді орындау жүктелді (Yücel, 1984: 375–376).

Зерттеу бағыттары. Түркияда тарих саласындағы ғылыми зерттеулерге ерекше мән берілді. Түркия Республикасы 1940 жылғы 25 мамыр күні осы ТТҚ-ның Жарғысын бекітті. Бұл құжаттың 1-тармағына қарағанда, ТТҚ «Есімі өшпес көсем» («Ebedî Şef») Ататүріктің жоғары қамқорлығымен» Анкарада құрылып, ал 2-тармағы бойынша «Ұлттық көсем – президент» («Millî Şef Reisicümhur») Исмет Инөнүдің [8] жоғары қамқорлығымен» қызметін атқарады. Жарғының 7-тармағына сәйкес, «Қоғамның мақсатын орындау үшін қызмет атқара алатын тұлғалар қай ұлттан болса да, Қоғамның толық, құрметті немесе корреспондент мүшесі бола алады» (Türk Tarih Kurumunun..., 1940: 298). Және сол жылы Түрік тарих қоғамы Түркиядағы қызметі қоғамдық мүддеге сай ұйым ретінде танылды (Türk Tarih Kurumu Umumi..., 1941: 175).

Түрік ғалымдары мыңдаған жылдар бойы Анадолы аумағындағы мәдени дәстүрдің сабақтастығын көрсетуге ұмтылғандықтан Түркияда археологиялық қазба жұмыстарына ерекше мән берілді. ТТҚ құрылған соң зерттеушілер әртүрлі тарихи дәуірлерге жататын археологиялық ескерткіштерді зерттей бастады. Мәселен, 1933 ж. білім беру министрлігінің бұйрығы бойынша Хамит Зүбейір Қошайдың жетекшілігімен түрік ғалымдары Анкарадан 16 шақырымдық жердегі Ахлатлыбелде мыс дәуіріне жататын қамалдың үйінділерін зерттеп шықты. Сол жылы Ремзи Оғыз Арық басқарған тағы бір топ Анкарадан 60 шақырым қашықтықтағы Қараларда галаттардың бір қалашығында археологиялық қазба жұмыстарын атқарды. Түрік зерттеушілері 1935 жылдан бастап бірнеше жыл бойы хеттердің астанасы Хатуссаның жанындағы Алаша-Хөйүкте (Alaca-Höyük) археологиялық жұмыстарын жүргізді (İnan, 1938: 294). Қолдағы деректерге қарағанда, осындағы жұмыстар ТТҚ-ның қызметкері Хамит Зүбейір Қошайдың жетекшілігімен атқарылған жұмыстар 1940 ж. да жалғаса берді. Зерттеу барысында әртүрлі тарихи кезеңге жататын мәдени қабаттар анықталды (Koşay,) (Koşay, 1940: 2–5). XX ғ. 30 жылдарының аяғында түрік зерттеушілері Топқапы Сарайы (Topkapı Sarayı) орналасқан жерде де жұмыс атқарды (Ogan, 1940: 317–328).

Тарих пәнінің мұғалімдерін Түркия тарихы жөніндегі жаңа концепциямен таныстыру мақсатында 1932 жылғы 11 шілде күні Түркия астанасы Анкарада Бірінші тарих құрылтайы (Birinci Tarih Kurultayı) болып өтті. Осы Құрылтайға 232 мұғалім мен университет өкілі қатысты (Göker, 1938: 4; Çapanoğlu, 1932; Усманова, 2018: 195). ТТҚ-ның өкілдері атап өткендей, «Республикаға дейінгі кезеңде мектептерде оқытылған тарих кітаптары тарихи шындыққа сай келмеді. Бұдан әрі жағдайдың осындай болуы мүмкін емес еді. Қоғам (ТТҚ. – *авт.*) ең алдымен лицейлер үшін тарих пәнінен оқулықтарды әзірлеуді жоспарлап, осы жұмысқа кірісті...» (Göker, 1938: 13). 1937 ж. қыркүйегінде ұйымдастырылған Екінші тарих құрылтайы халықаралық сипатқа ие болды – соған 40-тан астан шетелдік (Германия, Аустрия, Болгария, Франция, Ұлыбритания, Грекия, Румыния, Мажарстан, Швеция, Швейцария, Чехословакия, АҚШ, Югославия) ғалымның баяндама жасағаны белгілі (Göker, 1938: 4; Çapanoğlu, 1932: Усманова, 2018: 195). Тілдік кедергінің алдын алу мақсатында арнайы топ құрылып, түрік тілінде жасалған баяндамалар шетел тілдеріне, ал шетел тіліндегі баяндамалар түрік тіліне аударылып жинақ түрінде шығарылды (Göker, 1938: 2).

[8] Исмет Инөнү (İsmet İnönü) (1884–1973) – Түркия Республикасының екінші (Мұстафа Кемәл Ататүріктен кейін) президенті (1938–1950).

ТТҚ-ның ғалымдары Халықаралық тарих білімі конгресі (Париж, 1932 ж.), I Халықаралық көне дәуір жөніндегі ғылымдар конгресі (Лондон, 1932 ж.), I Халықаралық антропология және этнология ғылымдары конгресі (Лондон, 1934 ж.), Халықаралық археология конгресі (Ленинград, 1935 ж.), II Халықаралық көне дәуір жөніндегі ғылымдар конгресі (Осло, 1936 ж.), Әфет Инанның жетекшілігімен XVII Халықаралық археология және антропология конгресі (Бухарест, 1937 ж.) сынды халықаралық іс-шараларға қатысты. Аталған конгрестерде түрік зерттеушілері әлемдік ғылыми жұртшылықты сол кезде Түркияда Алаша-Хөйүкте жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерімен, сондай-ақ тарих саласындағы зерттеулермен таныстырды (Göker, 1938: 13, 16).

Бұл кезеңдегі түрік зерттеушілерінің жарияланымдары түрік халқының Таяу Шығыстың ежелгі халықтарымен терең тарихи және этникалық байланыстарының бар екенін көрсететін дәлелдерді табуға бағытталған. Мәселен, Хамит Қошай түрік және неміс тілдерінде жарық көрген «Түрік тілінің әлем тілдері арасындағы орны» («Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii») атты мақаласында бір жақтан шумер және элам тілдері және екінші жақтан түрік тілі лексикасының ұқсастығы туралы жазды (Koşay, 1939: 363–364).

Түрік тарих қоғамының мерзімді басылымы. ТТҚ-ның «Belleten» деп аталатын мерзімді басылымы болды. Осы ретте ескерер жайт – Осман империясы кезінде Түркияда «Осман тарихы жөніндегі комитет»(«Târîh-i Osmânî Encümeni») «Осман тарихы жөніндегі комитеттің журналын» («Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası») шығаратын. Бұл 1923 ж. атауын «Түрік тарихы жөніндегі комитеттің журналы» («Türk Tarih Encümeni Mecmuası») деп өзгерткен журнал 1931 жылдың көктемінен бастап (I дүниежүзілк соғыстан кейін онсыз да сирек шыққан) мүлдем шықпай қалды (Eyice, 1992: 424).

Журналға жариялауға ұсынылатын мақалалардың бәрі бес айдар бойынша бөлінді, атап айтқанда: 1) ғылыми зерттеулер (жеке зерттеулер, маңызды аудармалар және т.б.); 2) құжаттар (түпнұсқалар немесе түсініктемесі бар құжаттар); жазулар ресми немесе ерекше құжаттар; 3) ғылыми хабарлар (археологиялық қазу жұмыстарының нәтижелері, Қоғамның атқарылған жұмыстары, тарих жөніндегі зерттеулер, конгрестер және т.б.); 4) библиография; 5) қосымша дереккөздер (деректер, ескі мәтіндер, заңдар мәтіндері және т.б.) (Önsöz, 1937: 2). ТТҚ кітапханасының қорында 1938 ж. 20 мыңнан астам кітап болды (Göker, 1938: 17).

ТТҚ-ның «Belleten»-інде революцияға дейінгі орыс және кеңес зерттеушілерінің Орталық Азия мен Сібірдегі түркі және моңғол халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты еңбектеріне шолулар тұрақты түрде жарияланып тұрды (Köprülü, 1941: 397–436). Бұл жан-жақты шолуларды бұрынғы Ресей империясынан Түркияға қоныс аударған зерттеушілер тарапынан жазылды. Мысалы, 1942 ж. Әбділқадір Инан қаламынан КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институты кеңес шығыстанушысы С.А. Козиннің «Моңғолдардың құпия шежіресін» (1941) шығарған, сондай-ақ Д.К. Зелениннің «Сібірдегі онгон культі: Сібір халықтарының идеологиясындағы тотемизмнің қалдықтары» (1936) еңбектеріне арналған шолу мақалалары шықты (İnan, 1942: 121–126; İnan, 1942: 311–315). Осы ретте Әбділқадір Инан шолу мақалаларын жазумен ғана шектелген жоқ. Мысал ретінде оның «Белтір түркілерінде көк Тәңіріге құрбан шалу рәсімі» («Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni») мен «Сібірде исламның таралуы» («Sibirya'da İslâmiyetin Yayılışı») (İnan, 1991: 215–221; İnan, 1968: 331–338) еңбектерін келтіруге болады. Сонымен қатар, 1942 ж. Түркияда Орта Азияның көне тарихына, сондай-ақ Орталық Азия өңіріндегі түркі және моңғол халықтарының тарихы мен мәдениетіне арналаған іргелі еңбектер түрік тіліне аударыла бастады, соның ішінде кеңес тарихшысы Б.Я. Владимирцовтың 1934 ж. жарық көрген «Моңғолдардың қоғамдық құрылысы. Моңғол көшпелі феодализмі» («Moğolların İçtimaî Hayatı»), Түрікменстанның аумағындағы XX бас кезеңінде археологиялық жұмыс

жүргізген американдық геолог әрі саяхатшы Рафаел Пумпеллидің «Анау археологиялық мәдениеті» («Anav Hafriyatı») және т.б. енбектер (Türk Tarih Kurumunun..., 1942: 131).

Ежелгі және орта ғасырлар дәуіріндегі түркі ру-тайпаларының тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ олардың орналасу географиясын зерттеу мақсатында Еуропа елдерінен Түркияға арнайы шақырылған ғалымдар жұмыс жүргізді. Мысалы, белгілі мажар тарихшысы Ласло Расони (Laszlo Rásonyi) (1899–1984) жылдар бойы түркілер мен мажарлардың арасындағы этникалық байланыстарын зерттеумен айналысып, Түркиядағы угртану ғылымының негізін қалады. Өзінің 1939 ж. жарияланған «Дунай өзенінің алабындағы қыпшақтар» («Tuna Havzasında Kumanlar») көлемді мақаласында орта ғасырлар кезеңінде Қыпшақ даласы мен Мажар пуштасында (Орта Дунай ойпатында) орын алған күрделі этногенетикалық үрдістерді корсетті (Rasonyi, 1939: 401–422).

Түрік ғалымдарының түрік халқының тарихи-этникалық тамырларын табуға ұмтылысы көне және қазіргі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетіне деген қызығушылықты арттырды. Атап айтқанда, бұл ТТҚ журналының атауын таңдауда айқын көрініс тапты. Ұлық Иідемірдің естелігіне қарағанда, бұл қоғамның мерзімді басылымының атауына байланысты мәселе 1936 ж. қаралған. Бастапқыда оны *«Bülten»* деп атау ұсынылды. Түрік ғалымдары (Ататүріктің тікелей қатысуымен) француз, итальян және латын тілдерінің этимологиялық сөздіктеріндегі бұл сөздің (ит. «*bulletino*», фр. *«bulette»*) мән-мағынасын зерттеу барысында оның латын тіліндегі *«bulla»* [9] сөзінен шыққандығы деген қорытынды жасады. Сонда Ататүрік ұқсас сөзді түркі тілдерінен іздеуді ұсынды. Түрік ғалымдары белгілі зерттеуші Э.К. Пекарский құрастырған саха (якут) тілінің сөздігін зерттей келе, *«белиетен»*[10] сөзіне назар аударды. Ататүрік осы саха сөзіне мағынасы мен фонетика тұрғысынан ұқсас сөзді түрік тілінен қарауымыз керек деген ұсынысы бойынша зерттеушілер тарапынан *«bel», «belge», «belli», «belletmek»* сөздері табылды. Нәтижесінде ғалымдар түркі тілдеріндегі (түрікмен, қырғыз, татар, ұйғыр және т.б.) және түркі жазба ескерткіштеріндегі *«bel»* лексемасы бар сөздерді талдап, сондай-ақ бір жақтан саханың *«белиетен»* сөзіне ұқсас, екінші жақтан Батыс Еуропа тілдеріндегі *«bulletin»*-ге жақын *«belleten»* сөзі ұсынды (Belleten, 1937: 3–9; İğdemir, 1939: 355–356). Содан бері ТТҚ-ның журналы *«Belleten»* деп аталатын болды. Оның 288 беттен тұратын алғашқы нөмірі 1937 жылғы 1 қаңтар күні шықты (Eyice, 1979: 394).

Қорытынды

Ұсынылған материал келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді. ТТҚ-ның Мұстафа Кемал Ататүріктің тікелей басшылығымен мемлекеттің тікелей қолдауымен және қатысуымен құрылуы XX ғ. 20–30 жылдарында Түркияда жүргізілген реформалардың маңызды бөлігі болып табылады. ТТҚ Түркияның тарихы мен мәдениетін зерттейтін таза ғылыми мекеме ретінде емес, республиканың жаңа шекараларын негіздеу қажеттілігімен байланысты мемлекеттік саясаттың идеологиялық құрамдас бөлігі ретінде сипатталды. Осман империясы мен Селжүк мемлекеттеріне дейінгі Анадолы мен Шығыс Фракия тарихын жаңа түрік мемлекетінің территориялық негізі ретінде зерттеуге мән беру бұрынғы «османизм» және «панисламизм» концепцияларының күйреуіне жауап болды.

Әдебиеттер:

[9] Булла – Рим папасының мөрі немесе оның мөрі бастырылған құжат (Словарь иностранных слов, 1954: 123)

[10] «Бäліäтäн» – белгілену; байқалу; мөр соғылу (Словарь якутского языка, 1909: 430).

Дятленко П. Языковая политика и языковые реформы в государственном и национальном строительстве (аналитический обзор) // Социологическое обозрение. 2007. Т. 6. № 3. С. 49–59.

Жигульская Д.В. Языковые реформы в раннереспубликанской Турции как часть процесса национального строительства // Современные востоковедческие исследования. 2022. № 4 (3). С. 70–76.

Олюнин С.В. Турецкое историческое общество: у истоков создания национальной историографии // Исторические и психолого-педагогические науки: сборник статей. Минск: РИВШ, 2022. С. 102–109.

Сергеев В.М., Саруханян С.Н. Модернизация и политический ислам в Турции // Полития. 2012. № 4 (67). С. 134–151.

Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лухина, Ф.Н. Петрова. Москва: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. 853 с.

Словарь якутского языка, составленный Э.К. Пекарским (1882–1907 гг.) при ближайшем участии прот. Д.Д. Попова и В.М. Ионова. Вып. 2 // Труды Якутской экспедиции, снаряженной на средства И.М. Сибирякова (1894–1896 гг.). СПб.: Тип. Императ. акад. наук, 1909. Т. III. Ч. I. 640 с.

Сулейманов А.В. Политическая идеология Ататюрка // Вестник Пермского университета. Политология. 2015. № 2. С. 37–45.

Сулейманова З.А. Мустафа Кемаль Ататюрк // Наука, образование и культура. 2017. № 1 (16). С. 19–20.

Сулейманова З.А. Реформы Мустафы Кемаля // Научный журнал. 2017. № 2 (15). С. 40–42.

Усманова Д.М. 18-й Турецкий исторический конгресс // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2018. № 4. С. 193–199.

Шлыков П. Турецкий национализм в XX веке: поиски национальной идентичности // Вопросы национализма. 2011. № 1 (5). С. 135–155.

Эгамбердиев М.Ш., Кшывдзиньски М. Языковая политика М.К. Ататюрка как фактор национальной идентичности в Турции // Вестник Казахского национального университета имени аль-Фараби. Серия историческая. 2023. № 1. С. 96–105.

Belleten // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkincikanun. Cilt: 1. Sayı: 1. Sf. 3–9.

Çambel Hasan Cemil. Türk Tarih Kurumu Büyük Kurucusu... // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Cilt: 3. Sayı: 9. Sf. 1–2.

Çapanoğlu A. Kadir. 26 Eylül 1932 – Birinci Türk Dil Kurultayı // [Электронды ресурс] URL: https://www.yozgatgazetesi.com/a-kadir-capanoglu/26-eyluel-1932-birinci-tuerk-dil-kurultayi-142421.html [Қаралу күні: 2024 ж. 14 маусым].

Çoker Fahri. Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları. Ankara: Türk tarih Kurumu, 1973. 806 s.

Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev I.Ye. Modernization of humanities and political sciences in Turkiye in the works of Zeki Velidi Togan // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. 2023. № 2 (143). 223–231-б.

Eroğlu Haldun. Mustafa Kemal Atatürk'ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler // Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. 2002. Mayıs-Kasım. Sayı: 29–30. Sf. 75–85.

Eyice Semavi. Belleten // Türk İslam Ansiklopedisi. 1992. Cilt: 5. Sf. 424–425.

Eyice Semavi. Uluğ İğdemir ve Belleten // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1979. Nisan. Cilt: 43. Sayı: 170, sf. 393–396.

Göker Muzaffer. İkinci Türk Tarih Kongresi // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Nisan. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 1–4.

Göker Muzaffer. Türk Tarih Kurumunun İlmi ve İdari Faaliyeti // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Ocak. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 13–17.

Halaçoğlu Yusuf. Türk Tarih Kurumu // Türk İslam Ansiklopedisi. 2012. Cilt: 41. Sf. 547–549.

İğdemir Uluğ. Atatürk ve Belleten // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı: 10. Sf. 355–356.

İğdemir Uluğ. Atatürk'ün Buyruğiyle Türk Tarih Kurumu İçin Hazırlanan Bir Program Tasarısı // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1963. Ekim. Cilt: 27. Sayı: 108. Sf. 641–655.

İğdemir Uluğ. Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu. Ankara: Türk tarih Kurumu, 1973. 154 s.

İnan Abdülkadir. Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni // Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Dizi – Sa. 51. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. 1991. Sf. 215–221.

İnan Abdülkadir. Bibliyografya // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Ocak. Cilt: 6. Sayı: 21–22. Sf. 121–126.

İnan Abdülkadir. Bibliyografya // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Temmuz. Cilt: 6. Sayı: 23–24. Sf. 311–315.

İnan Abdülkadir. Sibirya'da İslamiyetin Yayılışı // Necati Lugal Armağanı. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından. Seri: VII. Sayı: 50. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968. Sf. 331–338.

İnan Afet. Türk Tarih Kurumu 40 yaşında // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1971. Cilt: XXXV. Ekim. Sayı: 140. Sf. 519–529.

İnan Afet. Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşuna Dair // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1947. Nisan. Cilt: 11. Sayı: 42. Sf. 173–179.

İnan Afet. Türk Tarih Kurumunun Arkeoloji Faaliyeti // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Ocak. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 5–12.

Köprülü Fuad. Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Temmuz. Cilt: 5. Sayı: 19. Sf. 397–436.

Koşay Hâmit. Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı. 1940 çalışmaları ve neticeleri // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Nisan. Cilt: 5. Sayı: 17–18. Sf. 1–8.

Koşay Hâmit. Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii / Die stellung des Türkischen unter den Weltsprachen // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı: 10. Sf. 363–376.

Ogan Aziz. 1937 Yılında Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Topkapı Sarayı Hafriyatı // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. I. Teşrin. Cilt: IV. Sayı: 16. Sf. 317–328.

Önsöz // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkincikanun. Cilt: 1. Sayı: 1. Sf. 1–2.

Özkaya Duman Olcay, Payaslı Volkan. Cumhuriyet Döneminde Modernleşmenin Kadın Simgesi: Afet İnan (1925–1938) // Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları. 2018/1. Cilt: 17. Sayı: 33 Sf. 65–122.

Rasonyi L. Tuna Havzasında Kumanlar // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Temmuz. Cilt: 3. Sayı: 11–12. Sf. 401–422.

Turan Şerafettin. Atatürk Milliyetçiliği // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1988. Kasım. Cilt: 52. Sayı: 204. Sf. 849–867.

Türk Tarih Kurumu Umumi Menfaatlere Hadim Cemiyetler Arasına Alındı // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Cilt: 5. Sayı: 17–18. Sf. 175–182.

Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları. Haberler // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. Nisan. Cilt: 4. Sayı: 14–15. Sf. 293–296.

Türk Tarih Kurumunun Urfalı Eski Başkanı Vefat Etti // Kültür Sanat. 2017. 14 Ocak.

Türk Tarih Kurumunun Yeni Cemiyetler Kanununa Göre Tadil Edilerek 25.5.1940 Tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Tasdikına İktiran Eden Nizannamesi // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. Nisan. Cilt: 4. Sayı: 14–15. Sf. 297–299.

Türk Tarih Kurumunun Yıllık Umumi Heyet Toplantısı // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Ocak. Cilt: 6. Sayı: 21–22. Sf. 127–139.

Ünal Yenal. Türkiye Cumhuriyeti. Tarihi Araştırmaları. 2017. Şubat. Sf. 575.

Yüceer Nâsır. Türk Tarih Kurumu // [Электронды ресурс] URL: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-tarih-kurumu/ [Қаралу күні: 2024 ж. 14 маусым].

Yücel Yaşar. Türk Tarih Kurumu İlk Bilim Kurulu Açış Konuşması // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1984. Cilt: XLVIII. Temmuz-Ekim. Sayı: 191–192. Sf. 375–380.

References:

Belleten (1985) [Belleten] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkincikanun. Cilt: 1. Sayı: 1. Sf. 3–9. (in Tur.)

Çambel Hasan Cemil (1939). Türk Tarih Kurumu Büyük Kurucusu... [Great founder of the Turkish Historical Society…] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Cilt: 3. Sayı: 9. Sf. 1–2 (in Tur.)

Çapanoğlu A. (1932) Kadir. 26 Eylül 1932 – Birinci Türk Dil Kurultayı [September 26, 1932 – I Turkish Linguistic Congress] // [Electronics Resource] URL: https://www.yozgatgazetesi.com/a-kadir-capanoglu/26-eyluel-1932-birinci-tuerk-dil-kurultayi-142421.html [Қаралу күні: 2024 ж. 14 маусым] (in Tur.)

Çoker Fahri. (1973) Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları [Turkish Historical Society: Establishment Purpose and Activities]. Ankara: Türk tarih Kurumu, 1973. 806 s. (in Tur.)

Dyatlenko P. (2007) Yazykovaya politika i yazykovye reformy v gosudarstvennom i natsionalnom stroitelstve (analiticheskу obzor) [Language policy and language reforms in state and nation building (analytical review)] // Sotsiologicheskoye obozreniye. 2007. T. 6. № 3. P. 49–59 (in Rus.)

Egamberdiyev M.Sh., Krzywdziński M. (2023) Yazykovaya politika M.K. Atatyurka kak faktor natsionalnoy identichnosti v Turtsii [Language policy M.K. Ataturk as a factor of national identity in Turkey] // Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta imeni al-Farabi. Seriya istoricheskaya. 2023. № 1. P. 96–105 (in Rus.)

Egamberdiyev M.Sh., Turgunbayev I.Ye. (2023) Modernization of humanities and political sciences in Turkiye in the works of Zeki Velidi Togan // L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyk universitetinin Khabarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaktanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy. 2023. № 2 (143). 223–231-b. (in Eng.)

Eroğlu Haldun. (2002) Mustafa Kemal Atatürk'ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler [Some historical views of Mustafa Kemal Atatürk] // Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. 2002. Mayıs-Kasım. Sayı: 29–30. Sf. 75–85 (in Tur.)

Eyice Semavi (1992). Belleten [Belleten] // Türk İslam Ansiklopedisi. 1992. Cilt: 5. Sf. 424–425. (in Tur.)

Eyice Semavi (1979). Uluğ İğdemir ve Belleten [Uluğ İğdemir and Belleten] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1979. Nisan. Cilt: 43. Sayı: 170, sf. 393–396. (in Tur.)

Göker Muzaffer. (1938) İkinci Türk Tarih Kongresi [Second Turkish Historical Congress] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Nisan. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 1–4. (in Tur.).

Göker Muzaffer. (1938) Türk Tarih Kurumunun İlmi ve İdari Faaliyeti [Scientific and administrative activities of the Turkish Historical Society] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Ocak. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 13–17. (in Tur.)

Halaçoğlu Yusuf. (2012) Türk Tarih Kurumu [Turkish Historical Society] // Türk İslam Ansiklopedisi. 2012. Cilt: 41. Sf. 547–549. (in Tur.)

İğdemir Uluğ. (1939) Atatürk ve Belleten [Ataturk and “Belleten”] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı: 10. Sf. 355–356. (in Tur.)

İğdemir Uluğ. (1963) Atatürk’ün Buyruğiyle Türk Tarih Kurumu İçin Hazırlanan Bir Program Tasarısı [A Program Draft Prepared for the Turkish Historical Society by the Order of Atatürk] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1963. Ekim. Cilt: 27. Sayı: 108. Sf. 641–655. (in Tur.)

İğdemir Uluğ. (1973) Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu [Turkish Historical Society on the 50th Anniversary of the Republic]. Ankara: Türk tarih Kurumu, 1973. 154 s. (in Tur.)

İnan Abdülkadir. (1991) Beltir Türklerinde Gök Tanrıya Kurban Töreni [Sacrifice Ceremony to the Sky God of the Beltir Turks] // Abdülkadir İnan. Makaleler ve İncelemeler. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII. Dizi – Sa. 51. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara. 1991. Sf. 215–221. (in Tur.)

İnan Abdülkadir. (1942) Bibliyografya [Bibliography] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Ocak. Cilt: 6. Sayı: 21–22. Sf. 121–126. (in Tur.)

İnan Abdülkadir. (1942) Bibliyografya [Bibliography] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Temmuz. Cilt: 6. Sayı: 23–24. Sf. 311–315. (in Tur.)

İnan Abdülkadir. (1968) Sibirya’da İslamiyetin Yayılışı [Spread of Islam in Siberia] // Necati Lugal Armağanı. Türk Tarih Kurumu Yayınlarından. Seri: VII. Sayı: 50. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968. Sf. 331–338. (in Tur.)

İnan Afet. (1971) Türk Tarih Kurumu 40 yaşında [Turkish Historical Society is 40 years old] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1971. Cilt: XXXV. Ekim. Sayı: 140. Sf. 519–529. (in Tur.)

İnan Afet. (1947) Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşuna Dair [On the Establishment of the Turkish Historical Society] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1947. Nisan. Cilt: 11. Sayı: 42. Sf. 173–179. (in Tur.)

İnan Afet. (1938) Türk Tarih Kurumunun Arkeoloji Faaliyeti [Archaeological work of the Turkish Historical Society] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1938. Ocak. Cilt: 2. Sayı: 5–6. Sf. 5–12. (in Tur.)

Köprülü Fuad. (1941) Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar [New Research on the Golden Horde] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Temmuz. Cilt: 5. Sayı: 19. Sf. 397–436. (in Tur.)

Koşay Hâmit. (1941) Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Hafriyatı. 1940 çalışmaları ve neticeleri [Turkish Historical Society Alacahöyük Excavations. 1940 studies and results] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Nisan. Cilt: 5. Sayı: 17–18. Sf. 1–8. (in Tur.)

Koşay Hâmit. (1939) Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Mevkii [The Position of Turkish Among the World Languages] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Nisan. Cilt: 3. Sayı: 10. Sf. 363–376. (in Tur.)

Ogan Aziz. (1940) 1937 Yılında Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Topkapı Sarayı Hafriyatı [Topkapı Palace Excavations Conducted by the Turkish Historical Society in 1937] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. I. Teşrin. Cilt: IV. Sayı: 16. Sf. 317–328. (in Tur.)

Olyunin S.V. (2022) Turetskoye istoricheskoye obshchestvo: u istokov sozdaniya natsionalnoy istoriografii [Turkish Historical Society: at the origins of the creation of national historiography] // Istoricheskiye i psikhologo-pedagogicheskiye nauki: sbornik statey. Minsk: RIVSh, 2022. P. 102–109 (in Rus.)

Önsöz (1937) [Prologue] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1937. 1 İkincikanun. Cilt: 1. Sayı: 1. Sf. 1–2. (in Tur.)

Özkaya Duman Olcay, Payaslı Volkan. (2018) Cumhuriyet Döneminde Modernleşmenin Kadın Simgesi: Afet İnan (1925–1938) [Female Symbol of Modernization in the Republican Era: Afet İnan (1925–1938)] // Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları. 2018/1. Cilt: 17. Sayı: 33 Sf. 65–122. (in Tur.)

Rasonyi L. (1939) Tuna Havzasında Kumanlar [Cumans in the Danube River basin] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1939. Temmuz. Cilt: 3. Sayı: 11–12. Sf. 401–422. (in Tur.)

Sergeyev V.M., Sarukhanyan S.N. (2012) Modernizatsiya i politichesky Islam v Turtsii [Modernization and political Islam in Turkey] // Politiya. 2012. № 4 (67). P. 134–151. (in Rus.)

Shlykov P. (2011) Turetsky natsionalizm v XX veke: poiski natsionalnoy identichnosti [Turkish nationalism in the twentieth century: the search for national identity] // Voprosy natsionalizma. 2011. № 1 (5). P. 135–155. (in Rus.)

Slovar inostrannykh slov (1954) / pod red. I.V. Lukhina, F.N. Petrova [Dictionary of Foreign Words / ed. I.V. Lukhina, F.N. Petrova.]. Moskva: Gos. izd-vo inostr. i nats. slovarey, 1954. 853 p. (in Rus.)

Slovar yakutskogo yazyka (1909), sostavlenny E.K. Pekarskim (1882–1907 gg.) pri blizhayshem uchastii prot. D.D. Popova i V.M. Ionova. Vyp. 2 [Dictionary of the Yakut language, compiled by E.K. Pekarsky (1882–1907) with the active participation of D.D. Popov and V.M. Ionova. Vol. 2] // Trudy Yakutskoy ekspeditsii, snaryazhennoy na sredstva I.M. Sibiryakova (1894–1896 gg.). SPb.: Tip. Imperat. akad. nauk, 1909. T. III. Ch. I. 640 st. (in Rus.)

Suleymanov A.V. (2015) Politicheskaya ideologiya Atatyurka [Atatürk's political ideology] // Vestnik Permskogo universiteta. Politologiya. 2015. № 2. P. 37–45. (in Rus.)

Suleymanova Z.A. (2017) Mustafa Kemal Atatyurk [Mustafa Kemal Atatürk] // Nauka, obrazovaniye i kultura. 2017. № 1 (16). P. 19–20. (in Rus.)

Suleymanova Z.A. (2017) Reformy Mustafy Kemalya [Reforms of Mustafa Kemal] // Nauchny zhurnal. 2017. № 2 (15). P. 40–42. (in Rus.)

Turan Şerafettin. (1988) Atatürk Milliyetçiliği [Atatürk’s Nationalism] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1988. Kasım. Cilt: 52. Sayı: 204. Sf. 849–867. (in Tur.)

Türk Tarih Kurumu Umumi Menfaatlere Hadim Cemiyetler Arasına Alındı (1941) [Turkish Historical Society was included among the Societies for General Interests] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1941. Cilt: 5. Sayı: 17–18. Sf. 175–182. (in Tur.)

Türk Tarih Kurumunun Çalışmaları. (1940) Haberler [Studies of the Turkish Historical Society. News] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. Nisan. Cilt: 4. Sayı: 14–15. Sf. 293–296. (in Tur.)

Türk Tarih Kurumunun Urfalı Eski Başkanı Vefat Etti (2017) [Former President of the Turkish Historical Society Passed Away] // Kültür Sanat. 2017. 14 Ocak. (in Tur.)

Türk Tarih Kurumunun Yeni Cemiyetler Kanununa Göre Tadil Edilerek (1940) 25.5.1940 Tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Tasdikına İktiran Eden Nizannamesi [Regulation of the Turkish Historical Society Amended According to the New Societies Law and Approved by the Government of the Republic of Turkey on 25.5.1940] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1940. Nisan. Cilt: 4. Sayı: 14–15. Sf. 297–299. (in Tur.)

Türk Tarih Kurumunun Yıllık Umumi Heyet Toplantısı (1942) [Annual General Assembly meeting of the Turkish Historical Society] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1942. Ocak. Cilt: 6. Sayı: 21–22. Sf. 127–139. (in Tur.)

Ünal Yenal. Türkiye Cumhuriyeti. (2017) Tarihi Araştırmaları [Republic of Turkey. Historical Research]. 2017. Şubat. Sf. 575. (in Tur.)

Usmanova D.M. (2018) 18-y Turetsky istorichesky kongress [18th Turkish Historical Congress] // Gasyrlar avazy – Ekho vekov. 2018. № 4. S. 193–199. (in Rus.)

Yüceer Nâsır. Türk Tarih Kurumu (2024) [Turkish Historical Society] // [Electronics Resource] URL: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turk-tarih-kurumu/ [Қаралу күні: 2024 ж. 14 маусым] (in Tur.)

Yücel Yaşar. (1984) Türk Tarih Kurumu İlk Bilim Kurulu Açış Konuşması [Turkish Historical Society First Science Board Opening Speech] // Türk Tarih Kurumu. Belleten. 1984. Cilt: XLVIII. Temmuz-Ekim. Sayı: 191–192. Sf. 375–380. (in Tur.)

Zhigulskaya D.V. (2022) Yazykovye reformy v ranneRespublikanskoy Turtsii kak chast protsessa natsionalnogo stroitelstva [Language reforms in early Republican Turkey as part of the nation-building process] // Sovremennye vostokovedcheskiye issledovaniya. 2022. № 4 (3). P. 70–76. (in Rus.)

[1] Морякова М.Т. *[2]Смагулов Б.К.
[1] Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,
[2] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,
E-mail: [1]malika-94kz@mail.ru, [2]bolat.smagulov.76@list.ru

СОЗДАНИЕ ТУРЕЦКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА В ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ИСТОРИЯ И ИДЕОЛОГИЯ (НАЧАЛО 30-Х ГГ. XX В.)

Аннотация. Статья посвящена исследованию основных этапов и идеологии становления в начале 30-х гг. XX в. одного из крупнейших научных обществ Турции – Турецкого исторического общества, имеющего конституционный статус общества по научному изучению и популяризации турецкой культуры и истории. В ходе проведенного исследования авторы пришли к выводу, что созданное при прямом участии государства Турецкое историческое общество заложило основные научные направления и тематику исторических, археологических и этнографических исследований в стране. Стремление турецкого общества к поиску своих исторических и этнических корней стимулировало интерес к изучению не только истории доосманской и досельджукской Турции, но и истории и этнографии тюркских народов Центральной Азии и Сибири. Это нашло свое отражение в тематике исследований турецких ученых, организации переводов на турецкий язык научных работ исследователей из других стран по истории и этнографии родственных народов, регулярном ознакомлении научной общественности с исследованиями по указанной тематике в других странах, в первую очередь в СССР. Создание Турецкого исторического общества создало благоприятные условия и для складывания национальной историографии по истории Турции.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта BR20281006 «Страны Востока в фокусе геополитических изменений: новые вызовы и перспективы для Казахстана в историческом и современном дискурсе».

Ключевые слова: Турецкое историческое общество, история Турции, Мустафа Кемаль Ататюрк, реформы в Турции, турецкая историческая наука, научные проблемы, история тюркских народов, идеология.

[1] Moryakova M.T. *[2]Smağūlov B.Q.
[1] Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,
[2] R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan,
E-mail:[1] malika-94kz@mail.ru, [2]bolat.smagulov.76@list.ru

ESTABLISHMENT OF THE TURKISH HISTORICAL SOCIETY IN THE REPUBLIC OF TURKEY: HISTORY AND IDEOLOGY (EARLY 30S OF THE TWENTIETH CENTURY)

Abstract. The article is devoted to the study of the main stages of formation and ideology in the early 30s. XX century one of the largest scientific societies in Turkey – the Turkish Historical Society, which has the constitutional status of a society for the scientific study and popularization of Turkish culture and history. In the course of the study, the authors came to the conclusion that the Turkish

Historical Society, created with the direct participation of the state, laid down the main scientific directions and topics of historical, archaeological and ethnographic research. The desire of Turkish society to search for its historical and ethnic roots stimulated interest in studying not only the history of pre-Ottoman and pre-Seljuk Turkey, but also the history and ethnography of the Turkic peoples of Central Asia and Siberia. This was reflected in the research topics of Turkish scientists, the organization of translations into Turkish of scientific works of researchers from other countries on the history and ethnography of related peoples, and the regular familiarization of the scientific community with scientific research on these topics in other countries, primarily in the USSR. The creation of the Turkish Historical Society created favorable conditions for the formation of a national historiography on the history of Turkey.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR20281006 «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions».

Keywords*:* Turkish Historical Society, history of Turkey, Mustafa Kemal Atatürk, reforms in Turkey, Turkish historical science, scientific problems, history of Turkic peoples, ideology.

Информация об авторе:

Морякова Малика Темирхановна, PhD докторант, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Морякова Малика Темирхановна, PhD докторант, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан.

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about author:

Moryakova Malika Temirkhanovna, PhD doctoral student, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology of Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Smağūlov Bolat Qudaibergenuly, Candidate of Historical Scienses, PhD (History), R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studies of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 4 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 13.13.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.146

***[1]Ілиясқызы Д.** **[2]Сауданбекова Ш.Т.**
[1,2]Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]iliyaskyzy@gmail.com, [2]saudanbekova.shynar@gmail.com

ОҢТҮСТІК КОРЕЯДАҒЫ ҮЙЛЕНУ ТОЙ РӘСІМДЕРІНІҢ ЧОСОН ДӘУІРІНЕН БАСТАП ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒА ДЕЙІНГІ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аңдатпа. Чосон әулетінің кезінде үйлену тойы көптеген рәсімдерден тұрды. Олардың көпшілігі бүгінде ұмытылғанымен, кейбіреулері өзгертілген түрде болса да сақталған. Бұл мақаланың мақсаты: корей халқының үйлену рәсімдерінің Чосон дәуірінен (1392-1910) бастап қазіргі уақытқа дейінгі эволюциясын зерттеу. Неке қию рәсімдерін өткізудегі елеулі өзгерістерге әсер ететін ішкі және сыртқы факторлар зерттелді. Осылайша, «экономикалық ғажайып» кезеңінде Оңтүстік Корея үкіметі ысырапшылдықпен күресу саясатын жүргізді, көптеген дәстүрлі рәсімдер мемлекеттік реттеудің объектісіне айналып, ең алдымен ысырап етуді азайтуға бағытталды. Осы мақсатта дәстүрлі тойдың түрленуіне, жеңілдетілуіне әсер еткен заңдар талданды. Сыртқы әсер етуші факторлар ретінде жаһандану үдерісі мен Батыс елдеріндегі заманауи неке қию рәсімдерін байқауға болады. Гипотеза: корей халқы дәстүрлі үйлену тойын сақтап қалды, бірақ оның бірқатар элементтері ішінара заманауи батыс үлгілерінің әсерінен өзгеріске ұшырады. Авторлар соңғы 5–6 онжылдықта айқын динамикасын көрсеткен үйлену тойларының дәстүрлі және жаңа формаларына тоқталды. Зерттеу әдістері: бұл жұмыста тарихи және антропологиялық зерттеу әдісі, жалпы теориялық әдістер (анализ, синтез, абстракциялау), құжаттар мен дереккөздерді талдау әдістері қолданылады. Нәтижесі: автор Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі және қазіргі үйлену тойларына салыстырмалы талдау жүргізді. Автор қазіргі таңда Оңтүстік Кореядағы үйлену тойының өзгеруіне жаһандану үрдісі қатты әсер етіп жатыр деп есептейді. Үйлену тойының ғұрыптарының қазіргі қоғамдағы орны айқындалды. Кореядағы үйлену той рәсімдері үкімет тарапынан қадағаланып отыр.

Түйін сөздер: жаһандану, дәстүрлі мәдениет, Чосон әулеті, үйлену той рәсімі.

Кіріспе

Қазіргі таңда әр халық жаһандану кезеңін бастан кешіп, әр мемлекет өзінің ұлттық бірегейлігі мен дәстүрін сақтап қалу үшін өз саясатын жүргізіп жатыр. Дәстүрлі құндылықтар дағдарысы жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтап қалу аса өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Оңтүстік Корея жаһандану үдерісін көне дәстүрмен тиімді ұштастырып келе жатқан мемлекеттердің бірі. Қазіргі заманда жаһандану үрдісі әсерінен Оңтүстік Корея мәдениетінің өзгеру қарқыны жоғары болғанына қарамастан, адам өмірінің негізгі кезеңдерінің рәсімдерін өткізу қажеттілігі әлі күнге дейін сақталуда. Осы ретте «Өмірлік төрт рәсім» деп аталатын рәсімдерінің бірі үйлену той рәсіміне талдау жүргізіп, корей халқының – дәстүрлі (Чосон заманынан бері) және модернизацияланған (жаһандану дәуірінде пайда болған) үйлену той рәсімін зерттеп, корей қоғамындағы іздерін айқындайтын боламыз.

1392 жылы Корея аумағында Чосон әулеті билікке келіп Корё әулетінің философиясы мен діні болған буддизмге қарсы жаңа идеология ретінде неоконфуцийшілдік орнады. Содан бері үкімет неоконфуцийшілдік негізінде күнделікті өмір салттарын өзгертіп, адамдарды жаңа ғұрыптық форманы ұстануға мәжбүрледі. Кореяның ең конфуцийшіл елге айналуы негізінен оның әдет-ғұрыптары мен ұлттық дәстүрлерінен көрініс табады. Әсіресе, «Өмірлік

төрт рәсім» gwanhonsangje (관혼상제) конфуцийлік жүйеге негізделіп 20 ғасырға дейін сақталған. Адамның өміріндегі негізгі «Төрт рәсім»: кәмелетке толу рәсімі gwallye (관례), үйлену той рәсімі hollye/garye (혼례/가례), жерлеу рәсімі sangrye (상례) және еске алу рәсімі jerye (제례). Осы рәсімнің әр бастапқы буынының жинағынан gwanhonsangje (관혼상제) «Өмірлік төрт рәсім» деген сөз шыққан. Чосон дәуірінде (1392-1897) кәмелет жасқа толу рәсімі, неке қию рәсімі, қайтыс болған кезде орындалатын рәсімі және ата-бабаны еске алу рәсімі ережеге сай орындалған. Бұл рәсімдердің орындалу тәртібі «Төрт рәсімнің нұсқаулығы» немесе Saryepyeollam (사례편람, 四禮便覽) деп аталатын нұсқаулықта көрсетілген. Кәмелеттік жасқа толу рәсімі кезінде ер балалар ер жеткен шақта шаштарын төбелеріне түю рәсімі орындалған еді. 1895 жылы Кабо реформаларына байланысты ерлердің шаштарын қысқартуға бұйрық берілгендіктен, рәсімнің жоғалуына алып келді. (Джарылгасинова Р. Ш. и дрг, 1989: 81). Біртіндеп өзгеріске ұшыраған рәсімдердің бірі неке қию кезінде орындалатын рәсімдер. Дәстүрлі рәсімдер әлі күнге дейін сақталғанымен, корей халқының басым бөлігі «Үйлену тойларының жаңа үлгіде» өткізілуін қалайды. Жерлеу және ата-бабаларды еске алу рәсімі бүгінгі күнге дейін сақталып, орындалып келеді. Бұл екі рәсім аз ғана өзгеріске ұшыраған. Жаңа конфуцийлік рәсімдер корей халқының дәстүрлі үйлену рәсімдеріне көптеген өзгерістерді алып келді. Конфуцийшілдік жүйе әйел мен ердің дәрежесі тең емес екендігін, патриархаттың абсолютті билігін корсетті. Конфуцийшілдіктің ықпалымен еркін танысу дәстүріне тыйым салынды, кейде 29 жастағы қыздардың үйінде неке қию рәсімдерін өткізу ұят деп санап рұқсат етілмеді. Бұрынғы кезде Корей халқы үйлену тойын екі адамның бірігуі емес, екі отбасының бірігуі деп санаған. Некенің мәні: отбасының дәстүрін жалғастырып, ата тегіне кір келтірмей даңқын көтеру деп есептеген. Сол себепті, отбасы дәрежелері тең емес екі жастың отау құруы, яғни ақсүйектердің қарапайымдармен некелесуі мүмкін емес болған. (Ионова Ю.В., 1982: 56). Бұл мақаланың мақсаты корей халқының үйлену рәсімдерінің Чосон дәуірінен (1392-1910) бастап қазіргі уақытқа дейінгі эволюциясы мен неке қию рәсімдерін өткізудегі елеулі өзгерістерге әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды зерттеу болып табылады. «Экономикалық ғажайып» кезеңінде корей үкіметі ысырапшылдықпен күресу саясатын жүргізіп, көптеген дәстүрлі рәсімдер мемлекеттік реттеудің объектісіне айналды. Осы мақалада дәстүрлі тойдың түрленуіне, жеңілдетілуіне әсер еткен заңдар талданды. Сыртқы әсер етуші факторларды жаһандану үдерісі мен батыс елдеріндегі заманауи неке қию рәсімдерін байқауға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында жинақталған материалдарға интерпретация жасағанда талдау, синтездеу, абстракциялау әдістерінен басқа, корей халқының Чосон дәуірінен бастау алған дәстүрлі үйлену той рәсімдерін зерттеуде тарихи антропологиялық әдіс қолданылды. Дәстүрлі үйлену тойы мен қазіргі заманауи неке қию рәсімдерінің айырмашылығын талдауда салыстырмалы әдіс қолданылды. Рәсімдердің өзгеріске ұшырауына әсер еткен үкімет тарапынан қабылданған заңдарды талдауда құжаттық зерттеу әдісі қолданылды. Зерттеу мақсатына жету үшін автор 1969 жылғы «Отбасылық әдет-ғұрыптар стандарттары туралы заң», 1973 жылғы «Отбасылық әдет-ғұрыптар туралы заң», 1993 жылғы «Отбасылық әдет-ғұрыптар туралы заң», 1999 жылғы «Салауатты отбасы рәсімдерін орнату және қолдау туралы заң» құжаттарына талдау жүргізді. Үйлену той рәсіміне әсер еткен сыртқы факторларды зерттеуде дереккөздерді талдау әдісі қолданылды.

Талқылау

Чосон дәуіріндегі корей халқының үйлену тойы рәсіміне қытай мәдениетінің әсері. Чосон дәуірінде корей үйлену тойын өткізу рәсіміне қытай халқының әсері болды. Бұл негізінен қытай мәдениетінен бастау алған конфуцийлік ілімді корей халқының қолданысқа енгізуінен бастау алды. Чосон аумағында конфуций ілімі үстемдік еткендіктен, үйлену тойы қытай халқының салт-дәстүрлеріне негізделіп орындалған. «Рәсімдер кітабына» (Yegi, корей тілінде 예기) сәйкес, қытайдың дәстүрлі үйлену той алдында орындалатын рәсімдер «Үш хат пен алты рәсім» (三书六礼 san shu liu li немесе Samseo Yukrye, корей тілінде 삼서육례) деп аталатын рәсімдерді қамтыды. Үш хат дегеніміз: күйеу жігіттің қалыңдықтың отбасына неке құру жайлы ұсыныс хаты (pin shu 聘书); күйеу жігіттің отбасы үйлену тойына аз уақыт қалғанда сыйлықпен бірге жіберілген хаты (li shu 礼书); үйлену тойы күні күйеу жігіттің отбасы қалыңдықты қабылдағаны туралы хабарлайтын хат, тойға шақыру хаты (ying qin shu 迎亲书). (Ahn In-hee, 2021: 7).

Чу Цзы жазған «отбасылық рәсім» деп аталатын жазбадан алты рәсім жайлы біле аламыз. Олардың корей тіліндегі транслитерациялары:

Napchae (납채, 納采): қалыңдықтың үйіне үйлену туралы ұсыныс жіберу;

Munmyeong (문명, 問名): қалыңдықтың ата-тегі мен анасының отбасы туралы сұрап білу;

Napgil (납길, 納吉): неке құруға қолайлы күнді болжап таңдау;

Napjing (납징, 納徵): екі отбасының бір-бірімен сыйлықтар алмасуы;

Cheonggi (청기, 請期): той күнін белгілеп, тойға шақыру хатын жіберу;

Chinyeong (친영, 親迎): күйеу жігіттің қалыңдықтың алдынан өтуге келгенде орындалатын рәсім.

Munmyeong (문명) және cheonggi (청기) сияқты кейбір рәсімдер күрделі болып, әрі уақытты ұзақ алатындықтан уақыт өте келе рәсімдер тізімінен шығып, орындалмайтын болды. Үйлену тойының алты рәсімі төрт рәсімге қысқартылды. Чосон дәуірінде өмір сүрген ғалым Ли Дже рәсімдердің орындалу тәртібінің жеңілдетілген нұсқасын жазған. Бұл салт-дәстүрлер жинағы рәсімдерді ретімен өткізуге пайдаға асты. (Ahn In-hee, 2021: 8). Чосон әулеті кезінде үйлену тойының қысқартылған төрт рәсімі:

Euihon (의혼): үйлену тойы туралы келіссөздер жүргізу және талқылау;

Napchae (납채): ресми ұсыныс жіберу және күнді белгілеу (Napchae(납채) мен Munmyeong (문명) біріктіру);

Nappye (납폐): қалыңдыққа сыйлықтар жіберу (napgil (납길), napjing (납징), cheonggi (청기) біріктіру);

Chinyeong (친영): күйеу жігіттің қалыңдықты алып кетуге келгенде орындалатын рәсім.

Кореяда бұрынғы кезде екі жастың келісімін сұрамай, екі жақтың отбасы алдын-ала келісу арқылы некелесу дәстүрі болған. Ең маңызды себептердің бірі - ата-бабаларға табыну мен отбасылық текті сақтауға ерекше мән беретін конфуцийлік жүйенің орнауы. Сондықтан, екі жастың қалауына қарағанда, текті сақтап артынан ұрпақ қалдыруына көбірек мән берген. Осылайша, неке ерлі-зайыптылардың өз еркімен емес, тиісті екі отбасының басшыларының келісімімен жасалған. Қалыңдық пен күйеу жігіттің некеге дейінгі кез келген қарым-

қатынасына қатаң тыйым салынды. Көбінесе қалыңдық пен күйеу жігіт алғаш рет неке қию рәсімінде кездескен.

Корей халқының дәстүрлі үйлену рәсімі екі негізгі кезеңнен тұрады: үйлену той алдында орындалатын – дайындалу рәсімдері және үйлену той күні тікелей орындалатын – неке қию рәсімі. Дайындалу рәсімі кезінде болашақ күйеу жігіт пен қалыңдықтың отбасы үйлену тойы жайлы талқылайды, екі жақ келіскеннен кейін күйеу жігіттің отбасы қалыңдықтың отбасына ресми түрде хат жіберіп, үйлену той күнін белгілеген. Корей халқының дәстүрлі үйлену той кезінде орындалатын рәсімдер келесі ретпен орындалады: Hondam (혼담) рәсімі – үйлену той туралы талқылау, той алдында екі жақтың бір-біріне сәйкестігін тексеру, gunghap (궁합) рәсімі – ғаламды құрайтын бес элемент негізінде екі жастың туған күні мен уақытын талдап, ерлі-зайыптылардың бақытты немесе бақытсыз болатындығын алдын ала болжау, күйеу жігіт жақтан өкілдердің қалыңдықтың отбасына баруы, Saju (사주) екі жастың бір-біріне сәйкес келетіндігін туған күндеріне қарап болжау, той күнін белгілеу (Ahn In-hee, 2021: 9).

Корей халқының Чосон дәуіріндегі үйлену той рәсімдерінің жүргізілу реті. Нақты үйлену рәсіміне апаратын алғашқы қадам – euihon (의혼), оны неке туралы келіссөздер жүргізу мен талқылау деп аударуға болады. Екі жақтың отбасы арасында неке жайлы келіссөздер жүргізіледі. Бұл рәсім ресми түрде euihon (의혼) деп аталғанымен, сонымен қатар көбіне таныс hondam (혼담) термині де қолданылады, бұл сөзбе-сөз аударғанда «неке туралы пікірлердің өзгеруі» дегенді білдіреді. Бұл рәсім кезінде екі жақтың отбасы бар жақсы қасиеттерін ашып көрсетуге тырысқан, өйткені тойдың болуы немесе болмауы осы келіссөз жүргізу кезінде белгілі болған. Бұрынғы кезде екі жақтың отбасы болашақ күйеу жігіт пен қалыңдық және олардың отбасы жайлы толық мәлімет жинап келуге арнайы өз адамдарын жіберген. Күйеу жігіттің отбасы мүшелерінің бірі болашақ қалыңдықтың ауылына барып, ол туралы мәліметтер жинаған. Кейде тергеп барған кісі қалыңдықтың отбасының некеге қатысты шынайы ниетін білу үшін болашақ күйеу жігіт туралы жалған әңгіме таратқан. Екі отбасының мәртебесі неғұрлым жоғары болса, тергеу соғұрлым күрделі болады. (Лим Э.Х., и дрг, 2015: 20). Бастапқыда екі жақ болашақ қалыңдық пен күйеу жігіттің жасы, білімі мен жұмыс орнынан бастап, мінезі мен ерекшеліктеріне дейін егжей-тегжейлі бөлісетін. Осы ретте басқалардың пікірін ескерудің ең жақсы уақыты болды. Өйткені, жұрт алдында жағымсыз атқа ие болған қалыңдықты немесе күйеу жігітті қабылдауды жөн көрмеген. Бұл келіссөз кезінде тойдың болуы немесе тойдың болмауы шешіледі. Екі жас жайлы ғана емес, сонымен қатар отбасылық мәселелер де талқыланатын еді, өйткені неке тек екі жанның ғана емес, сонымен бірге екі жақ отбасының бірігуі деп есептелінген. Отбасының байлығы, әдет-ғұрпы және отбасы тарихы, сонымен бірге денсаулықтары жайлы мәліметтерге дейін бәрі ескерілетін болатын. Кейбір отбасы болашақ қалыңдықтың үйіне өз туыстарының бірін бір кесе су сұратып, қыдырып барған саяхатшы ретінде барып тексеріп келуін сұраған. Бұл болашақ қалыңдық бейтаныс адамның алдында қалай әрекет ететінін білу үшін жасалынған кішігірім сынақ еді. Неке келіссөздерін жүргізген кезде екі жақ отбасы да жақсы жақтарын көрсетуге тырысқан еді, өйткені келіссөз бұзылған жағдайда болашақта басқа отбасымен келіссөз жүргізу қиындыққа соқтырған еді.

Napchae (납채) *ресми ұсыныс жіберу және күнді белгілеу* **рәсімі.** Барлық келіссөздер аяқталғаннан кейін ресми ұсыныс жіберіліп, үйлену той болатын күні белгеленетін кезең *Napchae* (납채) деп аталады. Бұл терминнің өзі: жауапты күтіңіз, яғни қалыңдықтың шешімі дегенді білдіреді. Мәміле екі жақтың алғашқы келісімімен басталғанымен, соңғы сөзді

қалыңдықтың отбасы берген. *Napchae* (납채) ресми ұсыныс болғандықтан, хатты мүмкіндігінше ресми түрде жазады. Бастапқыда жіберілетін ұсыныс хатын napchaeseo (납채서) деп аталады. Қытай халқында үйлену тойы кезінде үш ресми хат жіберсе, корей халқы алты ресми хат жіберген екен. Оны болашақ күйеу жігіт үйінің үлкендері жазуы керек еді, яғни әкесі немесе атасы. Хат болашақ қалыңдықтың отбасының ең үлкен мүшесіне – әкесіне, атасына немесе ағасына жіберілетін. Ақ түсті қағазға хат жазып оны қызыл және көк түсті жібекпен орап, көк және қызыл түсті жіптермен байланып, сыртына ақ қағазға «аулақ ұстаңыз» деген мағынаны білдіретін geunbong (근봉) сөзі жазылып мөрленеді. Қызыл және көк түстер Корей мәдениетіндегі маңызды түстердің бірі болып есептелінеді. Көк түс Иньді, қызыл түс Яньді бейнелеп, үйлесімділіктің нышаны деп саналады. Ер мен әйелдің бір-бірімен үйлесімділікте болуы, бақыттың кілті деп санаған (Kim, Jong Kun, 2015: 35).

Күйеу жігіттің отбасы болашақ қалыңдықтың үйіне ресми ұсынысты хабарлауға ер адамды, әдетте күйеу жігіттің ағасын saja (사자) етіп тағайыдап жібереді. Saja (사자) ресми киімін киіп, қасына бірнеше қызметшілерді ертіп ағаштан жасалған қазды (기러기) алып қалыңдықтың үйіне келеді. Оларды қалыңдықтың әкесі ресми киімін киіп, қақпаның алдына шығып қарсы алады. Saja (사자) ресми түрде ұсыныс жасап келгендігін айтып, жауапты қақпаның сыртында күтетін. Қалыңдықтың отбасы келісімін берген жағдайда, saja (사자) солтүстікке қарап екі рет иіледі. Келген кісілерді қалыңдықтың отбасы дастархан жайып тәтті тағам мен сусындар ұсынады. Saja (사자) күйеу жігіттің отбасына оралып, napchaeseo (납채서) хатына жауабы жазылған ресми хатты dapryе(답례서) ұсынады, хатта күйеу жігіттің туған жылы, айы, сағатын, яғни Saju (사주) жазып жіберуін өтініп сұрайды. Корейлер қалыңдық пен күйеу жігіттің болашақ өмірін Saju (사주) деп аталатын төрт тірекке (туған жылы, айы, күні және сағаты) қарап болжауға болатындығына сенгендіктен, екі отбасы да көріпкелдің үйіне барып екі жұптың бір-біріне сәйкес келетіндігін анықтаған. Бұл салт gunghap (궁합) деп аталады. Ерлі-зайыптылардың сәйкестігі әдетте туған жылы, айы, күні және сағаты бойынша болжанады, ескі Қытай философиясына сәйкес ohaeng (бес элемент) деп аталатын бақыт, гүлдену және табысқа жету мүмкіндігі қандай екенін білген. Gunghap (궁합) кезінде екі жақтың сәйкес келмейтіндігі жайлы көріпкелдің болжамы көбінесе қарым-қатынастарды бұзуға себеп болған. (Kim, Jong Kun, 2015: 37). Егер екі жастың бір-біріне сәйкес келетіндігі болжалып айтылса, екі жақ неке туралы келісімге келсе, күйеу жігіттің отбасы болашақ қалыңдықтың үйіне ресми түрде некеге тұру туралы ұсыныс хатын жібереді. Бұл хатты алған бойда қалыңдық үйі күйеу жігіттің отбасына үйлену күнін белгілеп, хат арқылы хабарлайды. Бұл рәсім *taekil* (택일) деп аталып, «күнді белгілеу» дегенді білдіреді. Неке қию рәсімі әдетте қыс пен ерте көктемнің арасында өтетін: бұл егіншілер демалатын және егін орағы біткен кез, сондықтан рәсімге арналған ас көп болатын. Сонымен қатар, суық ауа-райы ең жақсы уақыт болды, өйткені рәсім кезінде тағамның бұзылуы қаупі аз болды.

Nappye (납폐) *қалыңдыққа сыйлықтар жіберу рәсімі.* Той күні белгіленгеннен кейін қалыңдықтың үйіне күйеу жігіттің отбасы сыйлықтарын жіберуге дайындалған. **Nappye (납폐)** – күйеу жігіттің қалыңдық үйіне қызын тұрмысқа беруге рұқсатын бергені үшін

алғысын білдіретін рәсім. Той сыйлықтары салынған сандықты *ham* **(함), яғни кәдесый деп атайды, оның** ішіне көк және қызыл түсті жібек мата мен зергерлік бұйымдар және үйлену тойына қажетті басқа да заттарды салып жіберген. *Ham* **(함)** кәдесый салынған сандықты алып жүретін кісіні *hamjinaebi* (함진애비) деп атаған. Кейбір аймақтарда сандықты songbok (송복) деп атаған. Той алдында жіберілетін сандық ішінде қалыңдық той киімі, көрпе, жібек, мақта, зергерлік бұйымдар, шарап, күріш, тәттілер сияқты әртүрлі заттар салынған. Сандықтың ішіне міндетті түрде екі хат салынуы тиіс болған: nappyeseo (납폐서) үйлену тойына сыйлық хаты және *honseoji* (혼서지) неке қию туралы ресми хат. Хатты қызыл түсті жібек матаның ішіне орап салып жіберген. *Honseoji* (혼서지) неке қию туралы хатты ежелде қалыңдық адал болуды ант етіп дүниеден озғанша сақтаған хатты сақтап жүрген, қайтыс болған кезде хатты қабірге салып қалыңдықпен бірге жерлеген. (Kim, Jong Kun, 2015: 39). Кәдесыйды алып келген кәсілерді қалыңдықтың отбасы қуанышпен күтіп алып, дастарханда тағамдар мен сусындар қойып қарсы алған. Жергілікті әдет-ғұрып бойынша қалыңдықтың анасы кәдесыйды қабылдап ашады, бірінші шығарған жібектің түсі ерлі-зайыптылардың болашақ тұңғыш перзентінің жынысын анықтайды деп сенген: қызыл түсті жібек матасын бірінші алып шықса ұл, ал көк түсті жібек болса қыз болады деп болжаған.

Үйлену тойына дайындық. Корей халқы үйлену той салтанатын өткізуге үлкен дайындық жүргізген.Үйлену тойы қалыңдықтың үйінде өткен, сондықтан тойдың алдында қалыңдықтың отбасы неке қию рәсіміне көптеген заттарды дайындауға мәжбүр болған. Чосон дәуірі кезінде қалыңдықтың үйінің артына үлкен төсеніш төселініп, шымылдық орнатылып, ортасына қалыңдық пен күйеу жігіттің рәсімдерін орындауға арналған chonansang (전안상) деп аталатын арнайы үстел қойған. Рәсімді өткізуге арналған chonansang (전안상) үстел үстіне келесі заттарды қоюға тиіс болған: қызыл және көк түсті матамен оралған қызыл және көк түсті шырақтар, қарағай бұтағы немесе бамбуктың бұтағы, каштан, зизифус (құрманың бір түрі), күріш, тауық пен қораз. Сонымен қатар қызыл бұршақ пен шарап дайындалған. Қарағай мен бамбук мәңгілік сүйіспеншілік пен адалдықты білдірсе, каштан, зизифус (құрманың бір түрі) және тауықтар құнарлылықтың символы болып саналады. Қызыл бұршақ қалыңдық пен күйеу жігітті зұлым рухтардан қорғайды деп санаған. Көк пен қызыл түс – әлемнің үйлесімділігінің нышаны. Сонымен қатар міндетті түрде ағаштан жасалынған екі қазды қою қажет. Ағаштан жасалынған екі қазды үйлену тойы күні күйеу жігіт қалыңдықтың анасына алып келіп беруі керек. Ағаш қаз – адалдықтың, шынайылықтың символы болып есептелінеді. (Joo Young-ha and etc, 2021: 150). Үстел үстіне қайнатылған күріштен жасалынған құс пішінді тағамдар қойылады. Үстелдің жанына тазарту рәсімін өткізуге арналған су қойылады.

Chinyeong (친영) *күйеу жігіттің қалыңдықтың үйіне келген кезде орындалатын рәсім.* Бұл үйлену тойының ең соңғы және ең ұзақ кезеңі, бұл рәсімге салтанатты той кіреді. Chinyeong **(친영)** қалыңдық пен күйеу жігіттің бір-бірімен алғаш кездесу рәсімі. Chinyeong **(친영)** термині көбінесе патшалар отбасына қатысты үйлену тойында қолданылатын термин болған, жалпыға ортақ daerye **(대례)** термині қолданылады. Бұл рәсімді екіге бөліп қарастырсақ болады: қалыңдықтың үйінде орындалатын рәсім daerye **(대례)**; күйеу жігіттің үйінде орындалатын рәсім hurye **(후례)**.

Той күні қалыңдықтың үйінде орындалатын daerye (대례) рәсімі. Daerye (대례) – күйеу жігіттің қалыңдықтың үйіне келген кезде орындалатын рәсімдер. Үйлену тойы күні орындалатын маңызды рәсімдер: chohaeng (초행), jeonanjirye (전안지례), gyobaejirye (교배지례) және habgunjirye (합근지례). Күйеу жігіт қалыңдықтың үйіне келіп орындайтын алғаш рәсімі jeonanjirye (전안지례) деп аталады, яғни қалыңдықтың анасына қызыл матаға оралған ағаш қазды ұсынып, адал болуға ант етеді. Қаздар адалдық пен тазалықтың символы болып есептелінген. Қазды жоғалтып алмас үшін немесе қаздың жұмыртқасы көп болсын деген ниетпен анасы қазды алып етегіне жақсылап орап алады. Содан кейін оны (күріш) құмыраға салады немесе қалыңдық күтіп отырған бөлмеге алып келіп, бірінші баланың жынысын болжау үшін оны алдына лақтырады. (Joo Young-ha and etc, 2021: 152). Бірінші рәсім орындалып болғаннан кейін қалыңдық бөлмеден шығып, арнайы рәсімдерді орындауға алдын ала дайындалып қойған үстел қойылған chonachong (전안청) деп аталатын жерге келеді. Күйеу жігіт үстелдің шығыс жағына, ал қалыңдық батыс жағына шығып бір-біріне қарап иіліп тағзым ету gyobaejirye (교배지례) рәсімінен басталып, habgunjirye (합근지례) рәсімімен аяқталады, яғни қолды жіппен байлап, шарап ішумен немесе жіппен байланған кеселерді алмастыру рәсімі. Рәсім аяқталғаннан кейін қалыңдық пен күйеу жігіт бірге отырмайды, екеуі екі бөлек жаққа орналасады. Тойға келген қонақтар аулада жайылған дастарханнан дәм татып, қуаныштарымен бөліседі.

Күйеу жігіттің үйінде өткізілетін үйлену тойынан кейін орындалатын hurye (후례) рәсімі. Күйеу жігіт үйінде орындалатын рәсімдердің бірі – тазартуға арналған рәсімдер. Кореяда қалыңдық үйге кірер алдында, есік босағасында өртеніп жатқан сабанды теуіп кірген. Кейде қалыңдыққа қызыл бұршақ немесе тұз лақтырылады. Бұл рәсімдер зұлым күштерден аулақ болуы үшін жасалынған. Hyongurye (현구례) немесе paebek (폐백) деп аталатын рәсім кезінде қалыңдық күйеу жігіттің үйіне келіп, өзімен бірге дайындап алып келген піскен тауық етін, каштан, жеміс-жидектер мен басқа да тағамдарды дастархан үстіне қойып, күйеу жігіттің ата-анасы мен туыстарына иіліп тағзым еткен. Қалыңдықтың сәлемін қабыл алған күйеу жігіттің ата-анасы ризалығын танытып, жақсы тілектерін айтып қалыңдықтың етегіне каштан мен тәттілерді тастап «көп ұлды бол» деп батасын берген. Сыйлық ретінде қалыңдық күйеу жігіттің әкесіне зизифус жемісін (құрманың бір түрі), ал анасына кептірілген етті сыйлайды. Sadangchambe (사당참배) рәсімі «ата-бабаларға тағзым ету» дегенді білдіреді. Бұл рәсімнің мақсаты, жас жұбайлардың шаңырақты құрғаннан кейін ата-бабаларын еске алып тағзым етіп, өсіп-өнулерін сұрау болған. (Joo Young-ha and etc, 2021: 154).

Үйлену тойынан кейін қалыңдықтың ата-анасының үйіне алғаш рет қонаққа бару рәсімі – geunchin (근친) деп аталады. Қазіргі кезде қалыңдық ата-анасының үйіне бір аптадан кейін бара алатын болса, ерте кезде қалыңдық алғашқы егін жиналғаннан кейін туыстарына күріштен жасалынған нан мен шарапты алып бараған.

Корей халқының дәстүрлі үйлену той рәсімдерінің өзгеріп, бүгінгі күнде сақталуы. Рәсімдердің қысқаруына әсер еткен факторлары. Корей халқы отбасын құру жауапты, өте маңызды қадам деп есептейді. Некені құру екі адамның ғана емес, екі жанұяның бірігуі деп қарайды. Бүгінгі күнде екі жас өздері отау құрамыз деп шешім қабылдағанымен, бірінші ата-анасына хабарлап келісімін алады. Корей халқының дәстүрлі үйлену тойы бірнеше күрделі рәсімдерден тұрған. Уақыт өте келе көптеген ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен өзгеріске ұшырады. Қазіргі кезде Оңтүстік Кореяда үйлену дәстүрі қарапайым түрде өтеді

және ерлі-зайыптылардың көпшілігі үйлену тойларын Чосон дәуірі кезіндегідей үйде емес неке қию сарайларында өткізгенді қалайды. Үйлену тойы екі бөлімнен тұрады, яғни бірінші ресми бөлімі заманауи түрде өтсе, екінші бөлімі кішігірім бөлемеде жарты сағаттай уақыт ішінде дәстүрлі түрде рәсімдердің орындалуымен өтеді. Қонақтар жас жұбайларға сыйлықты ақшалай беріп, неке сарайында арнайы жайылған дастарханнан тамақтанып кетеді.(Joo Young-ha and etc, 2021: 155). Кореяда қазіргі кезде мемлекет үйлену тойларында рәсімнің дәстүрлі түрде орындалуын қатаң түрде қадағалап отырады.

Ежелгі Корей халқы қатаң ұстанған күрделі рәсімдердің бүгінгі күнде қандай өзгерістерге ұшырағандығын және оған қандай факторлар әсер еткендігін талқылап зерттейміз.

1.1397-1910 жылдары Чосон әулеті билеген кезең. 1910-1945 жылдары Корей халқы егемендігінен айырылып, Жапония империясының отарына айналып, билік жапондықтардың қолында болды. Жапонияның модернирнизациялау, отарлау саясаты корей дәстүрлі мәдениетіне айтарлықтай өзгерістер алып келді, сонымен қатар үйлену тойы да өзгеріске ұшырап заманауи түрде өткізілетін болды.

2. Қазіргі уақытта «Өмірлік төрт рәсім» Корей халқының өмірінде әлі күнге дейін маңызды орын алады, бірақ рәсімнің орындалу тәртібі қысқарып өзгеріске ұшыраған. 1945 жылы Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Корей халқының өз бостандығын алып, Корея Республикасы құрылғаннан кейін елді жаппай еуропалықтандыру басталды. Корей халқының Үкіметі Оңтүстік Кореяның экономикалық жағдайын жақсарту үшін 1945-1987 жылдары модернизациялау саясатын жүргізді. Үкімет басшылары АҚШ-тан білім алғандықтан, модернизациялау, вестернизациялау саясатын қолдап, Батыстың мәдениетін дәріптеп, дәстүрлі мәдениетті ұстану артта қалғандық деп санады. Осы кезеңде ежелгі конфуцийшілдік дәстүр ұмытыла басталды.

3.1960 жылы «Экономикалық ғажап» кезеңінде рәсімдерді орындауда ысырапшылдықпен күресу үшін Үкімет заң қабылдап, қатаң бақылау жүргізіп отырды. Өйткені: рәсімдерді орындауға көп қаражат жұмсалып, корей халқының экономикалық жағдайына әсер етті. Бұл заң рәсімдердің қысқартылуына алып келді.

4. 1969 жылы президент Пак Чон Хи-дің басшылығымен корейлердің мәдени өмірін реформалау басталды. 1969 жылы «Отбасылық салт-дәстүрлер стандарттары туралы заң» қабылданды. Үйлену тойы, 60 жылдық мерейтой, жерлеу және ата-бабаларды еске алу сияқты маңызды рәсімдерді ғана қамтитын отбасылық салт-дәстүрлердің жаңа кодексі енгізілді. Бұл кезде кәмелеттік жасқа толу рәсімі болмаған еді. 1973 жылғы «Отбасылық салт-дәстүрлер туралы заң» қабылданып. 1972 жылы міндетті түрде «азаматтық мораль» сабақтары енгізіліп, 1973 жылы 19 жастағы корейлердің кәмелетке толу күні ресми түрде бекітілді; бұл күн 1974 жылға дейін 20 сәуірде тойланса,1984 жылы мамыр айының үшінші жексенбісіне ауыстырды. (Kwang-Kyu Lee, 1989: 167).

5. Дәстүрлі үйлену тойы 1960-1970 жылдарда іс жүзінде жойылғанымен, 1982 жылы «Дәстүрлі үйлену тойы» атауымен қайта пайда болды. Дәстүрлі неке қию рәсімі қазіргі қоғамға сай «қайта құрылды». Қазіргі Оңтүстік Кореядағы үйлену тойы дәстүрліде емес, батыстық үлгіде үйлену де емес, бірақ екеуінің де элементтері бар, яғни синтезделген түрде өтеді. (Kwang-Kyu Lee, 1989: 168).

Корей халқының заманауи үйлену тойы. Қазіргі корейлік үйлену тойы ежелгі дәстүрлі үйлену тойына да, батыстық үлгіде үйлену тойына да ұқсамайды. Корей халқының Шығыс пен Батыстың синтезінен құралған ерекеше стильде үйлену тойын өткізу 1950 жылдары дамыды. 1960 жылдардан бастап eshikjan (예식장) деп аталатын неке қию рәсімі өткізілетін сарайларда рәсімдер ғана өткізіліп қана қоймай, сонымен қатар заманауи түрде некеге тұру тойларын да өткізетін болды. Корей халқы көбінесе үйлену тойларын мейрамханаларда

тойлағанды жөн көреді, өйткені рәсімдерді орындауға арналған арнайы бөлмелері де бар. Қазіргі кезде үйлерінде тойды өткізуді қалайтындар саны өте аз. (Kwang-Kyu Lee, 1989: 170).

Ежелде үйлену тойлары үшін қолайлы күнді, тіпті сағатты таңдауға үлкен мән беріп, тойдың күнін көріпкелмен кеңісіп таңдаған еді. Жалпы, бұл әдет-ғұрып әлі күнге дейін сақталған екен, қазіргі кезде де көріпкелге жолығып үйлену тойының күнін таңдайды. Күн ежелгі ай күнтізбесі бойынша белгіленеді. Қиыр Шығыс ай күнтізбесі бойынша кібісе айлары үйлену тойлары үшін өте қолайсыз уақыт деп саналады. Кібісе айлары «үйлену сарайларда» тапсырыстар саны еселеп азайып кетеді. Үйлену тойы әдетте күндізгі уақытқа жоспарланады және көпшілігі жексенбі немесе сенбі күні түстен кейін өткізгенді жөн көреді, яғни барлық шақырылғандар мерекеге келе алатын уақытты таңдап өткізуге тырысады. Кейбір үйлену тойлары жұмыс күндері өтеді, бірақ өте сирек. Сондықтан 1996 жылы Әлеуметтік қамсыздандыру министрлігі жұмыс күндері eshikjan (예식장) пайдалану бағасын 50%-ға төмендетті. Оңтүстік Кореяда үйлену той мемлекет тарапынан қатаң бақыланады. (Kwang-Kyu Lee, 1989: 175).

1950 жылдары Оңтүстік Кореяда үйлену тойына Батыс стильдегі ақ көйлектерді кию сәнге айналды. Күйеу жігіт әдетте батыстық үлгідегі костюмді киеді. Тойдың белгіленген уақытына аз уақыт қалғанда қонақтар неке сарай алдына жинала бастайды. Қалыңдық пен оның ең жақын достары үшін арнайы «күту бөлмесі» болады, басқа қонақтар келген бойда бірден ішке кіреді. Келген қонақтарды қалыңдық пен күйеу жігіттің ата-анасы қарсы алады. Қонақтар сыйлық ретінде ақ конвертке ақша салып, есімдерін жазып кіреберіс жерде орналасқан қорапқа салады. Салтанатты рәсімнің басталуына бірнеше минут қалғанда қонақтар залға кіріп, күйеу жігіт жақтан келген қонақтар сол жағына, ал қалыңдықтың отбасы шақырған қонақтар оң жақтағы орындарына жайғасады. Залға бірінші болып күйеу жігіт пен қалыңдықтың анасы кіреді, олар бір-біріне және қонақтарға тағзым етіп, алдыңғы қатардағы құрметті орындарына отырады. Күйеу жігіт залға кіргеннен кейін әкесінің қолынан жетектеген қалыңдық кіреді. Қалыңдықты әкесі күйеу жігітке тапсырады. (Jennifer Jung-Kim, 2008: 15).

Неке қию рәсімін жүргізуші жас жұбайларды махаббат пен келісімде өмір сүруге дайын екендігі туралы ант беруге шақырады. Жастар «Иә» деп келісімін білдіреді. Осы сәтте екі жасты салтанатты түрде ерлі-зайыптылар деп жариялайды. Қалған бөлігінде жүргізуші жас жұбайларды мақтап, қалыңдық пен күйеу жігіттің сіңірген еңбектеріне тоқталып, олардың отбасылық өмірінің басталуымен құттықтап, бақытты болуларын тілейді. Жас жұбайлар қалыңдықтың және күйеу жігіттің ата-анасына, соңында барлық қонақтарға иіліп сәлем береді. Осымен неке қию рәсімінің жарты сағаттан аспайтын негізгі ресми бөлімі аяқталып, залдан шыға берісте бірлесіп естелік үшін суретке түседі.

Ресми бөлім аяқталғаннан кейін барлық қонақтар дастархан жайылған арнайы мейрамханаға немесе жақын жерде өткізілетін мерекелік асқа барады. Ал, жастар корей халқының ұлттық киімі hanbok (한복) киіп peabekshil (폐백실) деп аталатын рәсімдер орындалатын бөлмеге келеді. (Jennifer Jung-Kim, 2008: 16). Бөлмеде жастар арнайы жиналған күйеуінің ата-анасы мен ең жақын туыстарына иіліп тағзым етеді. Жауап ретінде екі жасқа ақшалай сыйлық береді,оны жастар бал айына жұмсайды. Күйеу жігіттің ата-анасы қалыңдықтың етегіне шиленді (құрманың бір түрі) тастап, ұл көп болсын деп тілегін білдіреді. Күйеу жігіт қалыңдықтың аузына шиленді салып, екеуі бірге бір стақан шарап ішеді. Бұл ескі әдет-ғұрып әлі де кең тараған. Рәсім аяқталғаннан кейін екі жас қонақтар жиналған мейрамханаға келіп тойлайды. Той аяқталғаннан кейін екі жас бал айын өткізуге саяхатқа аттанады.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жұмысында Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі және заманауи үйлену тойларына салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде қазіргі корей қоғамында дәстүрлі үйлену тойына да, Батыс үлгідегі үйлену тойына да ұқсайтын ерекше синтезделген үйлену тойының пайда болғандығы зерттелді. Мақалада үйлену тойының өзгеруіне әсер етүші факторлары талданып, жаһандану үрдісінің қатты әсер етіп жатқандығы анықталды. Оңтүстік Кореядағы дәстүрлі үйлену той рәсімдерінің сақталуын үкімет тарапынан белгілі бір заң қабылдап, қатаң қадғалап отырғандығы айқындалды.

Қорытынды

Қазіргі таңда жаһандану үрдісі әсерінен туындап отырған дәстүрлі құндылықтар дағдарысы жағдайында әр мемлекет өзінің мәдениетін, дінін, салт-дәстүрін сақтап қалу үшін әрекет етуде. Өйткені: ұлттық бірегейлікті сақтау үшін ұлттық құндылықтарымызды сақтап қалуымыз қажет. Салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар қоғамның тұрақты дамуының маңызды факторы. Осы орайда, жаһандану үрдісі кезінде дәстүрін, мәдениетін сақтап қана қоймай, басқа да мемлекеттермен қарым-қатынас орнатып «жұмсақ күш» саясатын жүргізіп отырған мемлекеттерінің бірі Оңтүстік Корея. Корей халқы ата-бабасы мұра етіп қалдырған құндылақтарын сақтап, мәдениетінің өзгеру қарқыны жоғары болғанына қарамастан, адам өмірінің негізгі кезеңдерінің рәсімдерін әлі күнге дейін өткізеді. Жұмысымызда «Өмірлік төрт рәсім» деп аталатын рәсімдерінің бірі үйлену той рәсіміне талдау жүргізіп, корей халқының Чосон дәуірінен бастау алған дәстүрлі үйлену тойының эволюциясын зерттеп, қазіргі корей қоғамындағы іздерін айқындап зерттедік.

Әдебиет:

Ahn In-hee. Analysis of source data on storytelling on marriage ceremonies and wedding attire in the Joseon Dynasty. Journal of the Korean Fashion Design Society. 2021. 2 (4). 7–9.

Джарылгасинова Р. Ш., Малявин В.В., Ионова Ю.В. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Годовой цикл. Москва: Наука, 1989. 81 с.

Joo Young-ha, Yang Mi-kyung, Jo Hee-jin, Kim Hye-sook, Jeong Heon-mok, Yang Young-gyun. Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern.– Publication Department of the Academy of Korean Studies. 2021. 3(5). 150–155.

Jennifer Jung-Kim. The New Woman and New-Style Weddings in Colonial Korea. The Academy of Korean Studies, 2008. 2(11). 15–16.

Ионова Ю.В. Обряды, обычаи и их социальные функции в Корее: середина XIX – начало XX в. Москва: Наука, 1982. 56 с.

Kim, Jong Kun. The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation. The Journal of the Humanities for Unification, (2015). 63(2), 35-40. doi:10.21185/jhu.2015.09.63.35

Kwang-Kyu Lee. The practice of traditional family rituals in contemporary urban Korea. Journal of Ritual Studies, (1989). 2 (5). 167–175.

Лим Э.Х., Че И.Е., Корнеева И.В. Традиционная культура корейцев в обрядах жизненного цикла: монография. Южно-Сахалинск: СахГУ, 2015. 20 с.

References:

Ahn In-hee. (2021). Analysis of source data on storytelling on marriage ceremonies and wedding attire in the Joseon Dynasty. Journal of the Korean Fashion Design Society. 2 (4). 7–9.

Dzharylgasinova R. SH., Malyavin V.V., Ionova YU.V. Kalendarnye obychai i obryady narodov Vostochnoj Azii: Godovoj cikl. Moskva: Nauka, 1989. 81 p. (in Rus.)

Ionova YU.V. Obryady, obychai i ih social'nye funkcii v Koree: seredina XIX – nachalo XX v.Moskva: Nauka, 1982. 56 p. (in Rus.)

Jennifer Jung-Kim. (2008). The New Woman and New-Style Weddings in Colonial Korea. The Academy of Korean Studies. 2 (11). 15–16.

Joo Young-ha, Yang Mi-kyung, Jo Hee-jin, Kim Hye-sook, Jeong Heon-mok, Yang Young-gyun. (2021). Two styles of Korean weddings. A duo of traditional and modern. Publication Department of the Academy of Korean Studies. 3 (5). 150–155.

Kim, Jong Kun. (2015). The Succession of the Wedding Tradition of Korean and Modern Transformation. The Journal of the Humanities for Unification. 63 (2). 35–40. doi:10.21185/jhu.2015.09.63.35

Kwang-Kyu Lee. (1989). The practice of traditional family rituals in contemporary urban Korea. Journal of Ritual Studies. 2 (5). 167–175.

Lim E.H., CHe I.E., Korneeva I.V. Tradicionnaya kul'tura korejcev v obryadah zhiznennogo cikla: monografiya. Yuzhno-Sahalinsk: SahGU, 2015. 20 p. (in Rus.)

[1]Илияскызы Д. [2] Сауданбекова Ш.Т.

[1,2] Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]iliyaskyzy@gmail.com, [2]saudanbekova.shynar@gmail.com

ЭВОЛЮЦИЯ СВАДЕБНОЙ ЦЕРЕМОНИИ ЮЖНОЙ КОРЕИ НАЧИНАЯ СО ВРЕМЕН ЧОСОН ДО СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. В эпоху династии Чосон церемония бракосочетания состояла из множества ритуалов. Большинство из них сегодня забыто, но некоторые сохранились, хотя и в измененном виде. Целью данной статьи является исследование эволюции корейских свадебных обрядов начиная со времен Чосон (1392–1910) и до настоящего времени. Изучены внутренние и внешние факторы влияния на заметные изменения в проведении брачных церемонии. Так, в период «экономического чуда» корейское правительство проводило политику борьбы с нерациональными тратами, многие из традиционных обрядов стали объектом правительственного регулирования, направленного в первую очередь на то, чтобы сделать их менее расточительными. С этой целью проанализированы законы, которые повлияли на трансформацию и упрощение традиционной свадьбы. Внешние факторы влияния могут быть прослежены в процессах глобализации и современных брачных церемониях в странах Запада. В этом исследовании также рассматриваются взгляды на свадьбу среди молодежи. Гипотеза: Корейцы сохранили традиционную свадьбу, но изменили ряд ее элементов, отчасти под влиянием современных западных моделей. Автор сосредоточил внимание на традиционных и новых формах свадебных церемоний, которые демонстрируют явную динамику на протяжении последних 5-6 десятилетий. Метод исследования: В данной работе применены исторический, антропологический анализ, общетеоретические методы (анализ, синтез, абстрагирование), анализ документов и источников. Результат: автор провел сравнительный анализ традиционной и современной свадьбы в Южной Корее. Автор считает, что в настоящее время глобализация оказывает серьезное влияние на трансформацию свадебной церемонии в Южной Корее. Определены роль свадебной обрядности в современном обществе. Свадебные церемонии в Корее регулируются правительством.

Ключевые слова: глобализация, традиционная культура, династия Чосон, брачные церемонии.

[1]Iliyaskyzy D., [2]Saudanbekova Sh.T.
[1,2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]iliyaskyzy@gmail.com, [2]saudanbekova.shynar@gmail.com

THE EVOLUTION OF WEDDING CEREMONIES IN SOUTH KOREA FROM THE JOSEON PERIOD TO THE MODERN ERA

Abstract. During the Joseon dynasty, the wedding ceremony consisted of many rituals. Most of them are forgotten today, but some have survived in a modified form. The purpose of this article is to study the evolution of Korean wedding customs from the Joseon dynasty (1392–1910) to the present. Internal and external factors influenced noticeable changes in the conduct of wedding ceremonies were studied. Thus, during the "economic miracle" period, the Korean government pursued a policy of combating irrational spending, many of the traditional ceremonies became the object of government regulation, aimed primarily at making them less wasteful. For this purpose, the laws that influenced the transformation and simplification of the traditional wedding are analyzed. External factors of influence can be traced in the processes of globalization and modern marriage ceremonies in Western countries. This study also examines the views of young people on weddings. Hypothesis: Koreans have preserved the traditional wedding, but have changed a number of its elements, partly under the influence of modern Western models. The author focuses on traditional and new forms of wedding ceremonies, which have demonstrated clear dynamics over the past 5-6 decades. Research Method: This work uses historical, anthropological analysis, general theoretical methods (analysis, synthesis, abstraction), analysis of documents and sources. Result: The author conducted a comparative analysis of traditional and modern weddings in South Korea. The author believes that globalization is currently having a serious impact on the transformation of the wedding ceremony in South Korea. The role of wedding rituals in modern society is determined. Wedding ceremonies in Korea are regulated by the government.

Keywords: globalization, traditional culture, the Joseon dynasty, wedding ceremonies.

Сведения об авторах:

Илияскызы Диана, докторант кафедры Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сауданбекова Шынар Турганбеккызы, PhD, и.о.доцента, кафедра Дальнего Востока, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ілиясқызы Диана, Қиыр Шығыс кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.

Сауданбекова Шынар Тұрғанбекқызы, PhD, доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Iliyaskyzy Diana, PhD student of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Saudanbekova Shynar Turganbekkyzy, PhD, a.a. professor of the Department of the Far East, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 10 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 03.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.158

[1]Ермекбаев А.А. ***[2]Екибасова Ж.М.** **[3]Ілияс Н.Қ.**
[1,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[2]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]adilbekea@gmail.com, [2]zhadyrayekibassova@gmail.com, [3]nuratkz01@gmail.com

ТҮРКИЯНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТАЛПЫНЫСТАРЫ: КЕДЕРГІЛЕР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа. Мақала Түркияның Орталық Азия аймағына ықпалын, ықпал ете білу мүмкіндіктерін және өзара ынтымақтастықтың басты кедергілері мен кері ықпал ету тұстарын анықтайды. Авторлар Түркияның Орталық Азия аймағындағы мүдделерінің негізін құрайтын тарихи, саяси және экономикалық факторларды саралайды. Мақаланың мақсаты – Түркияның Орталық Азиядағы стратегиясын талдау және өзара тиімді ынтымақтастықты нығайту үшін ұсыныстар беру. Зерттеу нәтижелері Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынасының ағымдағы жағдайы мен болашақ перспективаларын қарастыруға мүмкіндік береді. Негізінен мақалада Түркияның аймақтағы ықпалын нығайту жолында тап болған ірі әлемдік ойыншылар - Ресей мен Қытай тарапынан туындаған геосаяси қайшылықтар, аймақтағы ықпал аймағы үшін бәсекелестік талданып, Түркия мемлекетінің 1990 жылдары пайда болған ынта-жігеріне, аймақтық лидер болу мақсатына кедергі болған экономикалық және инфрастуктуралық тапшылықтар да талқыланады. Сонымен қатар Орталық Азия аймағында ықпалын кеңейтуге жағдай жасап отырған түркі тілдес мемлекеттер арасындағы тамырын тарихқа терең бойлатқан мәдени, тілдік, әлеуметтік жақындастық және соңғы жағдайларға байланысты Еуропалық Одақтың Ресейдің энергетикалық ресурстарына тәуелділігін түпкілікті жою ниеті аясында Түркияның Еуропа энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі әлеуетті рөлі мен мүмкіндіктері қарастырылған. Жалпы, мақала Түркияның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасының табиғатының күрделілігі және серіктестік пен ынтымақтастықтың әлеуетті мүмкіндіктері туралы түсінік береді.

Алғыс: Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім Министрлігі қаржыландырады (Грант № AP23483774 «Түркі интеграциясын тереңдету: Қазақстан үшін перспективалар, геосаяси тәуекелдер мен қауіптер»).

Түйін сөздер: Түркия, Орталық Азия, геосаяси мүдде, сыртқы саясат, бәсекелестік, кедергілер, мүмкіндіктер, ынтымақтастық.

Кіріспе

Түркияның Орталық Азия аймағымен ғасырлар бойы етене жалғасып келе жатқан тереңге тамыр жайған тарихи және мәдени байланыстары бар. Бұл байланыстар екі аймақтағы халықтардың ортақ Түркі мұрасынан бастау алады. Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан сияқты елдерді қамтитын Орталық Азия даласы Түркі халқының ата-бабаларының отаны болып саналады.

Тарихқа бойлайтын болсақ, Түркілер негізінен Орталық Азияда пайда болып, әлемнің түкпір-түкпіріне, соның ішінде қазіргі Түркия болып саналатын Анадолыға тараған.

Орталық Азия мен Түркия байланыстарының мәдени аспектілеріне үңілсек, тілі, дәстүрі жағынан да ұқсастықтары бар. Орталық Азиядан келген Түркі тілдерінің ықпалындағы түрік тілі - осы мәдени байланыстың жарқын мысалы. Сонымен қатар,

Орталық Азияның дәстүрлі көшпелі әдет-ғұрыптары түрік мәдениетіне, әсіресе көшпелі Түркі халқы бар аймақтарға әсер етті.

Қазіргі таңда халықаралық қатынастар жүйесінде күштер тепе-теңдігінің ауытқуы, әрі әлемдегі болып жатқан өзгерістердің нәтижесінде әлемдік державалардың әлсіреуі, өзге орта мемлекеттердің саяси ықпал аймағы үшін тартысқа енетіні анық. Түркия елі дипломатиялық, экономикалық және мәдени бастамалар арқылы Орталық Азия елдерімен байланысын нығайтуға ұмтылуда. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Түркия Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып мойындап, олармен дипломатиялық қатынастар орнатты. 2009 жылы құрылған Түркі тілдес елдер Кеңесі (кейіннен 2021 жылы Түркі Мемлекеттері Ұйымы), оның ішінде Орталық Азия елдері арасындағы ынтымақтастықты дамытуға бағытталған.

Тұтастай алғанда, Түркия мен Орталық Азия арасындағы тарихи-мәдени байланыстар ортақ мұраға, өзара құрметке және әртүрлі салалардағы ынтымақтастыққа негізделген берік қарым-қатынастардың негізі болып есептеледі.

Халықаралық қатынастардағы экономикалық тартымдылық орталығы - американдық гегемонияның әлсіреуі, Қытайдың барған сайын күшті экономикалық және стратегиялық қарсылас деңгейіне көтерілуі және Ресейдің тұрақсыздандырушы әрекеттері аясында Анкара Азияға қарай бет бұрыс жасауда. Осы болжамды басшылыққа ала отырып және қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейінгі Түркияның көрші елдермен тарихи, мәдени және діни байланыстарды сыртқы саясаттағы артықшылық ретінде қарастыруға деген ұмтылысына сүйене отырып, Анкара 2019 жылдың тамызында «ынтымақтастық мүмкіндіктері мен әлеуетін пайдалану» мақсатында өзінің «жаңа Азия» бастамасын жариялады (www.policycommons.net, 14.03.2024).

Соңғы жылдардағы Түркия мемлекетінің Орталық Азия аймағындағы талпыныстары әлемдік қауымдастықтың ерекше қызығушылығын тудыруда. Себебі Түркия Кеңес Одағы ыдырығаннан кейін құрылған түркі тілдес республикалармен арадағы ортақ тарих пен тығыз тарихи байланыстарды негізге ала отырып, жан-жақты қарым-қатынастарды тереңдетуді жалғастыруда. Орталық Азия көптеген стратегиялық, тарихи, экономикалық және мәдени факторларға байланысты Түркияның сыртқы саясатында шешуші орынға ие. Еуропа, Азия және Таяу Шығыстың тоғысқан жерінде орналасқан Орталық Азия ежелден түрлі өркениеттер мен Түркия үшін маңызды аймақ арасындағы көпір болып саналған (www.cyberleninka.ru, 18.03.2024).

Бұл мақалада Түркияның Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Қырғызстан және Тәжікстан елдерімен саяси, экономикалық және мәдени саладағы байланыстарын нығайтуда жолықтырған қиындықтары мен мүмкіндіктері қарастырылатын болады. Түркия өзінің Орталық Азиядағы ықпалын кеңейте отырып, оның қатысу траекториясын қалыптастыратын күрделі геосаяси ландшафтқа, тарихи мұраларға және аймақтық динамикаға тап болады. Түркияның Орталық Азиядағы талпыныстарының негізгі мәселелерін зерттей отырып, бұл мақала Түркияның осы стратегиялық маңызды аймақтағы мүмкіндіктері мен кедергілеріне жан-жақты талдау жасауға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жүргізу барысында Түркия мен Орталық Азия арасындағы қарым-қатынасқа қатысты ғылыми сараптамалық материалдар, жарияланымдар, баяндамалар мен есептер зерделенді. Әдебиеттерге шолу жасау әдісін қолдану арқылы отандық ғалымдар көбінесе фактілерді баяндаумен шектеліп, біржақты ұстанымды қолданатынына көз жеткіздік. Ал шетелдік ғалымдар геосаяси тәуекелдер мен қауіп-қатерлерді ескере отырып, ұстамды болжамдар жасайтынын байқадық. Зерттеу сонымен қатар халықаралық қатынастар мен сыртқы саяси мәселелерді талдауда қолданылатын сапалық және сандық әдістерді негізге ала

отырып, арадағы геосаяси қайшылықтар мен экономикалық қиындықтарды көрсетіп, мәдени, тарихи, әсіресе энергетикалық-логистикалық саладағы мүмкіндіктерді анықтауға жол ашады.

Талқылау

Саясаттануда және түркі халықтарының мәдениеті, экономикасы мен тарихын зерттеу саласында Түркияның Орталық Азия аймағындағы мүдделерін, интеграциясын тереңдету мүмкіндіктері мен қиындықтарын қарастыратын көптеген зерттеулер бар.

Армян авторы Нейли Миносянның (Minasyan, 2022) зерттеуі Түркия Президенті Р.Т. Ердоғанның саяси мәлімдемелері контекстінде түркі интеграциясын кеңейту перспективаларын қарастыруға бағытталған және 2021 жылы қол қойылған «Түркі әлемі 2040» тұжырымдамасын талдауға негізделген (www.turkicstates.org, 18.03.2024). Зерттеу түркі интеграциясының нақты үдеріс екенін және Түркия интеграциясының барлық салаларын, оның ішінде әскери және саяси әлеуетін нығайту мақсатын көздейтінін алға тартады, автор Орталық Азия елдері ынтымақтастықты тереңдетуге аса қызығушылық танытпайтынын, және бұл жерде нағыз аймақтық ойыншылар арасында бәсеке орын алғандығына тоқталып, бірақ қай ойыншылар екенін атап көрсетпейді.

Ланьчжоу университетінің зерттеушісі Чжан Юянь (Юйянь, 2023: 78–87) Түркияның Орталық Азия мемлекеттерімен интеграциясын қарастыра отырып, бұл тенденцияның аймақтағы танымалдылығын атап өтеді, бірақ автор дәлел ретінде оптимистік сценарийлерден аулақ болып, бірқатар факторларды анықтайды. Мысалы: интеграцияның үздіксіз географиялық базасының жоқтығы, альтернативті интеграциялық жобалардың болуы, Мәскеудің күшті ықпалы, ішкі ынталандырудың жоқтығы, Орталық Азиядағы түркі болмысына қайшы келетін мемлекет құру процесі, осы факторлардың барлығы автордың пікірінше түркі интеграциясын тереңдетуге елеулі кедергі болуы мүмкін.

Түрік ғалымы Эмре Ершен (Ершен, 2022: 111-125) Анкараның сыртқы саяси концепцияларын зерттей отырып, Түркияның Еуразиялық стратегиясының екі бағыты бар екенін, егер біріншісі түркі тілдес мемлекеттермен ынтымақтастықты нығайтуға бағытталса, екінші маңыздысы Батыс векторына балама ретінде Бейжің және Мәскеумен берік байланыс орнатуға бағытталғанын атап өтеді. Сонымен бірге, автор еуразияшылдықтың идеология ретінде Анкараның еуразиялық интеграция идеясына қатысты ресми стратегиясына әсері, ондағы прагматикалық саяси және экономикалық ойлар бірдей маңызды рөл атқаратынын атап өтеді. Автор мұндай пікірге Анкараның әртүрлі континенттік ұйымдардағы қызметін талдау нәтижесінде келеді.

Ресей түркологтарының бірі С.А.Притчин негізінен Түркияның посткеңестік Орталық Азиядағы саясатын үш кезеңге бөліп қарастырады (www.cyberleninka.ru, 10.03.2024):

1) 1991–2002 жылдар – «үміт арту дәуірі»: барлық салалардағы күш-жігерін біріктіру мақсатында интеграциялық алаңдар құру бойынша белсенді жұмыс;

2) 2002–2014 жылдар – «сатылық дәуір»: жүйелік интеграция және жергілікті саяси элитаға ықпал ету;

3) 2014 – қазіргі уақыт – «түркоцентристік интеграция дәуірі»: Анкара тартымдылық орталығына айналып, түркі ұғымын түрік ұғымымен алмастыруға, ықпал ресурстарын барынша пайдалануға күш салған кезең.

Қазақстандық авторлар С.Мұхамеджанова, И.Шахин және А.Шәріп (Мухамеджанова, 2023: 98–118) ТҮРКСОЙ қызметінің мәселелерін қарастыра отырып, 2009 жылдан бастап түркітілдес мемлекеттердің тығыз ынтымақтастығының екінші кезеңі басталатынын атап өтеді, мысалы ынтымақтастықты тереңдету және кеңейту, түрлі жобалар мен бастамаларды жүзеге асыру. Айта кету керек, авторлар өзара іс-қимылды мәдени саясат аясында қарастырады.

Отандық авторлар Т.Б.Сарсенбаева және М.Егамбердиев (Sarsenbayeva, 2023) түркі интеграциясының келешегі туралы оң пікір айтады және әскери-саяси саладағы қарым-қатынастарына баға береді. Зерттеу авторлары елдер арасындағы ынтымақтастықты осы бағытта талдап, Украина дағдарысын да ескереді және Түркі мемлекеттері ұйымы өзінің экономикалық және саяси әлеуетін нығайтуға әлеуеті бар екенін, сонымен бірге уақыт өте келе ол халықаралық қатынастар жүйесіндегі маңызды рөл атқаратынын алға тартады..

Жоғарыда атап өткендей, отандық саясаттануда бұл тақырыпты зерделеуге бағытталған жұмыстардың басым бөлігі – геосаяси тәуекелдер мен қауіп-қатерлерді есепке алмай, фактілерді баяндау, модельдеу негізінде саралайды; ал шетелдік авторлардың зерттеулерінен ұстамды және прагматикалық көзқарастарды байқауға болады.

Зерттеу нәтижелері

Түркияның Орталық Азия аймағында өз ықпалын күшейтуге бағытталған талпыныстары тарихи, геосаяси, экономикалық және мәдени факторларға байланысты бірнеше қиындықтар мен кедергілерге тап болады.

Геосаяси қайшылықтар: Орталық Азия Еуразия құрлығында стратегиялық маңызды рөл атқарады. Ресей, Қытай, Еуропалық Одақ, Үндістан, Иран және Түркияның әрқайсысының аймақта экономикалық, саяси, энергетикалық және қауіпсіздік мүдделері тоғысады. Орталық Азиядағы ықпалы басым әлемдік державалар – Ресей мен Қытай. Бейжіңнің қауіпсіздік пен дамуға салған инвестициялары, негізінен «Бір Белдеу, бір Жол» бастамасы арқылы Қытайды аймақтағы негізгі экономикалық держава ретінде көрсетті (Ермекбаев, 2022). Мәскеу аймақтың қауіпсіздігінің кепілі болып қала бермек, бірақ Қытайдың қауіпсіздік саласындағы ықпалының артуы өз кезегінде текетіреке әкелуі мүмкін, өйткені Бейжің Ресейдің дәстүрлі ықпал ету саласын бұзады. Орталық Азия тарихи Түрде Кеңес Одағының құрамында болды, нәтижесінде Ресей аймақта айтарлықтай ықпалын сақтап қалды (www.perspektivy.info, 11.03.2024). Түркияның өзін Орталық Азияда ойыншы ретінде көрсетуге тырысуын Мәскеу жиі күдікпен қарайды, бұл оның дәстүрлі ықпал ету саласына қол сұғушылық деп саналады. Орталық Азия елдері өздерінің әлдеқайда қуатты көршілерінің қол сұғушылықтарымен тепе-теңдікті сақтауға тырысады, Ал Түркия қазіргі үстем державаларға өміршең балама бола алады. Дегенмен, Түркия Ресей мен Қытайдың қауіпсіздік және даму саласындағы қауқарына сәйкес келе ала ма, жоқ па, ол белгісіз (www.thesoufancenter.org, 11.03.2024).

Экономикалық қиындықтар: Түркияның Орталық Азия елдерімен экономикалық байланыстарды нығайтуға деген ұмтылысына қарамастан, оның экономикалық мүмкіндіктері аймаққа қомақты инвестиция салған Қытай сияқты аймақтық державалармен бәсекелесу үшін жеткіліксіз болуы мүмкін. Тұрақты экономикалық ресурстардың жетіспеушілігі Түркияның Орталық Азия аймағында белсенді экономикалық іс-қимылдар жүргізуіне кедергі келтіреді.

Аймақтағы түрік экономикалық белсенділігіне тән ерекшелік - аз капиталды қажет ететін қызметтер сегментінде кеңінен таралуы, бұл визуалды тұрғыдан Түркияның аймақтағы ең маңызды инвестор имиджіне ие болуына мүмкіндік береді. Мысалы, қоғамдық тамақтану, ойын-сауық, құрылыс және т.б. салаларда белсенді қатысуынан байқалады, бірақ түрік компаниялары, кей жағдайларды қоспағанда, ірі, инфрақұрылымдық жобаларға инвестор бола алмайды, олардың кәсіпорындары, әдетте, ішкі жұмыспен қамтуға оң әсер етуі мүмкін жұмыс орындарын құрмайды. Осылайша, тәуелсіздік алған жылдардағы Қазақстанға құйылған инвестиция шамамен 4 миллиард долларды құрайды. Ал бұл Түркияның аймақтағы ең үлкен көрсеткіші. Бұл ретте Түркия, статистика бойынша, Тәжікстан мен Қырғызстанда соңғы жылдары Қытайдан кейінгі екінші инвестор. Жалпы Түркия мен Орта Азия елдері арасындағы сауданың үдемелі өсуі байқалады. Дегенмен, Республика аймақтық ойыншылар үшін негізгі сауда серіктесі бола алмады. 2022 жылы Анкараның ең үлкен тауар

айналымы Қазақстанмен – 6,3 млрд долларды құрады (www.deik.org.tr, 25.02.2024), бірақ бұл Ресейдің 26 млрд доллар деңгейімен (www.tukib.kz, 25.03.2024) және Қытайдың 41 млрд долларымен (www.anlatilaninotesi.com.tr, 25.04.2024) салыстыруға келмейді.

2023 жылдың қорытындысы бойынша, Түркия мемлекеті (Қытайдан (13,7 млрд доллар), Ресейден (9,8 млрд доллар) және Қазақстаннан (4,4 млрд доллар) кейінгі) 3.1 млрд долларға сауда жасап, Өзбекстанның төртінші ірі сауда серіктесіне айналды. Ал Түрікменстан үшін Түркия маңызды, бірақ негізгі емес серіктестер қатарында.

Осылайша, өзінің экономикалық ықпалының деңгейі мен Орталық Азия елдерінің дамуы үшін маңыздылығы бойынша Түркия өзінің бәсекелестері - Ресей мен Қытайдан айтарлықтай ұтылады.

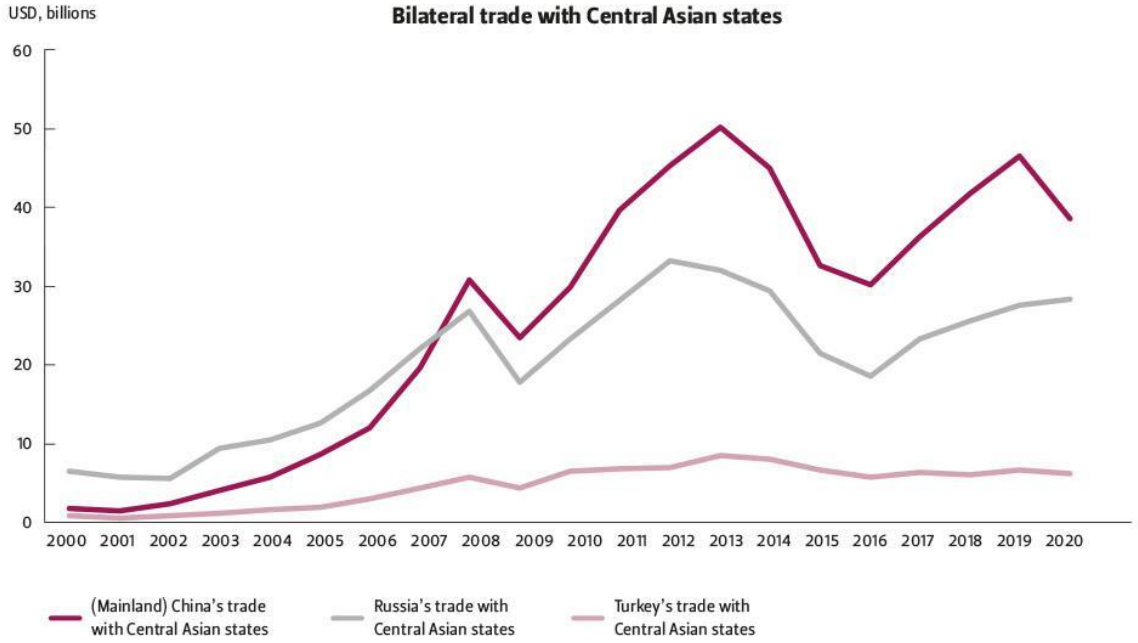

1-сурет. Қытайдың, Ресейдің және Түркияның Орта Азия елдерімен екіжақты сауда айналымы 2000-2020ж (АҚШ доллары, биллион) (www.fiia.fi 02.07.2024)

Орталық Азия елдері өздерінің даму үдерістерін үдету үшін қомақты қаржылық және техникалық қолдауды қажет етеді. Ал Түркия бұл үміттерді толықтай қанағаттандыра алмайды. Онымен қоймай, түрік бизнесінің аймақтық мемлекеттердің экономикасына белсенді кірігуі туралы талпыныстары көп ұзамай күтілген нәтижедегідей іске асырылмайтын болып шықты, себебі кей аймақтық мемлекеттің энергетикалық ресурстарын санамағанда, республикаларда бай экспорттық нарық, тіпті сауда ынтымақтастығының артуына әкелетін тауарлар жоқ. Нәтижесін көріп тұрғанымыздай, көп жағдайда өнімді Түркиядан бір жақты тасымалдау үдерісі ғана байқалуда. Сонымен қатар, әдетте бәсекеге қабілетті және қауіпсіз іскерлік ортаны қамтамасыз ететін қажетті институционалдық негіздердің жоқтығы, сондай-ақ басынан бұрынғы Кеңестік жүйеден мұраға қалған берік экономикалық байланыстар мен қатынастардың болуы түрік инвесторларының бизнес перспективаларына шектеулер ретінде қарастырылды (www.dergipark.org.tr, 11.07.2024).

Түркияның Орта Азиядағы талпыныстары әртүрлі салаларда бірқатар мүмкіндіктер ашады. Мұнда мүмкіндіктер бар бірнеше негізгі бағыттар келтірілген:

Мәдени және тілдік жақындық: Түркия Ортақ Түркі тамырына байланысты Орталық Азия елдерімен бай тарихы мен мәдени мұрасын бөліседі. Ортақ тарих, тіл, дін, дәстүр және өмір салты екіжақты және көпжақты қатынастарды ілгерілетудің әлеуетті бағыттарын ашты

(Dündar, 2019: 58-64.). Бұл жақындықты дипломатиялық қатынастарды нығайту, адамдар арасындағы байланыстарды нығайту және мәдени алмасуды жеңілдету үшін пайдалануға болады. Түріктердің жұмсақ күші, олардың тағамдары, музыкасы, әдебиеті мен өнерін қоса алғанда, Орталық Азиялықтармен жақсы үйлеседі, бұл тығыз байланыстарға берік негіз береді. Түркия мен Орталық Азияда сөйлейтін Түркі тілдерінің аймақтық вариациялары болғанымен, ортақ тілдік тамыры бар (www.jstor.org, 11.07.2024). Бұл лингвистикалық жақындық сауда, білім беру және мәдени алмасуды қоса алғанда, әртүрлі салалардағы қарым-қатынас пен ынтымақтастықты жеңілдетуі мүмкін. Тіл түрік бизнесінің Орталық Азия нарықтарына кірігуін және студенттердің Түркияда білім алуын жеңілдететін ынтымақтастықты кеңейту үшін көпір рөлін атқарады.

Алайда, Түркияның Орталық Азия стратегиясының негізін қалаған мәдени жақындыққа баса назар аударуы Орталық Азия элиталары мен халқы арасында құшақ жая қабылданбады, дегенмен Түркия мемлекеттік және қоғамдық дамудың қызықты үлгісі ретінде қабылданды. Түрік саясаткерлерінің Эгей теңізінен қытайлық Шыңжаңға дейін созылып жатқан үлкен түркі әлемін құру туралы талпыныстары өз отандарында қошеметпен бағаланса, бірақ Орталық Азияда Түркияның үлкен ағалық менталитеті Орталық Азия басшыларының Кеңес өкіметінен кейін егемендік алуға деген ұмтылысына қайшы келді.

Орталық Азияда пантюркистік идеология айтарлықтай қабылданбағанына қарамастан, Түркия аймақтың мәдени және білім беру саласында өзіндік мәртебеге ие. Ондаған жылдар бойы аймақта түрік телеарналары қол жетімді болды, ал түрік стипендиялық бағдарламалары мыңдаған Орталық Азиялықтарға Түркияда оқуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, Анкара білім беру экспортында сәттілікке қол жеткізді: жеке мектептер, әсіресе Гүлен қозғалысымен байланысты мектептер, ішкі немесе Түркия ішіндегі қысымға байланысты маргинализацияға тап болғанға дейін жоғары білім деңгейіне байланысты шынымен танымал болды. Сонымен қатар, Анкара Қазақстан, Қырғызстан және 2018 жылдан бастап Өзбекстан мүше болған Түркі Елдері Ұйымы қолдауымен ынтымақтастықты жүйелі түрде ілгерілетуде. 1995 жылдан бері өзінің оң бейтараптық Доктринасын ұстанған Түрікменстан бақылаушы болды, бірақ жақында белсенді қатысушы болды (www.cyberleninka.ru, 21.08.2024).

Энергетикалық ынтымақтастық. Түркия салыстырмалы түрде қарапайым ішкі энергетикалық ресурстарға ие болғанына қарамастан, оның тиімді географиялық орналасуы Түркияны жаһандық энергетикалық геосаясаттың орталық ойыншысына айналдырады. Ол энергияға бай Таяу Шығыс пен Каспий бассейні аймақтары мен энергиясына мұқтаж Еуропа арасында орналасқан. Жасыратыны жоқ, Түркия Еуропаның негізгі энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру аясында энергетикалық ресурстар, әсіресе табиғи газды жеткізуші маңызды транзиттік дәлізге айналды (www.cyberleninka.ru, 21.08.2024). Әлемдік аренада жақында болған саяси оқиғалар, атап айтқанда Ресейдің 2022 жылы Украинаға басып кіруі және Еуропалық Одақтың Ресейдің энергетикалық ресурстарына тәуелділігін түпкілікті жою ниеті Түркияның Еуропаның энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі әлеуетті шешуші рөлін атап өтті. Еуропалық Одақтың энергиямен жабдықтаудың әртүрлі балама нұсқаларын іздестіріп, қазба отындарына тәуелділікті азайтуға бағытталған талпыныстарына қарамастан, Түркия өзінің ерекше географиялық орналасуына байланысты Еуропадағы энергетикалық қауіпсіздіктің маңызды факторы болып қала бермек.

Түркия ішкі энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және одан да кеңірек геосаяси мақсаттарға жету үшін өзінің Орталық Азия аймағындағы геосаяси мүмкіндіктерін стратегиялық пайдалануды белсенді түрде жүзеге асыра алады. Бұл стратегияның негізгі бағыты – Түркияны негізгі аймақтық энергетикалық хаб ретінде қалыптастыру, ол мемлекет мұқтаж энергетикалық ресурстар үшін маңызды географиялық дәліз ретінде ғана емес, сонымен қатар халықаралық сатып алушылар мен сатушылар арасындағы энергия ресурстарымен алмасу аясындағы белсенді сауда орталығы ретінде әрекет жасауды көздейді.

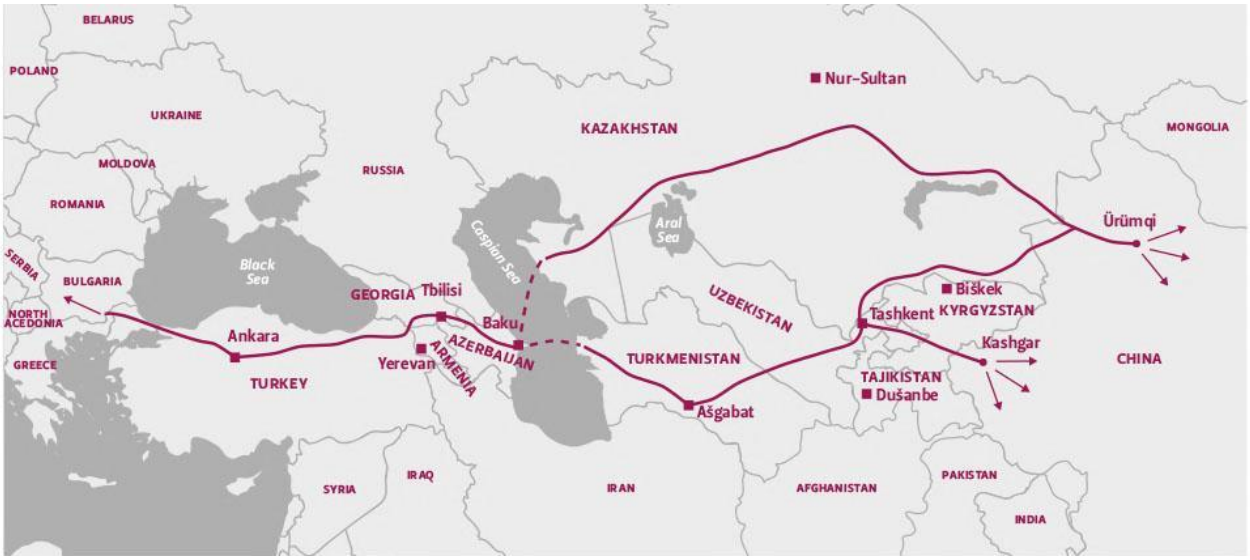

2-сурет. Орта дәліз (www.fiia.fi, 02.07.2024)

Орталық Азия - Еуроатлантикалық аймақтың қауіпсіздігі мен тұрақтылығы үшін стратегиялық аймақ. Оның энергетикалық ресурстары жаһандық энергетикалық қауіпсіздік үшін өте маңызды және ол газ бен мұнай құбырларының, сондай-ақ сауда дәліздерінің негізгі торабы (www.mfa.gov.tr, 21.08.2024). Түркия энергетикалық жобалардағы серіктестіктерден, соның ішінде құбырларды игеру мен барлау жұмыстарынан пайда көре алады. Сонымен қатар, күн және жел энергетикасы сияқты жаңартылатын энергия көздері жобалары ынтымақтастық мүмкіндіктерін ұсынады.

Қазірдің өзінде Баку – Джейхан құбырын белсенді пайдалануға болады және бұл түрікмен мен қазақстандық мұнайды көбірек тасымалдау тұрғысынан маңызды. Баку-Тбилиси-Джейхан (БТД) мұнай құбырының негізгі көзі болып табылатын Әзіри-Чираг-Гүнешли кен орнында өндірістің төмендеуіне байланысты БТД толық қуатта жұмыс істей алмайды. Осылайша, қазақ және түрікмен мұнайын осы құбыр арқылы жеткізудің арқасында ол тәулігіне 1 миллион 2502 мың баррель айдай алады және бұл жағдай мұнай бағасының тепе-теңдігі тұрғысынан әлемдік нарықтарды жеңілдетуі мүмкін (www.ankasam.org, 21.08.2024).

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, Түркия Орталық Азиямен өзара қарым-қатынасында көптеген кедергілер мен мүмкіндіктерге тап болады. Мысалы, оған тарихи бәсекелестік, инфрақұрылымдық және экономикалық тапшылық, саяси тұрақсыздық және мәдени айырмашылықтар жатады. Алайда, бұл мәселелелер Түркияға экономикалық байланыстарды нығайтуға, мәдени алмасуларды ынталандыруға және аймақпен дипломатиялық қатынастарды нығайтуға мүмкіндік береді.

Түркияның Орталық Азиядағы белсенді әрекеттері оның аймақтағы ықпалын күшейту үшін өте маңызды. Инфрақұрылымдық жобаларға инвестиция салу, сауда келісімдерін жеңілдету және білім беру мен мәдени алмасуды ілгерілету арқылы Түркия өзінің «жұмсақ күшін» нығайта алады және өзін аймақтағы негізгі ойыншы ретінде көрсете алады. Сонымен қатар, Түркияның Орталық Азияның түркітілдес елдерімен тарихи және мәдени байланыстары күшті одақтар мен серіктестіктер құру үшін пайдалануға болатын бірегей артықшылық береді.

Түріктердің аймаққа деген көзқарасындағы белгілі бір серпіліске әлемдегі шиеленіске толы геосаяси жағдай ықпал етуде. Украина дағдарысы және Ресей Федерациясы мен Батыс арасындағы қарама-қайшылықтың күшеюі жағдайында Орталық Азия мен Оңтүстік Кавказ елдері үшін Түркияның саяси саладағы балама, салыстырмалы түрде бейтарап серіктес ретіндегі тартымдылығы, сондай-ақ балама көлік және энергетика секторларына арналған бағыт бірнеше есе артады.

Болашаққа көз жүгіртсек, Түркияның Орталық Азиядағы әрекеттерінің болашағы логистикалық тұрғыдан перспективалы болып көрінеді деп айтуға болады. Түркия инфрақұрылымды дамытуға, сауда қатынастарын кеңейтуге және дипломатиялық байланыстарды тереңдетуге инвестиция салуды жалғастыруда, бұл аймақтағы ықпалын күшейтуі мүмкін. Сонымен қатар, стратегиялық орналасуы мен бай табиғи ресурстарына байланысты Орталық Азияға жаһандық қызығушылықтың артуын ескерсек, Түркияның қатысуы айтарлықтай экономикалық және геосаяси пайда әкелуі мүмкін.

Шын мәнінде, Түркияның Орталық Азиядағы белсенді әрекеттері тек өз мүддесін ілгерілету үшін ғана емес, сонымен қатар аймақтық тұрақтылық пен өркендеуді нығайту үшін де өте маңызды. Қиындықтарды жеңіп, мүмкіндіктерді пайдалана отырып, аймақтағы талпыныстарын жалғастыра отырып, Түркия Орталық Азияның болашағын қалыптастыруда және негізгі аймақтық ойыншы ретіндегі позициясын нығайтуда шешуші рөл атқаруға барлық мүмкіндіктерге ие.

Әдебиеттер:

Cassidy-Deketelaere D. CEPS Explainer - Turkey’s Eurasian Ambitions at a time of Geopolitical Uncertainty // [Электронды ресурс] URL: https://policycommons.net/artifacts/3177348/ceps-explainer/3975867// (Қаралған күні: 14.03.2024).

Cenk Pala. Central Asia in European Energy Security // [Электронды ресурс] URL: https://www.ankasam.org/central-asia-in-european-energy-security/?lang=en (Қаралған күні: 21.08.2024).

Central Asia’s Place in Turkey’s Foreign Policy // [Электронды ресурс] URL: http://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.15.1.0113 (Қаралған күні: 11.07.2024).

Çin lideri Şi’den Kazakistan'ın BRICS'e üyeliğine destek. // [Электронды ресурс] URL: https://anlatilaninotesi.com.tr/20240703/cin-lideri-siden-kazakistanin-bricse-uyeligine-destek-1085479497.html (Қаралған күні: 25.04.2024).

Dündar A.M. From Cultural Diversity to Cultural Affinity: Turkey As A Mediator Between East and West // Doğu Asya Araştırmaları Dergisi. – 2019. – №1(2). – С. 58-64.

IntelBrief: The Geopolitical Implications of Turkey’s Relationship with Central Asia // [Электронды ресурс] URL: https://thesoufancenter.org/intelbrief-2021-march-25/ (Қаралған күні: 11.03.2024).

Kazakistan Bilgi Notu // [Электронды ресурс] URL: https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-bilgi-notu-nisan-23.pdf (қаралған күні: 25.02.2024).

Kazakistan'ın Rusya ile olan ticaret cirosu bu yıl 26 milyar doları buldu // [Электронды ресурс] URL: https://tukib.kz/haber/kazakistanin-rusya-ile-olan-ticaret-cirosu-bu-yil-26-milyar-dolari-buldu. (Қаралған күні: 25.03.2024).

Minasyan Nelli. Turkish Initiatives In The Direction Of Turkic Integration: Prerequisites And Tendencies. Eurasia, Contemporary // [Электронды ресурс] URL: https://doi.org/10.52837/2579-2970–2022.11. 2 -22. (Қаралған күні: 18.05.2024).

Sarsenbayeva T.B., Egamberdiyev M. Integration of the Turkic world in the sphere of culture: trends and features // *Вестник КазНПУ. Серия Исторические и социально-политические науки.* 2023. №2(77).

Toni Alaranta, Kristiina Silvan. Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role // [Электронды ресурс] URL: https://www.fiia.fi/wp-content/uploads/2022/01/bp328_toni-alaranta-kristiina-silvan_turkey-in-central-asia.pdf (Қаралған күні: 21.08.2024).

Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role // [Электронды ресурс] URL: https://www.fiia.fi/julkaisu/turkey-in-central-asia?read (қаралған күні: 2.07.2024).

Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role. // [Электронды ресурс] URL: https://www.fiia.fi/julkaisu/turkey-in-central-asia?read (Қаралған күні: 2.07.2024).

Turkic World Vision – 2040 // [Электронды ресурс] URL: https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf (Қаралған күні: 18.03.2024).

Turkish Foreign Policy Towards Central Asia: An Unfolding of Regionalism and Soft Power // [Электронды ресурс] URL: https://dergipark.org.tr/en/pub/allazimuth/issue/78005/1310530 (Қаралған күні: 11.07.2024).

Türkiye´s Relations With Central Asian Republics // [Электронды ресурс] URL: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_s-relations-with-central-asian-republics.en.mfa/ (Қаралған күні: 21.08.2024).

Аватков В. Перекресток геополитических интересов России и Турции - Кавказ и Центральная Азия // [Электронды ресурс] URL: https://www.perspektivy.info/oykumena/azia/perekrestok_geopoliticheskih_interesov_rossii_i_turci i--kavkaz_i_centralnaja_azija_2009-05-21.htm (Қаралған күні: 11.03.2024).

Джакупов Т. Центральная Азия во внешнеполитической концепции Турции // [Электронды ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsentralnaya-aziya-vo-vneshnepoliticheskoy-kontseptsii-turtsii (Қаралған күні: 18.03.2024).

Ермекбаев А.А., Ни Мэн. Исследование развития логистической отрасли Казахстана в рамках проекта «Один пояс, один путь» // *Известия. Серия Международные отношения и Регионоведение*. 2022. №1(47).

Мухамеджанова С., Шахин И., Шарип А. ТЮРКСОЙ и ее роль в культурной интеграции тюркских стран // *Turkic Studies Journal*. 2023. №1(5). С. 98–118.

Притчин С.А. Турецкая стратегия в отношении Центральной Азии на современном этапе: сильные стороны и ограничители. // [Электронды ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/turetskaya-strategiya-v-otnoshenii-tsentralnoy-azii-na-sovremennom-etape-silnye-storony-i-ogranichiteli/viewer (Қаралған күні: 10.03.2024).

Прохоренко И.Л. Новая стратегия Европейского союза в Центральной Азии: возможности и пределы «мягкой силы» // [Электронды ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-strategiya-evropeyskogo-soyuza-v-tsentralnoy-azii-vozmozhnosti-i-predely-myagkoy-sily/viewer (Қаралған күні: 21.08.2024).

Эршен Э. Турция и евразийская интеграция: идеология или прагматизм? // *Евразийская идеология и евразийская интеграция*. 2022. №1(22). С. 111-125.

Юйянь Ч. Организация Тюркских Государств (ОТГ): происхождение, мотивы, особенности и влияние // *Вестник Пермского университета. Политология*. – 2023. №1(17). С. 78–87.

References:

Avatkov V. Perekrestok geopoliticheskih interesov Rossii i Turcii - Kavkaz i Central'naja Azija // [Elektrondy resurs] URL: https://www.perspektivy.info/oykumena/azia/perekrestok_geopoliticheskih_interesov_rossii_i_turci i--kavkaz_i_centralnaja_azija_2009-05-21.htm [The crossroads of geopolitical interests of Russia and Turkey - the Caucasus and Central Asia] (Karalgan kuni: 11.03.2024). (in Rus.)

Cassidy-Deketelaere D. CEPS Explainer - Turkey’s Eurasian Ambitions at a time of Geopolitical Uncertainty // [Elektrondy resurs] URL: https://policycommons.net/artifacts/3177348/ceps-explainer/3975867// (Karalgan kuni: 14.03.2024).

Cenk Pala. Central Asia in European Energy Security // [Elektrondy resurs] URL: https://www.ankasam.org/central-asia-in-european-energy-security/?lang=en (Karalgan kuni: 21.08.2024).

Central Asia’s Place in Turkey’s Foreign Policy // [Elektrondy resurs] URL: http://www.jstor.org/stable/10.13169/polipers.15.1.0113 (Karalgan kuni: 11.07.2024).

Çin lideri Şi’den Kazakistan'ın BRICS'e üyeliğine destek [Chinese leader Shi supports Kazakhstan's membership in BRICS] // [Elektrondy resurs] URL: https://anlatilaninotesi.com.tr/20240703/cin-lideri-siden-kazakistanin-bricse-uyeligine-destek-1085479497.html (Qaralgan kuni: 25.04.2024). (in Tur.)

Dündar A.M. (2019). From Cultural Diversity to Cultural Affinity: Turkey As A Mediator Between East and West // Doğu Asya Araştırmaları Dergisi. №1(2). P. 58-64.

Dzhakupov T. Central'naja Azija vo vneshnepoliticheskoj koncepcii Turcii [Central Asia in the Foreign Policy Concept of Turkey] // [Elektrondy resurs] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/tsentralnaya-aziya-vo-vneshnepoliticheskoy-kontseptsii-turtsii (Karalgan kuni: 18.03.2024). (in Rus.)

Ermekbaev A.A., Ni Mjen. (2022). Issledovanie razvitija logisticheskoj otrasli Kazahstana v ramkah proekta «Odin pojas, odin put'« [Study of the Development of the Logistics Industry in Kazakhstan within the Framework of the Project «One Belt, One Road»] // Izvestija. Serija Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie. №1(47). (in Rus.)

IntelBrief: The Geopolitical Implications of Turkey’s Relationship with Central Asia // [Elektrondy resurs] URL: https://thesoufancenter.org/intelbrief-2021-march-25/ (Karalgan kuni: 11.03.2024).

Jershen Je. (2022). Turcija i evrazijskaja integracija: ideologija ili pragmatizm? [Turkey and the Eurasian Integration: Ideology or Pragmatism?] // Evrazijskaja ideologija i evrazijskaja integracija. № 1 (22). P. 111–125. (in Rus.)

Jujjan' Ch. (2022). Organizacija Tjurkskih Gosudarstv (OTG): proishozhdenie, motivy, osobennosti i vlijanie [Organization of Turkic States: Origin, Motives, Particularities and Influence]// Vestnik Permskogo universiteta. Politologija. № 1 (17). P. 78–87. (in Rus.)

Kazakistan Bilgi Notu [Kazakhstan Information Note] // [Elektrondy resurs] URL: https://www.deik.org.tr/uploads/kazakistan-bilgi-notu-nisan-23. (Karalgan kuni: 25.02.2024). (in Tur.)

Kazakistan'ın Rusya ile olan ticaret cirosu bu yıl 26 milyar doları buldu [Kazakhstan's trade turnover with Russia reached $ 26 billion this year] // [Elektrondy resurs] URL: https://tukib.kz/haber/kazakistanin-rusya-ile-olan-ticaret-cirosu-bu-yil-26-milyar-dolari-buldu (Karalgan kuni: 25.03.2024). (in Tur.)

Minasyan Nelli. Turkish Initiatives In The Direction Of Turkic Integration: Prerequisites And Tendencies. Eurasia, Contemporary // [Elektrondy resurs] URL: https://doi.org/10.52837/2579-2970-2022.11.2-22 (Karalgan kuni: 18.05.2024).

Muhamedzhanova S., Shahin I., Sharip A. (2023). TJuRKSOJ i ee rol' v kul'turnoj integracii tjurkskih stran [TURKEY and its role in the cultural integration of the Turkic countries] // Turkic Studies Journal. № 1 (5). P. 98–118. (in Rus.)

Pritchin S.A. Tureckaja strategija v otnoshenii Central'noj Azii na sovremennom jetape: sil'nye storony i ogranichiteli [Turkish strategy towards Central Asia at the present stage: strengths and constraints] // [Elektrondy resurs] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/turetskaya-strategiya-

v-otnoshenii-tsentralnoy-azii-na-sovremennom-etape-silnye-storony-i-ogranichiteli/viewer (Karalgan kuni: 10.03.2024). (in Rus.)

Prohorenko I.L. Novaja strategija Evropejskogo sojuza v Central'noj Azii: vozmozhnosti i predely «mjagkoj sily» [The New Strategy of the European Union in Central Asia: the Possibilities and Limits of «Soft Power»] // [Elektrondy resurs] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-strategiya-evropeyskogo-soyuza-v-tsentralnoy-azii-vozmozhnosti-i-predely-myagkoy-sily/viewer (Karalgan kuni: 21.08.2024). (in Rus.)

Sarsenbayeva T.B., Egamberdiyev M. (2023). Integration of the Turkic world in the sphere of culture: trends and features // Vestnik KazNPU. Serija Istoricheskie i social'no-politicheskie nauki. №2 (77).

Toni Alaranta, Kristiina Silvan. Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role // [Elektrondy resurs] URL: https://www.fiia.fi/wp-content/uploads/2022/01/bp328_toni-alaranta-kristiina-silvan_turkey-in-central-asia.pdf (Karalgan kuni: 21.08.2024).

Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role // [Elektrondy resurs] URL: https://www.fiia.fi/julkaisu/turkey-in-central-asia?read (Karalgan kuni: 2.07.2024).

Turkey in Central Asia: Possibilities and limits of a greater role. // [Elektrondy resurs] URL: https://www.fiia.fi/julkaisu/turkey-in-central-asia?read (Karalgan kuni: 2.07.2024).

Turkic World Vision – 2040 // [Elektrondy resurs] URL: https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf (Karalgan kuni: 18.03.2024).

Turkish Foreign Policy Towards Central Asia: An Unfolding of Regionalism and Soft Power // [Elektrondy resurs] URL: https://dergipark.org.tr/en/pub/allazimuth/issue/78005/1310530 (Qaralgan kuni: 11.07.2024).

Türkiye´s Relations With Central Asian Republics // [Elektrondy resurs] URL: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_s-relations-with-central-asian-republics.en.mfa/ (Karalgan kuni: 21.08.2024).

[1]Ермекбаев А.А. [2]Екибасова Ж.М. [3]Ілияс Н.Қ.

[1,3]Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[2]Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]adilbekea@gmail.com, [2]zhadyrayekibassova@gmail.com, [3]nuratkz01@gmail.com

УСИЛИЯ ТУРЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ВЫЗОВЫ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация. Статья выявляет актуальные вызовы и потенциальные возможности взаимного сотрудничества с изучением влияния Турции на регион Центральной Азии. Авторы выделяют исторические, политические и экономические факторы, которые составляют основу интересов Турции в Центральноазиатском регионе. Цель статьи – проанализировать стратегию Турции в Центральной Азии и дать рекомендации по укреплению взаимовыгодного сотрудничества. Результаты исследования позволяют рассмотреть текущее состояние и будущие перспективы отношений Турции с государствами Центральной Азии. В основном в статье обсуждаются геополитические противоречия, вызванные Россией и Китаем, крупнейшими мировыми игроками, столкнувшимися на пути укрепления влияния Турции в регионе, конкуренция за зону влияния в регионе и экономические и инфраструктурные дефициты, которые препятствовали первому энтузиазму турецкого государства стать региональным лидером. В то же время в Центрально-Азиатском регионе предусматривается культурная, языковая, социальная близость, глубоко укоренившаяся в истории и стремление Европейского Союза окончательно ликвидировать зависимость России от энергетических ресурсов в связи с недавними обстоятельствами,

создающими условия для расширения ее влияния, потенциальная роль Турции в обеспечении энергетической безопасности Европы, возможности энергетического сотрудничества в обеспечении энергетической безопасности в Европе благодаря своему уникальному географическому положению. В целом, статья дает представление о сложности характера отношений Турции с Центральной Азией и потенциальных возможностях партнерства и сотрудничества в будущем.

Благодарность: Это исследование финансируется Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант №AP23483774 «Углубление тюркской интеграции: перспективы, геополитические риски и угрозы для Казахстана»)

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, геополитические интересы, внешняя политика, конкуренция, вызовы, возможности, сотрудничество.

[1]Yermekbayev A.A. [2]Yekibassova Zh.M. [3]Iliyas N.K.
[1,3]Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
[2]Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]adilbekea@gmail.com, [2]zhadyrayekibassova@gmail.com, [3]nuratkz01@gmail.com

TURKEY'S CENTRAL ASIAN ENDEAVORS: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Abstract. The article identifies current challenges and potential opportunities for mutual cooperation with the study of Turkey's influence on the Central Asian region. The authors identify historical, political and economic factors that form the basis of Turkey's interests in the Central Asian region. The purpose of the article is to analyze Turkey's strategy in Central Asia and make recommendations on strengthening mutually beneficial cooperation. The results of the study allow us to consider the current state and future prospects of Turkey's relations with the Central Asian states. The article mainly discusses the geopolitical contradictions caused by Russia and China, the largest global players who faced off on the way to strengthen Turkey's power in the region, competition for a zone of influence in the region and economic and infrastructural deficits that hindered the first enthusiasm of the Turkish state to become a regional leader. At the same time, the Central Asian region provides for cultural, linguistic, and social proximity, deeply rooted in history and the desire of the European Union to finally eliminate Russia's dependence on energy resources due to recent circumstances that create conditions for expanding its influence, Turkey's potential role in ensuring Europe's energy security, and the possibility of energy cooperation in ensuring energy security in Europe due to its unique geographical location. In general, the article gives an idea of the complexity of the nature of Turkey's relations with Central Asia and the potential opportunities for partnership and cooperation in the future.

Acknowledgement: This research is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23483774 «Deepening Turkic integration: prospects, geopolitical risks and threats for Kazakhstan»).

Keywords: Turkey, Central Asia, geopolitical interests, foreign policy, competition, challenges, opportunities, cooperation.

Авторлар туралы мәлімет:

Ермекбаев Адилбек Алпысбаевич, PhD, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Екибасова Жадыра Маратовна, PhD докторант, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Ілияс Нұрат Құлымбетұлы, PhD (нострификациясыз), аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Ермекбаев Адилбек Алпысбаевич, доктор PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Екибасова Жадыра Маратовна, докторант PhD, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Ілияс Нұрат Құлымбетұлы, доктор PhD (без нострификации), старший преподаватель, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Yermekbaev Adilbek, Phd, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Yekibassova Zhadyra, doctoral student of R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Iliyas Nurat, Phd (without nostrification), senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 14 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 03.61.21 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.171

[1]Қожахметов Б. [2]Картаева Т. *[3]Бейсегулова А.
[1, 2, 3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]explorer_kz@mail.ru, [2]kartaeva07@gmail.com, [3]aika_n75@mail.ru

ЕЖЕЛГІ ИТ ТҰҚЫМДАРЫН ҚОРҒАУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ: ТУРКИЯ ЖӘНЕ ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа. Ежелгі (аборигендік) ит құқымдарының соның ішінде қазақы тазы/төбет, қырғыз тағаны, өзбек тазысы, түрімен тазысы, алабайы тұқымдарының тарихы мен қайта жандануын зерттеу қазіргі заманғы «адам мен табиғат» қарым-қатынасының күрделенген тұсында аса маңызды шара. Қазақы тазылар, қырғыз тайғаны, өзбек тазысы – Солтүстік Африкадан Орталық Азияға дейін кездесетін Шығыс тазылар тұқымдасының мүшесі. Сондай-ақ төбеттер Еуразия кеңістігінен – Оңтүстік Батыс Азия аралығында кездесетін ежелгі ит тұқымдары. Орта Азия тазы мен төбеттің отаны болып саналатыны сөзсіз. Иттің қазақтың «жеті қазынасының» бірі ретінде иттің қасиетті саналуы қазақ халқының санасына берік орныққан. «Жеті қазына» құрамының әртүрлі нұсқасы болғанымен барлық нұсқасында «ит» танымы атадан балаға өзгеріссіз жеткен. Соңғы жылдары қазақ халқының мәдени құндылықтарының бірі қазақы тазы мен қазақы төбеттің таза тұқымдары санының азайып кеткені, тіпті кей өңірде мүлдем жоғы анық байқалды. Сандай-ақ тазы тұқымынан жарғақ тұқымының саны шашақ тазыға қарағанда күрт азайған. Таза қанды төбеттердің түр-типтерінің өзгеріске енуі соңғы жылдары анық көрініс тауып, дәстүрлі ит өсірушілер арасында алаңдаушылық тудырды. Ежелгі ит тұқымының жанашырлары, дәстүрлі ит өсірушілер мен кәсіби кинологтар таза қанды тазы, таза қанды төбет тұқымдарының азаюы мен өзгеріске енуіне қатысты ашық қоғамдық пікір білдіруі үкіметтік деңгейде қолдау тапты.

Алғыс: Осы мақала «AP14869303 – Қазақстанның ежелгі және қазіргі мәдениетіндегі қасқыр мен иттің рөлін этнозооархеологиялық зерттеу» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Кілт сөздер: Ит, тазы, төбет, Жеті қазына, қасиеттілік, құқықтық этнология.

Кіріспе

Ежелгі ит тұқымының тарихи дәуірлерде құқықтық қорғалуының кепілі қазақ халқының байырғы тұрмыс-тіршілігінде ерекше қастерлейтін «жеті қазына» ұғымы (Қазақтың этнографиялық.., 2017: 525). Фольклорлық деректердің бірінде «ит жеті қазынаның бірі» десе, тағы бірінде «құмай тазы жеті қазынаның бірі» деп нақтылайды. Қазақы, дәстүрлі ортада «ит жеті қазынаның» бірі қазақы ит тұқымының барлық түріне қастерлі ұғыммен қарайды. Қазақтың «жеті қазына» ұғымы «жігіттің жеті қазынасы», «ердің жеті қазынасы» деген ұғымен де кездеседі.

Дәстүрлі, тарихи кезеңдерде көшпелі өмір салтын, дәстүрлі ауыл салтын ежелгі ит тұқымы тазы немесе төбетсіз елестету мүмкін емес. Тазы мен төбеттің жаратылысы, сыртқы сипаты, мінез-құлқы, келбеті, қимыл шапшаңдығы, типі, аңшылық қабілеттері әртүрлі болғанымен, екеуіне ортақ қасиет екеуі де қожайынына қызмет еткен, үйді, мал отарын қорыған, екеуінде де аңшылық қасиет болған. Саятшы, аңшының, малшының бірнеше тазысы, бірнеше төбеті болған. Салбурын, қансонарға бірнеше тазы бірге шыққан. Мыңғырған отарды бірнеше төбет бірге қорғаған. Тазы ежелден сән-салтанаты келіскен, ширақ, жүйрік, шапшаң, бойшаңдығымен ерекшеленсе, төбет ежелден ірі, күш иесі, жұмыр, жүнді, кең кеуделі, сенімділігімен танымал. Оларда адамдармен бірге, иесімен бірге түрлі тарихи кезеңдерден өтті. Жазба деректерге сүйінсек қазақы ит тұқымын ресми әкімшілік

тұрғыда қорғауға алғашқы талпыныс 1898 жылы Торғай облысында орын алған. Торғай облысы малдәрігерлерінің санақ жүргізуі бойынша әр үйде кемі бір-екі иттен, мал отары көп үйде 10 иттен, барлығы облыста 150000-нан 160000-ға дейін ит тіркелген. Торғай облысы, Торғай уезінде 100-ден тазы болған. Таза тұқымды, аңшы құмай тазыны жақсы ат немесе жақсы түйеге айырбастаған (Добросмыслов, 1898: 1–2).

Отаршылдық кезең, Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдары басқа ит тұқымдарының Еуропалық ит тұқымдарының келуі себепті қазақ итінің тазақандылығының бұзылуына 1937-1938 жылдары «Қазақстан аңшылық-кәсіптік станциясы» көңіл аударады. «Қазақстан аңшылық-кәсіптік станциясы» қызметкерлері тазының таза қандылығын сақтап қалу ісін ресми көтеріп, зерттеу, есепке алу, санақ жүргізу, қайта қалпына келтіру ісін жоспарға енгізеді. Тазақандылығын зерттеуге Алматы облысынан – 70, Қызылорда, Қарағанды облыстарынан – 25, Оңтүстік Қазақстан облысынан – 76, Ақтөбе облысынан – 45 тазы алынады. 1938 жылы Қазақстаннан 7000 тазы санақ кітабына тіркеген (Слудский, 1939: 1, 6).

Дерек кісі-қариялардың айтуынша 20 ғасырдың 60-70-ші жылдары Қазақстанның батысында қой отарында «айналма» ауруы эпидемияға айналған екен. Қойға түсетін айналма құрты иттен жұғады деген қауесетпен қазақы төбеттің көбі атылып кеткен. 1960 жылдардың ортасында иттен ауру тарайды деген қауесетпен Зайсан, Тарбағатай, Ақсуат аудандарында қазақ иттерін іздеп жүріп атқан, иесінің итін тығып тастаған оқиғалар болған (Тоқтабай, 2021: 5).

1966 жылы Қытай Халық Республикасында мәдениет төңкерісі болып, Қытайдағы этникалық қазақтар қолындағы төбет пен тазыны ескінің сарқыншағы деп өсіртпеу саясаты орын алған, әрі қазақ итінің еті тәтті деген қауесетпен қазақы ит тұқымына көз тіккенде, қазақ итін ұрлау орын алған. Осылайша Қытайдағы қазақтардың да қазақы тұқымды иттері азайған. 2000 жылдан бастап жергілікті қазақ интеллигенттері, қазақ ақсақалдары қазықы төбет, қазақы ит тұқымының азайып кету мәселесін көтеріп, Үкімет деңгейіне жеткізеді. Нәтижесінде Іле-Қазақ автономиялық облысының саяси бюросында «Қазақ төбет иті тұқымын жаңғырту, зерттеу, өсіру, заманға лайықты пайдалану» атты қаулы қабылдайды. Үкімет қолдауымен қазақ төбетін өсіру питомнигі ашылады (Тоқтабай, 2021: 309).

ҚХР, Іле-Қазақ автономиялық облысы қазақ төбетін ресми қорғауды қолға алған алғашқы мемлекет. Қазақстанда қазақ малшылары мен аңшыларының қолындағы тазақанды төбеттің азаюымен қатар дене тұрқысының майдалана бастауы көрініс ала бастады. Қазақы ит тұқымдарының азаюы, түр-типінің өзгеріске енуі қоғамдық пікірлерге ұласып, ит мәселесі Үкімет деңгейінде көтерілді.

Басқа ит тұқымдарымен араласуы себепті қазақ төбетінің түр-сипатының өзгеріске енуі Моңғолия қазақтарының төбеттерінен байқалады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналыса отырып төбет өсіру ісіне көзқарас Моңғолия, Баян-Өлгей қазақтарынан бақыланды. Баян-Өлгейдің Сақсай сумынында жергілікті малшы қазақтардың есебі бойынша 30 қазақ төбеті бар. Мұзтау етегіндегі Қақ жайлауындағы малшыларда малдың көптігіне қарай әр үйде 2-3 төбеттен бар, барлығы дерлік мал қоруға және аңшылыққа бейім, әсіресе суыр қазақы төбеттердің аңшылық нысаны. Моңғолия қазақтарының төбеттері иесімен бірге көшпелі өмір сүруі себепті, денелері шымыр, тарамыстары тартылған, ширақ келеді. Жүнді, терісінің қалың, құйрық жүнінің сабалақ, төрткөз, түсінің біртекті келуі қазақ төбетінің генетикалық сипатының берілуін айғақтайды. Моңғолия қазақтары арасында қазақ төбетін қорғау ресми емес сипатта, күнделікті тіршілікте халықтық білімге сай, малын қорғаумен тең дәрежеде жүреді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Ежелгі және қазақы ит тұқымдары тазы мен төбетке қатысты дерек көздерін заттай деректер, яғни археологиялық қазбалардан табылған ит сүйектері, ит және иттің дене мүшелерімен байланысты бейнелер салынған, қашалған бүйымдар, петроглифтік бейнелер, алғашқы авторлардың жазба деректері, фольклорлық деректер, аудио-визуальды деректер құрайды. Халықтық білімге негізделген дәстүрлі құқықтық қорғауға иттің «жеті қазынаның» бірі болуы негіз болады. А.Добросмысловтың 1898 жылы «Тургайская газета» басылымында жариялаған «Разведение и содержание киргизами собак» атты мақаласында Торғай өңірі қазақтарының тазы және төбет өсіру ісіне арнап, қазақы ит тұқымының болжалды есебін берген (Добросмыслов, 1898). А.А. Слудскийдің «Азиатская борзая таза и охота с ней» атты кітабы қазақ тазысын қорғау және сақтау мәселесіне арналған (Слудский, 1939). А.Тоқтабайдың «Қазақ төбеті берік қолда» атты жазбасында соңғы жылдарда қазақ төбетінің азайып кетуі мәселесін көтереді (Тоқтабай, 2021). А. Тоқтабайдың «Қазақтың тазы» атты кітабы қазақ тазысының қазақ халқының мәдениетінде ролі қашанда болғанын айғақтайды (Тоқтабай, 2003). Қазақы ит тұқымын құқықтық қорғауды ұйымдастыру мәселесін сараптауда дерек көздерге әдеттік құқық жүйесіне қатысты алғашқы жазба деректер мен жануарлар дүниесін қорғау және аң аулау қағидаттарын жүзеге асырумен байланысты құқықтық-нормативтік ресми құжаттар негізге алынады. Отандық ғылыми айналымда бар «құқықтық этнология» бағытындағы жазылған еңбектер әдеттік-құқық, қазақ билерінің дала заңын жүргізуі, билердің, ақсақалдар кеңесінің қоғамдағы орнына арналған (Әлімбай, 2024: 23–56)

Мақалада қазіргі заманғы әлеуметтік этнология ғылымындағы «құқықтық этнология» бағытына жататын «ежелгі ит тұқымын» тірі ескерткіш ретінде қарап, «ит қорғаудың» құқықтық-нормативтік құжаттарын ұлттық көзқарас мүддесіне пайдалану тұрғысынан талдау жасалады. Талқылау барысында Орта Азиядағы көрші мемлекеттер мен Түркия мемлекетінің «ит қорғау» ісіндегі құқықтық-нормативтік құжаттары салыстырмалы сараптау жасауға негіз болды. «Ит қорғау» мәселесіне қатысты дәстүрлі далалық этнографиялық экспедиция кезінде жинақталған халықтық білім мен халық пікірі де назарға алынды, сондай-ақ отандық этнология мен заң ғылымының тоғысындағы шекаралық, пәнаралық зерттеу әдісі басты назарда ұсталды.

Қазіргі таңда этнология ғылымы мен заң ғылымында антропологиялық, герменевтикалық, институционалдық, этномәдени және пәнаралық негізде сараптайтын құқықтық білімнің жаңа парадигмалары пайда болды және дами бастауы құптарлық мәселе. Сол «құқықтық білімнің» қазақы ит тұқымдарын қорғауға қатысты туындауы бүгінгі қоғамда жаңа серпіліс тудырды. Этнология ғылымында немесе заң ғылымында «құқықтық этнология» әлі де жеке зерттеу пәні ретінде қалыптасқан жоқ және құқықтық этнология әдіснамасын ғылыми білімдер жүйесі контекстінде ғылыми талдау да қалыптаспаған салаға жатады. «Құқықтың этнология» иттану тұрғысынан келгенде «когнитивтік этнология (лат. cognitio – білім) – жануарлардың интеллектісін, зоопсихологиясын зерттейтін ғылым саласымен де тығыз байланысты.

Отандық «құқықтық этнология» бағытында итті қорғауды талдау арнайы зерттеу нысаны болған емес, «ит қорғау» мәселесіне отандық ғылымда алғаш рет қадам жасалып отыр.

Талқылау

Қазақы ит тұқымын құқықтық қорғауды ұйымдастыру. Жануарлар әлемін қорғауды құқықтық қамтамасыз ететін құжаттарды жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетімен байланыстыра қалыптастыру ежелгі ит тұқымдары өмір сүретін мемлекеттердің қайсысында болмасын, тек соңғы жылдары қолға алынған мәселе. Еуразия, Орта Азия, Шығыс Азия,

Оңтүстік-батыс Азия мемлекеттерінде соңғы жылдары Ежелгі ит тұқымдары саналатын тазы мен төбеттің әртүрлі тұқымдарының популяциясындағы өзгерістердің анық көрінуі «ит қорғау» мәселесін Үкімет деңгейіне алып келді. «Ит қорғау» ісіне әкімшілік-құқықтық жаңа көзқарасқа әлемнің бірқатар елдерінен қолдау тапқан. Адамзаттың ғасырлар бойына табиғатпен етене өмір сүруі, «ит пен адам» тіршілігінің ғасырлар бойына бір-бірімен бірге жасасып келуі қазіргі заманда оларға деген ерекше көзқарасты қалыптастырды.

Жануарлар дүниесі қорғауды құқықтық-нормативтік құжаттарын заңдастыру әлем елдерінің барлығында бар тәжірибе болғанымен, әр мемлекеттің жергілікті жануарлар тұқымдары мен сол мемлекеттегі «адам мен табиғат» тәжірибесінің қалыптасуына орай айырмашылықтар бар. Соның ішінде үй жануарларын қорғау мәселесін әкімшілік-құзырлық тұрғыдан қайсы органның меншігіне қарауын әр мемлекеттің Үкіметі өздері шешеді. «Ит» қорғау мәселесі Қазақстанда «Экология және табиғи ресурстар» министрлігіне қарайды. Ал, Түркия мемлекетінде «Түркия мемлекетін де үй жануарларын қорғау құзырлығы Ауыл және Орман шаруашылығы министрлігінің құзіретіне қарайды (Hayvanları Koruma Kanunu ve İlgili Mevzuatı..., 2024). Түркияда «Жануарларды қорғау заңын» Түркияның Ұлттық Мәжілісі 2004 жылы 24 маусымда қабылдап, Түркия Республикасы 2004 жылы 1 шілдеде қол қойған. «Жануарларды қорғау туралы» заңға 2008, 2010, 2021 жылдары өзгерістер мен толықтырулар енгізілген. Заңға сәйкес иттерге цифрлық ID талап етілген. 2024 жылы Түркиядағы «иесі жоқ» иттер мәселесін талқылаудан кейін «Жануарларды қорғау заңына» жаңа өзгерістер енгізу қызу саяси-әлеуметтік талқылауда алдағы орынға шықты. Заң жобасы Парламент спикеріне 2024 жылғы 12 шілдеде таныстырылды. Ұсыныспен заңның он жеті бабына өзгертулер енгізу ұсынылған. Түркиядағы «ит қорғау» мәселесіне байланысты жаңа гуманистік нұсқалар қатарында зоопсихиаторлар, Түркия ветеринарлық медицина қауымдастығы, Жануарларды қорғау орталығы «иесі жоқ» иттерді емдеу арқылы олардың өмірін сақтап қалуды алға тартқан (Hayvanlari koruma kanunu ile Türk..., 2024).

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР-ның 2004 жылғы 9 шілдедегі № 593 Заңына ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастама көтеруімен 2022 жылы 29 желтоқсанда Парламент қарап, 2023 жылы 3 қаңтарда ҚР Сенатының мақұлдауымен, №185-VII шешіммен өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Заң 6 ай бойына халықтың ашық талқылауына, танысуына ұсынылып, 2023 жылы 3 шілдеде толық ресми күшіне енді.

Заңның ішкі баптары «Қазақы ит тұқымдары тазы мен төбет өсіру, сақтау, қорғауды дамытудың» құқықтық, экономикалық және ұйымдастырушылық негіздерін қоса анықтайды. Қазақ жеріндегі ежелгі ит тұқымдары тазы мен төбет тұқымының азаю, тазақандылығының өзгеріске енуі, бұл өзгерістерді алдын алмаса тұқымның жойылу қаупі төнуі саяси-әлеуметтік сахнада күн тәртібіне шықты. Осылайша Қазақстан Үкіметі алғаш рет қазақы ит тұқымына ресми саяси көзқарасқа қолдау танытты.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңының 1-бабының Кіріспе бөлімі 1-ші тармақшасы «қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту» деген сөзбен толықтырылды, ал 3-1 тармақшадағы «иттердің ұлттық және басқа да» деген сөздер «қазақы және басқа да ит» деген сөздермен ауыстырылды. Қазақы тұқымды иттерді машықтандыру, баулу, айтақтау және оларды практикалық пайдалануға даярлау», – деген ұғым қазақы тұқымды иттерді қорғау, іздеу, сақтақ жұмыстарына баулу мен үйретуді және (немесе) аң аулауға, спортқа және далалық сынақтарға даярлау екендігі де аталмыш Заңның Кіріспе бөлімінде түсіндіріледі (Қазақстан Республикасының кейбір..., 2024).

Қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік басқарудың негізгі негізгі мақсаты, біріншіден, қазақы ит тұқымдарының тазақандылығын

жандандыру, сақтауды және өсімін молайтуды қамтамасыз ету, екіншіден, қазақы ит тұқымдарының тазақанды тұқымдылығын қорғау болып табылады.

«Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Заңның 1-ші тарау, 1-бап, 63-3 тармағы бойынша «қазақы ит тұқымдарына – ежелгі тұқымдар – қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін қазақы тазы мен қазақы төбет» жататыны бекітілді. Соның ішінде, тұқымы тазақанды қазақы тұқымды ит – қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін және сол тұқымға жататын тегінің кемінде үздіксіз үш буыны туралы мәліметтер қамтылған шығу тегі туралы куәлігі бар қазақы тазы немесе қазақы төбет тұқымдас ит (1 бап, 73-3).

Қазақы ит тұқымдарының стандарты – қазақы тұқымды иттердің сыртқы тұрпаттық-бітімдік сипаттары мен пайдаланушылық қасиеттері бойынша сипаттамасы бойынша бекітіледі (1 бап, 63-4 тармақ).

Қазақы тұқымды иттерді сақтау, қорғау, тұқымын өсірумен айналысатын арнайы кинологиялық мекемелерде «бірыңғай тұқым-тегі кітабы» жинағы жасақталып, оған әрбір иттің шығу тегі, тұқымдылығы, сыртқы тұрпаттық-бітімдік сипаттамалары мен өзге де қасиеттері туралы мәліметтер көрсетіледі (1 бап, 63-5 тармақ), олардың әрқайсысына тұқым-тегі туралы мәліметтерді қамтитын құжат – «қазақы тұқымды иттің шығу тегі туралы куәлік» (1 бап, 63-6 тармақ) беріледі. Шығу тегі туралы куәлікке сәйкес «тұқымы таза қазақы тұқымды ит» деп қазақы ит тұқымдарының бекітілген стандартына сәйкес келетін және сол тұқымға жататын тегінің кемінде үздіксіз үш буыны туралы мәліметтер қамтылған қазақы тазы немесе қазақы төбет тұқымдас ит саналады (1 бап, 73-3 тармақ). Қазақы ит тұқымдарының мониторингі де осы Заңға сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақы ит тұқымдарын сақтауды және өсімін молайтуды қамтамасыз ету жүйесіне келесі құрызетті органдар кіреді: уәкілетті орган, уәкілетті органның ведомствосы және оның аумақтық бөлімшелері; қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы қызметті жүзеге асыратын өзге де мемлекеттік органдар; қазақы ит тұқымдарының ұлттық орталығы; кинологиялық қызметті жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалар кіреді. Қазақстанда қазақы ит тұқымдарын сақтау және қорғау мәселесін үйлестіру ҚР Экология және табиғатты пайдалану министрлігіне жүктелген.

Қазақстан Республикасының Үкіметінің қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы құзыретіне сай атқаратын міндеттері: жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы, сондай-ақ қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын әзірлеу және оның іске асырылуын қамтамасыз ету; қазақы ит тұқымын иелену, пайдаланудың жүзеге асыру бойынша атқарылатын істерге билік ету құқығын жүзеге асыру;

Қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы қызметті жүзеге асыру жөніндегі уәкілетті орган ҚР Экология және табиғатты пайдалану министрлігі болып саналады. Минстірліктің «ит» ісіндегі құзыреті келесі бағыттарды қамтиды:

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастырады және іске асырады және салааралық үйлестіруді жүзеге асыру

– қазақы ит тұқымдарын қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласында жергілікті атқарушы органдарды үйлестіруді және оларға әдістемелік басшылық жасауды жүзеге асыру;

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу, талқылауға салу және бекіту;

– «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес жүргізілетін қазақы тұқымды иттерді есепке алуды жүргізу мониторингін жүзеге асырады.

Қазақы ит тұқымдарының ұлттық орталығы (бұдан әрі – Ұлттық орталық) қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту жөніндегі қызметті жүзеге асыру үшін уәкілетті орган айқындаған мамандандырылған ұйымның құрылымдық бөлімшесі болып табылады. Ұлттық Орталықтың құрылысы қазіргі таңда жүзеге асырылуда.

Ұлттық орталық қазақы ит тұқымдарын өсіруге қатысты келесідей міндеттерді жүзеге асырады:

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту жөніндегі қызметті жүзеге асыру;

– қазақы ит тұқымдарымен жұмыс істеу бойынша, оның ішінде кинологиялық қызмет бойынша сарапшыларды оқыту және мамандарды даярлау;

– шығу тегі туралы куәлік бере отырып, тұқымы таза қазақы тұқымды иттерді асырау және өсіру;

– уәкілетті орган айқындаған тәртіпке сәйкес Бірыңғай тұқым-тегі кітабын жүргізу;

– кинологиялық қызметті жүзеге асыратын жеке және заңды тұлғалармен бірлесіп, қазақы ит тұқымдарының стандарттарын әзірлеу;

– қазақы тұқымды иттердің сынақтарын, көрмелерін, байқауларын, әртүрлі дәрежедегі жарыстарын ұйымдастыру және өткізу;

– Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де қызметті жүзеге асыру (қазақы ит тұқымдарын ғылыми-зерттеу жобаларын жүхеге асыратын ұйым қызметкерлерінің бақылауына қолдау көрсету, фотосессия, БАҚ түсірілімдеріне, кино, т.б. танымдық-ақпараттық шараларға қатысуын ұйымдастыру, қолдау).

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы мемлекеттік реттеу, яғни Үкіметтік құзырлы органдар тарапынан қадағау, ұйымдастыру шаралары да іске қосылады. Мемлекеттік реттеу келесідей істерді қадағалайды:

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласында іргелі және қолданбалы сипаттағы ғылыми зерттеулер, қазақы ит тұқымдарын сақтау, дамыту және пайдалану бойынша селекция жүргізу;

– қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту саласындағы селекциялық жетістіктерге сынақтар мен байқаулар жүргізу;

– «Жануарларға жауапкершілікпен қарау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қазақы тұқымды иттерді есепке алуды жүргізу арқылы жүзеге асыру (33-3-бап).

«Таза тұқымды иттердің, оның ішінде қазақ тазылары мен төбеттерінің генофондын қорғау» мәселесіне қатысты «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» ҚР Заңына өзгерістер мен толықтырулардың енгізілуі қазіргі таңда елімізді қазақы ит тұқымдарын өсіруге халықтың ынтасын арттырды. Аталмыш Заңда қазақы ит тұқымдары тазы мен төбеттің қосылуынан өрбитін «дүрегей» иттер, қазақы қора иттері, қазақы ит тұқымдары мен өзге иттің қоыслуынан өрбитін будан иттерді қорғау арнайы бапта көрсетілмейді, ол жалпы «ит қорғау» ұғымында бірге қарастырылады.

Далалық этнографиялық экспедиция барысында қария дерек кісілер ертеде біреудің тазысына зиян келтірсе орнына тазы күшігін, төбетке зиян келтірсе орнына төбет күшігін берген деген ақпарат жеткізді.

Итті аңға салуды құқықтық үйлестіру. «Жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі Заңының 9-бабы 1-тармағының 57) тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 18-03/157 бұйрығына сәйкес «Аң аулау қағидалары» бекітіліп, Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2015 жылы 20 мамырда №11091 тіркелген. «Аң аулау қағидаларына» сәйкес «ұлттық аң аулауды» дамыту аясында «итпен аң аулау» құқықтық рәсімделеді. «Ұлттық аң аулау – әуесқойлық (спорттық) аң аулау объектісі болып табылатын жануар түрлерін аушы жыртқыш құстар мен қазақы

тұқымды иттерді пайдалана отырып, қару-жарақсыз аулау» мәселесі де осы Заңның 5 тарау, 32-бабының 4-ші тармағында бекітілген. «Ұлттық аң аулау» – аушы жыртқыш құстар мен аңшылық иттердің ұлттық тұқымдарын пайдаланып, әуесқойлық (спорттық) аң аулау объектісі болып табылатын жануарлар түрлерін олжалау болып табылады. «Аң аулау қағидалары» ресми құжатында көрсетілген «аңшы ит», «итпен аң аулау» категориясына қазақы ит тұқымы – тазы, төбетпен қатар аңшылар қолданатын аңшылық қабілеті бар өзге иттер де жатады (Аң аулау қағидаларын бекіту туралы..., 2024)

Заңға сәйкес жеке аңшылар және аңшылық шаруашылығы субъектілері қоғамдық бірлестіктерінің республикалық қауымдастығы аушы жыртқыш құстар (бүркіт, сұңқар, қаршыға т.б.) мен аңшылық иттерді, соның ішінде тазы мен төбетті пайдалана отырып, аң аулаудың ұлттық түрлерін дамытуды ұйымдастыруды жүзеге асыра алады.

Құсбегілік өнерді кәсіп еткен аңшылардың аушы құс бүркіт, сұңқар, қаршығамен бірге тазыны қоса баптап, бір аңшының қыс пен ит екеуін бірге баптап, бір-біріне үйретіп, аңшылық, салбурынға бірге алып шығуға үйретуі ертеден қалыптасқан халықтық білім. Қыран құстың томағасын алып тазыға әбден көзін үйретпесе салбурында тазының өзіне түсуі мүмкін. Тазы мен бүркітті қансонарға бірге алып шығу әдісін әсіресе Алматы облысы аңшылары жақсы меңгерген.

Ежелгі ит тұқымын сақтау, қорғау ісіндегі Орта Азиялық тәжірибелер. Қырғыз тайғанын сақтау, қорғау. Кеңестік дәуірде ежелгі ит тұқымдары арнайы статусқа ие болмаса да, олардың асыл тұқымды ит ретінде маңызы жойылған жоқ. Қырғыз тайғаны 1983 жылы Мәскеудегі халықаралық иттер көрмесіне қатысуы арқасында өзіне әртүрлі мамандарының назарын аударған.

Қырғыз Республикасында 2017 жылдан бастап «Қырғыз тайғаны» жобасы мәселесі көтеріліп, 2018 жылдан бастап жоба іске қосылады. Қырғызстанда «Тайғанды өсіру өнері» номинациясын адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасы бойынша ЮНЕСКО-ның репрезентативті тізіміне енгізу мақсатында құжаттар дайындала бастады. Қырғыз тайғанын насихаттау жөніндегі іс-шаралар жоспары Қырғыз Республикасының Үкіметі 2019 жылғы 29 тамызда бекіткен қырғыз халқының ұлттық-мәдени мұрасын қорғау аясында аясында жүзеге асырылуда.

Қырғыз тайғанын сақтау және өсіруге сәйкес нормативтік-құқықтық базаны күшейту де Үкімет деңгейінде көтерілген мәселе болды.

Қырғызстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және туризм министрлігі «Қырғыз Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 5 тамыздағы № 557 «Қырғыз Республикасының материалдық емес мәдени мұрасы элементтерінің классификациясы туралы ережені және Қырғыз Республикасының материалдық емес мәдени мұрасы элементтерінің ұлттық тізбесін бекіту туралы» қаулысына өзгерістер енгізуі үшін Қырғызстан үкіметінің «аңшылық ит тұқымдарын қорғауды күшейту және сақтау мақсатында дайындаған» құжатын жалпыхалықтық ашық талдауға ұсынған. Осындай жоспарлы атқарылған жұмысар нәтижесінде қырғыз тайғаны 2021 жылы *«тайғанды өсірудің білімі мен дағдысы» атауымен* Қырғыз Республикасының Материалдық емес мәдени мұра элементтерінің ұлттық тізіміне енген.

Қырғыз Республикасында да қырғыз тайғанын Қырғызстаннан тыс жерлерге шығаруға заңмен тыйым салынған (Кыргызского тайгана планируют…, 2024) Ресей Императорлық археологиялық комиссиясының 1905 жылғы есебінде Пішпек уезінің Лебединовка селосы маңында егістік жер жырту кезінде тайғанның қола мүсіні табылғаны айтылған, әрі суреті берілген. Осы типтес тайғанның қола мүсіншелері 2008 жылы Қырғыз Республикасының Ыстық-Ата ауданы, Кең-Бұлұн ауылы маңынан да табылған. «Манас» эпосында тайғанға тұтас бір аңыз арналады. Манас бұл итті Әндіжанға келе жатып жолықтырып, қалыңдықты алуға барған жерінде өзімен бірге алып, оған Құмайық деген ат

қояды. Қырғыздарда бұл лақап есім шеберлік пен батылдықты білдіреді. Қырғыз халқында итпен байланысты тағы бір аңыз нұсқасы қызықты. Бір аңшы иті мен малына шабуыл жасауды әдетке айналдырған қасқырға шыдай алмайды. Сосын қар лашыны балапанын ит етіп өсіруді ұйғарады. Аңшы оны ұясынан алып, жасырын жерде үйретіп, ет пен талқанмен тамақтандырған. Бір кезде балапан керемет, мінсіз, күшті және ақылды итке айналды. Қырғыз тілінде қар лашыны – құмай. Қырғыз халқы тайған иттің күшігін Құмай немесе Құмайық деп атап, ерекше мән береді. Манастың да күшікті Құмайық деп атауы тарих пен аңыздың тоғысуынан туындаған десе болады. *Қырғыз халқының пікірінде тайған «қуып ал және өлтір» деген мағына береді. Бірақ бұл ең алдымен иттің сипатымен түсіндірілетін бір ғана нұсқа. Тайғандар да ғасырлар бойы қырғыз халқының ата-бабаларына қызмет еткен. Ал адамның, кейде бүкіл отбасының өмірі көбінесе олардың төзімділігіне, аң аулау және қорғау қабілетіне байланысты болды.*

Қырғыз халқында «Тайған жүгірсе – құлағынан қан шығады» деген сөз бар. Бұл теңеу ең алдымен қырғыз тазыларының жүйріктігіне қатысты. Азулы тайған аңды қуып жету үшін соншалықты жылдамдықпен қуады, қуу кезінде олардың артқы аяқтары құлақтарын тырнап кетеді. Сонымен қатар, тайғандар қозғалыс жылдамдығын іс жүзінде төмендетпестен, қозғалыс траекториясын өткір бұрылыс жасап өзгерте алады. Олар сондай-ақ бірнеше сағат бойы тынымсыз олжа қууға да қабілетті. Ал олардың қасқырға шабатын азулы болуы олардың аңшылық қабілетінің генетикалық берілуімен байланысты. Зерттеуші ғалымдар қырғыз аборигендік ит тұқымы тайғанның шығу тегін Тянь-Шаньды мекендеген халықтың тағдырымен байланыстырады және тайғандар бұл жерлерде X-XII ғасырлардан бұрын белгілі болған, деген пікірге келеді (Маматов, Мураталиев, Самыкбаев, 2024)

Соңғы жылдарда қырғыз тайған тұқымының танымалдығының өсе бастауына қырғыз жерінде «Көшпелілер ойындарын» Халықаралық деңгейде өткізу ықпал етті. «Көшпелілер ойындары» тайған жарысы – ит жарысы – салбуурун – жыртқыш құстар мен тайғандармен күрделі аңшылық ойындары сияқты номинациялармен жалғасты. Көшпелілер ойыны барысында қырғыздың әдемі тайғандарының бейнелері мен фотосуреттері бүкіл әлемге тарады, әрі ойынға келген шетелдік мамандар мен туристер тайғанға көшпелілер өркениетінің символындай қарағаны сөзсіз.

2019 жылы Қырғыз республикасында «Қырғыз тайғаны» клубы Республикалық ветеринариялық инспекциямен бірлесіп арнайы санақ жүргізілген, сол кезде 2300-ге жуық тайған ресми тіркелген.

Қырғыз Республикасында 2023 жылы мемлекеттік органдардың қатысуымен және қолдауымен «Taigan Fest» халықаралық этнофестивалі өткен.

2024 жылы 9 сәуірде Ғапар Айтиев атындағы Қырғыз ұлттық бейнелеу өнері музейінде «Тайған – халық мұрасы» көрме-байқауы өткен. Келушілер назарына алуан түрлі шығармашылық стиль өкілдерінің – мүсіншілердің, жазушылардың, суретшілердің тайғанмен байланысты жұмыстары ұсынылады. Көрме қырғыз аңшы иттерін кеңінен насихаттау және оның тұқымын зерттеу мен сақтауға қоғамның назарын аудару мақсатында өткізіліп отыр (Киргизская борзая..., 2024; Озмитель, 2024).

2021 жылы 18 тамызда Қырғыз Республикасы Мәдениет, ақпарат, спорт және жастар саясаты министрлігі «Тайған тұқымды иттерді ұстау ережелері және тұқым стандарты» жобасын қоғамдық талқылауға шығарды. Құжат министрлер кабинетінің сайтында жарияланды.

Құжат қабылдаудың мақсаты – осы аңшылық ит тұқымын ұлттық мұраның элементі ретінде сақтау. Қырғыз үкіметі алға қойған міндеттің бірі – тайғандар «Бірыңғай электронды деректер» базасына тіркелуі керек. Тұқымды растайтын құжаттарды иесіне «Kyrgyz Taigan Club» қоғамдық бірлестігі береді.

Құжат – тайған иелеріне қатысты міндеттерді де белгілейді. Тайған иесі тайған ауырғанда, тайғанды зиянкестер шаққанда, ветеринарлық ауруханаларға тайғандар адам тістеген жағдайда тиісті орындардарға дереу хабарлауға міндетті. Құжатта басқа да бірқатар тыйымдар да қарастырылған. Мысалы, саябақтарда, алаңдарда, базарларда, жағажайларда, балалар ойын алаңдарында және басқа да қоғамдық орындарда тайғандармен жүруге болмайды. Көпқабатты үйлерде көршілеріңде медициналық қарсы көрсетілімдер (аллергия және т.б.) болса тайғанды ұстай алмайды. Құжаттың қосымша бөлігін тайған тұқымының стандартының классификациясы құрайды (Министерство культуры разработало правила…, 2024).

Түркіменнің ежелгі ит тұқымын сақтау, қорғау тәжірибесі. Түркіменнің ежелгі ит тұқымына түркімен тазысы мен алабай жатады. Орта Азиядағы ежелгі егіншаруашылығы оазисі саналатын Алтындепе қонысынан түркімен алабайының қыш мүсіншесі табылған. Археологиялық артефактілерге қарап, жергілікті ғалымдардың зерттеуінше түркімен алабайы б.э.д. III–II мыңжылдықтарда да түркімен жерінде өмір сүрген. Түрікменстан – ежелгі ит тұқымдарын сақтау, қорғауға Орта Азия елдерінен алғаш ден қойған мемлекеттердің бірі. Түркіменстанда соңғы жылдары «ахалтеке» деп аталатын жылқы типімен қатар түрікмен алабайын тарихи-мәдени мұра деп танып оның бірегей тұқымын сақтау, зерттеу және әлемге кеңінен танымал ету мақсатында көптеген іс-шараларды тұрақты жүргізуде. Түрікменстанның бұрынғы Президенті Гурбангулы Бердымухамедовтың ұсынысымен 2020 жылы түрікмен алабайына Ашхабад қаласында биіктігі 15 м ескерткіш орнатылды, 2021 жылы «Еңбегі сіңірген ит өсіруші», «Халық ит өсірушісі» құрметті атақтары, «Түрікменнің өжет алабайы» атты медаль бекітіліп, қолданысқа енген (Президент Туркмении ограничил…, 2024).

Түркіменстан кинологтары XX ғасырдың 30-жылдарының аяғында ортаазиялық шопан иттерге, соның ішінде алабайдың қой отарын қоруғаға бағуға деген қабілетіне ерекше көңіл бөле бастаған. Ол кезеңде алабайдың ең жақсы тұқымдары Мары облысында ұсталған екен. Кеңестік кезеңде аабайларды КСРО аумағындағы әскери питомниктерге сынақтан өткізу үшін экспорттаған. Алабайлар із кесу, іздеу және күзет шеберлігіне үйретуге қабілетті болған. Алабайлар түркімен шекарасын қорғау қызметіне тартылған.

Түркіменстанда 2021 жылы алғаш рет ресми «Алабай күні» қазақ айының соңғы жексенбісі болып бекітіліп, алабай төбет иттің тұқымының ең жақсы түрлеріне арналған алғашқы байқау да 2021 жылы өткен (В Туркменистане приняли закон…, 2024).

Түркіменстан үкіметінің төменгі палатасы 2022 жылы 18 шілдеде «Ит өсіру және кинологиялық қызмет туралы» Заңды талқылап, осы жылдың 24 шілдеде Түркіменстан Президенті Сердар Бердымұхамедов Заңға қол қояды (Туркменские борзые..., 2024)

26 шілде 2022 жылы Түрікменстан Президенті Сердар Бердымухамедов түрікмен алабайы мен алабай күшігін елден тыс жерге шығаруға шектеу қою туралы жарлық қабылдайды. Мемлекет Заңына сәйкес алабай иесі алабайды Түркіменстаннан тыс жерге шығаруға Үкімет шешімін алу арқылы ғана жүзеге асыра алады (Президент Туркмении ограничил…, 2024).

Түрікмен алабайы – тарихи-мәдени мұра нысаны статусын алуына сәйкес, ит өсіру саласында еңбегімен танылғандар мемлекеттік сыйақы қарастырылған. Түрікменстан мемлекетінің Заңнамасына сәйкес алабай таластыруды құмарға айналдыру қылмыстық іс саналады. Түркімен тазысы да түрікмен халқының ахалтеке асыл тұқымды жылқысы мен алабай қатарындағы Ұлттық мұрасы болып саналады. Түркімен халқы тазының құны, яғни бағалануы аса қымбат, сыны ерекше деген түркімен тазысының құны түркімен жылқысы ахалтеке құнымен тепе тең.

Тазы қорғау ісіндегі Өзбекстандық тәжірибе. Өзбекстан Республикасының № 545-1 «Жануарлар әлемін қорғау және пайдалану заңы» 1997 жылы 26 желтоқсанда қабылданған.

Өзбекстанның жануарларды қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттары Өзбекстандағы ежелгі ит тұқымы тазыны да қамтиды.

Кинолог С.Азадовтың есептеуінше, 2011 жылы Өзбекстанда тазақанды тазы тұқымының саны 400 дей ғана болған. Өзбекстандағы тазылардың негізгі дені Оңтүстік Қызылқұмды мекен еткен қазақтардың қолында (Азадов, 2024) Өзбекстанда жергілікті халықтан көрі, этникалық қазақтар қосында тазының болуы қазақтардың Оңтүстік Қызылқұм ауылдарында шоғырланып, дәстүрлі тұрмыс-тіршілік ырғағын сақтап отыруымен байланысты. Қызылқұм тақылары құмды алқаптың аңшылық кәсібіне бейімделген. Жергілікті этникалық қазақтар арасында аңшылықпен аты шыққан, тазақанды тазыны екі жылқы берсе де айырбастамайды. Тазыға құмартқан әр үй күшік кезінен өсіреді, қарғыбау салмайды, байламайды, құмдағы аңшылыққа өз табиғатынан бейімделеді.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі заманғы инновациялық қоғам қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-тіршілігінің барлық қырына әсер еткені белгілі. Қазақ халқының мәдени құндылықтарының бірі қазақы тазы мен қазақы төбеттің тазақанды тұқымдарының күрт азайып, түр-типтерінің өзгеріске енуі соңғы жылдары анық көрініс таба бастады.

Зерттеу барысында ежелгі және қазақы ит тұқымдарының қазіргі кезеңде азаюы мен түр-типтерінің өзгеріске енуінің бірнеше себептері бары анықталды, олар:

– XVIII–XIX ғасырларда орыс әскерилерінің, саяхатшылардың келуі, қоныстануымен бірге еуропалық өзге ит тұқымдарың келуі, олардың жергілікті ит тұқымдарымен қосылуы;

– XX ғасырдың басында көшпелі мал шаруашылығынан отырықшы мал шаруашылығына ауыса бастауы қазақы ит тұқымы тазы мен төбетке деген тәуелділіктің бәсеңдеуіне алғы шарт болды;

– көшпелі өмір салтынан отырықшылық мәдениетке ауысу дәстүрлі аңшылық ырғағының бұзылуына, салбурын, қансонардың дәстүрлі, құмар аңшылық ретіндегі ролінің бірте-бірте төмендей бастауы, аңшының тазыны салбурынға қыран құспен бірге алып шығу дәстүрінің өзгеріске еніп, жойылу қаупіне жетуі;

– Кеңес үкіметінің «ұжымдастыру» саясаты, ашаршылық жылдарындағы дәстүрлі мал шаруашылығынан қол үзу;

– ашаршылық жылдарындағы көрші мемлекеттерге қоныс аударғанда итінің иесімен бірге кетуінің қазақ жеріндегі ежелгі ит тұқымдарының санының азаюына әсер етуі;

– соғыс, соғыстан кейінгі қайта қалпына келтіру жылдарында ежелгі ит тұқымдарының қараусыз қалуы;

– тазы мен төбет арасындағы будан тұқым дүрегейді өсірудің орын алуы, будан тұқымдарды аңшылыққа салу әдісінің кең таралуы;

– дәстүрлі аңшылықтың глобализация әсерінен трансформациялануы, заманауи көліктер, моторлы қар шанасы сияқты техникалармен аңға шығудың орын алуы, тазамен аң қағу, қуу, қақпайлауды техникалық көліктердің ығыстыра бастауы;

– XX ғасырдың екінші жартысынан қазақ жерінде адам санының көбеюі, қала тұрғындары санының артуы себепті, адам қауіпсіздігін сақтауға орай ежелгі ит тұқымдарының мойынына қарғы бау салып, байлап ұстаудың көбеюі, тазыға шикі еттен көрі піскен тағамды берудің орын алуы олардың аңшылық қабілетін төмендету үрдісінің орын алуы;

– көшпелі мал шаруашылығының тоқтауына орай қазақы төбеттің алыс жол жүруі тоқтады, жыл бойына қыстау, көктеу, жайлау, күздеу арасында ұзақ жол жүруді еңсергеннен сіңір еттері, тармысы тартылған денесі шымыр, қимылы ширақ төбеттердің азаюы;

– Кеңестік дәуір мен Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында дәстүрлі аңшылық ырғағының бұзылуынан қазақ тазысының шашақ тұқымына қарағанда жарғақ тұқымының күрт азайып кетуінің орын алуы;

– ежелгі ит тұқымдарын құқықтық қорғауға үкімет, әкімшілік және қоғам тарапынан аса мән берілмеуі.

Қазақ халқының әжелгі және қазіргі заманғы мәдениетінде тазы мен төбеттің орнын этнозооархеологиялық зерттеу барысында қазіргі кезеңде елді мекендер арасында тазы мен төбеттің тазақандылығын сақтауды үйлестіріп атадан балаға мұра еткен дәстүрлі мал шаруашылығынан және дәстүрлі аңшылықтан қол үзбей отырған малшы, аңшы қауымы тіркеуге алынды.

Қорытынды

Ит иесінің көңіл-күйін қабылдауға, бұйрықтарын орындауға, түсінуге қабілетті жануар. Ит белгілі бір себептен иесінен алыстап кеткен жағдайда иесіне қайта оралуы арқылы адамды өзінің оң энергиясымен қоршап алады. Ит кез-келген жастағы адаммен тез қарым-қатынас жасайды. Жалпы иттердің ішінде Орта Азиялық ежелгі ит тұқымдарының тазы типтерінің барлығы аңшы ретінде қосалқы кәсіпті иесімен бірге атқарса, төбет типтес иттер аңшы, қорғаушы, сақшы, күзетші, малшы ретінде иесімен бірге дәстүрлі кәсіп иесі ретінде маңызды.

Орта Азия мемлекеттерінің қайсысы болмасын соңғы 10 жылдықта ежелгі ит тұқымдарының түрлерінің жойылу, азаю қаупін басынан кешірді. Сондықтанда соңғы жылдары көршілес мемлекеттер бірінен соң бірі ежелгі ит тұқымдарын сақтау, қорғауға ден бұрды. Орта Азиядағы ежелгі ит тұқымдарының тазы, төбет, тайған, алабайдың шығу тегі, таралу тарихы, атауының этимологиясы жөнінде ғалымдар арасында әлі ортақ пікір жоқ.

Орта Азияның және Еуразияның ежелгі ит тұқымдарының қай түрі болмасын өзінің таралған өңірінде және өзін иемденген халықпен тарихи дәуірлерден бірге жасасып келе жатырған көне тұқым ретінде адамзаттың тарихында алатын өз орны бар. Адамзаттың күнделікті тұрмыс тіршілігінде, дәстүрлі дүниетанымында, шаруашылығында, ғұрып, наным-сенімдер жүйесінде иттің алатын орны туралы ақпараттардың да ұрпақтан ұрпаққа келіп жетуі ежелгі ит тұқымын «ұлттық құндылық» деп қарау мәселесін күн тәртібіне шығарды.

Орта Азия мемлекеттері арасында соңғы жылдар ішінде өз халқына тиесілі ежелгі ит тұқымдарын халық мұрасы, Ұлттық мұра ретінде бағалау үрдісінің Үкімет деңгейіндегі бағдарлы жобаларының «ортақ келісімдей» іске қосылуына ежелгі ит тұқымдарының тарихи болмысының өзгеріске ұшырауы, санының азаюының анық көріне бастауы әсер етті.

Орта Азия мемлекеттерінің қайсысында болмасын ежелгі ит тұқымдарының Қазақстан Үкіметінің қазақы ит тұқымы – тазы/төбет, Қырғыз Үкіметінің қырғыз ит тұқымы – тайған, Түкіменстан Үкіметінің түркімен ит тұқымы – тазы/алабай өсіру, қорғау, сақтау мәселесін Үкімет деңгейінде көтеріп, «Ұлттық құндылық» ретінде қарауы қолға алынып, осы мәселеге қатысты әр мемлекет өзінің бағдарлы жобасын іске қосты. Ежелгі ит тұқымдарының өз мемлекетінде санының азаюы, таза қанды тұқымдарының жойылу қаупіне жетуі, таза қандылардың өзге тұқымдармен буданға түсуі ғалымдар арасында «иттану» жаңа ғылыми бағытының негізін қалады. Орта Азия мемлекеттерінде әлем елдерінде қалыптасқан тәжірибелермен қатар ежелгі ит тұқымдарын қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттары жасалып, қолданысқа енгізілді.

Қазақстанда ежелгі ит тұқымдары тазы мен төбет Ұлттық код ретінде статусқа ие болып, «Ұлттық бренд», Қазақстанның материалдық емес мәдениет мұраларының Ұлттық тізіміне» қосылды. «Тазы» стандарты бекітіліп, халықтық талқылауға ұсынылды, «төбет»

стандарты жобасы іске қосылды («Қазақы ит тұқымдарының..., 2024) Осылайша соңғы үш жылда елімізде «ежелгі ит тұқымымен» байланысты байырғы халықтық білім негізінде итке қатысты жаңа гуманистік көзқарас қалыптасты. Тазы мен төбеттің «Ұлттық» статус алуы оларды шекара қызметіне тарту ісіне де жол ашты. Бұл күні ел қауіпсіздігін қамтамассыз етуде із кесу, іздеу, табу, шекара күзетуге тазы мен төбетті үйрету, баулу, пайдалану жүзеге асырылуда және оң нәтижесін беруде.

Орта Азия мемлекеттерінің ежелгі ит тұқымдарын сақтауды құқықтық қорғауы дәстүр мен тарихқа құрмет болып саналады. Ежелгі ит тұқымдары «тірі ескерткіш» ретінде ит өсірушілердің талғам, талабын толық қанағаттандыра алады. Қазіргі таңда ит өсірушілердің ежелгі ит тұқымдарын ұлттық спорттық жарыстарға, мәдени көрмелерге қатыстыру белсенділігі артты. Ал, дәстүрлі мал шаруашылығы, дәстүрлі аңшылықтан қол үзбеген қазақы ортада, шалғай малшылар мекенінде тазы мен төбеттің тазақандылығы генетикалық тұрғыда сақтау ісі құқықтық, әкімшілік үйлестірусіз «атадан балаға мирас еткен құндылық» ретінде қалыптасқан.

Аборигендік ит тұқымдарының генезисін, толық ұлттық келбетін жасау ісі – селекционер, кинолог, зоолог, генетик, тарихшы, антрополог, археологтардың ынтымақтастықта жұмыс жүргізуіне мүдделі. Яғни, бізге тек сақтауда ғана емес, сонымен қатар тұқымның тарихын, дамуын және селекциясын зерттеуге көмектесетін барлық сала мамандарының пәнаралық байланыста болуы аса маңызды. Ежелгі ит тұқымдарын ғылыми-танымдық тұрғыда журналистикалық насихаттау да басты назардан түспегені абзал. Аборигендік ит тұқымдарын қорғаудың құқықтық-нормативтік құжаттарын «құқықтық этнология» тұрғысынан талдау жасау дәстүрлі мәдениеттегі иттің роліне баға беру ісінде маңызды роль атқарады.

Әдебиеттер:

«Қазақы ит тұқымдарының стандартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Экология және табиғи ресурстар министрінің міндетін атқарушының 2023 жылғы 30 наурыздағы №101 бұйрығына өзгеріс енгізу туралы /https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034346. (Қаралған күні: 14.08.2024).

Hayvanlari koruma kanunu ile türk ceza kanununda değişiklik yapilmasina dair kanun / [Электронды ресурс] https://www.haytap.org/tr/hayvanlari-koruma-kanunu-ile-turk-ceza-kanununda-degisiklik-yapilmasina-dair-kanun (Қаралған күні: 13.06.2024).

Hayvanları Koruma Kanunu ve İlgili Mevzuatı [Электронды ресурс] / https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/46/5199-Sayili-Hayvanlari-Koruma-Kanunu-Ve-Ilgili-Mevzuati (Қаралған күні: 03.03.2024).

Азадов С. Тазы, освещенная всевышнем. 02.03.2021. [Электронды ресурс] https://sreda.uz/rubriki/bio/tazy-osvyashhennaya-vsevyshnim/ (Қаралған күні: 07.08.2024).

Аң аулау қағидаларын бекіту туралы [Электронды ресурс] / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091. (Қаралған күні: 07.07. 2024).

Әлімбай Н. Көшпелі қазақ қоғамындағы әдеттік-құқықтық қатынас пен іс-тәжірибенің антропологиясы (XVIII–XIX ғ. 60-жылдары) // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 2. 23–56-б.

В Туркменистане приняли закон о защите генофонда местных алабаев [Электронды ресурс] /https://mir24.tv/news/16516311/v-turkmenistane-prinyali-zakon-o-zashchite-genofonda-mestnyh-alabaev (Қаралған күні: 07.08.2024).

Добросмыслов А. Разведение и содержание киргизами собак // Тургайская газета. №35. 30 август, 1898. С. 2–3.

Киргизская борзая [Электронды ресурс] / https://petstory.ru/knowledge/dogs/dog-breeds/taygan/ (Қаралған күні: 15.07.2024).

Кыргызского тайгана планируют включить в список культурного наследия ЮНЕСКО / [Электронды ресурс] https://kaktus.media/doc/424871_kyrgyzskogo_taygana_planiryut_vkluchit_v_spisok_kyltyrnogo_nasledіia_unesko.html (Қаралған күні: 15.07. 2024).

Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қазақы ит тұқымдарын сақтау және өсімін молайту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы. ҚР Заңы 2023 жылғы 3 қаңтардағы №185-VII ҚРЗ [Электронды ресурс] /https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000185 (Қаралған күні: 05.05.2024).

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. ҚРМОМ энциклопедиясы. 5 томдық. Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбай. – Алматы: Әлем Даму Интеграция, 2017. 845 б.

Маматов Н.Э., Мураталиев Б.А., Самыкбаев А.К. История и возраждение Кыргызской аборигенной породы собак-тайган. [Электронды ресурс] https://elibrary.ru/item.asp?id=36452435 (Қаралған күні: 12.07.2024).

Министерство культуры разработало правила содержания тайганов и стандарт породы [Электронды ресурс] https://24.kg/obschestvo/204283_ministerstvo_kulturyi_razrabotalo_pravila_soderjaniya_tayganov_inbspstandart_porodyi. (Қаралған күні: 03.08.2024).

Озмитель М. Как сохранить кыргызского тайгана [Электронды ресурс] /https://rg.ru/2024/03/20/ vozvrashchenie-tajgana.html (Қаралған күні: 17.08.2024).

Орынғалиұлы А. Қазақтың қайран төбеті-ай! // Егемен Қазақстан2018. 05 қаңтар.

Президент Туркмении ограничил вывоз алабаев из страны / [Электронды ресурс] https://lenta.ru/news/2022/07/26/alabay/. (Қаралған күні: 17.08.2024).

Слудский А.А. Азиатская борзая тазы и охота с ней. Алма-Ата: Казполиграф, 1939. 28 с.

Тоқтабай А. Қазақ тазысы. Казахская борзая тазы. Kazakh borzoi tazy (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Алматы: Атамұра, 2003. 160 б.

Тоқтабай А. Қазақ төбеті берік қолда // Қазақтың киелі жерлері (тарихи-архитектуралық, этнографиялық зерттеулер, мақалалар, фольклорлық деректер). Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2021. 304 309 б.

Туркменские борзые – Тазы [Электронды ресурс] / https://turkmenportal.com/catalog/1253. (Қаралған күні: 19.08.2024).

References:

Alimbay N. (2024) Koshpeli kazakh qogamyndagi adettik-quqitiq qatynas pen is-tajirbienin antropologiasy (XVIII–XIX ғ. 60-jyldary) [Anthropology of legal relations and practice in nomadic Kazakh society (XVIII–XIX centuries. 60s).]. Turkic Studies Journal. T.6. № 2. P. 23–56 (in Kaz.).

An aulau hagidalarin bekitu [On approval of hunting rules] / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500011091 (Karalgan kuni: 7.07.2024). (in Kaz.).

Azadov C. (2024) Tazy, osveshennaiya vsevishniem [Basins illuminated by the almighty]/ https://sreda.uz/rubriki/bio/tazy-osvyashhennaya-vsevyshnim 02.03.2021. (Date: 07.08.2024). (in Rus.).

Dobrosmyslov A. (1898) Razvedenyie I soderzhanyie kirgizami sobak [Breeding and maintenance of dogs by Kyrgyz people]. Turgayskaya gazeta. № 35. 30 August, P. 2–3. (in Rus.).

Hayvanlari koruma kanunu ile türk ceza kanununda değişiklik yapilmasina dair kanun [The law on the amendment of the law on the protection of animals and the Turkish criminal code]. / https://www.haytap.org/tr/hayvanlari-koruma-kanunu-ile-turk-ceza-kanununda-degisiklik-yapilmasina-dair-kanun. (Date: 13.06.2024). (in Tur.).

Hayvanları Koruma Kanunu ve İlgili Mevzuatı [Animal Protection Law and Related Legislation] / https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Menu/46/5199-Sayili-Hayvanlari-Koruma-Kanunu-Ve-Ilgili-Mevzuati (Date: 03.03.2024). (in Tur.).

«Kazakhy it tukymdarynin standartyn bekitu turaly» Kazakhstan Respublikasy Ekologyia jane tabigi resurstar ministrinin mindetin atkarushinin 2023 jilgy 30 naurizdagy №101 burygina ozgeris engizu turaly [On amendments to the order of the Acting Minister of Ecology and natural resources of the Republic of Kazakhstan dated March 30, 2023 No. 101 «on approval of the standard of Kazakh dog breeds»] /https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034346 (Date: 14.08.2024). (in Rus.)

Kazakhstan Respublikasinin keibir zannamalik aktilerine kazakhi it tukymdarin saktau jane osimin molaitu maseleleri boinsha ozgerister men tolyktirular engizu turaly. KR Zahy 2023 jylgy 3 kantardagy №185-VII KRZ [On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the issues of preservation and reproduction of Kazakh dog breeds. Law of the Republic of Kazakhstan dated January 3, 2023 No. 185-VII RKL] / https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000185 (karalgan kuni: 5.05.2024). (in Kaz.).

Kazaktyn etnografiyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. Encyclopedia. Vol. 3. Almaty: RPK «Slon» DPS, 2012. 736 s. (in Kaz.).

Kirgizskaya borzaya [Kyrgyz Greyhound]/ https://petstory.ru/knowledge/dogs/dog-breeds/taygan/ (karalgan kuni: 15.07.2024). [in Russian].

Kyrgizskogo taigana planiruet vkluchit v spisok kulturnogo naslediya UNESKO https://kaktus.media/doc/424871_kyrgyzskogo_taygana_planiryut_vkluchit_v_spisok_kyltyrnogo_naslediia_unesko.html (Date: 15.07.2024). (in Rus.).

Mamatov N.E. Murataliyev B.A., Samykbayev A.K. (2024) Istoryia i vozrajdenyia Kirgizskoi aborigennoi porodi spbak-taigan [The history and revival of the Kyrgyz aboriginal dog breed-taigan.] (Date: 12.07.2024). (in Rus.).

Ministerstvo kultury razrabotalo pravila soderjanyia taiganov i standart porady [The Ministry of Culture has developed rules for the maintenance of taigans and a breed standard] https://24.kg/obschestvo/204283_ministerstvo_kulturyi_razrabotalo_pravila_soderjaniya_tayganov_inbspstandart_porodyi (Date: 03.08.2024). (in Rus.).

Oryngaliuly A. (2018) Kazakhtyn kairan tobetteri-ai! [It's a pity for the Kazakh greyhound], Egemen Kazakhstan, 05.01.2018. (in Kaz.).

Ozmitel M. (2024) Kak sohranit kyrgizskogo taigana [How to save the Kyrgyz taigan] /https://rg.ru/2024/03/20/vozvrashchenie-tajgana.html (Date: 17.08.2024). (in Rus.).

Prezident Turkmenyi ogranichil vivoz alabayiev iz strany [The President of Turkmenistan has restricted the export of Alabai from the country] / https://lenta.ru/news/2022/07/26/alabay/ (Date: 17.08.2024).(in Rus.)

Sludsky A.A. (1939) Aziyatskaya borzaya tazy i ohota s nei [The Asian greyhound taza and hunting with it]. Alma-Ata: Kazpoligraf. 28 p. (in Kaz.).

Tokhtabay A. (2003) Kazakh tazisy [Kazakh borzoi tazy] (Kazakh, orys, agylshyn tilderinde). – Almaty: «Atamura». 160 b. [in Kazakh]. (in Kaz.).

Toktabay A. (2021) Kazakh tobeti berik qolda [The Kazakh tobet is in strong hands]. / In the book: Kazakhtyn kieli jerleri (tarihi-arhitekturalyk, etnografiyalik zertteuler, makalalar, folklorlyk derekter). Almaty: Litera-M. P. 304–309/ (in Kaz.).

Turkmenskie borsyie – Tazy [Turkmen greyhounds - Tazy] / https://turkmenportal.com/catalog/1253 (Date: 19.08.2024). (in Rus.).

V Turkmenistane prinyiali zakon o zashite genofonda mestnyh alabayiev [Turkmenistan has adopted a law on the protection of the gene pool of local Alabai] /https://mir24.tv/news/16516311/v-turkmenistane-prinyali-zakon-o-zashchite-genofonda-mestnyh-alabaev (Date: 07.08.2024). (in Rus.)

[1]Қожахметов Б. [2]Картаева Т. [3]Бейсегулова А.

[1, 2, 3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]explorer_kz@mail.ru, [2]kartaeva07@gmail.com, [3]aika_n75@mail.ru

ПРАВОВОЙ ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОХРАНЫ ДРЕВНИХ ПОРОД СОБАК: НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Изучение истории и возрождение древних (аборигенных) пород собак, в том числе казахской тазы (борзой)/тобета (сторожевая), киргизской тайгана, узбекской тазы, туркменской тазы, алабая, является очень важной в условиях сложных взаимоотношений «человека и природы». Казахские, киргизские, узбекские борзые — являющиеся представителями семейства восточных борзых, встречающиеся на территории от Северной Африки до Средней Азии. А тобеты являющиеся одной из древний пород, встречаются по всей Евразии в плоть до юго-западной Азии. Нет сомнений в том, что родиной борзых и тобетов является Средняя Азия. В сознании народа прочно утвердилось представление о собаке как об одном из «семи сокровищ» казахского народа. Хотя существуют разные версии «Семи сокровищ», во всех версиях собака включена в перечень, как одно из сокровищ и знания о «собаке» передавались от отца к сыну в неизменном виде. Являющиеся одной из культурных ценностей казахского народа чистокровные породы казахской борзой и тобета в последние годы уменьшилось, а в некоторых регионах и вовсе изчезли. Численность породы борзых «жаргак» значительно ниже, чем породы «шашак». Изменение вида и типов чистокровных тобетов стало очевидным в последние годы и вызвало беспокойство среди традиционных собаководов. После общественного мнения о уменшении и изменении чистокровных тазы и чистокровных тобетов поднятые сторонниками сохранения древних пород собак, традиционных собаководов и профессиональных кинологов, это проблема получила поддержку на правительственном уровне.

Благодарность: *Статья выполнена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по теме «Этнозооархеологическое изучение роли волка и собаки в древней и современной культурах Казахстана» (индивидуальный регистрационный номер: AP AP14869303).*

Ключевые слова: *Собака, борзая, кобель, семь сокровищ, святость, правовая этнология.*

[1]Kozhakhmetov B. [2] Kartayeva T. [3]Beisegulova A.

[1, 2, 3] Al-Farabi Kazakh Tational University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: [1]explorer_kz@mail.ru, [2]kartaeva07@gmail.com, [3]aika_n75@mail.ru

LEGAL ETHNOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROTECTION OF ANCIENT DOG BREEDS: THE EXAMPLE OF TURKEY AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract. Studying the history and revival of ancient (aboriginal) dog breeds, including the Kazakh greyhound/shepherd dog (*tobet*), Kyrgyz sighthound, Uzbek greyhound, Turkmen greyhound, alabay breeds, is a very significant event in the context of the complicated relationship between «man and nature» nowadays. Kazakh greyhound, Kyrgyz greyhound, Uzbek greyhound is a member of the Eastern greyhound family which is found from North Africa to Central Asia. Moreover, tobets are ancient dog breeds that found from Eurasia – to south-west Asia. There is no doubt that Central Asia is considered the homeland of greyhound and tobet. The sacred consideration of the dog as one of the «seven treasures» of the Kazakh people is firmly entrenched in the minds of Kazakhs. Although there are different versions of the composition of «seven treasures», in all version the cognition of «dog» was passed from generation to generation without change. In recent years, it has been clearly seen that the number of pure breeds of Kazakh greyhound and Kazakh tobet, one of the cultural values of the Kazakh people, has decreased and it is completely absent in some regions. As well as, the number of zhargak breeds of greyhound has significantly reduced than shashak greyhounds. The change in the species of tobets has become evident in recent years and has caused concern among traditional dog breeders. Supporters of ancient dog breeds, traditional dog breeders and professional cynologists have received support at

the government level for open public opinion regarding the decline and entry into change of purebred greyhounds and purebred tobets.

Acknowledgement: The article was made within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic «Ethnozooar-chaeological study of the role of the wolf and dog in the ancient and modern cultures of Kazakhstan» (individual registration number: AP 14869303).

Keywords: Dog, greyhound, male, seven treasures, holiness, legal ethnology.

Авторлар туралы мәлімет:

Қожахметов Бағашар, PhD докторант (археология және этнология), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Бейсегулова Айнура Қыдырғалиқызы PhD доктор (археология және этнология), әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Кожахметов Багашар, PhD докторант (археология и этнология), Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Бейсегулова Айнура Кыдыргалиевна, PhD доктор, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kozhahmetov Bagashar B., PhD doctoral student, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan.

Kartaeva Tattygul E., Candidate of Historical Scienses, Professor, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan.

Beisegulova Ainura K., PhD, Al-Farabi Kazakh national, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 18 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 13.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.187

***[1]Калменова Ж.Ш.** **[2]Абжаппарова Б.Ж.**
[1,2]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан.
E-mail: [1]zhanar.klm@mail.ru,[2]hadisha_1960@mail.ru

ОМАН СҰЛТАНДЫҒЫНЫҢ ДІНИ-ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Оман Сұлтандығы Парсы шығанағындағы ерекше мемлекет, халқы өте қарқынды дамып келе жатқан, гүлденіп отырған қоғамда өмір сүріп жатыр. Мақала жаңалығы – елімізде аса терең зерттелгемен Оман Сұлтандығының өміріне енген түрлі этностардың өмір салтын, дәстүрлерін, діндері мен елге келіп қоныстану тарихы, оған қоса, елдегі тілдердің ерекшеліктері қарастырылды. Оманда белуджи, бахаи, луати, занзибари, үнді сияқты көп таралған этностардың Оманды географиялық жағынан қай аймақтарды қоныстаған, қоғамға сіңу жолы зерттелді. Мақалада Оман Сұлтандығының кейбір тарихи оқиғалар мен тарихи аспектінің этностық құрылымына қалай әсер еткені талданды. Мақаланың практикалық маңыздылығы – Парсы шығанағы елдерін, шығыстану, халықаралық қатынастар мәселелерімен айналысатын зерттеушілерге септігін тигізеді. Мақала «Оман» сөзінің шығу тарихының варианттарын, зерттеушілердің қалдырған түсіндірмелерін қарастырады. Омандағы халық қандай діндерді ұстанатыны, қай түпкірде қандай дін көбірек таралғаны туралы айтылды. Бұл елде танымал тайпалар мен этностардың тарихын, өмір салттарын, ерекшеліктерін, қай мекендерді қоныстанатынын талдадық. Елдің діни төзімділік пен қоғам ішіндегі бейбітшікті ерекше қолдап отырғанына назар аударылды. Мақаланы жазу әдістемесі – анализ-синтез, дедукция, формализация әдістері қолданылды, ашық элекронды көздер, бұл тақырыпты зерттеген шетел және отандық ғалымдарының еңбектері пайдаланылды.

Түйін сөздер. Оман Сұлтандығы, араб тайпалары, этностар, тілдер, діни төзімділік, бейбітшілік.

Кіріспе

Омандағы этностар тақырыбын зерттеген авторлар арасында Ахмед Әл-Исмаилидің «Ethnic, Linguistic and Religious Pluralism in Oman: The Link with Political Stability» атты еңбегі Оман Сұлтандығының этностары тақырыбын терең зерттеген. Алайда еңбегінде кейбір халықтар туралы нақты ашық ақпараттардың жоқтығын да атап кетеді. Джон С. Уилкинон ибадизм діни ағымын зеттеген «Ibadism.Origins and Early Development in Oman» атты еңбегінің орны ерекше. «Оман халқының тарихы» деген еңбекте д. Саид Абд әл-Фаттах Ашур тарих тақырыбын ашып береді, осы автордың еңбегі де қарастырылды. Сондай-ақ А.М. Аль-Рахби, В.Н. Зарытовская Оман топонимдері туралы тақырыпты ашып берген. Осы еңбек зерттеу жұмысымызда өзінің үлесін қосты. Мохамед Исхак Факир Мохамед Омандағы дуру тайпасының әдеттері мен өмір салтын терең зерттеген жұмысы қолданылды.

Оман Сұлтандығының ақпарат министрлігі шығарған кітабы елдегі мемлекеттік құрылым, әлеуметтік-экономикалық бағдарлары туралы жан-жақты, әрі толық мәлімет беретін пайдалы дерек те қолданылды. Оған қоса, Сыртқы істер министрлігі, Білім беру кеңесі сияқты мемлекеттік органдардың ашық электронды ақпараттар көздері пайдаланылды. Мақалада анализ-синтез, дедукция, формализация әдістері қолданылды. Мақалада негізінен баяндау, сипаттау мен талдау әдісі қолданылады.

Талқылау

Тұрмыс деңгейі нашар елін әлемдегі алдыңғы қатарлы араб елдерінің қатарына енгізген Сұлтан Қабус бен Саид Оман Сұлтандығының экономикалық-әлеуметтік бағдарының негізін салды. Бұндай дәрежеге жеткен, гүлденген даму дәрежесі жоғары мемлекеттің халқы мен этностары ынтымақтаса, бейбіт тұрмауы мүмкін емес. Мақалада бұл елдің халқы, тілі, этностарының құрылымы зерттеледі. Шығанақтағы өзіндік орнын алған, дамуға бағдар алып отырған Оманның бейбіт өмірінің мәнінің бір қыры деп ішкі бейбітшілік пен этностарға көрсететін төзімділігінде екені сөзсіз. Оман Сұлтандығының билігі мен халқы бейбітсүйгіш, жергілікті әрі халықаралық деңгейде қандай да болса текетірес не жанжалдарға араласудан алшақ, әрі қайшылықтарды шешуде өз үлесін қосуға атсалысуға тырысады.

Оман Сұлтандығы – терең тарихы мен орасан мұрасы бар таза араб елі, ол араб ұлтының исламға дейінгі және ислам дәуіріндегі тарихы беттерінде шынымен қадірлі орынды иеленеді деп саналады (دكتور سعيد عبد الفتاح عاشور "تاريخ أهل عمان, 2024). Оман сұлтандығының георгафиялық орналасу қолайлылығы мен оның сауда-саяси қарым-қатынастарының ерекшеліктеріне орай халқы түрлі энтостардан құралған.

Оман жерінде ғасырлар бойы үш түрлі мәдениет болды. Біріншісі – теңіз, екіншісі-оазисті-ауыл шаруашылық, үшіншісі – көшпенді. Олардың арасындағы ықпалдастық ел бірлігінің негізі еді. Теңіз жағалауындағы тұрғындар өзгерістерге бейім, жаңа құбылыстарды бойларына сіңіруге дайын болса, ішкі аймақтар тұрғындары тайпа дәстүрлерін сақтануға әлдеқайда жақын болды (Плеханов, 2003: 20).

Зерттеу жұмысымыз «Оман» сөзінің өзінің шығу тарихын қарастырған жөн деп санайды. Мемлекет атауының шығу тегіне қатысты зерттеушілердің көзқарастары өзгешеленеді. Кейбір зерттеушілер оны кахтанидтердің бір тайпасымен байланыстырады. Ал өзгелері «оман» сөзі «тұрақ орны» деген мағына білдіріп елдің атауына енгенін атап кетеді. Араб филологы Ибн әл-Араби (VIII – IX ғ) былай деп дәлел келтіреді: «аман» сөзі бір жерде тұрақты өмір сүретінді білдіреді, отырықшы өмір салтын жүргізетін адам «амин» немесе «аммун» жайлы айтылады. «Оман» да бұған түбірлес келеді». Араб грамматигі әл-Заджаджи былай деген: «Оман елі Оман бен Ибрахим әл-Халил құрметіне аталды». Тарихшы Ибн әл-Калби: «Оман – Оман бен Саба бен Ягсан бен Ибрахим Халил әл-Рахман атымен аталды, себебі ол Оман қаласының негізін салған» (عمان 2020).

Алайда ең көп таралған көзқарас бойынша, «азд» тайпалары өздері қоныстанған Оман алқабының атын елге көшірді. Рим тарихшыларының Оманның қала ретінде атап кеткен кезі б.з. I ғ. еді. Оман тағы басқа атаулармен де әйгілі болды. Месопотамия шумерлері оны «Маджан» деп атаған, ал парсылар «Мазун» деген атпен. Соңғы атау «музн» сөзінен шыққан, оның мағынасы «нөсер жауын жауған бұлттар». Расында да, аса қолайлы климат Оманда ауыл шаруашылығының дамуы мен гүлденуіне атсалысты да, құнарлы жерде өркениеттің тұрақты түрде дамуын қамтамасыз етті (عمان 2020).

Мемлекет атауы араб тілінің классикалық болып саналатын үш түбірлі сөзде айн-мим-нун ع-م-ن сөзден шыққан. Дәл осы түбір Иордания Хашимит Корольдігінің астанасы Амман – арабша عمان деп жазылады. Осы екі сөздерде «харәкаттар» (қысқа дауыссыз дыбыстарды бейнелейтін арнайы белгілер) қойылмаса, кейде қиыншылықтар пайда болады, атап айтқанда, Хашимит Корольдігінің астанасы ма, немесе Оман туралы ма, қайсысы жайлы айтылып жатқаны жайлы тек мәтін мағынасын талдап қана түсінуге болады (Аль-Рахби, Зарытовская, 2023).

Оман Сұлтандығы діни, этникалық, лигвистикалық плюрализмге бай әрі көптілді ел. Оман Парсы шығанағы ынтымақтастық кеңесінде мүше ел. Азаматтары араб тілінің омандық диалектісінде немесе Шығанақ елдеріне жақын диалектісіде сөйлейді. Бұқаралық ақпарат көздерінде, білім беру салалында, ресми және үкімет қызметінде таза әдеби араб тілі қолданылады.

Оманда Араб тілінің омандық, халиждік, дофарлық, бахрейндік диалектілері қолданылады. Оған қоса, халқы суахили, белуджи, мехри, шехри/джабали, кумзари, луати т.б. тілдерінде сөйлейді.

Оманда ислам, бахаи, индуистік діндер таралған. Ибадизмді ұстанатын мұсылмандар, сунниттер, шииттер, ал этникалық жағынан арабтар, занзибари, белуджи, луати, үнділер, парсылар, баясира және басқалар өмір сүреді.

Дәстүрлі омандық мәдениетте «`абид» (арабшадан аударғанда құл) немесе «баясира» терминінің бірнеше ұғымдары бар. Оның біреуі, осы түсінік бұрын болған құлдарға, құжаттары жоқ немесе өздерінің этникалық шығу тегін білмейтін омандықтарға сілтейді. Оған қоса, баясира негізінен қара нәсілді емес, араб ұлтына жатуы әлдеқайда ықтимал, сондай-ақ кейбір омандықтар оларды омандық арабтар мен құл болған әйелдердің балалары деп санайды (Al-Ismaili, 2018).

Оман жағалауындағы алуан этникалық топтардың шоғырлануы кейбір тарихи себептері:

1. Оманның географиялық орналасуы ыңғайлылығы себебінен, елдің жағалауында түрлі этностар келіп қоныстанған. Ормус патшалығы мен потугалдықтар Йаруба династиясының (1624–1741 ж.) заманына дейін осы жерде үстем еді. Содан Йаруба өкілдері португалдықтарды Оман және Үнді мұхиты аймағынан біржола ығыстырған соң Йаруба еліндегі ішкі текетірестерді шешу үшін белуджидің қарулы күштеріне жүгінді.

2. Оманның тарихи әдебиетінде «ваххабиттік шапқыншылық» деген атаумен танымал оқиғаның негізінде саудиялық шапқыншылық жатыр. Бұл шапқыншылық өз ізін қалдырып, Руб әл-Хали шөліне қараған Сауд Арабиясымен шекаралас жерлер бойында ваххабиттер доктринасы таралды. Ваххабизм оңтүстік батыс (шөлден) аймақтан еніп, осы жерлерде үлкен ықпал етті (Al-Ismaili, 2018).

Оман тайпаларының саны айтарлықтай көп, олардың саны екі жүз отызға жетеді.

Мәселен, дуру тайпасы бедуиндік қауымның бір мысалы. Дуру тайпасының тіршілік ету мекені Оман Сұлтандығының батыс аймақтарында, Сауд Арабиясы Корольдігі мен Біріккен Араб Әмірліктерімен шекаралас жерде шоғырланған. Дуру өкілдерінің саны сан алуан санақ бойынша алтыдан он бес мың адамға дейін жетеді. Дуру тайпасының басты дәстүрлі ісі малшылық болды, күз, қыс пен көктемде олар түйе, ешкі қой бақты. Аптап ыстық кезде шөл даланы тастап, оазистерге кететін (Мохамед Исхак Факир Мохамед, 2011: 2).

Дуру тайпасында неке қиюдың көптеген түрлері болды. Ұзақ уақыт бойын эндогамды некелер ең көп таралған деп саналды, бұл – қауым ішіндегі некелер. Әке жағынан немере қарындасты алу эндогамды некелердің ішіндегі ең абзалы деп саналды. Дуру мәдениетінде «рафқат бинт әл-‘амм» деп аталатын жүйе болған. Оның мәні – немере қарындасқа үйленуге қауым мақұлдаған құқық болып саналды, ал әкесі ешбір себеппен қызын күйеуге немере ағасынан басқа ешкімге бере алмаған (Мохамед Исхак Факир Мохамед, 2011: 2).

Тайпада дәстүрлерге сай «фуркан», алмасу некесі, «мукаида», «сороpат», «левират» деп бөлінеді. Дуру тайпасында оған қоса баланың дүниеге келуі, аяғы ауыр әйелді күту сияқты әдеттері өте көп. Бұл тайпаның кейбір тұрмыстық ерекшеліктері осындай.

Белуджи. Қазіргі кезде Омандағы ең ірі тайпалардың бірі. Оның өкілдері елдің барлық түпкірлерінде таралған, алайда негізінен жағалау аймақтарда көбірек тұрады. Белуджилердің Омандағы әлеуметтік және саяси рөлі соңғы уақытта өсуде. Олар омандықтармен әлеуметтік және саяси қырларынан біріге алды. Әрі олардың кейбіреулері ибадизмді қабылдады. Белуджилердің басым көпшілігі өздерінің сунниттік дінін сақтап қалуларына қарамастан, кейбіреулері шиіттермен араласып, шиит болды.

Көп белуджилер Оман тайпаларының арасында өмір сүріп, өздерінің діни рәсімдерін өткізеді. Белуджилер, әсіресе жағалау аудандарында тұратындары өздерінің әлеуметтік

нормалар мен әдет-ғұрыптарын сақтайды. Мысалға қай жағынан болсын, мерекелік дәстүрлерде болсын, үйлену тойлары мен діни мерекелер сияқты немесе тағам дәстүрлерін сақтап отырады. Осылайша, балуджилердің тәуелсіз мәдени тұлғасы ұрпақтан-ұрпаққа берілді. Омандағы белуджилер жыл сайын Омандағы басқа этникалық топтардан ерекшеленетін дәстүрлі мәдениетті көрсететін мәдени апталық өткізеді. Бұл мәдениет Оман қоғамының этнологиялық ерекшеліктерінде маңызды оң рөл атқарды және бүгінгі күні олар Оман саяси тепе-теңдігінде маңызды этнологиялық фактор болып табылады деп айтуға болады (Al-Ismaili, 2018).

Лауати. Кейбір тарихшылар лауати халқының тамыры Омандағы араб тайпаларынан шыққан дейді. Ал басқалары оларды Хайдарабадтықтарға (Отандары – Хайдарабадтан шыққан) жатқызады, дәл солай белуджилердің атауы шыққан жері Белуджистанмен байланыстырады. Алайда үнділік Хайдарабад туралы сілтемелер соңғы отыз жылдай шамасында пайдаланылмайды. Лауатилердің өмір салттары мен ойлау ерекшеліктері белуджилерден өзгеше. Лауати халқы Муттра қаласында орналасқан Сур әл-Лауатия атты тұрғын ауданында тұрып, өздерінің өзіндік мәденитін, діни рәсімдерін сақтап отырды. Олар көршілері белуджилер сияқты өзге этникалық топтармен бірікпеді. Бәлкім бұның себебі шиит дінін ұстануында болар. Суниттік және ибадиттік мазхабтардан ерекшеленетін шииттік дәстүрлерін ұстанады. Оған қоса, белуджилер омандықтармен тарихи шиеленістерді шешіп, омандық қоғамға сіңе алды, ал лауати омандықтарға қарсы әскери қақтығыстар бастамағанына қарамастан, олай жасамады. Олар саудагерлер еді, әрі өздерінің мекені Сур әл-Лауатияда қоныстанды, кейбіреулері әл-Батинада кішігірім қоғамдар жасады (Al-Ismaili, 2018).

Лауати халқынының өзінің «ходжи» деген тілі бар. Осы атаумен бұрын лауати халқы аталған еді. Әл-Батинада тұрған Лауати халқы басқа халықтармен бірігіп, өз тілдерінде емес, араб тілінде XX ғ. ортасында кеңінен меңгеріп, сөйлей бастады.

Күн көру мәселесінде олар омандықтарға ешқашан тәуелді болмаған әрі оларға сенім артпаған, себебі өздері ел астанасы – Масқатқа саудагерлер ретінде келген еді, сонымен қатар Үндістанның Мултан жерінің жоғары таптарынан шыққан болар.

XVIII ғасырда Әл-Саид әулетінің негізін қалаған имам Ахмед Бусаид Масқатта болған сапарында алдымен Бани Хасан тайпасымен, содан кейін Луватилермен, содан кейін халықтың қалған бөлігімен кездесті. Оқиғалардың бұл реті Луватилердің әлеуметтік дәрежесін көрсеткен. Демек, Омандық тайпалармен ассимиляцияға ұшырауға өздерін мұқтаж деп санамаған, қаражаттары жеткілікті, олар Матрахтағы дәстүрлі базарда үстемдік етті, әрі Батинадағы әл-Хабура атты тарихи базардың көптеген дүкендерін иеленеді.

Бұл факторлар жабық ортаның құрылуына түрткі болды, осы ортада лауати халқы өмір сүрді, салт-дәстүрлерін, тілдерін, мәдениетін, ерекше діни рәсімдерін сақтап отырды. Олар экономикалық және саяси жағынан маңызды стратегиялық теңгерімдерді білдіреді. Олардың орталық саяси билікті қолдауы бұған дәлел ретінде қарастыруға болады. Оманның ішкі аймақтағы ешбір тайпа немесе имаматтар діни немесе этникалық себептерге сай луватилер қарсы қандай да агрессия әрекеттерін жасаған емес (Al-Ismaili, 2018).

Осыған қоса, Оманда тұратын басқа халықтардан занзибари, парсылық бахаи, үнділерді атап кету керек.

Занзибари халқы Сұлтан Кабус бен Саид билігі кезінде Занзибардан келген.Олар үш ғасыр бұрын Шығыс Африкаға қоныс аударған омандық араб тайпаларының ұрпақтары деп саналады. Олардың көп саны Саид III бен Таймурдың билігі кезінде елдің экономикалық және саяси жағдайының нашарлығы себебінен көшіп, Кабус Сұлтанның таққа отыруынан соң қайтып оралды. Олардың кейбіреулері ерте мемлекетте маңызды қызметтерді атқарды, өйткені олар көбінесе жоғары білімді және көптілді болған – көпшілігі ағылшын, занзибари, араб тілінде сөйледі (Al-Ismaili, 2018).

Үнділер. Омандықтар мен саяхат туралы әдебиеттерде бұл жұрт «бәниан» деп аталады. Сауда саттық оларды Оман жағалауына әкелді де, Оман мен Үнді мұхиты арасындағы сауда тарихын қалыптастырды. Олар тек сауда саласында қызмет етеді, дене бітімдері жіңішке келеді. Олар саяси қоғамда ықпалы аз, алайда саяси экономикада біршама беделдері бар. Әлеуметтік табиғаты бойынша үнділер бейбітшіл, діни соғыстарға немесе әлеуметтік қақтығыстарға қатысқан емес. Үнділердің кейбіреулері Оман жағалауында қоныстанып, Қабус сұлтанның билігі кезінде индуизм дінін еркін ұстанған еді.

Ибадизм – Мұхаммед Пайғамбар (с.а.с) дүниеден озған соң ширек ғасыр өткеннен кейін орын алған азаматтық соғыс нәтижесінде пайда болған Исламдағы үшінші үлкен бөліністің бір тармағы, яғни харижидтер бөлінісі, олар өздерін «Мухаккима» деп атағанды жөн көреді. Ол Солтүстік Африкадағы (Мағриб) кейбір оқшауланған қауымдастықтарда сақталып отыр. Омандықтар айтқандай, нағыз ілім құс сияқты, жұмыртқасы Мәдинада салынып, Басрада жарылып шықты да Оманға ұшып кетті.

Бір қызығы, Ибадидің шығу тегі туралы стандартты мәліметтер Басрада да, Оманда да емес, ішкі Мағриб көздерінде пайда болды.

Ибадитер шығу тарихы келесідей болды. Өзінің атын Абдулла ибн Ибадтан алған ибәдилер Саффин шайқасынан кейінгі арбитраждық келісімнің нәтижесінде халифа Әлиден Мухаккиманың бөлінуінің нәтижесінде пайда болды. Олардың бірлігі екінші фитна (саяси-әскери шайқастар) дағдарысында (684 жылы басталған азаматтық соғыс) бұзылды, сол кезде олар үш негізгі топқа бөлінді: экстремист Азарика мен ынсапты Ибадилер қарама-қарсы полюстерде және үшіншісі Суфрилер солардың ортасында еді. Басрада жасырын (китман) жұмыс істейтін бірқатар имамдардың жетекшілігімен, олардың арасындағы ең біріншісі болған Жәбер Бен Зәйд қозғалыстар басталды, әсіресе оның мұрагері Әбу Убайда Мүслім Бен Әби Кәрим басқарған кезде қозғалыс белсене түсті. Бұдан соң Абдулла Бен Яхья әл-Кинди (Талиб әл-Хаққ) басшылығымен Арабияның оңтүстік-батысында уақытша имамат құрылды.

Оман диалектісі. Оманның ресми тілі-араб тілі. Араб тілі әлемде кең таралған тілдердің бірі, жиырмадан аса елде халық араб тілінде сөйлейді. Әр елдің географиялық орны, тарихы мен өзінің дербес ерекшеліктеріне сай сан алуан диалектілер де қалыптасқан. Әдеби «фусха» тілі ресми қарым-қатынас, БАҚ, әдебиет тілі болса, диалект ауызекі қарым-қатынас тілі.

Араб тілінің Омандық диалектісі стандартты араб тілінен айтарлықтай өзгешеленбейді. Араб елдерінің қоғамында диалектілер күнделікті қарым-қатынас тілі болып саналады. Бір мемлекеттің ішінде де тұрғындар сан алуан тілдерде сөйлейді, мысалға бір аймақтағы диалектілерді өзге аймақ тұрғындары түсіне алмайды. Оған мысал, Оманның таулы аймақтарындағы тұрғындар «джебели» диалктісін Масқат тұрғындары меңгермеген.

Кейбір диалектілер тіпті бөлек тіл ретінде оқытылады, мысалға мысырлық тіл. Солтүстік Африкадағы Марокко, Алжир сияқты елдерде араб тілі де француз бен бербер тілдерімен араласып диалектіні құрайды.

Оман Сұлтандығы диалектісінің кей ерекшіліктері келесідей:

1. Әдеби араб тілінде ج«джим» деп оқылатын әрпін «g» деп оқылуы:

І кесте. «Джим әрпі»

«Джим» әрпі бар араб сөзі	**Аударылуы**	**Әдеби оқылуы**	**Диалектіде оқылуы**
جريدة	газет	jarida	garida
جب	әкел	jib	gib

2. Әйел адамдарға қатысты тәуелділік «ish» жалғауының жалғануы:

II кесте. «Ish жалғауы»

Араб тілде	Диалектіде	Аударылуы	Әдеби оқылуы	Диалектіде оқылуы
كيف حالك؟	كيف حالش؟	қалың қалай?	keifa haluki	keifa halish
لك؟	مالش؟	сенің	laki	malish

Сонымен қатар, сөздер қысқартылып, әдеби тілде «хамза» айтылуы сақталмайды. Халық тілді өздеріне ыңғайлатып пайдаланатыны көрінеді. Белгілі – бір аймақта немесе қалада қолданылатын диалект түрі омандық мәдениеттің бір бөлшегі. Оманда тілдер түрлері солтүстіктегі Мусандамнан оңтүстіктегі Дофарға дейін өзгешеленеді. Қоғамдағы халық санаттары бойынша әлеуметтік жағынан, тайпалар тұрғысынан түрленеді. Оған қоса, балықшы, бақташы, агроном сынды дәстүрлі кәсіп иелері, немесе ауылды мекендерді қоныстанатындар, қала тұрғындары, бәдәуилер, зиялы, білімді қауым, саудагерлер болсын, және заманауи мамандықтарды меңгерген, қариялар, жастар сияқты топтардың тілдік ерекшеліктері бар.

Омандық диалекті аймақ және әлеуметтік орын бойынша «Әл-Масқатыйя» (масқаттық), «Ән-Низуанийя» (низуалық), «Әл-Сахилия» (жағалаулық), «Әл-Бәдәуия» (бәдәуилік) т.б. болып аталады (العامية العمانية المعاصرة؛ دراسة في المفاهيم والمصطلحات والأنواع.).

Зерттеу нәтижелері

Ел өз көршілерімен бар келіспеушіліктерді шешуге қол жеткізді, негізінен Қабус Сұлтан еңбегі мен даналығы арқасында. Мәселен, Бурайми оазисі бойынша Сауд Арабиясымен болған дауды Сұлтан Қабус 1974 жылдың қазан айында Эр-Риадқа сапар шегіп, Файсал королімен кездесті. Кездесуден кейін бірлескен мәлімдеме шықты, мәлімдемеде Сауд Арабиясы Оманға қосылған Бурайми оазисіндегі Бурайми, Саара, Хамаса деген үш ауылын мойындады. 1990 жылы Сұлтан Қабус Эр-Риадқа сапарынан кейін екі ел арасында демаркация жөнінде келісімге қол қойылды (Wilkinson, 2010). Оған қоса, Оман тарихында орын алған Дофар (1965–1975) соғысын Сұлтан тоқтата білді. Бұл соғыс Сұлтан Саид бен Теймурдың озбыр билігіне қарсы көтеріліс ретінде басталған. Көршілес Оңтүстік Йеменде марксистік үкімет билікке келгеннен кейін көтерілісшілер коммунистік идеологияны қабылдады және қақтығыс көптеген сыртқы субъектілердің қатысуымен аймақтық соғысқа айналды. Сұлтанды Ұлыбритания, Иран және Иордания қолдады (Paul, Clarke, Dunigan, 2013). Оман 1975 жылы Сұлтан Қабус билігіне дейінгі уақытта аймақтық және ішкі сәтсіздіктер цикліне шыға алмады. Жаңа сұлтан елге тұрақтылық әкелді. Сұлтан Қабус билікке келгеннен кейінгі уақытта дүниеге келген омандықтар елді онымен ғана байланыстырады. Билігі кезінде Сұлтан кең танымал еді, себептерінің ірі деп, ол артта қалған елді модернизациялауға кірісті. Ол билікке келген кезде Оманда тек үш мектеп пен 10 км жол бар еді (Gozanky, Halevy, 2020).

Оман медиатор рөлін шебер орындайды. Йемен дағдарысы кезінде мәселенің қиындығына қарамастан барлық тараптармен жақсы қарым-қатынастарды сақтай алды (Al-Sunaidi, Tarawneh, Snidi). Оман Сұлтандығында діни төзімділік билік принциптерінің бірі. Елдің негізгі Заңы жеке дара бостандықтар мен олардың құқықтық аясында жүзеге асырылуына кепілдік беріледі. Жеке статус туралы заң Сұлтандық аймағында өмір сүретін мұсылман емес халыққа өз діндерін ұстануға және Оманның құқықтық нормаларына қайшы келмейтін салт-дәстүрлерді орындауға құқық береді .

Бейбітшікте өмір сүруге қолғабыс ету мақсатында, елдің билігі 1974 жылғы Қылмыс кодексіне діни және ұлтаралық қайшылықтарға үндеу үшін жаза қосты. Кодектің 130 бабы 2

бөліміне сәйкес осындай қылмыс үшін он жылға дейін бас бостандығынан айыру көзделеді () (عمان 2020).

Сұлтандық қауіпсіздік көрсеткіштерінен әлемдік рейтингтерде бірінші орындарға ие болуы таңқаларлық емес. Ал оның қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы саясатын халықаралық ұйымдар жоғары бағалап, елде қорлық-зомбылық, қылмыс пен террористік қатердің төмен деңгейін ата кетеді. Неміс «Интернэшн» ұйымы 2019 ж. өткізген сауалнамасына сай, Оман өмір сүру деңгейі жоғары және әлемдегі ең қауіпсіз елдер қатарына кірді (عمان 2020).

Оман өркениеті ежелгі тарихтың барлық кезеңдерінде өзінің теңіздегі көшбасшылығымен және ежелгі дүние өркениеттерімен тығыз тарихи байланысымен белгілі болды. Сондай-ақ басқа кезеңдерде де ықпалды теңіз, саяси, сауда және мәдени күш болды. Оман Сұлтандығының материалдық және материалдық емес мәдени мұрасы Оман ұлттық бірегейлігінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қазіргі Омандық қайта жаңғыру процесінің басынан бері үздіксіз сақтау мен назарға алынды. Тарих кітаптарында ерте заманнан бері Оманға көптеген араб тайпаларының келіп қоныстануы баяндалады, ал тарихи деректерде алғашқы үлкен көшті біздің заманымыздың бірінші ғасырдың аяғында Мәлік бен Фахм әл-Азди басқарғаны айтылады (Оман Сұлтанығының Сыртқы…, 2024).

Қорытынды

Тақырыбымызды талдап, зерттей келе Оман Сұлтандығының бай әрі күрделі тарихының нәтижесінде этникалық әртүрлілік дамығанын айғардық. Әрі бұл ел атауының шығу тегі жайлы сан алуан пікірлерді зерттедік. Территориялық аймақ пен көрші елдердің ықпалынан белгілі бір діни ағымдар басым таралуы аталып кетті. Таулы аймақтарда көне Йемендік тілде сөйлейтін тұрғындар «джабали» тілі солай аударылады – «тау тілі» деген мағына береді. Бұл тілді мысалға, араб тілінде немесе араб тілінің халиж (шығанақ) диалектісінде сөйлейтін азаматтар мүлде түсінбейді. Бұған қоса, мақалада айтып кеткеніміздей сан алуан халық өкілдері бейбіт өмір сүріп келеді.

Оман Сұлтандығының басқа елдерден ерекшелігінің бірі деп азаматтарының басым көпшілігі ислам дінінің ибади ағымын ұстанатыны айтып кетуге болады. Бұл дін бейбітшілік пен соғыс пен зорлықтың барлық түрлеріне қатаң түрде қарсы болатыны мемлекеттің сыртқы саясатын да айқындады. Осы мемлекет ұзақ уақыт бойы жабық болып келді. Бейбіт бағытты ұстанатын ел ешбір қақтығыстарға араласпауға тырысады. Дофар мұхафазасының көтерілісінен басқа елде ішкі ірі қайшылықтардың куәгері болмады.

Мемлекеттің Сыртқы істер министрлігінің веб-желісінде діндер бостандығы мен құқықтары туралы айқын мәлімет берілген:

Оман Сұлтандығының үкіметі азаматтарының негізгі құқықтарын, оның ішінде діни сенім, білім бостандығын қорғауға мүдделі. Мемлекеттің негізгі заңы сенім бостандығына кепілдік береді (Оман Сұлтанығының Сыртқы…, 2024).

Омандықтардың басым көпшілігі ислам дінін ұстанады, басым бөлігі ибади мазхабын ұстанатындарға қоса, сунниттік және шиіттік азаматтар да бар. Оман қоғамының құрамына исламның әртүрлі мазхабтарының ізбасарлары ғана емес, сонымен қатар, үнділер, буддистер, христиандар, еврейлер, бахаилер және мармондар азаматтары да кіреді.

Мемлекеттің Негізгі Заңы дінге байланысты кемсітуге тыйым салады және діни рәсімдерді орындау еркіндігін белгілейді.

Сонымен қатар, қоғам мен оның мүшелерінің бірлігін қорғау үшін азаматтар қоғамдық ортада өздерінің салт жораларын орындаған кезде, олар заңға, мемлекеттік саясатқа және қоғамдық нормаларға құрметпен қараулары тиіс.

Оманның Қылмыстық кодексінде барлық Авраамдық діндер (тек ислам ғана емес) қиянат жасаудан қорғалған.

Ислам мемлекеттік дін болып саналады, ал ислам құқығы – заңнаманың негізі ережелері Азаматтық және коммерциялық іс жүргізу кодексіне және Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес жүзеге асырылады (Mokhamed Iskhak Fakir Mokhamed, 2011).

Мемлекеттің Негізгі Заңы секталармен (Сұлтандықта тыйым салынған) күресу үшін әртүрлі ислам мазхабтары мен басқа діндер арасындағы диалогты ілгерілетуді ынталандырады. Ол сондай-ақ қоғамдық келісім мен толеранттылық құндылықтарын қолдайды.

Мемлекеттік мектептерде ибади, суннит және шиит студенттері бір-бірінен ажыратылмай бірге оқиды. Сұлтандықтың қыры намаз сияқты діни рәсімдерде де қоғамдық келісіммен сипатталады. Түрлі мазхабтардың ұстанушылары мешітте бірге намаз оқиды.

Бұл дербес рәсімдерге де қатысты, өйткені әртүрлі мазхабтардың ізбасарлары арасындағы неке Оман Сұлтанатында кең таралған тәжірибе болып табылады.

Индуизм және буддизм сияқты басқа діндерді ұстанатын омандықтар толеранттылық, өзара сыйластық және қонақжайлылық сияқты Омандық әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді ұстанады.

Оман қоғамының барлық топтары дінді радикалды ағымдардан қорғауға бағытталған халықаралық күш-жігерді қолдайды және адамзат қауымдастығы мүшелері арасындағы ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған әлеуметтік бастамаларға белсенді қатысады [8].

Шығанақтағы ерекше мемлекеттің діни-этникалық құрылымының бір қырын зерттеуімізді қорытындылай келе, елдің алуандығын, әртүрлілігін атап кету керек деп санаймыз. Өзге халықтардың өкілдері елдің жан-жақты дамуына өздерінің үлкен үлестерін қосып отыр, олардың рөлдері маңызды себебі жергілікті халықтың санынан асып отыр. Әр тайпа өзіндік болмысын, әдет-ғұрыптарын қастерлеп, сақтап отыруға ұмтылады. Бір елдің ішінде сан алуан тілдердің өмір сүріп отырғанын да таңғаларлық жайт. Оңтүстіктің өзінде төрт тілдері бар – мехри, харсуси, шехри, батари. Сондай-ақ омандық диалектінің ерекшеліктері қарастырылды.

Әдебиеттер:

Al-Ismaili A. Ethnic, Linguistic and Religious Pluralism in Oman: The Link with Political Stability. Published by:Arab Center for Research& Policy Studies. 2018. Vol. 1. № 3. P. 58–68.

Al-Sunaidi K.bin, Tarawneh S., Snidi K. The Sultanate of Oman`s Foreign policy towards the Yemeni crisis: Pillars and Limitations, 2022. 111 p.

Gozanky Y., Halevy E. The End of Qaboos Era, Institute for National Security Studies, 2020. 2 p.

Paul C., Clarke C.P., Dunigan M. Paths to Victory, 2013. 274 p.

Wilkinson J. Ibadism. Origins and Early Development in Oman. Oxford Oriental Monographs, 2010. 8 p.

Аль-Рахби А.М., Зарытовская В.Н. Структурно-семантические особенности топонимов Омана как отражение языковой ситуации и материальной и нематериальной культуры страны. Российский университет дружбы народов, 2023. 7 б.

Мохамед Исхак Факир Мохамед. Семейная обрядность племени дуру Султаната Оман, 2011. 2–4 бб.

Оман Сұлтанығының Сыртқы істер министрлігі // [Электронды ресурс] URL: https://www.fm.gov.om/about-oman-ar/state-ar/religious-freedom/?lang=ar. (Қаралған күні: 15.05.2024).

Плеханов С. Реформатор на троне, 2003.

د.محمد بن سالم المعشني . اللهجات واللغات العامية العمانية المعاصرة؛ دراسة في المفاهيم والمصطلحات والأنواع.
(Мохаммад бен Салим Әл-Ма`ашани. Оманның заманауи диалектілері мен ауызекі тілдері; Тұжырымдамалар, терминдер мен түрлерді зерттеу)

دكتور سعيد عبد الفتاح عاشور "تاريخ أهل عمان (Саид Абд әл-Фаттах Ашур «Оман халқының тарихы», 2024)

عمان 2020 («Оман 2020» – Оман Сұлтандығының ақпарат министрлігі)

References:

Al-Ismaili A. (2018) Ethnic, Linguistic and Religious Pluralism in Oman: The Link with Political Stability. Published by:Arab Center for Research& Policy Studies. Vol. 1. № 3. R. 58–68.

Al-Sunaidi K.bin, Tarawneh S., Snidi K. (2022) The Sultanate of Oman`s Foreign policy towards the Yemeni crisis: Pillars and Limitations. 111 p.

Gozanky Y., Halevy Ye. (2020) The End of Qaboos Era, Institute for National Security Studies, 2020. 2 p.

Paul S., Clarke C.P., Dunigan M. (2013) Paths to Victory. 274 p.

Wilkinson J. (2010) Ibadism. Origins and Early Development in Oman. Oxford Oriental Monographs, 2010. 8 p.

Al-Rakhbi A.M., Zarytovskaya V.N. (2023) Strukturno-semanticheskiye osobennosti toponimov Omana kak otrazheniye yazykovoy situatsii i materialnoy i nematerialnoy kultury strany. Rossysky universitet druzhby narodov. 7 b. (in Rus.)

Mokhamed Iskhak Fakir Mokhamed (2011). Semeynaya obryadnost plemeni duru Sultanata Oman [Family rituals of the Duru tribe of the Sultanate of Oman]. 2–4 bb. (in Rus.)

Oman Sultandygynyn Syrtky ister ministrligi (2024) [Ministry of Foreign Affairs of Oman] // [Elektrondy resurs] URL: https://www.fm.gov.om/about-oman-ar/state-ar/religious-freedom/?lang=ar. (Karalgan kүni: 15.05.2024). (in Kaz.)

Plekhanov S. (2003) Reformator na trone [Reformer on the throne]. (in Rus.)

الـمـ فاهيم فـ ي دراسة عاصرة؛الـم الـ عماند ية الـ عامـ ية والـ لـغات الـ لهجات . الـمـعـ شدني سالـم بـ ن محمدد. والأدـ واع والـمـ صطـ لحات. [Modern dialects and spoken languages of Oman]

عمان أهل تـ اريـ خ" عـ اشور الـ فـ تاح عـ بد سعـ يد دكـ تور [Said Abd al-Fattakh Ashur History of the People of Oman, 2024] (in Arab.)

عمان 2020 [«Oman 2020» – Ministry of Information of the Sultanate of Oman]

[1]Калменова Ж.Ш. [2]Абжаппарова Б.Ж.

[1,2]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

e-mail:[1] zhanar.klm@mail.ru, [2]hadisha_1960@mail.ru

РЕЛИГИОЗНО-ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ СУЛТАНАТА ОМАН

Аннотация. Султанат Оман – уникальное государство Персидского залива, его население живет в быстро развивающемся и процветающем обществе. Новизна статьи заключается в том, что изучены образ жизни, традиции, религии и история расселения различных этнических групп в жизни Султаната Оман, а также особенности местных языков в стране. В статье рассматриваются образ жизни, традиции, религии различных этнических групп, укоренившихся в жизнь этой страны, а также история их прихода и заселения в Омане. Были изучены места поселения крупных этнических групп, таких как белуджи, бахаи, луати, занзибари и индейцы, и то, как они ассимилировались в обществе. В статье проведен анализ, как некоторые исторические события и исторические аспекты Султаната Оман повлияли на этническую структуру в нем. Практическая значимость статьи заключается в том, что она поможет исследователям, занимающимся странами Персидского залива, востоковедением и международными отношениями. В статье рассматриваются варианты происхождения слова «Оман», объяснения, оставленные исследователями. Обсуждалось, каких религий исповедуют жители Омана, какая религия в каком регионе

более распространена. Мы проанализировали историю, образ жизни, особенности племен и этносов, известных в этой стране, где они главным образом проживают. Было обращено внимание на особую поддержку страной религиозной толерантности и мира в обществе. В методике написания статьи были использованы методы анализа-синтеза, дедукции, формализации, открытые электронные источники, работы зарубежных и отечественных ученых, изучавших данную тему.

Ключевые слова. Султанат Оман, арабские племена, этносы, языки, религиозная толерантность, мир.

[1]Kalmenova Z.Sh. [2]Abzhapparova B.Zh.
[1,2]L.N. Gumilyov National University, Astana, Kazakhstan.
e-mail:[1] zhanar.klm@mail.ru, [2]hadisha_1960@mail.ru

RELIGIOUS-ETHNIC STRUCTURE OF THE SULTANATE OF OMAN

Abstract. The Sultanate of Oman is a unique state of the Persian Gulf, its population lives in a rapidly developing and prosperous society. The novelty of the article consist in the fact that it studied the way of life, traditions, religions and the history of settlement of various ethnic groups in the life of the Sultanate of Oman, as well as the peculiarities of local languages in the country. The article examines the lifestyle, traditions, religions of various ethnic groups rooted in the life of this country, as well as the history of their arrival and settlement in Oman. The sites of settlement of large ethnic groups such as Balochis, Bahais, Luati, Zanzibari and Indians were studied, and how they assimilated into society. The article analyzes how some historical events and historical aspects of the Sultanate of Oman influenced the ethnic structure in it. The practical significance of the article lies in the fact that it will help researchers dealing with the countries of the Persian Gulf, Oriental studies and international relations. The article examines the variants of the origin of the word "Oman", the explanations left by the researchers. It was discussed which religions the people of Oman profess, which religion is more widespread in which region. We analyzed the history, lifestyle, and characteristics of the tribes and ethnic groups known in this country, where they mainly live. Attention was drawn to the country's special support for religious tolerance and peace in society. In the methodology of writing the article, methods of analysis-synthesis, deduction, formalization, open electronic sources, works of foreign and domestic scientists who studied this topic were used.

Keywords. Sultanate of Oman, Arab tribes, ethnic groups, languages, religious tolerance, peace.

Авторлар туралы ақпарат:

Калменова Жанар Шингызовна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Шығыстану» білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты, Астана, Қазақстан.

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Шығыстану» кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының докторы, Астана, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Калменова Жанар Шингызовна, магистрант 2 курса образовательной программы «Востоковедение» Евразийскго национального университета им.Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Абжаппарова Бибихадиша Журсиновна, доктор исторических наук, доцент кафедры «Востоковедение», Евразийскго национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Kalmenova Zhanar, L.N. Gumilev Eurasian National University, 2nd-year master`s student of the «Oriental studies» educational program, Astana, Kazakhstan.

Abzhapparova Bibikhadisha, L.N. Gumilev Eurasian National University, associate professor, doctor of historical sciences of the «Oriental studies» department, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМР 13: 11.22 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.197

Қадыл Т.
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ҚЫТАЙ ӨРКЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ БІРТҰТАСТЫҚ ИДЕЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытай елінің байырғы өркениеттерінің қалыптасуы және олар жаратқан шұғылалы мәдениеттер сөз етіле отырып, Қытайдың алғашқы құлдық қоғамын қалыптастырған Шия династиясынан тартып билікті орталыққа шоғырландырған біртұтастық идеясы талданады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Қытайдың бүкіл дүниежүзіне мәдениет жалпыластыру арқылы ерте ғасырлардан бері ұстанып келе жатқан әлемді бірлікке келтіру біртұтастық идеясы туралы талқылау жасалып, сын-қатерлер жөнінде пайымдау жасалады. Зерттеу тақырыбының практикалық маңызы – бұл мақала Қытай мәдениеттерін қабылдаудағы пайдылы жақтары мен одан келетін зардаптарды түсінуге, тереңдей зерттеуге материалдық негіз болады. Зерттеу жұмысының міндеті – бірінші, Қытай өркениетінің қалыптасуына қатысты дереккөздерді анықтау арқылы олардың ерте заманнан бері жүргізіп отырған саясатына таладау жасау. Екінші, Қытайдың өз қармағындағы этностарға қарата қолданған саясатын түсіну. Үшінші, Қытайдың ертеден тартып шегаралық аймақтарға жүргізіп отырған саясатына үңіліп зерттеп, олардың өзге елдерге бағыттаған геосаяси мақсаттарына талдау жасау. Төртінші, Қытайдың бүкіл дүнежүзіне бағыттаған біртұтастық идеясы мен мәдениет тарату саясатын зерттей отырып, Қазақстанға әкелер сын-қатерлерді анықтау. Зерттеудің әдісі – гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістерін – деректерді жинау, реттеу, жүйелеу, сүрыптау және синтездік анализ жасау әдістерін қолдану арқылы зерттеудің ғылымилық деңгейін жоғарлатуға күш салдық. Зерттеу нәтижесінің жаңалығы – Қытай өркениетінің қалыптасуы шағын аяда жинақталды. Мәдениет тарату арқылы өзге елдерді баурау, идеологиялық мақсаттарын іске асыру секілді алысты көздеген ұзақ мерізімдік жоспарларының астарына талдау жасалды.

Алғыс: Мақала «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» BR20281006 тақырыбындағы іргелі ғылыми зерттеу (ІҒЗ) бойынша жазылды.

Түйін сөздер: Қытай өркениеті, қалыптасу арналары, мәдениет жалпыластыру жоспары, билікті орталыққа шоғырландыру, біртұтастық идеясы.

Кіріспе

Тарихтан белгілі адамзат, күллі тіршілік иесі өзен жағалап, орман сағалап өмір кешеді. Адам қолынан жасалынатын сансыз өркениеттер де сол тіршілік алқабында өмірге келеді. Мейлі су бойында өзегін жалғап тіршілік жібін жалғаған байырғы тұрғындар немесе өркениеттер қақтығысында жаңадан барлыққа келген этностар болсын, олар ұзақ уақыттық тарихи және жаратылыстық сұрыпталу барысын басынан кешіре отырып, өздеріне тән өркениет қалыптастырады. Бүгінде Азияның шығысында өзін алып айдағарға балаған Қытай мемлекетінің байырғы өркениетінің қалыптасуы да неше он мыңдаған жылдардың нәтижесінде біртіндеп барлыққа келген болатын.

Қытай өркениетінің қалыптасуы яғни арғы бастаулары туралы өңірлік мәселеге қатысты ғылым саласында экстернализм (Externalism) (яғни батысшылдық) мен жершілдік, бірнегізшілдік пен көпнегізшілдікке байланысты пікір-таластар ұзақ уақыт бойы толастамай келеді. 1894 жылы Лондон университетінің профессоры Лакбери құрастырған «Қытайдың

байырғы өркениеті батыстан келген» (Western Origin of the Early Chinese Civilization〉атты кітапта: «Қытай өркениеті ежелгі Бабилоннан келген» деп қарайтын жалпылама көзқарас ұсынылады. Алайда, Қытай ғалымдары өздері өмір сүріп отырған өңірлерге археологиялық тексерулер жасай келіп, нақты ғылыми айғақтар арқылы жаңағы «батыстан келді» дейтін негізсіз теориясымақты тас-талқан етті. Қытай оқымыстылары «Қытай өркениетінің туған топырағы – сол өз мекенінде» деген теориялық ұстанымға берік сенеді. Әйгілі археолог Шия Нәй «Қытай өркениетінің бастаулары» атты кітабында: «Қытай өркениеті – өз топырағында туған деген идеяны баса дәріптей келе, Қытай өркениеті жеке дара туылып өркендеген, ешқашан сырттан келген жоқ» (Шия Нәй, 1985) дейтін қатаң көзқарасын білдіреді. Және ол идеясын түрлі деректермен дәлдеуге тырысады.

«Қытайдың байырғы өркениеті өз жерінде пайда болған» теориясына табанды болуда – Қытай өркениетінің пайда болуы мен қалыптасуының өңірлік мәселесіне қатысты екі түрлі таласты көзқарас бар. Бірі, Қытай өркениеті бастауының бірнегізшілдік теориясы. Бұл бір түрлі дәстүрлі көзқарас. Енді бірі, Қытай өркениеті бастауының көпнегізшілдік теориясы. Осыған қарата, Қытай ғалымы Су Биңчи Қытай өркениетінің бастауын «самсаған жұлдыз толы аспанға» теңеп, олар (қытай өркениеті) бастабында әр өңірде пайда болып, кейін үздіксіз, біртіндеп біріге келе біртұтас өркениетке айналған деп есептейді (Су Биңчи, 1997). Ендеше, бұл мақаламызда Қытай өркениетінің қалыптасу аймақтарын, және онда өркен жайған алғашқы мәдениеттерге талдаулар жасай отырып, қытайдың сонау заманнан бүгінге дейін қолданып келе жатқан біртұтастық иедеясы сөз болады.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері қолданылды. Сондай-ақ, Қытай дереккөздеріндегі зерттеу тақырыбына тікелей қатысты болған материалдарды барынша молынан жинап, реттеу жүргізіп, сұрыптап контенттік және синтерздік анализдер жасалды. Ғылыми зерттеу еңбектердің стиліне тән болған талқылау, саралау, жүйелеу, дереккөздерге сүйеніп талдау жасау секілді зерттеу әдістері пайдаланылды. Әсіресе, Қытай басылымдарында материал көзі біршама мол болғандықтан, ондағы мазмұны мен түрі ұқсас кітаптарды сұрыптап ең кемелдісі алынды.

Әлеуметтану және мәдениеттану ғылымдарының әдіс-амалдарын да пайдалану арқылы Қытайдың дүниенің түкпір-түкпіріне өзінің идеологиясын дәріптейтін Конфуци мектептерін құрып жатқаны ескеріле отырып, олардың саяси мақсаттарына жіпселей талдау жасалды. Бір сөзбен айтқанда, зерттеліп отырған тақырыптың басты мақсатын айқындайтын, ашып беретін ғылыми әдістерді қолдануға тырыстық.

Аталған тақырыпты зерттеуге негізінен Қытайлық ғалымдардың ғылыми еңбектері мен Қытай тарихи деректері мол пайдаланылды. сонымен бірге Еуропалық ғалымдардың Қытай өркениеті жайында айтқан тұжырымдары мақалада ғылыми дәйек ретінде берілді. Қазақстан басылымдарындағы материалдар да қажетке қарай алынды. Қытай басылымдарынан: «Қытай мәдениетінің бастауы» (Шия Нәй, 1985). «Қытай мәдениетінің бастауларын жаңаша зерделеу» (Су Биңчи, 1997), «Қытай шегаралық және ұлттр мәселесі» (Жаң Жырұң, 2005), «Чу мәдениетінің түлеу тарихы» (Жаң Жымиң, 2001), «Чу елінің сегіз жүз жылы» (Ло Иұнхан, 1998), «Яань Ди, Хуаң Ди, Чи Ю және Ситай тауын зерттеу» (Ли Үиже, 2022), «Хан патшалығы тарихындағы шығыс Шу» (Yan Хуа, 2009), «Шетел жер-су аттарының этимологиялық сөздігі» (Шау Шянту, 1983), «Шияңдардан бері қарайғы тарих» (Фу Ишун, 1994), «Египет мифологиясы» (Garry J. Shaw, 2019), «Қытайдың ерте заманғы мәдениет тарихы» (Ин Фалу, 1989), «Қытайдағы аз ұлттар философия сөздігі» (У Шұңуи, 1992), т. б.

Қазақстан басылымдарынан: «Аз и Я» (О. Сүлейменов, 1975), «Қазақ пунктурасының ережелері» (Қазақ с с р әкедемиясы, 1985), «Жұлдыз журналы» (Алматы, 2002), т. б. еңбектер қажетке қарай пайдаланылды.

Талқылау

Қытай өркениетінің пайда болуының көпнегізшілдігі XX ғасырдың 80 жылдарынан бастап көбірек қолдаушыларға ие болды. Археолог Шия Нәй мырзаның қарауынша, Қытай өркениетінің бастауымен тығыз қатысты мынандай үш мәдниет аймақ бар. Атап айтқанда, Хуаңхы өзенінің орта ағысы, Хуаңхы өзенінің төменгі ағысы және Чаңжияң дариясының төменгі ағысы қатарлы үш алаптың неолит дәуіріндегі өркениетін көрсетеді (Шия Нәй, 1985). Қытай археологиясының соңғы он жылдықтардағы дамуына сүйене отырып, кейбір ғалымдар Қытай өркениетінің пайда болған жерін төрт үлкен мәдени аймаққа бөледі. Олар: Хуаңхы өзені алабы, Чаңжияң дариясы алабы, Жужияң өзені ағары және Ляухы өзені алабы. Сондай-ақ, ішінара ұқсамаған пікірдегі ғалымдар да болды. Олар Қытай өркениетінің пайда болған жерлерін – Орта Жазық, Шандұң аймағы, Чаңжияң орта ағары, Жыжияң аймағы, Гансу-Шиңхай аймағы және Лянляу аймағы деп бөледі (Жаң Жымиң, 2001).

Қытайлық профессор Фи Шияутұң кейінірек жоғарыдағы екі пікір-таласты бір арнаға түсіретін, әрі өзгелерге Қытайдың ұлттық мәселесіндегі ішкі қайшылықтарды тарихи тұрғыдан түсінуге пайдалы жаңа көзқарас ретінде «көпнегізшілдікті бір тұлғаға айналдыру» теориясын ұсынды. Фи мырзаның пікірінше: «Қытай халқы – (яғни Жұңхуа ұлттары) (Қытайлар ертеден-ақ Қытай территориясында жасап жатқан барлық ұлттарды қытайдың ата-бабасын білдіретін Жұңхуа ұлттары деп атауға дағдыланған) қазіргі Қытай территориясында ұлттық болмысы айқын барлық ұлттарды көрсетеді» (Жаң жырұң, 2005). Бұл – қазіргі қытайдағы барлық этникалық топтарға арналған жалпы термин. Іс жүзінде, бұл атау – Қытайлардың батыс державаларінің соңғы жүз жылдағы текетіресінен, шапқыншылығынан қорғану, ұлттық ұйысуға өту сияқты тарихи қажеттіліктен туды. Кейде саналы түрде, кейде саяси жағдаймен этникалық топтарды бір халық ретінде ұйстыруға, біріктіруге құлшынды. Бұл тек сыртқы жаудан қорғану үшін туған бір мезгілдік ұлттық бірлік қана десек қателесеміз, нағында, бұл – Қытайлардың саяси түзілісінде мыңдаған жылдарға созылған тарихи үдерісте қалыптасты.

Қытай деректерінде Хуаңхы мен Чаңжияң өзендерінің орта және төменгі ағыстарында екі үлкен мәдени аймақ болғандығы айтылады. Қытай халқы осыдан 5000 жыл бұрын осы өңірлерде әртүрлі этностармен бірге Қытай өркениетінің негізін қалады. Бұл арада, профессор Фи Шияутұң мырза айтқандай этностар біртұтас күйде емес, «Көпнегізшілдік» үлгісінде өмір сүрді. Чүнчиу-Жанго (жауласқан бектіктер) дәуіріне келгенде соғыс тудырған орнықсыздықтан халықтардың ағылуы, этностық топтардың мәдениет алмасуы, бектіктер арасындағы үстемдікке таласқан ұзақ жылдарға созылған бәсекелестіктер түгелдей Қытай өркениетінің дамуына әсер етпей қойған жоқ. Чин патшалығының патшасы Чин Шихуаңның бектіктерді қидай сыпырып жеңіп, Орта Жазықтағы бүкіл халықтарды біріктіргенге дейін Қытай ұлтының қалыптасу кезеңі болды. Қытай халқы өзімен іргелес және аралас отырған өзге ұлттарды биліктің орталыққа шоғырлануына ілесе ұзақ жылдар аясында біртіндеп сіңіріп отырды. Қытай халқына тән ұлттық болмыс пен мәдениетті қалыптастырды. Шын мәнінде қытайдың патшалықтар заманында Орта Жазықта неше жүздеген этностар өмір сүрді. Бүгінгі Қытай республикасында жасап жатқан 56 ұлт сол замандағы этностардың бір бөлегі болуы мүмкін. Қытай ұлты бүгінгі Қытай мемлекетінің құрылуынан бұрын сол көп этностардың құрамындағы бірі ғана болатын. Олардың брігіп қосынды бір халыққа айналып кетуі мыңдаған жылдардың нәтижесі. Қытайдың ерте заманғы тарихи шындықтары олардың таза бір ұлттан емес екендігін дәлелдеп береді. Шетелдік ғалымдардың бүгінгі Қытай өмір сүріп отырған Орта Жазықтың байырғы тұрғындарын сырттан келген нәсіл ретінде

қарастырып, сол атаумен атап жүргендігінің де еш қисыны жоқ емес. Жоғарыда Қытай ғалымы Фи Шияутұң профессор ұсынған «Көпнегізшілдік» теориясы міне осы қағиданы түсіндіреді.

Қытайдың өте ерте заманында (неолит дәуірінде) әртүрлі мәдениеттердің тоғысуы көптеген мәдениеттердің бірге, аралас өмір сүру құбылысын тудырды. Және олар бір-біріне ықпал жасады. Қытай мемлекеті патшалық заманында біртұтас ел емес болатын. Қазіргі Қытай өмір сүрген аймақта аты бектік болғанымен патшалық ретінде жеке билік құрған этностар да көп болды. Олар өндірген шаруашылық өнімдер, тұрмыстық бұйымдар және соғыс құралдары сынды жаңа мәдениеттер барлыққа келді, әрі көрші бектіктердің – этностардың мәдениеттері белгілі дәрежеде өзара ықпалдасып тең дамыды. Шия, Шаң, Жоу патшалықтары заманына келгенде бұл жағдай бұрынғысынан да бетер көрнектілене түсті. Енді бір жағынан аз санды ұлттардың Қытай өркениетінің дамуына тійгізген ықпалы де аз болған жоқ. Қытай халқы пәрмені жеткен жерге дейін түрлі этностық топтарды біртұтас саяси жүйенің аясында басқарып, біріктіріп жіберуге сонау заманнан құлшынып келген. Қытайдың бұл саяси пәрмені Қытай ұлтымен жиы және аралас қоныстанған аймақтарда тез жүрілгенімен, Шинжияң (Шығыс Түркістан), Шизаң сияқты Тібет, Моңғол, Қазақ, Ұйғыр, т. б. ұлттар көп шоғырланған өңірде әлі күнге дейін толық іске асыра алмай келеді. Шегаралық бірлікті сақтау үшін, түбегейлі иеліктен ажырап қалмау үшін ондағы аз санды халықтарға «Еркіндік» берді. Сырттай ие болып, іштей өзін-өзі басқаруға жол қойды. Шын мағынасында бұл нақты жағдайға бағынған, сол өңірдің іс жүзіндік жағдайына қарай қолданған саяси айла болатын. Сол себепті де Қытай үкіметі Орта Жазықтағы Қытай ұлтына қарата ұстанған түзімін, саясатын аз санды ұлттар орналасқан өңірге толық жүргізе алған жоқ. Бұл мәселе – Қытайдың шегара өңірлерде біртұтастық идеясын іске асыруының аяқ алысын баяулатып келді.

Ерте заманда мәдениеттің дамуы мен таралуына ғылым мен технологияның мешеулігі шектеу болды немесе баяулатты. Сол дәуірде Орта Жазықта – Хуаңхы мен Чаңжияңның ағарларында пайда болып өркендеген жаңа мәдениеттер алыс аймақтарға таралу мүмкіндігі баяу болды. Батысын заңғар таулар, асау өзендер қоршап тұратын кең байтақ сахараға қарағанда, шығысы мен оңтүстігіндегі шоғырлана қоныстанып қалаласкан яғни отырықшы шаруашылықпен шұғылданатын өңірге қарай етек жаяды. Сөйтіп, Шығыс Азияны бірте-бірте мәдениет ошағына айналдырды. Чұнчиу-Жанго (жауласқан бектіктер) дәуірінде Қытай ұлтының арғы ата-бабасы саналатын Хуашияның билік көлемі кеңейіп Орта Жазықтан шығыстағы теңіз жағалауына, Чаңжияң өзенінің орта, төменгі ағарларына дейін барды. Қытай өркениет өзегінің кеңеюі сол кездегі И аталатын (ерте кезде Қытайдың шығыс бөлегінде жасайтын И аталатын ұлт) халықты жергілікті тұрғындар бұратандар немесе жабайылар деп қарайтын (Ло Иұнхан, 1998). Қытайлар (Орта Жазықтағылар) өздері тағы санап жиркене қарайтын осы халық кейін сол Хуашия ұлтының құрамына енді. Өйткені, Илер сахаралықтар сияқты жауынгер болыпты да, отырықшы жұрттарға әлсін-әлсін шапқыншылық жасап тұратын көрінеді. Түркілердің арғы тегі саналатын Ғұндар (мүмкін бір бөлегі) да осы өлкеде бір дәурен сайран салыпты. Ғұндар — оңтүстік Ғұндар және солтүстік Ғұндар болып бөлінді. Солтүстік Ғұндар қоныс аударып кетті де, оңтүстік Ғұндар қытайласты яғни Хуашияның құрамына кірді.

Қытай өркениетінің ерекшеленуіне Чаңжияң мен Хуаңхы өзенінің орта, төменгі ағарларындағы түрлі этностардың ықпалы зор болды. Мәселен, қытайдың ежелгі мәдениеттерінде бөлек орын иелейтін Чу аталатын халықтар болған. Чулар Шаң патшалығы кезінде Орта Жазық тайпалары жағынан қысым көріп, Чаңжияң орта ағаларына ауып барып, ежелгі Грек мәдениетінен асып түспесе кем түспейтін аса шұғылалы Чу мәдениетін жаратты (Ло Иұнхан, 1998). Шын мәнінде Чу мәдениеті Қытайдың байырғы өркениетінің негізін қалап қойған жоқ, тұтас Ерте Шығыс мәдениетінің жауһарына айналды. Жанго дәуірінің

соңғы кезінде Жоу бектіктерінің басын бір жерге біріктіріп, Қытайды бар билік бір орталыққа шоғырланған ірі ел қатарында дүниеге танытқан Чиндер болатын. Алайда, нақты шындық бойынша айтқанда, қытайдың ұсақ бектіктер заманын аяқтатып, иымпериялық ірі ел санатына қосылуына ұйтқылық рол атқарғандар осы Чулар болды. Чиндер алтыбақан алауыз болған бектіктердің басын бір жерге құрап, Қытайды саяси жақтан билігі бір орталыққа шоғырланған ел етіп қайта құрып шыққанымен, мәдениет жағында дәл сондай жолмен бірлікке келтіруге ұрынып, «Кітаптарды өртеп, оқымыстыларды тірідей көму» дейтін тар өрісті қатыгез саясат жүргізді. Осыған дейін бейне сан алуан арналардан құралып жөңкіле қатар аққан Хуаңхы, Чаңжияң дарияларындай біріне-бірі мол ажар беріп, бірінің айбынын бірі асырып қарыштап дамып келе жатқан қос арналы Қытай мәдениетінің құтын қашырып, берекесін ұшыратын мұндай қылыққа өзгелер төзгенімен, ұлы мәдениеттер тудырған жауынгер Чулар төзе алмады. Чулардың Шияң Иү, Лиубаң бастаған қалың қолы шаңырақ көтергеніне енді ғана 15 жыл болған Чин ордасының тас-талқанын шығарып, оның орнына Хан патшалығын орнатты. Қазіргі дәстүрлі Қытай өркениеті сол Хан патшалығы заманынан дәл қазіргі күнге дейін Хуаңхы мен Чаңжияңдай кейде толып, кейде баяулағанымен біржола арнасы құрып қалмай көркейіп, түлежіп, іргесін кең жайып келеді.

Қытай мәдениетінің ұлы арналарының бірі Чу мәдениеті – Чұнчиу-Жанго дәуірінде айтарылықтай гүлденді. Грек мәдениеті ежелгі Египет, Месопотамия (Қосөзен алабы) мәдениетінен төркін алатыны сияқты Чу мәдениеті де Орта Жазық мәдениетінен басталады. Тарихшылар батыс мәдениеті мен шығыс мәдениетінің тоғысуын жалпы алғанда ежелгі жібек жолының ашылуымен бірлестіріп қарайды (Ли Үиже, 2022). Көптеген мәдениеттанушы ғалымдар жоғарыда айтылған «Бірнегізшілік» теориясы бойынша, жаңа тас құралдары заманында әр өңірде жарыққа шыққан Египет мәдениеті, Шумер мәдениеті, Минос мәдениеті, Хараппа мәдениеті, Яңшау мәдениеті сияқты мәдениеттер бір-біріне байланысыз, өз алдына оқшау мәдениеттер деп қарайды (Yan Хуа, 2009). Іс жүзінде батыс пен шығыс халықтары арасында материялдық мәдени ауыс-күйістің жібек жолының ашылуына байланысты жаңа даму кезегіне өткені рас. Бұл бәлкім Түйе, Жылқы секілді түліктердің қолға үйретіліп қатынас көлігі ретінде пайдаланылуымен де тығыз байланысты болса керек.

«Қазірге дейінгі мәліметтер бізге жаңа тас құралдары заманында бәрінен бұрын қадам тастаған Таяу Шығыс өңірі екенін ұқтырады. Бұл шамамен жыл санауымыздан бұрынғы 6000 – 10000 жылдықтар аралығына тура келеді» (Жаң Жыңмиң, 2001). Ататоля үстірті, онан кейін Месопотамия алабы сол кездегі алдымен гүлденген мәдениет аймақтары болса, Қытайда жаңа тас құралдары заманында Яңшау мәдениеті, Лұңшан мәдениеті, Пейлиган мәдениеті жатады. Жаңа тас құралдары заманы мен қола дәуірі заманы аралығында «Мыс ғасыры» деп аталатын бір кезең бар. Ал Орта Жазық жеріндегі қыш ыдыстар жасау және қола қорыту өнерінің авторы Чулармен бір атадан тарайтын Күн-Улар жөніндегі аңыз-рауаяттар дәл осы кезеңмен тығыз байланысты. Күн-Улар мен Чулардың шыққан тегі Журұң – Орта Жазық жерінде ең алғашқы құлдық мемлекетті құрған Шия Чиге араларына екі ата аралаған туыс (Фу Ишун, 1994). Бұлар кейінгі кезде Қытайдың арғы аталары саналатын Шия немесе Хуашия тайпалары деп аталды. Шиялар тасқын суды тізгіндеп егін шаруашылығын дамытумен ерекшеленсе, Күн-Улар қыш-құмыра және қола бұйымдарын жасау өнерімен әйгілі болды.

Күн-Улар дегеніміз — Күн тәңіріне табынушы, Күн (Кунлун) тауының баурайынан тараған халық. Деректерде айтылатын Ғұндардың ежелде «Күн» аталуын да осымен байланыстыруға болатын сияқты (Garry J. Shaw, 2019). Мұның бәрі алыста өркен жайған мәдениеттердің мүлде байланысыз еместігін ұқтыратындай. Мыс ғасыры яғни анеолит заманы – Қытайда Лұңшан мәдениетінің соңғы кезіне, Месопотамия мен Египетте Яңшау мәдениетінің басқы кезіне тура келеді. «Месопотамия сияқты жерлер мыс ғасырына жыл

санауымыздан бұрынғы 4000 жылдықта өтсе, қытайда қазірге дейін мыс ғасырына тән мәдениеттен табылғаны — Чичя мәдениеті. Ол шамамен жыл санауымыздан ілгергі 2000 жыл мөлшерінде» (Сөз теңізі, 2019:1388). Ал Қазақстан мен Орта Азия жерінде мыс ғасырына өту Месопотамия мен Египеттегіден бұрын болмаса кейін емес. «Қазақстанда анеолит дәуіріне Жезқазған көне құдықтары жатады» (Қазақ-Совет энсиклопедиясы. 1-ші том, 1980: 369). Өкіншке орай Жезқазғанның байырғы кен құдықтары жөніндегі археологиялық зерттеулердің жетістіктері әлі мардымсыз. Мәдениеттердің бір-бірімен байланысыз қалмауы мүмкін емес деген жоғарыдағы сөзімізге дәлел болатын мына дерекке назар аударайық: «...Месопотамияда метал өндірілмейді. Өйткені ол жерде ешқандай метал рудалары жоқ. Бірақ сол арадан жыл санауымыздан бұрынғы 3000 — 3500 жылдар аралығында өндірілген қыруар метал қарулар табылды» (Шау Шянту, 1983). Бұл қарулар Таяу Шығыстың өзге аймақтарында өндірілген болуы мүмкін. Дегенмен мәдениеттің тарихтан бұрынғы белгілі кезеңінің жетістігі ретінде оны Орта Азия мен Қазақстан жеріндегі мәдениет аймақтарынан төркін алады деп қарауға тиспіз.

Металды өндіріс құралдарынан гөрі алдымен соғыс қаруы ретінде кәдеге жаратқан Евразиялық малшы қауымдар яғни Египеттер жағынан «Хикос» деп, ал Орта Жазықтықтар жағынан «Чияң» деп аталатын сахаралық шопандар қауымы болды. Жыл санауымыздан бұрынғы 9000 жылдықта қой түлігін алғаш қолға үйреткен Месопотамия. Жыл санауымыздан бұрынғы 3200 — 4000 жылдар аралығында осындай қысымның салдарынан Месопотамияда үкімет құруға және зорлық жүргізуге ұмтылу нысайы жарыққа шықты (Ин Фалу, 1989). Мұндай нысай қаруға жүгінуді күшейте түсті. Қарулы әскери билік екінің бірінде әкімшілік билікке жеткізіп отырды. Метал құралдар тас құралдардан озықтығымен әлдеқайда тым қымбат болды. Олар сол қаруларға сүйеніп әскери қуатын арттырды, және анағұрлым зор билеп-төстеушілікке, қанауға қол жеткізді.

Батыстан келген Шопандар қауымының Орта Жазықты толық жаулап алуы Чи Иоу заманында яғни жыл санауымыздан бұрынғы 2000 – 3000 жылдықтар аралғында іске асқан көрінеді. Мұны жыл санауымыздан бұрынғы 4000 жылдықта Месопотамия жерінен басталған жаугершілік жорықтардың жалғасы деп қарауға да болады (Ин Фалу, 1989). Бағындырушылар сол заманның өзінде-ақ бағынушыларды ең алдымен рухани, идеологиялық жақтан бағындыруға ерекше мән бергені анық. Көк тәңірлеріне, Күнге, Айға, Отқа табыну сияқты шамандық таным-сенімдер Қытай даласында – Янь Ди мен Хуаң Ди заманынан бастап тарала бастаған деуге болады. Бірақ оларға қарағанда Чи Иоудың бойында, біріншден, шаманизмге, екіншіден, мыс-қола мәдениетіне тән белгілер әлде қайда басым. Жақынғы замандарға дейін «Кер бұғы», «Кет бұғы» аталып келген шамандар сияқты оның да басында мүйізі бар. Ал, оның «Құрыш маңдай жез шүйде» аталуы – оның басындағы дулығасынан тартып үстіндегі сауыт-сайманына дейін түп-түгел метал қарулармен қаруланғандығының айғағы (Алматы, 2002:5). Орта Жазық елінің шамандық дүниетанымға толық көшу кезеңі дәл осы Чи Иоу тобының Орта Жазыққа келген тұсына тура келеді. Орта Жазық елі күн тәңірі, от тәңірі деп танған Жу Рұңды Қытайдың алғашқы қоғамындағы шамандық мәдениеттің өкілі деп санайды. Осы Жу Рұңының есімі Қытай жазуында метал қорыту мағынасында жұмсалатын «铸» иероглифымен жазылған (Сөз теңізі, 2019). Өйткені Шия патшалығының соңы мен Шаң патшалығының басқы кезінде Орта Жазық жерінде мыс-қола мәдениетінің жалпыласуына мұрындық болған осы Жу Рұңның тайпалары екен.

Жу Рұңның арғы атасы – Жуаншұй. Мияулар да Жуаншидың ұрпағы. Қытайдың ескілікті жазбаларында Мияулар «苗人» (miao ren) немесе «猫 人» (mao ren) деп жазылған. Мияулар мысқты немесе мысық тұқымдасына жататын барыс, жолбарыс секілді аңдарды төтем тұтса керек (Ин Фалу, 1989). Олардың ұлттық гербі мысық бейнесінде болған. Міне бұдан белгілі бір халықтың сол халық жағынан ашылған яки өзге жұрттардан бұрын игерілген өнер жаңалығының мысалы екендігін байқаймыз. Жуаншұйды тайпаластары

шамандардың атасы санаған. Жуаншүй тайпалары тоғыз ата Жу Рұндар (тоғыз тайпалылар) деп аталды. Кейін келе олар үш тайпалы Мияулардың ұлы одағына қосылды. Бұны айтып отырғанымыз оның есімі шаманизм мен мыс-қола мәдениетінің дүниенің түкпір-түкпіріне таралуымен байланысты болса керек. Осы мәдениет деректеріне сүйенсек, өздерін «Янь Ди мен Хуаң Дидың әулетіміз немесе Хуашияның ұрпағымыз деп санайтын» (Ин Фалу, 1989) Қытайлар кезінде Орта Жазық жерін жаулап алған Шопандар қауымының көшпенді дала тірлігінен отырықты қала тірлігіне ауысқан бөлегі болып шықты. Бір сөзбен айтқанда, Қытайлар тарихтан таза Қытай болмаған, олар мыңдаған жылдар бойында тарихи себептермен көптеген халықтардың яғни этностардың бірігуінен бүгінгі Қытай ұлты болып қалыптасты. Шопандар қауымның тұрмыс-тіршілігінде Орта Жазық жеріне келгеннен кейін зор өзгерістер болды. Атап айтқанда, сахаралық өмірдегі шаруашылығынан бірте-бірте отырықшы халыққа бейім шаруашылыққа көшті. Сонымен қатар шаманизмде де аса терең реформалар мен үлкен бұрылыстарды бастан кешті. Ақырында оның орнын біршама жергілікті түс алған Дауизм мен Ишуе（易学）ілімі яғни Багуашылдық басты. Дауизм мен Багуашылдықты Орта Жазық елінің шаманизмды әрі кезінде толық қабылдағанының жемісі, әрі кейін келе шаманизмнен бойын аулаққа салып, оны аз ұлттар жағына қарай итермелеуінің белгісі деуге болады.

Жаугершілік заманда өздеріне құтты қоныс, шұрайлы жайілім іздеп Аму мен Сырдың, Евфрат пен Тйгірдің бойынан тұс-тұсқа шеру тартып, батыста Ніл бойына, шығыста Сарыөзен, Бохай теңізі жағалауларына дейін барған Шопандар қауымы отырықты мәдениетке көшкен заманда өз аталастары жағынан батыста «Варвар» (Бар бари) делініп, ал Қытайда Мән И «蛮夷» (man yi) аталды. Мәдениеттің тарихтан бұрынғы жетістіктерінен тартып мыс-қола дәуірі мен темір құралдары дәуіріне дейінгі жетістіктерін жаратқандар да, және оны бүкіл Евразия жеріне, тіпті күллі жер жүзіне таратқандар да сол көшпенділер. Солардың ең белді тайпаларының бірі Орта Жазық жерінде Қытай өркениетінің өшпес алауын тұтандырған Маңырақ фамилялы Чулар болатын (Ло Иұнхан, 1998). Чұнчиу заманының басқы, орта кездерінде Чулар Чу елінің атақ-даңқын асырып, игі жақсы таланыттарды баурау; Мән Иларды сүйемелдей отырып, түстік теңіз жағалауына ірге кеңейту; Илар мен Шиялардың түтінін бір жерден түтетіп, Иларды Шияларға қосып жіберу сынды даму стратегиясын қолданды. Өздері жасап жатқан жағырапиялық орта мен тарихи шарт-жағдайларға қарай осы саясатты дәйекті атқарғандығы үшін де Чу заманының орта кезіне жеткенде бірінен-бірі қалыспайтын көп арналы дара ерекшелікке ие Чу мәдениеті толық қалыптасып болды.

Чулардың төтемі Фыңхуаң – жел тәңірінің нышаны. Фыңхуаңның архетипы – кәдімгі Түйеқұс. Египет мифтерінде жел тәңірін «Шу» деп атайды. Ол басына Түйеқұстың қауырсынын қадаған адам бейнесінде (Garry J. Shaw, 2019). Миф – мәдениеттілік заманына Варварлық заманынан қалған мұра. Гректер ғана емес, Қытайлар жөнінен де, өзге елдер жөнінен алғанда да солай. Евразияның ежелгі жауынгер малшы қауымдарының Варварлықтан ілгерінді-кейінді мәдениеттілікке көшкен бөлегі қала құрылсын, әуелі мінәжат орындарын – сәулетті храмдар мен биік мұнаралар салудан бастады. Варварлық заманындағы әйгілі тайпа көсемдерінің, қолбасылардың аруағына сыйынып тұру – оларда үнемілік салтқа, діни жосынға айналды. Көсемдер мен қолбасыларының данышпандықтарын, жасаған ерліктерін олардың әсірелеп асыра мақтағаны сонша, ондай данышпандықтар мен ерліктер тәңірлердің тәңіріснің жер бетіндегі сүйікті елшілерінің қолынан ғана келуге тиіс еді (Garry J. Shaw, 2019). Әр ел мифтеріндегі фантастикалық образдар міне осылай жарыққа шықты. Мәдениеттің ендігі жерде өзгеше бір беталыспен дамуына және мазмұндық жағынан барған сайын жаңаланып отыруына байланысты ол халықтарда байырғы сөздік қор біртіндеп қолданыстан қалып және мүлде дерлік ұмыт болып, онан гөрі әлдеқайда бай мазмұнды жаңа сөздік қор қалыптасты. Егер байырғы сөздік

қордың оларда да азды-көпті жұрнағы сақталған болса, бейне біздің өзімізге түсінкісз құран сөзін киелі деп білгеніміз сияқты өздеріне мүлде түсінксіз ол сөздер оларда да арнайы киелі ұғымдар үшін қолданылды. Ал, сол Варварлық замандағы өндіріс, тұрмыс тәсілін әлі де өзгертпей көшіп-қонып мал өсірумен шұғылданып келе жатқан біз сияқты халықтарда байырғы сөздік қор әуелгі мағыналармен сақталған. Әр ел мифологиясында киелі ұғымдар үшін қолданылған сөздердің бір сыпырасын біздің тіліміздегі жай сөздермен баламалауға болатыны содан. Бұл күндері өлі тілге айналған Шумер тілін ең байырғы тіл деуге болады. Жер жүзінің недәуір кең аумағында жасайтын миллиондаған халықтар жағынан қазірге дейін қолданылып келе жатқан ежелгі түркі тілі – сол Шумер тіліне ең жақын тіл. Сол үшін де ол дүниежүзілік мәдениет тарихының асыл қазынасы іспетті.

Орта Жазық елі Хан патшалығы заманынан бастап, дәлірек айтқанда, Чин патшалығы құлатылғаннан кейін Лиубаң мемлекет билігін қолына алғаннан бастап өздерін «Хан ұлты» яғни Қытай (Қытай – тарихи топоним. Ертеде Қытан (qətan) деп аталған. Қытандар Тұңғыс (шығыс ғу) нәсілді халық. Солтүстік Уй патшалығы (Тагбат, Табғаш) кезінен Қытан аты шыға бастаған. 628 жылы Түрік қағанатынан бет бұрып, Таң империясына бағынды. Кейін, Таң әулетіне қарсы көтеріліс жасады. Таң әулетінің соңғы мезгілінде күшейіп, 916 жылы мемлекет болды. Бұл – тарихтағы Ляу патшалығы. 983 жылы мемлекет атын «Ұлы Қытан елі» (大契丹), 1066 жылы «Ұлы Ляу» (大辽) деп атады. 1125 жылы Шүршіттер (女真) жағынан жойылды. Олардан қалған бөлегі Орталық Азияға кетіп, Шу өзені алабында Ляу (Қара Қытай) мемлекетін қайта құрды. 1211 жылы Найманның Күчлүк ханы олардың мемлекет билігін тартып алды. 1218 жылы Шыңғыс хан жағынан жойылды. Қытандар «Қытай тарихнамаларында» (契丹) түрінде жазылған. Қытайдың көне жазуында «k'iei-tan» яғни «Кітан», «Қытан» деп оқылады (Ma Changshou, 2006). Бұл атау Түрік тектес халықтар тілінде «Қытай» деп те аталды. Жалпы, Қытай елінің, Қытай ұлтының дүнижүзіндегі көптеген елдерде қазірге дейін «Қытай», «Китэй» деп аталуы осы Қытан мемлекетінің атына байланысты шыққан) деп атады. «Хан» (汉) мағыналық жақтан «Қызыл түс» ұғымын береді. Әсілі, күнге, отқа табынудан яғни қызыл түсті кие тұтудан келген. Қытай мифтерінде айтылатын бес патшаның түстіктегісі қызыл патша деп аталған. Янди де, Чи Иоу да осы лауазымды қолданған. «汉» иероглифінің толық нұсқасы «漢» ның алдындағы үш ноқат су белгісін «氵» есепке алмағанда, бұл иероглиф басына қауғадай тәж киген кесек тұлғалы адамның бейнесін танытады. Батыстан келген Шопандар қауымының Орта Жазық елі жағынан Чаңди деп аталуының өзі де олардың отқа табынғандығымен, шаманизмды таратқандығымен қатысты. Түркі халықтарында бақсыларды «Дахан» деп атайтын жәйіт қазір де бар. Мұндағы «Хан» этнонимның «Қызыл түс» ұғымна байланысы осындай арғыны меңзейтін тарихи мәні жатқанын байқаймыз (Ли Үиже, 2022). Қызыл түсті кие тұту батыстан келген Шопандар қауымның шамандық наным-сенімне байланысты. Жас тал, сырғауылдарды отқа қыздырып иіп, жонып, жосалап кереге, уық жасайтын, ағаштан алуан түрлі сырлы бұйымдар, ыдыстар жасайтын кәдімгі қазақы қолөнер кезінде солар жағынан Орта Жазық жерінде де кең таралған екен. Өлген адам қайта тіріліп, бойына қызыл қан жүгіреді дейтін наным бойынша, мәйтті олар қызыл жосамен боялған кездемеге орап, қызыл топырақты жерге көметін болған. Қызыл түс Шумерде де, Еуропа жерінде де өте ертеде өлу мен қайта тірілудің белгісіне айналғаны мәлім.

Чу мәдениетін қалыптастырған Чулардың да түпкі тегі – шығыстағы Илар. Шығыстағы Илар батыс өңірдің Орта Жазық жеріне бәрінен бұрын жеткен аңшы-балықшы қауымдар еді. Олар көк тәңірлерінен қалса Адам ата мен Хауа ананың яғни Фуши мен Ниуаның аруағына синды. Орта Жазық жерінде шаманизмның таралуы солардан басталды. Оның артынан сол аңшы-балықшы қауымдардың ізін суытпай Орта Жазық жеріне келгендер өздерінің алаштары мен арыстарын көк тәңірлерінің жер бетіндегі елшісі деп таныған Янь Ди мен

Хуаң Дидың егінші-малшы тайпалары болды. Ең соңында, Чи Иоудың мыс-қола мәдениетін толық игерген жауынгер тайпалары жетті (Чұи Чын, 1992). Хуашиялардың (Қытайдың арғы аталалары) негізгі тұлғасын құрағандар да, сонау жаңа тас құралдары заманынан бастап Хуашия мәдениетінің негізін қалағандар да дәл осы батыс өңір ауғындары болатын. Сондай-ақ, Орта Жазық жерінде ғана емес, дүние жүзінің барлық түкпірінде де адамзат мәдениетінің алғашқы негізін қалағандар – осы ауғындар еді. Ежелгі Грек мәдениетін Әгей мәдениеті немесе Крит-Микен мәдениеті деп атайды. Бұл мәдениеттің авторлары – жыл санауымыздан бұрынғы 2000 жылдықтың басқы кезінде Жерорта теңізі районына Балқан түбегінің терістігінен ауып келген Ахейлер мен Иондар. Жерорта теңізінің Балқан түбегінің батыс өңтүстігі мен Әпенин түбегінің шығыс өңтүстігі және Крит, Ситсили аралдарының аралығындағы бөлегін Ион теңізі деп атайды. Осы теңіздің аты Иондардың «Кезбелер» (ауғындар) мағынасындағы халықтың атымен аталыпты (Чұи Чын, 1992). Геранық қастандығынан бой тасалап қашып-пысып дүниені кезіп жүрген кезінде ай тәңірі Ио осы теңізден жүзіп өтіпті. Гректер теңіздің аты сол ай тәңірінің атынан қалған деседі екен. Бұл екеуін бірлестіріп қараған да, Ион тайпасы ай тәңірі Ионның атымен, Ион теңізі Ион тайпасының атымен аталған болуы да мүмкін. Енді Әгей теңізінің атын Ахейлердің халықтық атымен, Ахейлердің халықтық атын Египеттің ай тәңірі Ақтың атымен бірлестіріп қарауға да болатын сияқты. Египеттің ай тәңірі ақ. Әсілі, ақ Бұзау кейіпне еніп алған аппақ қауындай сұлу бикеш образындағы ай тәңірі Ионның өзі болуға тиіс. Мұндағы «Әгей» мен «Ахей» – түрліше диалектілер де болмашы дыбыстық өзгерсіке ұшыраған бір атау болуы да әбден мүмкін ғой... Иондардың ай тәңірі Ионның атымен аталғаны сияқты Ахейлер де ай тәңірі Ақтың атымен аталған. Ахейлер де, Иондар да Балқан түбегінің терістігінен ауып келген түбі бір халықтар. Әгей теңізінің аты о баста Гректердің өзіне де түсініксіз болған. Олардың осы теңіздің атын анықтау жолындағы ойланыстары мен толғаныстарынан барып Афина патшасы Әгей туралы аңыз туған. Ал Әгейден Ахейлерге дейін, Ахейден ай тәңірі Аққа дейін апарып тыйанақтатқан сол аңызда ақ жолдықтың нышаны ретінде ауызға алынған ақ желкен. «Ақ» буынын түбір етіп жасалған «Ақпалар» сөзі «Иондар» деген сияқты «Кезбелер», «Иондар» мағынасында қолданылады (Иуан Хы, 1991).

Ежелгі халықтардың сонау палеолит заманынан басталған ауғындық өмірінде олардың өздері үшін жанға жайлы шұрайлы қоныс-мекен тауып алуы онша қиынға түспесе керек. Сонымен кейбір халықтар өздері тұрған жерді жер ұйық немесе жұмыр жердің дәл орталығы деп білді. Және сол негізде олар да күннің шыққан жері мен батқан жері яғни шығыс пен батыс туралы ұғым қалыптасты. Қытайдың көне аңыздарды Куафу деген адам күнді батқан жеріне дейін қуалап барған. Сонда оның барған жері қазіргі Қытайдың Шанши өлкесі Лұңшиян ауданындағы Ушан тауын етектеп ағып жатқан Жиңшұй өзенінің алқабы екен. Әсілі Куафу Батыстан ауып барған тайпалардың өкілі екен де, кейін осы Куафудың тайпаластары қиыр шығыстан батысқа қайта ауып барған деседі. Гретция жеріне мыс-қола мәдениетінің ең үздік жетістктерін алып барған да тағы осылар болыпты. Грек мифтерінде шығыстан ауып барған осы тайпаларды жалғыз көзді дәулер деп, ал олардың шығыста қалған бөлегін Грек саяхатшылары Аримасплер деп атайды. Осы батыстан шығысқа, шығыстан қайта батысқа ауған сол тайпалардың ұзаққа созылған шерулерімен сансыз мифтер мен мәдениеттердің де ауысып барғаны шүбәсіз. «Қытайда бір кездері құдайдың немесе қаһарлы Махаганың бейнесі салынған дөңгелек метал айналар болған. Бұл айналардың бір беті теп-тегіс жылтыратылған да, екінші бетінде теріс қарап отырған көп қолды құдайдың бедері бар. Бірақ бізге құдайдың желкесі мен арқасы ғана көрінеді. Көп қолды құдайдың бет-жүзі – шақырайған күннің көзі. Осы бедерлі сурет күннің шығуы мен батуын бейнелейді» (Шия Нәй, 1985). Күннің шыққан жері мен батқан жері туралы ұғым тым арыдан төркін алады, әрі оған байланысты айтылатын миф-аңыздар өте көп. «Еуропа» атауы – өте арыдан келе жатқан атау. Оның әуел бастағы төркіні – ежелгі Египет тілі. Бұл

атау Финикиялықтардың, Ассириялықтардың және Гректердің тіліне кейін ауысқан. Атаудың түбірі – «Ереб» күннің батуы деген мағына білдіреді. Топоним ретінде оған журнақ жалғанып күннің батқан жері деген мағына алған. Арабтардың тілінде Марокконың батысындағы байырғы Марракеш қаласының аты кешкі шапақ немесе күннің батқан жері деген мағына білдірген. Ежелгі Египет тілі дегеніміз – Хамит тілі. Хамиттер әуелде шығыс және солтостік Африка жерінде таралған. Күннің батқан жері деген мағынадағы сөз өзге халықтардың тіліне о баста Марокконың, Алжирдың негізгі халқы болып табылатын Берберлердің тілінен ауысқан болуы мүмкін.

Осыған қарағанда, мәдениеттер бір өңірден екінші өңірге көшетіндігі, ауысатындығы анық. Батыс мәдениеті шығысқа, шығыс мәдениеті батысқа немесе дүниенің барлық жерлеріне жетуі мүмкін. Қытай мәдениеті де солай. Етнология мен әлеуметтану ғылымы Қытай өркениет аймағының кеңейуі мен шығысқа таралуы туралы түсініктер береді. Қытай өркениетінің бүкіл дүние жүзіне бет алуы – олардың ұлттық басымдылығының күшейуін, түрлі этностарды біртіндеп біріктіріп біртұтас саяси жүйедегі Хан (Қытай халқы) ұлтына айналу проссесінің жүрілуін тездетеді. Былай қарағанда, өркениеттердің алмасуы халықтың заттық тұрмысына көптеген қолайлы шарт-жағдайлар әкелуі мүмкін. Алайда, бір елдің мәдениеті өзге мемлекетте ірге жайып ұзақ уақыт жалыпласуы экономикалық жақтан тійімділіктер әкелгенімен ұлттық өзгеріс жағынан ойламаған қатерлер әкелуі де ғажап емес. Мәдениет қабылдаудың жөні осы екен деп орынысз енгізе берсе, келешекте оның зардабын мөлшерлеу қиынға соғады. Сондықтан мәдениеттерді қабылдағанда «дәнін алып, қауызын тастау», «сыпырмайым қабылдайтын көзсіздіктен аулақ болу» саясатын ұстанған жөн.

Зерттеу нәтижесі

Қытай халқының алдымен әр аймақта бірігу орталықтары болды. Олардың әрқайсысы бастапқы бірлікті құрады, содан кейін бірте-бірте біртұтас болды. Мысалы, неолит дәуірінде Хуаңхы өзенінің орта және төменгі ағысында әртүрлі мәдени аймақтар пайда болды. Ол кезде ұлы қорғанның (Қытай қорғаны) сыртында малшаруашылығымен шұғылданатын Ғұндарды негіз еткен халықтар тұратын, кейін олар Орта Жазықтағы отырықты қытайлармен ұзақ уақыттық мәдени алмасулар барысында ақыр аяғында олармен бірігіп кетті. Бұдан сырт, көптеген солтүстік этникалық топтар Орта Жазыққа енгеннен кейін яғни қытайлармен аралас қоныстанған соң бірте-бірте біріктірілді, нақтап айтқанда қытайласты. Өзгелерді экономикалық жақтан кіріптар ете отырып, мәдениет жақтан біртіндеп баурау, сөйте-сөйте өзіне айналдырып біртұтас саяси жүйеге жығу – қытайлардың сонау замандардан бері қолданып келе жатқан саяси стратегиясы.

Қытайдың өте ерте заманында Орта Жазықта ауғын болып келген, және ұзақ уақыт сол өңірде мекендеген жүздеген этностар болған екен. Олар кейін түрлі тарихи және жаратылыстық жағдайдың себебінен немесе тынмсыз соғыстың, саяси қысымның салдарынан бірбөлімдері өз мекенін тастап ауып кетсе, бірбөлімдері қытайлармен бірігіп бір халыққа айналып этностық құрамын, тегін жоғалтып тынды. Олардың мақсаты — қытайлық ерекшелікке ие қала мәдениетін жалыпластыру, сауда арқылы алыс аймақтармен байланыс орнататын желі құрып, Шығыс Азиядағы әртүрлі этностарды біріктіріп, Қытай ұлтының еркін ұлттық бірлігін жүзеге асырып, бірте-бірте біртұтас саяси орталыққа бағынатын ұлы иімперия құру еді. Қытай өркениетінің жаһануын немесе дүние жүзіне таралуын қытайдың кейбір ғалымдары саяси мақсатты жасырып жабықысы келгендіктен бе, мәдениеттің таралуын – жаратылыстық немесе тарихи шарт-жағдайлардың себебінен деп қарап оның өңірлік жалыпласуын тарихи география бойынша түсіндіреді.

Бүгінгі таңда көп ұлтты мемлекет ретінде Қытай шегаралық аймағы Шия, Шаң, Жоу патшалықтарының тұсында Хуаңхы өзенінің орта, төменгі ағысынан оның айналасындағы өңірлерге дейін кеңейіп Орта Жазық деп аталатын байтақ алапты құрады. Орта Жазықтағы

Қытайлармен аралас, жиы қоныстанған аз ұлттардың олармен бірігіп біртұлғаланып кетуі тез болды да, Шизаң, Шинжияң сияқты алыс аймақтар ғана өз тұрақтылығын сақтап келді. Қытай саясаткерлері мен ғалымдары осы біртұтас көп ұлтты мемлекетті билігі орталыққа шоғырланған біртұтас саяси түзілістегі елге айналдыру барысында шегаралас аймақтар мен ондағы аз ұлттарды қалай басқару керектігі туралы көптеген идеялар, саяси стратегиялар жасап қолданып келеді. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі Қытайдың шегаралық саясаты әртүрлі болғанымен, тұтастай алғанда Ежелгі қытайдың шегаралық нысан-жобалары мен шегаралық саясаты әлі де болса елдің біртұтастығын қамтамасыз ету мақсатымен этностарды біріктіру саясатын жүргізіп келеді. Қытайдың «Әлемді бірлікке келтіру, дүниеге біртұтас көзқарас» — Қытай халқының бірлігі мен ұлттық біртұтастық беріктігін әйгілейтін идеологиялық негізі болып табылады.

Қорытынды

Қытай өркениетінің қалыптасуының тарихи тамыры тым тереңде жатыр. Дүние жүзінде ежелгі төрт үлкен өркениет ошағы саналатын Бабилон, Мысыр, Үнді өркениеттері тарих талқысына шыдас бере алған жоқ. Әрине олардың құрып жоғалуының сан алуан себептерін көлденең тартуға болады. Алайда, олар шынымен-ақ тарих сахнасынан жоғалды емес пе? ал Қытай өркениеті шы? сансыз дәуірлерді, бұралаң барыстарды басынан кешсе де әлі күнге дейін сол баяғы Хуаңхы мен Шаңжияң дарияларындай арналары құрғамай ағындап алға ілгерлеп келе жатыр. Оның өмір сүруін географиялық ортасының жақсы сақталуы секілді себептерді де айтуға болатын шығар. Деседе ең бастысы, Қытай халқы байырғы өркениетті сақтауда саяси біртұтастыққа құрылған идеологиялық қайнарға сүйенді. Қытай өркениетінің мыңдаған ғасырлардан бері үзілмеуінің ең бірінші себебі — мыңдаған жылдар бойы негіз қалап, әлі күнге дейін атқарып келе жатқан біртұтастық идеясы. Атап айтқанда, Конфуци идеясы және оның концепциясында бейнеленген дәстүрлі Қытай мәдениеті. Қазір Қытайлар дүниенің әр түкпірінде Конфуци идеясын дәріптейтін мыңдаған Конфуци мектептерін құрып жатыр. Қазақстанның өзінде бес-алты орында ашылды. Қытайдың бұл алысты көздеген жоспарының астарында үлкен мән жатыр. Және геосаяси мақсатқа иек артқан бұл әрекеттері жақын мезгілде бола салған іс емес. Әдетте, бұл қадамдар мемлекеттер арасындағы достық-әріптестік жобалар негізінде жүрілетін әдепкі шаралар секілді көрінгенімен, шын мәнісінде жай қарайтын мәселе емес екендігін ескеруіміз қажет.

Қытайдың мәдениет жалпыластыруы немесе шегаралық саяси басқару стратегиясын жүргізуі болсын түгелдей біртұтастық жүйені көздеген саяси идеологияға бағындырылған. Мұны Қытай мемлекетінің әлемді билеу-төстеуді негізге алған ерте заманнан жалғасып келе жатқан мынадай дәстүрлі көзқарастарынан байқауға болады:

Әлемді бірлікке келтіруді негізге алатын ұлы тұтастық көзқарасы. Қытайлардың дәстүрлі көзқарасында аспан асты ортақ, шегаралық шектеу деген болмайды. Бүкіл аспан асты тұтас бір ғана билікке қарау керек дегеен идеяға сүйенеді. Бұл идеяны Қытайлар «天地君亲师» деген бес сөзге жинақтаған. Мұндағы «天» аспанды, «地» жерді, «君» биілеуші патшаны, «亲» туыс, бауырласты, «师» ұстаз дегенді білдіреді. Жинақтап айтқанда, «Бүкіл әлем яғни аспан мен жердің арасы бір ғана билеушінің иелігінде болып, бір тұлғаға айналып өмір сүреді» деген мағына береді. Бұл дәстүрлі шығыстық (қытайлық) көзқараста Қытай халықының бірлік-ынтмағының берік болуының ең негізгі идеологиялық негізі көзделген. Мұндай саяси-әкімшілікке құрылған философиялық көзқарас Қытайдың Чин патшалығы тұсында ресіми қалыптасып орнықты. Одан бұрын яғни Чин патшалығына дейінгі кезеңде отбасы, мемлекет, аспан асты деген сияқты бөлек-бөлек ұғымдармен бейнеленетін. Қытайдың ерте замандағы тарихи шығармасы «Жырнамада»: «Бүкіл әлем бір ғана билеушінің қолына қарайды» делінеді. Мұнда да Қытай тарихында мыңдаған жылдардан бері жалғасқан біртұтастықты бірлік еткен империяторлық көзқарас көрініп тұрғандай.

Ертедегі Қытай билеушілері қытайдың дәстүрлі идея-саясиы мен мәдениеті жақтарында өздерін шет-шегара райондарда орналасқан аз санды ұлттардан жоғары қояды. Әдетте, біртұтас саясат қолданылады деп заң шығарғанымен төменгі орындарда үнемі теңсіздіктер орын алып жатады. Кезінде сахарада малшаруашылықпен шұғылданатын түрік текті кейбір халықтар Орта Жазықтағы отырықшы Қытайлардың мекеніне талай рет басып кіріп, мал-мүлкін тонап қан-қақсатқан кездері болған. Қытайлар ондай тағылардан қорғану үшін саяси билікті барынша орталыққа шоғырландыруға тырысты. Бұл – ерте замандағы Қытайлардың тамыры терең, ықпалы күшті шегаралық басқару идеясы. Қытайдың саяси басқару түзілісінің даму тарихында Хан ұлтын (Қытай халқын) негіз етіп біртұтастық саясатын атқаруды жолға қойды. Бүгінгі Қытайдың атқарып отырған саясаты да ерте заманнан келе жатқан біртұтастық идеяның жалғасым табуы. Олардың жаратқан небір шұғылалы мәдениеттерін әр ел орынды түрде кәдесіне жаратады. Қытай өркениеті мыңдаған тарихи кезеңдерді басынан кешірген аса ауқымды ерекшелікке ие. Оны пайдаланушылар да соның толқынына көміліп қалмай, жұтылып кетпей аралық сақтай отырып пайдалана білуі керек.

Әдебиеттер:

Авдиев В.И. Ертедегі Шығыс тарихы. Алматы: Қазақ мемлекеттік оқу-педагогика, 1953. 587 б.

Баген А. Қазақтың көшпелілік мәдениеті / Kazakh nomadic culture. ҚХР Шинжияң Жастар - өрендер, 2014. 298 б.

Жамалов Қ. Әлемдік өркениет іздері: Ежелгі Шығыс. Алматы: Сөздік-Словарь, 2015. 358 б.

Қазақ пунктурасының ережелері / Ұжымдық еңбек. Қазақ с с р әкедемиясы, 1985. 55 б.

Қазақ-Совет энсиклопедиясы. 1-ші том / Ред. академик М.Қ. Қаратаев. Алматы:1980.

Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрлығанына 20 жыл толуына орай өткізілген Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Құраст. Мамашев Т. А. Алматы : Атажұрт баспасы, 2012. 374 б.

Мәсімханұлы Д. Еуразиялық өркениет - ежелгі түркі және қытай елінің рухани қарым-қатынасы. ғылыми зерттеулер / Астана: Фолиант, 2012. 478 б.

Молдабеков Ж. Ежелгі Шығыс: тарихы, мәдениеті, діні және философиясы (оқу құралы) / Алматы: Қарасай, 2013. 412 б.

Сүлейменов О. Аз и Я. Алматы: Жазушы баспасы, 1975. 266 - 286-б.

Garry J. Shaw. Египет мифологиясы [The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends]. Демократия және құрылыс, 2019.

夏鼐. 中国文明的起源. 文物出版社, 1985.

苏秉琦. **中国文明起源新探, 商**务印书馆（香港）有限公司 1997 **年版**，1997. **第** 50 页.

张植荣. **中国**边疆与民族问题：当代中国的挑战及其历史由来. **中国**：**北京大学出版社**, 2005.

张**正明. 楚文化史. 湖北人民出版社**, 2001.

罗运环. **楚国八百年. 湖北人民出版社**, 1998.

李玉洁. 炎帝黄帝蚩尤与西泰山研究. 科学出版社, 2022.

东方龙吟. 汉朝历史中的东方朔. 花山文艺出版社, 2009.

邵献图. 外国地名语源词典. 上海辞书出版社, 1983.

傅奕群. 商从商朝来. 北京日报出版社, 2019.

阴法鲁. 中国古代文化史. 北京大学出版社, 1989.

马世之. 中原楚文化研究. 湖北教育出版社, 1995.

伍雄武. 中国少数民族哲学史. 安徽人民出版社, 1992.

辞海编辑委员会. 辞海第七版. 上海辞书出版社, 2019.
曲辰. 轩辕黄帝史迹之谜. 中国社会科学出版社, 1992.
袁珂. 中国神话通论. 巴蜀书社, 1991.

References:

Avdiev V.I. (1953) Ertedegy shygys tarihy [Early Eastern History]. Almaty: Kazakh memlekettik ohu pedagogika. 1953. 587 p. (in Kaz)

Bagen A. (2014) Kazakhtyg koshipelilik madenieti [Kazakh nomadic culture]. Shinjang jastaar-orender. 298 p. (in Kaz)

Cihai Editorial Committee. (2019) Cihai Seventh Edition. Shanghai Dictionary Publishing House. (in Chin.)

Dongfang Longyin. (2009) Dongfang Shuo in the History of the Han Dynasty. Huashan Literature and Art Publishing House. (in Chin.)

Fu Yiqun. (2019) Business originated from the Shang Dynasty. Beijing Daily Press. (in Chin.)

Garry J. Shaw. (2019) Egipet mipologiasy [The Egyptian Myths: A Guide to the Ancient Gods and Legends]. Demokratia zhane qurlys. (in Chin.)

Jamalov K. (2015) Alemdik orkeniet izderi: Ejelgy shygys [Traces of World Civilization: Ancient East]. Almaty: Sozdyk-Slawar. 358 p. (in Kaz.)

Kazakh Punkturasynyg erejeleri (Ujymdyh egbek) (1985) [Rules of Kazakh punctuation]. Kazakh S S R akademiasy. 55 p. (in Kaz.)

Kazakh-Sowet ensiklopediasy (1980) [Kazakh-Soviet encyclopedia]. Volume 1, edited by Academician M.K. Karataev. Almaty. (in Kaz.)

Li Yujie. (2022) Research on Yandi, Huangdi, Chiyou and Xitaishan. Science Press. (in Chin.)

Luo Yunhuan. (1998) The Eight Hundred Years of Chu State. Hubei People's Publishing House. 242 p. (in Chin.)

Ma Shizhi. (1995) Research on Chu Culture in the Central Plains. Hubei Education Press. (in Chin.)

Mamashev T.A. (2012) Kazakhstan zhane sheteldegi Kazakhtar: Duniejuzi Kazakhtary qawymdastygynyg qurylganyna 20 jyl tolwyna orai otkizilgen qalqaralyh gylmi-prakikalyh konpernsia materialdary [Kazakhstan and Kazakhs abroad: Proceedings of the International scientific and practical conference held on the occasion of the 20th anniversary of the World Kazakh Association]. Almaty: Atazhurt. 374 p. (in Kaz.)

Masimhanuly D. (2012) Eurazialykh orkeniet – ejelgy turkey jane qytai elynyg ruqani qarym-qatynasy [Eurasian civilization is a spiritual relationship between ancient Turkic and Chinese countries. scientific research]. Astana: Foliant. 478 p. (in Kaz.)

Moldabekov J. (2013) Ejelgy Shygys: tarihy, madenieti, dini zhane filosopiasy [Ancient East: history, culture, religion and philosophy]. Almaty: Karasai. 412 p. (in Kaz.)

Qu Chen. (1992) Mystery of the Historical Sites of Emperor Xuanyuan Huangdi. China Social Sciences Press. (in Chin.)

Shao Xiantu. (1983) Etymological Dictionary of Foreign Place Names. Shanghai Dictionary Publishing House. (in Chin.)

Su Bingqi. A (1997) New Exploration of the Origin of Chinese Civilization, Commercial Press (Hong Kong) Limited. 50 p. (in Chin.)

Suleimenov O. (1975) Azia [Asia]. Almaty: Jazwshi. P. 266–286. (in Kaz)

Wu Xiongwu. (1992) History of Philosophy of Chinese Ethnic Minorities. Anhui People's Publishing House. (in Chin.)

Xia Nai. (1985) The Origin of Chinese Civilization. Wenwu Publishing House. (in Chin.)

Yin Falu. (1989) History of Ancient Chinese Culture. Peking University Press. (in Chin.)

Yuan Ke. (1991) General Theory of Chinese Mythology. Bashu Publishing House. (in Chin.)
Zhang Zhengming. (2001) History of Chu Culture. Hubei People's Publishing House. 242 p. (in Chin)
Zhang Zhirong. (2005) China's Border and Ethnic Issues: Challenges of Contemporary China and Their Historical Origins. Peking University Press. (in China)

Кадыл Т.
Институт востоковедения Р.Б.Сулейменова, КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ КИТАЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ИДЕЯ ЕДИНСТВА

Аннотация. В статье рассматриваются этапы формирования древнейшей цивилизации Китая и других народов, частью которых они были, а также вопросы идеи единства, берущей начало от шиитской династии, во время правления которой было образовано первое рабовладельческое государство Китая. Основная цель исследовательской работы – дать анализ и оценку факторам и концепциям возникновения уникальной идеи объединения мира под эгидой китайской цивилизации. Практическая значимость исследования заключается в том, что ее результаты позволят лучше понять преимущества и недостатки китайской культуры. Задачами исследовательской работы является, во-первых, дать обзор научной литературы, посвященной теме формирования китайской цивилизации и оценку ее политики. Во-вторых, дать анализ политике Китая по отношению к этническим группам, находящихся под его контролем. В-третьих, поставить под сомнение цель политики Китая в отношении приграничных регионов и проанализировать его геополитические цели по отношению к другим странам. В-четвертых, изучить стратегии идеи распространения культуры Китая по всему миру, выявить проблемы внешней политики Китая в Казахстане. Одним из преимуществ нашего исследования является применение наряду с классическими методами современных методов: метод сбора материала, регламентация (наблюдение), систематизация, классификация и синтетический анализ данных. Новизна исследования заключается в том, что в статье впервые предлагается совершенно новый подход к вопросу формирования китайской цивилизации: мы считаем, что она была сформирована за короткий период, несмотря на это правителями китайской династии были составлены долгосрочные планы, направленные на завоевание других стран и активное распространение собственной культуры.

Благодарность: Статья написана на основе фундаментального научного исследования (ФНИ) BR20281006 на тему «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстанав историческом и современном измерениях».

Ключевые слова: китайская цивилизация, каналы формирования, план распространения культуры, централизация власти, идея единства.

Qadil T.
R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: taldaobekashimhan@gmail.com

FORMATION OF CHINESE CIVILIZATION AND IDEA OF UNITY

Abstract. The article discusses the formation of ancient civilizations in China and the various cultures they created, as well as the idea of unity that concentrated power in the center, starting with the Shia dynasty, which formed the first Chinese slave society. The research work aims to explore the concept of global unification, prevalent since the early centuries, by applying Chinese culture to the entire world and evaluating its potential risks. The research topic's practical significance is that this article will provide a material basis for understanding and conducting an in-depth study of the benefits and consequences of accepting Chinese cultures. The task of the research work is, first, to analyze the policy of China that has been conducted since ancient times by identifying the sources related to the formation of Chinese civilization. Second, to understand China's policy toward the ethnic groups under its control. Thirdly, to carefully study the policy of China towards the border regions since ancient times and to analyze their geopolitical goals towards other countries. Fourth, to identify the threats to Kazakhstan by studying the idea of China's unity and cultural dissemination policy aimed at the whole world. We endeavored to enhance the scientific quality of our research by employing both classical and modern methods from the humanitarian sciences, which include data collection, regulation, systematization, sorting, and synthetic analysis. The novelty of the research result is that the formation of Chinese civilization has been summarized in a short period of time. The background of China's far-reaching long-term plans, such as attracting other countries and realizing its ideological goals by spreading culture, was analyzed.

Acknowledgments: The article is based on the fundamental scientific research (FSR) BR20281006 on the topic “Countries of the East: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions”.

Key words: Chinese civilization, channels of formation, culture generalization plan, centralization of power, the idea of unity.

Автор туралы мәлімет:

Қадыл Талдаубек, ғылыми қызметкер, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Қадыл Талдаубек, научный сотрудкик, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Qadil Taldaubek, Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 21 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

IRSTI 11.25.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.212

[1]Zhikai Wang *[2]Baissultanova K. Sh.
[1]Zhejiang University, Hangzhou, PRC
[2] Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]wangzhikai@zju.edu.cn, [2]bayisultanova.k@ablaikhan.kz

ANALYSIS OF CHINA-KAZAKHSTAN COOPERATION IN THE FIELD OF INDUSTRIALIZATION

Abstract. This article aims to explore the mutually beneficial partnership between Kazakhstan and China in the field of industrialization and innovation. Such collaboration has contributed to the modernization of Kazakhstan, the strengthening of economic and trade relations, and the development of scientific and technical cooperation. The research methodology is based on the analysis of existing economic and political agreements between Kazakhstan and China, as well as the evaluation of data on projects implemented within the framework of the «Belt and Road» initiative. The article employs an interdisciplinary approach, which includes economic analysis and an assessment of the scientific and technological aspects of cooperation. Particular attention is paid to the impact of this partnership not only on the economy, but also on the development of scientific and technological innovations and joint projects. The main results show that Kazakh-Chinese cooperation in the field of industrialization contributes to the acceleration of Kazakhstan's modernization, the strengthening of economic ties, and the development of the scientific and technical sector.

Keywords: Kazakhstan - China cooperation, «One Belt-One Road» Initiative, industrial policy, innovation.

Introduction

The purpose of this article is to analyze the industrialization policy of the Republic of Kazakhstan and the effectiveness of China-Kazakhstan cooperation in the field of industrialization within the framework of the «One Belt One Road» initiative.

At the present stage, the industrialization policy of the Republic of Kazakhstan is carried out based on the strategies, concepts, and state programs developed by the government, adopted, and approved in different years. The People's Republic of China actively participates in the policy of industrialization and infrastructure construction of the Republic of Kazakhstan.

Today, China is actively investing in various sectors of Kazakhstan's economy, including energy, transportation, manufacturing, and other areas. One of the key aspects of cooperation is joint infrastructure projects in the field of industrialization implemented within the framework of the ambitious «One Belt, One Road» project. The mega-project proposed by China has become a key mechanism for deepening mutually beneficial cooperation, as well as for stimulating Kazakhstan's industrial growth and economic development.

Research Methodology

The Chinese initiative «One Belt, One Road» has garnered significant interest within the scientific community and among experts. Over the past ten years, 126 states and 29 international organizations have become participants in this megaproject. The project encompasses various aspects, including environmental, economic, financial, cultural, humanitarian, scientific, and educational spheres of cooperation between the participating countries. Consequently, this Chinese

initiative, as a global project of the 21st century, is being examined from diverse scientific perspectives.

Scientists around the world are actively studying the theoretical and methodological foundations, as well as the ideology of the Chinese initiative. They are examining its political and economic directions, cultural and humanitarian relations, cooperation, and innovations in the field of education, among many other topical issues within the framework of the megaproject's realization.

An analysis of the available studies on the China Initiative has revealed that one of its key concepts is the «silk road» concept. This concept highlights the historical trade route that has existed for several centuries, connecting China to the West. China's «One Belt One Road» initiative aims to revitalize this historical trade route by creating new trade links and strengthening economic relations between China and other countries in the world.

The concepts of «new industrial order» or «fourth industrial revolution» help analyze the trends caused by the One Belt-One Road project. The concept of «new industrial order», introduced into economic discourse in the 1980s by economist-historian Alexander Gerschenkron, proposes the idea of «backwardness» and «catching-up development» of economies. In his view, in a lagging economy, insufficient capital and poorly developed financial institutions are replaced by strong state intervention in the economy and forced industrial development.

The concept of the «Fourth Industrial Revolution» was coined in 2015 by Klaus Schwab, founder and executive director of the World Economic Forum. He first used the term in his book The Fourth Industrial Revolution, in which Schwab discusses the technological and social changes brought about by the development of digital technologies and their impact on the economy, politics, culture and society as a whole. Schwab believes that the fourth industrial revolution is a new era that can bring about significant changes in society, as was the case in previous industrial revolutions.

So, the scholars believe, China's One Belt One Road initiative can help create new technological and scientific innovations that will help accelerate the process of industrialization and modernization in the region.

Also important is the concept of «infrastructure diplomacy», which explains the use of infrastructure as an instrument of foreign policy and cooperation between states. The idea of using infrastructure projects to achieve political goals is not new. In recent years, due to China's active investment and construction projects, it has become an active topic of geopolitical discussions and the media. Thus, the concept of infrastructure diplomacy can be seen as a result of the evolution of ideas in the field of international relations and geopolitics. Under the One Belt, One Road initiative, China aims to create a new transportation and logistics infrastructure that will help connect different regions of the world and create new opportunities for economic cooperation (Proekt «Odin poyas..., 2023).

In the Kazakhstani scientific community Kazakh-Chinese interaction within the framework of the international project «One Belt, One Road» is considered from different points of view. For example, Doctor of Historical Sciences, Professor Sultanov B.K. considers the initiative of the President of the People's Republic of China Xi Jinping as a breakthrough project of modernity, according to the expert Amrebaev A.M., proactive foreign economic strategy of Kazakhstan in relation to China, especially the paramount support of the initiative «Belt and Road» by the Republic of Kazakhstan is an «anchor», strategic direction. Also, a group of researchers consider the challenges and risks of the implementation of this global project for Kazakhstan and for other countries along the Silk Road Economic Belt. Another group of scholars substantiate the practical benefits to the countries along the revitalized Silk Road. Such Kazakh researchers as Olimova S.K., Burnashev R.R., Chernykh I. consider regional problems, issues of cooperation between China and Central Asian countries within the framework of the "One Belt and One Road" Initiative.

The authors of this article is particularly interested in the current stage of Kazakh-Chinese cooperation within the framework of the Chinese initiative «One Belt and One Road» in the field of industrialization of the Republic of Kazakhstan.

Discussion

The main stages of industrialization of the Republic of Kazakhstan. In general, the policy of industrialization of Kazakhstan consists of several stages in its historical development:

The first stage is associated with the pre-revolutionary period. The foundation of the industrial sector was laid in the territory of Kazakhstan with the accession of Kazakhstan to the Russian Empire. During this period, there were built plants and factories, and the mining and processing industry began to develop.

The second stage of industrialization was carried out in the Soviet time. During this time, it was necessary to restore the economy from the consequences of the crises of those times. Subsequently, measures on socialist industrialization, outlined at the XIV Congress of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (b) in December 1925, were implemented. As a result, in 1926-1940, Kazakhstan became an industrially developed state.

The third stage of industrialization covers the post-war period. During the Great Patriotic War, the republic became a base for evacuated plants, factories, and enterprises from Russia, Belarus, and Ukraine. After the war, the republic started building heavy industry enterprises.

The fourth stage of industrialization is associated with the era of independence. At the beginning of the transition period, the former economic ties with other countries were destroyed, and serious economic problems such as inflation and unemployment were observed due to the downtime of plants and factories. It was during this period that the privatization of state-owned industrial facilities and the transfer of plants and factories to the labor collective began. One of the ways to solve problems in the economy for the young independent state was to attract foreign capital, thus, the first joint ventures with foreign participation appeared in the country (https://e-history.kz, 2024).

Further industrialization policy of the Republic of Kazakhstan was carried out on the basis of the Strategy, Concept, and State Programs developed by the government, adopted and approved in different years.

Thus, in 2003 the Strategy of industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2003-2015 was developed and approved. The main instruments of realization of the Strategy of industrial-innovative development were such state development institutions as «Development Bank of Kazakhstan» JSC, «Investment Fund of Kazakhstan» JSC, «National Innovation Fund» JSC, «State Insurance Corporation for Export Credits and Investments Insurance» JSC. Financial organizations were engaged in the insurance of enterprises working in the sphere of non-resource export, medium- and long-term crediting with low-interest rates in priority sectors of the economy, share participation without obtaining control in the authorized capital of enterprises, and financial support of innovative business. From 2003 to 2006 they financed 116 projects in the sphere of infrastructure and manufacturing industry for $2136 mln. At the same time, 37 objects were put into operation for the amount of $800 mln (Kim A.T., 2008).

Everyone knows how the global economic crisis of 2007 had a strong impact on the economies of countries integrated into global economic relations. In connection with fluctuations in the world economy and to minimize global challenges it was necessary to find new approaches to industrialization of the national economy. One such measure was the State program of forced industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014 (FIID), approved in 2010. This program defined the course for forced industrial-innovative development of the economy. Industrial projects were primarily implemented in such priority sectors as agro-industrial complex, construction industry, oil refining, metallurgy, chemical industry and pharmaceuticals,

energy, transportation, and telecommunications infrastructure. The economic effect of such development is equal to half of the country's GDP - about $50 billion. Within the framework of the State Program of Industrial and Innovative Development and the Map of Industrialization of the country in the early 2010s, 162 projects with a total cost of 6.5 trillion tenge were implemented, with the creation of 200 thousand jobs. included 872 projects worth more than 11.5 trillion tenge with the creation of more than 228 thousand jobs during construction and 192 thousand jobs during operation (www.kt.kz, 2024).

For the first time in Kazakhstan, the production of electric modules was created, and a new industry - transportation engineering - appeared. Within the framework of the first five-year plan, automobile and aircraft construction, production of diesel locomotives, and passenger and freight cars were created. Since the start of the FIID program, the extractive industry has grown significantly. Since 2008 the production of oil and gas processing equipment has increased 5.1 times, oilfield equipment - 3.2 times, and agricultural machinery - 2 times. Labor productivity has increased 1.4 times in 4 years: from $38 thousand to $50 thousand per employee. As of April 2014, 800 enterprises were launched, 700 billion tenge was allocated, and 150 thousand people were employed within the framework of the 1st stage of the State Program of FIID (www.online.zakon.kz, 2024).

The above-mentioned statistical data testify to the correctness of the planned path of industrialization within the framework of the State Program of Forced Industrial-Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2010–2014.

In 2013, the Concept of Industrial-Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 was approved, which defined the vector of industrial development of the Republic of Kazakhstan until 2020. The main goal of this Concept is to create incentives and conditions for the diversification and competitiveness of industry. The Concept notes that the key direction of the industrial development policy will be focused support for priority industry clusters with the greatest development potential. These include:

1) in the mining and metallurgical sector – Karaganda, East Kazakhstan, Pavlodar metallurgical clusters;

2) in the oil and gas processing sector the priority clusters are Pavlodar oil refining, Atyrau oil and gas processing, South Kazakhstan oil refining clusters;

3) in the chemical sector the priority clusters are Zhambyl, Pavlodar, and Aktobe chemical clusters.

Thus, in 2010–2014 the first stage of the State Program on forced industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan was implemented, and legislative, infrastructural, and institutional foundations for industrial development were laid.

In 2014, the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015–2019 was approved. The current Program is a logical continuation of the State Program of FIID and takes into account the experience of its implementation. The Program is part of Kazakhstan's economic policy and is focused on creating conditions for the effective development of the manufacturing industry. The purpose of the Program is the accentuated stimulation of competitiveness of the manufacturing industry, aimed at increasing labor productivity and increasing exports of processed goods (www.adilet.zan.kz, 2024).

According to the report on the implementation of this program for 2015–2019, the volume of investment in fixed capital of the manufacturing industry amounted to 4.8 trillion tenge with a plan of 4.5 trillion tenge. For 5 years of implementation of the SE IRR, 39 projects on modernization and expansion of existing production facilities in metallurgy, construction industry, chemical industry, food production, oil refining, and machine building for a total amount of more than 1 trillion tenge were implemented. For 2016-2019, DBK «Leasing» JSC through National Management Holding «Baiterek» JSC allocated 4 loans for 57,500 million tenge to provide long-term leasing financing to

subjects of industrial and innovative activity for renewal of technological equipment. 2015-2019 24 new technologies were developed, 32 pilot tests were conducted, and 23 technological regulations were developed. For 5 years of implementation of the State Program of Industrial and Innovative Development, 44 new major projects were launched in the mining and metallurgical industry, construction industry, chemical industry, machine building, oil and gas chemistry, oil refining, pharmaceuticals, food production for a total amount of more than 1.4 trillion tenge with the creation of about 13.3 thousand permanent jobs. Six pilot territorial clusters were selected: Flour-milling cluster (Kostanai region), dairy cluster (Akmola region), construction cluster (Karaganda region), pharmaceutical cluster (South Kazakhstan region), furniture cluster (Almaty city), tourism cluster (Almaty region and Almaty city). In 2015-2016, work was carried out on reformatting the cluster policy taking into account the recommendations of the World Bank, and the creation of methodological and regulatory framework. Large-scale work was carried out in 16 regions of the country (www.gov.kz, 2024).

As we can see, the active attraction of foreign investments, including China, had a favorable impact on the country's economy and the main sectors of industry began to develop.

Currently, the Republic of Kazakhstan is actively implementing the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2020 - 2025, approved in 2019. The goal of this program is a competitive manufacturing industry of the Republic of Kazakhstan in the domestic and foreign markets.

At the present stage, we observe the strongest competition in the global market, «digitalization» is actively developing, and the era of «artificial intelligence» is coming. These conditions once again require revision of the set tasks and reshuffling of reference points. In connection with the above, in accordance with the main directions of the Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025, the emphasis in the state industrial policy is placed on the creation of an export-oriented economy with high added value. In our opinion, export-oriented industrialization will bring new Kazakhstani goods, including high-tech goods, to foreign markets. The government of Kazakhstan stimulates domestic enterprises exporting their goods to foreign markets. At the same time, attracting foreign investment also remains an urgent task for both the government and exporters of Kazakhstani goods.

Kazakhstan-China cooperation in the field of industrialization for 2013–2023. The agreement on the implementation of joint projects in the field of industrialization and investment was reached during the visit of the Chinese Prime Minister to Kazakhstan in December 2014, followed by the conclusion of an intergovernmental agreement in August 2015 (https://kapital.kz, 2024). December 26, 2014, in Beijing during negotiations between the Minister of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan A. Issekeshev and the head of the State Committee for Development and Reform (SCDR) of the PRC Xu Shaoshi identified a number of the most promising projects for implementation. A joint protocol was signed, and an agreement was reached to intensify contacts and continue the detailed elaboration of joint projects. During the negotiations, it was noted about the consistency of the strategy of the two countries, in particular, the conjugation of the Chinese project «Silk Road Economic Belt» and the Kazakh project «Nurly Zhol» (www.government.kz, 2024). The Kazakhstani project «Nurly Zhol» (Bright Path) and the Chinese initiative «One Belt, One Road» have a lot in common: both projects correspond to the goals of strategic development of states. These include infrastructure development to promote economic growth, cooperation with neighboring countries and regions to improve the economic environment, improvement of people's quality of life as the main goal of both projects and, finally, mutually beneficial cooperation to achieve universal progress and prosperity.

A joint Kazakh-Chinese Program of Industrial and Investment Cooperation was established on the initiative of the heads of state. Today our republic is developing a policy of economic diversification in order to move away from raw material orientation. China is actively implementing

large infrastructure projects, such as the construction, and building of highways, facilities, and industrial zones.

According to the Ministry of Industry and Infrastructure Development 2019, the amount of investment in Kazakhstan-China projects is $27.3 billion, of which 13 production and contracts for $3.7 billion have already been realized. Another 12 projects worth $5.7 are under implementation. Also, 22 projects are being developed. Of these, 12 are highly developed for $3.5 billion and 10 projects for $14.3 billion are under preparation (https://lsm.kz/55..., 2024). Chinese investments not only contribute to the development of the transport and energy base of Kazakhstan but also create favorable conditions for the development of local industrial enterprises.

Kazakhstan acts as an important transit point for the routes connecting China with Europe. For example, the construction of the «China – Kazakhstan» section of the «Western Europe - Western China» international transportation corridor, which began in 2008, is already in operation. Such projects as Khorgos dry port for 2014–2017, in Pavlodar region in the field of gas chemistry - for 2015, production of JAC cars in Saryarka Autoprom for 2015–2017, Shymkent refinery «Petro Kazakhstan Oil Products LLP» - for 2017-2018, construction of solar power plant "Eneverse Kun Kuat" for 201–2019 and many others have been realized.

According to 2023 data, a total of 52 joint projects worth more than $21 billion are being implemented in the field of industrial cooperation between Kazakhstan and China. These include a petrochemical complex in Atyrau, two wind power plant projects in Zhanatas and Shelek for 100 and 60 MW, respectively; a glass plant in Kyzylorda; and a joint venture to produce fuel assemblies for Chinese nuclear power plants based on the Ulba Metallurgical Plant.

China provides Kazakhstan with access to advanced technologies, contributing to the development of industries. This includes the introduction of efficient production methods, digitalization, and increasing the efficiency of industrial processes. For example, the large China National Nuclear Corporation (CNNC) has begun construction of a full-fledged uranium trending hub in the Xinjiang Uygur Autonomous Region on the border with Kazakhstan, near Alashankou. The first phase of construction of a uranium storage facility with a capacity of up to 3,000 tons has already been completed.

Among the new major projects in Kazakhstan with the participation of Chinese capital can also be added the contract with NFC Corporation for the construction of a copper concentrate processing plant for the Baimskaya project in Chukotka, implemented by KazMinerals, for the amount of 2.3 billion U.S. dollars within the framework of the "One Belt, One Road" initiative (www.2023.minexkazakhstan.com, 2024).

Summarizing the results, we can conclude that in the industrial policy, Kazakhstan adheres to the non-alternative course on the development of non-resource sectors of the economy. To solve this problem, since 2010 Kazakhstan has been gradually implementing a new proactive industrial policy aimed at creating a highly productive and export-oriented manufacturing industry. China is our partner in the establishment of the manufacturing industry and the energy sector. Such projects not only contribute to the development of the economy but also create new opportunities for the development of other industries in Kazakhstan.

Conclusion

It should be noted that in the cooperation between the two countries, special attention is paid to the development of the latest technologies and innovations, their introduction into industry, and support of cluster initiatives. Thanks to cooperation with China, Kazakhstan gains access to modern technologies, resources, and management experience, which contributes to the industrialization of the country. China, in turn, gets an opportunity to expand its markets, diversify its source of supply, and strengthen its economic position at the global level.

It should be recognized that Kazakhstan-China cooperation in the field of industrialization is becoming a profitable partnership based on mutually beneficial conditions. The project «One Belt – One Road» proposed by the Chinese state has become a large-scale initiative aimed at the stability of economic and trade relations between the changes and the creation of favorable conditions for the development of freedom.

An important aspect of interaction is also the development of scientific and technical cooperation between scientists and research centers in our countries. Sharing knowledge and experience, conducting research in the field of innovation and technological development to ensure the competitiveness of modern countries in the world, as well as joint ventures between Kazakh and Chinese companies become a bridge for the exchange of experience and scientific achievements.

The more than decade-long implementation of the Belt and Road Initiative has not only had significant socio-political resonance but also holds great importance for science. The discussions, conferences, and debates on the implementation of this initiative in the press have shown that many issues related to the new format of interstate cooperation require deeper study.

References:

Proekt «Odin poyas – odin put'»: kazahstansko-kitajskoe sotrudnichestvo. (2023) [Project «One Belt – One Road»: Kazakhstan-China cooperation. Collective monograp] / Almaty: «Polilingva». P. 24–52. (in Rus.)

Sulejmenov A. Vekhi industrializacii [Milestones of industrialization], [Электронды ресурс]. URL: https://e-history.kz, (accessed 14.04.2024) (in Rus.).

Kim A.T. (2008) Formirovanie konkurentosposobnoj ekonomiki Respubliki Kazahstan, avtoref.disser. na soisk. uch. st. kand. ekon.nauk, Moskva. [Kim A.T. Formation of competitive economy of the Republic of Kazakhstan] / autoref.dissertation. for the degree of candidate of economic sciences / Moscow. (in Rus.).

V Kazahstane vo II polugodii vvoditsya 162 proekta karty industrializaci [162 projects of the industrialization map are being introduced in Kazakhstan in the second half of the year], [Электронды ресурс]. URL: www.kt.kz ekonomika/v_kazahstane...(accessed 10.07.2024) (in Rus.).

S.Ahmetov ozvuchil itogi realizacii GP FIIR za poslednie 4 goda [S. Akhmetov voiced the results of the FIID GP implementation over the last 4 years], [Электронды ресурс]. URL: https://online.zakon.kz, (accessed 12.07.2024), (in Rus).

Koncepciya industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015 - 2019 gg. [Concept of industrial-innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015 - 2019.], [Electronic resource]. URL: /https://adilet.zan.kz (accessed 05.05.2024) (in Rus.).

Gosudarstvennaya programma industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015-2019 gg. [State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019.], [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz (accessed 15.06.2024) (in Rus.).

Otchet o realizacii Gosudarstvennoj programmy industrial'no-innovacionnogo razvitiya Respubliki Kazahstan na 2015-2019 gody po itogam 2015 – 2019 godov/ [Report on the implementation of the State Program of Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019 based on the results of 2015-2019 years], [Электронды ресурс]. URL: https:// www.gov.kz/memleket/entities/miid/document, (accessed 02.05.2024) (in Rus.).

Investicionnoe sotrudnichestvo Kazahstana i Kitaya na tekushchem etape [Investment cooperation between Kazakhstan and China at the current stage], [Электронды ресурс]. URL: https://kapital.kz/economic/101161/investitsionnoye-sotrudnichestvo-kazakhstana-i-kitaya-na-tekushchem-etape, (accessed 15.06.2024) (in Rus.).

Kazahstan i Kitaj podpisali sovmestnyj protokol po razvitiyu sotrudnichestva/ http://www.government.kz/ru/novosti/23079-kazakhstan-i-kitaj-podpisali-sovmestnyj-protokol-po-razvitiyu-sotrudnichestva. [Kazakhstan and China signed a joint protocol to develop cooperation], [Электронды ресурс]. URL: http://www.government.kz/ru/novosti/23079-kazakhstan-i-kitaj-podpisali-sovmestnyj-protokol-po-razvitiyu-sotrudnichestva, (accessed 18.07.2024) (in Rus.).

Ishekenova B. 55 kitajskih proektov: chto stroitsya v Kazahstane/ [Ishekenova B. 55 Chinese projects: what is being built in Kazakhstan], [Электронды ресурс]. URL:https://lsm.kz/55-kitajskih-proektov-chto-stroitsya-v-kazahstane, (accessed 12.06.2024) (in Rus.).

Kazahstan-Kitaj: kontury i dinamika sotrudnichestva [Kazakhstan-China: contours and dynamics of cooperation], [Электронды ресурс]. URL: https://2023.minexkazakhstan.com, (accessed 05.07.2024), [Electronic resource] (in Rus.).

[1]Чжайкай Ван. [2]Байсұлтанова К.Ч.

[1] Жеке экономика зерттеу орталығы, Чжэцзян университеті, Ханчжоу, ҚХР

[2] Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: [1]wangzhikai@zju.edu.cn, [2]bayisultanova.k@ablaikhan.kz

ҚЫТАЙ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУ САЛАСЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН САРАЛАУ

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстан мен Қытай арасындағы индустрияландыру және инновациялар саласындағы өзара тиімді әріптестікті зерттеуге бағытталған. Мұндай ынтымақтастық Қазақстанның жаңғыруына, экономикалық және сауда байланыстарының нығаюына, сондай-ақ ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың дамуына ықпал етті. Зерттеу әдіснамасы Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық және саяси келісімдерді талдауға, сондай-ақ «Бір белдеу – бір жол» бастамасы аясында жүзеге асырылған жобалар туралы деректерді бағалауға негізделген. Мақалада экономикалық талдауды және ынтымақтастықтың ғылыми және технологиялық аспектілерін бағалауды қамтитын пәнаралық тәсіл қолданылады. Бұл әріптестіктің экономикаға ғана емес, сонымен қатар ғылыми және технологиялық инновациялар мен бірлескен жобаларды дамытуға тигізетін әсеріне ерекше назар аударылады. Негізгі нәтижелер көрсеткендей, Қазақстан мен Қытайдың индустрияландыру саласындағы ынтымақтастығы Қазақстанның жаңғыруын жеделдетуге, экономикалық байланыстарды нығайтуға және ғылыми-техникалық саланы дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: Қазақстан мен Қытай ынтымақтастығы, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы, индустриялық саясат, инновациялар.

[1]Ван Чжайкай [2]Байсултанова К.Ч.

[1]Центр исследований частной экономики, Чжэцзянский университет, Ханчжоу, КНР

[2]Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, Алматы

E-mail: [1]wangzhikai@zju.edu.cn, [2]bayisultanova.k@ablaikhan.kz

АНАЛИЗ СОТРУДНИЧЕСТВА КИТАЯ И КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ

Аннотация. Данная статья направлена на исследование взаимовыгодного партнерства между Казахстаном и Китаем в сфере индустриализации и инноваций. Такое сотрудничество

способствовало модернизации Казахстана, укреплению экономических и торговых связей, а также развитию научно-технического сотрудничества. Методология исследования основана на анализе существующих экономических и политических соглашений между Казахстаном и Китаем, а также на оценке данных по проектам, реализуемым в рамках инициативы «Один пояс — один путь». В статье применяется междисциплинарный подход, включающий экономический анализ и оценку научных и технологических аспектов сотрудничества. Особое внимание уделяется влиянию этого партнерства не только на экономику, но и на развитие научных и технологических инноваций и совместных проектов. Основные результаты показывают, что казахстанско-китайское сотрудничество в сфере индустриализации способствует ускорению модернизации Казахстана, укреплению экономических связей и развитию научно-технической сферы.

Ключевые слова: Казахстанско-китайское сотрудничество, инициатива «Один пояс — один путь», промышленная политика, инновации.

About the authors:

Baissultanova Kulipa Charipkanovna, candidate of political sciences, professor, Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages, Kazakhstan, Almaty. Wang Zhaikai, doctor of economics, professor, deputy director of the Center for research of private economy, Zhejiang University, Hangzhou, PRC.

Авторлар туралы мәліметтер:

Байсұлтанова Күлипа Шәріпқанқызы, саяси ғылымдар кандидаты, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Ван Чжайкай, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Жеке экономика зерттеу орталығы директорының орынбасары, Чжэцзян университеті, Ханчжоу қаласы, ҚХР.

Сведения об авторах:

Байсултанова Кулипа Чарипкановна, кандидат политических наук, профессор Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Ван Чжайкай, доктор экономических наук, профессор, заместитель директора Центра исследований частной экономики, Чжэцзянский университет, г. Ханчжоу, КНР.

Келіп түсті 24 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 11.25.91 https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.3.221

[1]Нечаева Е.Л. ***[2]Белгожа Е.Қ.**
[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[2] Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]elenech@inbox.ru, [2]ernur.bk@mail.ru

БЕЛДЕУ ЖӘНЕ ЖОЛ БАСТАМАСЫ ҚЫТАЙДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҢ БЕЙНЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – жаһандық ынтымақтастықты дамытуға және Жібек жолы дәстүрлерін жаңғыртуға бағытталған Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы Қытайдың Қазақстанға қатысты саясатын ілгерілетудің негізгі векторларының бірі болып табылады. Бастама халықаралық қатынастар жүйесіндегі бірегей прецедент болып табылады, оның құрылысы Қытайдың «сыртқа шығу» және «ортақ тағдырлар қауымдастығын» құру стратегиясындағы жаңа кезең ретінде қарастырылады. Мақалада «Бір белдеу, бір жол» бастамасының Қазақстандағы Қытайдың оң имиджін қалыптастыруға тигізген әсерін талдау, жұмсақ күш мүмкіндіктеріне баса назар аударылған.

Зерттеудің жаңалығы – бағыттары және идеялары. Екі ел арасындағы стратегиялық серіктестіктің негізгі бағыттарын зерделеу бізге Қытайдың қазақстандық қоғамдағы оң имиджін нығайту үшін қолданатын стратегиялары мен тетіктерін, соның ішінде түрлі жобаларды, инвестицияларды және мәдени құндылықтармен алмасуды түсінуге мүмкіндік береді. Практикалық маңыздылығы. Қорытындылар - Қытай мен Қазақстан арасында ұзақ мерзімді серіктестік құруға және екіжақты және көпжақты контексте Қытаймен ынтымақтастық барысында Қазақстанның прагматикалық мүдделерін ілгерілетуге бағытталған ұсыныстарды әзірлеуге негіз бола алады. Мақалада сандық және сапалық аспектілерді біріктіретін негізгі әдістеме ретінде пәнаралық көзқарас алынып, талдау мен бұқаралық ақпарат құралдарының мониторингі және стратегиялық талдау, синтез әдістері қолданылды.

Алғыс: Аталмыш зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің № AP14870832 «Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасы және Қазақстанның геоэкономикалық мүдделері» атты гранттық жобасы аясында қаржыландырылады.

Түйін сөздер: Қытай, Қазақстан, сыртқы саясат, жұмсақ күш, Белдеу және жол бастамасы.

Кіріспе

Қазіргі әлемде Қытай Америка Құрама Штаттарымен және басқа әлемдік күш орталықтарымен толық ауқымды бәсекелестікке қабілетті жаңа супердержава болу траекториясына сенімді түрде кірді. Бүгінде Қытай жаһандық әлемдегі және Еуразиядағы жағдайға әсер ететін маңызды факторлардың біріне айналды. Бұл ретте Қытай Орталық Азиядағы өзінің негізгі стратегиялық серіктесі – Қазақстанға ерекше көңіл бөледі. Өз кезегінде Қазақстан ҚХР-ның геосаяси, экономикалық және әскери әлеуетінің өсуін барынша ескереді. Қазақстанның сыртқы саясатының басты мақсаты – экономикамызды дамыту және Қазақстанның жетекші өңірлік ойыншы ретіндегі рөлін нығайту үшін Қытайдың қуатын барынша пайдалану болып табылады. Өңірлік және көпжақты дипломатия саласындағы негізгі басымдықтардың бірі ретінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының 2020 –

2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы Қытай Халық Республикасымен жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі дамытуды айқындайды (www.akorda.kz, 2024).

Бұл факторлар Қазақстан-Қытай қарым-қатынасының дамуына, жалпы алғанда Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясын қалыптастыруға да тікелей байланысты, оның айрықша ерекшелігі оның көпвекторлылығы болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстанның сыртқы саясатының оңтайлы моделі жекелеген мемлекеттермен экономикалық интеграция емес, «қашықтықтан әріптестік» шеңберіндегі белгілі бір салалардағы (соның ішінде мәдени-гуманитарлық) әртүрлі елдермен ынтымақтасу болмақ.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясындағы Қазақстан-Қытай мәдени-гуманитарлық өзара іс-қимылының негізгі бағыттарын зерттеу тақырып бойынша дереккөздермен және ғылыми әдебиеттермен жұмысты қамтыды. Қазіргі жағдайды кешенді бағалау, бар проблемаларды анықтау, сондай-ақ Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықтың перспективалық бағыттарын анықтау үшін саяси, экономикалық, әлеуметтік теориялар мен әдістерді, оның ішінде сандық және сапалық аспектілерді біріктіретін негізгі әдістеме ретінде пәнаралық көзқарас анықталды. Құжаттарды талдау, жағдайлық есептер, БАҚ мониторингі және стратегиялық талдау әдістері. Бұл әдістердің синтезі Қазақстанның ҚХР-мен ынтымақтастығына жан-жақты талдау жүргізуге, аймақтық қауіпсіздік контекстіндегі негізгі аспектілерді көрсетуге және кейбір қорытындылар мен ұсыныстар беруге мүмкіндік берді.

Талқылау

Роберт Каплан «Қытай күшінің географиясы» атты мақаласында Қытайдың әлем картасында өте қолайлы орналасқанын атап өтеді. Осының арқасында ол құрлық пен теңізге: Орталық Азиядан Оңтүстік Қытай теңізіне, Ресейдің Қиыр Шығысынан Үнді мұхитына дейін өз ықпалын кеңінен тарату мүмкіндігіне ие болды (Foreign Affairs, 2010).

Қытай бүгінде құрлықтағы шекарасын нығайтып, өзінің белсенділігін сыртқа бағыттауда. Бұл ел өзінің сыртқы саяси амбицияларын бір ғасыр бұрын агрессивті түрде жүргізген Америка Құрама Штаттары секілді жүргізіп жатқанымен, себептері ұқсамайды. Бейжің сыртқы саясатта миссионерлік көзқарасты қолданбайды және басқа елдерде өзінің идеологиясын немесе басқару жүйесін орнатуға ұмтылмайды. Қытай өте модернизацияланған батыстық үлгідегі экономиканың элементтерін ежелгі Шығыстан мұраланған «гидравликалық өркениетпен» біріктіреді (тарихшы Карл Виттфогельдің топырақты суаруға орталықтандырылған бақылауды жүзеге асыратын қоғамдар үшін термині).

Қытайдың жұмсақ күш саясатын С. Пейруз өзінің «Орталық Азиядағы жұмсақ күш: ықпал ету және арбау саясаты» (Soft Power in Central Asia: The Politics of Influence and Seduction) атты кітабында егжей-тегжейлі қарастырып, Орталық Азияда жаһандану процестері күшейген сайын әлемдік державалардың аймақтағы мүдделері артатынын және олардың неғұрлым нәзік формаларға айналатынын атап көрсетеді. Аталмыш жарияланымда аймақ елдері үшін тиімді саяси таңдау жасау үшін шет елдерді (АҚШ, Ресей және Қытай) тарту және сендіру үлгілеріне талдау жасайды (Peyrouse S., 2021: 95).

«Бір белдеу – бір жол» бастамасы бүгінде сарапшылар қауымдастығы тарапынан әлемдік тәртіпті түбегейлі өзгертпесе де, оған елеулі түзетулер енгізетін жоба ретінде танылды, бұл тек әлемдегі саяси жағдайды тұрақтандыру перспективасымен ғана емес, сонымен қатар экономикалық өсу және экономикалық интеграция перспективаларымен байланысты (www.cyberleninka.ru, 2018: 118).

Сонымен бірге, «Бір белдеу, бір жол» жобасының шешуші рөлі мен маңызы тек сауда-экономикалық ынтымақтастықта ғана емес, ғылым мен білімді, туризмді дамыту, мәдени-

гуманитарлық байланыстарды орнату, және қоршаған ортаны қорғауда бар екені айтылады (Устемирова, 2023: 40).

Сарапшылар сондай-ақ соңғы жылдары Қытайдың Қазақстанға және жалпы Орталық Азия аймағына ықпалын кеңейтуге белсенді түрде әрекет жасап жатқанын атап өтеді. Бейжің техникалық және экономикалық ынтымақтастыққа қаражат бөліп, осы аймақ арқылы батысқа бағыттарды белгілеп, жұмсақ күш бойынша жобаларды көбейтуде, әсіресе Қытайдың білім беру жобаларының жетістіктерін ерекше атап өтті (www.cabar.asia/ru, 2024).

Қазақстандық сарапшылар жалпы алғанда Қазақстан-Қытай қарым-қатынасының (әсіресе «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында) жай-күйі мен келешегіне оң баға беруде, бірақ сонымен қатар екіжақты қарым-қатынастардың проблемалық аспектілеріне (бастамаға мүше мемлекеттердің борыштық міндеттемелерінің артуы, Қытайдың аймақтағы ықпалының күшейтумен байланысты геосаяси тәуекелдер, жоғары технологиялар саласындағы ынтымақтастықта белсенділіктің жетіспеушілігі және т.б.) назар аударуда.

Тиімді өңірлік ынтымақтастық жүйесін құру және ҚХР-мен өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту үшін ағымдағы жағдайды, оның қалыптасуына әсер ететін процестер мен факторларды, сондай-ақ осы процестегі басқа елдердің орны мен рөлін анықтай отырып, дұрыс түсіну Қазақстан Республикасының өз саясатын дәл құруға және мүмкіндік береді.

Орталық Азия және Кавказ институтының төрағасы Ф. Старр өзінің «Қазақстан 2041: келесі жиырма бес жыл» («Kazakhstan 2041: the Next Twenty-Five Years») атты еңбегінде: «Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан елеулі экономикалық табыстарға, тұрақтылыққа және халықаралық аренада «қазақстандық брендтің» танылуына қол жеткізіп, ұзақ жолдан өтті» деп жазды. Сонымен бірге, автор елдегі жағдайдың болашақ дамуын болжай отырып мемлекет әлемдегі катаклизмдер мен әлемдік державалар арасындағы текетірестен туындаған жағдайдың өзгеруіне байланысты бірқатар әлеуметтік-экономикалық және саяси қиындықтарға тап болады деп есептейді. Ф. Старр Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарындағы белсенділікті айта отырып, Қазақстан қысқа және орта мерзімді перспективада Қытаймен ынтымақтастық мәселелерінде басымдықтарды мұқият белгілеп отырғанын атап өтті (S. Frederick, 2016: 66).

Бұл тұрғыда «Бір белдеу, бір жол» бастамасының болашағы институционалдық деңгейде ынтымақтастықты жүзеге асырудың жергілікті механизмдерін мұқият әзірлеуге, түсінуге және тануға ғана емес, сонымен қатар, одан да маңыздысы, бұл жергілікті механизмдердің өзара әрекеттестіктің мәдени деңгейінде қаншалықты сәтті бейімделуі және қолданыс таба алатындығына байланысты екенін түсіну қажет.

Зерттеу нәтижелері

Қытайдың сыртқы саясатындағы жаңа трендтер Қытай төрағасы Си Цзиньпин 2020 жылдың мамыр айында жариялаған «Қос айналым» тұжырымдамасына негізделген. Тұжырымдама Қытай экономикалық жүйесінің екі контурын белгілейді: ішкі және сыртқы. Қытай дипломатиясында қандай да бір географиялық шектеулер жоқ; ол негізінен көрші елдермен жұмыс істеуге бағытталған. Сонымен қатар, дипломатияның көрші елдерге деген негізгі көзқарасы - оларға қауіпсіздік сезімін беру және дамуына көмектесу үшін оларға дос және серіктес ретінде қарау. ҚХР басшылығы қазіргі таңда дәл осы тезисті негізге алып отыр (Кожирова, 2018: 7).

«Бесінші ұрпақ» көшбасшыларының сыртқы саясатының жаңа тезисі: «Қытай экономикалық дамудағы табыстарымен бөлісуге дайын», көрші елдер Қытайдың дамуынан пайда табуы керек, ал Қытай көрші елдермен бірлескен дамудан пайда тауып, қолдау алуы керек. Бұл мақсатқа жету үшін Қытай көршілерімен еркін сауда аймақтарын құруды

жеделдетіп, сауда мен инвестицияны кеңейтуді, аймақтық экономикалық интеграцияның жаңа үлгісін құруды ұсынып отыр (www.russian.news, 2024).

Бұл тәсілді іске асыру ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин 2022 жылғы ақпанда Бейжіңде Президент Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездесуінде бастамашылық еткен Қазақстан-Қытай қарым-қатынасындағы «жаңа алтын 30-жылдық» тұжырымдамасы аясында жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл идея Қытай көшбасшысының 2022 жылғы қыркүйектегі пандемиядан кейін Қазақстанға бірінші шетелдік сапары кезінде, сондай-ақ 2023 жылғы мамырда өткен «Орталық Азия – Қытай» саммиті кезінде жалғасын тапты.

Белдеу және жол бастамасы. Қытайдың инвестициялық стратегиялары Жібек жолы экономикалық белдеуі (ЖЖЭБ) және XXI ғасырдың Теңіз Жібек жолы кіретін Белдеу және жол бастамасында (БЖБ) (Қытай Халық Республикасының Мемлекеттік даму және реформа комитеті, Сауда министрлігі және Сыртқы істер министрлігі бірлесіп әзірлеген) іске асты. «Белдеу және жол» инвестициялық стратегиясы Қытай экономикалық дипломатиясының негізгі алаңына айналды. Қытайдың «Белдеу және жол» жоспарының идеясы елдің артық қуатын экспорттау болып табылады. Стратегияның негізгі мақсаты: металлургия, көмір, мұнай-химия, шыны, цемент, алюминий өнеркәсібі, кеме жасау, күн панельдері мен жел электр станциялары өндірісінің артық өндірістік қуаттарын шетелден тапсырыспен жүктеу.

Бастаманы жүзеге асыру үшін Қытай басқа елдермен бірге «жаңа Еуразиялық континенттік көпір», «Қытай-Моңғолия-Ресей», «Қытай-Орталық Азия-Батыс Азия», «Қытай-Үндіқытай», «Қытай-Пәкістан», «Бангладеш-Қытай-Үндістан-Мьянма» секілді алты экономикалық ынтымақтастық дәлізін салуды жоспарлады. Жаңа Еуразиялық континенталдық көпір Қытайдың Ляньюньган портын Нидерландыдағы Роттердамды байланыстырады. Көпір Қытайды, Қазақстанды, Ресейді, Польшаны және басқа елдерді байланыстыратын үздіксіз теміржол бағыты болып табылады.

Қытайдың жобаларды қаржыландыру саласындағы бастамалары және Бейжіңнің жаңа халықаралық банктер мен даму қорларына ірі инвестициялар салуға дайындығы әлемдік қоғамдастықтың ерекше назарын аударды. Тұжырымдамадағы мұндай институттарға Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АИИБ), БРИКС елдері жаңа даму банкі және Жібек жолы қоры (ЖЖҚ) кіреді.

Қытай билігі Орталық Азия аймағындағы әр мемлекет үшін арнайы стратегия әзірлегенін және стратегиялық серіктестік қатынастарының өзі ынтымақтастықтың ерекше салалары негізінде құрылатынын айта кеткен жөн. Қазақстан Республикасы үшін бұл негізінен мұнай-газ секторы және көлік-логистикалық жобаларды жүзеге асыру. Өзбекстан үшін – газ жобалары және Орталық Азия газын Қытайға тасымалдау, сондай-ақ Өзбекстанды ОАР басқа мемлекеттерінен ерекшелендіретін жоғары технологиялық өндіріс аумағын құру. Тәжікстан мен Қырғызстан үшін – бұл гидроэнергетика, болашақта аталмыш елдерді Орталық Азиядағы Қытай саудасының ауыстырып тиеу базаларына айналдыру үшін көлік және логистикалық ынтымақтастық. Түрікменстан үшін –газ кен орындарын барлауға мен игеруге Қытайдың қатысуы және ҚХР-ға түрікмен газын жеткізу (www.lntrade.com, 2024).

Сондай-ақ, Қытай басшылығы үшін бірінші орында ҚХР-дың ішкі мәселелерін шешу екенін, ал сыртқы саясат ішкі міндеттерге тікелей байланысты және соның негізінде құрылатынын атап өту қажет. Соңғы екі онжылдықта Қытайдың Орталық Азия аймағына қатысты сыртқы саясатын талдау жасай келе Бейжің екі негізгі қағидатты басшылыққа алатыны туралы қорытынды жасауға болады: біріншіден, аймақта Қытайдың ұлттық қауіпсіздігіне қауіп-қатер тудыратын проблемаларды бағалау; екіншіден, ҚХР-ның ішкі дамуы үшін стратегиялық маңызы бар мәселелерді шешуге мүмкіндіктер ашу. Қытайдың ұлттық мүдделері тұрғысынан Орталық Азия елдерімен өзара әрекеттестіктің дамуы Солтүстік-Батыс Қытайдың экономикалық дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етеді. ҚХР аймақ мемлекеттерімен қарым-қатынаста экономикалық ынтымақтастыққа баса

назар аударады. Қытайдың 2013 жылғы негізгі мотивациясы экономикалық мақсаттармен, атап айтсақ экономикалық өсу төмендей бастаған кезде жаңа нарықтарды табу және көлік жобаларын іске асырумен өнеркәсіптің жүктелуін қамтамасыз ету қажеттілігіне байланысты болды. Мақсат Қытайдың сұранысты сақтап тұруында болды, бұл проблема Қытай үшін өзінің әлемдік экономикадағы алып тұрған орынына байланысты аса маңызды болды.

Бейжің бүгінде энергетика саласындағы ынтымақтастыққа баса назар аудара отырып, екіжақты негізде Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынас орнатуға баса назар аударады. Қазақстанға бұл жоба көліктік-логистикалық ынтымақтастық тұрғысынан қызықты болуы мүмкін, бұл басты міндеттердің бірі – елді қуатты көлік хабына айналдыруға сәйкес келеді. Сонымен қатар, жоба сауданы дамыту, сондай-ақ ҚХР тарапынан келетін әлеуетті инвестициялар тұрғысынан перспективті болып табылады.

БЖБ экономикалық-географиялық контурларды және жобаны іске асыруда Қытайдың белгілі бір аймақтарының міндеттеріне байланысты егжей-тегжейлі нұсқауларды қамтиды. Мысалы, Янцзы өзенінің жоғарғы және орта ағысындағы провинцияларға Еділ бойындағы серіктестерімен ынтымақтастық жасау ұсынылады. Жалпы, елдің ішкі аудандары Азияның орталық, оңтүстік және батыс бөліктерімен ынтымақтастыққа бағдарланған. Батыс құрлық бағытындағы "терезе және Авангард" рөлі Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына (ШҰАА) беріледі. ЖЖЭБ тұжырымдамасын іске асыру Қытайға маңызды стратегиялық міндеттердің бірі – елді жаһандық сауда державасына айналдыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар ҚХР ШҰАА-ны өзінің Орталық Азияның экономикалық орталығы ретіндегі орнын нығайтып, ЖЖЭБ-де көлік-логистикалық, сауда, мәдени, ғылыми және білім беру орталығына айналу перспективасына ие.

Жұмсақ күш. Қытайдың Жібек жолы супер жобасы Ресей, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан елдерінде қытай тілін оқыту орталықтарын ұйымдастырудан басталды. Бұрынғы КСРО республикалары үшін мамандар даярлау базасы ретінде ҚХР-ның солтүстік-батысы, соның ішінде СУАР анықтады. Мұнда қытайлар ЖЖЭБ үшін «әр түрлі саладағы дарынды адамдардың стратегиялық резервін» құрады. Статистикаға сәйкес, ШҰАА-да оқитындардың 90%-ға жуығы Орталық Азия және басқа да іргелес мемлекеттердің азаматтары болып табылады. Проблемалық Шыңжаңды Ресей мен Орталық Азия үшін мамандар даярлау жүйесіне тарту Бейжіңнің Қытайдың солтүстік-батысын дамыту жөніндегі жаңа саясатының бір бөлігі болып табылады. Қытайдың солтүстік-батыс университеттері Орталық Азияда қытай тілі мен қытай мәдениетінің таралуының негізгі көзі болып табылады.

Қытайлық теоретиктер американдық ғалым Дж.Наемнің «Жұмсақ күш» (soft power, қыт. *жуан шили*) ұғымына жиі жүгінеді, ол басқа елдердегі адамдардың мінез-құлқына ықпал ету үшін «қатты күш» қару-жарақ пен ақшаның орнына «материалдық емес билік ресурстарын» мәдениет пен саяси идеалдарды пайдалануды білдіреді.

Американдық саясаттанудан алынған бұл концепцияны ресми партиялық саясаттың құрамдас бөлігіне айналдыру ҚКП XVII-ші съезінде Ху Цзиньтаоның баяндамасында «мемлекеттің мәдени жұмсақ күшін арттыру» туралы айтылған кезде орын алды. Қытайдың «жұмсақ күш» көздерінің бірі даму модельдерінің алуан түрлілігі, жаһандық тұрақтылықты сақтау және «ортақ гүлдену» үшін жағдай жасау идеяларына негізделген «үйлесімді» дипломатия болуы керек, оған дамушы елдер бірінші кезекте мүдделі.

Зерттеушілер Қытайдың Оңтүстік-Шығыс Азиядағы ықпалының артуының көптеген мысалдарын келтіреді, ол жаққа Бейжің өзінің ең жақсы дипломаттары мен үлкен көлемдегі экономикалық көмегін жібереді. Экономикалық көмек бағдарламаларының тиімділігін арттыру үшін Бейжің Қытай үкіметінің құрылымында дамуға көмектесетін жеке агенттік құрды. Онда жұмыс істейтін сарапшылар өз жобаларын Қытай мемлекетінің нақты сыртқы саяси ұмтылыстарымен табысты үйлестіруде. Мысалы, ҚХР үкіметі Үндіқытай мен Азия-

Тынық мұхит аймағы елдерінің мемлекеттік билік органдары мен үкіметтік емес ұйымдарының өкілдері үшін тағылымдамалар мен тілдік курстарды кең көлемде қаржыландырады.

2000-2017 жылдар аралығында Қытай университеттеріне түскен Орталық Азия студенттерінің саны 144 000-нан асты. Бұл Қытайдың Орталық Азиядан жастардың көші-қонына қаншалықты әсер ететінін көрсетеді.

Бейжіңнің 2015 жылғы БЖБ бойынша «Көзқарас пен әрекет» бағдарламалық құжатында екіжақты және көпжақты ынтымақтастықты дамытуға қоғамдық қолдаудың артуы үшін академиялық алмасулардың маңыздылығы атап өтілді. 2017 жылғы БЖБ жобасында Қытайдың 2050 жылға қарай жоғары білім, ғылым және технология саласында көшбасшылық позицияны иеленуге ұмтылысын нығайтатын Қытайдың жоғары білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастығының маңыздылығы одан әрі атап өтіледі. Қытайдың денсаулық сақтау мен цифрлық секторға салған инвестициясы кейде денсаулық сақтау және цифрлық жібек жолы деп аталса, білім саласындағы халықаралық ынтымақтастық кейде «білім жібек жолы» деп аталады.

Сарапшылардың пікірінше Бейжің қытай тілін шетелде тарату үшін құрылған Конфуций институттары, халықаралық мәдени-білім беру орталықтары сияқты мекемелер арқылы, шәкіртақы арқылы да, халықаралық деңгейде де қытай тілінде білім беруді ынталандыру арқылы Қытайды тереңірек түсінуге ықпал ететінін атап өтті. 2023 жылға қарай Орталық Азияда барлығы 13 Конфуций институты: бесеуі Қазақстанда, төртеуі Қырғызстанда, екеуі Өзбекстан мен Тәжікстанда болды (www.anhor.uz, 2024).

Қазақстанда бірінші Конфуций институты 2007 жылы Астана қаласында Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университетінің базасында ашылды. одан кейін 2009 жылы – Алматыда, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ базасында, 2011 жылы – Ақтөбеде, Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының базасында, 2012 жылы Қарағанды қаласында, Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің базасында және 2016 жылы Алматыдағы тағы бір институт – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің базасында Конфуций институты ашылды.

Қазақстандық қоғамда Конфуций институттары әрдайым оң бағаланған жоқ, сыншылар Конфуций институттары мен елдің оқу орындарындағы әртүрлі мемлекеттік қорлар мен құрылымдардың қызметін жандандыруға алаңдаушылық білдіріп, олардың қызметкерлері, қазақстандық студенттер және т.б. идеологиялық тұрғыдан өңделіп жатқанын атап өтті (www.ehonews.kz, 2024).

Бұл ретте, мұндай алаңдаушылықтың көбі олардың қызметінде ашықтықтың жеткіліксіздігімен байланысты екенін түсіну керек, ал объективті деректер бойынша, бүгінде шетелден тартылған студенттер саны бойынша ҚХР-сы әлемде АҚШ пен Ұлыбританиядан кейін үшінші орын алады. 2008 жылы Қытай шетелдік студенттерді қабылдайтын елдердің алғашқы ондығына кірмегенін ескерсек, олардың қазіргі жетістігі шын мәнінде таң қалдырады. Халықаралық білім беру институтының мәліметінше, 2018 жылы шетелде білім алатын 5,3 млн студенттен ҚХР үлесі 9%-ды құрады (www.inbusiness.kz, 2024).

«Белдеу және жол» бастамасы Қытай мен Қазақстан арасындағы білім саласындағы байланыстарды дамыту үшін жаңа мүмкіндіктер туғызды. 2013 жылдың күзінде ҚХР басшылығы алдағы 10 жылда Қазақстандағы Конфуций институттарының 10 000 студенттері мен оқытушыларының оқыту мен біліктігін арттыру үшін 30 000 мемлекеттік грант бөлуге дайын екенін атап өтті.

Белгілі қазақстандық эксперт-синолог Әділ Кәукенов атап өткендей, 2018 жылдың өзінде Қазақстан ҚХР-да студенттер саны бойынша 10-шы орында болды (1-сурет).

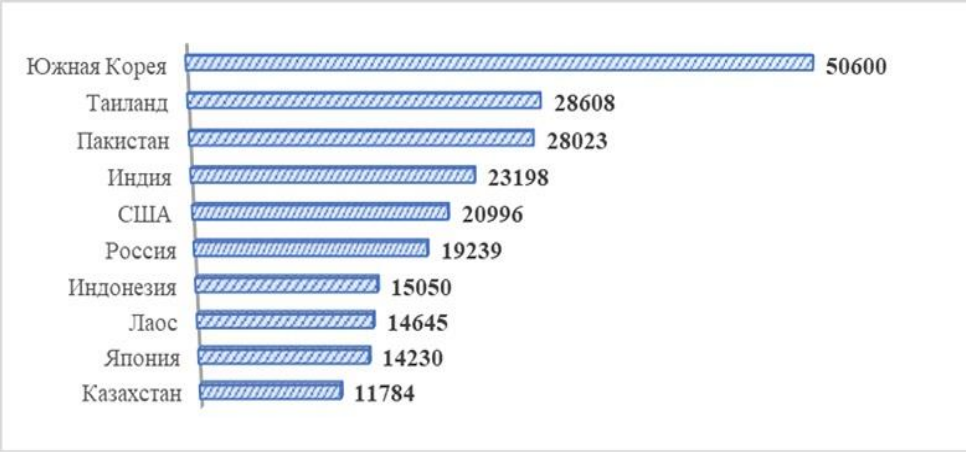

1 - сурет. Қытайдағы студенттер саны бойынша жетекші 10 ел, 2018 ж.
Дереккөз https://inbusiness.kz/uploads/2022-11/nElNyapG.jpg

Екі жылдан кейін, 2020 жылға қарай Қазақстан бұл тізімде Оңтүстік Корея, АҚШ, Жапония, Таиланд, Вьетнам, Ресей, Үндістан және Пәкістаннан кейін 9-орынға шықты, ал студенттер саны Қытай Білім министрлігінің мәліметі бойынша 14 224 адамды құрады.

Оның үстіне, олардың 1300-ден астамы Қытай үкіметінің гранты бойынша, 2500-ден астам студент орталық муниципалитеттер мен аймақтық үкіметтердің гранттары бойынша, ал қазақстандық студенттердің басым бөлігі өз қаражатына білім алуда (www.toppress.kz, 2024).

Сонымен қатар, бұл үдерістің динамикасы тек қана қарқын алуда. CGTN мәліметінше, 2023 жылы Қытайдағы өзбек студенттерінің саны 8 мыңнан асқан, ал 2023 жылы 4 мың тәжікстандық студент, сондай-ақ 15 мыңға жуық қазақстандық студент Қытай университеттеріне оқуға түскен (www.anhor.uz, 20024).

2023 жылғы желтоқсанда Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрі Саясат Нұрбек пен Қытай Халық Республикасы Білім министрінің орынбасары Сунь Яомен кездесуі өтті.

Кездесу барысында екі ел арасындағы ынтымақтастықты одан әрі дамыту мәселелері – университетаралық өзара іс-қимылды дамыту, студенттердің академиялық алмасуы, қос дипломдық және бірлескен білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру, Қытайдың жетекші жоғары оқу орындарының Қазақстанда филиалдарын ашу, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де бірлескен қазақ-қытай ғылыми орталығын құру, Лу Бань жаңа шеберханаларын ашу және қытай тілі бойынша оқытушыларды даярлау талқыланды.

«Соңғы бір жарым жылда жетекші шетелдік университеттер мен орталықтардың, соның ішінде Қытайдың серіктестік филиалдарын құру бойынша ауқымды жұмыстар атқарылды. 2023 жылды аяқтаған тамаша оқиғалардың бірі Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті базасында «Лу Бань шеберханасының» ашылуы болды. Біздің достығымыздың маңызды дәлелі Жібек жолы университеттерінің альянсына қатысу болып табылады. Қазіргі уақытта Альянсқа сегіз қазақстандық жоғары оқу орны қатысуда, келесі жылы бұл санды арттыру жоспарлануда. Мұның бәрі біздің министрліктің жаңа ұсыныстарға дайын екенін көрсетеді», - деді Қазақстан министрі (www.forbes.kz, 2024).

Сондай-ақ, кездесу барысында министр екі елдің студенттерінің баламалы алмасуын 100-ден 150 орынға дейін арттыруды, сонымен қатар Қытайдағы жоғары оқу орындарында қосымша білім алу үшін тіл курстарына бөлек орындар бөлуді ұсынды. Қытай тарапы бұл ұсыныстарды қолдауға толық дайын екенін білдірді және нақты өзара іс-қимыл

стратегияларын әзірлеуді және нығайтуды, магистрлер мен аспиранттарды даярлаудағы жұмысты күшейтуді жалғастыруға ниетті екенін атап өтті.

Осылайша, ҚХР-дың сыртқы саяси стратегиясы ел басшылығының елдің одан әрі дамуы және әлемдік державаға айналуы үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету міндетіне негізделген халықаралық қатынастар жүйесіне және жаһандық басқару жүйесіне теңгерімді көзқарасын көрсетеді. Көп жағдайда дәл осындай призма арқылы Қытай Қазақстанды қарастырады. Ол өз саясатын екіжақты байланыстар, бірлескен жобалар, интеграциялық ұйымдар арқылы жүзеге асырады. Өз жобаларын жүзеге асырудың тұрақтылығы үшін Қытай аймақтағы қауіпсіздік үдерістеріне белсендірек қатысады және мемлекетаралық бірлестіктердегі ықпалын күшейтеді. Бүгінде ҚХР ШЫҰ және екіжақты платформалар аясындағы экономикалық және саяси құралдардың барлық кешенін пайдалана отырып, осы бағытта белсенді әрекет етуде.

Қытай Қазақстанда ғылыми және білім беру жобалары, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық, экономикалық инвестициялар, бұқаралық ақпарат құралдары, заманауи цифрлық және басқа да элементтер арқылы қазақстандық азаматтардың Қытайды қабылдауына әсер ететін «жұмсақ күштің» әртүрлі элементтерін пайдаланады.

Өзара тиімді қарым-қатынас құру үшін қытайлық әріптестердің ойлауы мен мінез-құлқын дұрыс түсіну, олардың тарихын зерделеу, географиясын білу және қандай да бір жағдайға барабар әрекет ету үшін олардың мүдделері туралы мәліметтерді меңгерудің қажеттігін аса атап өту қажет.

Осы түсінбеушіліктің арқасында ақпараттық вакуумда теріс астары бар, шындыққа жанаспайтын болжамдардың пайда болуына негіз жасалады, сондықтан қытайлық жобалар жүзеге асырылып жатқан жерлерде шиеленісті жағдайға әкелетін шиеленісті болдырмау үшін Қытайды жан-жақты зерделеу мәселесіне жалпы пікірді біріктіру арқылы жақындау өте маңызды, осы мәселеде Қытай туралы білу, жергілікті оқытуды ұйымдастыру және қоғамның жалпы хабардарлығын арттыру мәселесіне баса назар аудару қажет.

Қорытынды

Қытайдың сыртқы саясатын талдау Қытайдың ресми билігінің аймақтық және жаһандық ауқымдағы қауіп-қатерлерді бірлесіп шешуге дайындығы тұрғысынан Қазақстанға қатысты ниеттерінің шынайылығына күмән келтіруге негіз бермейді. Бейжің ұсынған доктриналар, тұжырымдамалар мен стратегиялар Қытайдың сыртқы саясатын қазақстандық бағытта болжамды және тұрақты ете отырып, тату көршілік пен өзара сенім кілтінде мүлтіксіз сақталады.

Мәдени айырмашылықтарға, тілдік кедергілерге, көршілес елдермен қарым-қатынастарды құрудың әртүрлі саяси жүйелері мен тұжырымдамаларына қарамастан, орта және ұзақ мерзімді перспективада екіжақты ынтымақтастықты құру барысында туындайтын еңсерілмейтін кедергілер болмайды. Мемлекеттер елдегі және әлемдегі тұрақтылықты сақтауға, өңірлік жобалар аясында өзара тиімді экономикалық ынтымақтастық пен интеграцияны арттыруға күш сала береді.

«Белдеу және жол» бастамасын іске асырудың бірінші онжылдығы оның өңірлік интеграциялық бастамадан жаңа жаһандық деңгейдегі бастамаға айналғанын көрсете отырып, онда дамудың бірнеше негізгі үрдістерін бөліп көрсетуге болады:

1. Ауқымды серіктестік – бастама инфрақұрылымдық жобалар, сауда және экономикалық ынтымақтастық бойынша бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін Қытай мен қатысушы мемлекеттер арасында өзара тиімді серіктестік құра отырып, көптеген елдерді тартты.

2. Геосаяси ықпал – бастама геосаяси динамикаға әсер ететін байланыс пен сауданың жаңа бағыттарын жасайды. Инфрақұрылымның дамуы Қытайдың аймақтағы және одан тыс

жерлердегі позициясының нығаюына әкеліп, әлемдік саясаттың басқа субъектілерінің қызығушылығын тудырады.

3. Инфрақұрылымдық инвестициялар. «Белдеу және жол» бағдарламасының басты мақсаты – инфрақұрылымды дамыту. Бұл көлік, энергетика және коммуникация жүйелерін жаңадан құру және қолданыстағыларын жаңғыртуды қамтиды. Бұл инвестициялар экономикалық өсуге және елдер арасындағы байланысты нығайтуға ықпал етеді.

4. Сауда ынтымақтастығы. Елдер арасындағы сауда көлемін ұлғайту және жаңа логистикалық бағыттарды құру экономикалық өсуге және аймақтар арасындағы байланысты дамытуға ықпал етеді.

5. Мәдени ықпал. Бастама мәдени құндылықтармен алмасуды және білім беру саласындағы ынтымақтастықты да қамтиды. Бұл халықтар арасындағы достық қарым-қатынастарды тереңірек түсінуге және нығайтуға ықпал етеді.

Осылайша, ынтымақтастық тәжірибесінің және жаңа шындық талаптарының болуы екі ел арасындағы қарым-қатынастардың дәстүрлі қалыптасқан құрылымын серпінді түрде жаңғырту және жетілдіру, жаңа бағыттар бойынша Қазақстан-Қытай ынтымақтастығын дамытуға құнарлы негіз жасайды. Жаһандық сын-қатерлерді сәтті еңсеру және Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты нығайту үшін екі елдің де ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарларға, бірлескен жобаларға және халықаралық ұйымдар аясындағы келісілген әрекеттерге назар аударуы маңызды. Бұл болашақта тұрақты және тиімді серіктестікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы.

Әдебиеттер:

Бернюкевич Татьяна Владимировна, Сунь Янь, Головко Никита Владимирович Культурно обусловленные стратегии и аспекты исследования инициативы "Один пояс - Один путь" // Вестник НГПУ. 2018. №4. С. 109–122 // [Электронды ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kulturno-obuslovlennye-strategii-i-aspekty-issledovaniya-nitsiativy-odin-poyas-odin-put (дата обращения: 03.02.2024).

Институт Конфуция и китайские государственные структуры открыто работают в ВУЗах Казахстана // [Электронды ресурс] URL: https://ehonews.kz/institut-konfutsiya-i-kitajskie-gosudarstvennye-struktury-otkryto-rabotayut-v-vuzah-kazahstana/ (Дата обращения: 2.02.2024).

Кожирова С. (в соавторстве) Эволюция внешней политики современного Китая: преемственность и новация. // Центральная Азия и Кавказ. Том 21. Выпуск 1. 2018. С.7-18.

Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 – 2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы № 280 Жарлығымен бекітілген// https: // [Electronic resource] URL: https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakstan-respublikasy-syrtky-sayasatynyn-2020-2030-zhyldarga-arnalgan-tuzhyrymdamasy-turaly

Қазақстан Қытайдағы студенттер саны бойынша 9-шы орында // [Электронды ресурс] URL: https://toppress.kz/article/kazahstan-zanimaet-9-mesto-po-kolichestvu-studentov-v-kitae. (Дата обращения: 2.02.2024).

Қазақстан мен Қытай қазақстандықтар үшін Қытайда оқуға арналған гранттарды ұлғайтуды талқылады // [Электронды ресурс] URL: https://forbes.kz/news/2023/12/26/newsid_315144.

Председатель КНР предложил новую модель международных отношений // [Электронды ресурс] URL: http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm

Рыскулбекова А. Образовательные проекты Китая как инструмент мягкой силы в Казахстане // [Электронды ресурс] URL: https://cabar.asia/ru/obrazovatelnye-proekty-kitaya-kak-instrument-myagkoj-sily-v-kazahstane?pdf=59628. (Дата обращения: 02.02.2024).

Соңғы жылдары Қытайда оқитын қазақстандық студенттер саны 11 мыңнан асты // [Электронды ресурс] URL: https://inbusiness.kz/ru/news/za-poslednie-gody-chislo-kazahstanskih-studentov-obuchayushihsya-v-kitae-prevysilo-11-tysyach. (Дата обращения: 02.02.2024).

Устемирова А.О. «Бір белдеу, бір жол» жобасының мәдени-гуманитарлық аспектілері мен бағыттары" // Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы «Халықаралық қатынастар және аймақтану» сериясы 1 (51) 2023, 40-50 бб. // Электронды ресурс] URL: https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.51.1.003

Что происходит с молодежью Центральной Азии, следующей по «образовательному пути» Китая// https://anhor.uz/vzglyad-iznutri/central-asian-youth/ (Дата обращения: 2.02.2024).

Foreign Affairs, № 3 (май – июнь) за 2010 г. Council on Foreign Relations, Inc.

Peyrouse S. Soft Power in Central Asia the Politics of Influence and Seduction. Lanham: Lexington Books, 2021. 294 p.

S. Frederick Starr. Kazakhstan 2041: The Next Twenty-Five Years. – Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. 2016. 66 p.

Shi Ming. Wei qiye jingwai touzi «baojiahuhang» (Шетелге инвестиция салатын кәсіпорындарға көмек) // [Электронды ресурс] URL: http://www.lntrade.com/Article/jmwto/200808/5034.html. (Дата обращения: 2.02.2024).

References:

Bernyukevïç Tatyana Vladïmïrovna, Swn Yan, Golovko Nïkïta Vladïmïrovïç Kwltwrno obwslovlennıe strategïyaları jäne aspektı ïssledovanïya ïnïcïatïvı "Odïn poyas - Odïn pwt" [Culturally conditioned strategies and aspects of the research initiative "One belt - One path"] // Vestnïk NGPW. 2018. № 4. 109–122 pp. [Electronic resource] URL: https:// cyberleninka.ru/article/n/kulturno-obuslovlennye-strategii-i-aspekty-issledovaniya-initsiativy-odin-poyas-odin-put (data obraşçenïya: 03.02.2024). (in Rus.)

Ïnstïtwt Konfwcïya ï kïtayskïe goswdarstvennıe strwktwrı otkrıto rabotayut v VUZah Kazaxstana [12. The Confucius Institute and Chinese state structures work openly in universities of Kazakhstan] // [Electronic resource] URL: https://ehonews.kz/institut-konfutsiya-i-kitajskie-gosudarstvennye-struktury-otkryto-rabotayut-v-vuzah-kazahstana/ Data2.obraşçenïya. 2024. (in Rus.)

Kozhirova S. (v soavtorstve) Évolyucïya vneşney polïtïkï sovremennogo Kïtaya: preemstvennost jäne novacïya [(in co-authorship) Evolution of foreign policy of modern China: succession and innovation]. // Ortalıq Azïya jäne Kavkaz. Tom 21. Vıpwsk 1. 2018. P. 7–18. (in Rus.)

Qazaqstan Respwblïkası sırtqı sayasatınıñ 2020 – 2030 jıldarğa arnalğan tujırımdaması [Concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030.]. Qazaqstan Respwblïkası Prezïdentiniñ 2020 jılğı 6 nawrızdağı № 280 Jarlığımen bekitildi // https: // https://www.akorda.kz/kz/legal_acts/decrees/kazakstan-respublikasy-syrtky-sayasatynyn-2020-2030-zhyldarga-arnalgan-tuzhyrymdamasy -twralı (in Kaz.)

Qazaqstan Qıtaydağı stwdentter sanı boyınşa 9-şı orında // [Electronic resource] URL: https://toppress.kz/article/kazahstan-zanimaet-9-mesto-po-kolichestvu-studentov-v-kitae. Data obraşçenïya: 2.02.2024. (in Rus.)

Qazaqstan men Qıtay qazaqstandıq üşin Qıtayda oqwğa arnalğan granttardı köbeytwdi talqıladı [Kazakhstan and China discussed increasing grants for Kazakh citizens to study in China] // [Electronic resource] URL: https://forbes.kz/news/2023/12/26/newsid_315144 (in Rus.)

Predsedatel KNR predlojïl novwyu model mejdwnarodnıx otnoşenïy [The President of the People's Republic of China proposed a new model of international relations] // [Electronic resource] URL: http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm. (in Rus.)

Rısqulbekova A. Obrazovatelnıe proektı Kïtaya kak ïnstrwment myagkoy sïlı v Kazaxstane [Educational projects of China as an instrument of soft power in Kazakhstan] // [Electronic resource] URL: https://cabar.asia/ru/obrazovatelnye-proekty-kitaya-kak-instrument-myagkoj-sily-v-kazahstane?pdf=59628. Data obraşçenïya – 2.02.2024 j. (in Rus.)

Soñğı jıldarı Qıtayda oqïtın stwdentter 11 mıñnan astı [13. In recent years, the number of Kazakh students studying in China has exceeded 11 thousand] // [Electronic resource] URL: https://inbusiness.kz/ru/news/za-poslednie-gody-chislo-kazahstanskih-studentov-obuchayushihsya-v-kitae-prevysilo-11-tysyach. Data obraşçenïya: 2.02.2024. (in Rus.)

Ustemïrova A.O. «Bir beldew, bir jol» jobasınıñ mädenï-gwmanïtarlıq aspektileri men bağıttarı" [Cultural and humanitarian aspects and directions of the "One Belt, One Road" project"] // Abılay xan atındağı QazXQjÄTW Xabarşısı «Xalıqaralıq qatınastar jäne aymaqtanw» serïyası 1 (51) 2023, 40-50 bb. [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.51.1.003 (in Kaz.)

Çto proïsxodït s molodejyu Centralnoy Azïï, sledwyuşçey po «obrazovatelnomw pwtï» Kïtaya [What is happening with the youth of Central Asia, following the "educational path" of China] // [Electronic resource] URL: https://anhor.uz/vzglyad-iznutri/central-asian-youth/ Data obraşçenïya: 2.02.2024 j. (in Rus.)

Foreign Affairs, № 3 (май – июнь) за 2010 г. © Council on Foreign Relations, Inc. (in eng.)

Peyrouse S. Soft Power in Central Asia the Politics of Influence and Seduction. - Lanham: Lexington Books, 2021. – 294 p.

S. Frederick Starr. Kazakhstan 2041: The Next Twenty-Five Years. – Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. 2016. 66 p.

Şï Mïn. Wei qiye jingwai touzi «baojiahuhang» (Şetelge ïnvestïcïya salatın käsiporındarğa kömek) // [Electronic resource] URL: http://www.lntrade.com/Article/jmwto/200808/5034.html. Data obraşçenïya: 2.02.2024. (in chines)

[1]Нечаева Е.Л. [2]Белгожа Е.К.

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

[2] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]elenech@inbox.ru, [2]ernur.bk@mail.ru

ИНИЦИАТИВА ПОЯС И ПУТЬ КАК ИНСТРУМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ОБРАЗА КИТАЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Цель статьи - Китайская инициатива «Пояс и путь», направленная на развитие глобального сотрудничества и возрождения традиций Шелкового пути, является одним из основополагающих векторов продвижения политики КНР в отношении Казахстана. Инициатива - уникальный прецедент в системе международных отношений, строительство которого рассматривается в качестве нового этапа китайской стратегии «выхода вовне» и создания «сообщества единой судьбы». В статье содержится анализ влияния Инициативы «Пояс и Путь» на формирование позитивного образа Китая в Казахстане, с акцентом на возможности мягкой силы.

Новизна, направления и идеи исследования. Исследование основных направлений стратегического партнерства между двумя странами позволяет понять стратегии и механизмы, используемые Китаем для укрепления своего положительного образа в казахстанском обществе, включая различные проекты, инвестиции и обмен культурными ценностями. Практическая значимость. Полученные выводы могут служить основой для разработки рекомендаций, направленных на создание долгосрочных партнерских отношений между Китаем и Казахстаном и продвижение прагматичных интересов Казахстана в ходе

сотрудничества с Китаем как в двустороннем, так и в многостороннем контексте. В статье использовались междисциплинарный подход, методы анализа, кейс-стади, мониторинг медиа и синтеза.

Благодарность: Данное исследование финансируется в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан № AP14870832 «Китайская инициатива «Пояс и Путь» и геоэкономические интересы Казахстана».

Ключевые слова: Китай, Казахстан, внешняя политика, мягкая сила, инициатива Пояс и Путь.

[1]Nechaeva E.L. [2]Belgozha Y.K.
[1]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
[2]R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]elenech@inbox.ru, [2]ernur.bk@mail.ru

THE BELT AND ROAD INITIATIVE AS A TOOL FOR SHAPING A POSITIVE IMAGE OF CHINA IN KAZAKHSTAN

Abstract. Objective of the article. The Chinese initiative "Belt and Road," aimed at developing global cooperation and reviving the traditions of the Silk Road, is one of the key vectors of China's policy towards Kazakhstan. The initiative is a unique precedent in the system of international relations, considered as a new stage of China's "going global" strategy and the creation of a "community of shared destiny." The article provides an analysis of the impact of the Belt and Road Initiative on shaping China's positive image in Kazakhstan, with a focus on the possibilities of soft power.

Novelty, directions, and ideas of the research. The study of the main directions of strategic partnership between the two countries helps to understand the strategies and mechanisms used by China to strengthen its positive image in Kazakh society, including various projects, investments, and the exchange of cultural values. Practical significance. The conclusions drawn can serve as a basis for developing recommendations aimed at creating long-term partnerships between China and Kazakhstan and promoting Kazakhstan's pragmatic interests in cooperation with China, both bilaterally and multilaterally. The article employs an interdisciplinary approach, methods of analysis, case studies, media monitoring, and synthesis.

Acknowledgment: This research is funded by the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, No. AP14870832, "China's Belt and Road Initiative and Kazakhstan's Geoeconomic Interests."

Keywords: China, Kazakhstan, foreign policy, soft power, Belt and Road Initiative.

Авторлар туралы мәлімет:

Нечаева Елена Леонидовна, саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Нечаева Елена Леонидовна, кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат исторических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

About the autors:

Nechaeva Elena Leonidovna, Candidate of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University,Astana, Kazakhstan.

Belgozha Yernur Kuatuly, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 27 маусым 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 11.01 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.234

Далелхан А.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: dalelkhan@gmail.com

ҚХР ӨҢІРЛІК САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНМЕН ҚАТЫНАСТАРЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытай Халық Республикасы өңірлік саясатының ерекшеліктері тарихи өлшем тұрғысында зерттеле отырып, Қытай билік буындарының сыртқы саяси пайымдарына сындарлы баға беріледі. Қытай билігінің бірінші буыны тұсындағы күрделі халықаралық жағдайдың елдің сыртқы саяси ұстанымдарына қалай әсер еткені және қытайлық сыртқы саяси пайымдардың қырғи-қабақ соғысы тұсындағы әлемдік тәртіпке ықпалы ету деңгейі көрсетіледі. Зерттеу барысында Қытай билік буындарының сыртқы саяси ұстанымдары өзегін заманауи сын-тегеуріндерге икемделу ерекшеліктерін нақтылай келе, қазақ-қытай қарым-қатынастарындағы Қытайдың өңірлік саяси пайымдарының көрініс табуын айқындау мақсат етілді. Зерттеудің жаңалығы – Қытай Халық Республикасы өңірлік саясатының ерекшеліктерін нақтылай отырып, оның көп салалы қазақ-қытай қарым-қатынастарында көріністабуында жатыр. Жұмыстың міндеттеріне қытай билігінің әр буыны сыртқы саясатының басты стратагемдік ерекшеліктерін айқындай отырып, оның өңірлік саяси жағдайға әсері және оның қазақ-қытай қарым-қатынастарына ықпалын нақтылау және Қазақстан мен Қытай арасындағы түйткілді мәселелердің төркінін зерттеу кіреді. Зерттеу мәселесі неореализм, неолиберализм және интеграциялық теориялар негізінде, тарихи-салыстырмалы, статистикалық, құрылымдық талдау және жүйелеу тәсілдерін кеңінен қолдана отырылып қарастырылады. Аталмыш әдіс-тәсілдер мәселені кешенді түрде қарастырып, талдау нәтижелерін жүйелеуге көмегін тигізген. Зерттеу нәтижелері Қытайдың өңірлік саясатын теориялық тұрғыда түсінуге және оның қазақ-қытай қатынастарына әсерін терең түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы нәтижелері халықаралық қатынастар, шығыстану, саясаттану, қытайтану, сондай-ақ тарих саласындағы зерттеулерде кеңінен пайдалануға болады.

Алғыс: Мақала BR20281006 «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы іргелі ғылыми зерттеу аясында жазылды.

Түйін сөздер: қытай сыртқы саясаты, қытай дипломатиясы, қытай арманы, қазақ-қытай қатынастары, «бір белдеу, бір жол».

Кіріспе

Қытай Халық Республикасының сыртқы саясаты туралы айтылғанда Қытайдың саяси билік буындарының сыртқы саяси пайымдарын талдау маңызды болып табылады. Мао Цзедун дәуірінен бастау алған Қытай Халық Республикасының сыртқы саяси тұжырымдамаларының мазмұны заман талабына сай жаңа сын-тегеуріндерге байланысты өзгергенімен Қытай сыртқы саяси стратегиясының өзегі әрқашан өзгеріссіз қалып отырды. Қытай Халық Республикасының сыртқы саясатының ең басты стратегиялық пайымы – Қытайдың бейбіт, достық сипаттағы қоршаған ортада үздіксіз дамуын қамтамасыз ету. Сол себептен де, Қытайдың сыртқы саясаты әр билік буыны тұсында халықаралық қатынастардағы шиеленістік жағдайды мейілінше төмендетуге бағытталғанын байқауға болады. Бұл тұста тіпті «үшінші әлемнің» көшбасшылығына ұмтылған Мао Цзедунның

сыртқы саяси стратегиясының өзі бүгінгі қытай сыртқы саясатының негізгі ұстанымдарына алғышарт жасап бергенін атай кету керек.

Зерттеу барысында Қытай билік буындарының сыртқы саяси ұстанымдары өзегін заманауи сын-тегеуріндерге икемделу ерекшеліктерін нақтылай келе, қазақ-қытай қарым-қатынастарындағы Қытайдың өңірлік саяси пайымдарының көрініс табуын айқындау мақсат етілді. Аталмыш мақсатқа қол жеткізу барысында, қытай билігінің әр буыны сыртқы саясатының басты стратагемдік ерекшеліктерін айқындай отырып, оның өңірлік саяси жағдайға әсері және оның қазақ-қытай қарым-қатынастарына ықпалын нақтылау және Қазақстан мен Қытай арасындағы түйткілді мәселелердің төркінін зерттеу міндеттері қойылды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында алдыға қойылған мақсат-міндеттерге қол жеткізу үшін бірқатар зерттеу әдістері пайдаланылды. Халықаралық қатынастарда ұлттық мүдделерге басымдық беретін Қытай билігінің алғашқы буындары ұстанымдары неореализм теориясы аясында зерттелді. Қоскіндікті жүйе ыдыраған соң халықаралық қатынастарда қалыптасқан жаңа әлемдік тәртіп пен геоэкономикалық пайымдардың басымдық алуы себепті, Ху Цзиньтао мен Си Цзиньпиннің сыртқы саяси ұстанымдары жаһандану және интеграциялық теориялық негізінде қарастырылды. Сонымен қатар, Қытайдың сыртқы саясатында интеграциялық үдерістердің күшейіп, өңірлік сипаты басымдық алуы себепті және «Бір белдеу-бір жол» сынды ірі жаһандық бастамаларды қолға алуына байланысты халықаралық қатынастарда орын алатын жаңа құбылыстар мен өзгерістерді құқықтық тұрғыда реттеу қажет екенін ескере отырып зерттеу барысында неолиберализм теориясы кең пайдаланылды.

Сондай-ақ, бүгінгі күні әлемде орын алып жатқан жаһандық және аймақтық құбылыстарды зерттеуде жүйелілік талдау басшылыққа алу аса ұтымды болмақ. ҚХР мен ҚР арасындағы саяси-экономикалық қарым-қатынастарын зерттеуде тарихи-сараптамалық, статистикалық әдіс қолданылды. Бұл әдіс ҚХР мен ҚР-ның экономикалық мүмкіндіктерін саралай отырып, болашақ даму жолында экономикалық әріптестік әлеуетін зерделеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеу тақырыбын толыққанды ашу үшін деректер мен ақпараттарды сыни тұрғыдан талдау, жинақтау және сұрыптау әдістері кең қолданылды.

Талқылау

Қытай Халық Республикасының сыртқы саяси пайымын зерделегенде оның көнеден бері жалғасып келе жатқан стратагемдік ерекшеліктері айрықша назар аударған дұрыс. Мао билігі тұсындағы Қытай сыртқы саясатын «бір тарапқа шығу», «қос қолдап ұру», «бір сызық, бір алқап» деп үш кезеңге бөлетін болсақ, әр сыртқы саяси концепция сол кездегі халықаралық сын-тегеуріндерге жауап бергендігін байқаймыз. ҚХР құрылған алғашқы жылдары «социалистік әлем жағына шыға» отырып КСРО-ның көмегімен ел іргесін бекітіп, қорғаныс саласын күшейтті. Ал 1960 жылдары КСРО-дан біртіндеп алшақтап, екі әлемнің арасында саяси ойын ойнады. «Үшінші әлем» сыртқы саяси стратегиясы арқасында биполиярлық әлемдік тәртіпке өзгерістер енгізе отырып, Қытайды алдымен аймақтық державаға айналдырса, артынан Қытайдың біртіндеп «тәуелсіз әрі дербес» жаһандық полюске айналуына мүмкіндік жасады. 1960 жылдардың соңын ала саяси-идеологиялық ұстанымдарын өзгертпей-ақ АҚШ бастаған Батыс әлемімен тең құқылы қарым-қатынастар орнатты. Осылайша Мао Цзэдун өмірінің соңына қарай Батыспен тең деңгейлі қарым-қатынастар орнатуының арқасында 1978 жылы Дэн Сяопин «ашықтық саясатын» ұтымды жүргізе алды (Далелхан, 2018: 31).

Ал XX ғасырдың 90-жылдары Қытай өзінің сыртқы саясатында «бастамашыл» емес, негізінен «жауап қату» сипатында қалыптастырды. Дэн Сяопиннің 24 иероглифтік

стратегиясы осы жылдардағы ҚХР сыртқы саясатының сипатын нақты ашып көрсетеді. «Салқынқандылықпен бақылау, байсалдылықпен жауап қату, айтқанында нық тұру, өз мүмкіндіктеріңді жасыра отырып оңтайлы сәтті күту, ешқашан көшбасшылықты өзіне алмау, әрқашан бірдеңе жасауға дайын болу» (冷静观察、稳住阵脚、沉着应付、韬光养晦、有所作为、决不当头。Lěngjìng guānchá, wěn zhù zhènjiǎo, chénzhuó yìngfù, tāoguāngyǎnghuì, yǒu suǒ zuòwéi, jué bù dāngtóu) деп келетін Дэн Сяопин стратегиясы халықаралық қатынастарда қалыптасып отырған жағдай талаптарына толықтай жауап беріп, елдің алаңсыз даму жолын қамтамасыз ететін бейбіт дипломатияға арқау болғанын көреміз (Yong, 1998: 327).

XX ғасырдың соңғы онжылдығындағы Қытайдың сыртқы саясатын «қатерден қаша отырып пайданы іздеу» (趋利避害 quli bihai) деп келетін көне қытай мәтелі нақты айқындайды (Chen, 1993: 240-241). Шындығында, бұл сыртқы саяси тұжырымдама 1990 жылдардың соңы мен 2000 жылдардың басындағы Қытайдың халықаралық қатынастардағы қимыл-әрекеттерін айқындап отырды. XX ғасырдың соңғы онжылдығындағы АҚШ-тың сыртқы саясаттағы басымдықтарын Шығыс Еуропа мен Таяу Шығыстағы қалыптасқан шиеленісті мәселелерге беруі себепті, бірқатар қытайлық сарапшылар АҚШ Азия-Тынық мұхиты аймағындағы бірден-бір көшбасшы болуға ұмтылысын азайтты деп пайымдап, Қытай дипломатиясының кеңінен жұмыс жасауына мүмкіндік туғанын (Zhao, 1998: 142) жазған еді. Бірақ Пекин бірден айтарлықтай белсенділік танытқан жоқ. Бұдан Қытайдың халықаралық қатынастарда әлемнің қай өңірінде болсын АҚШ-пен тікелей бәсекелестікке түсуге құлықты болмағанын байқаймыз.

Қытай саяси билігінің төртінші буыны Ху Цзинтаодың тұсында Қытай дипломатиясы «қатерден қашуын» азайтып, сыртқы саясатта «орташа деңгейлі» белсенділікке көшті. Ху төраға өз баяндамаларында «сыртқы саясат» деген терминді аса сирек пайдалана отырып, мемлекеттің сыртқы саяси ұстанымында «бейбітшілікті қолдау», «бейбіт орта құру» (Галенович, 2008: 306) деген сияқты жалпы адамзат үшін маңызды мақсатқа бастайтын салмақты сөздерді қолдануға тырысқанын байқаймыз. Ху Цзиньтао өзінің «Үйлесімді әлем» ұстанымында барлық елді бір-біріне құрметпен қарауға, бір-бірінің таңдауын құрметтеуге шақырды. Өзара сенім мен тең деңгейлі қатынастарды сақтай отырып, демократиялық құндылықтар арқылы ынтымақтастыққа ұмтылуды ұсынды. Сонымен қатар, өркениеттердің әр тектілігін елемеу тек шиеленістер мен қақтығыстарға әкелетінін айта отырып, өзара түсіністік пен бір-бірін құрметтей білу қағидатын қатаң сақтаған жағдайда ғана халықаралық бейбітшілік пен бейбіт ортаны құруға болатындығын мәлім етеді.

Қытай билігінің төртінші буыны келесі билік буынына қолайлы сыртқы саяси ортаны ғана қалдырып қоймай, қытайлық сыртқы саясаттың жаңа деңгейге көтерілуіне үлкен экономикалық әлеует қалдырды. Қытайдың ЖІӨ 2003 жылы 1,6 трлн АҚШ доллары болса, 2013 жылы қытайлық ЖІӨ 9,6 трлн АҚШ долларына жеткен болатын (www.data.worldbank.org, 08.05.2024). Бұл әлеует Си Цзиньпин тұсындағы Қытай сыртқы саясатының жаһандық деңгейдегі бастамашыл сипат алуына үлкен мүмкіндік берді.

Си Цзиньпиннің сыртқы саясаты «Бір белдеу, бір жол» бастамасы және «Адамзаттың біртұтас тағдыры қауымдастығы» тұжырымдамасы сынды жаһандық деңгейдегі қытайлық стратегиялық ұстанымдармен ерекшеленеді. Қытай билігі бесінші буынының жаһандық деңгейде аса белсенді болуы Қытай экономикасының әлемдік екінші экономикаға айналуымен және әлемдік тәртіптегі күрделі толқыныстардың орын алуымен түсіндіріледі. Қытайдың ұзақ мерзімді тұрақты дамуы үшін бейбіт халықаралық ортаның қаншалықты маңызды екенін Қытай билігі жақсы түсінеді. Сол себептен де, Қытайдың «Адамзаттың біртұтас тағдыры қауымдастығы» тұжырымдамасының (China’s Proposals and Actions, 2023: 50) басты мақсаты ретінде тұрақты бейбітшілік, ортақ қауіпсіздік, ортақ гүлдену, ашықтық пен инклюзивтілік, тазалық пен сұлулық әлемін құруды таңдап отыр. Си Цзиньпин төрағаның үшінші билік кезеңінін басты сыртқы саяси тұжырымдамасына айналып отырған

үш жаһандық бастама, яғни «Жаһандық даму бастамасы», «Жаһандық қауіпсіздік бастамасы» және «Жаһандық өркениет бастамасы», Қытай сыртқы саясаты дамуының заңды жалғасы болып табылады.

Си Цзиньпиннің аймақтық саясатының басты қағидаттары

Си Цзиньпин сыртқы саясатының көршілес мемлекеттермен қарым-қатынастары негізгі төрт қағидаттар аясында жүзеге асуда. Бұл тұста да Қытай билігінің бесінші буын өкілдері дәстүрден таймай, көне қытайлық салиқалылыққа салып, дәстүр сабақтастығын басшылыққа алып отырғанын баса айту керек. Қазіргі Қытайдың көршілес елдермен қарым-қатынастарының өзегі ретінде 亲 (qin), 诚 (cheng), 惠 (hui), 容 (rong) (жақындық, шынайылық, өзара пайда, инклюзивтік) деп келетін төрт иероглифтік стратегияға жүгінеді.

Қытай тілінде 亲 (qin) жақындықпен қатар, туыстық деген де мағына білдіреді. Конфуциандық ілімдегі «туыстық-жақындықтың» көршілес елдерге қатысты сыртқы саяси ұстаным етілуі Қытай билігінің айналасындағы елдермен татукөршілікті ерекше құрметтейтіндігін көрсетеді.

Шынайылық (诚 (cheng)) көне конфуциандық ілімде сенім (信 (xin)) ұғымымен қатар жүреді. Қазіргі Қытай билігінің көрші елдермен шынайылық қарым-қатынастарды нығайтуға ұмтылуы көне дәстүрлі қытайлық ілімді заманауи халықаралық қатынастарда тәжірибе жүзінде жүзеге асыруға ұмтылысы деп бағалау керек.

Өзара пайда мен инклюзивтілік заманауи дипломатияның басты қағидалары екенін ескерсек, Си Цзиньпиннің көршілес елдерге қатысты сыртқы саяси ұстанымы заман талабына сай екенін байқаймыз.

Қытайдың көршілес елдерге қатысты дипломатиялық қатынастарының басты міндеттеріне тоқталсақ, оларды бірнеше топқа бөлуге болады.

Негізгі құрылымдық қағидаттар: татукөршілік пен достық қарым-қатынастарын әрқашан қолдау; бір-біріне құрметпен қарау әрі жиі сапарлармен алмасу; көрші елдер халқының жүрегін жаулай отырып, елдің жағымды кейпін қалыптастыру; көрші елдермен шынайылыққа негізделген қатынастарды қалыптастыра отырып, әріптестер мен серіктестерді көптеп табу;

Өзара пайда қағидаттары: өзара тиімділікке негізделген байланыстарды қолдау; ынтымақтастықтан Қытай да, көршілес мемлекеттер де пайда табу, «win-win» қағидасын басшылыққа алу; аймақ елдеріне қатысты аймақтық жобаларды ұсына отырып, ортақ рух қалыптастыру; аймақтық экономикалық ынтымақтастыққа белсенді қатысу; өңір елдерінің инфрақұрылымдық жағдайын жақсарта отырып, біртұтас кеңістік құру;

Қаржы-экономикалық ынтымақтастық қағидаттары: қаржы саласындағы ынтымақтастықты тереңдете беру; Азия инфрақұрылым және инвестиция банкінің аясын кеңейтіп, жобалардағы үлесін арттыра түсу; шекара бойындағы ынтымақтастықты одан әрі жетілдіру, аймақ елдерімен шекара бойы сауда орталықтарын көбейту;

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету қағидаттары: аймақтық қауіпсіздікті жетілдіру, ортақ қауіпсіздікті қамтамасыз етуде бірлескен әскери жаттығуларды өткізу; туризм, білім-ғылым, мәдениет саласындағы ынтымақтастықтарды жетілдіре отырып, ортақ рух қалыптастыру; Қытайлық «жұмсақ күшті» одан бетер тереңдете түсу және әрқашан қолдау (Далелхан, 2018: 61-64).

Бұл қағидаттардың бәрі соңғы жылдары түйінделген «Жаһандық даму бастамасы», «Жаһандық қауіпсіздік бастамасы» және «Жаһандық өркениет бастамаларының» өзегі болып табылады. Осы тұста Қазақстан Республикасының сыртқы саяси тұжырымдамаларында басшылыққа алынған негізгі қағидаттардың Қытайлық жаһандық бастамалардың өзегімен үндес екендігін баса айта кету керек. Бұл өз кезегінде қазақ-қытай қарым-қатынастарының табысты болуына тікелей әсер етіп отыр.

Зерттеу нәтижелері

Бүгінгі күнгі көпсалалы Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарын реттеп отырған басты стратегиялық құжаттарды сараптай отырып екі мемлекет арасындағы әріптестікке нақты баға беруге болады. Осы уақытқа дейін Қытай мен Қазақстан арасында жасалған келісім-шарттарды төрт санатқа бөлуге болады.

Біріншісі санатқа екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды нақтылау бойынша құжаттар жатады. Бұл тұста қазақ-қытай қатынастарын жан-жақты жетілдіруге қатысты негізгі сегіз құжатты атау керек. Олар: «Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастар орнату туралы бірлескен коммюнике» (1992 жылдың 3-қаңтары), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы көпжақты ынтымақтастықты XXI ғасырда одан әрі жетілдіре түсу туралы бірлескен декларация» (1999 жылдың 23-қарашасы), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы татукөршілік, достық және ынтымақтастық туралы келісім» (2002 жылдың 23-желтоқсаны), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының стратегиялық әріптестік орнату және дамыту туралы бірлескен декларация» (2005 жылдың 4-шілдесі), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестікті дамыту туралы бірлескен декларация» (2011 жылдың 13-маусымы), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының жан-жақты стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдетутуралы бірлескен декларациясы» (2013 жылдың 8-қыркүйегі), «Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы жан-жақты стратегиялық әріптестік қатынастарының жаңа кезеңі туралы бірлескен декларациясы» (2015 жылдың 31-тамызы) және Қазақстан Республиксы мен Қытай Халық Республикасының мәңгілік стратегиялық және жан-жақты серіктестікті дамыту туралы бірлескен мәлімдемесі (2019 жылдың 11 қыркүйегі). Бұл құжаттардың негізінде Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастар достық және әріптестік деңгейден жан-жақты стратегиялық әріптестік деңгейіне дейін жетіп отыр. Қытай Халық Республикасы өзінің сыртқы саясатында стратегиялық әріптестікке ерекше мән беретін мемлекет.

Қытай Халық Республикасы Қазақстанмен стратегиялық әріптестік орнатқан 2005 жылға дейін тек жиырмаға жуық мемлекетпен ғана стратегиялық әріптестік орнатқан болатын. ҚХР 1949 жылдан бері дербес сыртқы саясатын жүргізіп келген ел бола тұра XXI ғасырдың басына дейін тек жиырмашақты мемлекетпен стратегиялық әріптестік орнатқаны ойландыратын сұрақ. Оның себебі ҚХР өзінің сыртқы саяси концепциясына «стратегиялық әріптесік» ұғымын 1993 жылдан бастап ғана енгізген болатын. ҚХР ең алғашқы стратегиялық әріптестікті Бразилиямен 1993 жылы түрде орнатқан еді. 1996 жылы ҚХР бұрынғы КСРО елдері қатарынан бірінші болып Ресей Федерациясымен стратегиялық әріптестік орнатты. Ал 2001 жылы Латын Америкасындағы социалистік ел болып табылатын әрі зерттелген мұнай қоры бойынша әлемдегі бірінші мемлекет Венесуэламен стратегиялық әріптестік қатынастарын орнатқан болатын. 2004 жылы Қытай еуропалық дамыған мемлекеттер Ұлыбритания, Франция, Италия, Испания елдерімен стратегиялық әріптесік орнатса, 2005 жылы Үндістан, Индонезия, Тайланд, Сингапур және Қазақстан сияқты елдердің стратегиялық әріптесі атанды. Ал Греция, Оңтүстік Африка Республикасы және Корей Республикалары сынды экономикалық даму бойынша алдыңғы қатарлы мемлекеттер тек 2006-2008 жылдары ғана Қытай Халық Республикасымен стратегиялық әріптестік орнатты (赵华胜. 中国的中亚外交, 2008: 150-152). Бұл Қытайдың сыртқы саясатында Қазақстанның маңыздылығы қаншалықты екендігінің көрінісі.

Қытай Халық Республикасы сыртқы саясатының маңызды басымдықтарының бірі іргелес мемлекеттермен экономикалық ынтымақтастықты барынша жетілдіру екені анық. Қазіргі халықаралық қатынастарда орын алып жатқан геосаяси толқыныстарға қарамастан

Қазақстан мен Қытай екіжақты сауда-экономикалық, мәдени-рухани ынтымақтастықты одан бетер жандандыруда. Бұл саладағы қарым-қатынастардың тиімді болуына екі мемлекет үкіметтерінің арасындағы терең ынтымақтастықтың болуы аса маңызды екені түсінікті. Қазақстан мен Қытай арасында үкіметтік деңгейде қол қойылған келісім-шарттардың екінші санатына екі ел үкіметі арасындағы ынтымақтастық тетіктерін жетілдіруге қатысты құжаттарды жатқызуға болады. Олардың қатарынан негізгі мына құжаттарды айтсақ болады: Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық бойынша қазақ-қытай үкіметаралық комиссия құру туралы келісім (1992 жылдың 26-ақпаны), Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы Қазақстан-Қытай ынтымақтастық комитетін құру туралы келісім (2004 жылдың 17-мамыры) және Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының бірлескен коммюникесі (2011 жылдың 23-ақпаны).

1992 жылы жасалған келісім бойынша сауда-экономикалық ынтымақтастық комиссиясы вице-министрлер деңгейінде жұмыс жасаған болатын. Ол 2004 жылы вице-премьерлер деңгейіндегі комитет мәртебесін алды. Бұл комитет құрамына сауда-саттық, көлік қатынастары, теміржол, кеден, ғылым және техника, қаржы, энергетика, геология, гуманитарлық, қауіпсіздік салалары бойынша подкомитеттер кірді. Бұл комитет 2012 жылы премьер-министрлер деңгейіне көтерілді. Бүгінде үкімет деңгейінде «жыл сайынғы премьер-министрлер кездесуі + Қазақстан-Қытай ынтымақтастық комитеті + 10 подкомитет» форматындағы ынтымақтастықтың ресми платформасында жұмыс жасап келеді (Далелхан, 2018: 77).

Үкімет деңгейінде көптеген саланы қамтитын тұрақты комитеттің жұмыс жасауы екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарда туындап жататын кезек күттірмес мәселелерді уақытылы шешу мүмкіндігін береді. Қазақстан Республикасы мен мен Қытай Халық Республикасының үкіметтері көп салалы ынтымақтастықты жүзеге асыру бойынша тетіктерді құруы және жаңа сын-тегеуріндерге байланысты жетілдіріп отыруы екі елдің терең стратегиялық әріптес болуға ынталы екендігін көрсетеді.

Қазақстан мен Қытай арасындағы терең қарым-қатынастар тек екіжақты ғана емес, көпжақты форматта да қарқынды дамып келеді. Екі мемлекет Шаңхай ынтымақтастық ұйымы, Азия-Еуропа форумы, Азиядағы ынтымақтастық диалогы, Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес сияқты халықаралық ұйымдар мен кеңестер шеңберінде, сонымен қатар соңғы жылдары «С5+1» форматында көп салалы ынтымақтастықтарын дамытуда. Стратегиялық ынтымақтастықты жоспарлау және үйлестіруге қатысты құжаттарды екіжақты келісім-шарттардың үшінші санатына жатқызуға болады. Олардың қатарынан келесі құжаттарды атап өтуге болады: Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003-2008 жылдардағы ынтымақтастық бағдарламасы (2003 жылдың 3-маусымы), XXI ғасырдағы Қазақстан Республикасымен Қытай Халық Республикасының ынтымақтастық стратегиясы (2006 жылдың 20-желтоқсаны), Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы экономиканың шикізат емес секторындағы ынтымақтастық бағдарламасы (2007 жылдың 18-тамызы), Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамытудың орта мерзімді бағдарламасы (2020 жылға дейін) (2013 жылдың қыркүйегі), Өндірістік және инвестициялық ынтымақтастықты жетілдіру бойынша үкіметаралық шекті келісім (2015 жылдың 31-тамызы), Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы "Нұрлы жол" жаңа экономикалық саясатын және "Жібек жолының экономикалық белдеуін" салуды ұштастыру жөніндегі ынтымақтастық жоспары (2016 жылдың 2-қыркүйегі), План сотрудничества в сфере индустриализации и инвестиций между Правительством Республики

Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики (2023 жылдың 17-мамыры). Аталмыш құжаттар екі жақты қарым-қатынастардың маңызды салаларындағы шараларды ұйымдасып, нақты жоспарлар мен бағдарламаларды жүзеге асыруға септігін тигізіп отыр.

Қытай-қазақ стратегиялық әріптестігінің тереңдей түсуіне бағытталған құжаттардың төртінші санатына екі мемлекет арасындағы көп салалы ынтымақтастықты жандандыруға бағытталған келісімдер болып табылады. Сауда-экономикалық ынтымақтастықты жетілдіру, инвестицияны қорғау, әділетсіз бәсекелестікке жол бермеу, қос салықты жою, салықты төлеуден жалтарудың алдын алу, технологиялармен алмасу, кедендік бақылау, екіжақты визасыз тәртіпті орнату, тауар инспекциясы, банк қызметтері, көлік тасымалы, транзит, сауда жолдары, логистика, Ляньюнган порты, минералды ресурстарды зерттеу, мұнай және газды өндіру әрі тасымалдау, мұнай және газ құбырлары, «Қорғас» халықаралық шекарамаңы ынтымақтастығы орталығы туралы құжаттарды атауға болады. Осы бағыттағы негізгі құжаттар екі мемлекет үшін аса маңызды болып табылатын экономикалық қарым-қатынастарды нақты жүзеге асыруға арқау болып отырған ынтымақтастық механизмі болып табылады.

Соңғы жылдардағы Қазақстан мен Қытай арасындағы сауда қарым-қатынастары рекордтық көрсеткіштерге қол жеткізуде. ҚХР Кеден басқармасының мәліметіне қарайтын болсақ, 2023 жылы екіжақты сауда қарым-қатынастары $41 млрд. құраған. 2022 жылы бұл көрсеткіш $31,2 млрд. болатын (www.gov.kz, 10.05.2024). Яғни бір жылдың көлемінде екіжақты сауда $10 млрд өсіп отыр. 2023 жылғы $41 млрд. екіжақты сауданың $16,3 млрд. қазақстандық экспорт болса, Қазақстанның Қытайдан сатып алғаны $24,7 млрд. болып отыр.

Бүгінде Қазақстанда 2674 қытайлық заңды тұлға және 822 Қазақстан-Қытай бірлескен кәсіпорындары тіркелген. Аталмыш кәсіпорындарды бизнес санаттарына қарай жіктейтін болсақ, 3496 кәсіпорынның 41 ірі кәсіпорын, 33 орта деңгейлі бизнес нысаны болса, 3422 шағын бизнес нысандары болып табылады. Оның ішінде 1801 кәсіпорын сауда-саттық саласында қызмет жасаса, (яғни жалпы кәсіпорындар санының 52%), 328 кәсіпорын құрылыс саласында, 273 кәсіпорын өңдеу саласында, ал қалған 319 кәсіпорын әр түрлі қызмет көрсету бағытында жұмыс жасайды (www.stat.gov.kz, 10.05.2024).

Қазақ-қытай сауда-экономикалық қарым-қатынастарына қатысты қазақстандықтарды айрықша алаңдататын мәселенің бірі қазақ-қытай бірлескен 56 кәсіпорын төңірегіндегі сұрақтар екені анық. 2015 жылы 31 тамызда Қазақстан Президентінің Қытайға жасаған сапары барысында қол жеткізілген келісім-шарттар негізінде аталмыш бірлескен кәсіпорындарды жүзеге асыру жұмыстарына пәрмен берілген болатын (周翰博, 2023). Содан бері жұртшылық арасында, әсіресе әлеуметтік желілерде қызу талқыланып, бірқатар наразылық шерулеріне арқау болғаны анық. Қытайлық инвестициялар төңірегінде алып-қашпа әңгімелердің көбеюіне алғашқы жылдары аталмыш инвестицияларға қатысты ресми мәліметтердің аз таралуы, келісім-шарттардың мазмұнының көбінде құпия қалуы себеп болған еді. Сонымен қатар, соңғы жылдары барлық ақпарат құралдары беттерінен түспейтін Шыңжандағы лагерлерге қатысты және АҚШ пен Қытай арасындағы сауда соғысы төңірегіндегі мәліметтерде жанама түрде әсер еткені анық. Алайда қазіргі таңда қазақ-қытай бірлескен 56 кәсіпорындарға қатысты ақпараттар қолжетімді. Бұл мемлекеттік мекемелердің өздерінің ақпараттарды дер кезінде бермей, уақытты өткізіп алған олқылықтарын жою арқасында жасалған іс-әрекеттерінің нәтижесі.

Бүгінде қазақ-қытай бірлескен 56 инфрақұрылымдық жобалардың 15 толықтай іске қосылып үлгерді. Аталмыш жобалардың жалпы құны $3,96 млрд. құрайды. Бүгінде жалпы құны $3,81 млрд. құрайтын 12 жоба жүзеге асырылу үстінде. Алдағы екі жылдың көлемінде аталмыш жобаларды жүзеге асыру жұмыстары толықтай аяқталып, кәсіпорындар өз жұмыстарын бастайды деп жоспарлануда. Сонымен қатар, құны 23,42 млрд. АҚШ долларын құрайтын 29 жоба бойынша пысықтау жұмыстары қазіргі таңда екі жақ тарапынан

жүргізілуде. Қазіргі әлемді тұсап ұстап отырған індеттік жағдайдың көптеген жобалардың уақытылы жүзеге асуына кедергісін келтіріп отарғаны анық.

Қазақ-қытай бірлескен кәсіпорындар 24 мыңнан астам адамды жұмыспен қамтамасыз етеді деп болжанған еді. Қазір іске толықтай қосылған 15 кәсіпорында 5 мыңға жуық отандастарымыз қызмет етуде. Сонымен қатар, жүгезе асырылу үстіндегі жобалардың құрылыс жұмыстарына да көптеген отандастарымыз қызмет етіп жүргенін есептесек, аталмыш бірлескен жобалардан ұтқанымыз көп екені айтпаса да түсінікті.

Екі ел арасындағы бірлескен кәсіпорындардың өз деңгейінде жүзеге асуына екі тараптыңды аса мүдделі екенін атап өту керек. Қазақстан кәсіпорындардың толықтай жұмыс жасауына, жаңа жұмыс орындарының ашылып, ел экономикасының әртектенуіне мүдделі болса, Қытай өз инвестициясының толықтай жұмыс жасап, пайда табуына мүдделі. Ең бастысы екі мемлекет арасындағы экономикалық ынтымақтастық одан бетер тереңдей түсетіндігі. Экономикалық мүдделері ортақ елдердің әрқашан достық пен татулыққа ұмтыларына тарих белестері дәлел.

Қазақ-қытай қатынастарының түйткілді сұрағы

Қазақстан мен Қытай арасындағы өзекті мәселелердің бірі ортақ өзендер суларын пайдалануға қатысты сұрақтар. Трансшекаралық өзен суларын бірлесіп пайдалану бойынша Қытай мен Қазақстан ортақ ұстаным табуға тырысып келеді. Алайда, бұл сұрақ әлі де шешімін толық таппай отыр. Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендер ҚХР-нан бастау алады. Сол себептен де, келіссөздер барысында негізгі басымдық Қытай тарапында болып отыр. Қытай билігінің «Батысты игеру» саясатының белсенді болуына байланысты трансшекаралық өзендердің стратегиялық маңызы арта түсуде. Қытайдың батыс өңірін жетілдіруде өнеркәсіп саласында өзен суларының мүмкіндігін мейілінше пайдалану Қытайдың көздеп отырған басты мақсаты екені жасырын емес. Сол себептен де, Қытайдың Қазақстанмен трансшекаралық өзендерге қатысты келіссөздерге нүкте қоюға асықпайды.

Қазақстан мен Қытай арасындағы стратегиялық маңызы зор өзендер негізінен Ертіс пен Іле өзендері. Бұған дейін екі мемлекет арасындағы маңызыды өзендер қатарында Еміл өзені де бар болатын. Бірақ экономикалық өсімі жеделдей түскен Қытай осыдан отыз жылдай бұрын Еміл өзенінің суын толығымен елдің ішкі өңіріне бұрып алған еді. Кеңес Одағы тұсында Қытаймен жасасқан шекара мәселелеріне қатысты келісімдерде трансшекаралық өзендер мәселесі толық айқындалмаған болатын. Сондықтан, Еміл өзенің суын Қытай өз қалауынша пайдалану мүмкіндігін мүлт жібермеді. Ал тәуелсіздігін жаңа алған Қазақстан үшін аталмыш мәселені бірден шешіп қиындау болды. Тәуелсіздігін жаңа алған Қазақстанның жас дипломатия үшін бұл мәселе күрделі болды. Ендігі мақсат осы қателіктерді қайталамай, Ертіс пен Іле өзендерінің тағдырын белсенді қорғау.

Трансшекаралық өзендер мәселесін реттеу бойынша Қазақстан бірінші болып ұсыныс тастаған болатын. Алғаш рет Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ұсынысы бойынша 1999 жылы мамырда келіссөздер басталды. Содан бері келіссөздердің көп кезеңі өткенімен, мәселе әлі күнге дейін толық шешілген жоқ. Осы уақытқа дейін екі мемлекет арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесіне қатысты келесідей келісімдер жасалған еді:

– Қазақстан мен Қытай 2001 жылдың 12 қыркүйегінде Астана қаласында «Трансшекаралық өзендерді қорғау және пайдалану саласында ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылд. Алайда бұл келісімде ешқандай міндеттемелер көрсетілмеген болатын. Десе де, бұл жас қазақ дипломатиясының бағындырған бір белесі ретінде қараған жөн. Аталмыш келісім нәтижесінде трансшекаралық өзендер мәселесі бойынша бірлескен комиссия құрылды. Бұл екі ел арасында күрмеулі мәселені шешудегі ең алғашқы нақты қадам болып есептеледі;

– 2005 жылдың 4 шілдесіне екі ел арасында министрлік деңгейінде, яғни Қазақстан Республикасы Ауылшаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Су шаруашылығы министрлігінің арасында «Трансшекаралық өзендерде табиғи апаттар кезінде шұғыл әрекет ету туралы келісім» жасалады. Аталмыш құжаттың маңыздылығы екі ел арасындағы ортақ мәселеге қатысты бірлесіп әрекет ету жайлы өзара түсіністікке қол жеткізгендігінің дәлелі еді;

– Келесі айтулы құжат 2006 жылы 20 желтоқсанда Бейжіңде жасалған еді. Бұған дейінгі екі келісім де Астанада жасалғандығын ескерсек, келесі келісімнің Қытай астанасында жасалуы трансшекаралық өзендер бойынша мәселелерге Қытай тарапының да айрықша көңіл бөле бастағандығын көрсетсе керек. Бейжің қаласында министрлік деңгейінде, Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігі мен Қытай Халық Республикасы Су шаруашылығы министрлігінің арасында «Негізгі трансшекаралық өзендердегі гидропосттарда өзеннің гидрологиялық, гидрохимиялық жағдайларымен өзара алмасып отыру туралы келісім» жасалған еді. Осы келісіммен қатар, трансшекаралық өзендерге қатысты мәселелер бойынша «Ғылыми-зерттеу ынтымақтастығын дамыту туралы келісім» де жасалған болатын;

– 2010 жылдың 13 қарашасында Қазақстан Республикасы үкіметі мен Қытай Халық Республикасы үкіметі арасында «Қорғас өзенінде «Достық» бірлескен су торабын салуда ынтымақтасу туралы келісімге» қол қойылды. Аталмыш құжат 2014 жылы мамырда өз күшіне енген болатын. Келісімде екі тарап құрылысты тең қаржыландыратындығы және су торабы екі елдің ортақ мүлкі екендігі жазылған. Аталмыш келісімде су торабы екі мемлекеттің шекарасын өзгертпейтіндігі және өзеннің арнасын бұрмайтындығы, сондай-ақ құрылыс жұмыстары екі елдің заң нормаларын қатаң сақтау арқылы жүзеге асырылатындығы көрсетілген еді;

– 2011 жылы 22 ақпанында екі мемлекет арасында «Трансшекаралық өзен суларының сапасын қорғау туралы келісім» жасалды. Ал 2011 жылы 13 маусымда «Қоршаған ортаны қорғау бойынша ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылды. Бұл құжаттар екі ел арасындағы ортақ мәселені реттеу жолындағы аса маңызды болып табылатын қадамдар;

– 2013 жылы 7 қыркүйекте Астана қаласында ҚР үкіметі мен ҚХР үкіметі арасында «Қорғас өзенінде «Достық» бірлескен су торабын басқару және пайдалану туралы келісімге қол қойылды (Далелхан, 2018: 114).

Бұл құжаттар Қазақстан мен Қытай арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесін реттеуде үлкен жетістік болғанымен, мәселе толық шешімін таппай отыр. Екі мемлекет арасындағы трансшекаралық өзендер суын бөлісуге қатысты нақты ережелерді бекіткен келісім болмайынша мәселе толығымен шешілді деу қиын. Десе де соңғы жылдары бұл мәселеге қатысты жұмыстарда ілгерілеушілік бар. 2015 жылдың мамырынан бастап екі мемлекет арасында «Трансшекаралық өзендер суын бөлісу туралы келісімнің» жобасын дайындау бойынша кеңес жұмыстары басталған болатын.

Қорытынды

Қазірде еліміздің дипломатиясы алдында тұрған басты міндет қазақ пен қытайға ортақ өзендер суын бөлісу мәселесі бойынша кеңес жұмыстарын тиімді өткізіп, Қытай тарапын ынтымақтастыққа тарту шараларын пысықтау болып табылады. Қытай басшылығын трансшекаралық өзендерді пайдалану барысында жаһандық экологиялық мәселелерді шешуге қатысты өзіне алған міндеттемелерді ескере отырып, екі елге ортақ суды бірлесе басқармаса ірі экологиялық апаттың боларына көзін жеткізу міндет. Қытай билігін елдің батыс аймағын дамыту үшін көршілес елдің экологиялық жағдайын қиындыққа душар ету орнына, ауыл және мал шаруашылығы саласындағы екіжақты ынтымақтастықты одан әрі

тереңдету тиімді екенін түсіндіру еліміз тарапынан келіссөзге қатысушыларының басты мақсаты болу абзал.

Әдебиеттер:

Галенович М.Ю. Новое лицо Китая. Книга 3 XVII съезд КПК: Программа ХУ Цзиньтао. М., 2008. 306 с.

Далелхан А. «Қытай дипломатиясының Қазақстанға қатысты стратегиялық тұғыры» // Философия ғылымының докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертация. Астана, 2018. 146 б.

Далелхан А. Концепция национальной безопасности Китайской Народной Республики. // Bulletin d'Eurotalent-Fidjip. Editions du JIPTO. 2018. №1. 61-64 сс.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері // [Электронды ресурс] URL: https://stat.gov.kz/ (Қаралған күні: 10.05.24)

Объем взаимной торговли между Казахстаном и Китаем бьет исторические рекорды // [Электронды ресурс] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities (Қаралған күні: 10.05.24)

周翰博. 中国投资激活哈萨克斯坦发展潜力. 《 人民日报 》 2023 年 08 月 13 日. 03 版

赵华胜. 中国的中亚外交. (China's Central Asian Diplomacy). 北京: 时事出版社, 2008.464 页.

A Global Community of Shared Future: China's Proposals and Actions. The State CouncilInformation Office of the PRC. Foreign Languages Press, September 2023. 50 c.

Chen Qimao. New Approaches in China's Foreign Policy: the Post-Cold War Era. Asian Survey, 1993. Vol. 33. No.3. P. 240-241.

World Bank national accounts data // [Электронды ресурс] URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN&name_desc=false (Қаралған күні: 08.05.24)

Yong Deng. The Chinese Conception of National Interests in International Relations. The China Quarterly, 1998. No.154. P. 327.

Zhao Suisheng. «Beijing's Perceptions of the International System and Foreign Policy Adjustment after the Tiananmen Incident». - Chinese Foreign Policy, Pragmatism and Strategic Behavior, 1998. 142 p.

References:

A Global Community of Shared Future: China's Proposals and Actions. (2023). The State Council Information Office of the PRC. Foreign Languages Press. 50 c.

Chen Qimao. (1993). New Approaches in China's Foreign Policy: the Post-Cold War Era. Asian Survey. Vol. 33. No.3. P. 240-241.

Dalelkhan A. (2018). «Kytai diplomatiyasynyn Kazakstanga katysty strategiyalyk tugyry [The strategic position of Chinese diplomacy in relation to Kazakhstan]» // Filosofija gylymynyn doktory (PhD) gylymi darezhesin aluga arnalgan dissertacija. Astana. 146 b. (in Kaz)

Dalelkhan A. (2018). Koncepcija nacional'noj bezopasnosti Kitajskoj Narodnoj Respubliki [National Security Concept of the People's Republic of China] // Bulletin d'Eurotalent-Fidjip. Editions du JIPTO. - №1. - 61-64 ss. (in Russ)

Galenovich M.Ju. (2008). Novoe lico kitaja [The new face of China]. Kniga 3 XVII siezd KPK: Programma HU Czin'tao. M. 306 s. (in Russ)

Kazarstan Respublikasy Ulttyk ekonomika ministrligi Statistika komitetinin malimetteri [Kazakhstan Republics Economy Minister of League Statistics Committee of the Republic of Kazakhstan] // [Electronic resource] URL: https://stat.gov.kz/ (Review date: 10.05.24) (in Kaz)

Obiem vzaimnoj torgovli mezhdu Kazahstanom i Kitaem b'et istoricheskie rekordy // [Electronic resource] URL: https://www.gov.kz/memleket/entities (Review date: 10.05.24)

World Bank national accounts data // [Electronic resource] URL: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=CN&name_desc=false (Review date: 08.05.24)

Yong Deng. (1998). The Chinese Conception of National Interests in International Relations. The China Quarterly. No. 154. P. 327.

Zhao Suisheng. (1998). «Beijing's Perceptions of the International System and Foreign Policy Adjustment after the Tiananmen Incident». - Chinese Foreign Policy, Pragmatism and Strategic Behavior. 142 p.

周翰博. (2023). 中国投资激活哈萨克斯坦发展潜力. 《 人民日报 》 年 08 月 13 日. 03 版

赵华胜. (2008). 中国的中亚外交. (China's Central Asian Diplomacy).-北京: 时事出版社. 464 页.

Далелхан А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: dalelkhan@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ КНР И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ОТНОШЕНИЯХ С КАЗАХСТАНОМ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности региональной политики Китайской Народной Республики в исторической перспективе, дается критическая оценка внешнеполитических взглядов поколений китайских властей. Показано, как сложная международная ситуация в период первого поколения китайской власти повлияла на внешнеполитические позиции страны и уровень влияния китайских внешнеполитических взглядов на мировой порядок в годы «холодной войны». В ходе исследования была поставлена цель определить отражение региональных политических взглядов Китая в казахстанско-китайских отношениях, выяснить особенности адаптации ядра внешнеполитических позиций китайских властей к современной критике. Новизна исследования заключается в выяснении особенностей региональной политики Китайской Народной Республики и ее отражения в казахстанско-китайских отношениях. В задачи работы входит выяснение основных стратегических особенностей внешней политики каждого поколения китайского правительства, выяснение ее влияния на региональную политическую ситуацию и влияние на казахстанско-китайские отношения, а также изучение характера актуальных вопросов между Казахстаном и Китаем. Тема исследования рассматривалась на основе теории неореализма, неолиберализма и интеграции с использованием методов историко-сравнительного, статистического, структурного анализа и систематизации. Эти методы помогли комплексно рассмотреть проблему и систематизировать результаты анализа. Результаты исследования позволяют теоретически осмыслить региональную политику Китая и глубже понять ее влияние на казахстанско-китайские отношения. Результаты научно-исследовательской работы могут быть широко использованы в исследованиях в области международных отношений, востоковедения, политологии, китаеведения, а также истории.

Благодарность: Статья написана в рамках выполнения научного проекта BR20281006 «Страны Востока в фокусе геополитических изменений: новые вызовы и перспективы для Казахстана в историческом и современном дискурсе».

Ключевые слова: внешняя политика Китая, китайская дипломатия, китайская мечта, казахстанско-китайские отношения, «один пояс, один путь».

Dalelkhan A.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: dalelkhan@gmail.com

FEATURES OF THE REGIONAL POLICY OF THE PRC AND ITS REFLECTION IN RELATIONS WITH KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the specific features of the regional policy of the People's Republic of China in historical perspective and provides a critical assessment of the foreign policy views of generations of Chinese authorities. It shows how the complex international situation during the first generation of Chinese power influenced the country's foreign policy positions and the level of influence of Chinese foreign policy views on the world order during the Cold War. The study aimed to determine the reflection of China's regional political views in Kazakh-Chinese relations, to find out the features of the adaptation of the core of the Chinese authorities' foreign policy positions to modern criticism. The novelty of the study lies in identifying the features of the regional policy of the People's Republic of China and its reflection in Kazakh-Chinese relations. The objectives of the work include identifying the main strategic features of the foreign policy of each generation of the Chinese government, identifying its influence on the regional political situation and influence on Kazakh-Chinese relations, as well as studying the nature of topical issues between Kazakhstan and China. The topic of the study was considered on the basis of the theory of neorealism, neoliberalism and integration using the methods of historical-comparative, statistical, structural analysis and systematization. These methods helped to comprehensively consider the problem and systematize the results of the analysis. The results of the study allow theoretically comprehending China's regional policy and gaining a deeper understanding of its impact on Kazakh-Chinese relations. The results of the research work can be widely used in studies in the field of international relations, oriental studies, political science, sinology, and history.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR20281006 «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions».

Key words: Chinese foreign policy, Chinese diplomacy, Chinese dream, Kazakh-Chinese relations, «One belt, One road».

Автор туралы мәлімет:

Далелхан Айболат, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценты, PhD докторы, Астана, Қазақстан.

Информация об авторе:

Далелхан Айболат, доктор PhD, доцент кафедры международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Dalelkhan Aibolat, PhD, Associate Professor of the Department of International Relations of L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan.

Келіп түсті 2 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 94.07.00 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.246

***[1]Әбиденкызы А. [2]Алмабекова А.М.**
[1,2]Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1] ainurbai-67@mail.ru, [2] aseka_83@inbox.ru

«БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» САЯСИ БАСТАМАСЫНЫҢ ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасының пайда болу тарихы мен қазіргі барысы қарастырылады. Мақаланың негізгі мақсаты Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық, мәдени ынтымақтастықты талдау, нәтижелерін сараптау. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы, ол халықаралық қауымдастықтың жоғары назарын аударды және тиісті елдердің оң пікірлерін алды. XXI ғасырдағы жаңа Жібек Жолы – бұл көлік, энергетика және телекоммуникацияны біріктіретін үлкен сауда желісі, сонымен қатар, Азия, Африка, Еуропа және Қытай арасындағы сауда қатынастарын дамытуға жәрдемдесу жөніндегі халықаралық бастама болып табылады. Аталмыш тақырыпта зерттеу барысында зерттеудің кешенді теориялық әдістері салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылады. Зерттеу барысында, ортақ даму және өзара тиімділік тұжырымдамасы маршрут бойындағы елдерде инфрақұрылымның дамуына ықпал ете алады, аймақтық іскерлік ортаны ілгерілетеді және өндіріс факторларын біркелкі бөлуге мүмкіндік береді. Бұл бастама экономикалық дәліздер, индустриалды парктер, технологиялық желілер, коммуникациялық технологиялар және туризм саласындағы ынтымақтастық арқылы елдер арасындағы ынтымақтастықтың құнын төмендетеді, Еуразияның жалпы дамуының өзектілігі мен бірін-бірі толықтыруын нығайтады және жаһандық шиеленісті жеңілдете отырып, экономикалық өркендеуге күшті серпін береді. Мақаланың ғылыми жаңалығы Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасының қазіргі таңда Қазақстанмен экономикалық ынтымақтастықтың жаңаша бағытын айқындау болып табылады. Зерттеу нәтижесінде Қытай мен Азия, Африка және Еуропа сияқты 60-тан астам елдер арасындағы жаңа сауда және көлік дәліздерін құрлық пен теңіздің кең кеңістігі арқылы байланыстыруға, сонымен бірге ақша-несие ынтымақтастығын, мәдени алмасуларды және елдер арасындағы аймақтық саясатты үйлестіруді нығайтуға бағытталғаны сарапталады.

Алғыс: Аталмыш зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің № AP14870832 «Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасы және Қазақстанның геоэкономикалық мүдделері» атты гранттық жобасы аясында қаржыландырылады.

Кілт сөздер: бастама, Қазақстан, Қытай, меморандум, келіссөз, стратегия, экономикалық ынтымақтастық.

Кіріспе

Тарих сахнасына көз жүгіртсек, осыдан 2100 жылдан астам уақыт бұрын Чжан Цянь шығыс пен батысты қамтитын және байланыстыратын «Жібек Жолы» құрлығын ашу үшін Батыс аймақтарға екі рет елшілер жіберген. Сонымен қатар, Цинь және Хань династияларынан бастап Қытайды Еуразия елдерімен байланыстыратын Теңіз Жібек Жолы біртіндеп пайда бола бастады. Ежелгі құрлықтағы Жібек жолы мен теңіздегі Жібек жолы бір кездері Азия мен Еуропа арасындағы ең маңызды сауда және мәдени арналар болған. Олар маршрут бойындағы жағалаудағы елдердің ортақ тарихи естеліктері мен мәдени рәміздерін

жинақтап, шығыс пен батыс арасындағы идеялар алмасу мен мәдени интеграцияны ілгерілетуге ерекше тарихи үлес қосты.

Ол сондай-ақ «Бір белдеу, бір жол» стратегиясын жүзеге асырудың мәдени мұрасына айналды. Қытайдың 5000 жылдық өркениет тарихы бар. Құрлықтағы Жібек Жолы мен Теңіздегі Жібек жолы арқылы жол бойында әртүрлі елдердің тұрғындары арасында трансшекаралық және бұрыннан қалыптасқан алмасулар қалыптасты.

Енді «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асыру арқылы ол әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдардың қарым-қатынасына маңызды үлес қоса алады. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аймақтық ынтымақтастықты нығайтудың, әлемдік экономиканың дамуына ықпал етудің маңызды қозғаушы күші болып табылады және ол трендке айналды. 2013 жылдың қыркүйек және қазан айларында Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия елдеріне сапары кезінде ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин "Жібек Жолы Экономикалық Белдеуі" мен "21-Ші Ғасырдағы Теңіз Жібек Жолын" бірлесіп құру бойынша ірі бастамаларды дәйекті түрде ұсынды.

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы халықаралық қауымдастықтың жоғары назарын аударды және тиісті елдердің оң пікірлерін алды. XXI ғасырдағы жаңа Жібек Жолы – бұл көлік, энергетика және телекоммуникацияны біріктіретін үлкен сауда желісі, сонымен қатар, Азия, Африка, Еуропа және Қытай арасындағы сауда қатынастарын дамытуға жәрдемдесу жөніндегі халықаралық бастама болып табылады. Ол қытай мен Азия, Африка және Еуропа сияқты 60-тан астам елдер арасындағы жаңа сауда және көлік дәліздерін құрлық пен теңіздің кең кеңістігі арқылы байланыстыруға, сонымен бірге ақша-несие ынтымақтастығын, мәдени алмасуларды және елдер арасындағы аймақтық саясатты үйлестіруді нығайтуға бағытталған.

Бұл бастама Қытайдың сыртқы саясаты мен сыртқы экономикалық стратегиясының негізгі бөлігіне айналды, Бұл "Тағдырлар Қауымдастығын" серпінді етті (Абикен, Кагазбаева, 2020: 22-29) «Бір белдеу, бір жол» бастамасын іске асырудың маңыздылығы, ең алдымен, жаһандық жағдайды жеңілдету болып табылады. Қазіргі әлем қарқынды өзгерістердің ортасында, мүмкіндіктер мен қиындықтар шексіз ағынмен пайда болуда, ескі халықаралық жүйелік тәртіп біртіндеп жойылып, жаңа халықаралық басқару жүйесі мен саяси және экономикалық құрылым қайта құрылуда (Қақар, 2022:375-379).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Аталмыш тақырыпта зерттеу барысында зерттеудің кешенді теориялық әдістері салыстыру, саралау, жинақтау, жүйелеу әдістері қолданылады. Зерттеу барысында, ортақ даму және өзара тиімділік тұжырымдамасы маршрут бойындағы елдерде инфрақұрылымның дамуына ықпал ете алады, аймақтық іскерлік ортаны ілгерілетеді және өндіріс факторларын біркелкі бөлуге мүмкіндік береді. Бұл бастама экономикалық дәліздер, индустриалды парктер, технологиялық желілер, коммуникациялық технологиялар және туризм саласындағы ынтымақтастық арқылы елдер арасындағы ынтымақтастықтың құнын төмендетеді, Еуразияның жалпы дамуының өзектілігі мен бірін-бірі толықтыруын нығайтады және жаһандық шиеленісті жеңілдете отырып, экономикалық өркендеуге күшті серпін береді.

Екіншіден, теңгерімді өсуге ықпал етеді. Бұл бастама Қытайдың теңгерімді экономикалық даму саясаты болып табылады. Үкімет қалалар арасындағы инфрақұрылымдық алшақтықты жою үшін теміржолдар, порттар, суды үнемдеу, жылжымайтын мүлік және құбырлар сияқты инфрақұрылым құрылысын басқарады. Инклюзивті экономикалық өсуді ынталандыру және реформалар мен ашылулардың «теңгерімсіз салдарын» өтеу қазіргі уақытта Қытайдың еңбек бөлінісі құрылымында өзгерістер жүріп жатыр. Орталық және батыс аймақтардағы дамымаған провинциялар көп еңбекті қажет ететін салаларға көшуде. Ауқымды даму үшін резервтік күштер көшбасшыға

айналды. «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асыру дамымаған аймақтардың экономикасын көтеріп, Қытай экономикасының теңгерімді өсуіне қол жеткізе алады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Осы уақытта Қытай экономикасы жоғары жылдамдықты өсуден орташа және жоғары жылдамдықты өсуге ауысуда, қозғалыс режимі элементтерге негізделген инновацияларға, ал экономикалық құрылым экстенсивтіден қарқындыға өзгерді. Даму моделін қайта құру ұзақ процесс болғандықтан, осы кезеңде экономикалық өсуді қолдау үшін дамудың жаңа драйверлерін табу қажет, сондықтан «Бір белдеу, бір жол» бастамасын жүзеге асыру экономикалық өзгерістерге қол жеткізуге көмектеседі. Әсіресе, халықаралық ауқымда.

«Гуманистік ынтымақтастық» халықаралық деңгейде, экономикалық және әлеуметтік салалардағы (ғылым, мәдениет, өнер және бұқаралық коммуникация) адамдардың өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығы ортақ мақсатқа жету үшін жүзеге асырылады. Президент Си Цзиньпин «ұлттық мәдени жұмсақ күш» тұжырымдамасын алға тартып, елдің жан-жақты ұлттық күші қатты күш пен жұмсақ күштен тұратындығын баса айтты. Олардың ішінде гуманистік алмасулар мәдени жұмсақ күштің маңызды тірегі болып табылады, ал «гуманистік ынтымақтастық» гуманистік алмасулардың негізгі мәні болып табылады. Оның мақсаты-әлемнің барлық елдерінің азаматтарының өмір салты мен құнды мәдениеті үшін қолайлы жағдайлар жасау, әртүрлі елдердің, аймақтардың және адамдардың әлеуетін дамытуға жәрдемдесу. Гуманистік ынтымақтастыққа ел өз азаматтарына дамудың тартымды моделін ұсына алатын және халықаралық қоғамдастыққа әсер ету үшін жеткілікті ресурстарға ие болған кезде қол жеткізуге болады.

Қытай мен Қазақстанның 1000 шақырымнан астам шекара сызықтары және табиғи географиялық артықшылықтары бар бір-біріне іргелес бірқатар ресми ынтымақтастық порттары бар. Қазақстан – Орталық Азиядағы ең дамыған мемлекет және Шыңжаңға іргелес орналасқан. Екі тарап арасындағы сауда ынтымақтастығының көп бөлігі келесі жағдайларда жүзеге асырылады. Яғни, екі ел үш тенденцияға қарсы күресте бірдей саяси ұстанымдарға ие және ортақ дамуға ұмтылады.

Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Қытаймен достық және тату көршілік қарым-қатынас орнатуға және тұрақты сауда қатынастарын тереңдетуге үміттенеді. Ежелгі Жібек Жолында теңіз саудасы күшейгеннен кейін, экспорттық сауданың болмауына байланысты Қазақстан сияқты теңізге шыға алмайтын елдердің дамуы айтарлықтай шектелді. Сондықтан Қазақстан «Бір белдеу, бір жол» бастамасын белсенді түрде қолдап, өзінің ішкі кемшілігін еңсеріп, әлеммен байланыс орнатуға үміттенеді. Алматы мен Үрімші арасындағы теңіз жолының ашылуы Қазақстан мен Қытай арасындағы теңіз портының саудасы үшін теңіз арнасын ашты.

Қазақстан үшін энергетика экономикалық өрлеуге серпін бергенімен, экономиканың қарқынды өсуіне қол жеткізу үшін тек табиғи ресурстарға сүйену ұзақ мерзімді дамуға қол жеткізе алмайды, сондықтан жаңа модель құру қажет болды. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы интеграциялық үдеріске және құрлықаралық логистикалық инфрақұрылымды дамытуға бағытталған (Мұқаметханұлы, 2022:35).

Талқылау

Қытай-Қазақстан гуманистік ынтымақтастығының статус-квосы мен ұлы ісі іс жүзінде үнемі алға басуда.

Олар:

Тақырыптық форумдар мен конференциялар 2013 жылдың қыркүйегінде өтті, Президент Си Цзиньпин Қазақстанға сапармен келіп, Жібек Жолының Экономикалық

Белдеуін бірлесіп құру туралы бастама көтерді. Содан Бері Қазақстан-Қытай гуманистік арта түсті;

2014 жылдың желтоқсан айында Астанада «Жібек Жолы» халықаралық Мәдени Форумы өтті. Форумда «бірінші мәдениет» бағдарламасының елдер арасындағы достық қарым-қатынас үшін маңыздылығы атап көрсетіліп, «Астана» мәселесі бойынша консенсусқа қол жеткізілді;

2015 жылдың қыркүйегінде Мәскеуде «Жібек жолы» екінші Халықаралық Мәдени Форумы ашылды. Екінші форумның ашылу салтанатында Ресей, Қытай және Қазақстан өкілдері «Жібек Жолы Еуразиялық Мәдени Ынтымақтастық Ұйымын» құру туралы келісімге қол қойып, «Жібек Жолы Халықаралық Жас Суретшілер Биржасын» іске қосты;

2018 жылдың шілде айында «Жаһандық Жібек Жолы» тақырыбында Халықаралық форум өтті, онда Жібек жолы бойындағы түрлі елдердегі үкіметтік емес ұйымдар арасындағы мәдени-бұқаралық ақпарат құралдарының ынтымақтастығына ықпал етті;

2021 жылдың тамыз айында Қытайдың Қазақстандағы Елшілігі мен Шыңжаңдағы «Шыңжаң – жақсы жер» бейне алмасу кездесуін бірлесіп ұйымдастырды. Шыңжаңның қарқынды экономикалық дамуы Қытай мен Қазақстанның «Бір белдеу, бір жолдың» сапалы дамуына жәрдемдесу және Қытай мен Қазақстан арасындағы тағдырлы қауымдастықты бірлесіп құру үшін бірлесіп жұмыс істеуіне оң үлес қосты.

Білім беру саласындағы ынтымақтастық 2009 жылы Қазақстандағы Алғашқы Конфуций Институты салтанатты түрде ашылып, іргесі қаланды. 12 жылдан бері Қытай мен Қазақстан жыл сайын ресми түрде жүздеген шетелдік студенттерді бір-біріне жіберіп келеді. 2020 жылға қарай шамамен 19000 қазақстандық студент білім алды. Кәсіптік білім беру шарттары, екі ел де ынтымақтастықты белсенді түрде зерттеді. Шыңжаң Ауылшаруашылық Кәсіптік-Техникалық Колледжі мен Қазақстандағы үш кәсіптік-техникалық училище 2016 жылдың шілдесінде ынтымақтастыққа қол жеткізді және студенттерді бір-біріне тағылымдамадан өту мәселесін іске асырды.

2018 жылдың қараша айында Цзянсу Технологиялық Институты Қазақстанда кәсіптік-техникалық мұғалімдерді даярлау базасын құрды. Бұл Қытай мен Қазақстанның Қытайда құрған алғашқы «Бір белдеу, бір жол» кәсіптік-техникалық базасы. Бұл Қытай-Қазақстан білімінің сыртқы әлемге ашылып, тереңдей түсуінің маңызды жетістігі.

2019 жылдың қаңтарында Хэнань Университеті мен Қазақстан Мемлекеттік Университеті құрған «Қоршаған Ортаның Өзгеруі және Адамзат Өркениеті Бойынша Қытай-Қазақстан Бірлескен Ғылыми-Зерттеу Орталығы» құрылды. Бірлескен Орталық бірқатар экологиялық, археологиялық, ежелгі өркениетті, климаттық және экологиялық өзгерістерді қамтиды, олардың арасындағы «Жібек Жолының» зерттеу нәтижелерін байытады (Джаншанло, Аскарова, Агзамов, 2022: 87–88).

Сол жылдың қыркүйегінде Бейжің Қалыпты Университетінің Вице-Президенті QS2019 Global Education жыл сайынғы жиналысына қатысты. Осы кезеңде Ол Қазақстандық КИМЭП Университетімен студенттерді бірлесіп даярлау және мектеп пен кәсіпорын арасындағы ынтымақтастық туралы консенсусқа қол жеткізді және Бейжің Қалыпты Университеті, КИМЭП Университеті және Келун Фармацевтика университеттерінің таланттарды даярлауды бірлесіп жүзеге асырудағы ынтымақтастығын қарастырды.

Туризм саласына келсек, Қытай және Қазақстан саласындағы ынтымақтастық өзара байланысты. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы іске қосылғаннан бері Қазақстан басшылары Қазақстанды әлемге әйгілі туристке айналдыруға бел буды.

2016 жылдың наурыз айында Шыңжаң Үкіметінің делегациясы Қазақстанға сапармен келіп, Алматы қаласымен және Шығыс Қазақстан облысының туризм басқармаларымен туристік ынтымақтастық туралы маңызды келісімдерге қол қойды. Бұл Қытай-Қазақстан туризміне берік саяси кепілдік берді (Абжаппарова, Биримкулова, 2023: 214–222).

2016 жылдың шілдесінде Ұлттық Туризм Басқармасы Қазақстанның Қытай азаматтарының саяхаттайтын орны ретінде ашылуын ресми түрде мақұлдайтын хабарлама шығарды. 2017 жылдың сәуір айында Қазақстанның «Қытай туризм жылы» Алматыны таң қалдырды, Қытайлық туристік маршруттар мен өнімдерді Қазақстандық туризм индустриясына және халыққа таныстырды.Мұны мүмкіндік ретінде пайдалана отырып, екі ел арасындағы туристік ынтымақтастық деңгейі келесідей болды.

2019 жылдың шілдесінде Астана қаласында Шыңжаң қорғандарының туризмді ілгерілету жөніндегі Қытайлық конференциясы өтті. Олардың ішінде 72 сағаттық визасыз транзиттік саясат Қазақстан-Қытай туризмінің кең перспективалары мен үлкен әлеуетін қамтамасыз етті.

2019 жылдың қыркүйегінде Қытай мен Қазақстанның Мәдениет және Туризм Министрлерінің кездесуі өтті. Тараптар мәдениет және туризм саласындағы ынтымақтастықты дамыту мәселелері бойынша пікір алмасып, жаңа нәтижелерге қол жеткізу үшін мәдени және туристік ынтымақтастықты ілгерілету бойынша бірлесіп жұмыс істеуге шешім қабылдады. Археология саласындағы ынтымақтастық археология саласындағы Халықаралық ынтымақтастық «Бір белдеу, бір жол» құрылысының дамуына одан әрі ықпал етті.

2016 жылдың мамыр айында Сиань қаласында «Бір белдеу, бір жол» бойындағы елдердің мәдени мұраны қорғау және ынтымақтастық алмасу форумы өтті. Осы кезеңде Исайке мазарлары тобы мен Чан 'ань Жібек Жолы кесенесі жүйесі арасындағы салыстырмалы зерттеу ынтымақтастығына қол қойылды. Бұл Жібек бойындағы елдерде археологиялық және мәдени жәдігерлерді қорғау алмасуының жақсы бастамасы болды

2017 жылдың маусым айында Астанада «Қытайлық Цинь Шихуан терракоталық жауынгерлері мен жылқыларының мәдени жәдігерлерінің көрмесі» ашылды. Көрмеге Қазақстанның түкпір-түкпірінен 500-ге жуық адам және екі елдің БАҚ өкілдері шақырылды. Бұл көрме Президент Си Цзиньпиннің Жібек Жолының Экономикалық Белдеуін құрудағы басты мақсатын одан әрі жан-жақты жүзеге асырды, Қытай Мен Қазақстан арасындағы достық алмасулар мен ынтымақтастық үшін қоғамдық пікір қорын нығайтты.

Сол жылдың желтоқсан айында мемлекеттік мәдени жәдігерлер басқармасы баспасөз мәслихатын өткізді. Кездесуде қазіргі уақытта Қытайдың мәдени жәдігерлерге шетелдік көмегі мен бірлескен археологиялық жобалары көрші елдерде салыстырмалы түрде толық жобалар тізбегін құрғаны атап өтілді. Бірлескен археологиялық ынтымақтастық 12 елді, оның ішінде Қазақстанды қамтиды және «Бір белдеу, бір жол» мәдени құрылысына берік қолдау көрсетеді.

Медицина және денсаулық сақтау саласындағы ынтымақтастықты жүзеге асыру үшін медицина саласындағы ынтымақтастық гуманистік көзқарасты жүзеге асырудың маңызды шарасы болып табылады. 2017 жылдың маусым айында Қазақстан орталық Ауруханасы Тонгрентан арқылы Қазақстанда дәстүрлі Қытай медицинасы бизнесін жүргізу және медициналық көмекті мұра ету және дамыту бойынша стратегиялық ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды.

2018 жылдың сәуір айында дәстүрлі Қытай медицинасының бұрынғы Мемлекеттік Басқармасы және оның партиясы Шыңжаң Медициналық университеті мен Астана Медицина университеті бірлесіп салған Қытай-Қазақстан Дәстүрлі Қытай Медицинасы Орталығына барды. Қытай Медицина Орталығының құрылуы дәстүрлі медицина саласындағы ынтымақтастықты дәстүрлі Қытай медицинасы «Бір белдеу, бір жол» арқылы дамытудың кең перспективаларына айналдырды.

Сол жылдың маусым айында China Beizhong Yilin компаниясы мен Қазақстан Ұлттық компаниясы дәстүрлі Қытай медицинасы жобалары бойынша ынтымақтастық туралы Өзара Түсіністік туралы меморандумға қол қойды. Бейчжун Йилиннің Қазақстанмен диагностика

және емдеу қызметтері, дәрілік материалдарды өсіру, медициналық қызметкерлерді оқыту сияқты жобалар бойынша жан-жақты ынтымақтастықты жүзеге асыруы ұсынылады.

Қытай дәстүрлі Қытай медицинасында өзінің кәсіби артықшылықтарын толық пайдаланады, екі ел арасындағы дәстүрлі Қытай медицинасы саласындағы ынтымақтастықтың жаңа бағытын белсенді түрде кеңейтуде және Қазақстанда дәстүрлі Қытай медицинасы мәдениетін құру және ілгерілету үшін Қазақстанның ресурстық артықшылықтарымен үйлеседі.

Ынтымақтастық механизмін жетілдірудің көптеген салалары бар. Жоғарыда аталған тақырыптық форумдар мен конференцияларды өткізуден ұлттық үкіметтің екі жақтың ынтымақтастығына жоғары дәрежеде қолдау көрсетіп, көңіл бөлгенін байқауға болады. Әр түрлі келісімдерді жүзеге асыру стандарттау, жүйелеу ерекшеліктерін көрсете отырып, екі тарап арасындағы ынтымақтастық механизмін жетілдірді. Сонымен қатар, Қытай бастамашылық еткен форумдар мен көрмелер барған сайын ықпалды бола бастады, бұл Қытай мен Қазақстан арасындағы алмасу мен ынтымақтастықтың маңызды алаңына айналды.

Мәдени ынтымақтастық саласы, шекарадан тыс жерлерде өткізілетін түрлі көрмелер және бірлескен компаниялардың пилоттық бағыттары Қазақстанның мәдениет саласындағы жасырын жатқан құнды байлықтарын ғасырлардың қойнауынан ашты. Әр түрлі көрмелерді жиі насихаттаумен қатар, Қытай Орталық Азия елдеріне білім беруді ақысыз қаржыландыруды ұсыну туралы бастама көтерді, бұл екі жақтың ынтымақтастығына үлкен ынта білдірді. Білім беру, медициналық көмек, археология және басқа салалардағы ынтымақтастық нәтижелеріне сүйене отырып, екі тарап алмасу салаларының кең ауқымына және әртүрлі нысандарға қатысады.

Ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың әлеуеті зор. Бастаманың тереңдеуімен екі жақтың ғылым мен техника саласындағы ынтымақтастығының әлеуеті зор. 2016 жылдың желтоқсан айында екі тарап арасында трансшекаралық медициналық қызмет көрсету платформасы ашылғаннан бері алғаш рет қашықтан басқару пульті арқылы медициналық ақпарат пен ресурстармен алмасу жүзеге асырылды.

«Ғылыми-техникалық» гуманистік ынтымақтастыққа айналу тенденциясы бар кәсіби таланттардың жетіспеушілігі, кәсіби таланттарды дамыту-шешілетін басты мәселе. Қытай мен Орталық Азия цифрлық таланттарды даярлауда, бакалавриаттың академиялық сауаттылығын арттыруда және инновациялық таланттарды даярлауда ынтымақтаса алады. Осыған байланысты Қазақстан экономикалық және технологиялық мүмкіндіктерін арттыру үшін маңызды болып табылатын ғылыми салалардағы мамандарды даярлауды қолдап, басымдық беріп келеді.

Зерттеу нәтижелері

2017 жылы 17 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев ресми іссапармен Қытайда болды. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қытай Халық Республикасына ресми сапарының бағдарламасын Төраға Си Цзиньпинмен келіссөздер ашты. Қытай көшбасшысы Қазақстан Президентін Бейжің Халық жиналыстары Үйінде қарсы алды. Жоғары қонақтың құрметіне құрметті қарауыл ротасы салынды. Содан кейін мемлекет басшылары өз делегацияларымен Үлкен Шығыс залында келіссөздер жүргізе бастады. Қасым-Жомарт Тоқаев Си Цзиньпиннің «Бір белдеу, бір жол» халықаралық ынтымақтастықтың 3-ші форумына қатысу үшін Қытайға қайта келуге шақыруын үлкен ризашылықпен қабылдағанын атап өтті.

«Алғашқы күндерден бастап Қазақстан сіздің жаһандық бастамаңызды берік қолдайды және оны ілгерілетуге белсенді қатысады. Осыдан тура 10 жыл бұрын бұл бастама сіздің Астанада сөйлеген сөзіңізде айтылғанын біз әрқашан есімізде сақтаймыз. Осы мүмкіндікті

пайдалана отырып, Сіздерді осы мегажобаны іске асырудағы тамаша нәтижелеріңізбен құттықтап, маңызды іс-шараның сәтті өтуін тілеймін. Сіздерді Қытай Халық Республикасының құрылғанына 74 жыл толуымен және Ханчжоуда өткен XIX Жазғы Азия ойындарында Қытай командасының тамаша өнер көрсетуімен құттықтаймын. Біз Қытайдың қарқынды ілгерілеуін бақылап отырмыз. Сіздің дана көшбасшылығыңызбен Қытай жоғары мақсатқа – озық әлемдік держава болуға сенімді түрде жақындап келеді», - деді Қазақстан Президенті.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы Мәңгілік жан-жақты стратегиялық әріптестік деңгейіне сай келетін қазақ-қытай қарым-қатынастары дамуының оң динамикасын атап өтті.

Қасым-Жомарт Тоқаев пен Си Цзиньпиннің келіссөздері аяқталғаннан кейін екі ел делегацияларының мүшелері бірқатар құжаттарға қол қойды.

- ✓ Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігі мен Қытай Халық Республикасының Экономикалық даму саласындағы алмасу және ынтымақтастық жөніндегі даму және реформалар жөніндегі мемлекеттік комитеті арасындағы өзара түсіністік туралы Меморандум;
- ✓ Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Транскаспий халықаралық көлік бағытын, оның ішінде Қытай – Еуропа қатынасындағы контейнерлік пойыздар үшін дамыту жөніндегі келісім;
- ✓ Қазақстан Республикасының Көлік министрлігі мен Қытай Халық Республикасының даму және реформалар жөніндегі мемлекеттік комитеті арасындағы "Тачэн – Аягөз"темір жолын салу жобасы бойынша ынтымақтастықты бірлесіп дамыту жөніндегі өзара түсіністік туралы Меморандум;
- ✓ Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамыту жөніндегі келісім;
- ✓ Қазақстан Республикасының Ауыл шаруашылығы министрлігі мен Қытай Халық Республикасының Бас кеден басқармасы арасындағы рапсты Қазақстан Республикасынан Қытай Халық Республикасына экспорттау кезіндегі фитосанитариялық талаптар туралы хаттама.

Қорытынды

Гуманистік күш-елдің жұмсақ күшінің маңызды тірегі. Дамуға ұмтылған бірде-бір ел экономикалық дамуды ұлттық дамудың жалғыз өлшемі ретінде қарастыра алмайды. Мәдени алмасулардың деңгейі, басқа елдердегі ұлттық мәдениеттің танымалдылығы және басқа елдердің өздерінің ұлттық мәдениетіне қаншалықты мән беретіндігі де елдің жан-жақты дамып келе жатқанын өлшейтін маңызды көрсеткіштер болып табылады. «Бір белдеу, бір жол» бастамасы жаһандық басқару жүйесін жетілдіру және адам тағдыры қауымдастығын құру үшін Қытайлық әдістер мен Қытайлық даналықты қамтамасыз етеді (Кобенова , Чумаченко, 2020:37).

Болашақта екі ел «Бір белдеу, бір жол» бастамасы ұсынған жаңа өмірді түсінуді жалғастырып, адам-мәдени ынтымақтастықты одан әрі дамытатынына сенеміз.

Әдебиеттер:

Абикен Н.Г., Кагазбаева Э.М. Бір белдеу–бір жол» бастамасы: Қытай дипломатиясының жаңа тұжырымдамасы // Хабаршы «Әлеуметтік және саяси ғылымдар». 2020. 70 (2). 22–29 бб.

Абжаппарова Б.Ж., Биримкулова Г.У. «Белдеу мен Жол» бастамасы–Орталық Азия аймағын дамытудың жаңа серпіні // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.2023. 145 (4). 214–222 бб.

Джаншанло Р. Е., Аскарова Ж. А., Агзамов, М. С. Жібек жолының экономикалық белдеуі: Қазақстан үшін негізгі тәуекелдер мен мүмкіндіктер // Journal of Economic Research & Business Administration. 2022. 141 (3).

Кобенова А.Р., Чумаченко Т.Н. Евразийский Экономический Союз и Экономический пояс Шелкового пути // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Международная жизнь и политика. 2020. № 3 (62).

Мұқаметханұлы Н. «Бір белдеу, бір жол» жобасы және Қазақстанда логистикалық транспорттың қалыптасуы мен дамуы» // Вестник «Исторические и социально-политические науки». 2022. 35 б.

Мылкайдаров, А. Т., Егизбай А.С., Достан А.Б. «Жаңа Жібек жолы «Бір белдеу, бір жол» жобасының экономикалық, әлеуметтік саладағы негізі факторы» // Молодой ученый, 2020. 18. 573–576 б.

Оразақынқызы Ф. «Бір белдеу, бір жол» аясында қазақ-қытай ынтымақтастығы // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. 2018. № 3 (86). 70–77 бб.

Өстемірова Ә. О., Горак, С. «Бір белдеу-бір жол» жобасының Еуразиядағы біртұтас кеңістікке ықпалы». // Вестник Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева. серия: политические науки. регионоведение. востоковедение. Тюркология. 2021. (4). 136–145 б.

Қақар Қ. «Бір белдеу бір жол» аймақтық экономикалық ынтымақтастық бастамасы мен ШЫҰ-ның байланысы» // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Халықаралық қатынастар сериясы. 2022. 375–379 б.

Reference:

Abiken N.G., Kagazbaeva EH.M. Bir beldeu–bir zhol» bastamasy: Qytai diplomatiyasynyn zhana tuzhyrymdamasy. [The One Belt–One Road Initiative: a new concept of Chinese diplomacy]. Khabarshy «Әleumettik zhane sayasi gylymdar», 70(2), 2020, 22–29 p. (in Kaz.)

Abzhapparova B.ZH., Birimkulova G.U. «Beldeu men Zhol» bastamasy–Ortalyq Aziya aimagyn damytudyn zhana serpini [The Belt and Road initiative is a new impetus for the development of the Central Asian region.]. L.N. Gumilev atyndagy Euraziya ulttyq universitetinin khabarshysy. Sayasi gylymdar. Aimaqtanu. Shygystanu. Turkitanu seriyasy, 145(4), 2023. 214–222 p. (in Kaz.)

Dzhanshanlo R. E., Askarova ZH. A., Agzamov, M. S. Zhibek zholynyn ehkonomikalyq beldeui: Qazaqstan ushin negizgi tәuekelder men mumkindikter. [Economic Belt of the Silk Road: main risks and opportunities for Kazakhstan]. Journal of Economic Research & Business Administration, 141(3), 2022. (in Kaz.)

Kobenova A. R., Chumachenko T. N. Euraziyalyq ekonomikalyq odaq zhane Zhibek Zholynyn ekonomikalyq beldeui. [Eurasian Economic Union and the Economic Belt of the Silk Road]. Vestnik KazNPU im. Abaia, seriia «Mezhdunarodnaia zhizn i politika», №3(62), 2020 g.bulletin, 38, 2021. P. 151. (in Rus)

Mukhametkhanuly N. Bir beldeu, bir zhoL» zhobasy zhәne Qazaqstanda logistikalyq transporttyn qalyptasuy men damuu. [The Project "One Belt, One Road" and the formation and development of logistics transport in Kazakhstan] Vestnik «Istoricheskie i sotsial'no-politicheskie nauki», 2022. 35 p. (in Kaz.)

Mylkaidarov, A. T., Egizbai A.S., Dostan A.B. Zhana Zhibek zholy «Bir beldeu, bir zhol» zhobasynyn ekonomikalyq, әleumettik saladagy negizi faktore. [The main factor of the Project «One Belt, One Road» in the economic and social sphere is the New Silk Road] Molodoi uchenyi, 18, 2020. 573–576 p. (in Kaz.)

Orazaqynqyzy F. Bir beldeu, bir zhol» ayasynda qazaq-qytai yntymaqtastygy. [Kazakh-Chinese cooperation within the framework of" One Belt, One Road"] Әl-Farabi atyndagy QazUU Khabarshysy, Shygystanu seriyasy, №3(86), 2018. 70-77 p. (in Kaz.)

Ustemirova A. O., Gorak S. "Bir beldeu-bir zhol" zhobasynyn Euraziyadagy birtutas kenistikke yqpaly. [The impact of the Project" One Belt-One Road " on a single space in Eurasia] Vestnik Evraziiskogo Natsional'nogo universiteta im. L.N. Gumileva. seriya: politicheskie nauki. regionovedenie. vostokovedenie. tyurkologiya (4), 2021. 136–145 p. (in Kaz.)

Qaqar Q. «Bir beldeu bir zhol» aimaqtyq ekonomikalyq yntymaqtastyq bastamasy men SHYU-nyn bailanysy». [Cooperation between the SCO and the Regional Economic Cooperation Initiative «One Belt One Road»] L.N. Gumilev atyndaғy Euraziya Ulttyq universitetinin khabarshysy. Khalyqaralyq qatynastar seriyasy, 2022. 375-379 p. (in Kaz.)

Kakar K. «Bir beldeu bir zhol» aimaktyk ekonomikalyk yntymaktastyk bastamasy men SHYU-nyn bailanysy». 2022. 21 b. (in Kaz.)

[1]Abidenkyzy A. [2]Almabekova A.

[1,2] R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: [1]ainurbai-67@mail.ru , [2] aseka_83@inbox.ru

HISTORICAL ASPECTS AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE POLITICAL INITIATIVE «ONE BELT, ONE ROAD» IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the history of the emergence and current course of the Chinese initiative "One Belt, one Road". The main purpose of the article is the analysis of economic and cultural cooperation between Kazakhstan and China, the analysis of the results. The "One Belt, One Road" initiative, which has attracted great attention from the international community and received positive feedback from the relevant countries. The New Silk Road in the 21st century is a large trade network combining transport, energy and telecommunications, as well as an international initiative to promote trade relations between Asia, Africa, Europe and China. The research on this topic uses complex theoretical research methods, methods of comparison, differentiation, generalization, systematization. In the course of the study, the concept of common development and mutual benefit can contribute to the development of infrastructure in countries along the route, promote the regional business environment and ensure a more even distribution of factors of production. This initiative will reduce the cost of cooperation between the countries through cooperation in the field of economic corridors, industrial parks, technological networks, communication technologies and tourism, strengthen the relevance and complementarity of the overall development of Eurasia and give a powerful impetus to economic prosperity, relieving global tensions. The scientific novelty of the article lies in the fact that the Chinese initiative «One Belt, One Road» currently defines a new course of economic cooperation with Kazakhstan. The study will analyze that China and more than 60 countries such as Asia, Africa and Europe are focused on connecting new trade and transport corridors across vast expanses of land and sea, as well as strengthening monetary cooperation, cultural exchanges and regional policy coordination between countries.

Acknowledgment: This research is funded by the grant project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, No. AP14870832, «China's Belt and Road Initiative and Kazakhstan's Geoeconomic Interests».

***Keywords*:** initiative, Kazakhstan, China, memorandum, negotiations, strategy, economic cooperation.

[1]Абиденкызы А. [2]Алмабекова А. М.
[1,2] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: [1] ainurbai-67@mail.ru , [2] aseka_83@inbox.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматривается история возникновения и текущий ход китайской инициативы «Один пояс, один путь». Основная цель статьи-анализ экономического, культурного сотрудничества между Казахстаном и Китаем, анализ результатов. Инициатива "Один пояс, один путь", которая привлекла большое внимание международного сообщества и получила положительные отзывы соответствующих стран. Новый Шелковый путь в XXI веке-это большая торговая сеть, объединяющая транспорт, энергетику и телекоммуникации, а также международная инициатива по содействию развитию торговых отношений между Азией, Африкой, Европой и Китаем. В исследовании по данной теме используются комплексные теоретические методы исследования методы сравнения, дифференциации, обобщения, систематизации. В ходе исследования концепция общего развития и взаимной выгоды может способствовать развитию инфраструктуры в странах вдоль маршрута, продвигать региональную деловую среду и обеспечивать более равномерное распределение факторов производства. Эта инициатива снизит стоимость сотрудничества между странами за счет сотрудничества в области экономических коридоров, индустриальных парков, технологических сетей, коммуникационных технологий и туризма, укрепит актуальность и взаимодополняемость общего развития Евразии и придаст мощный импульс экономическому процветанию, снимая глобальную напряженность. Научная новизна статьи заключается в том, что китайская инициатива «Один пояс, один путь» в настоящее время определяет новый курс экономического сотрудничества с Казахстаном. В результате исследования будет проанализировано, что Китай и более 60 стран, таких как Азия, Африка и Европа, сосредоточены на соединении новых торговых и транспортных коридоров через обширные просторы суши и моря, а также на укреплении денежно-кредитного сотрудничества, культурных обменов и координации региональной политики между странами.

Благодарность: Данное исследование финансируется в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан № AP14870832 «Китайская инициатива «Пояс и Путь» и геоэкономические интересы Казахстана».

Ключевые слова: инициатива, Казахстан, Китай, меморандум, переговоры, стратегия, экономическое сотрудничество.

Авторлар туралы мәлімет:

Абиденкызы Айнур, PhD, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Алмабекова Асель Муратхановна, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 8D02212-Классикалық шығыстану (Ғылым ордасы) мамандығының докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Айнур Абиденкызы, PhD, Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Алмабекова Асель Муратхановна, докторант специальности 8D02212-Классическое востоковедение (Ғылым ордасы) КазНУ им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Ainur Abidenkyzy, PhD in Philosophy, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Assel Almabekova, PhD student of the specialty 8D02212-Classical Oriental Studies (Scientific center) of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 4 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 39.23.19 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.257

***[1]Сарқытқан Қ. [2]Ерболат Е.**
[1] Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан
[2] Нархоз университетінің экономикалық колледжі, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]kaster0102@mail.ru, [2]erbolatelai@mail.ru

ШЫҢЖАҢНЫҢ ТАБИҒИ-ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының табиғи-географиялық, әлеуметтік-экономикалық, экологиялық жағдайын, ерекше қоғамдық ортасын талдау және нарықтық экономикалық қатынастар жағдайында оның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін зерттеу сондай-ақ оны мемлекеттің басқа дамыған аймақтарымен салыстыру және оның себептері мен салдарын саралау. Мақсатқа сүйене отырып төмендегідей міндеттер қарастырылады: Шынжаңның табиғат жағдайы мен табиғи ресурстық әлеуеті, қоғамдық-саяси даму кезеңдері, этникалық құрамы және олардың қоныстану географиясы, аудан ішіндегі экономикалық даму деңгейінің түрліше болуы, ауданның, әсіресе оңтүстік аймағының әлеуметтік жағдайы мен табиғи-экологиялық ортасының қатынасы, қытай өкіметінің жүргізіп отырған экономикалық және әлеуметтік саясаты және оның нәтижелерін талдау. Мақаланы жазу барысында тарихи, салыстырмалы, статистикалық, баяндау әдістері қолданылды. Мақаланың негізгі идеясы-авторлар Шыңжаңның ішкі және халықаралық деңгейдегі маңызды стратегиялық ұстанымын ашып, Оның Қытайдың Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасындағы маңыздылығын көрсетеді. Мақаланың негізгі нәтижелері мен талдаулары аймақтың мәдени, экономикалық және әлеуметтік-демографиялық ландшафтын өзгертудегі «Бір Белдеу, бір Жол» бағдарламасы негізінде жүзеге асырылатын ірі инфрақұрылымдық жобалардың рөлін сипаттау және осыған байланысты әлеуметтік тұрақтылық пен тұрақты дамуға тікелей әсер ететін көптеген этникалық және әлеуметтік проблемалардың туындауының себептері мен салдарын экономикалық-географиялық саралау болып табылады.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «ҚКП-ның азсанды ұлттар саясатының Шыңжаңда атқарылуы: тарихы, бүгіні және келешегі» тақырыбындағы 2022–2024 жж. гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі ЖТН AP14869734).

***Түйін сөздер*:** Шыңжаң-ұйғыр автономиялық ауданы, «Бір белдеу, бір жол» бағдарламасы, аймақтардың ішкі экономикалық айырмашылықтары, этностардың өзара қарым-қатынасы, экологиялық орта ерекшелігі, әлеуметтік даму мәселелері.

Кіріспе

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы (Шынжаң) Қытай Халық Республикасының (ҚХР, Қытай) батыс-солтүстік бөлімінде орналасқан. Жалпы жер аумағы 1,6 млн шаршы шақырымнан астам аумақты қамтып, мемлекет аумағының алтыдан бір бөлігін құрайды. Шынжаң географиялық орналасуы бойынша сегіз елмен шектеседі сондықтан ол Қытайдағы ең ұзын шекара сызығына ие провинция. Одан бөлек, Шынжаң ауданы көп ұлтты және көп мәдениетті аймақ болып саналады. 2000 жылғы халық санағы Бойынша Шыңжаңда 18,46 миллион халық болған, 2006 жылдың аяғында Шыңжаңның халқы 20,5 миллион адамға жеткен. Қала тұрғындарының саны 7,7777 млн. (37,94%), ауыл елді мекен тұрғындарының саны 12,7223 млн. (62,06%). Одан кейінгі жылдары да халық саны үздіксіз өсудің жолында

болды. Мысалы, 2023 жыл қорытындысы бойынша ауданның тұрақты тұрғындарының саны 25,98 миллионды құрады. Оның ішінде: қала тұрғындарының саны 15,39 миллион адам болып, урбанизация деңгейі 59,24% құрады, бұл өткен 2022 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 1,35 пайызға өскенін көрсетіп отыр (Шынжаң ауданының халық..., 2024).

Шыңжаңда ежелден қоныстанып, тіршілік етіп келген этникалық халықтардың жалпы саны он үш. Соның ішінде саны жағынан басым ұлттар ұйғыр, қытай және қазақтар. Бұдан бөлек қырғыз, өзбек, тәжік, дұнған, моңғол, сібе, дағұр және басқа да халықтардың өкілдері тұрады. 2010 жылғы халық санағынан кейін халықтың этникалық құрамы айтылмайтын болды. Сол жылғы санақ нәтижесіне сүйенгенде, Шынжаңдағы қытай халқының саны 8,7461 млн. адам (40,1%), өзге халықтардың жалпы саны 13,0672 млн. адамды (59,9%) құраған. Соның ішінде қазақ халқының саны 1,462 млн. 588 адам деп көрсетілген. Ресми емес деректер бойынша 3 млн. астам этникалық қазақ бар деп саналады.

Шыңжаң өзінің географиялық орнының ерекшелігіне байланысты дербес тарихы мен мәдениетін қалыптастырған өлке. Ол тарихи дамудың түрлі кезеңінде өте ауқымды оқиғаларға, өзгерістерге ұшыраған аймақ. Осы тұрғыдан айтқанда, қазіргі Шыңжаңның тұрақтылығы мен даму мәселелері халықаралық және мемлекет үшін де аса маңызды тақырыптың бірі болып келеді. Сондықтан аталмыш тақырып әрдайым ел ішінде, шетелде және ұлттық деңгейде ғалымдардың назарын аударып отыр. Қытай өкіметі Батыс шекара аймақтарды дамыту үшін, Шығыс және Батыс экономикалық аймақтарды бөліп қарастырған дамудың стратегиясын XX ғасырдың аяғында алып шықты. Бұл стратегия бойынша 2000 жылдың басынан мемлекеттің барлық мүмкіндіктері мен әлеуетінің 70 % Батыс аймақтарды дамытуға жұмылдырды. 2007 жылдың қазан айында Мемлекеттік Кеңес Шыңжаң экономикасын одан әрі ілгерілету туралы Мемлекеттік Кеңестің № 32 құжатын шығарды. Бұл құжат Шынжаңның экономикалық және әлеуметтік стратегиялық дамуының жаңа кезеңінің бағытын нақтылап берді (Ли Цзяньсинь, 2008: 53–63).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Аталған тақырыпты зерттеуге экономикалық-географиялық және тарихи деректер мен әдебиеттер кеңінен пайдаланылды. Оның ішінде шетелдік, қытай тақырыбын зерттеп жүрген мамандардың еңбегінің үлесі басым болды. Сондай-ақ Қытай мемлекеттік статистика мекемелерінің сандық мәліметтері де қарастырылды. Осы мәліметтерге сүйеніп, Шынжаң өлкесінің әлеуметтік экономикалық жағдайы өңірлер бойынша әрі этникалық топтар бойынша салыстырмалы түрде сараланды. Мақаланың алға қойған міндеттерін нақты орындау үшін ең соңғы мәліметтерді ресми құзырлы орындар мен ғылыми зерттеу мекемелерінің интернет ресурустары мен электронды басылымдарынан пайдаландық. Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістерін пайдаланудан тыс, тарихи-географиялық салыстыру және баяндау әдістерін қолданып, тақырыпқа қатысты деректерді, статистикалық мәліметтерді жинау, реттеу және сұрыптаудан өткізіп талдау жасадық. Саясаттану ғылымының тәсілдері бойынша этникалық азшылықтарға бағыттаған саясаттың практикалық нәтижелерін нақты сандар бойынша көрсетуге тырыстық. Жалпы тақырыпты зерттеуге пәнаралық әдістерді бір-бірімен ұштастыра отырып, зерттеудің ғылымилық деңгейін көтеруге тырыстық.

Талқылау

Бізге белгілі даму және тұрақты даму-адамзат қоғамының мәңгілік тақырыптары. Жаһандану тенденциясы мен оның ықпалы барған сайын айқындала бастаған кезде, кез-келген ел үшін тұрақты даму қоғамының басты және өзекті мәселесі болып табылады. Сондықтан Қытай өкіметі алғаш реформа бастағандағы «Бір бөлім аймақты, бір бөлім

адамдарды алдымен дамыту және байыту» ұстанымын ендігі кезекте жалпы мемлекет көлемінде даму, жалпы халықты байыту бағытына ауыстырды. Сондықтан, орталық әлде шеткері аймақ болсын бәрі де жаңаша серпінмен дамудың ортақ талабына кез болады. Міне осындай тарихи кезеңде Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясының жаңа дамуы басталды. Бұл батыс өңірлерді индустрияландыру мен жаңғыртуды жеделдету, дамыған шығыс өңірлердің даму стратегиясын қуып жету ғана емес, сонымен қатар шекаралас аймақтардағы барлық этностардың ортақ өркендеуіне қол жеткізуді мақсат еткен стратегия болды. Осы себепке байланысты Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы бұрыннан бар және болуы мүмкін проблемаларды бірнеше тұрғыдан қарастырып, зерттеуді жөн санадық. Бұл Шыңжаңның әлеуметтік тұрақтылық пен үйлесімділік жолында дамуы үшін қажет.

Жалпы Шынжаң тақырыбы әлемдік деңгейде, аймақтық ауқымда болсын аса өзекті тақырып болып келеді және болашақта да қала беретіні анық. Оның себебі бұл өлке ежелден бері Батыс пен Шығыс өркениеттерінің тоғысқан орны болып келді. Үлы Жібек жолы осы өңірден өтті. Оның үстіне үлкен империялардыың мүдделерінің тоғысқан нүктесі болғандықтан тарихи даму кезеңдерінде түрлі саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық үдерістердің сынтезінен өткен аймақ. 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылған соң, бұл аймақ жаңа қытай қоғамының бір бөліміне толықтай айналды. 1950 жылдан бастап қытай өкіметі мемлекет көлемінде социалистік саяси-әкімшілік басқару жүйесін құрды. Автономиялық район, облыс және аудан қатарлы. Сол қатарда Шынжаң ұйғыр автономиялы районы құрылды. Оның құрамында ең үлкен әкімшілік бірлік ретінде 1954 жылы қараша айында Іле Қазақ автономиялық облысы құрылды. Содан бері қытайдағы этникалық азшылық халықтар автономия саясатының аясында өмір сүріп келеді. Шынжаң туралы зерттеулер қытайдың іші-сыртында жақсы қолға алынған. Қазақстандық ғалымдарда қытайдың Шынжаң ауданының экономикалық-әлеуметтік жағдайы, тарихи, ұлттық құрамы мен мәдениеті, ұлттық саясаты және көші-қон мәселелері бойынша зерттеулер жасады. Біздің бұл мақаламыз жалпы Шынжаң ауданының әлеуметтік-экономикалық жағдайын өңірлер және этникалық құрамы бойынша қарастырады және экономика мен экологияның қарым-қатынасын зерттеуде оңтүстік Шынжаң аймағын негіз етеді. Бұл тақырып Қазақстанда аз зертелген сала болып саналады. Біздің мақаланың ерекшелігі де осында.

Зерттеу нәтижелері

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық даму жағдайы. Шынжаң ауданы ҚХР құрамындағы «жаңа провинция» аталған 1950 жылдардың басындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайы төмен болды. Нарықтық экономика басталған 1979 жылға дейін жүргізілген түрлі саяси науқандар аудан экономикасын дамуға мүмкіндік бермеді. Нарықтық экономикалық реформа басталған соң, әсіресе 1990 жылдардан кейін Шыңжаңдағы индустрияландыру қарқыны едәуір жеделдеді. Өнеркәсіп ауыл шаруашылығын жедел экономикалық өсудің негізгі қозғаушы күші ретінде алмастырды. Қосалқы саланың құрамы бұрынғы «ауылшаруашылығы-өнеркәсіп-қызмет көрсету» құрылымдық үлгісінен «өнеркәсіп-қызмет көрсету- ауылшаруашылығы» форматына өзгеріп, жұмыспен қамту құрылымы да айтарлықтай өзгерді. Мысалы, халық шаруашылығының басты үш саладағы жұмыс күшінің баланысы да өзгерді. Бұл құрылым 1978 жылы «ауылшаруашылығы-өнеркәсіп-қызмет көрсету» салалары бойынша 72:14:14 %-тен 2006 жылы 51:14:35-ке өзгерді. Шыңжаңдағы заманауи жұмысшылар өнеркәсіптің әр саласында, мысалы, болат, түсті металдар, көмір, құрылыс материалдары, тоқыма бұйымдарын қоса алғанда, мұнай өндіру және мұнай-химия өнеркәсібінің жетекші саласын қалыптастырды. Азық-түлік, электр энергетикасы, химия өнеркәсібі және т.б. сияқты салыстырмалы түрде толық санаттары бар ерекше заманауи өнеркәсіптік жүйені қалыптастырды.

2000 жылдан бастау алған «Батысты игеру» стратегиялық реформасының келуімен Шынжаң экономикасы дамуға бет алды. Мәселен, 2008 жылы Шыңжаңның жалпы ішкі өнімі 420,3 миллиард юаньға жетті, бұл Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы құрылғанға дейінгі (автономиялық аудан 1955 жылы құрылды) 1952 жылмен салыстырғанда 86,4 есе және орташа жылдық өсім 8,3%-ға өскен. 1978 жылмен салыстырғанда 19,6 есе және орташа жылдық өсім 10,4%-ға жеткен; 2008 жылы Шыңжаңның жергілікті бюджеттік кірісі 36,106 миллиард юаньға жетті, бұл 2000 жылмен салыстырғанда 4,56 есе, 1978 жылмен салыстырғанда 50,57 есе және 1955 жылмен салыстырғанда 208,71 есе артық болған. 2006 жылы жан басына шаққандағы ЖІӨ мөлшері 1978 жылғы 313 юаньнан 15000 юаньға дейін өскен. Міне осылайша Шыңжаң экономикасы жаңа даму кезеңіне өтті (Шынжаң ауданының халық..., 2024).

Шыңжаң экономикасының қарқынды дамуы аудандағы барлық этникалық тұрғындарының өмір сүру деңгейін айтарлықтай жақсартты. Халықтың өмір сүру деңгейі және тұтыну деңгейі көтеріліп, үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл қала тұрғындары мен қоса ауылдағы халықтың да өмір сапасының өсуіне зор ықпал етті. Бұдан бөлек әлеуметтік даму тұрғысынан Шыңжаңның білімі, медициналық қызметі және денсаулық сақтау саласы реформалар мен ашылулардан, әсіресе Батыс Аймақтың дамуынан бастап үлкен жетістіктерге жетті. Қазіргі уақытта Шыңжаңда толық білім беру жүйесі қалыптасты (азхалықтарды қоса алғанда). Бұдан салыстырмалы 10 жыл – 15 жыл ілгері осы салада белгілі нәтижелер болы. Мысалы 2006 жылы Шыңжаңдағы мектеп жасындағы балаларды мектепке қабылдау деңгейі 100% құрады, сонымен қатар орта мектеп оқушылары мен жоғары сынып оқушыларының мектепке бару деңгейі де артып келеді. Ал халықтың сауатсыздық деңгейінің айтарлықтай төмендеуі 1990-1990 жылдар аралығында көрнектене бастады. Кәдімгі жоғары оқу орындары 1955 жылы 3-тен 2006 жылы 31-ге дейін өссе, 2023 жылы бұл көрсеткеш 68-ге жетті.

Шыңжаңдағы медициналық және денсаулық жағдайы біртіндеп жақсарды. Шыңжаңдағы денсаулық сақтау мекемелерінің саны 1955 жылғы 376-дан 2006 жылы 8175-ке дейін өсті, бұл өсім 22 есе; медицина қызметкерлері мен техниктерінің саны 6 302-ден 9 980 000-ға дейін өсіп, 148 есе артты.1000 адамға шаққанда дәрігерлер саны, 1000 адамға шаққанда ауыл шаруашылығы қалалық медициналық ауруханалардағы төсек орындарының саны және халыққа тиесілі қалалық медициналық қызметкерлердің саны орташа республикалық деңгейден жоғары болды. Барлық этностардың денсаулық деңгейі айтарлықтай жақсарды. Шыңжаңдағы нәресте өлімінің деңгейі 1982 жылғы халық санағы кезіндегі 121 920-дан 2000 жылғы бесінші халық санағы кезінде 27 290-ға дейін төмендеді; бүкіл аймақ халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы да 1982 жылғы 60 жастан 1990 жылы 63 жасқа дейін өсті, одан әрі 2000 жылы 67 жасқа дейін өсті. Ал 2024 жылдың қаңтарындағы мәліметте орташа өмір сүру ұзақтығының 76 жасқа жеткені мәлім болды (Шынжаң ауданының халық...2024). Бұның бәрі де халық тұрмысының жақсарғанынан дерек береді.

*Шынжаңның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің мемлекеттік рейтингтегі орны***.** Елдің басқа аймақтарымен салыстырғанда Шыңжаң өзіндік ерекшелікке ие провинция. Соңғы жылдары экономикасы қарқынды даму үстінде. Әсіресе 2000 жылдардың бас кезінде жан басына шаққандағы ЖІӨ елдің орташа деңгейіне жетті. Бірақ 2006 жылы Шыңжаңның жан басына шаққандағы ЖІӨ 15 000 юань, бұл ұлттық орташа 16 084 юаньнан төмен болды. Бүкіл ел бойынша 31 провинцияда, қалаларда және автономиялық аудандар ретингісінде 14-ші орынға ие болды. Алайда Батыс өңірде орналасқан 12 провинция мен қалалар арасында екінші орынды иеленді. Әлеуметтік дамудың басқа көрсеткіштері, мысалы, сауатсыздық деңгейі, нәресте өлімі және т.б. тұтасынан жақсы орташа деңгейге жетті. Тұрақты даму әлеуетінің кешенді аймақтық индексі елдің 31 аймағының ішінде 18-ші орында болды.

Салыстыра қарағанда, Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы қанағаттанарлық жетістіктерге жетті. Алайда, Қытайдың Шығыс теңіз бойы аймақтарымен салыстырғанда әлеуметтік-экономикалық дамуында айтарлықтай алшақтық әлі де бар. Мысалы, Шанхай, Пекин, Цзянсу, Чжэцзян және т.б. Шығыстың дамыған аймақтарындағы жан басына шаққандағы орташа көрсеткіш Шыңжаңнан екі-бес есе жоғары. Ал Шыңжаңның әлеуметтік даму деңгейінің көрсеткіштері саналатын сауатсыздық деңгейі, халықтың орташа өмір сүру ұзақтығы, нәресте өлімі және халықтың табиғи өсу қарқыны бойынша дамыған жағалау аймақтарымен салыстырғанда айтарлықтай артта қалды. Сондықтан Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуы Қытай бойынша орта және төменгі деңгейлерде деп айтуға болады (Қытайдың модернизация Стратегиясын..., 2006).

Шыңжаңдағы әлеуметтік-экономикалық дамудағы аймақтық айырмашылықтар. Шыңжаңның географиялық аумағы кең-байтақ. Табиғат жағдайы мен табиғи-экологиялық ресурстарының қоры мол. Тіпті, кей табиғи ресурстары Қытадың өзінде емес, әлемдік деңгейде маңызды орынға ие. Мысалы 2016 жылғы мәліметтер бойынша, Қытай аумағындағы барлық қорлардың осы аймақтағы мұнай қорларының көлемі 21,5% (23.4 млрд т), ал табиғи газ 23.3% (13 трлн м3) деп бағаланды (Duan, Wei, Zeng, Ju, 2016: 52–53). Аймақтың барланған 60 көмір кен орны ҚХР тас көмір қорының 38%-ын құрайды, Тұрфан-Құмыл көмір бассейні кен орындарының көлемі бойынша жалпы қорлардың 12.8%-ы 8 (500 млрд тоннадан астам) құрайды. Алдын ала болжам бойынша, 2020 жылы Шынжаң Қытайдағы көмір өндірудің 20%-дан астамын құрады (Разведанные в этом году..., 2024). Энергетикалық ресурстардан басқа, сирек жер металдарының, алтынның, никельдің, кенді кендердің және т.б. кен орындары бар. Бүгінгі таңда аймақтың ерекшелігі – мұнай және мұнай-химия секторы Шыңжаң экономикасының 60% құрап отыр.

Тұтастай алғанда, Шыңжаңның дамуы мен өзгеруі салыстырмалы түрде жылдам, бірақ Шыңжаңның 14 префектурасы мен қаласына келетін болсақ, әр аймақтың даму деңгейі әртүрлі.

Халықтың таралуы тұрғысынан Шыңжаң халқы Солтүстік және Оңтүстік Шыңжаңда негізінен тең қоныстанған. Солтүстікте орналасқан Үрімші қаласы, Іле қазақ, Санжы дүнген автономиялы облысын гегіз еткен өңірде жалпы халықтың 46%, ал Баянғол, Ақсу, Қашқар және Хотан облыстары мен аймақтарында халықтың 48% қоныстанған. Қалған 6% халық Шыңжаңның шығысындағы Құмыл және Тұрпан аймақтарын мекендеген. Қала және ауылды елді-мекендер тұрғысынан қарастырсақ, қала халқының үлесі онша жоғары емес. Мысалы 2006 жылы қала тұрғындарының үлесі 38% құрады, бұл көрсеткеш негізінен Шыңжаңның солтүстігіндегі қала тұрғындарының есебінен екенін ескеруміз керек. 2023 жылы көрсеткіш бойынша қала халықының саны 15 млн. 390 мың адамға жеткен, урбандалу деңгейі де артып 59,24 % жеткен. Жалпы алғанда Шыңжаңның оңтүстігіне қарағанда солтүстігінің урбандалу деңгейі недәуір жоғары. Бұл Шыңжаңның солтүстігінің табиғат жағдайының оңтүстікке қарағанда қолайлы болуымен және ерте игеріле бастауымен және қытай халықының санының көп болуымен де байланысты.

Халықтың өзгеруі тұрғысынан алғанда, 2006 жылы халықтың табиғи өсу қарқыны ең төмен үш аймақ Үрімші, Қарамай және Шихэцзы қалаларының барлығында 5 ‰-ден төмен болды. Салыстырмалы түрде халықтың табиғи өсу қарқыны жоғары аудандар- Іле қазақ, Қызылсу қырғыз автономиялы облыстары және Хотан аймағы болды. Олардың барлығында өсім 10 ‰-ден асты. Жалпы алғанда әр түрлі аймақтардағы этникалық азшылықтардың табиғи өсімі қытай халқының өсімінен жоғары. Деседе, әр аймақта халықтың өзгеру процестерінің әр түрлі болуына байланысты демографиялық құрылымда әр түрлілікті сақтап отыр.

*Этникалық азшылық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуы және олардың ішкі айырмашылықтары***.** Жоғарыда айтқанымыздай Шыңжаң- көп ұлтты аймақ. Басым

көпшілік халық таулар мен ойпаттардың түйіліскен жасыл алқаптарында таралған. Этникалық топтардың қоныстануында айырмашылық бар. Мысалы, қытай және дүнгендер шашыраңқы қоныстанса, ал ұйғыр, қазақ, қырғыз, тәжік және т.б. халықтар топтасып орналасқан. Шыңжаңдағы этникалық азшылық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеуде этникалық азшылықтардың шоғырлы қоныстануының да маңызын зерттеудің орны бөлек. Өйткені, этникалық қоныстанған аудандардың экономикалық даму деңгейі де түрліше. Мәселен, ұйғырлардың үлесі 70% құрайтын Тұрпан аймағында жан басына шаққандағы ЖІӨ деңгейі Шыңжаңның ораша деңгейінен жоғары. Ал ұйғырлар аса шоғырлы мекендеген Қашқар мен Хотан аймақтары әлі де экономикалық даму үстінде. Салыстырмалы түрде экономикалық өсу қарқыны жылдам аймақтар қатарына Алтай, Ақсу және Тұрпан аймақтарын жатқызуға болады. Аймақтардың экономикалық дамуына сол жердің табиғат жағдайының да әсері мол. Жаңа айтылған Қашқар мен Хотан аймақтары қоныстанған Шынжаңның оңтүстік аудандарының 95%-дан астамы жері шөлдер мен гобилер, ал адамдар өмір сүре алатын және өмір сүре алатын жалғыз орындар Такламакан шөлінің айналасындағы кішкентай жерлер. Кейбір шағын жасыл алқаптардағы мекендеген халықтың тығыздығы Қытайдың ішкі өлкелерінен де жоғары. Осындай факторлар да аймақ экономикасының дамуына кері әсер етеді. Сонымен қатар, аймақ аумағында ҚХР-ның жалғыз ядролық полигоны Лобнор орналасқан, онда 1964 жылдан 1996 жылға дейін 45 ядролық сынақ жүргізілген (Chine Quietly Rebuilds..., 2023).

Оңтүстік Шынжаңның әуелдегі экологиялық жағдайының нашар болуымен бірге, ҚХР құрылған соң ел ішінде жүргізілген көптеген саяси науқаншылықтың да зияны мол болды. Жалғасты 30 жыл шамасында жүргізілген жоспарсыз, ғылымисыз саяси науқандар, ауылды елді-мекендерде тың жерлерді артығымен игеру және егістік алқаптарды кеңейту, жұмыс күші мен материалдық ресурстарды ысырап ету, ормандарды жойдақсыз кес, оның орнына егіс дақылдарын өсіру нәтижесінде жердің шөлейттенуі мен құрғауына әкеліп соқты. Оның үстіне жергілікті халықтың үздіксіз көбеюі, ішкі аймақтардан көшіп келушілердің санының үздіксіз артуы егіс алқаптарының жан басына шаққандағы үлесін айтарлықтай азайтып табиғи-экологиялық және әлеуметтік-экономикалық жағдайды асқындырып жіберді.

Оның үстіне оңтүстік аймақтың су ресурстары да тапшы әрі маусымдық өзгерістерге де жиы ұшырайды. Мысалы Хотан аймағындағы өзендердің су мөлшері әр маусымда әртүрлі деңгейде болады. Су мөлшері ең көп болатын кез – жаз мезгілі. Бұл кезде таулардағы қардың еруіне байланысты өзен суы күрт көтеріліп, су тасқыны орын алады. Жаз мезгілінде өзен суының 70-80% ағып кетеді. Өзендердің бәрі Тарым өзені бассейніне құяды. Ал қыста судың мөлшері барынша азаяды. Көптеген өзендердің су арнасы құрғап қалады. Бұл жағдай алдағы көктемде құрғақшылық пен су тапшылығын тікелей тудыратын фактор болып табылады.

Шыңжаңның оңтүстігіндегі Қызылсу, Қашқар және Хотан аймақтары Аудандағы экономикалық тұрғыда артта қалған аймақтар саналады. Жергілікті халқы ұйғырларды негіз еткен этникалық азшылықтар. Даму күші мен даму әлеуеті, артта қалушылық пен кедейлік тұрғысынан қарағанда, халықтың кедейлігі негізінен халықтың денсаулығы, халықтың мәдени сапасымен де қатысты болуы бек мүмкін. Бұл жағдай Шыңжаңдағы ұйғыр халқының арасынан нақты көрінеді. Мысалы ұйғыр халқының 55%-ы осындай себептерге байланысты әлеуметтік-экономикалық дамуы салыстырмалы түрде нашар Қашқар және Хотан аймақтарында тұратындықтан, бұл жағдай жергілікті халық пен қытайлар ортасындағы әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық алауыздықты тудырып отыр. Бұл жағдай реттелмесе, Шыңжаң мәселесінің ауырлығы мен күрделілігі жалғасын таба беруі анық.

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы негізгі мәселелер. Жаңа Қытай құрылғаннан бері Орталық Үкімет шекаралас азшылық аудандарында әртүрлі іс-шараларды дамытуды қолдады және өзінің мақсаты ретінде барлық этникалық топтардың ортақ өркендетуді мақсат еткен ұлттық саясат 1950 жылдардан басталды. Ол кезде Орталық

Үкімет Шыңжаңды құру және дамыту үшін «Модернизацияны жалпыластыру модель» стратегиясын қолданды. Алайда бұл стратегия өнімді болмады. 1990 жылдардың аяғындағы «Батысты игеру» стратегиясы алып шықты. Бұл Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуына жаңа мүмкіндіктер берді деп айтуға болады. Шынжаңның дамуы үшін орталық үкімет жан-жақты және дәйекті қолдау көрсетті. Бұл қолдау саяси, қаржылық, инфрақұрылым, құрылыс, экология және басқа да таланттарды қамтыған аспектілерден көрініс тапты. Сонымен қатар, Қытайдың өзге дамыған өлке, қалаларын Шынжаңның облыс, қалаларымен «бауырлас провинциялар мен қалалар» әдісін қолданып олардан да көмек алды. Мысалы, 2006 жылы орталық қаржылық субсидия 45,9 млрд юаньға жетті, бұл 2000 жылмен салыстырғанда төрт еседен астам. Одан кейінгі жылдары орталық үкімет Шыңжаң инфрақұрылымының құрылысына 80 миллиард юаньнан астам инвестиция салды. Шынжаңға салынған инвестицияның жыл сайын артып отыруы Ориталық Азиядағы түркі тілдес халықтардың тәуелсіздікке қолы жетуімен бірге, олармен арадағы бәсекелестік және өзара тиімді ықпалдастықты дамыту мақсатымен де болды. Бірақ 2016 жылы мемлекеттік ЖІӨ небәрі 964.97 млрд юаньын беріп, Қытайдың ЖІӨ-нің 1.3%-ын құрады (Gross domestic product..., 2023). 2017 жылы аймақтың ЖІӨ 7.6%-ға артып, 1.09 трлн юаньға жетті (Xinjiang's economy expands..., 2018). Одан кейінгі жылдарда жақсы көрсеткіш көрсетіп келеді.

Қытайдың Шыңжаң арқылы Орталық Азияның дамуына әсер етуі осы институционалдық факторлар мен саяси факторларының тоғысуынан көрінеді. Қытай өкіметі Шынжаңды Орталық Азиямен байланыстыратын өткел еткендіктен Шынжаңда белгілі дәрежеде демократия күшейтілді. Бұл жағдайдың көптеген себептері болуы мүмкін, мысалы, саяси, қаржылық және кәсіпорын мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы мүдделер ықпалдасытғы және басқа да. Қалай болмасын бұл жағдай Шыңжаңды модернизациялауды дамытудың жаңа кезеңінің алдында тұрған негізгі практикалық мәселер болып табылады.

Адамдардың әлеуметтік-психологиялық теңгерімсіздігі. Шыңжаңдағы әлеуметтік-экономикалық дамудағы теңгерімсіздік тек экономикалық даму мәселесі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік пен әлеуметтік теңдік, сондай-ақ саясат мәселесі болып табылады. Мәселен, өңірлер арасындағы даму алшақтығы мен этностар арасындағы даму алшақтығы барлық этностардың ортақ дамуымен және барлық этностардың бірлігімен ғана емес, сонымен бірге барлық этностардың ортақ дамуымен және барлық этностардың бірлігімен байланысты. Ұлттық мүдделер мен бірлікті қорғау мақсатында біршама зерттеулер алып барылды. Әртүрлі салалардағы және әртүрлі этникалық топтардағы адамдармен пікір алмасу және талқылау, сұқбаттасу жүргізілді. Нәтижеде, аймақтар арасындағы даму теңгерімсіздігі мен этникалық топтар арасындағы даму алшақтығы аймақтар мен этникалық топтар арасындағы даму теңгерімсіздігінен туындайтынын анықталды.

Шыңжаңның қарапайым қоғамында әлеуметтік қанағаттанбау әр түрлі дәрежеде болады. Әртүрлі аймақтардағы және әртүрлі этникалық топтардағы адамдардың шағымдары әртүрлі. Мұндай жағдайлар жергілікті билік орындарының назарын аударуы керек. Себебі, жағдайы нашар және әлеуметтік-экономикалық дамуы салыстырмалы түрде артта қалған аудандарда әлеуметтік қанағаттанбау жоғары. Шынжаң сынды ұлттық шекара аймағы үшін ұлттық қорғаныстың маңызы өте жоғары. Мұндай аймақтарда ауызбірліктің болуы маңызды. Тарихи себептерге байланысты бұл аймақтар бір кездері Кеңес Одағына қарсы соғысқа дайындықтың алдыңғы қатарында болды. Сол кездегі көзқарас бойынша Шынжаң стратегиялық қауіпсіздік мәселесі негіз етілген, экономикасы екінші орындағы міндетке айналған өлке болып қалды. Бірақ реформа мен нарықтық қатынастардың орнауы ортаны түбегейлі өзгерістерге бастады. Бұл үдеріс Шыңжаңның дамуына түрткі болды. Алайда,

Қытайдың дамыған аймақтарына қарағанда, Шыңжаңның әлі де артта қалып келе жатқаны жасырын емес.

Жоғарыда айтқанымыздай табиғаты қатал аймақтар Шынжаңның оңтүстік және Шығыс өңірлері. Міне осы өңірлерде Шынжаңдағы халық саны ең көп ұйғыр халқы мекендейді. Ал олардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы нашар болғандықтан артта қалған аудандарда наразылықта күшті. Шыңжаң экономикасы жалпы бағытта үлкен жетістіктерге жеткенімен, этникалық азшылықтар арасында кездесетін артта қалған аудандардың мәселесі Шыңжаңның дамуы мен этникалық азшылықтар тұратын аудандардың дамуының арасындағы алшақтықты көрсетіп отыр. Ал бұл өте маңызды сұрақ.

Даму мен дамудағы экологиялық ресурстар мен мәдени ресурстар мәселесі. Дамыған елдердің тәжірибесіне сүйенсек, экономикалық даму мен қоршаған орта арасында тығыз байланыс бар. Экономикалық даму нәтижесінде туындайтын әртүрлі экологиялық проблемалар, қоршаған ортаға зиян экономикалық өсу мен индустрияландырумен қатар жүреді. Батыс ғалымдары «даму және оның қоршаған ортамен қарым-қатынасы» туралы көптеген эмпирикалық зерттеулер жүргізді. Зерттеулер қоршаған ортаның деградациясы мен экономикалық даму деңгейі арасында «u»-тәрізді қисық инверттелген байланыс бар екенін анықтады. Яғни экономикалық өсудің алғашқы кезеңінде қоршаған орта экономикалық өсумен бірге нашарлай береді. Экономикалық дамудың белгілі бір кезеңінде қоршаған ортаның деградациясы тежеледі және онымен бірге жүреді. Ол экономиканың одан әрі дамуымен экологиялық мәселелер жақсара бастайды. Даму мен қоршаған орта арасындағы бұл байланыс дамыған және дамушы елдердің деректерімен тексерілген.

Шыңжаңды модернизациялау процесінде ресурстық орта мен экологиялық мәселелер өте маңызды. Шыңжаң экономикалық тұрғыдан дамып келе жатқанда, қоршаған орта жақсаруы тиіс. Шыңжаңның экономикалық дамуы энергияны көп тұтынумен және тиімділіктің төмендігімен ғана емес, сонымен бірге қоршаған ортаның ластануымен де байланысты. Мысалы, Шыңжаңның энергия тұтынуы елдегі орташа көрсеткіштен 1,5 есе артық. Үрімжі де ауасы лас қалалар тізімінде алдыңғы қатарда тұр.

Шынжаңда құрғақ және жартылай құрғақ жерлер көп кездесетіндіктен, климаты құрғақ, өсімдік жамылғысы сирек, су ресурстарына кедей, шөлдер мен шөлейтті аймақтардың аумаға кең. Сондықтан құрғақ аймақтың экологиясы қоршаған орта өте нәзік, адам қызметінің әсерінен бұзылуға және деградацияға ұшырайды. Деградациядан кейін оны қалпына келтіру қиын. Сонылдқтан Шыңжаңның көп бөлігі экологиялық жағдайы нашар. Бұның бәрі ауданның дамуына өзінің кері әсерін тигізуде. Қазіргі уақытта Қытайдың шығыс бөлігі дамыған аймақ, Ал Шыңжаң орташа дамымаған аймақ болып қалыптасып отыр. Екеуін бір деңгейде дамытудың маңызы үлкен. Бұл Шыңжаңның ауқымды даму стратегиясын жүзеге асырумен тікелей байланысты жұмыс. Шыңжаңды дамытуда, қаражат, технология және дарында адамдардың болуы керек. Осы ресурстарды тарту арқылы Шыңжаң аймағын дамытуға болады.

*Этникалық алмасулар, этникалық қатынастар және Шыңжаңның тұрақтылығы мен дамуы***.** Шыңжаңдағы этникалық мәселе, бір жағынан, ұлттың өзін дамыту мәселесі, яғни этникалық азшылықтардың, әсіресе ұйғырлардың дамуы, екінші жағынан, бұл этникалық топтар арасындағы қарым-қатынас мәселесі. Әсіресе ұйғыр мен қытай халықтары арасындағы араздық осы өлкенің тұрақты дамуына кері әсер ететін басты мәселенің бірі. Осыған мемлекет назар аудару тиіс. Осы этникалық топтың арасындағы басты наразылық Шынжаңның табиғи ресурстарын игеру мен пайдалану, өндіріс орындарын ашу мен басқару, тіл мен дәстүр, дін және өзге де әлеуметтік, мәдени құндылықтарға да байланысты. Бұл бір жағынан қарағанда Шыңжаңда ислам мәдениеті мен Конфуций мәдениеті арасындағы байланыс деп айтуға болады. Өйткені бұл екі мәдениет тілде, жазуда және діни нанымдарда мәдениет пен өмір салтында үлкен айырмашылықтар бар және екі мәдениеттің үйкеліске

ұшырауы сөзсіз және бұл келіспеушілік аймақтың саяси тыныштығына әсер етуі мүмкін. Осыны білген Қытай өкіметі Шынжаңды дамытуға баса мән берді. Мысалы, 2009 жылы орталық үкімет аймақты дамытуға 7.4 млрд. бөлді. Алайда, Шыңжаң аумағында инфрақұрылымдық нысандардың құрылысын қаржыландыру әрекеттері көбінесе жергілікті халықтың наразылығының күшеюіне әкелді. Мәселен, 2008 жылы құны 25 млн. Қашқар қалалық округінде жаңа әуежай терминалының құрылысы бойынша жергілікті тұрғындарды көшіру, тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстарды бұзу талап етілді. Бұл жергілікті халықтың наразылығын тудырды. Жергілікті тұрғындардың наразылығына қарамастан, ескі қала аумағындағы 1000-нан астам үй қиратылды, ал мәжбүрлі қоныс аударушылар үшін жаңа тұрғын аудандар салу үшін өтемақы 448 миллион долларды құрады.

ҚХР-ның орталық үкіметі ұйғырларды аймақтың дамуына қызықтыруға тырысып, аймақтық айырмашылықтарды теңестіру туралы бастама көтерді, оның шеңберінде анағұрлым қамтамасыз етілген аудандардан қаржы қаражатын субсидиялауды жүргізді. Мақсаты Шынжаңда инвесторлар үшін тартымды аймақ ету болды. Сол үшін 2010 жылдың мамырында Қашқар еркін экономикалық аймақ болып құрылды (Fish, 2010). Осындай әкімшілік және коммерциялық бастамалардың арқасында Шыңжаңның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасы жаңа экономикалық деңгейге көтеріліп, Қытаймен шекаралас аумақтардың дамуын ынталандырады. Осындай дамудың бір мысалы-Қазақстанның Алматы облысында Қытаймен шекарада орналасқан Қорғас ескі құрғақ порты іске қосылды (Экономика Синьцзяна..., 2013). Американдық экономистердің болжамы бойынша, XXI ғасырдың бірінші жартысында Шынжаң әлемдік трансұлттық компаниялар үшін Азияның ең тартымды аймақтарының біріне айналады.

2013 жылы басталған көлік дәліздерінің негізгі бөлігі Шынжаң арқылы өтіп, өңірдегі инфрақұрылымдық объектілердің белсенді дамуын ынталандырды. Қытай Еуразиялық экономикалық интеграцияны нығайту үшін Азия-Еуропа баламалы теміржол және автомобиль жолдарын қалыптастыруға кірісті. Трансшекара дәліздер аймақтағы орталық биліктің экономикалық позицияларын нығайтып қана қоймай, сонымен қатар халықтың одан әрі қоныс аудару процестерін жеңілдетіп, белгілі бір мағынада жергілікті тұрғындардың ассимиляция процестерін жеделдетіп, қытай тілі мен мемлекеттік (зайырлы) білімнің рөлі мен маңыздылығын арттырды.

2013 жылы ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин Шынжаң проблемаларын шешудің жаңа стратегиясын тұжырымдады. Оны іске асырудың негізгі басымдығы биліктің жұмысын аймақтың әлеуметтік тұрақтылығын, экономикалық өркендеуін қамтамасыз етуге және жергілікті халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға бағыттау болды. Пекин Экономикалық даму мен модернизация ұйғырлардың саяси автономияға деген ұмтылысын жеңе алады деп санайды (Clarke, 2017). Ол үшін бірінші кезекте Шыңжаңның әлеуметтік саласын реформалау қажет болды. Мәселен: білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік сақтандыру – және кедейлікті жою, бұл өңірдің ұзақ мерзімді бейбіт дамуына қол жеткізу үшін өте маңызды (Bo, 2014). Нәтижеде 2016–2017 жылдары өңірдің инвестициялық белсенділігі көрсеткіштерінің жақсарғаны тіркелді. 2017 жылы ШҰАА-на салынған инвестиция 538 млрд юаньнан асты, бұл өткен жылмен салыстырғанда 19.6%-ға жоғары (Investment in Xinjiang..., 2018). Автономиялық ауданның инфрақұрылымдық дамуына салынған инвестициялар 450 млрд юаньды құрады, бұл 2016 жылмен салыстырғанда 50%-ға артық. Дегенмен, экономикалық проблемалар әлі де бар және ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін тұщы су мәселесі маңызды болып табылады. Аймақтың тез өсіп келе жатқан халқы суармалы жерлердің көлемін кеңейтуді талап етеді. «Шыңжаңда судың шамамен 96%-ы ауыл шаруашылығының қажеттіліктері үшін пайдаланылады, яғни әлемнің кез келген жерінен көп. Су ресурстарын шамадан тыс тұтыну салдарынан бұл аймақтың Тұщы су экожүйесі

бұзыла бастады. Кейбір өзендердің төменгі ағысында су жоқ. Бірқатар сулы-батпақты жерлер мен көлдердің жағдайы нашарлады.

Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы болашақта тұщы суды көбірек қажет етеді, осыған байланысты аймақтың экономикалық дамуын күшейту жобаларына каналдар, су қоймалары, бөгеттер, гидроэлектростанциялар және басқа да гидротехникалық құрылыстар салу кіреді. Бұл жобаларды іске асыру шығыс және Орталық Қазақстанда экологиялық апатқа әкеп соқтыратыны сөзсіз, өйткені Қытай аумағында Қазақстанның ең ірі Ертіс және Іле өзендері бастау алады. Ал Қытай Шыңжаңдағы перспективалы өнеркәсіптік аймақтарды дамыту және жаңа ауылшаруашылық жерлерін суаруды кеңейту үшін суды артығымен пайдаланады. Мұның бәрі жақын болашақта ҚХР-ның көрші мемлекетпен қарым-қатынасын едәуір қиындататыны сөзсіз.

Қорытынды

Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы аймақтық айырмашылықтарды талдау арқылы біз келесі қорытынды жасай аламыз: Біріншіден, Шыңжаңның әр түрлі аймақтарында нарықтық экономмикалық реформалардан кейін экономикалық дамуда үлкен жетістіктерге қол жеткізілді.

Екіншіден, Шыңжаң аймақтары арасында дамуда үлкен алшақтық бар. Мұндай даму теңгерімсіздік пен теңсіздік қазірдің өзінде айтарлықтай ауыр, бұл бүкіл елдегі аймақтар арасындағы даму алшақтығынан жоғары. Бұл даму алшақтығы тек экономикалық өсуден ғана көрінбейді.

Үшіншіден, әлеуметтік даму деңгейінде және әлеуметтік дамудың барлық аспектілерінде, мысалы, халық, денсаулық сақтау, білім беру, өмір сапасы және т.б. жақтардан да көрінеді (Тұрсын, 2003).

Төртіншіден, Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы алшақтық Шыңжаңның оңтүстігі мен солтүстігі, қалалары мен ауылдары сияқты географиялық аспектілерде ғана емес, этникалық аспектілерде де көрінеді.

Әр түрлі елдердегі модернизация тәжірибесі мен теориясына сүйенсек, аймақтық дамудағы теңгерімсіздік әр түрлі аймақтарды модернизациялау процесінде жиі кездесетін құбылыс болып табылады. Бұл негізінен бұл дамудың әр түрлі бастапқы жағдайлары мен аймақтық модернизацияның басталуымен, мысалы, табиғи жағдайлар мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен және әр түрлі әсер етуші факторлармен байланысты. Дамудағы теңгерімсіздік мәселесі тек экономикалық өсу мәселесі ғана емес, сонымен бірге моральдық таңдау мен пайымдау мәселесі, сонымен қатар маңызды саяси мәселе болып табылады. Сондықтан Шыңжаңдағы аймақтар мен этникалық топтар арасындағы дамудың теңгерімсіздігі жоғары болып, аймақтың жалпы дамуына кері әсер етіп келеді. Бұл қайшылықты мәселені орталық өкімет жан-жақты салиқалы саясатты қолдану арқылы өзгерте алады.

Оңтүстік Шыңжаңның әлеуметтік-экономикалық дамытудың негізгі шаралары туралы көптеген ұсыныстар ғалымдар жағынан ортаға салынып келді. Оларды жинақтасақ төмендегідей нәтижелерді қорытындылай аламыз.

Біріншіден, Мемлекет пен үкімет аймақтың жан-жақты дамуына жеткілікті қаражат салуы керек. Бұны «Батысты игеру» ұлы стратегиялық жоспар аясында алып бару керек. Сонда ғана Батыс аймақтың дамуын нақты жүзеге асырудың мүмкіндігі туындайды. Шыңжаңның оңтүстігіндегі кедейлікті түбегейлі өзгертудің басқа мүмкіндігі аз. Шектеулі қаражат және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қайырымдылықтарына сүйеніп ештеңені өзгертуге келмейді.

Екіншіден, Шыңжаңда экологиялық ортасының жағдайы басты назарға алынуы керек. Экологиялық орта-адамзаттың өмір сүруіне тәуелді болатын негіз. Шыңжаңдағы, әсіресе Шыңжаңның оңтүстігіндегі экологиялық ортасы барынша нашарлағанын шынайы мойындап , оның табиғи және адами факторалырын айқындап, тиісті шара қолдану қажет. Себебі, көптеген көлдер мен өзендер құрғап, табиғи популяциялық ормандардың үлкен аумақтары кесіліп, құмды шөлдер адамдар тұратын ауылдар мен қалаларға жақындай түсуде. Табиғи апаттар жиілеп халық тұрмысына апат әкелуде. Бұның бәрі өткен күндерде жіберген адами факторлардың зардабы. Алдағы уақытта шөлді аймақтың одан әрі кеңеюін және Тарым бассейніндегі жерлердің шөлейттенуі мен тұздануын бақылауға алу қажет. Ол үшін «Орман және мал шаруашылығын» дамыту керек. Ол Шыңжаңның оңтүстігіндегі этникалық аудандардың экологиялық құрылысының кілті болып табылады және серпіліс ретінде мал шаруашылығын ілгерілету үшін шөптер мен ормандар, ал мал шаруашылығын ілгерілету үшін шөптер пайдаланылады. Ормандар ауыл шаруашылығын, ал шөптер мен ормандар өнеркәсіпті дамытады.Бұл Шыңжаңның оңтүстігіндегі құрғақшылықтан зардап шеккен аудандарда ауылшаруашылық экономикасын дамытудың негізгі жолы.

Үшіншіден, инфрақұрылым құрылысын қарқынды түрде нығайту батыс аймақтың дамуы мен Шыңжаңның Оңтүстігінің экономикасын жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады. Экономикалық дамудың маңызды негізі Шыңжаңның оңтүстігінде алдымен су ресурстарын жан-жақты дамытуға және суды үнемдеуді жеделдету үшін экологиялық ортаны жақсартуға назар аударуымыз керек. Бұл әсіресе су ресурстарын игеру және суды үнемдеу басты орында тұрады. Сонымен қатар, автожолдарды, теміржол магистралін, азаматтық авиация әуежайларын, байланыс және энергетикалық инфрақұрылымды салудың маңызы зор.

Төртіншіден, ғылым мен білім беру арқылы елді жасарту стратегиясын белсенді түрде алға жылжыту керек. Білім беруді қарқынды дамытып, ұлттық мәдениеттің сапасын жақсартуды алғышарт ретінде қабылдауы керек. Сол арқылы Шыңжаңның Оңтүстігінің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етудің маңызды шарты болып табылады. Ғылым мен техниканы кеңінен насихаттайтын жоғары сапалы жұмысшылар Шыңжаңның Оңтүстігі үшін кедейліктен арылудың және өркендеу мен модернизацияға көшудің маңызды кепілі болып табылады.

Бесіншіден, ақыл-ойды азат етіп, нарықтық реформаларды тереңдетіп, құқықтық жүйе мен ғылым мен техниканың құрылысын күшейту қажет. Бұл үшін кадрлардың кәсіби және техникалық дағдылары мен басқару шеберлігін жетілдірудің де маңызы үлкен.

Әдебиеттер:

Қытайдың модернизация Стратегиясын зерттеу тобы. Қытайдың Модернизациясы туралы есеп 2006. Пекин: Пекин Университетінің Баспасы, 2006.

Ли Цзяньсинь, Шыңжаңдағы аймақтық әлеуметтік-экономикалық дамудың алшақтығын талдау // Солтүстік-Батыс этникалық зерттеулері. 2008. 2-шығ. 53–63-б.

Разведанные в этом году запасы угля в районах Хами и Турфан в Синьцзяне составляют несколько десятков млрд т. // Russian.people.cn. 2009. 3 июня. [Электронды ресурс] URL: http://russian.people.com.cn/31518/6670286.html [Қараған күні: 29.03.2024]

Тұрсын Б. Шыңжаңның Оңтүстік Аймағының әлеуметтік-экономикалық дамуы, проблемалар, шаралар және олардың маңызы // Солтүстік-Батыс этникалық зерттеулері. 2003. 2-шығ. 74–79-б.

Шынжаң ауданының халық шаруашылығының өсім статистикасы. [Электронды ресурс] https://www.ts.cn/xwzx/szxw/202403/t20240329_20065806.shtml/ [Қараған күні: 29.03.2024]

Экономика Синьцзяна на пути быстрого развития // CRI online. 2017. 13 июля.

[Электронды ресурс] URL: http://russian.cri.cn/3069/2017/07/13/1s609960.htm [Қараған күні: 13.07.2013]

Bo Z. Xi Jinping's new strategy toward Xinjiang // EAI Background Brief. 2014. № 897.

Duan J., Wei Sh., Zeng M., Ju Y. The energy industry in Xinjiang, China: Potential, problems, and solutions // Power. 2016. V. 160. № 1. P. 52–53.

Chine Quietly Rebuilds Secretive Base for Nuclear tests // The New York Times. [Электронды ресурс] URL: https://www.nytimes.com/interactive/2023/12/20. [Қараған күні: 20.12.2023]

Clarke M. China's Self-Defeating Counter-Terrorism Strategy in Xinjiang // Asia Dia- logue. 2017. 16 Feb.

Gross domestic product (GDP) of China in 2016, by region (in billion yuan) // Statista. [Электронды ресурс] URL: https://www.statista.com/statistics/278557/gdp-of-china-by-region/ [Қараған күні: 20.12.2023]

Fish I.S. China's hottest cities and Kashgar // Newsweek. 2010. Sept. 25.

Investment in Xinjiang up 19.6% in 2017 // China Daily. 2018. Jan. 29.

Xinjiang's economy expands 7.6 pct in 2017 // Xinhua. 2018. Jan 25.

References:

Bo Z. Xi Jinping's new strategy toward Xinjiang // EAI Background Brief. 2014. № 897.

Chine Quietly Rebuilds Secretive Base for Nuclear tests // The New York Times. [Elektrondy resurs] URL: https://www.nytimes.com/interactive/2023/12/20. [Karagan kuni: 20.12.2023]

Clarke M. China's Self-Defeating Counter-Terrorism Strategy in Xinjiang // Asia Dia- logue. 2017. 16 Feb.

Duan J., Wei Sh., Zeng M., Ju Y. The energy industry in Xinjiang, China: Potential, problems, and solutions // Power. 2016. V. 160. № 1. P. 52–53.

Ekonomika Sintszyana na puti bystrogo razvitiya [Xinjiang's economy on the path of rapid development] // CRI online. 2017. 13 iyulya. [Elektrondy resurs] URL: http://russian.cri.cn/3069/2017/07/13/1s609960.htm [Karagan kuni: 13.07.2013] (in Rus.)

Fish I.S. China's hottest cities and Kashgar // Newsweek. 2010. Sept. 25.

Gross domestic product (GDP) of China in 2016, by region (in billion yuan) // Statista. [Elektrondy resurs] URL: https://www.statista.com/statistics/278557/gdp-of-china-by-region/ [Қараған күні: 20.12.2023]

Investment in Xinjiang up 19.6% in 2017 // China Daily. 2018. Jan. 29.

Kytaydyn modernizatsiya Strategiyasyn zertteu toby Kytaydyn Modernizatsiyasy turaly esep [Research Group for the Study of China's Modernization Strategy. China Modernization Report]. 2006. Pekin: Pekin Universitetinің Baspasy, 2006. (in Kaz.)

Li Tszyansin. Shynzhandagy aymaқtyk aleumettik-ekonomikalyk damudyn alshaktygyn taldau [analysis of socio-economic development of Xinjiang] // Soltүstik-Batys etnikalyk zertteuleri. 2008. 2-shyg. P. 53–63. (in Kaz.)

Razvedannye v etom godu zapasy uglya v rayonakh Khami i Turfan v Sintszyane sostavlyayut neskolko desyatkov mlrd t. [The explored coal reserves in the Hami and Turpan regions of Xinjiang this year amount to several tens of billions of tons.] // Russian.people.cn. 2009. 3 iyunya. [Elektrondy resurs] URL: http://russian.people.com.cn/31518/6670286.html [Қараған күні: 29.03.2024] (in Rus.)

Shynzhan audanynyn khalyk sharuashylygynyn osim statistikasy [Xinjiang Economic Growth Statistics]. [Elektrondy resurs] https://www.ts.cn/xwzx/szxw/202403/t20240329_20065806.shtml/ [Karagan kuni: 29.03.2024] (in Kaz.)

Tursyn B. Shynzhannyn Ontustik Aymagynyn aleumettik-ekonomikalyk damuy, problemalar, sharalar zhane olardyn manyzy [Socio-economic development of the southern regions of Xinjiang,

problems, measures and their significance] // Soltustik-Batys etnikalyk zertteuleri. 2003. 2-shyg. P. 74–79. (in Kaz.)

Xinjiang's economy expands 7.6 pct in 2017 // Xinhua. 2018. Jan 25.

[1] Sarkytkan K. [2] Yerbolat Ye.
[1] Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan
[2] Narkhoz University Economic College, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1] kaster0102@mail.ru, [2] erbolatelai@mail.ru

NATURAL AND ENVIRONMENTAL SITUATION OF XINJIANG AND PROBLEMS OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION

Abstract. The purpose of the article is to analyze the natural and geographical, socio-economic, ecological situation, and special public environment of the Xinjiang Uygur Autonomous Region and study its level of socio-economic development in the context of market economic relations, comparing it with other developed areas of the state and differentiating its causes and consequences. Based on the goal, the following tasks are considered: the natural state and natural resource potential of Xinjiang, the stages of socio-political development, ethnic composition and geography of their settlement, the diversity of the level of economic development within the district, the ratio of the social status and natural-ecological environment of the district, especially the southern region, the economic and social policy pursued by the Chinese authorities and the analysis of its results. Historical, comparative, statistical, and narrative methods were used during the writing of the article. The main idea of the article is that the authors reveal Xinjiang's important strategic position at the domestic and international levels and present its importance in China's relations with the countries of Central Asia. The main results and analyses of the article are a description of the role of large infrastructure projects implemented based on the One Belt, One Road program in changing the cultural, economic and socio - demographic landscape of the region and, in connection with this, a financial and geographical differentiation of the causes and consequences of the emergence of many ethnic and social problems that directly affect social stability and sustainable development.

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024 entitled: «Implementation of the CCP's minority policy in Xinjiang: history, present and future» (Registration number ZTN AR14869734).

Keywords: Xinjiang Uygur Autonomous Region, One Belt, One Road program, internal economic differences of Regions, interaction of ethnic groups, specifics of the ecological environment, problems of Social Development.

[1] Саркыткан К. [2] Ерболат Е.
[1] КазНУПУ имени Абая, Алматы, Казахстан
[2] Экономический колледж университета Нархоз, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]kaster0102@mail.ru , [2]erbolatelai@mail.ru

ПРИРОДНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ СИНЬЦЗЯНА И ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация. Цель статьи - проанализировать природно-географическую, социально-экономическую, экологическую ситуацию и особую общественную среду Синьцзян-Уйгурского автономного района и изучить уровень его социально-экономического развития

в условиях рыночных экономических отношений, сравнив его с другими развитыми районами государства и разграничив его причины и последствия. Исходя из поставленной цели, рассматриваются следующие задачи: природное состояние и природно-ресурсный потенциал Синьцзяна, этапы общественно-политического развития, этнический состав и география их расселения, разнообразие уровней экономического развития внутри района, соотношение социального статуса и природно-экологической среды района, особенно южного региона, экономическая и социальная политика, проводимая китайскими властями, и анализ ее результатов. При написании статьи использовались исторический, сравнительный, статистический и нарративный методы. Основная идея статьи заключается в том, что авторы раскрывают важную стратегическую позицию Синьцзяна на внутреннем и международном уровнях и представляют его значение в отношениях Китая со странами Центральной Азии. Основными результатами и анализами статьи являются описание роли крупных инфраструктурных проектов, реализуемых на основе программы «Один пояс, один путь», в изменении культурного, экономического и социально-демографического ландшафта региона и, в связи с этим, финансово-географическая дифференциация причин и последствий возникновения многих этнических и социальных проблем, напрямую влияющих на социальную стабильность и устойчивое развитие.

Благодарность:Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан 2022-2024 гг. под названием: «Реализация политики меньшинств КПК в Синьцзяне: история, настоящее и будущее» (регистрационный номер ИРН AR14869734).

***Ключевые слова*:** Синьцзян-Уйгурский автономный район, программа «Один пояс, один путь», внутренние экономические различия регионов, взаимодействие этнических групп, специфика экологической среды, проблемы социального развития.

Авторлар туралы мәлімет:

Кастер Саркыткан, география ғылымдарының кандидаты, Абай Атындағы Қазұпу профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ерболат Елай, Педагогика ғылымдарының магистірі, Нархоз университетінің экономикалық колледжінің мұғалімі, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кастер Саркыткан, кандидат географических наук, профессор КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан.

Ерболат Елай, Магистр педагогических наук, преподаватель экономического колледжа университета Нархоз, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kaster Sarkytkan, candidate of geography sciences, professor of Abay KazNPU, Almaty, Kazakhstan.

Yerbolat Yelai, Master of Pedagogical Sciences, teacher of Narkhoz University Economic College, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 9 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 06.56.31 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.271

***[1]Байрам А.** **[2]Нуржаева А. М.**
[1, 2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2]a.n.6180083@list.ru

СИ ЦЗИНЬПИН ДӘУІРІНДЕГІ ҚЫТАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа. Си Цзиньпин тұсында Қытай өзінің ішкі нарығын нығайтуға және әлемдік ықпалын арттыруға бағытталған экономикалық саясатында елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл қайта құрулар экономиканы жаңғыртуға және оның жаһандық сын-қатерлерге төзімділігін нығайтуға көмектескен стратегиялық бастамаларды қамтиды. Бұл мақалада Қытайдың Си Цзиньпин тұсында экономикалық тұрақтылықты, инновацияларды және елдің жаһандық ықпалын арттыру үшін экономикалық даму стратегиялары қарастырылады. Жұмыстың басты мақсаты – негізгі экономикалық стратегияларды және оларды сәтті жүзеге асыруға ықпал ететін факторларды талдау. Зерттеу әдістеріне ресми құжаттар мен стратегиялық жоспарлардың мазмұнын талдау, мәліметтердің сапалық және сандық талдауы, Қытайдың экономикалық саясатын зерттеудің салыстырмалы тарихи тәсілі жатады. Зерттеудің негізгі міндеттері Қытайдың осы кезеңдегі экономикалық саясатының негізгі бағыттарын анықтау, экономиканы жаңғырту процесіндегі мемлекеттік басқарудың рөлін талдау, технологиялық өзін-өзі қамтамасыз ету саясатын зерттеу және осы стратегиялардың ұзақ мерзімді экономикалық өсуге әсерін бағалау болып табылады. Зерттеудің жаңалығы Си Цзиньпин дәуіріндегі басқару мен технологиялық тәуелсіздікке баса назар аудара отырып, академиялық әдебиеттерде бұған дейін жеткілікті көңіл бөлінбеген экономикалық стратегияларды жүйелі талдауда жатыр. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мемлекеттік дамуды басқару, инновацияларға мән беру және жоғары қосылған құны бар өндіріске көшу Қытайдың экономикалық моделінің табысты болуының негізгі факторларына айналды. Бұл стратегиялар Қытайға жоғары технология, тұрақты даму және әлемдік аренада өз орнын нығайту саласында айтарлықтай табысқа жетуге мүмкіндік берді.

Алғыс: Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырған (Грант №AP 19677768)

Кілт сөздер: Қытай, Си Цзиньпин, экономикалық стратегия, технологиялық тәуелсіздік, тұрақты даму, «Қытайда жасалған 2025», инновациялар, мемлекеттік басқару, кедейлікті жою.

Кіріспе

Қытай басшыларының әрбір жаңа буыны елдің болашақ дамуының бағдарын белгілейтін өзіндік ерекше белеске ие. Билікке келу алдыңғылардың бағытын жалғастырумен ғана емес, ұлттық саясаттың бағдарына айналған жаңа идеяларды енгізумен де қатар жүреді. Қытай Халық Республикасының басшысы болған Си Цзиньпин де бұл ережеден тыс қалған жоқ. Оның билігінің негізі Қытай ұлтының ұлы жаңғыруы туралы «Қытай арманы» тұжырымдамасы болды, бұл оның ұмтылысы мен саяси бағдарламасын айқын көрсетеді. Си Цзиньпин өзінің саяси, экономикалық және мәдени ықпалын әлемдік аренада нығайтуға ұмтылуында Мао Цзэдунның риторикасын белсенді пайдаланып, өзін «ұлы штурман» бейнесімен байланыстырады. Бұл қадам Қытайды жаһандық дипломатия мен мәдениеттің орталығы ретінде көрсетуге деген ұмтылысын ғана емес, сонымен қатар өзінің билігін

нығайтуға, заманауи әлем жағдайында алдындағы көшбасшылардың саяси бағытын жалғастыру әрекетін де көрсетеді.

XXI ғасырдың басында Қытай Халық Республикасы тарихи дамуының жаңа кезеңіне қадам басты, жаһандық аренада өзінің экономикалық және саяси ықпалын нығайтуға ұмтылды. 2012 жылы Си Цзиньпин билікке келгеннен кейін ел экономикалық өсуді жеделдетуге, халықтың өмір сүру деңгейін көтеруге және ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған бірқатар ауқымды реформалар мен стратегиялық бастамаларды жүзеге асыра бастады. Си Цзиньпиннің бұл саясаты Қытайдың ұзақ мерзімді мақсатын – «қытай ұлтының ұлы жаңғыруын» қамтамасыз етуге және оны халықаралық аренада жетекші күшке айналдыруға бағытталған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, экономикалық модернизацияға кешенді көзқарас Қытайға күшті жаһандық ұстаным мен ұзақ мерзімді тұрақты өсуді қамтамасыз етіп, технологиялық өзін-өзі қамтамасыз етуді құруға және халықаралық ықпалды арттыруға көмектесті.

Берілген мақаланың мақсаты – Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытай Халық Республикасының экономикалық даму стратегияларын зерттеу және осы стратегиялардың табысты жүзеге асуына ықпал еткен негізгі факторларды анықтау. Зерттеу аясында осы кезеңдегі экономикалық саясаттың негізгі бағыттары, атап айтқанда, инновацияларға баса назар аудару, ішкі нарықты нығайту және экономикалық тұрақтылықты арттыру мәселелері қарастырылады. Бұл стратегияларды түсіну олардың жаһандық экономикалық үрдістерге де, Қытайдың ішкі дамуына да ұзақ мерзімді әсерін бағалау үшін маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

«Қытайдың Си дәуіріндегі экономикалық даму стратегиялары» атты зерттеуде Си Цзиньпин тұсындағы Қытайдың экономикалық саясатын жан-жақты талдау үшін әдістемелік тәсілдер жиынтығы пайдаланылды. Қытайдың экономикалық саясатының негізгі бағыттарын талдау Қытайдың ішкі нарыққа деген көзқарастарының өзгеруіне, сондай-ақ жаһандану мен технологиялық прогрестің жаңа сын-қатерлеріне бейімделуге бағытталған. Си Цзиньпиннің ресми құжаттарының, стратегиялық жоспарларының және сөйлеген сөздерінің мазмұнын талдау ҚХР экономикалық саясатының идеологиялық және практикалық негіздерін терең түсінуге мүмкіндік берді. Бесжылдық жоспарлар, «Белдеу мен жол», «Қос айналым» сынды бастамалар, олардың ел экономикасының серпініне тигізетін әсері жіті зерделенді. Деректердің сапалық және сандық талдауы жүзеге асырылып жатқан экономикалық стратегиялардың тиімділігі мен тұрақтылығын егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік берді. Құрылымдық талдау қарастырылып отырған кезеңде Қытайдың экономикалық дамуына әртүрлі факторлардың әсерін зерттеуге кешенді түрде қарауға мүмкіндік берді. Деректерді жүйелеу нәтижесінде Си Цзиньпин тұсындағы қытайлық экономикалық модельдің негізгі үрдістері мен табысты факторлары анықталды.

Жоғарыда аталған зерттеу әдістерін біріктіру Қытайдың Си дәуіріндегі экономикалық даму стратегияларына жан-жақты және терең талдау жасап, елдің экономикалық трансформациясын және оның әлемдік экономикамен өзара әрекеттесуін жан-жақты түсінуді қамтамасыз етті.

Талқылау

1978 жылы реформалар мен ашықтық саясаты енгізілген сәттен бастап, Қытай режимінің заңдылығын қамтамасыз етудің негізгі элементі экономикалық жетістіктер болды. Партияның XIX съезінің баяндамасында «даму партияның бірінші кезектегі міндеті» деп көрсетілген, бұл Дэн Сяопиннің «даму – бұл талассыз ақиқат» (发展才是硬道理) деген сөздерін еске салады (www.english.www.gov.cn, 09.09.2023). Сулмаан Хан Қытайдың

экономикалық саясатының өзгерістерге ұшырағанын және әртүрлі тұлғалардың басшылық қызметтерді атқарғанын атап өтсе де, Қытай Коммунистік партиясының басты мақсаты өзгеріссіз қалғанын айтады. Қазіргі Қытай стратегиясы экономикалық дамуды басымдық ретінде көрсетіп, оның мемлекет мүддесінде маңызды рөл атқаратынын ерекше атап өтеді (Khan, 2018).

Қытай басшыларының әрбір буынында елді дамудың жаңа кезеңіне бағыттайтын негізгі кезеңдер анықталады. Бұл алдыңғы буындардың стратегияларын жалғастыруды ғана емес, сонымен қатар жаңа идеяларды енгізуді де қамтиды. Си Цзиньпин бұл тұрғыда ерекшелік емес: оның билік ету кезеңі «қытай ұлтының ұлы қайта өрлеуі» туралы «қытай арманы» тұжырымдамасымен белгіленді, бұл оның саяси бағдарламасын көрсетеді.

Дегенмен, көшбасшыларды «буындарға» бөлу тұжырымдамасы мен биліктің сабақтастығы Қытай Коммунистік партиясының ресми тарихнамасы мен үгіт-насихатында құрылған құрылымдар болып табылады. Зерттеуші Е. Н. Румянцев Хуа Гофэн, Ху Яобан және Чжао Цзыян сияқты тұлғалар бұл схемаға сәйкес келмейтінін атап өтіп, бұл тәсілдің саяси астары бар екенін көрсетеді (Rumyantsev, 2017).

Си Цзиньпиннің ресми философиясы, 2017 жылы Коммунистік партияның XIX съезінде Қытай Конституциясына енгізілген, «Қытай спецификасымен жаңа дәуірдегі социализм туралы Си Цзиньпин идеялары» деген атауға ие болды. Бұл тұжырымдама Дэн Сяопиннің экономикалық реформаларының негізгі жетістіктерін қамтығанымен, «жаңа дәуір» термині өткен саяси кезеңмен айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетеді. «Си Цзиньпин идеялары» болашақ социализм бағытын айқындаудағы оның рөліне және қазіргі дәуір жағдайларына бейімделген даму әдістеріне назар аударады. Бұл тек экономикалық саясатты жалғастыруды ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік бақылауды күшейту мен орталықтандырылған басқаруды жаңа деңгейге шығаруды қамтиды (www.news.cgtn.com, 09.09.2024).

Қытай мен Дүниежүзілік банктің бірлескен «China 2030» есебінде Қытайдың нарықтық экономикаға өтуді аяқтауы үшін реформалардың қажеттілігі атап өтіледі, бұл жер қатынастары, еңбек нарығы және кәсіпорындар сияқты салалардағы өзгерістерді қамтиды. Негізгі назар жеке секторды нығайтуға, бәсекелестік пен инновацияларды ынталандыруға, сондай-ақ тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету арқылы тұрақты өсуге бағытталған. Бұл мақсаттар Спенс пен Гарреттің теориялық көзқарастарымен үйлеседі (Spence, 2011), олар экономикаға жаһандық жағдайларға бейімделуге мүмкіндік беретін теңгерімді өнеркәсіптік саясат пен инновацияларға инвестициялардың маңыздылығын атап өтеді.

Алайда, Си Цзиньпиннің басшылығымен Қытай нарықтық модельден бас тартып, мемлекет бақылауындағы экономикалық даму үлгісін таңдады. Бұл стратегияның маңызды бөлігі 2017 жылы ҚКП 19-шы ұлттық съезінде ұсынылған екі кезеңді даму жоспары болып табылады. Бұл жоспар 2020–2050 жылдар аралығын қамтиды, бірінші кезеңде экономиканы жаңғыртуға, екіншісі жаһандық ықпалы бар мемлекет мәртебесіне қол жеткізуге бағытталған. Бұл көзқарас Линдбломның (Lindblom, 1977) идеяларымен сәйкес келеді, ол мемлекеттің экономикалық өсуді реттеудегі және дамудың драйвері бола алатын негізгі салаларды қолдаудағы маңызды рөлін атап көрсетеді.

Осылайша, Си Цзиньпиннің мемлекеттік реттеуге бағытталған стратегиясы тұрақты дамуды қамтамасыз етуде мемлекеттің қатысуының маңыздылығын мойындайтын ұлттық экономикалық өсудің заманауи теорияларының шеңберіне сәйкес келеді. Қытай мысалында көрсеткендей, стратегиялық жоспарлауда мемлекеттің рөлін күшейту бәсекеге қабілеттілікті арттыру және жаһандық ықпалға қол жеткізудің маңызды құралы бола алады, бұл Портердің (Porter, 1990) жұмысымен расталады, бұл нарықтағы бәсекелестік артықшылықтардың мемлекеттің экономикалық стратегиясында маңыздылығын көрсетеді.

Сын-қатерлер мен сыртқы қысым

Си Цзиньпин билігі кезінде Қытай халықаралық сахнада оның экономикалық саясатына әсер еткен бірқатар қиындықтарға тап болды. Негізгі қиындықтардың бірі шетелдік серіктестердің, әсіресе Америка Құрама Штаттарының сауда қысымы болды. 2018 жылы Қытай мен Америка Құрама Штаттары арасында басталған сауда соғысы Қытай тауарларының Америка нарығына қол жеткізуін айтарлықтай қиындатты. АҚШ әділетсіз сауда тәжірибесі, кибер тыңшылық және зияткерлік меншікті бұзу туралы айыптауларға жауап ретінде қытайлық тауарларға жоғары баж салығын енгізді. Бұл сонымен қатар Huawei және ZTE сияқты қытайлық технологиялық компанияларға қарсы бірқатар санкциялардың енгізілуіне әкелді. Атап айтқанда, Huawei американдық технологияларға, соның ішінде бағдарламалық жасақтама мен жартылай өткізгіштерге қол жеткізуден айырылды, бұл смартфондар мен 5G желілеріне арналған жабдықты өндіруді қиындатты (Smith, 2020: 345-368; Thompson, 2021: 29-45).

Бұл шаралар Қытайды жаһандық сауда мен технологиялық тәуелділікке деген көзқарастарын қайта қарауға мәжбүр етті. Қытайдың стратегиялық жауабы үкіметтің «Қытайда жасалған 2025» бағдарламасында көрсетілген технологиялық тәуелсіздік саясатын күшейту болды. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаттарының бірі 2025 жылға қарай жоғары технологиялық компоненттерді өндіруде өзін-өзі 70% қамтамасыз ету болып табылады, бұл сыртқы қысым мен санкцияларға тікелей жауап болды (Chen, 2019: 13-28). Қытай жартылай өткізгіштер және басқа да маңызды технологиялар сияқты салалардағы отандық мүмкіндіктерді дамытуға баса назар аударуда.

Бұған қоса, санкциялар қытайлық компаниялардың нарықтар мен технологияларға қол жеткізуін шектеп қана қоймай, Қытайдың жасанды интеллект және кванттық есептеулер сияқты жоғары технологиялық салаларда көшбасшы болу жоспарларына қауіп төндіретінін атап өткен жөн. Бұған жауап ретінде Қытай үкіметі ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға инвестицияны белсенді түрде арттыруда, бұл қытайлық компанияларға өз технологияларын дамытуға мүмкіндік берді. Мысалы, Huawei санкцияларға қарамастан, 5G технологияларын дамытуда көшбасшылардың бірі болып қалуда, бұл Қытайдың сыртқы сынақтарға бейімделу қабілетін көрсетеді. Қытайдың Си Цзиньпин дәуіріндегі стратегиясы халықаралық нарықтардағы қатысуын күшейту мен сыртқы экономикалық қысымға бейімделу қажеттілігі арасындағы күрделі теңгерім болып табылады. Сауда соғыстары мен санкциялар сияқты қиындықтар Қытай экономикасының күшін сынап қана қоймай, оның негізгі секторлардағы үлкен автономияға айналуын ынталандырды. Бұл тәжірибе жаһандық өзгерістер жағдайында икемділік пен стратегиялық жоспарлаудың маңыздылығын көрсетеді.

Си Цзиньпин атап өткендей, бұл қиындықтарды жеңудің кілті Қытай экономикасының «жаңа қалыпты жағдайға» [新常态] көшкенін кеңінен мойындауда жатыр. Бұрынғыдай жоғары жылдамдықты өсімге сүйенетін дәуір аяқталды; енді экономикалық өсудің орташа-жоғары жылдамдықтағы деңгейі қалыпты болуы тиіс. Бұл Қытайдан экономикалық стратегиясын түзетуді талап етеді. 2014 жылы өткен Орталық экономикалық жұмыс конференциясында Си жаңа жағдайда «экономиканы қайта құрылымдау ауыр, бірақ сөзсіз» болатынын ескертті. Ол кадрларды бұл қайта құрылымдау Қытайдың «дамыған, жақсы құрылымдалған және еңбек бөлінісі күрделірек» болатын «жаңа даму кезеңінің» [新发展阶段] бастамасы болатынына сендірді (XI, 2017).

Бұл жаңа кезең Қытайдың экономикалық моделін жаңартуға бағытталған және елдің жаһандық экономикада жоғары қосылған құнды секторларда көшбасшы рөлін атқаруын қамтамасыз етуге бағытталған. Си Цзиньпиннің бұл көзқарасы Қытай экономикасын ұзақ мерзімді тұрақты өсімге бейімдеуді көздейді, әрі өндірістік құрылымды жетілдіру мен экономикалық дамудың сапасын арттыруды мақсат етеді.

Си Цзиньпиннің экономикалық стратегиясының басым бағыттары

Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық және технологиялық стратегиясы елдің ұзақ мерзімді өсуі мен тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған күрделі және көп деңгейлі жоспар болып табылады. Соңғы онжылдықтарда Қытай ішкі және халықаралық деңгейде жаңа сын-қатерлермен бетпе-бет келді, оның ішінде экономикалық өсудің баяулауы, сауда серіктестерінің қысымы және технологиялық жаңғыртудың қажеттілігі. Осы мәселелерді шешу үшін Қытай басшылығы төрт басым бағытты айқындады, олар экономиканы трансформациялаудың негізіне айналды:

1. Мемлекет басшылығымен даму

Си Цзиньпин тұсындағы Қытай экономикасын дамыту стратегиясының негізгі элементі – мемлекеттің басшылығымен және белсенді қатысуымен жүзеге асырылатын басқару моделі. Бұл тәсіл Қытайдың экономикалық жетістіктерін нығайту және елдің дамуын ұзақ мерзімді стратегиялар аясында басқару қажеттілігіне негізделген. Мемлекеттік реттеу Қытайдың экономикалық саясатында шешуші рөл атқарады, бұл маңызды салаларда, әсіресе технологиялық секторда, ресурстарды бөлуде және ұлттық басымдықтарды белгілеуде көрініс табады

Экономикалық дамуды мемлекеттік басқару Қытай стратегиясында орталық рөл атқарады. Дәстүрлі нарық үлгілерінен айырмашылығы, Қытай экономиканы, әсіресе энергетика, телекоммуникация және көлік сияқты стратегиялық секторларды басқару үшін мемлекеттік тетіктерді белсенді пайдаланады. Көрнекті мысалдардың бірі - озық технологияларды дамытуға және шетелдік жеткізілімдерге тәуелділікті азайтуға бағытталған «Қытайда жасалған 2025» бағдарламасы. Инвестиция деңгейінде де, ұлттық компаниялардың дамуына ықпал ететін саясат тетіктері арқылы да қолдау көрсетілетін бұл үдерісте мемлекеттік кәсіпорындар маңызды рөл атқарады.

Телекоммуникациялар мен 5G технологиялары бойынша әлемдік көшбасшыға айналған Huawei-ге мемлекеттік қолдау көрсету осы модельдің тиімділігінің ең жарқын мысалдарының бірі болып табылады (Zhou, 2018: 12-26). Жаһандық бәсекелестік пен санкциялық қысымның артуы жағдайында мемлекет халықаралық аренада қытайлық технология алпауыттарын қорғау және ілгерілетуде белсенді рөл атқаруды жалғастыруда.

2. Негізгі технологияларда өзін-өзі қамтамасыз ету

Қытай үшін стратегиялық маңызды салалардағы өзін-өзі қамтамасыз ету, әсіресе сауда кедергілері мен санкциялардың күшеюі жағдайында басымдық болып табылады. Ғылыми зерттеулер мен әзірлемелерге мемлекеттік инвестиция Қытайға жартылай өткізгіштер, жасанды интеллект және кванттық есептеулер сияқты салалардағы позициясын нығайтуға мүмкіндік берді. «Қытайда жасалған 2025» бағдарламасы 2025 жылға қарай жоғары технологиялық компоненттер мен материалдар өндірісінде өзін-өзі қамтамасыз етуді 70 пайызға жеткізуді көздейді.

Қытай жартылай өткізгіш өндірісі сияқты технологияларды дамытуға айтарлықтай ресурстарды инвестициялайды, бұл әсіресе қытайлық компанияларға қарсы санкциялар аясында маңызды бола бастады (Huang, 2019: 45-60). 2020 жылы Қытай Шанхайда әлемдегі ең ірі жартылай өткізгіштерді шығаратын зауытты іске қосты, бұл елдің батыстық жеткізулерден толық тәуелсіздікке жету жолындағы қадамдарын білдіреді.

Технологиялардың дамуы және Covid-19 пандемиясының нәтижесінде күшейген жаһандық цифрлану үдерісі Қытайдың цифрлық экономиканы ілгерілетуге ерекше назар аударуына ықпал етті. Қытай Халық Республикасының төрағасы ҚКП-ның 19-шы шақырылымындағы Саяси бюросының 34-ші ұжымдық оқу отырысында цифрлық экономиканың дені сау дамуына жәрдемдесу қажеттілігін атап өтті. Ол: «Біз цифрлық экономиканы қытай ұлтының ұлы жаңғыру стратегиясы мен соңғы жүз жылда болмаған жаһандық өзгерістерді үйлестіру тұрғысынан қарауымыз керек. Ішкі және халықаралық

аспектілерді ескере отырып, қауіпсіздік мәселелеріне ерекше назар аударып, цифрлық экономикамызды нығайтуға, жақсартуға және кеңейтуге тырысуымыз керек», – деп мәлімдеді (www.zjic.zj.gov.cn, 17.10.2024).

Қытай Коммунистік партиясының 20-шы Ұлттық конгресінде цифрлық экономиканы жеделдетуге бағытталған маңызды қадамдар жасалды, онда «кибердержава» мен «Цифрлық Қытай» құру үдерісін жылдамдату қажеттілігіне назар аударылды. Қытай басшылығы цифрлық экономиканы дамытуға арналған бірқатар стратегиялық жоспарлар әзірледі, олардың қатарында «14-ші бесжылдық», «Цифрлық экономиканы дамыту жоспары», «Желілік энергетика стратегиясын жүзеге асыру схемасы» және «Цифрлық экономиканы дамыту стратегиясының схемасы» бар (www.zjic.zj.gov.cn, 17.10.2024).

Цифрлық экономика капитал, технологиялар және таланттардың ағынын, сондай-ақ деректер мен ақпараттардың қозғалысын ынталандырады. Цифрлық тораптар мен платформалар арқылы ол тиімді әрі ашық жаһандық нарық құрып, әлемдік деректердің трансшекаралық қозғалысын күшейтті және халықаралық экономикалық әрі сауда қатынастарына өзгерістер әкелді. Контент, форма, құрылым және тиісті басқару жүйесі жаһандық экономикалық өсім үшін жаңа кеңістік ашты. Цифрлық экономиканың дамуы жаһандық ашық экономикалық жүйені өзгертеді және әлемдік экономиканың неғұрлым ашық және инклюзивті бағытта дамуына ықпал етеді.

Бұл үдеріс халықаралық қатынастардың сипатын өзгертумен қатар, жаңа мүмкіндіктер мен сын-қатерлерді тудырады. Цифрлық экономиканың ауқымының кеңеюі, әсіресе деректер ағындарын басқару және қауіпсіздікті қамтамасыз ету, болашақтағы маңызды мәселелерге айналады. Соған қарамастан, ол әлемдік нарықтың инклюзивтілігін арттыруға және жаңа экономикалық үлгілерді құруға жағдай жасап отыр.

3. Жоғары қосылған құны бар өндіріске көшу

Қытайдың қосылған құны жоғары және жоғары технологиялы мазмұн аймағына өтуі Қытайдың өңдеу өнеркәсібінің халықаралық ықпалын арттыруға мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар нарыққа кең мүмкіндіктер мен басқа елдермен ынтымақтастық орнатуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда Қытайдың экономикалық стратегиясы әлемдік көшбасшылыққа ұмтылысты күшейтетін жоғары қосылған құны бар секторларды дамытуға бағытталған.

Бұл стратегияның негізгі элементі Қытайға әлемдік экономикадағы позициясын нығайтуға мүмкіндік беретін дәстүрлі өндірістен озық технологиялар мен инновациялық салаларға көшу болып табылады. Бұл өтпелі кезеңнің маңызды бағыты – елдің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін айтарлықтай әлеуеті бар робототехника, электроника және биотехнология сияқты секторларды белсенді дамыту. Бұл стратегияның сәтті жүзеге асырылуының мысалы ретінде ұшқышсыз ұшқыштар өндірісінің әлемдік көшбасшысы DJI табылады. Бастапқыда ішкі нарыққа бағытталған DJI инновациялар мен жоғары сапа стандарттары арқылы халықаралық ауқымды кеңейтіп, өз саласының көшбасшысы бола алды. 2020 жылға қарай жаһандық дрондар нарығының 80%-дан астамын қытайлық компаниялар басқарды (Huang, 2019: 45-60), бұл жоғары технологиялық өндіріске көшудің сәттілігін көрсетеді.

Бұл жетістік 5G, үлкен деректер, бұлттық есептеулер және жоғары технологиялық салаларға, соның ішінде дрондар нарығына қолдау көрсетуде шешуші рөл атқаратын Интернет заттары (IoT) сияқты инфрақұрылым мен технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. Қытай азаматтық авиация басқармасының (CAAC) мәліметтері бойынша, төмен таулы экономика нарығының көлемі 2025 жылға қарай 1,5 триллион юаньға жетеді, ал 2035 жылға қарай ол 3,5 триллион юаньға дейін өсуі мүмкін (www.forbeschina.com, 09.09.2024). 5G технологияларын қарқынды дамыту және қабылдау дрондардың байланыс, деректерді

өңдеу және басқару мүмкіндіктерін айтарлықтай арттырады, олардың әртүрлі қолданбаларда тиімділігі мен дәлдігін арттырады.

4. Тұрақты даму және кедейлікті жою

Тұрақты даму және кедейлікті жою Қытайдың мемлекеттік стратегиясының басты аспектілерінің бірі болып қала береді. 2021 жылы Қытай төрағасы Си Цзиньпин Қытайдың кедейшілікпен күресте толық жеңіске жеткенін ресми түрде жариялады. Мәлімдемеде айтылғандай, Қытай Коммунистік партиясы мен Қытай халқының күш-жігерінің арқасында ел кедейшілікті жоюда айтарлықтай жетістіктерге жетті. Өңірлік деңгейде кедейшілікті еңсеру еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды кезеңіне айналды. Бұл күрес барысында 98,99 миллион ауыл тұрғындары кедейліктен құтылып, 832 уездік пен 128 мың ауылдағы кедей аймақтар жойылды. Бұл табыс аймақтық теңсіздік жағдайында кедейшілікпен күресуде мемлекеттік бағдарламалар мен саяси ерік-жігердің маңыздылығын көрсетеді (www.rbc.rum, 2021). Кедейлікпен күрес стратегиясы инфрақұрылымға ауқымды инвестициялар, ауылдық аймақтарды дамыту және білім мен медициналық қызметтерге қолжетімділікті жақсартуды қамтыды.

Қытайдың Миландағы Бас консулы Лю Канның «Қытайдағы және әлемдегі кедейлікті қысқарту» атты мақаласында келтірілген деректерге сәйкес, Дүниежүзілік банктің халықаралық стандарттарына сәйкес, кедейліктің жаһандық қысқаруының 70%-дан астамы Қытайдың үлесіне тиесілі (www.mfa.gov.cn, 31.05.2024). 2023 жылғы «Тарихи бұрылыс кезеңіндегі жаһандық даму» ұранымен шыққан Жаһандық даму баяндамасында Қытайдағы кедейлікті жоюдың екі негізгі бағытқа негізделгені атап өтілген. Біріншіден, ауқымды экономикалық реформалар арқылы кедей халыққа жаңа мүмкіндіктер беріліп, орташа табыстың тұрақты өсуіне ықпал етті. Екіншіден, үкіметтің мақсатты шаралары арқылы кедейлік деңгейі жоғары аймақтарға қолдау көрсетілді, бұл қолайсыз географиялық жағдайлардан және шектеулі ресурстардан зардап шеккен өңірлерге көмектесуді, сондай-ақ осал топтар үшін адресаттық кедейлікті қысқарту саясатына көшуге бағытталған.

Бұл баяндамада Қытайдың тәжірибесін басқа елдерге қолдану ұсынылған, оның ішінде білім беру жүйесін дамытуға, экспортқа бағытталған экономикалық өсуді ынталандыруға, мемлекеттік инфрақұрылымға инвестицияларды жалғастыруға және нарықтағы бәсекелестікті қолдау үшін құрылымдық реформаларды жүзеге асыруға ерекше назар аударылады (www.shihang.org, 01.04.2024).

Сонымен қатар, Қытай 2020 жылы көміртегі бейтараптығына 2060 жылға қарай қол жеткізу жоспарын жариялап, экологиялық саясатта айтарлықтай алға жылжыды. Осы мақсатқа жету үшін ел жаңартылатын энергия көздерін белсенді дамытып, көмір электр станцияларына тәуелділікті біртіндеп азайтып келеді, бұл Қытайдың тұрақты даму бағытындағы ұстанымын көрсетеді. Қытай күн және жел электр станцияларын салуға, сондай-ақ гидроэнергетиканы дамытуға айтарлықтай қаржы салып отыр. 2020 жылы Қытай орнатылған күн және жел энергиясының қуаты бойынша әлемдік көшбасшыға айналып, көмірқышқыл газының шығарындыларын едәуір қысқартты.

Global Energy Monitor аналитикалық орталығының есебіне сәйкес, 2020 жылдың ортасына қарай құрылысы жүріп жатқан күн және жел энергетикалық жобаларының жалпы қуаты 339 ГВт-қа жетті, оның ішінде 180 ГВт күн энергиясына, ал 159 ГВт жел энергиясына тиесілі болды. Бұл бүкіл әлемдегі орнатылған қуаттардың қосындысынан екі есе артық және екінші орында тұрған АҚШ-тың 40 ГВт көрсеткішінен әлдеқайда жоғары (www.globalenergymonitor.org, 09.09.2024). Егер жоспарланған ірі жобалар белгіленген мерзімде аяқталса, Қытай 2030 жылға қарай 1,2 миллиард киловатт жаңартылатын энергия орнату мақсаттарына алты жыл ертерек қол жеткізеді (www.dw.com, 09.09.2024).

Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық және технологиялық стратегиясы көп қырлы және кешенді тәсілден тұрады. Оған мемлекеттік басқарумен даму,

технологиялық өзін-өзі қамтамасыз ету, жоғары қосылған құнды өнімдер өндірісіне көшу және тұрақты дамуға бағытталу жатады. Бұл элементтер өзара синергияда әрекет етіп, Қытайдың жаһандық экономикадағы орнын нығайтып, 2049 жылға қарай, ҚХР-дың құрылғанына 100 жыл толғанда, ұзақ мерзімді мақсаттарға жетуге ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелері

Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық даму стратегияларын зерттеу олардың сәтті жүзеге асырылуын қамтамасыз еткен бірқатар негізгі факторларды анықтады. Біріншіден, экономикалық өзгерістердің маңызды негізі экономикадағы негізгі секторларға мемлекеттік бақылау орнату болды, бұл Қытайға тұрақтылықты сақтауға және дамудың стратегиялық бағыттарын белгілеуге мүмкіндік берді. «Қытайда жасалған 2025» бағдарламасы елдің жоғары технологиялық секторларда позициясын нығайтуда және негізгі компоненттерді импорттауға тәуелділікті азайтуда табысты болды.

Екіншіден, технологиялық салалардағы өзін-өзі қамтамасыз ету саясаты Huawei және DJI сияқты қытайлық инновациялық компаниялардың белсенді дамуына ықпал етті, бұл Қытайға телекоммуникация, жартылай өткізгіштер, робототехника және жасанды интеллект салаларында айтарлықтай жетістіктерге жетуге мүмкіндік берді. Ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға салынған инвестициялар мен ішкі инновацияларды ынталандыруға бағытталған бастамалар Қытайдың технологиялық көшбасшылығын нығайтуда маңызды рөл атқарды.

Үшінші маңызды бағыт – тұрақты даму, онда Қытай кедейлікпен күресуде және жасыл энергетиканы ілгерілетуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. 2020 жылы Қытайда шектен тыс кедейлікті жою бағдарламасы аяқталды, бұл маңызды әлеуметтік жетістік болды және елдің ұзақ мерзімді экономикалық мақсаттарына бейімделген әлеуметтік бағдарламаларды іске асыра алатынын көрсетті. Экология саласында Қытай жаңартылатын энергия өндірісінде көшбасшыға айналды, бұл елдің тұрақты дамуға және дәстүрлі энергия көздеріне тәуелділікті азайтуға ұмтылысын көрсетеді.

Қорытындылай келе, Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық даму стратегиялары мемлекеттік реттеуді, технологияларды дамытуды және тұрақты дамуды қамтитын кешенді тәсілді көрсетеді, бұл Қытайға жаһандық аренада жетекші орындарға шығуға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Си Цзиньпин дәуіріндегі Қытайдың экономикалық даму стратегияларын зерттеу барысында осы стратегиялардың сәтті жүзеге асырылуын қамтамасыз еткен негізгі факторлар анықталды. Дамуды мемлекеттік басқару саясаттың орталық бөлігіне айналды, бұл негізгі секторларды бақылауға және ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарларды белгілеуге мүмкіндік берді. Жоғары технологиялар мен инновацияларды дамытуға ерекше назар аударылып, Қытайдың жоғары қосылған құны бар бірқатар секторларда әлемдік көшбасшы болуына жағдай жасалды. Сонымен қатар, тұрақты даму саясаты маңызды рөл атқарды, ол кедейлікті азайтуға және экологиялық таза энергия көздеріне көшуге бағытталады.

Зерттеудің жаңашылдығы Си Цзиньпиннің басшылығымен Қытайдың экономикалық саясатына енгізілген кешенді шараларды жүйелеу мен талдаудан тұрады. Мақалада Қытайдың халықаралық аренадағы жетістіктері мен табыстары ғана емес, сондай-ақ елдің сауда серіктестерінің қысымы мен технологиялық тәуелсіздікке ұмтылу сияқты сын-қатерлері де қарастырылды. Зерттеудің негізгі қорытындылары экономика дамуының интеграцияланған тәсілінің маңыздылығын атап көрсетеді, онда инновациялар, мемлекеттік басқару және тұрақты даму үйлестірілген. Бұл нәтижелер ұлттық экономикалық

стратегиялар мен жаһандық экономика саласындағы одан әрі зерттеулер үшін пайдалы болуы мүмкін.

Әдебиеттер:

Chen L. Made in China 2025: Goals and challenges // Asian Economic Review. 2019. T. 11, № 2. P. 13-28.

Communist Party of China. Constitution of the Communist Party of China. Beijing: People's Publishing House, 2017. URL: http://news.cgtn.com/news/3d55544e30597a4d/share_p.html (дата обращения: 09.09.2024).

Deutsche Welle. 中國在建風光裝機規模全球領先，去年或已碳達峰 [China leads in wind and solar installations, may have reached carbon peak last year]. [Электронный ресурс] URL: https://www.dw.com/zh-hant/中國在建風光裝機規模全球領先-去年或已碳達峰/a-69634396 (дата обращения: 09.09.2024).

Forbes China. 低空经济的发展潜力 [Development potential of the low-altitude economy]. [Электронный ресурс] URL: https://www.forbeschina.com/leadership/67447 (дата обращения: 09.09.2024).

Global Energy Monitor. Renewable energy in China: Tracking wind and solar projects. [Электронный ресурс] URL: https://globalenergymonitor.org/reports/renewable-energy-in-china (дата обращения: 09.09.2024).

Huang Y. China's quest for technology self-sufficiency // Technology and Innovation Management Review. 2019. T. 12, № 3. C. 45-60.

Khan S. W. Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping. Cambridge: Harvard University Press, 2018. 356 p.

Lindblom C. E. Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems. New York: Basic Books, 1977. 403 p.

Ministry of Foreign Affairs of China. Сокращение бедности в Китае и сокращение бедности в мире. [Электронный ресурс] URL: https://www.mfa.gov.cn/zwbd_673032/wjzs/202405/t20240531_11366809.shtml (Дата обращения: 31.05.2024).

Porter M. The Competitive Advantage of Nations. Cambridge: Harvard Business Review, 1990. 875 p.

Rumyantsev E. N. Xi Jinping and the new generation of leaders of the Communist Party of China // Contours of Global Transformations: Politics, Economics, Law. 2017. T. 10, № 5. C. 47-64. DOI: https://doi.org/10.23932/2542-0240-2017-10-5-47-64.

Smith A. US-China trade war: Origins and consequences // Journal of International Economics. 2020. T. 97, № 3. C. 345-368.

Spence M., Garrett G. The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development. Washington, D.C.: World Bank, 2011. 234 p.

Thompson B. Huawei and the impact of US sanctions // Telecom Journal. 2021. T. 29, № 4. P. 29-45.

World Bank. Lifting 800 million people out of poverty: New report looks at lessons from China's experience. [Электронный ресурс] URL: https://www.shihang.org/zh/news/press-release/2022/04/01/lifting-800-million-people-out-of-poverty-new-report-looks-at-lessons-from-china-s-experience (дата обращения: 01.04.2022).

Xi J. The governance of China. T. 2. Beijing: Foreign Language Press, 2017. 525 p.

Xi Jinping. Secure a decisive victory in building a moderately prosperous society in all respects and strive for the great success of socialism with Chinese characteristics for a new era:

Report delivered at the 19th National Congress of the Communist Party of China, October 18, 2017. Beijing: Foreign Languages Press, 2017. [Электронный ресурс] URL: http://english.www.gov.cn (дата обращения: 09.09.2023).

Zhejiang Provincial Institute of Cultural Relics and Archaeology. Digital economy development plan. [Электронный ресурс] URL: https://zjic.zj.gov.cn/zkfw/szhfn/202310/t20231017_20891681.shtml (Дата обращения: 17.10.2023).

Zhejiang Provincial Institute of Cultural Relics and Archaeology. Strategic implementation plan for network power. [Электронный ресурс] URL: https://zjic.zj.gov.cn/zkfw/szhfn/202310/t20231017_20891681.shtml (Дата обращения: 17.10.2023).

Zhou W. China's high-tech manufacturing strategy: Lessons from Huawei // Journal of Technology Transfer. 2018. Т. 43, № 5. P. 12-26.

Синьхуа. Китай одержал полную победу в борьбе с бедностью, заявил Си Цзиньпин. РБК. [Электронный ресурс] URL: https://www.rbc.ru/rbcfreenews/603736a59a79475eb9faa787 (дата обращения: 09.09.2024).

References:

Chen, L. (2019). Made in China 2025: Goals and challenges. *Asian Economic Review*, 11(2), 13-28

Communist Party of China. (2017). Constitution of the Communist Party of China. Beijing: People's Publishing House. Retrieved from http://news.cgtn.com/news/3d55544e30597a4d/share_p.html (Accessed: September 9, 2023)

Deutsche Welle. (2023). Zhongguo zai jian feng guang zhuang ji guimo quan qiu ling xian, qu nian huo yi tan da feng [China leads in wind and solar installations, may have reached carbon peak last year]. Retrieved from https://www.dw.com/zh-hant/中國在建風光裝機規模全球領先-去年或已碳達峰/a-69634396 (Accessed: September 9, 2023) (in Chinese)

Forbes China. (2023). Di kong jingji de fazhan qianli [Development potential of the low-altitude economy]. Retrieved from https://www.forbeschina.com/leadership/67447 (Accessed: September 9, 2023) (in Chinese)

Global Energy Monitor. (2023). *Renewable energy in China: Tracking wind and solar projects*. Retrieved from [Electronic resource] URL: https://globalenergymonitor.org/reports/renewable-energy-in-china (Accessed: September 9, 2023)

Huang, Y. (2019). China's quest for technology self-sufficiency. *Technology and Innovation Management Review*, 12(3), 45-60

Khan, S. W. (2018). *Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping*. Cambridge: Harvard University Press

Lindblom, C. E. (1977). *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*. New York: Basic Books

Ministry of Foreign Affairs of China. (2024). Sokrashchenie bednosti v Kitae i sokrashchenie bednosti v mire [Poverty reduction in China and the world]. [Electronic resource] URL: https://www.mfa.gov.cn/zwbd_673032/wjzs/202405/t20240531_11366809.shtml (Accessed: May 31, 2024) (in Rus.)

Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Cambridge: Harvard Business Review

Rumyantsev, E. N. (2017). Xi Jinping i novoe pokolenie rukovoditelei Kommunisticheskoi partii Kitaia [Xi Jinping and the new generation of leaders of the Communist Party of China]. *Kontury globalnykh transformatsii: politika, ekonomika, pravo [Contours of Global*

Transformations: Politics, Economics, Law], 10(5), 47-64. [Electronic resource] URL: https://doi.org/10.23932/2542-0240-2017-10-5-47-64 (in Rus.)

Sin'khua. (2021). Kitai oderzhal polnuiu pobedu v bor'be s bednost'iu, zaiavil Si Tszin'pin [China has won a complete victory in the fight against poverty, Xi Jinping declared]. Retrieved from https://www.rbc.ru/rbcfreenews/603736a59a79475eb9faa787 (Accessed: September 9, 2023). (in Rus.)

Smith, A. (2020). US-China trade war: Origins and consequences. *Journal of International Economics*, 97(3), 345-368

Spence, M., & Garrett, G. (2011). *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development*. Washington, D.C.: World Bank

Thompson, B. (2021). Huawei and the impact of US sanctions. *Telecom Journal*, 29(4), 29-45

World Bank. (2022). *Lifting 800 million people out of poverty: New report looks at lessons from China's experience*. [Electronic resource] URL: https://www.shihang.org/zh/news/press-release/2022/04/01/lifting-800-million-people-out-of-poverty-new-report-looks-at-lessons-from-china-s-experience (Accessed: April 1, 2022)

Xi Jinping. (2017). Secure a decisive victory in building a moderately prosperous society in all respects and strive for the great success of socialism with Chinese characteristics for a new era: Report delivered at the 19th National Congress of the Communist Party of China, October 18, 2017. Beijing: Foreign Languages Press. [Electronic resource] URL: http://english.www.gov.cn (Accessed: September 9, 2023)

Xi, J. (2017). *The governance of China* (Vol. 2). Foreign Language Press.

Zhejiang Provincial Institute of Cultural Relics and Archaeology. (2023). Digital economy development plan. [Electronic resource] URL: https://zjic.zj.gov.cn/zkfw/szhfn/202310/t20231017_20891681.shtml (Accessed: October 17, 2023)

Zhejiang Provincial Institute of Cultural Relics and Archaeology. (2023). Strategic implementation plan for network power. [Electronic resource] URL: https://zjic.zj.gov.cn/zkfw/szhfn/202310/t20231017_20891681.shtml (Accessed: October 17, 2023)

Zhou, W. (2018). China's high-tech manufacturing strategy: Lessons from Huawei. *Journal of Technology Transfer*, 43(5), 12-26

[1]Байрам А. [2]Нуржаева А. М.

[1, 2] Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2]a.n.6180083@list.ru

СТРАТЕГИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КИТАЯ В ЭПОХУ СИ ЦЗИНЬПИНА

Аннотация. В эпоху правления Си Цзиньпина Китай претерпел значительные изменения в своей экономической политике, направленные на укрепление внутреннего рынка и усиление глобального влияния. Эти преобразования включают в себя стратегические инициативы, которые способствовали модернизации экономики и укреплению её устойчивости в условиях глобальных вызовов. В данной статье исследуются стратегии экономического развития Китая в эпоху правления Си Цзиньпина, направленные на повышение устойчивости экономики, инновации и усиление глобального влияния страны. Основной целью исследования является анализ ключевых экономических стратегий и факторов, способствующих их успешной реализации. Методы исследования включают контент-анализ официальных документов и стратегических планов, качественный и количественный анализ данных, а также сравнительно-исторический подход к изучению экономической политики Китая. Основными задачами исследования являются выявление

ключевых направлений экономической политики Китая в этот период, анализ роли государственного управления в процессе модернизации экономики, изучение политики технологической самодостаточности и оценка влияния этих стратегий на долгосрочный экономический рост. Новизна исследования заключается в систематическом анализе экономических стратегий эпохи Си Цзиньпина с акцентом на государственное управление и технологическую независимость, что ранее не получало достаточного внимания в академической литературе. Результаты исследования показывают, что государственное управление развитием, акцент на инновации и переход к производству с высокой добавленной стоимостью стали основными факторами успеха китайской экономической модели. Эти стратегии позволили Китаю достичь значительных успехов в области высоких технологий, устойчивого развития и укрепления позиций на мировой арене.

Благодарность: Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP 19677768).

Ключевые слова: Китай, Си Цзиньпин, экономическая стратегия, технологическая независимость, устойчивое развитие, «Сделано в Китае 2025», инновации, государственное управление, ликвидация бедности.

[1]Bairam A. [2]Nurzhayeva A.M.
[1, 2] Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
E-mail: [1]asselkarabassova@gmail.com, [2]a.n.6180083@list.ru

STRATEGIES OF CHINA'S ECONOMIC DEVELOPMENT IN THE ERA OF XI JINPING

Abstract. During Xi Jinping's leadership, China has undergone significant changes in its economic policy, aimed at strengthening the domestic market and enhancing its global influence. These transformations include strategic initiatives that have contributed to the modernization of the economy and reinforced its resilience in the face of global challenges. This article explores China's economic development strategies during the Xi Jinping era, focusing on enhancing economic resilience, fostering innovation, and strengthening the country's global influence. The main objective of this research is to analyze the key economic strategies and factors that have contributed to their successful implementation. The research methods include content analysis of official documents and strategic plans, qualitative and quantitative data analysis, as well as a comparative historical approach to studying China's economic policy. The primary tasks of this research are to identify the key directions of China's economic policy during this period, analyze the role of government management in the modernization process, examine the policy of technological self-sufficiency, and assess the impact of these strategies on long-term economic growth. The novelty of this research lies in the systematic analysis of the economic strategies of the Xi Jinping era, with an emphasis on government management and technological independence, which has previously received insufficient attention in academic literature. The results of the research show that government-driven development, a focus on innovation, and the shift towards high value-added production have been key factors in the success of the Chinese economic model. These strategies have enabled China to achieve significant advancements in high technology, sustainable development, and strengthening its position on the global stage.

Acknowledgments: This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19677768)

Keywords: China, Xi Jinping, economic strategy, technological independence, sustainable development, «Made in China 2025», innovation, state governance, poverty eradication.

Авторлар туралы мәлімет:

Байрам Асель, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Нуржаева Алина Маратовна, PhD, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Байрам Асель, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Нуржаева Алина Маратовна, PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about the autors:

Bairam Assel, MA, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Nurzhaeva Alina Maratovna, PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 15 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 11.25.49 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.284

Оспанов Н.М.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: osp_nurlan@mail.ru

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ САЯСИ РЕАЛИЗМНІҢ ПАРАДИГМАСЫ

Аңдатпа. Саяси реализм теоретиктері мемлекеттерді халықаралық алаңдағы басты ойыншылар деп санайды, ал халықаралық ұйымдарға екінші дәрежелі рөл беріледі. Өз зерттеулерінде реалисттер халықаралық қатынастардағы негізгі компонент күш пен билік болып табылады деген қорытындыға келеді. Мақаланың мақсаты – халықаралық ұйымдарға қатысты негізгі парадигмалар мен теориялық көзқарастарды зерттеу. Ұлттар Лигасының, БҰҰ-ның және басқа да халықаралық ұйымдардың тарихына сүйене отырып, саяси реалисттер әлемдік саясаттың негізі ретінде нормалар мен ережелерді қарастыратын институционализмге күмәнмен қарайды. Сонымен қатар, реалисттер халықаралық институттар халықаралық жүйедегі билік пен ұлттық мүдделердің өзара іс-қимылына негізделгенін айтады. Бұл ретте олар халықаралық ұйымдар күшті мемлекетті оның мүдделеріне сай келмейтін ережелерге бағынуға мәжбүрлей алмайтындығына баса назар аударады. Мақалада дауыс беру кезіндегі «күшті» және «әлсіз» мемлекеттердің саясатына талдау жасалған, онда ықпалды халықаралық ойыншылар өздерінің жақтастары мен қарсыластарының халықаралық ұйымдардағы дауыс беруіне ықпал етуге ұмтылады. Мемлекеттердің дауыс беруге қатысу мүддесі халықаралық институттарда өздерін қызықтыратын мәселелер бойынша анағұрлым күшті әріптестерге қысым тетіктерін алу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде халықаралық ұйымдарға қатысты мемлекеттік саясат туралы саяси реалисттердің негізгі және жаңа идеялары анықталды.

Алғыс: Мақала BR20281006 «Шығыс елдері: тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» тақырыбындағы іргелі ғылыми зерттеу аясында жазылды.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, реализм, неореализм, халықаралық ұйымдар, гегемон.

Кіріспе

Екінші Қарабах соғысы және Ресейдің Украинаға жаппай басып кіруі халықаралық институттардың халықаралық өмірдегі маңызы туралы мәселені тағы да көтерді. Осыған байланысты халықаралық ұйымдардың көбеюі әлемдік саясатқа қалай әсер ететініне, олардың неліктен бар екеніне және қалай жұмыс істейтініне қызығушылық артты. Халықаралық ұйымдарды зерттейтін теориялық мектептердің бірі – саяси реализм.

Реалистер халықаралық ұйымдарды мемлекетаралық ұйымдар деп анықтайды, олар жай үкіметтердің құралы болып табылады, сондықтан олардың өзіндік меншік құқығында маңызы жоқ деп санайды. Әлемдік федералистердің үміттері мен армандарымен салыстыра отырып, реалистердің ұстанымы шындықты көрсетеді деп айта аламыз: қазіргі әлемдегі халықаралық ұйымдар тәуелсіз ойыншылардан күшті емес және БҰҰ сияқты салыстырмалы түрде әмбебап ұйымдардың маңызды мәселелер бойынша келісімдерге қол жеткізуі өте қиын. Сондықтан әлемдік саясат зерттеушілері бұл бірлестіктерге аз көңіл бөлгені таңқаларлық емес, атап айтқанда 1960 жылдардың басында жойылған бейбітшілікті қолдаудағы БҰҰ-ның басты рөліне үміт артқаннан кейін (Keohane, 1974: 39).

Зерттеу материалдары мен әдістері

Халықаралық қатынастар ғылымында мемлекеттердің халықаралық ұйымдармен және интеграциялық бірлестіктермен өздерінің ұлттық мүдделеріне қол жеткізудегі өзара іс-қимыл мәселелерін зерттеуді саяси реализм мектебі қарастыратынын атап өткен жөн. Саяси реализмді жақтаушылар халықаралық қатынастардың негізгі акторлары мемлекеттер болып табылады және олар өздерінің ұлттық мүдделеріне қол жеткізу үшін халықаралық ұйымдарда қызмет етеді деп мәлімдейді. Сонымен бірге, саяси реалистер халықаралық ұйымдардың жанжалды шешуге және бүкіл әлемде бейбітшілікті сақтауға қабілетсіздігін атап көрсетеді.

Зерттеу барысында хронологиялық, салыстырмалы және дескрептивтік әдістері қолданылды. Мақалада халықаралық ұйымдардың табиғаты, күшті державалардың қалыптасқан ережелерден қандай пайда алатыны, гегемондар халықаралық жүйені неліктен құрайтыны, алпауыт державалар халықаралық қаржы ұйымдарында қандай мүдделерді көздейтіні туралы реалисттердің скептикалық көзқарастары қарастырылады.

1) Халықаралық ұйымдарды зерттеудегі хронологиялық тәсіл барлық фактілерді, құбылыстарды, оқиғаларды қатаң хронологиялық тәртіпте белгілеуді көздейді.

2) Салыстырмалы әдіс – мемлекеттердің халықаралық ұйымдарға қатысты саясатындағы жалпы және арнайы жақтарын салыстыру арқылы анықтауға арналған зерттеу әдісі.

3) Сипаттамалық (дескриптивтік әдіс) – бұл ғылыми әдіс материалды жинақтау, жүйелеу арқылы зерттелетін объектілердің іс-әрекетін түсіну немесе жалпылау үшін қолданылады;

4) Пәнаралық көзқарас әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық және құқықтық мәселелерге байланысты халықаралық ұйымдар қызметінің барлық аспектілерін қамтиды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірқатар Шығыс елдері тәуелсіздікке қол жеткізді және алғашқы мақсаттарының бірі халықаралық қоғамдастықтың олардың сыртқы саясатын мойындауы болды. Мемлекеттің БҰҰ-ға кіруі оның тәуелсіздігін басқа елдер арасында мойындау болып саналады. Саяси реализм теориясын зерттеу шығыс елдерінің халықаралық ұйымдарға қатысты саясатын талдауға мүмкіндік береді.

Шығыс мемлекеттер Біріккен Ұлттар Ұйымымен, Еуропалық Одақпен, Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерінің Қауымдастығымен және Еуразиялық экономикалық Одақпен өзара іс-қимыл кезіндегі сыртқы саяси және экономикалық мүдделеріне ерекше назар аударады. Бұл аймақтық ұйымдарды таңдау, АСЕАН мен ЕО Қазақстанның Қытайдан, Жапониядан және АҚШ-тан кейінгі маңызды сауда серіктестері болуымен анықталады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Мемлекеттер арасындағы қатынастарда заңның үстемдігін талап еткен алғашқы халықаралық ұйымдардың бірі - Ұлттар Лигасы. Алайда, саяси реализмнің негізін қалаушылардың бірі Э.Х. Карр либералды ізбасарлардың Ұлттар Лигасын құру халықаралық саясаттан күштерді жоюға, сондай-ақ келіссөздер мен талқылаулар әскер мен флоттың орнын басуға әкеледі деген пікіріне күмәнмен қарады. Оның пікірінше, мұндай пайымдау саяси мәселелерге сыни көзқарастың нәтижесі болуы мүмкін. Э.Х. Карр ресми теңдік пен Ұлттар Лигасының пікірталастарына қатысу билік факторының ықпалын азайтпағанын айтады (Carr, 1946:104). Алғашқы әмбебап ұйымның тарихынан Ұлттар Лигасын құру кезінде ең алдымен сол кездегі күшті алпауыттардың мүдделері ескерілгенін көруге болады. Ұлттар лигасында оның ережелерін бұзушыны жазалау мүмкіндігі болған жоқ.

Э.Х. Карр халықаралық жүйе әлі күнге дейін өз мүдделеріне сәйкес әрекет ететін егеменді мемлекеттерден тұрады деп мәлімдеген (Carr, 1946:100). БҰҰ тарихы оның дәлелдерінің дұрыстығын растайды: ұлы алпауыттар арасындағы бейбітшілікті халықаралық

құқықтың кез-келген процесімен, яғни мемлекеттер арасындағы заңдардың өсуімен сақтау мүмкін емес. Алпауыттар халықаралық алаңда күш тепе-теңдігін есептеу және пайдалану арқылы әрекет етеді.

Американдық реалист Джон Миршаймер халықаралық ұйымдарды мемлекеттер бірлесіп жұмыс істейтін және бір-бірімен бәсекелесетін ережелер жиынтығы ретінде сипаттады. Дж. Миршаймердің пікірінше, халықаралық ұйымдар қабылдаған ережелер мемлекеттердің мінез-құлқының қолайлы нормаларын белгілейді және қолайсыз мінез-құлық нормаларына тыйым салады. Халықаралық ұйым заңдар мен ережелерді әзірлегенмен, ұйымның өзі мемлекеттерді осы ережелерге бағынуға мәжбүрлей алмайды. Сондықтан халықаралық институттарды әлемдік үкімет деп санауға болмайды. Себебі мемлекеттер сол ережелердің қайсысына бағынуды және қайсысына бағынбауды өздері шешеді. Сонымен қатар, халықаралық институттар оларды басқарудың тиімді тетігіне ие болмаса да, жекелеген егеменді мемлекеттермен ынтымақтасуға ұмтылады» (Mearsheimer, 1995: 8–9). Басқаша айтқанда, мемлекеттердің, әсіресе алпауыт мемлекеттердің мүдделері халықаралық ұйымдардың ережелерімен соқтығысқанда, мемлекеттер соңғылардың ережелерін елемейді. Мемлекеттің халықаралық ұйымдардың үндеулері мен қаулыларына бағынбауы олардың беделіне нұқсан келтіреді және басқа мемлекеттердің оларға деген сенімін төмендетеді.

Роберт Гилпиннің халықаралық ұйымдардағы ережелер туралы түсінігі мүлдем басқа. Р. Гилпин халықаралық жүйені басқару мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылды реттейтін немесе, ең болмағанда, әсер ететін құқықтар мен ережелер жиынтығынан тұрады деп санайды. Оның айтуынша, үстем топтар мен мемлекеттер бір дәрежеде басқа мемлекеттердің консенсусы мен өзара мүдделеріне негізделгеніне қарамастан, мемлекетаралық мінез-құлықты реттейтін құқықтар мен ережелердің бастапқы негізі – бұл қоғамдық жүйеде үстем топтардың немесе мемлекеттердің күші мен мүдделері болып табылады. Ол әр қоғамдық салада үстем субъектілер өз құқықтарын қорғап, кішігірім мүшелерге өздерінің нақты мүдделерін алға жылжыту үшін ережелер орнатады деген идеяны дамытады (Gilpin, 1981: 35). Өз заңдары мен ережелерін Халықаралық ұйымдарға енгізу олардың мүдделерін алға жылжытуды және одақтастар мен қарсыластарды бақылауды айтарлықтай жеңілдетеді. Өз заңдары мен ережелерін Халықаралық ұйымдарға енгізу олардың мүдделерін алға жылжытуды және одақтастар мен қарсыластарды бақылауды айтарлықтай жеңілдетеді.

Гегемонның күші басқа мемлекеттер оның сенімдері мен халықаралық тәртіптің көзқарастарымен бөліскен кезде күшейтіледі. Мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін екінші дәрежелі мемлекеттердің көшбасшыларын әлеуметтендіру қажет. Бұл елдердің элиталары гегемон тұжырымдайтын нормаларға, ережелер мен құндылықтарға сенеді және қосылады, сондықтан гегемон саясатына сәйкес саясат жүргізеді.

Гегемонға соғыс пен саяси дағдарыстардан, халықаралық толқулар мен қайта құрылымдаумен белгіленген кезеңдерден, сондай-ақ билеуші коалициялардың бөлінуінен және ішкі деңгейдегі заңдылық дағдарыстарынан кейін өз ережелерін енгізу оңай. Халықаралық және ішкі тұрақсыздықтың бір мезгілде орын алуы әлеуметтенуге ықпал ететін жағдайлар туғызады. Халықаралық деңгейде жаңа гегемон өзінің мүдделеріне ықпал ететін тәртіпті құруды жеңілдету үшін бірқатар нормативтік қағидаларды қалыптастырады. Ішкі деңгейде дағдарыс бұған дейін беделі түскен элиталардың қолданыстағы нормаларға балама іздейтін ортасын туғызады. Оларда жаңа нормалар саяси мақсаттарға және саяси топтарды қайта бағдарлауға мүмкіндік береді (Ikenberry, 1990: 283). Сондықтан ұқсас саяси және экономикалық жүйенің, сондай-ақ мәдениеттің ортақтығының негізінде бұрын қарсыласпен одақтасқан мемлекеттерді өз ықпалының орбитасына тартуға болады.

Профессор Д. Снайдэл халықаралық ынтымақтастықты шолуда салыстырмалы пайда халықаралық ынтымақтастыққа, атап айтқанда мемлекеттердің ынталандыруларының өзгеруіне әсер етеді деп жазады. Мемлекеттердің ортақ мүдделер бойынша ұстанымы

салыстырмалы пайда алу мүмкіндігі енгізілген кезде өзгереді. Қарама-қайшылықтар мемлекетаралық қатынастардың стратегиялық құрылымына әсер етеді, бұл ынтымақтастық перспективасының төмендеуіне әкеледі. Ынтымақтастық мүмкіндіктері болған кезде келісімдер көбінесе олардың тартымдылығы мен өміршеңдігін жоғалтады, себебі мемлекеттер салыстырмалы пайда алу жағдайында оларды бұзуға ынталандырады. Сондықтан, Д. Снайдэл салыстырмалы пайда алу мемлекеттердің ынтымақтастыққа деген қызығушылығын төмендетеді, сондай-ақ анархия жағдайында келісімдердің өзін-өзі қамтамасыз етуін қолдауға ұмтылады деген пікірге келді (Snidal, 1991: 703–704).

Роберт Пауэлл салыстырмалы жеңілдіктер бойынша халықаралық ынтымақтастықты қиындататын екі негізгі аспектіні анықтайды. Біріншіден, халықаралық жүйеде шектеулер бір мемлекеттің салыстырмалы артықшылықтарды басқа мемлекеттерге зиян келтіріп, өз пайдасына пайдалануға мүмкіндік береді. Екіншіден, жалпы ережелердің орындалуын бақылауға қабілетті жалпы әлемдік үкіметтің болмауы халықаралық ынтымақтастыққа теріс әсер етуі мүмкін (Powell, 1991: 1315).

Талқылау

Американдық неореализм теоретигі Джозеф Грико мемлекеттердің халықаралық ұйымдар арқылы халықаралық ынтымақтастықтың кедергілерін қалай жеңіп, жетістікке жету мәселесін қарастырады. Дж. Грико көпжақты ынтымақтастықты зерттей отырып, болашақта мемлекет серіктестік мәміледе үлкен артықшылыққа ие болатын бірлескен іс-әрекеттерден алынған салыстырмалы жетістіктерге алаңдаушылық білдіреді деп болжайды. Сондықтан мұндай ассиметрия мемлекетті алдағы бірлескен кәсіпорындар шеңберінде қосымша пайда алу шарттарын қайта қарау үшін серіктеспен қайта келіссөз жүргізуге итермелейді. Бірлескен ынтымақтастықтың пайдасы арасындағы сәйкессіздік нәтижесінде өзара пайда туралы дилемма туындайды, егер мемлекет серіктестер өздерінің ортақ күш-жігерінің нәтижесінде пропорционалды емес артықшылықтарға қол жеткізеді немесе қол жеткізе алады деп санаса, мемлекет қосылуының бас тартуына, қызметін күрт шектеуіне немесе ынтымақтастықтан шығуына алып келеді (Grieco, 1991: 603).

Мысалы, АҚШ президенті Дональд Трамп Вашингтонның пікірінше, ұйымның жалпы қазынасына жарналардың жеткіліксіз болуына байланысты Солтүстік Атлантикалық Альянс (НАТО) одақтастарына бірнеше рет наразылық білдірді. Америка президенті еуропалықтарды АҚШ-тың Еуропадағы қауіпсіздік қызметтері үшін шегерімдерді көбейтуге мәжбүр етуге уәде берді. Ол Америка Құрама Штаттары өз салымдарын көбейткісі келмейтін ұйым мүшелерін қорғаудан бас тартуы мүмкін деп қорқытты (Bezrukov, 2017: 11). Қаржының біркелкі бөлінбеуі мен бірлескен іс-әрекеттердегі ортақ күш-жігер халықаралық ұйымға мүше мемлекеттер арасында шиеленіс пен дау туғызуы мүмкін.

Ағылшын Халықаралық қатынастар мектебінің өкілі Дункан Снайдэл халықаралық анархияның жалпы тұрақсыздығы мемлекеттер үшін тек әл-ауқат деңгейінде ғана емес (абсолютті пайда), сонымен қатар басқа мемлекеттермен (салыстырмалы пайда) салыстырғанда өмір сүру деңгейінде де алаңдаушылық тудырады деп санайды. Басқа мемлекеттермен қарым-қатынаста көп пайда мен артықшылық алатын мемлекеттер өздерінің ынтымақтастық серіктестерінен жоғары әлеуетке ие, бұл өз кезегінде соңғыларының қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін (Snidal, 1991: 703).

Неореалистер халықаралық институттардың тиімсіз орталықтандырылмаған нормаларына күмәнмен қарайды. Олардың пікірінше, халықаралық келісімдердің сақталуын қамтамасыз ету екінші мәселе болып табылады. Халықаралық ынтымақтастық туралы мәселені қарауға кірісе отырып, мемлекет басшылары келісім шеңберіндегі ынтымақтастық нәтижелері олардың пайдасына қалай жұмыс істейтінін ойлайды, бірақ бұл ретте олар келісімнің "өзін-өзі қамтамасыз етуіне" аз көңіл бөледі. Тиісінше, егер мемлекеттер жаңа

келісімдер олардың ережелерін жақсартпайтынына күмән келтірсе, олар оған қатысудан бас тартады, сондықтан келісім ешқашан жасалмайды (Gruber, 2000: 23).

Мысал ретінде басқару мен құқық қолданудың көптеген мысалдарының қайнар көзі болып табылатын халықаралық экологиялық бақылау режимдерін келтіруге болады. 1990 жылдардың ортасына дейін балық аулауды бақылау туралы келісімдер жасалды. Мемлекеттердің келісім ережелерін сақтауы келісімнің ережелерін түсіндірудің екіұштылығынан ғана емес, сонымен бірге оларды орындағысы келмеуінен де проблемалы болды. Балық аулауды бақылау қымбат болғанына қарамастан, көбінесе сол заңдарды бұзатын дамыған мемлекеттер, қызығушылық болған жағдайда, мониторинг мәселесін шеше алар еді. Бірлескен іс-шараларға қатыса отырып, мемлекеттердің әрқайсысы өз балықшыларына ережелерді сақтауға қысым көрсетуге ешқандай себеп көрмеді, себебі басқа мемлекеттердің балықшылары сол ережелерді бұзып, пайда көруі мүмкін еді (Downs, 1996: 395). Ұжымдық әрекеттің парадоксы - мемлекеттер жалпы істе көп күш жұмсамай, өздері үшін барынша максималды пайда табуға тырысады.

Сонымен қатар, реалистер халықаралық институттар халықаралық жүйеде билік пен ұлттық мүдделердің өзара әрекетіне негізделген деп есептейді. Американдық ғалым Эдвард Мэнсфилд мемлекеттер мен мүдделі топтардың халықаралық институттарды басып алуға ынтасы бар деп жазады, себебі мемлекеттер оларды басқарушыларға билік құра алады. Халықаралық ұйымдар ішінде билікке ие бола отырып, мемлекеттер өздерінің күн тәртібін орнатуға және мүшелер арасында пайда мен шығындарды бөлуге әсер етуге мүмкіндік алады (Mansfield, 1995:60).

Рочестер университетінің саясаттану профессоры Рэнделл Стоун халықаралық ұйымдар бір немесе бірнеше қуатты мемлекеттердің мүдделерін ғана көрсетеді деп болжайды. Көптеген зерттеулерге сәйкес, ірі акционерлер Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) несиелерін бөлуді бұрмалай алады және кейбір елдерге қатаң ережелерін енгізе алады. ХВҚ негізгі акционерлерімен достық қарым-қатынаста болған елдерде жағдай басқаша. Оларға халықаралық институттан несие алған кезде кең шарттар қойылмайды (Stone, 2004:592).

Несие беру туралы шешімді 24 директордан тұратын ХВҚ Атқарушы кеңесі (Басқармасы) қабылдайды. Директорларды мүше елдер немесе елдер тобы тағайындайды немесе сайлайды және оның төрағасы ретінде қызмет ететін басқарушы директорды тағайындайды. Процедура ережелеріне сәйкес шешімдер қабылданады, бірақ іс жүзінде директорлар ешқашан дауыс бермейді. Директорлардың ұстанымдарын бағалай отырып, төраға консенсусқа қол жеткізілген кезде шешім қабылдайды. Тиісінше, келіссөздер кезінде артықшылықтар ықпалды және бай қатысушыларда болады, өйткені олардың әлсіз мемлекеттердің ұстанымдарына әсер ете алу мүмкіндігі бар (Reynaud, 2004: 142).

Дүниежүзілік Банктегі директорлардың өкілдігін талдай отырып, А.Кая мен Э. Уэркер директорлар кеңесіне мүшелік үшін сыйақы дауыс беру құқығына ғана емес сонымен бірге, көбінесе мәжіліс залы мен бейресми ережелерге, басқарма мүшелері мен Дүниежүзілік банк қызметкерлері арасындағы қатынастарға байланысты болуы мүмкін деген қорытындыға келген болатын. Сонымен қатар, кеңеске мүшелік тең емес және барлық елдерде тұрақты негізде жұмыс істеу мүмкіндігі жоқ. Теңсіздік Дүниежүзілік Банкке мүше елдердің көпшілігінің сирек немесе ешқашан үстелден орын алмайтындығымен байланысты (Kaja, 2010: 196–197). Дүниежүзілік банк пен ХВҚ тарихы АҚШ-тың оларға үлкен әсер ететіндігінің дәлелін көрсетеді. Сондықтан Дүниежүзілік банк пен ХВҚ халықаралық аренада американдық саясатты жүзеге асыру құралы ретінде қолданылады.

Пәкістан ядролық қаруды сынақтан өткізген кезде АҚШ ХВҚ-ны ядролық қаруды таратпауға әсер ету үшін пайдаланды. ХВҚ пәкістандықтарды қаржыландыруға қол жеткізуді тоқтатты. Алайда, біраз уақыттан кейін бұл халықаралық институт

пәкістандықтарға 2001 жылы Ауғанстандағы талибан үкіметіне қарсы американдық әскери операцияларға қатысуға келіскен кезде қаржы берді. Бұл бағдарламалардың ешқайсысының Пәкістандағы кедейлікпен күресуге қатысы болмаған. ХВҚ-ның несие берудегі сайлау саясатының тағы бір мысалы-Түркия. Түркия 1990-шы жылдары ХВҚ-ның несиелерін АҚШ-тың Ирактағы ұстау операциясымен ынтымақтастығы негізінде ғана алған болатын. Алайда, екінші Парсы шығанағы соғысы кезінде түрік үкіметі АҚШ-тың Солтүстік майданға плацдарм беру туралы өтінішін қабылдамаған кезде, ХВҚ-қа арқылы берілетін Түркияның экономикалық көмегі қауіп үстінде болды (Stone, 2004: 577).

Сонымен қатар, француз зерттеушілері Жюльен Рено мен Жюльен Водэй ХВҚ несиелері, таңдалған ел, несие сомасы және несиелік шартты несие берушілер стратегиялық ресурстарды борышкерлерге бақылау немесе бөлу үшін пайдалана алады деген қорытындыға келеді. Сондықтан олар ХВҚ-ның басым мүшелерін қарыз алушы елдер немен қызықтыруы мүмкін екенін зерттейді (Reynaud, 2009: 142).

АҚШ сияқты, Ұлыбритания мен Франция да өздерінің ұлттық мүдделеріне жету үшін халықаралық ұйымдарды пайдаланады. Постколониалды халықаралық институттарға мүшелік осы елдердегі ағылшын және француз мүдделерін анықтайды. Постколониалды халықаралық институттар арқылы Ұлыбритания мен Франция Африкадағы бұрынғы отарларымен кең байланысты қолдап, нығайта алады (Stone, 2004: 580).

Ұлыбритания, Германия, Италия, Канада, Ресей, АҚШ, Франция және Жапония көшбасшылары өздерінің ықпалын тек ресми халықаралық ұйымдар арқылы ғана емес, сонымен бірге «Үлкен сегіздік» деп аталатын көшбасшылардың бейресми форумы арқылы таратуға тырысуда, одан Ресейдің кетуі себебіне байланысты қайта «Үлкен жетілікке» айналды. Хатшылықтың немесе ресми өкілеттіктердің болмауына қарамастан, «Үлкен сегіздік» жаһандық басқаруға ықпалын тигізе алады. «Үлкен сегіздік» мемлекеттермен сыртқы байланыстарды қолдай отырып, халықаралық ұйымдармен ынтымақтастық арқылы басқаруды қамтамасыз етуге тырысты (Gstöhl, 2007: 32).

Халықаралық ұйымдар арқылы өз билігін жобалайтын күшті алпауыттардан көрі, «әлсіз» мемлекеттердің халықаралық институттардың жұмысына қатысуға деген қызығушылығы, қазіргі реалистердің пікірінше, халықаралық ынтымақтастықтың күн тәртібі бойынша дауыс құқығын беру болып табылады. Осы құқыққа ие бола отырып, әлсіз мемлекеттер халықаралық институттарда өздерін қызықтыратын мәселелер бойынша күшті серіктестерге қысым көрсету тетегін алады. Келіссөздер барысында әлсіз, бірақ әлі де ықпалды серіктестер ережелерге өз мүдделері мен алаңдаушылықтарын білдіру үшін жеткілікті мүмкіндіктер беруге тырысады және осылайша олардың күшті серіктестерге үстемдігін болдыртпайды немесе жақсартады (Grieco, 1995: 34).

«Дауыс беру мүмкіндігі» тезисі мемлекеттер әлемдік саясаттың негізгі субъектілері болып табылатынын және олардың қауіпсіздігі мен салыстырмалы тәуелсіздігі туралы алаңдайтынын болжайды. Сонымен қатар, тезис өзара тиімді негізде күшті серіктеспен институционализацияланған байланыс орнатуға тырысатын және серіктестің вассалына айналмайтын мемлекеттің ұтымдылығы туралы айтады (Grieco, 1995: 34).

Беделді халықаралық ойыншылар халықаралық ұйымдардағы өз жақтастары мен қарсыластарының дауыс беруіне әсер етуге тырысады. АҚШ үкіметі БҰҰ-ның Американдық ұлттық мүдделер үшін стратегиялық маңызды мәселелер жөніндегі саясатына әсер ету үшін сыртқы көмек бағдарламаларын сәтті қолданды. Дамушы елдерге сыртқы көмектің деңгейі мен көлемін қысым тұтқасы ретінде қолдана отырып, Вашингтонның оларды саяси құрмет үшін көтермелеуі немесе саяси бағынбағаны үшін жазалауы мүмкін еді. Президент Рейган әкімшілігі БҰҰ-да дауыс беру кезінде оң сәйкестіктердің жиілігіне сәйкес оны таратуға тырысып, сыртқы көмекке қомақты қаражат бөлді. Бұл тәсіл көмекті алушы елдерге күшті белгі берді: американдық ұстанымға сәйкес БҰҰ -да дауыс беріңіз немесе көмекті жоғалту

қаупі бар. Рейган әкімшілігі кезінде басқа мемлекеттерге сыртқы көмектің бірнеше рет қысқаруы оларды американдық ұстанымды ұстануға мәжбүр етті (Wang, 199:208).

Мысалы, АҚШ БҰҰ Бас Ассамблеясындағы стратегиялық мәселелер бойынша дауыстарды санауға әсерін тигізуге тырысты. Вашингтон үшін маңызды мәселелер бойынша БҰҰ-да елдердің қалай дауыс беретінін білу үшін мемлекеттік департамент АҚШ-тың халықаралық даму агенттігіне дауыс беру хаттамаларын ұсынып отыруға заңды түрде міндетті болды. Дауыс беру хаттамаларын басшылыққа ала отырып, Агенттік көмек көлемін азайтты немесе АҚШ мүдделеріне қарсы дауыс берген елдерді көмек тізімінен шығарып отырды (Carter, 2015: 2). Осылайша, күшті алпауыттар өздерінің қаржылық құралдары мен қауіп-қатерлерін пайдаланып, халықаралық институттарда белгіленген ережелерді айналып өтуге тырысып бағуда.

Мемлекеттерге БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты емес мүшесі ретінде сайлануы халықаралық істерге анағұрлым маңызды қатысуға мүмкіндік береді, сондықтан мемлекеттердің БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі орны үшін күресуге себептері бар. Мемлекеттердің БҰҰ-ның тұрақты емес мүшесі ретінде Қауіпсіздік Кеңесінде болуы мемлекеттер үшін пайда алу ықтималдығын тудырады. Мүдделеріне қарай, тұрақты емес мүшелер дипломатиялық маңыздылығы артқан кезде екі жыл ішінде саяси немесе қаржылық қызметтерге өз дауыстарын алмастыра алады. Осыған байланысты Куземко И.И. және Уэркер Э. 2003 жылы Иракқа шабуыл жасамас бұрын, американдық делегация дауыс беру кезінде тұрақты емес мүшелерге қолдау көрсету үшін оларға "бай сыйақы беруге" уәде бергенін атап өтті. Осылайша, Қауіпсіздік Кеңесіне мүшелік пен оларға шетелдік көмек көрсету арасында байланыстың болу ықтималдығы жоғары (Kuziemko, 2006:906). Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты және тұрақты емес мүшелерінің жұмысы халықаралық құқықта қолданылатын қаулылар мен қарарларды әзірлеуге әкеледі.

Осылайша, американдық, ағылшындық және француздық саяси реализм теоретиктерінің идеяларын зерттеу қуатты күштердің халықаралық ұйымдарды саяси, экономикалық және басқа салалардағы көпжақты ынтымақтастық кезінде өздерінің ұлттық мүдделеріне жету үшін пайдаланатынын көрсетті. Халықаралық қаржы ұйымдары арқылы несие немесе «экономикалық көмек» көрсету арқылы күшті мемлекеттер экономиканың перспективалық секторларына немесе әлсіз мемлекеттің табиғи ресурстарына қол жеткізуге ұмтылады. Сонымен қатар, қарыз алушы елдің сыртқы саясаты күшті мемлекеттің бақылауында болады, ол халықаралық ұйымның ережелері мен нормалары арқылы оған жүктейді.

Зерттеу нәтижелері

Дәстүрлі саяси реалистер халықаралық құқыққа күмәнмен қарайды, оны екі жақты және маңызды емес деп санайды. Мемлекеттер өздерінің мүдделеріне сай болған жағдайда халықаралық құқыққа бағынады. Халықаралық заңдар мемлекеттердің мүдделеріне қайшы келсе, олар оны бұзады және заңды орындамайды. Реалистер халықаралық саясаттағы басты және жалғыз заң билік үшін күрес және оны сақтау деп санайды. Реалистер халықаралық құқық пен оның келісімдері мемлекеттердің өз мүдделеріндегі әрекеттерінің нәтижесі деп санайды. Алайда, қазіргі реалистер Заңның шектеулі жағдайларда маңызды рөл атқара алатындығын мойындайды (Pease, 2013: 57). Көріп отырғанымыздай, әскери және экономикалық тұрғыдан мықты мемлекеттер әлсіз әскері мен экономикалық мүмкіндіктері бар мемлекеттерге қарағанда саяси реализм теориясын ұстанғаны тиімді, өйткені реализм билікті иемдену үшін күш-жігерді ақтайды, осылайша осы мемлекеттің беделін нығайтады. Өздерінің ұлттық мүдделеріне қол жеткізу үшін саяси реализмді жақтаушылар халықаралық құқықты бұзуы мүмкін.

Биліктің біркелкі бөлінбеуі наразы алпауыттар арасында ревизионистік пікірлердің пайда болуына әкеледі. Күш жинап жатқан алпауыт маңызды мәселелер бойынша "үстел басында орын" талап етіп, белгіленген қолайсыз жаһандық ережелер мен келісімдерді өз пайдасына қайта қарауға ұмтылатын болады. Ревизионистік алпауыт беделдің жаңа деңгейіне сәйкес келуге тырысып, халықаралық институттарда өзінің салыстырмалы күшінің шектеулеріне қатысты алаңдаушылығын білдіреді. Кво мәртебесін қорғайтын алпауыттар ревизионистік мемлекеттерге қарағанда күшті болған кезде жүйе тұрақты жұмыс істейді. Ревизионистік мемлекет немесе коалиция кво мәртебесін қорғайтын күштерге қарағанда күшті болған кезде жүйе құлдырайды немесе қайта құрылады. Сондықтан халықаралық институттар ең қуатты мемлекет немесе коалиция құрған белгіленген тәртіпті ілгерілету құралы болып табылады (Schweller, 1997: 13).

Соңғы онжылдықта бақылаушылар халықаралық аренада АҚШ пен либералды идеялардың үстемдігінің төмендегенін атап өтуде. Көптеген адамдар сыртқы саясаттағы американдық ұстанымдардың біртіндеп жоғалуы АҚШ-тың 1940 жылдардан бері қорғаған ашық және ережеге негізделген халықаралық тәртібін төмендетеді деп санайды. АҚШ-тың әлсіреуі және ескі жүйенің тозуы жаңа қуатты алпауыттарды өздерінің идеялары мен жаһандық тәртіп бағдарламаларын алға жылжытуға итермелейді. Принстон университетінің саясат және халықаралық қатынастар профессоры Джон Айкенберри БҰҰ сияқты институттарда бекітілген ашықтықтың, көпжақтылық пен ережеге негізделген қарым-қатынастың орнына блоктар, әсер ету салалары, меркантилистік желілер мен аймақтық қақтығыстар келуі мүмкін деп жазады (Ikenberry, 2011: 56).

АҚШ-тың 45-ші президенті Дональд Трамп Пекин «қырғи қабақ соғыс» аяқталғаннан кейін геосаяси тәртіпті жоюға тырысады деген қорқынышына байланысты ҚХР-ны ревизионист алпауыт деп жариялады. Мұндай мәлімдемелердің негізі Шығыс Қытай мен Оңтүстік Қытай теңіздеріндегі аймақтық күштердің теңгерімін өзгертуге қабілетті Қытай қарулы күштерін жаңғыртуға негіз болды (Lind, 2017: 74). Сонымен қатар, Вашингтон жаңа көпжақты даму институты – Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкін (АИИБ) құру бастамасын сынға алды. АИИБ-ті құру кезінде оның қаржысының көмегімен әлемдегі ең жылдам дамып келе жатқан аймақтағы темір жолдарды, автомобиль жолдарын, электр станцияларын және басқа да инфрақұрылымды қаржыландыруда бірнеше триллион доллар тапшылығы өтеледі деп болжалды. Осы мәлімдемелерге қайшы, АҚШ жаңа бастамаларды Қытайдың Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Американың көмегімен құрылған аймақтық және жаһандық даму институттарын қайта қарауға деген ұмтылысы ретінде қарастырды. Вашингтон өзінің Қытай бастамасына қосылудан бас тартуын жаңа мекеме Батыс елдері бастаған халықаралық қаржы ұйымдары пайдаланатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы және экологиялық стандарттарды енгізбестен инвестицияларды ұсына отырып, қолданыстағы жүйеге нұқсан келтіруі мүмкіндігімен түсіндірді (Feigenbaum, 2017: 33). Осылайша, Қытай жаңа халықаралық қаржы ұйымын құра отырып, АҚШ үстемдік ететін ұйымдарда екінші роль ойнағысы келмейтінін көрсетеді. Жаңа халықаралық ұйым Қытай үшін қолайлы нормалар мен ережелерді қалыптастыруға, сондай-ақ Қытайдың халықаралық тәртібін құру үшін алғышарттар жасауға мүмкіндік береді.

Президент Д. Трамптың қарсыластары оны Қытайға әлемдік тәртіп ережелерін оның пайдасына қайта жазуға мүмкіндік берді деп айыптайды. Трамптың бұрынғы американдық президенттердің сыртқы саясатынан бас тартуы Қытайға халықаралық аренада босатылған тауашаларды толтыруға мүмкіндік береді, сондықтан Пекин өзін жаһандық сауда жүйесінің, қоршаған ортаның және халықаралық құқықтың қорғаушысы ретінде көрсетеді. Алайда, либералды тәртіпті жақтаушылар Қытай риторикасы іс-әрекеттермен күшейтілмейді деп санайды, өйткені Пекин сауда кедергілерін қолданады, көмірмен жұмыс істейтін электр

станцияларын салады және оңтүстік Қытай теңізінде бақылауды кеңейтеді. Әлемдік Қытай көшбасшылығы жолында шешілмеген ішкі мәселелер, соның ішінде жұмыс күшінің қартаюы, терең аймақтық және экономикалық теңсіздік және ықтимал нәзік саяси жүйе тұр. Бұған қоса, сыртқы саяси одақтастар аз екенін айтуға болады (Daalder, 2018: 78).

Қорытынды

Қорытындылай келе, саяси реализм идеологтары халықаралық қатынастардың көптеген ережелерін дамыта отырып, ғылымға айтарлықтай үлес қосты деп айта аламыз. Реалистік теория принциптерін қолдана отырып, мемлекеттер арасындағы соғыстың тікелей себептері нақтыланады. Осы теорияның логикасын басшылыққа ала отырып, саясаткерлер өз еліне төнетін ықтимал қауіптерді болжай және алдын ала алады. Сондықтан саяси реализм халықаралық қатынастар ғылымындағы ең ықпалды парадигмалардың бірі болып қала береді.

Халықаралық институттарға келетін болсақ, классикалық реалистер күшті алпауыттардың халықаралық ұйымдармен мінез-құлқы мен өзара әрекеттесу принциптерін түсіндірді. Қазіргі реалистер рационалды мемлекеттер үшін салыстырмалы пайданың басымдығы туралы ережелерді толықтыра отырып, халықаралық ұйымдар теориясындағы олқылықтарды зерттеді. Сонымен қатар, реалистер халықаралық институттардың ережелері мен өз мүдделерінің шешілмеген қайшылықтарын, мемлекеттердің өкілдері халықаралық ұйымдардың негізгі органдарында ықпалды орын алған кезде, сондай-ақ күшті мемлекеттердің шетелдік көмегінің халықаралық күн тәртібіндегі маңызды мәселелер бойынша басқа мемлекеттердің дауыс беру нәтижелеріне әсерін атап өтті.

References:

Keohane R.O., Nye J.S. Transgovernmental Relations and International Organizations //World Politics. 1974. Vol.27, № 1. P. 39–62.

Carr E.H. The Twenty Years' Crisis: 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations. London: Macmillan and CO. LTD, 1946. 239 p.

Mearsheimer J.J. The False Promise of International Institutions // International Security. 1995. Vol. 19, № 3. P. 5-49.

Gilpin R. War and Change in International Politics. Cambridge: University Press, 1981. 272 p.

Ikenberry G.J., Kupchan Ch.A. Socialization and Hegemonic Power // International Organization. 1990. Vol. 44, № 3. P. 283-315.

Snidal D. Relative Gains and the Pattern of International Cooperation // The American Political Science Review. 1991. Vol. 85, No. 3. P. 701-726

Powell R. Absolute and relative gains in International Relations theory // American Political Science Review. 1991. Vol. 85, No. 4. P. 1303-1320

Grieco J.M. Realist Theory and the Problem of International Cooperation: Analysis with an AmendedPrisoner's Dilemma Model // The Journal of Politics. 1988. Vol. 50, No. 3. P. 600–624.

Bezrukov A., Rebro O., Sushentsov A. Donald Trump: Professional Profile of the New US President / Report of the Valdai International Discussion Club. Valdai, 2017. P. 1–15.

Gruber L. Ruling the World: Power Politics and the Rise of Supranational Institutions. New Jersey: Princeton University Press, 2000. 316 p.

Downs G.W., Rocke D.M., Barsoom P. Is the Good News about Compliance Good News about Cooperation? // International Organization. 1996. Vol. 50, No. 3. P. 379–406.

Edward Mansfield. Power, Trade, and War. New Jersey: Princeton University Press, 1995. 300 p.

Stone R.W. The Political Economy of IMF Lending in Africa // The American Political Science Review. 2004. Vol. 98, No. 4. P.577–591.

Reynaud J., Vauday J. Geopolitics and international organizations: An empirical study on IMF facilities // Journal of Development Economics. 2009. Vol. 89. P.139–162

Kaja A., Werker E. Corporate governance at the World Bank and the dilemma of global governance (English) // The World Bank economic review. 2010. Vol. 24, no. 2. P. 171–198.

Stone R.W. The Political Economy of IMF Lending in Africa // The American Political Science Review. 2004. Vol. 98, No. 4. P. 577–591

Reynaud J., Vauday J. Geopolitics and international organizations: An empirical study on IMF facilities // Journal of Development Economics. 2009. Vol. 89. P. 139–162

Stone R.W. The Political Economy of IMF Lending in Africa // The American Political Science Review. 2004. Vol. 98, No. 4. P. 577–591.

Gstöhl S. Governance through government networks: The G8 and international organizations // The Review of International Organizations. 2007. V2. P.1–37

Grieco J.M. The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-Realist Research Programme // Review of International Studies. 1995. Vol. 21, № 1. P. 21–40.

Wang T. Y. U.S. Foreign Aid and UN Voting: An Analysis of Important Issues // International Studies Quarterly. 1999. Vol. 43, No. 1. P. 199–210.

Carter D.B., Stone R.W. Democracy and Multilateralism: The Case of Vote Buying in the UN General Assembly // International Organization. 2015. Vol. 69, No1. P. 1–33.

Kuziemko I., Werker E. How Much Is a Seat on the Security Council Worth? Foreign Aid and Bribery at the United Nations //Journal of Political Economy. 2006. Vol. 114, No. 5. P. 905–930.

Pease K.-K. S. International Organizations. London: Pearson New, 2013. 356 p.

Schweller R.L., Priess D. A Tale of Two Realisms: Expanding the Institutions Debate // Mershon International Studies Review. 1997. Vol. 41, No. 1. P. 1–32.

Ikenberry G.J. The Future of the Liberal World Order Internationalism After America // Foreign Affairs. 2011. Vol. 96, No 2. P. 56–62.

Lind J. Asia's Other Revisionist Power: Why U.S. Grand Strategy Unnerves China // Foreign Affairs. 2017. Vol. 96, No 2. P. 74–82.

Feigenbaum E.A. China and the World Dealing With a Reluctant Power // Foreign Affairs. – 2017. Vol. 96. No 1. P. 33–40.

Daalder I.V., Lindsay J. M. The Committee to Save the World Order: America's Allies Must Step Up as America Steps Down // Foreign Affairs. 2018. Vol. 97. No 6. P. 72–83.

Ospanov N.M.
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*E-mail:*osp_nurlan@mail.ru

THE PARADIGM OF POLITICAL REALISM IN THE STUDY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Abstract. Theorists of political realism consider states to be the main players in the international arena, while international organizations are given a secondary role. In their research, realists come to the conclusion that the key component in international relations is power and authority. The purpose of the article is to study the main paradigms and theoretical approaches in relation to international organizations. Drawing on the history of the League of Nations, United Nations and other international organizations, political realists are skeptical of institutionalism, which views norms and rules as the basis of world politics. Along with this, realists argue that

international institutions are based on the interaction of power and national interests in the international system. At the same time, they emphasize that international organizations cannot force a strong state to obey rules that do not meet its interests. The article analyzes the policies of "strong" and "weak" states during voting, when influential international players seek to influence the voting of their supporters and opponents in international organizations. The interest of states in participating in voting is to gain leverage over stronger partners on issues of interest to them in international institutions. As a result of the study, the main and new ideas of realists about the policy of states in relation to international organizations were identified.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR20281006 «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions».

Keywords: international relations, realism, neorealism, international organizations, hegemon.

Оспанов Н.М.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
E-mail:osp_nurlan@mail.ru

ПАРАДИГМА ПОЛИТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА В ИЗУЧЕНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Аннотация. Теоретики политического реализма считают государства главными игроками на международной арене, в то время как международным организациям отводится второстепенная роль. В своих исследованиях реалисты приходят к выводу, что ключевым компонентом в международных отношениях являются сила и власть. Цель статьи – изучении основных парадигм и подходов теоретического в отношении международных организаций. Опираясь на историю Лиги Нации, ООН и других международных организаций, политические реалисты скептически относится к институционализму, который рассматривает нормы и правила как основу мировой политики. Наряду с этим реалисты утверждают, что международные институты основаны на взаимодействии власти и национальных интересов в международной системе. При этом они делают упор на то, что международные организации не могут заставить сильное государство подчинятся правилам, которые не отвечают его интересам. В статье проведен анализ политики «сильных» и «слабых» государств во время голосования, когда влиятельные международные игроки стремятся повлиять на голосование своих сторонников и противников в международных организациях. Интерес государств участвовать в голосовании заключается в получение рычагов давления на более сильных партнеров по интересующим их вопросам в международных институтах. В результате исследования были выявлены основные и новые идеи реалистов о политике государств по отношению к международным организациям.

Благодарность: Статья написана в рамках выполнения научного проекта BR20281006 «Страны Востока в фокусе геополитических изменений: новые вызовы и перспективы для Казахстана в историческом и современном дискурсе».

Ключевые слова: международные отношения, реализм, неореализм, международные организации, гегемон.

Автор туралы ақпарат:
Оспанов Нұрлан Мұратұлы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұллтық университетіңің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:
Оспанов Нурлан Муратович , старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

About the authors:
Nurlan Ospanov, Senior Lecturer, Al-Farabi, Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 18 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 03.09.55 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.296

[1]Оспанова А.К. **[2]Шораев Б.К.**
[1] Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан
[2]Археология және этнография ғылыми-зерттеу орталығы, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru [2]baglan_shoraev@mail.ru

ҚАЖЫЛЫҚ САПАР БАРЫСЫНДА СТАМБУЛДЫҢ НЕГІЗГІ ТРАНЗИТКЕ АЙНАЛУЫ (XIX Ғ. СОҢЫ - XX Ғ. БАСЫ)

Аңдатпа. Мақалада қазақтардың қажылық тарихы мен Осман империясы мен Түркістан арасындағы діни байланыстар қарастырылған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы саяси, дипломатиялық және мәдени байланыс тұрғысынан өте маңызды кезең болды. Аталмыш кезеңде қазақ халқы арасында қажылар санының артқаны байқалады. Зерттеуде осы тарихи жағдайға әсер ететін факторлар мен қазақтардың жаппай қажылық сапарының себептері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты. Осман империясы мен қазақ халқы арасындағы діни және мәдени байланыстарды архив деректері негізінде ғылыми айналымға енгізу, жаңаша бағытта зерттеу. Материалдар мен әдістер. Османлы мемлекеттік архив құжаттары мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив материалдары зерттеу жұмысының басты дереккөзі болып табылады. Зерттеу жұмысында тарихилық әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Зерттеу тақырыбы аясында жарияланған түрік және қазақ тарихшыларының еңбектері мен ғылыми тұжырымдары салыстырмалы тұрғыда ұсынылған. Нәтижелер. Түркістан қажыларының қажылық бағыттары туралы кең көлемде мағлұмат берілген. Осман империясы мен Түркістан арасындағы діни байланыстар, патшалық Ресейдің қажылыққа қатысты қабылдаған заңдары, түркістандықтардың Хиджаз құрылысына қаржылай көмегі, Осман сұлтанының Түркістан қажыларына көрсеткен көмегі туралы мәліметтер ұсынылды. Қорытынды. XX ғ. Ресей басқыншылығының екі ел арасындағы байланыстарға әсері анықталды. Ресей тарапынан қажылыққа деген қарсылық және қазақ территориясында саудамен айналысып, қазақтарды қажылыққа баруға насихат жұмыстарын жүргізген Осман түріктері мен татарлардың қуғындалуы Қазақстан Орталық мұрағатынан алынған деректер негізінде салыстырмалы талдау жасалды. Қажылық сапардың екі империяның дипломатиялық және экономикасына әсеріне де ерекше назар аударылған. Сол кезеңде Хиджазға басшылық жасаған Осман империясы екенін ескерсек, қажылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету барысындағы негізгі іс-шаралар мен қажылық сапарда маңызды жолдарының бірі болған Хиджаз темір жолы және оның саяси маңыздылығы туралы тың мәліметтер ұсынылған.

Кілт сөздер: Османлы, Түркістан, қажылық, тәкия (теккесі), Патшалық Ресей.

Кіріспе

Адамзаттың қалыптасу дәуірінен бастап түрлі дін және сенім ұғымы пайда болып, діни ұстанымына қарай арнайы мекендерді зиярат ету арқылы алғашқы діни туризмнің (Religious Tourism) негізі қаланған болатын. Діни туризмнің кең көлемдегі анықтамасы – адамдардың өзі тұрған мекенінен, діни міндеттерін орындау мақсатында, қасиетті орындарға бару, қасиетті және атақты адамдардың қабірін зиярат ету, діни жиналыстар мен салт-жораларға қатысу, қажылық сияқты діни парыздарды орындау мақсатында сапарға шығуын айтамыз. Діни туризмнің басты субьектісі қажылар яғни қажылық сапарды өтеушілер болып табылады (Kaya, 1999: 2).

Қажылық-діни туризм саласында алдыңғы қатардағы ең маңызды сапарлардың бірегейі. Басқа дін ағымының өкілдеріне қарағанда ислам дінінде қажылық жасау парызы, адам санының көптігімен және бұл сапардың тұрақтылығымен ерекшеленеді. Әр жыл сайын Мекке мен Мәдина қалаларына әлемнің әр аумағынан әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған мұсылмандардың бір орталыққа жиналуы «қажылық туризм» деп аталатын жаңа терминнің қалыптасуына негіз болды. Қажылық жоғары діни маңызы бар исламдық парыздардың бірі болумен қатар, мемлекеттің саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына ықпал ететін негізгі фактор, сондай-ақ мәдениеті, тілі әртүрлі мұсылман халықтарын біріктіретін институттық құрылым ретінде сипатталады.

XIX ғасырда қажылық сапар патшалық Ресейге бағынышты Түркістан[11] халқын Осман империясымен байланыстыратын маңызды көпірдің бірі болды. Аталмыш кезеңде Орта Азиялық түрік халықтарымен Осман империясы арасындағы қарым-қатынас саяси саладағы үзілістерге қарамастан мәдени, әрі діни бағытта қажылық сапар арқылы жалғасқанын көруімізге болады. Алайда Осман империясы мен Орталық Азиядағы түрік мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар Ресей империясының аймақтағы саясатына байланысты өзгеріп отырды (Васильев, 2023: 60).

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу мақаласында тарихилық, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Архив деректерімен бірге жаңаша бағытта жазылған ғылыми мақалалар жүйеленіп, салыстырмалы тұрғыда сараланып ұсынылды. Жұмысты теориялық тұрғыда ашу барысында ғылыми сараптаудың объективтілігі, кешенділігі, жүйелілігі қарастырылып, саяси оқиғаларға тың көзқарас тұрғысынан қарау қағидалары басшылыққа алынды.

Қажылық сапарда Стамбулдың негізгі транзитке айналу туралы көлемді еңбек жазған түрік тарихшылары: М. Күтүкчү, З. Куршун, У. Гүлсой, Н. Окутуджу, Г. Сарыйылдыз, А. Сибгатуллина, Х. Камалова, С. Сырма т.б зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен мақалалары пайдаланылды.

Патшалық Ресейдің қажылық сапарға деген қарсылығы және қазақ территориясында саудамен айналысып, қазақтарды қажылыққа баруға насихат жұмыстарын жүргізген Осман түріктері мен татарлардың Ресей тарапынан қуғындалуы ҚР Орталық мемлекеттік архивінен (ҚР ОМА) алынған деректер негізінде ғылыми айналымға енгізілді. Османлы мемлекеттік архивінен Осман сұлтанының Түркістан қажыларына көрсеткен көмегі туралы тың мәліметтер жинақталды. Анкарада жарыққа шыққан «Belgelerle Osmanlı-Türkitan İlişkileri (XVI–XX Yüzyıllar) атты Османлы мұрағатынан алынған деректер жинағында Түркістан қажыларының Османлы сұлтанына жазған хаттары туралы деректер ұсынылған.

Г.Р. Мухтарованың басшылығымен жарық көрген «Ислам в Казахстане: паломничество (XIX – начало XX в.)» атты ғылыми жинақта Қазақстанның орталық мұрағаттарындағы қазақ қажыларының алғашқы сапары, олардың қалдырған естеліктері туралы деректер және Ресей басқармасының қажылыққа байланысты заңнамалары мен актілері жинақталып, барлық құжаттар хронологиялық тәртіппен берілген. Қазақ тарихшы ғалымдары: С. Рүстемов, С. Смағұлова, Г. Курманбаеваның мақалаларында қазақ-түрік байланыстарына және қазақтардың қандай бағытпен қажылыққа барғандығын Ресей орталық архивтерінің және Қазан қаласы мұрағатындағы деректерді басшылыққа ала отырып тың мәліметтер келтірген.

[11] Түркістан – 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басында кеңінен қолданылған Орталық Еуразия мен Орталық Азияның ерекше тарихи-географиялық аймағының атауы.

Талқылау

II Абдулхамид (1876–1909) билігі тұсында халифат барлық ислам әлемін қамтитын құрылым (институт) ретінде танила бастады. Осман империясының саяси өкілеттілігімен қатар діни ықпалы артып, Стамбұл қаласы ислам әлемінің саяси орталығы, әрі қажылық сапардағы негізгі транзит аймағына айналған болатын. Османлы сұлтандары Хиджаз аймағына[12] иелік етуі арқылы ислам әлемін бір орталыққа біріктіруге тырысты (Sarınay, 2019:7). Бұл кезеңде Османлы сұлтанының саяси билігі нығайып Ресей мұсылмандары арасында Османлы сұлтанына деген құрмет күн санап арта бастады. Сол кезеңдегі халықаралық саяси жағдайларға байланысты, қажылық діни рәсімдерге саяси рең беруге тырысатын маңызды бір саяси институт ретінде де қызмет атқарғанын көруімізге болады.

Түркістаннан келген Ресей мұсылмандары арасында қажылық сапарды Осман имериясының астанасы Стамбул арқылы Хиджаз аймағына бару дәстүрі қалыптасты (Andican, 2009: 200). Сондай-ақ қажылар арасында халифат басшысының астанасына бармай қажылық жасау қажылықтың толық орындалмағаны деген түсінікте қалыптаса бастаған болатын (Andican, 2009: 275). Аталған деректерден Түркістандық қажылар Стамбулды киелі қала ретінде құрмет көрсеткенін байқауымызға болады. Ресей мұсылмандары қажылық сапардың ұзақ болуы, жол қиындықтарына қарамастан қажылыққа баруды абырой санап, қажылық шарттарын бұзбай қасиетті парызды өтеуге тырысты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр аралығындағы қажылық сапар тек діни парызды орындаумен ғана шектелмей, Орталық Азиядағы мұсылмандар мен Османлы арасындағы әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастың маңызды элементі және саяси өзгерістің негізгі бастамасы ретінде рөл атқарады.

1899 ж. 2 қыркүйекте Түркістан губернаторынан әскери губернаторға жіберген ресми хабарламасында осы саяси оқиғаны төмендегідей баяндайды: «.....На столько же нетерпимо и мусульманства в политическом отношении в видах явных стремлении к одурачиванию, т.е. в признании Турецкого султана (халифа) главою мусульман, с этой стороны мусульман, должно-бы ограничить как любое политическое учение со взглядами, прописанным нашим основным законам» (ҚР ОМА. Қ.267. Т.1. Іс. 285:5).

Ресей империясы құрамындағы мұсылман халық санының басым болуына байланысты шұғыл, әрі қатаң жаза тағайындау мұсылмандар арасында көтеріліс туындауын қаламаған патшалық Ресей өкілдері аталған кезеңде қажылыққа қатысты қандай да бір шектеу енгізбеді.

XIX ғасырдың соңына қарай индустрияландыру кезеңінде тасымалдау жүйесінің жақсаруы, жаңа көлік жүйесінің (пароходтар мен пойыздар) пайда болуы жыл сайын қажылыққа баратын мұсылмандардың санының өсуіне, соның ішінде Түркістаннан келетін қажылар санының бұрынғы жылдармен салыстырмалы түрде артуына себеп болды (Kütükçü, 2015: 178–190). Бұл кезеңде Мекке мен Мәдина қалаларына қажылық парызын орындайтын Бұхара хандығынан шыққан саудагерлер саны артқан болатын (Yakupov, 2010:150).

1881 жылы Османлы территориясына тыс аймақтардан келген қажылардың саны 25 000 шамасында болса, 1893 жылы бұл көрсеткіш 90 000-ға жетті. Жидда қаласындағы Ресей елшілігінің 1893 жылғы статистикалық деректерінде 20–25 мыңын Ресейдің Кавказ аймағынан келген қажылар құраса, шамамен 4000–7000 мыңын Түркістан аймағынан келген қажылар құрады. Арнайы шетелдік төлқұжат алмай келген азаматтар саны туралы ақпарат берілмеген (Andican, 2009: 273). Ол кезеңдегі құжат рәсімдеу қиыншықтарына байланысты ресми негізде тіркелмей заңсыз келген азаматтар да болды. Қажылар санының өсу

[12] Хиджаз (араб.: الحجاز) – Қазіргі Сауд Арабиясының бір бөлігі, Араб түбегінің батысында, Қызыл теңіздің бойымен солтүстікте Иорданиядан оңтүстікте Асир аймағына дейінгі аралықты қамтиды. Хиджаз аймағы ислам әлемінде маңызды орталықтар Мекке және Мәдина қалаларының аумағын қамтиды. 1519–1916 жылдар аралығында Османлы империясының құрамында болды.

көрсеткіші Ресей мұсылмандарының әл-ауқатының айтарлықтай жақсы болуымен және темір жол қызметінің жақсаруымен байланыстыруға болады, әрі Ресей теміржол қызметінің арзандығы бұл көрсеткіштің екі есе өсуіне ықпал еткенін көруімізге болады.

1-кесте. Ресейлік мұсылман қажылардың жылдар бойынша салыстырмалы көрсеткіштері (Kütükçü, 2015: 185)

Мұсылмандар	**Жыл**	**Қажылар саны**
	1891	2053
	1892	3847
	1893	6136
	1894	3349
	1898	4500

2-кесте. Ресейлік мұсылман қажылардың жыл бойынша салыстырмалы көрсеткіштері (Kütükçü, 2015: 186)

1897 жылғы халық санағы бойынша мұсылмандар саны		**XX ғасырдың басындағы қажылдар**
13 906 972		11000 – нан астам
	0, 079%	

1902 жылы Жиддада шамамен 200 000 қажы келген, оның 80 мыңын Ресей мұсылмандары құраған. Патшалық Ресейдің Жидда қаласындағы елшісінің Бұхарадағы Орыс елшілігіне жіберген 1905 жылғы 15 қыркүйектегі құжаты бойынша 15-20 шақты Бұхара азаматы Жидда қаласында тұрақты тұрып жатқандығы және Ресей елшісі сауда-саттықпен айналысатын Бұхаралық азаматтардың Османлы әкімшілігімен тығыз қарым-қатынаста болғаны айтылған. Бұхаралықтардың басым бөлігі осы елде тұрақты қалып, азаматтық алғысы келетіндігі туралы да баяндайды (Andican, 2009: 274).

Қазақ халқының қажылық сапар тарихын қарастырғанда Хиджаз аймағына қажылыққа барған қазақ азаматтарының қазақ жерінен баратын қажылар санының аз болуына байланысты барлық ресми деректерде «Түркістандық қажылар», «Ресей мұсылмандары», «Бұқаралық түріктер» деген жалпылама атаумен тіркелгенін көруімізге болады. Османлы мемлекеттік архив құжаттарында қазақ қажылары деген нақты атаумен ешқандай дерек тіркелмеген.

*Патшалық Ресейдің қажылыққа қатысты шығарған заңдары.*Хиджаз аймағына баратын қажылар санының артуы Патшалық Ресейді өте қатты алаңдатты. Ресей құрамындағы Түркістан және Кавказ аймағындағы халықтың мұсылман болуы, жалпы империя халқының басым бөлігін мұсылмандар құрауы Ресей империясы үшін қажылық күрделі саяси маңыздылығы жоғары мәселеге айналды.

Қажылыққа қатысты алғашқы жарлық 1803 жылы 23 наурызда Ресей императоры I Александр тарапынан шығарылды. Бұл жарлықпен Ресей шекарасында тұратын тек Бұхарлық мұсылмандарға ғана төлқұжат алуға және қажылық парызын өтеуге рұқсат берілді (Kütükçü, 2015:179) Империяның басқа мұсылман азаматтарына қажылық төлқұжат алу құқығы тек 1855 жылы 27 маусымда берілді. Төлқұжат алғанға дейінгі уақыт аралығында

жергілікті билік басшыларынан алынған арнайы рұқсатнама құжаты арқылы қажылық жасалды (Yakupov, 2010: 11).

Қажылар Осман империясының экономикалық жағдайының өсуіне оң әсерін тигізіп жатыр, қажылық сапар барысында оба, тырысқақ (холера) сияқты жұқпалы індеттер қажылар арқылы елге таралады, Хиджаз аймағынан радикалды көзқараспен оралған қажылар империя саясатына кері әсерін тигізеді т.б деп қорыққан Патшалық Ресей қажыларға берілетін қажылық төлқұжатты алу жолдарын барынша қиындатуға тырысты.

Патша үкіметінің мұндай әрекетке баруына сол кездегі Түркістан генерал-губернаторының жіберген ресми жазбалары себеп болды.

1897 жылы 18 «қарашада Түркістан қаласының полиция басқармасына төмендегідей мәлімдеме жасалды: Алынған мәлімет бойынша бір ай бұрын Жидда қаласының тумасы, Махмат Амин есімді түрік азаматы Самарқанд арқылы Қызылқұмға барған, Түркістандық қажылар үшін Жидда мен Мекке қалаларында жатақханаға орналастырамыз деген желеумен ақша жинаған.... алайда айтылған ақпараттарға қарағанда оның мақсатының мүлдем басқа болғандығы және оның қаражат жинаудағы мақсаты жергілікті мұсылмандарды исламды қолдау үшін мұсылмандарды бір орталыққа біріктіру үшін Османлы (Түрік) басшысына жәрдем ету (ҚР ОМА. Қ.154. Т.1. Іс. 20 (20 а): 7).

1822 жылы қажылық уақыттан бұрын Кавказдық генерал-губернатор Алексей Ермолов сыртқы істер министрлігіне: «....Қажылар Хиджаз аймағынан қажылық сапардан Ресейге қарсы теріс көзқараспен оралады, олар христиандарға қарсы жасалып жатқан түрлі теріс әрекеттерді көрсе де көз жұма қарайды және Османлы сұлтанына деген құрметтері күн санап артып барады оны ислам әлемінің біріктіруші басшысы деп санайды (Sibgatulina, 2010: 17–18) – деп, бірнеше себептер келтіріп қажылыққа тыйым салуды сұрады

1900 жылы 25 шілдеде Жетісу өлкесінің әскери губернаторының Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында да осыған ұқсас мынандай мысал келтірілген: «Ағылшын және француз газеттері барлық мұсылман елдерінің ең ықпалды шейхтері Түрік сұлтанының қарамағына жасырын түрде жиналып жатқандығын, 200 миллионнан астам мұсылман халифаның қарамағында болатындығын жазған (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс. 20752: 11).

Жоғарыдағы архив деректерінен алынған арандатушылық мақсаттағы бұл өтініштер тиісті мекемелер тарапынан оң қабылданып, император тарапынан қажылыққа баруға уақытша тыйым салынады (Sibgatulina, 2010: 17–18). Алайда Ресей құрамындағы халықтың басым бөлігін мұсылмандар құрайтынын ескеріп, патшалық Ресей мұсылман қауымы арасында бүліктің алдын алу үшін діни мәселелерде еркіндік беру екендігін түсініп, қажылыққа баруға рұқсат беруге мәжбүр болады.

1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман Меккеге барғысы келген Түркістан халқы үшін барлық тыйымдардың алып тасталғанын және жарлыққа сәйкес Ресейге бағынышты Бұқара және Хиуа хандығының азаматтары Ресей территориясы арқылы өтіп, Қара теңіз порттары арқылы мемлекеттен көмек ала алатындығын хабарлайды (Andican, 2009: 273).

1900 жылы 31 желтоқсанда Ресей Ішкі істер министрлігі Ресей мұсылмандарының қажылық сапарына арналған № 2414 жаңа заңнаманы бекітті. Бұл ережелерге сәйкес қажылар «Қажылық паспорт» (паломнический паспорт) алуы міндетті болды (Сур. 1.). Қажылыққа бару үшін ресми рұқсат алу мен төлқұжаттар тек Ресейдің Орынбор, Омбы, Санкт-Петербург және Астрахань қалаларында беріледі (Қазақ..қажылары, 2002) деп шешім қабылданды.

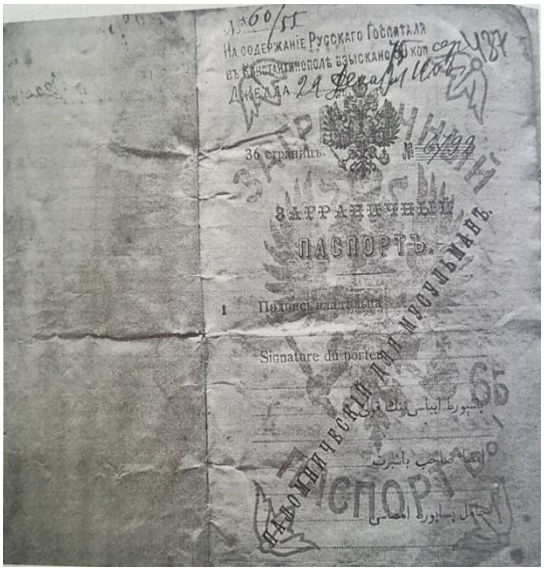

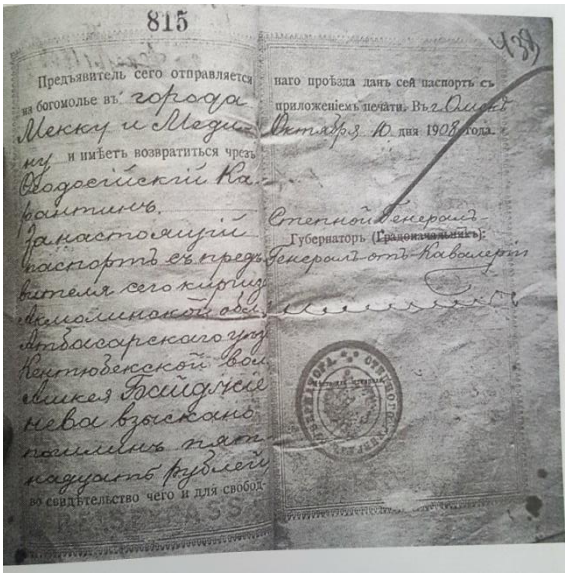

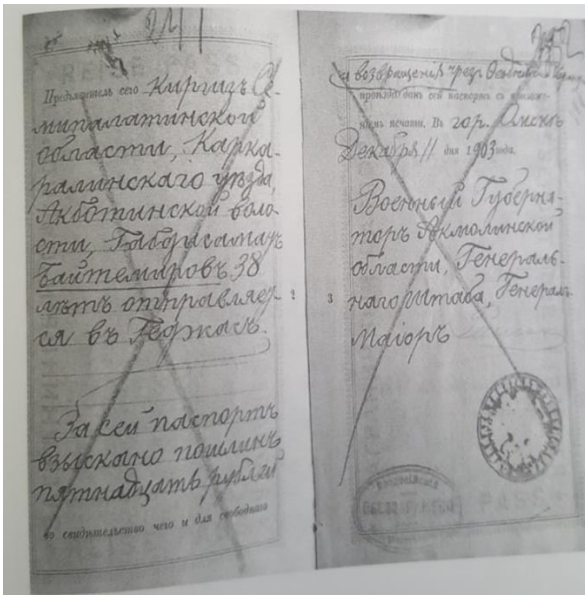

1-сурет. Қажылық паспорт (Мухтарова, 2009: 538–545).

XIX ғасырдың аяғында елдің ішкі істер ұйымдарында, Сыртқы істер министрлігінде және Ресейдің Стамбұл елшілігінде, сондай-ақ 1891 жылы Жиддада ашылған елшілік ұйымдарында қажылық мәселесін талдау басталады. Мұсылмандар көп орналасқан аймақ басшылары бұл іске белсене араласып, қажылық мәселесіне байланысты мәселелерге шешім шығару жан-жақты талқылана бастаған болатын (Kütükçü, 2015:184).

1896 ж. Ресей Ішкі істер министрлігіне қарасты Дін істері басқармасына жіберілген ресми жазбада: «Қажылықтан оралғандардың арасында ислам идеологиясы күшейіп, олардың көпшілігі Осман империясының тыңшысына айналды» (Andican, 2009:274) делінген.

Патшалық Ресейде мұндай күдіктің оянуының үлкен бір себебі XX ғасырдың басында Түркістанда бой көтерген жәдидшілдік ағымды зерттегенде, бұл ағымның басшылардың

басым көпшілігі қажылыққа Стамбұл арқылы барғандығы және революциялық көзқарастармен танысқаннан кейін олардың еліне оралғаны анықталған. Қажылық сапардан қайтқан азаматтардың Стамбулда басылған газет-журналдар мен кітаптарды, діни кітаптарды, Құран Кәрім, Сұлтан-Халифаның, Аясофияның суреттерін алып келуі де патшалық Ресей үшін күдік туғызған болатын. Осы саяси себептер негізінде қажылардың алып келген кітаптарын Ресей өкілдері жан-жақты тексеруден өткізгендігі байқалады.

Қажылық сапар барысындағы құжаттарды рәсімдеу тәртібі. Патшалық Ресей Орта Азия аумағын толықтай өз қарамағына алғаннан кейін, қажылыққа барушы азаматтарға ресми түрде рұқсат алу және арнайы төлқұжат берілетіндігі туралы заң ережелерін бекіткен болатын. Осы негізде 1803 ж. 23 наурыз айынан бастап, Ресей мұсылмандары арасында қажылыққа барушыларды тізімге алу жүргізіле бастады. Қажылардың өтінішін қабылдап, оларға арнайы құжат беріп, құжатта қажылыққа аттанушының дене бітімі, бет әлбеті, бойы, жасы көрсетілді және Меккеге қай жолмен баратындығы, жазылды. Сонымен қатар, Ресей заңына толық бағынатындығы жөнінде қолхат берулері қажет болды. Мәселен, XIX ғ. 20-30-жж. қажылыққа барушы мұсылмандар қоқандықтар мен бұхарлықтар Семей мен Петропавлдағы күзет басқармасына Ресей заңдарына толықтай бағынатындықтарын білдірген қолхат бергендігін мұрағат құжаттары дәлелдейді (ҚР ОМА. Қ. 338. Т.1. Іс. 651:1).

Қажылыққа бару үшін сол заманда әрбір адамға, кезінде 100–300 рубль, қажылық паспорт алу үшін, маркаларымен, консульдық визамен қоса есептегенде, 12,6 рубль қажет болды (Мухтарова, 2009: 12).

1871 ж. 19 наурыз Жетісу облысының уездік губернаторының Түркістан генерал-губернаторының шетелге саудамен және Меккеге қажылыққа баратын мұсылмандарға билет алу және қолхат беру тәртібі бойынша бұйрықнамасы шыққан болатын. Бұл бұйрықнама Түркістан уалаятының газетінде «Орыс жұртына қараған мұсылмандарға Меккеге баруға билет беру тақырыпты» деген атпен жарияланды. Аталмыш мақалада қажылыққа бару үшін қажетті құжаттар бөлімдермен түсінікті етіп жеткізілген. Мақаланың жалпы мазмұны төмендегідей:

1-ші: Меккеге барған адамдарға билет (рұқсат қағаз) Ташкент пенен Алматыда беріледі. Онан өзге жерде берілмейді. 2-ші: Орысқа қараған Меккеге барамын деген мұсылмандарға уазеной әкіміне өздерінің осынан қарап тұрған облыстарынан ешбір алық-салық жоқтығына және тергеуге түспегендігіне және араласпағындығына және ешкімнің қарызы мойнында жоқтығына куәлік хат алып келсе керек. Үш жақсы, сенімді адамдардан кепіл қағаз алып келу керек. Ол кепіл қағазда әлгі үш кепіл болған кісі жөнейтұғын адамның айлық салықтары уағында төленіп тұратындығының, екінші, қалған бала-шағаларының ауқатының жеткендейінің және баратұғын адамның жол жүріп келуге ауқаты жететұғының және жолда қарыз қылмай қайтып келетіндігінің кепілін алса керек. Егер жолда қарыз қылса, ол қарызды өзі төлеймін деп кепіл болсалар керек. 3-ші: Оязной әкімдер әлгі кепіл қағазды көрген соң Меккеге баратұғын адамдардың қолына барып келуге тоқтаушылық жоқ деп хат қылып береді. Сонан соң бұл хатты баратұғын кісі алып губернаторға келіп билет алады. Төрт ай болған сайын уаезной губернатор Меккеге баруға билет берілген мұсылмандардың аттарын жазып, есебін генерал-губернаторға беріп тұрады (Мухтарова, 2009: 225).

Қажылық сапардағы қажет болған құжаттарды рәсімдеу мәселесі «Қазақ» (1913–1918) газетінде жиі көтеріп отырған. «Қажылардың есіне саламыз, Қажы хаты, Қажы жолы, Орынсыз шығын, Биылғы қажылар т.б атты мақалаларында қажылыққа барушыларға паспорт алғанда Меккеге деп емес, шет мемлекеттерге деп алудың маңыздылығы ескертілді. Ондағы мақсат зиярат етушілердің жолдағы алаяқтардың алдауы мен арбауына түсіп қалмау, оның үстіне паспортта Меккеге дегеннен гөрі саяхаттап деген жазу болса, қалаған парахоттарына мініп, барам деген жеріне еркін жетуге болатындығын баяндалған болатын (Смағұлова, 2015:112).

Ресей мұсылмандарының қажылық бағыттары мен Түркістандық тақиялар (теккелер). Түркістандық қажылардың Хиджазға жету бағыты Ресей мен Иран географиясы арқылы жүзеге асқандықтан Османлының осы мемлекеттер арасындағы дипломатиялық жағдайына байланысты қажылық бағыттары жиі өзгеріп отырды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей мұсылмандарының Үндістан, Кавказ және Ресей арқылы үлкен үш қажылық бағыты болды:

а) Кавказ және Солтүстік Парсы жолы: Қырманшах, Ханакин, Бағдад және оның төңірегіндегі шиіттік бағытты ұстанатын мұсылмандар үшін қасиетті орындар Казвин, Кербела және Наджаф қалалары арқылы - Мекке мен Мәдина қалаларына жету бағыты;

ә) Самарқанд және Бұхара арқылы Ауғанстан жолы: Мазари Шериф, Кабул және Пешавардан Бомбейге – теңіз арқылы Жидда мен Янбо қаласы арқылы – Мекке мен Мәдина қалаларына жету бағыты. «Самарқанд-Бұхара» бағыты қазақ қажылары үшін басқа бағыттарға қарағанда жақын, арзан болғаны үшін осы бағытты таңдайтын болған. Ұзындығы 1500 шақырымды құрайтын Самарқанд пен Пешавар арасындағы ұзақ әрі қиын жолды таңдаудың тағы бір себебі - Ресей әкімшілігінен паспорт алудың қиындығы және шетел құжатын алу мүмкіндігі болмаған қажылар үшін басты бағыт саналды. Бұхара-Ауғанстан шекарасынан өткенде шетелдік төлқұжат мәселесінің туындамағандықтан бұл бағытты таңдаушылар саны басым болғанын көруімізге болады.

б) Қара теңіз жолы: жағалаудағы Одесса қаласына жиналған қажылар Стамбұл, Суэц, Жидда немесе Янбо қалаларынан Мекке мен Мәдинаға баратын. Стамбұлдан Хиджазға дейін үш жол бағыты болды.

1. Хиджаз темір жолдары және Бейрут пен Яфта арқылы;

2. Теңіз жолы арқылы Суэц, Янбо және Жиддаға жету;

3. Темір жолы арқылы Мысыр арқылы Мекке мен Мәдинаға баратын бағыт. Теңіз жолын таңдағандар Стамбул-Александрия порттарын пайдаланды (Kütükçü, 2015: 187). Жалпы Ресей мұсылмандары қажылыққа Қара теңіз жолы (Одесса-Стамбул) арқылы барған. Басқа жолдар болса да, Одессадан шығатын паромдар үлкен және заманауи, сенімді, жаңа, әрі жолаушы билеттері әрқашан қол жетімді болуы, аптасына бірнеше рет паромдардың жүруі бұл бағытты таңдауға басты себеп болды. Жыл сайын қажылық кезінде Одесса мен Севастопольде мыңдаған жолаушылар жиналды, олардың басым көпшілігі қалаларда тыныығып, ары қарай сапарларын жалғастыратын (Sıbgatullına, 2009: 36).

3-кесте. Одесса – Мекке бағыты (Kütükçü, 2015:187)

Бағыт	**Арақашықтық (теңіз милі)**	**Ұзақтығы (сағат)**
Одесса-Синоп	**337**	**28**
Синоп-Стамбул	**310**	**27**
Стамбул-Порт Саид	**800**	**75**
Порт-Саид- Янбо	**558**	**51**
Янбо- Жидда	**200**	**20**

2-кесте. Одесса-Медине жолы (Kütükçü, 2015:187)

Бағыт	**Арақашықтық (теңіз милі)**	**Ұзақтығы (сағат)**
Одесса-Синоп	**337**	**28**
Синап-Стамбул	**310**	**27**
Стамбул-Бейрут	**850**	**78**

Бейрут-Медине	**Теміржолы арқылы**	

Стамбулдан Хиджазға дейін үш түрлі бағыт болды.

1- Стамбұлдан Бейрутке пароммен, сосын Хиджаз темір жолдарымен тікелей Мединаға жету.

2- Стамбұлдан Суэц арқылы Янбо мен Жиддаға паромға отырып, сол жерден жол арқылы қасиетті жерлерге жетеді.

3- Стамбұлдан пароммен Александрияға келу, одан Каир арқылы теміржол және қайтадан Суэц арқылы пароммен Жиддаға және одан қасиетті жерлерге келу (Sıbgatullina, 2009:36).

Осылайша, сол кезеңде қажылық сапарға Стамбұлға келгендердің саны Османлы территориясынан тыс басқа аймақтармен салыстырғанда Ресей мұсылмандар басым болды.

Жоғарыда аталған жолдармен келген Түркістандық қажылар Стамбулда бірнеше күн Сұлтанахмет, Эйуп және Үскідар аудандарында үш өзбек теккесінде (қонақ үйі) тұрақтап, сапарын жалғасытыратын болған (Andican, 2009: 275).

Бұл әлеуметтік құрылымдардың Түркістаннан Анадолыға келгендердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қоғамдық қор негізінде салынуы бұл ғимараттардың жөндеу шығындары және қажет болған жағдайда қажеттіліктерінің мемлекет тарапынан қамтамасыз етілгенін көруімізге болады (Okutucu 2017: 83). Өзбек теккелері (қонақ үйлері) және басқа да Түркістан теккелері, Орта Азиядан келетін түркі тектес ұлттардың уақытша тұрақтап қалулары үшін және басқа да қажеттіліктерін өтеуге көмектесті (BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897).

XIX. ғасырда жол қауіпсіздігін қамтамасыз етілуі, әсіресе Ресейден Стамбұл арқылы және Үндістаннан мұхит арқылы келетін қажылардың саны артқан сайын, Жидда, Стамбул мен Дамаск қалалары қажылардың тығыз орналасқан негізгі орталығына айналды (Güler 2016: 1-9).

Осы кезеңде Түркістандық көпестер тарапынан Мекке және Мәдина қалаларында көптеген қонақ үй, қоғамдық қор ұйымы және білім беру ұйымдар салынған болатын. Жиддада қазақ қажыларының саны көбейіп, қонақ үй тапшылығы болғандығын көрген Құнанбай Өскенбайұлы тәкия (қонақ үй) салуға тапсырыс беріп, нәтижесінде Жидда қаласында қазақ тәкиясы (текия) салынған болатын (Ақшарқат, 2018). Алайда Османлы құжаттары мен жазбаларында қазақ тәкиясына қатысты ешқандай дерек табылмады.

Түркістан халқының Хиджаз темір жолын салуға қаржылай көмегі. Осман мемлекеті мен Түркістан арасындағы діни байланыстардың одан әрі жандануына әсер еткен маңызды мәселелердің бірі – Хиджаз темір жолы. Бұл темір жол қажылық сапарды жеңілдететін, әрі ислам әлемі, мұсылман халқы үшін маңыздылығы жоғары бағыттардың бірі болды. Теміржол құрылысы қолға алынғаннан бастап қайырымдылық қорлар құрылып, темір жол құрлысына қаржылай көмек мұсылман елдерден жинақтала бастаған болатын (Çetin, 2009: 41). Жоспарланған теміржол Шамнан басталып, Мәдина – Мекке қаласына дейінгі аралықты қамтыды (Dilek, 2012: 36).

Хиджаз аймағында темір жол құрылысын салу туралы алғашқы идеялар XIX ғасырдың екінші жартысында қолға алынып, Османлы территориясынан тыс аймақтағы мұсылмандардан темір жол құрлысы үшін қомақты қаражат жинақталған болатын (Metin, 2008: 26).

Османлы сұлтанының бастамасымен салынған Хиджаз темір жолының құрылысына Түркістан мұсылмандары да қаржылай көмек көрсетуге тырысты (Dilek, 2012: 36). Осман мемлекетінен қаржылық және саяси мәселелерде көмек алған Түркістандықтар темір жол құрылысы үшін Иане комиссиясына көмек берген болатын (Dilek, 2012: 37).

Хиджаз темір жолына қаржы жинау мәселесі бойынша 1913 жылы 26 шілдеде Самарқанд өлкесінің әскери губернаторы Түркістан генерал-губернаторына жазған

хабарламасында төмендегідей баяндайды: «Последние успехи турок, особенно, обратное занятие ими Андриаполя создали в мусульманском население небольшими группами и обсуждения положения, а в городе Самарканд кроме того и сбор некоторой суммы денег в пользу турок: собранная сумма отправлена в Константинополь с самаркандскими купцом Ташпулатом Абдухалыковым (депутат первой Государственной думы)» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс. 15799: 10) аталған деректен Түркістандық қажылардың қаражат жинастырып, Стамбулға жіберген. Оның тағы бір дәлелі Османлы орталық архивінде Түркістандық қажылардың Хиджаз темір жолына қаржылай жәрдем бергендігі туралы түбіртек те сақталған (Сур. 2).

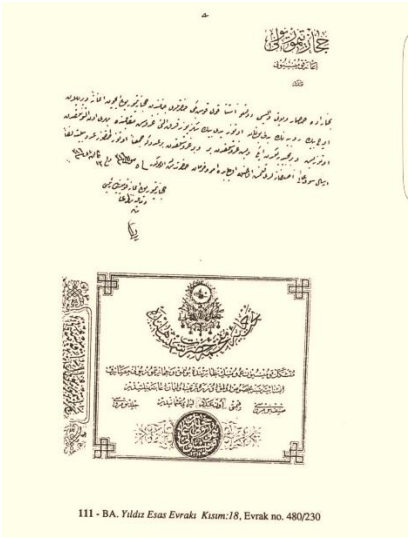

2-сурет. Түркістандықтардың Хиджаз темір жолы үшін жіберілген қаржылай жәрдемі туралы түбіртек

Түркістан қажыларына Османлы сұлтанының көмегі. Осман империясы Хиджаз аймағына басшылық жасаған кезеңде өзіне жүктелген миссиямен бірге, көмек сұраған әрбір аймаққа саяси жағдайлар мүмкіндік беретін деңгейде қамқорлық көрсетті (Azmi, 1995: 5). Хиджаздың саяси билеушісі болғандықтан қажылықты толықтай бақылауында ұстады. Әлемнің әр аймағынан Меккеге қажылыққа келген азаматтарға «мемлекеттің сыйлы қонағы» деп құрмет көрсетілді. Отарлау кезеңінде орыс және ағылшындар басып алған елдерден келген қажыларға қолдау көрсетіліп, Османлы территориясынан өткен әр қажылық жасаушыға көмек көрсетуге тырысты (Güler, 2016: 4).

Османлы архив құжаттарындағы деректерде Османлы сұлтанының Түркістандық қажыларға ерекше қамқорлық жасап, қажылық сапар барысында материалдық жағдайы төмен қажыларға қаржылай көмек көрсеткені туралы деректер жиі кездеседі (Сур.3). Архив қорларының Ішкі істер және сыртқы істер министрлігінен жазылған хаттарда Үндістан мен Орталық Азиядан келетін қажылардың қаржылық жағдайының нашарлығына байланысты олардан төменірек виза алымы қабылданғаны айтылған (BOA., BEO. 711/ 53270, 4 Aralık 1895). Қажылыққа қатысты тағы бір құжатта аталмыш елдерден келген қажылардың жағдайы ескеріліп, олардың Мекке мен Мәдинаға қажылыққа баратындығы айтылып, он тиынға дейін көтерілген мүхр салығынан босатылып, алты куруш (тиын) болатын виза алымы алынғандығы туралы дерек кездеседі (BOA., BEO., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314).

Түркістан аймағынан саяси мақсатта келген дипломаттар Стамбулға келіп елшілік тапсырмаларды орындағаннан кейін қажылыққа баруға тілек білдіріп Османлы сұлтанының бөлген қаражат есебінен қажылық парызын орындап, мемлекетіне қайтатын болған.

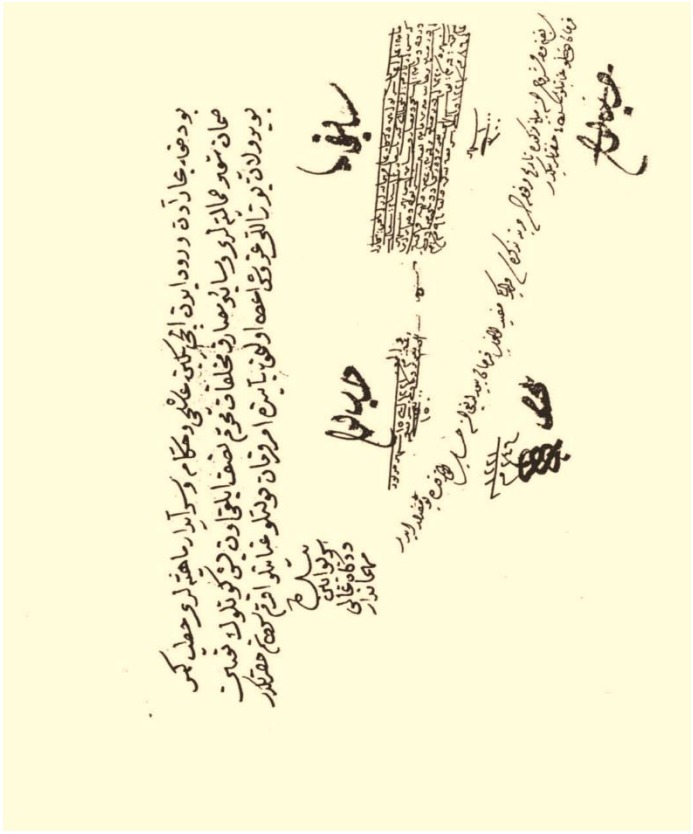

3-сурет. Бұхара елшісінің жол шығындарының мемлекет тарапынан төленгендігі туралы анықтама

Османлы архив құжаттарында Бұхарадан келген елшілерге Османлы тарапынан көмек көрсетіліп, елшілікке барғандығы туралы дерек көптеп кездеседі. Сондай-ақ, бұл кезеңде Түркістан хандары қажылыққа баруды жоспарлаған саудагерлерді немесе төрелерді елші ретінде пайдаланып, қосымша ресми хабарламаларды қажылар арқылы жөнелтіп отырған (Andican, 2009: 202). Осы оқиғаға бір мысал 1826 жылы басты мақсаты қажылыққа бару болған Бұхаралық Мехмед Фазылға Стамбұлға келгенде Түркістаннан келген елші, әрі мемлекеттік қызметкер болғаны үшін сый-құрмет көрсетіліп, Османлы сұлтаны тарапынан қонақжайлылықтың бір мысалы ретінде қаржылай қосымша жәрдем жасалған (BOA, HAT, 1418/57993). Архив деректерінде аталмыш кезең аралығында Түркістан хандықтары арасында Бұхара хандығының Османлы сұлтанымен жақын қарым-қатынас орнатқандығы байқалады. Зерттеу барысында қазақ қажылардың сұлтан көмегін пайдаланғандығы туралы дерек кездеспеді.

Түркістандық кейбір қажылар Хиджазға бару үшін Стамбулға келгенде қаржылай өтінішпен бірге қосымша мәселелердің де шешілуі үшін арнайы өтініш жазатын болған. Бюрократиялық істерді жеңілдету түрінде көрсетілетін бұл қолдаудың негізгі мақсаты – кеденде заңсыз салық жинаудың алдын алу және олармен бірге әкелінген зарттарының қатаң тексерістен өткізбеуден туындаған болатын (BOA. DH.MKT**,** 677/1, DH.MKT, 1320/12).

Османлы мемлекеті тарапынан көрсетілетін тағы бір көмек тұрмысы төмен қажылардың паром ақысының мемлекет тарапынан төленуі болды. Осы кезеңде қажыға баратын адам санының көп болуы және тырысқақ (холера) ауруының кең таралуына байланысты қажылардың Хиджаздан эвакуациялану қажеттілігі туындап, материалдық жағдайы нашар қажылар Османлы сұлтанының көмегін пайдаланып, мемлекет қаражатынан барлық жол шығындары өтеліп, шетелдік паром компаниялары арқылы жеткізілген болатын. Бұл жағдайға тағы бір мысал 1900 жылғы бір ресми құжатта Самир және Омер Али есімді Бұхаралықтардың Хиджазға барып, Меккеде тұруды қалап, аты аталған азаматтардың тегін паром арқылы жеткізілгендігі туралы баяндалады (BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900). Қаржылық жағдайы төмен болған қажылардың тек Хиджаз аймағынан қайтқан жол шығындары ғана емес, сондай-ақ Стамбұлдан Хиджазға баратын жол шығындарының бір бөлігін Османлы сұлтаны тарапынан өтелгендігін көруімізге болады.

Осман империясы да аймақтың діни және саяси беделді азаматтарына да көмек көрсетті. Бұл көмектер аталған азаматтардың қалау, өтініші бойынша белгілі мөлшерде қолма-қол ақшалай төлем арқылы берілген болатын (BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098). Мысалы, Бұхараның маңызды ғалымдарының бірі Накшибенди шейх Сүлеймен Эфенди 1855 жылы қажылық ниетімен отбасы және 60-қа жуық шәкіртімен Урфаға келді, бірақ бұл жерден кетуге шамасы келмеген. Оның өтініші бойынша оған Дамаскіге баруына жеткілікті қолма-қол ақша берілген (BOA, İ.MVL, 347/15045).

1909 жылы Қашқардан жолға шығып, Бакуде ақшасы ұрланған Хажы Мансурдың ұлы Абдүлфеттах, Хызыр және Хажы Мехмед Стамбулға жаяу келген. Оларға мемлекет тарапынан көмек көрсетіліп, Жиддаға тегін жіберілген. 1907 жылы Мәбейннен Садаретке жіберілген хатта Дағыстан, Бұхара және Қытайдан келген қажылардың басым көпшілігінің жағдайының төмен болуына байланысты паромға отырғызылғаны, паром ақысын төлей алмағандықтан қалған бес жүз лиралық шығындары мемлекет тарапынан төленгендігі және екі сағат аралығында паромдармен жөнелтілгені, қаржылық мәселелері құрметті қала басшысы тарапынан дереу шешімін тапқандығы туралы баяндалады (B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325).

Қорытынды

Османлы сұлтаны Түркістаннан келген қажылардың барлық қажеттіліктерін өтеуге тырысты. Алайда бұл мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік-мәдени деңгейден саяси-экономикалық деңгейге көтеріле алмады. XVI ғасырдан бастап хандықтардың құлауына дейінгі аралықта Осман империясы мен Түркістан хандықтары арасындағы қарым-қатынастарды талдағанда елеулі саяси одақтастықтың болмағанын көруімізге болады.

XX ғасырда Орта Азия аумағындағы Түркістан хандықтарының Ресей патшалығының құрамына енуімен саяси жағдай бұдан да қиындай түсті. Ресейдің толық үстемдігі 1917 жылғы революциядан кейін күшейе түсті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қажылық діни рәсімдерге саяси рең беруге тырысатын маңызды бір саяси құрылымға айналды. Османлы басшылығы қажылықты Батыстың саяси және әскери үстемдігіне қарсылық көрсетудің негізгі құралына айналдыруға да тырысты. Алайда уақыт өте саяси маңызы жойылып, өзінің таза діни табиғатына оралды. Осман империясының іштей ыдырауы негізінде Хиджазды ислам билігінің астанасына айналдыру идеясы да сәтсіз аяқталғанын көруімізге болады.

Кеңес Одағы орнауымен қажылық сапар да тоқтатылды. 1936 жылдан бастап Түркістан облысы толығымен кеңестік жүйеге қосылды және осы жылдардан бастап коммунизм идеологиясы негізінде барлық исламдық ғибадаттарға, қажылық сапарға да тыйым салынды.

Әдебиеттер:

Andican A.Ahat. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya. Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, 2009. s. 200.

Azmi Özcan, İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908), İstanbul, 1995.

Ақшарқат Ахметбек. Құнанбайдың тәкия үйі қайда? 27 сәуір 2018 // [Электронды ресурс]. URL: https://kaz.365info.kz/khynanbajdyn-takiya-yji-khajda-313017. (Қараған күні: 21.08.2024).

Васильев А. Д. Центральная Азия в политике России и Турции в XIX – первой половине XX в. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва, 2023. 598 б.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). BEO. 711/ 53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313)

BOA., BEO., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314)

BOA, HAT, 1418/57993

BOA. DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12

BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900

BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098

BOA, İ.MVL, 347/15045

B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325)

BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897 (12 Zilkade 1314)

Dilek Çoban. II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s. 212.

Güler M. XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:18, Sayı:1, 2016, ss.1-16.

Çetin Emrah. Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Kayseri, 2009. s. 211.

Kaya H. Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu. Bursa: F.Özsan Matbaacılık, 1999. 122.

Қазақстан Республикасының Орталық архиві. Қор – №267 (Казалинское уездное управление). Тізім – 1. Іс -№285 а. (Циркуляры Туркестанского генерал-губернатора). Парақ -5.

Kütükçü Mustafa. Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni. Karadeniz (Black Sea-Черное Море) Yıl 3 Sayı 12. ss 178-190.

ҚР ОМА. Қор – №154 (Полицейский пристав г. Туркестана). Тізім – 1. Іс – №20 (20а) (Бумаги 1897 г.). Парақ – 7.

ҚР ОМА. Қор – № 44. (Семиреченское областное правление). Тізім - №1. Іс - №20752 (По письму Туркестанского генерал-губернатора о наблюдении умов мусульманского населения). Парақ - 11.

ҚР ОМА. Қор – № 44. (Семиреченское областное правление). Тізім - №1. Іс -15799 (О движении среди мусульман и их интерес проявляемый к болгарско-турецкой войне). Парақ – 1, 10.

Қазақстан қажылары. Ислам әлемі. Алматы, 2002. 312 б.

ҚР ОМА. Қ. 338. Тізім.1. Іс. 651 . Парақ – 1.

Мухтарова Г.Р. Ислам в Казахстане: паломничество (XIX –начало XX в.) // Сборник материалов. Состав и руководитель проекта Г.Р. Мухтарова (Абдраимова). Алматы: Баспалар үйі, 2009. 592 б.

Metin Hülagü. Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, p. 26.

Okutucu N. Hac Güzergahi Olarak İstanbul'un İnanç Turizmine Konu Çekim Unsurlari (19.Yüzyil Sonu Ve 20.Yüzyil Başi). İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017. p. 233.

Смағұлова С.О. Қазақ газетіндегі қажылық мәселесі // Отан тарихы. 2015. № 3 (71). 110-117 бб.

Sarınay Yusuf. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul. Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 88, 2019, ss. 1-18.

Sibgatulina A. Kontakty tyurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubeje XIX-XX vv, İnstitut vostokovedeniya RAH, Moskva, 2010, ss.17-18.

Sıbgatullına A. 19. Ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 2009. 36 s.

Yakupov V. Haj hem gomra. Mekke-Medine buença yul kütsetkeçe. Haj gogaları. Kazan: İman"naşriyaty, 2010. s.11.

William Ruff. Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Haj, Arabian Studies 6, 1982, s. 150.

References:

Andican A.Ahat. (2009). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [From Ottoman to Modern Turkey and Central Asia]. Istanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, s. 200. (in Tur.)

Azmi Özcan. (1995). İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908) [England, Arab Caliphate and Ottoman Empire (1876-1908)]. İstanbul, 1995. (in Turk.)

Akşarqat Ahmetbek. (2018). Qunanbaydın takiya uyi qayda? 27.04. 2018 URL: https://kaz.365info.kz/khynanbajdyn-takiya-yji-khajda-313017. (Karagan kuni: 21.08.2024). (in Kaz.)

Vasiliyev A. D. (2023). Tsentral'naya Aziya v politike Rossii i Turtsii v XIX – pervoy polovine XX v [Central Asia in the politics of Russia and Turkey in the 19th – first half of the 20th century]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva. 598 p. (in Rus.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [The Prime Ministry Ottoman Archive] (BOA). BEO. 711/ 53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313). (in Tur.)

BOA., BEO., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314) (in Tur.)

BOA, HAT, 1418/57993 (in Tur.)

BOA. DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12. (in Tur.)

BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900. (in Tur.)

BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098. (in Tur.)

BOA, İ.MVL, 347/15045. (in Tur.)

B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325). (in Tur.)

BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897 (12 Zilkade 1314). (in Tur.)

Dilek Çoban. (2012). II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan [Ottoman Archival Marks and Beginnings of the Period of Abdülhamid II from Turkistan]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 212 p. (in Tur.).

Güler M. (2016). XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı [The Hajj Phenomenon in Kyrgyzstan from the 19th Century to the Present and the Ottoman State's Approach to Regional Pilgrims] // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:18, Sayı:1. 1-16 pp. (in Tur.)

Çetin Emrah. (2009). Türk Basınında Hicaz Demiryolu (1900-1918) [Hejaz Railway in the Turkish Press (1900-1918)]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri. 211p. (in Tur.)

Kaya H. (1999) Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu [Anatolia in the Depths of International Politics]. Bursa: F.Özsan Matbaacılık. 122 p. (in Tur.)

Kazakstan Respublikasının Ortalık arhivi [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. F – №267 (Kazalinsky district administration). L – 1. D. -№285 a. (Circulars of the Turkestan Governor-General). 5 p. (in Rus.)

Kütükçü Mustafa. (2015). Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni [The Historical Adventure of Hajj in Russia]. Karadeniz (Black Sea) Yıl 3 Sayı 12. 178-190 pp. (in Tur.)

KR OMA. F – №154 (Police officer of Turkestan). L – 1. D – №20 (20a) (1897 g.). 7. (in Rus.)

KR OMA. F – № 44. (Semirechye regional government). L. №1. D - №20752 (According to the letter of the Turkestan Governor-General on the observation of the minds of the Muslim population). 11p. (in Rus.)

KR OMA. F – № 44. (Semirechye regional government). l - №1. D -15799 (On the movement among Muslims and their interest in the Bulgarian-Turkish war). 10 p. (in Rus.)

Kazakstan Kajylary [Pilgrims of Kazakhstan]. (2002). Islam Alemi. Almaty. 312 p. (in Rus.)

KR OMA. F. 338. L.1. D. 651. 1 p. (in Rus.)

Mukhtarova G.R. (2009). Islam v Kazakhstane: palomnichestvo (XIX –nachalo XX v.)[Islam in Kazakhstan: pilgrimage (19th – early 20th century)] // Sbornik materialov. Sostav i rukovoditel' proyekta G.R. Mukhtarova (Abdraimova). Almaty: Baspalar uyi. 592 p. (in Rus.)

Metin Hülagü. (2008). Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu [The Construction of a Hope: The Hejaz Railway]. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları. p. 26. (in Tur.)

Okutucu N. (2017). Hac Güzergahi Olarak İstanbul'un İnanç Turizmine Konu Çekim Unsurları (19.Yüzyıl Sonu Ve 20.Yüzyıl Başı) [Istanbul's Attractions for Faith Tourism as a Pilgrimage Route (Late 19th Century and Early 20th Century)]. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. p. 233. (in Tur.)

Smagulova S.O. (2015). Kazak gazetindeki kajylik maselesi [Hajj problem in the Kazakh newspaper] // Otan Tarihi. № 3 (71). 110-117 pp. (in Kaz.)

Sarınay Yusuf. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul [Istanbul as the Visit Center of Turkestan Pilgrims]. Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 88. 1-18 pp. (in Tur.)

Sibgatulina A. (2010). Kontakty tyurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubeje XIX-XX vv.[Contracts of the Muslim Turks of the Russian and Ottoman Empires at the turn of the 19th and 20th centuries] İnstitut vostokovedeniya RAH. Moskva. P. 17–18. (in Rus.)

Sibgatullına A. (2009). 19. Ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları. [The Routes of Russian Muslims to Islam in the 19th and Early 20th Centuries] Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu. 36 p. (in Tur.)

Yakupov V. (2010). Haj hem gomra. Mekke-Medine buença yul kütsetkeçe. Haj gogaları [Hajj and Hajj Routes. Hajj and Hajj Route Guide to Mecca and Medina]. Kazan: İman naşriyaty. 11 p. (in Tat.)

William Ruff. (1982). Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Haj, Arabian Studies 6. 150 p.

[1]Оспанова А.К. [2]Шораев Б.К.

[1] Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

[2] Научно-исследовательский центр археологии и этнографии, Кызылорда, Казахстан

E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru, [2]baglan_shoraev@mail.ru

ПРЕВРАЩЕНИЕ СТАМБУЛА В ОСНОВНОЙ ТРАНЗИТНЫЙ ПУНКТ

В ПЕРИОД ПАЛОМНИЧЕСТВА (КОНЕЦ XIX - НАЧ. XX ВВ.)

Аннотация. В статье рассматривается история казахского паломничества и религиозные связи между Османской империей и Туркестаном. Конец 19-го и начало 20-го веков были очень важным периодом с точки зрения политических, дипломатических и культурных отношений. В этот период увеличилось число паломников среди казахского населения. В исследовании рассматриваются факторы, влияющие на эту историческую ситуацию, и причины массового паломничества казахов. Цель исследования. Введение в научный оборот религиозных и культурных связей между Османской империей и казахским народом на основе архивных данных, исследования в новом направлении. Материалы и методы. Основными источниками исследовательской работы являются документы Османского государственного архива и материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан. В исследовательской работе использовались исторические методы. Работы и научные выводы турецких и казахстанских историков, опубликованные в рамках темы исследования, представлены в сравнительном ракурсе. Результаты. Даны обширные сведения о маршрутах паломничества туркестанских паломников. Были представлены сведения о религиозных отношениях между Османской империей и Туркестаном, принятых царской Россией законах о хадже, финансовой помощи туркестанцев строительству Хиджаза, помощи османского султана туркестанским паломникам. Заключение. В 20 веке определено влияние российского вторжения на отношения между двумя странами. На основе данных Центрального архива Казахстана сравнивались противодействие России хаджу и преследования турок-османов и татар, которые занимались торговлей на территории Казахстана и призывали казахов к совершению хаджа. Особое внимание было уделено влиянию паломничества на дипломатию и экономику двух империй. Учитывая, что в то время Хиджазом управляла Османская империя, представлены новые сведения об основных мероприятиях в процессе обеспечения безопасности паломников и Хиджазской железной дороги, которая была одним из важнейших маршрутов паломничества, и ее политической важности.

Ключевые слова: Османская империя, Туркестан, Хадж, Такия (Текке), Царская Россия.

[1]Ospanova A.K. [2]Shorayev B.K.
[1] National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
[2] Scientific Research Center of Archeology and Ethnography Kyzylorda, Kazakhstan
E-mail: [1]ospanova_akmaral@mail.ru, [2]baglan_shoraev@mail.ru

TURNING ISTANBUL INTO A MAIN TRANSIT DURING A PILGRIMAGE (THE XIXth AND EARLY XXth CENTURIES)

Abstract. The article examines the history of Kazakh pilgrimage and religious ties between the Ottoman Empire and Turkestan. The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries were a very important period in terms of political, diplomatic and cultural relations. During this period, the number of pilgrims among the Kazakh population increased. The study examines the factors influencing this historical situation and the reasons for the mass pilgrimage of the Kazakhs. The purpose of the study. Introduction into scientific circulation of religious and cultural ties between the Ottoman Empire and the Kazakh people based on archival data, research in a new direction. Materials and methods. The main sources of the research work are the documents of the Ottoman State Archives and the materials of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. Historical methods were used in the research. The works and scientific findings of

Turkish and Kazakh historians, published within the framework of the research topic, are presented in a comparative perspective. Results. Extensive information about the pilgrimage routes of Turkestan pilgrims is given. Information was presented on religious relations between the Ottoman Empire and Turkestan, the laws on the Hajj adopted by Tsarist Russia, financial assistance from Turkestanis to the construction of the Hejaz, and the Ottoman Sultan's assistance to Turkestan pilgrims. Conclusion. In the 20th century, the influence of the Russian invasion on relations between the two countries was determined. Based on the data of the Central Archives of Kazakhstan, Russia's opposition to the Hajj and the persecution of the Ottoman Turks and Tatars who were engaged in trade in the territory of Kazakhstan and called on Kazakhs to perform the Hajj were compared. Particular attention was paid to the influence of the pilgrimage on the diplomacy and economy of the two empires. Considering that the Hejaz was ruled by the Ottoman Empire at that time, new information is presented on the main activities in the process of ensuring the safety of pilgrims and the Hejaz Railway, which was one of the most important pilgrimage routes, and its political importance.

***Keywords*:** Ottoman Empire, Turkestan, Hajj, Taqiya (Tekke), Tsarist Russia.

Авторлар туралы мәліметтер:

Оспанова А.К., PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Шораев Б.К., гуманитарлық ғылымдар магистрі, Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Оспанова А.К., PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан.

Шораев Б.К. магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Научно-исследовательского центра археологии и этнографии, Кызылорда, Казахста

Information about the authors:

Ospanova A.K., PhD, researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Shorayev B.K., master of Humanities, researcher, Research Center of Archeology and Ethnography, Kyzylorda, Kazakhstan

Келіп түсті 24 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАХР 03.81.51 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.313

***[1]Дүйсенов Б.Д.** **[2]Мәсімханұлы Д.** **[3]Назиров Х.И.**
[1,2] Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
[3] «Алтын парақ» баспасы
E-mail: [1]bagdat75@inbox.ru, [2]masimkhan-63@mail.ru, [3]hasannazirov1@gmail.com

АЛТЫН ОРДА КЕЗЕҢІНЕН КЕЙІНГІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР: ҚАРНАҚ ЭПИГРАФИКАЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан аумағында Алтын Орда және одан кейінгі кезеңде орнатылған арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеу мақсатында жүргізілген ғылыми экспедиция нәтижелері берілген. Түркістан облысы Кентау қаласына қарасты Қарнақ ауылы жанындағы Имам Бахили кесенесі (X–XI ғғ.) мен мыңжылдық «шежіре тұт» ағашы жанындағы қорым, Укаша ата кесенесіндегі арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы талдау нәтижесінде қазақтың оңтүстік өңірлеріндегі тас қашау өнерін, жазу-сызу шеберлігін, тілдік мәдениетін, діни ұстанымын, әлеуметтік ахуалын терең танып білуге болады. Зерттеу мақсаты – Қарнақ қорымы мен Укаша ата басына қойылған құлпытастардың құпиясын ашу, тың дереккөздерді ғылыми айналымға енгізу. Зерттеу материалдары – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты қызметкерлерінің 2023 жылы Түркістан облысына іссапары кезінде жиналған мәліметтер. Мақалада қолданылатын зерттеу әдістері – Қарнақ құлпытастарын зерттеген материалдарды зерделеп, салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау, эпиграфикалық зерттеулерде қолданылатын ғылыми әдістердің барлығы кеңінен қолданылды. Зерттеу міндеттері – далалық экспедиция ұйымдастыру, эпиграфикалық ескерткіштердегі арабжазулы мәтіндердің түйінін шешіп, оқу, аудару, суреттерін құжаттау, тіркеуге алу, камералдық өңдеу. Зерттеу нәтижелері – Қарнақ қорымындағы төрт құлпытас пен Укаша ата кесенесіндегі бір құлпытастың мәтіндері алғаш рет толыққанды оқылып аударылды, салыстырмалы талдау жасалды.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүр мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» тақырыбындағы бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR 18574063).

Түйін сөздер: Түркістан, топоним, эпиграфика, қорым, араб жазуы, құлпытас, Қарнақ.

Кіріспе

Қазақстанның оңтүстік өңірі – арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштер мен мұсылмандық мұраларымыз сақталған қасиетті өлке, қастерлі мекен. Белгілі бір кезеңдері киелі Түркістан, қасиетті Қарнақ, ордалы Отырар қалаларындағы Арыстан баб, Қожа Ахмет Ясауи кесенелері, Имам Бахили қорымы секілді тарихи орындардың қасында жерленіп, басына құлпытас орнату мәдениеті ерекше орын алғаны әрі мұсылман баласы үшін сакралдық таным болғаны тарихтан мәлім. Түркістан облысы аумағындағы эпиграфикалық ескерткіштердің біршамасы зерттеліп жарияланды. Әйтсе де, әлі де зерттеушісін күтіп жатқан құпиялы құлпытастар баршылық.

Араб әрпімен жазылған құлпытас жазулары эпиграфика саласының маңызды бөлігін құрайды, сол өңірдің тарихы мен мәдениеті, әдебиеті мен этнографиясы және діни наным-

сенімдерін айқындауда маңызды роль атқарады. XIV ғасырда Алтын Орда өрлеп тұрған тұстары эпиграфиялық ескерткіштер орнату мәдениетінде арабжазулы құлпытас, қойтас, сандықтас және т.б. қабіртастар орнату дәстүрі пайда болды. Бұның барлығы қазақтың тас қашау өнері мен жазу мәдениетінің айқын белгісі. Таста тарихын жазған қазақ халқының қабіртастарында елдің білімге деген сүйіспеншілігін көрсетеді. Құлпытастарда Құран аяттары, хадистер, марсийалар, элегиялық, поэзиялық өлең жолдары, шығыс шайырларының шығармаларынан үзінділер, басқа да философиялық толғамдар қашалған. Бұдан бөлек, марқұмның қысқаша өмірбаяны, оның руы, тайпасы, бөлімі, аймағы, жалпы шежіресі, таңбасы, туған-өлген мезгілі, тасты қоюшы адамның аты және т.б. жазылады. Сонымен қатар, ою-өрнек салынады, әртүрлі архитектуралық шебер шешімдер қашалады, бұның барлығы құлпытастың құнын арттыра түседі. Қазақ құлпытастары әлемдік тас қашау өнері саласында ең алдыңғы орында десе де болады. Себебі, мұнда көптеген мәдениеттер мен білім-білік, жазу, тас қашау сияқты өнерлер синкреттелген. Эпиграфиялық ескерткіштерді терең зерттеу бірнеше ғасырлар бойы бір жерде өмір сүрген тайпалардың өмірі туралы мәліметтерді ашады.

2023 жылы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты қызметкерлері Д.Е. Медерова, Б.Д. Дүйсенов және Қ.С. Құрманбаева Түркістан облысының эпиграфикалық ескерткіштерін зерттеу мақсатында Шымкент қаласы мен Түркістан облысына ғылыми экспедициямен барып қайтты. Осы экспедиция барысында табылған Қарнақ қорымының құлпытастарымен Укаша ата кесенесіндегі құлпытасты салыстырмалы зерттеу арқылы жаңа дереккөздер зерттеліп, ғылыми айналымға тартылып отыр.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысында пайдаланылған негізгі материалдар – Түркістан облысы Кентау қалалық әкімдігіне қарасты, Қарнақ ауылы жанындағы Имам Бахили кесенесі (X-XI ғғ.) мен 1000 жылдық «шежіре тұт» ағашы жанындағы қорымының төрт құлпытасы және Қарнақ ауылынан 21 км қашықтықта орналасқан Укаша ата кесенесіндегі бір құлпытас.

Зерттеу әдістері – эпиграфикалық ескерткіштерді зерттеуде қолданылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салыстырмалы талдау әдістері арқылы жүзеге асырылды. Шығыс эпиграфикасы бойынша жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері ииі мен ретіне қарай пайдаланылды. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасалды. Алтын Орда кезеңінен кейінгі, Жошы ұлысынан соң ұлт болып ұласқан елдердің жазба жәдігерліктерін, соның ішінде, қабір тастарындағы мәтіндерді оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де ғылыми жұмыстың нәтижелі болуына септігін тигізді.

Талқылау

Қарнақ – орта ғасырлық Ишкан қалашығына сәйкес келеді. Тарихи қала орнында бірнеше рет зерттеу жұмыстары жасалған. Археологтар жұмыс барысында қалашықтың б.з. бірінші ғасырлары мен XVIII ғасыр аралығында әрекет еткендігін анықтаған (Туякбаев, 2009: 122). Сондай-ақ, кей ғалымдардың пікірінше, Ишкан қаласы, Шамсуддин Мұхаммед ибн Ахмед әл-Мақдисидың (946-990) «Ахсан әт-тақасим фи марифат әл-ақалим» атты еңбегінде Исбижаб (Сайрам) қаласына көршілес қалалар ретінде аты аталған «Шағылжан» (شغلجان) қаласымен бір қала деп көрсетілген (Агеева, Пацевич, 1958: 102). Мұнда ежелден мыс, шойын қорыту, қорғасын балқыту, оқ-дәрі жасау ісі жолға қойылған. Ахмет Ясауи кесенесіндегі Тайқазан XIV ғасырда осында құйылған (Байпақов, 2003: 650).

Ескі Қарнақ төрт дарбазалы, биік қорғаны бар қышлақ болған. XIII–XV ғасырда Қазақ хандығы дәуірінде маңызды қалалардың қатарына кірген. Тәуке хан (1635-1715) заманында

Қазақ даласына келген орыс елшілерінің жазбаларында Қазақ ордасының 32 қаласы бар екенін айта келе, Қарнақты да сол қалалар қатарына қосады (Артықбаев, 2018: 5; Роспись городков, 1932: 263). Қарнақ кезінде Қазақ хандығының руханияты мен мәдениеті үлес қосқан қалалардың бірі болған. Жергілікті халықтың айтуына қарағанда, Қарнақта ерте кезде 22 медресе жұмыс жасаған, оның төртеуі үлкен медресе болған. XIX ғасырдың соңында Қарнақта төрт медресе істеп тұрған. Олар: Халфе медресесі, Шамухаммед (Шәмет) ишан медресесі, Молда Хашыр медресесі, Әбілхайыр қазы медресесі (Дербісәлі, 2009: 334–335). Халфе медресесін Бұхарадағы Нақшбандия-Мужаддидия сопылық тариқатының өкілі Мұсахан Дехбидиге (1709–1776) қол берген және оның «халифасы» – ізбасары атанған Қарнақтық «Қозы молда» лақабымен танылған Аймұхаммед ибн Хафиз молда салдырғаны айтылады [Хабибуллаев, 2017].

Қарнақ топонимының этимологиясына қатысты ғалымдардың нақты бір келісімі жоқ. Қарнақ сөзінің түптөркіні туралы түрлі пікірлер айтылып келеді. Көне әдебиеттерде Қарнақ аты алғаш Махмуд Қашқаридің (1008–1105) «Диуан лұғат әт-түрік» еңбегінде кездеседі. Қашқари: «Қарнақ – оғыздардың бір қаласы» – дейді. Демек, сол кездері Қарнақ қаласы осы атпен аталған. Жалғасында: «Қарнақ ер – қарынды кісі» – деп қарнақ сөзінің мағынасына мысал келтіреді (Ал-Кашгари, 2005: 439). Осыған орай, Қарнақ елдімекені орналасқан жері, төңірегі созылып жатқан байтақ дала ортасында қарын сияқты қампиып жатқандай көрінеді (Артықбаев, 2018: 5).

Г. Қосымованың пікірінше: «М. Қашқари «қарнақ» сөзін бірінші мағынасы етіп «қарынды ер» деген тіркесті береді, бұл «бай, тойымды» деген келтірінді мағынасы бар сөз... Олай болса, атау Қарнақ қаласының тұрғындарының жақсы тұрмысы бар, бай қала екендігін көрсетеді» (Қосымова, 2018: 52).

Қарнақ топонимі *қар* және *-нақ* жұрнағының қосылуынан пайда болған деген тезис те бар. Демек, көне түркі-бұлғар тілінде *қар* – қала, қорған, бекініс деген мағынаны береді. Ал, *-нақ* – жұрнақ. Демек, Қарнақ атауы «айнала-төңірек қоршалған, мықты бекіністі қала» мәнінде қойылған болуы мүмкін (Қазақтар, 1998: 341–342).

Өзбек ғалымы Л. Каримова пікірінше, Қарнақ сөзі екі морфемадан құралған, екеуі де түркі тіліне тән сөздер. Бірінші бөлігі: *қар* негізгі сөз болып қар (жауын) деген мағынаны береді. Екінші бөлігі: *-нақ* аффиксі болса, мекен-жайларды құрастыруда жиі қолданылады. Қарнақ қаласы баяғыда ойпат жазықта орналасқан елдімекен болғандықтан қыста жауған қар біраз уақытқа дейін тұрған. Сондықтан жергілікті халық бұл қаланы «қарлы жер» мағынасында Қарнақ деп атап кеткен (Каримова, 1982: 69–70).

Ал Б.С. Қошым «Нақ» тек қана жұрнақ па?» атты мақаласында *-нақ (-ақ)* деген жұрнақ мекен, орын, қоныс, жер деген мағына беретінін, сонымен бірге, *қар* сөзінің түркі-монғол тілдеріндегі қар, кер, қыр сөздері тау, тас, шың мағынасын беретіндігіне тоқталады. Қарнақ – «таудағы қала», «қырдағы қоныс» деген мағынаны береді деп тұжырымдайды (Қошым-Ноғай, 1992: 6).

М. Тұяқбаев «Қарнақ топонимі мен оның этимологиясы» атты мақаласында қарнақ топонимі мен этимологиясына кеңінен тоқталып, оны ру-тайпаларының этникалық тобының атымен байланыстырады. Дереккөздерге сілтеме жасай отырып, Оғыз ханның үшінші ұлы Жұлдыз ханның Қарнақ атты баласы болғанын айта келе, оны Қарнақ қаласының атымен байланыстырады. «Оғыз тайпаларының аттары сол өздері VI–VIII, IX–XI ғғ. қоныс еткен мекендеріне беріліп бүгінге дейін жеткен деуге толық негіз бар. Солардың бірі жоғарыдағы деректерде «Қарнақ, Қарнұқ, Карнак» түрінде кездесетін Қарнақ елді мекені демекпіз» – деп қорытындылайды (Тұяқбаев, 2014: 629–631).

Ж. Артықбаев өз мақаласында Қарнақ топонимін талдап: «Сунақ – суға жақын қала, Ташанақ – тасқа жақын қала, Қарнақ – Қаратау бауырындағы, Қаратауға жақын елді мекен» (Артықбаев, 2018: 5) – деген қорытынды жасайды.

Қарнақ – көнеден келе жатқан тарихи қала. Бұған Қарнақ және жанында Имам Бахили, Сопы Қаландар, Шапар баба, Шейх Мұхаммед, Тақия ата, Хайриддин ата, Қарабура секілді киелі мазарат орындары мен ескі қорымдар дәлел.

Сондай орындардың бірі Имам Бахили зираты (X–XI ғғ.). Қарнақ ауылының шетіндегі осы көне зират аумағында үлкен боп өскен кәрі тұт ағашы бар. Жергілікті тұрғындар бұл тұт ағашын «Шежіре-тұт», «Мажратұт» деп атайды. Тұт ағашының жасы бір неше ғасырлық екені сөзсіз. Тұт діңінің диаметрі шамамен 3 метрді құрайды, шеңбер өлшемі 9 метрден асады (Кожа, 2021: 10). Аңыз бойынша, тұт ағашын VIII ғасырда Орта Азияға Исламды таратуға келген қолбасшы Құтайба ибн Мүслим (669–715) отырғызған.

1-сурет. Имам Бахили зираты қасындағы мыңжылдық «Тұт ағашы»

Әмәуи әулеті кезінде (661–750) Хоросан билеушісі болған Құтайба ибн Мүслим 705-715 жылдар арасында Мәуараннаһрда, әсіресе, түркі тайпаларының исламдануына күш салғандығымен белгілі. Әмәуи әулетінің қолбасшысы Құтайба ибн Мүслим 709 жылы Бұхараны соғыссыз алып, Самарқан, Шаш (Ташкент) қалаларын бағындырып, Исфижаб (Сайрам) шаһарына дейін келгені туралы мәліметтер бар (Большаков, 2010: 101–111). Имам Бахили мен Құтайба ибн Мүслим бір кісі екені мәлім. Өйткені, Құтайба ибн Мүслим атымен атақты болған бұл қолбасшының толық аты: Әбу Хафз Құтайба ибн Мүслим ибн Амр әл-Бахили. Арабтың «Бахила» атты руынан шыққандықтан әл-Бахили ныспысымен аталады (Yiğit, 2002: 490).

М. Қожа «Сакральное дерево» атты мақаласында келтіргендей бұл көне алып ағаш туралы алғашқы жазба дерек Ресей императорлық армиясының генерал-лейтенанты, этнограф А.К. Гейнстің (1834–1892) «Әдеби шығармалар жинағында» кездеседі. Мұнда А.К. Гейнс зират және тұт ағашы туралы жергілікті адамдардың айтқан әңгімелерін келтірген. Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан соң аз уақыттан кейін Имам Бахили (Құтайба ибн Мүслим) басшылығымен келген әскерлер Қарнақ қаласын бағындырып, халықты Исламға шақырады. Имам Бахили ауылдың маңайындағы қасында тұт ағашы болған үйге орналасып, қайтыс болғанға дейін сол жерде тұрған. Имам Бахили қайтыс болған соң, сол жерге жерленгені айтылады. Түркістаннан Әзірет Сұлтан бұл жерге жиі келіп, атын тұтқа байлайтын көрінеді. Содан бері мұсылман қолбасшысының жерленген жері де, тұт ағашы да, киелі саналады (Гейнс, 1898: 303–304). Негізінде, Құтайба ибн Мүслим 716 жылы Фарғана аймағында оққа ұшқан және сол жерге жерленген (Джамал ал-Карши, 2005: 114).

Зерттеу нәтижелері

Имам Бахили қорымы 3 гектарға жуық алаңды қамтиды және бұл жерде араб әрпімен жазылған құлпытастар сақталған. Қорымда 40-қа жуық құлпытас ескерткіштері осы күнге дейін жеткен, оның 4–5 тасында ғана жазулары сақталған. Көпшілігінде жазулар өшкен, құлап жатқан тастардың жерге қараған бетінде жазулар болуы мүмкін. Бұл арабжазулы тастарды оқу ұзақ уақытты талап етеді.

Қорымдағы құлпытастарға қатысты алғашқы ғылыми-зерттеу Д.С. Байгунаков пен Г.Е. Сабденовалардың «Мусульманские надгробные памятники Карнак (Туркестанская область) как историко-археологический источник» атты мақаласында жарияланды (Байгунаков, Сабденова: 2021: 167–178). Мақалада қорымдағы құлпытастардың формалары кеңінен зерттеліп, 9 топқа топтастырып қарастырылған. Ал, құлпытастардағы эпиграфикалық мәтіндерді оқуға аса назар аударылмаған. Тек 4, 5, 6, 7 – суреттерде көрсетілген құлпытастардағы мәтіндер шамалы оқылған.

Біз бұл мақаламызда аталған қорымдағы төрт құлпытас пен Қарнақ ауылынан 21 км қашықтықта орналасқан Укаша ата кесенесіндегі бір құлпытастағы эпиграфикалық мәтіндердің мағынасын ашуға тырысамыз.

2-сурет. Иесі белгісіз №1 құлпытастың алдыңғы беті

1. Құлпытас. Төрт бұрышты, ұзындығы 175 см, биіктігі 75 см. Алдыңғы бетінің жоғары жағына араб әрпімен үлкен шрифтпен ойып жазылған мәтін бар, бас жағы өшіп қалған. Сондай-ақ, екінші қатарда да жазу болғаны байқалады. Бірақ өкінішке орай сақталмаған. Басқа беттерінде жазу немесе ою-өрнек жоқ.

Алдыңғы беттегі арапша мәтін: [...محمد عربى لا إله ال الله محمد رسول الله]. Мағынасы: «…Араби Мұхаммед. Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың расулы». Бұл жазудың төменгі оң жағына ашық алақан мен қайшы ойып, бедерлеп салынған. Құлпытастарда көп кездесетін ою-өрнектер мен суреттелген түрлі заттардың өзіндік мағынасы болады. Әдетте қайтыс болған кісінің руын, кәсібін, атағын көрсетеді. Құлпытастағы ашық алақан – марқұмның діни тұлға болғандығын, қайшы – оның кәсібін (яғни тігіншілік кәсіп иесі екенін) меңзейді (Нұрдәулетова, Нұржан, 2022: 65). Діни тұлғалардың құлпытастарына ашық алақан (бес саусақ ашық түрінде) бейнеленуі сопылық философиясында «білінбейтін бес нәрсе» (*Муғайабат хамса*) деп аталатын Алладан басқа ешкім білмейтін бес нәрсені меңзеуі ықтимал. Ол туралы Құранда Лұқман сүресінің 34-аятында баяндалған. Олар: 1) Қиямет күні қашан болатыны; 2) Қанша мөлшерде жауын жауатынын; 3) Жатырдағының ұл немесе қыз

екенін; 4) Адам ертең не табатынын; 5) Адам қай жерде өлерін білмейді. Сонымен қоса, ашық алақан – Исламның бес шарты немесе «дүние өмірінен ақыретке мал-дүние алып кетпеді, ашық алақанмен кетті» деген ұғымның образды бейнеленуі.

Д.С. Байгунаков пен Г.Е. Сабденова мақаласында бұл түрдегі құлпытастарды «Түркістан» типті құлпытастар деп атап, 3-ші топта қарастырған. Қорымда осы түрдегі 30-дан астам құлпытас сақталған, ең көп кездесетін құлпытас түрі де осы. Көбісінің бұрыштары немесе басқа да бөліктері қираған. Сондықтан ою-өрнектер мен жазулары толық сақталмаған. Кейбірінде мүлде жазу жоқ (Байгунаков, Сабденова, 2021: 170).

3-сурет. № 2 құлпытастың алдыңғы беті

4-сурет. № 2 құлпытастың артқы жағы

5-сурет. № 2 құлпытастың үстіңгі жағы

2. Құлпытас. Екі сатылы құлпытастар тобына жататын бұл құлпытастың үстіңгі пішіндері шағын. Алдыңғы, артқы және үстіңгі жақтарында араб әрпімен жазылған жазба бар. Екі сатылы бұл құлпытастың үстіңгі бөлігінде (жоғары сатысы) марқұмның аты жазылған: [ابن كوج محمد] «ибн Көш Мұхаммед». Негізгі төменгі бөлігінің (төменгі сатысы) алдыңғы беті ортасы ойылған, шеті рамка секілді жасалған. Ойып алынған жерімен шетіндегі рамкаға Құрандағы Бақара сүресінің 255-аятының (Аят әл-Курси)[13] негізгі бөлімі жазылған.

Орта жағындағы 3 қатар жазба:

1. بِسْمِ اللَّهِ ٱلرَّحْمـٰنِ الرَّحِيمِ اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا
2. تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا
3. فِى الْاَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُ اِلَّا بِاِذْنِهِ يَعْلَمُ

Аяттың жалғасы жол жақ рамкада төменнен жоғары қарай жазылған:

1. مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا

Жалғасы жоғары рамкада жалғасады:

1. خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ اِلَّا بِمَا <شَاءَ> وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ والْاَرْضَ

Жалғасы төбе жағында жалғасады. Төбе жағында екі қатар жазу бар:

1. وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ. بِرَحْمَتِكَ يَا اَرْحَمَ
2. الرَّحِمِينِ ١٢ ...

Артқы жағында тігінен үлкен шрифтпен жазылған 9 қатар жазба бар. Кей жерлері сынған, жазулары өшіп қалғаны байқалады. Артқы бетіне Ислам әдебиеттерінде кездесетін «калима таухид»[14] және «калима шаһадат»[15] деп аталатын екі дұға мәтіні жазылған.

[13] Бақара сүресі 255-аяты (Аят әл-курси) мағынасы: «Алла, Одан басқа еш тәңір жоқ. Ол тірі, толық меңгеріп тұрушы, Ол қалғымайды да ұйықтамайды. Көктердегі және жердегі нәрселер Оған тән. Оның құзырында өзінің рұқсатынсыз кім шапағат етеді? Олардың алдарындағыны да, арттарындағыны да біледі. Олар, Оның қалауынан басқа еш нәрсе білмейді. Оның күрсісі (білімі) көктер мен жерді сыйдырады. Оған, ол екеуін қорғау ауыр келмейді. Және Ол, өте биік, аса зор».

[14] Калима таухид мағынасы: «Алладан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед Алланың расулы».

1. لا إله الا الله
2. <محمد> ر
3. <سول الله>
4. <أشهد>
5. أن لا إله الا
6. <الله> وأشهد
7. <أن> محمدا
8. عبده ور
9. سوله

Д.С. Байгунаков пен Г.Е. Сабденовалардың мақаласында бұл түрдегі құлпытастар «үстіңгі пішіндері шағын екі сатылы құлпытас» категориясында 6-шы топта қарастырылған. Бұл түрдегі құлпытастар екі бөліктен тұрады және үстіңгі бөлігі кішірек болып келеді. Алдыңғы, артқы және жоғары бетінде де жазулар бар (Байгунаков, Сабденова, 2021:172).

6-сурет. № 3 құлпытастың алдыңғы беті

[15] Калима шаһадат мағынасы: «Мен куәлік етемін Алладан басқа құдай жоқ. Мен куәлік етемін Мұхаммед Оның құлы және расулы».

7-сурет. № 3 құлпытастың оң жақ қыры

3. Құлпытас. Екі бөліктен тұратын тік төрт бұрышты бұл түрдегі құлпытастардың төбесінде шар немесе күмбез тәрізді төбешігі бар. Төменгі жағында тіреуіші болып төңкерілген «Г» әріпі пішінінде жасалған. Жоғарыда аты аталған мақалада бұл құлпытасты екі бөліктен тұратын құлпытастар деп атап 5-ші топта қарастырған. Бұл қорымда ең көп кездесетін құлпытас түрі осы (Байгунаков, Сабденова, 2021: 172). Алдыңғы жағымен оң және сол жақ беттерінде жазуы бар. Артқы жағында жазу жоқ. Жазбаның көбі өшіп қалған. Бұл құлпытастың бір ерекшелігі діңгектің жоғарғы төрт бұрышынан бірдей үш бұрыш етіп кесілген.

Алдынғы бетінде алты қатар жазу бар. Өкінішке орай барлығын оқу мүмкін емес.

1. ...
2. ...
3. ملا شاه يوسف
4. أحمد…
5. …
6. سنة

Оқылуы: «... Молла Шах Йусуф... Ахмед... жыл».

Оң жақ бетінде он бір қатарда Бақара сүресінің 255-аятының (Аят әл-Курси) жазылған, алғашқы алты қатарын оқуға болады. Төменгі жағындағы жазбалар өшіп кеткендіктен оқылмайды.

1. بسم الله الرحمـن الرحيم
2. الله لا إله إلا هو الحي

3. القيوم لا تأخذه سنة
4. ولا نوم له ما في السماوات
5. وما في الأرض من ذا الذي
6. يشفع عنده إلا بإذنه يعلم ما
7. <بين أيديهم وما خلفهم>
8. <ولا يحيطون بشيء من علمه إلا>
9. بما شاء وسع كرسيه
10. السماوات والأرض ولا يئوده
11. حفظهما وهو العلي العظيم

Сол жақ бетінде де жазу болғаны байқалады бірақ өшіп кеткендіктен оқылмайды.

8 – сурет. № 4 құлпытастың оң жақ қыры.

4. Құлпытас. Бұл құлпытас да жоғарыда айтылған құлпытас формасында болып, тік төрт бұрышты діңгектің төбесі күмбез секілді жасалған. Жазбалар дерлік өшіп кеткен. Тек бір бетінде 10-11 қатарда Бақара сүресінің 255-аятының (Аят әл-курси) жазылғаны байқалады.

9 – сурет. Укаша ата кесенесіндегі құлпытас.

5. Құлпытас. Укаша ата кесенесінде ұзындығы 21 м сағананың (қабір) бас жағына жапсырылған құлпытас бар. Құлпытастағы жазба екіге бөлінген. Жоғары жағында төменнен жоғарыға қарай жазылған бес қатар және төмен жағында негізгі жеті қатар жазба бар.

Жоғары жағында төменнен жоғарыға қарай жазылған бес қатар:

1. كاميل قارى
2. برجان
3. اوستا عُمر بيك
4. دعاء طمع دار

Мағынасы: «Камил қари Біржан. Ұста Омарбек. Дұға дәметуші».

Негізгі жеті қатар жазу:

1. 1950 г. سنة ١٣٤٧
2. بسم الله الرحمـن الرحيم
3. لا إله الا الله
4. محمد رسول الله
5. لا حول ولا قوة
6. الا بالله العلى العظيم
7. أبو بكر عمر

Мағынасы: «1950 ж. 1348 жыл. Аса қамқор ерекше мейрімді Алланың атымен. Алладан басқа құдай жоқ. Мұхаммед оның Елшісі. Алланың күш-қуатынан асатын ешқандай күш-қуат жоқ. Әбу Бәкір, Омар».

Бұл құлпытастағы жазудың жылына қарасақ, 1950 жылы жазылғаны байқалады. Екінші қатардағы «бисмилла» жазуы ерекше каллиграфиялық тәсілде: «*сулус мусәлсәл*» хатымен яғни, барлық әріптерді бір-біріне жалғап жазылғаны көрініп тұр. Бірақ құлпытаста Укаша атаға қатысты мәлімет жоқ. Негізі Укаша есімі сахаба *‘Уккаша ибн Михсан* [عكّاشة بن محصن] (588-632) атымен байланысты. Батылдығымен атақты болған *‘Уккаша ибн Михсан* Орта Азия

аймағына келмеген. Укаша ата культінің кеңінен жайылуы Түркі халықтарының исламдану кезеңімен байланысты болуы ықтимал. Сондықтан да *‘Уккаша ибн Михсан* кесенесі Қазақстан, Өзбекстан, Ауғанстан мен Түркия елдерінде де кездеседі. Қарнақ ауылы маңайындағы Укаша ата кесенесі бірнеше рет қайта салынды. Кеңес өкіметі тұсында дінге қарсы күрес жүріп жатқанда киелі орын бірнеше рет қираған. Соңғы рет 1986 жылы дінге қарсы кезекті науқанға байланысты болған, сол кезде барлық ғимараттар бұзылған. 90-жылдардың басында кешен қайта салынды (Маликов, 2015: 58–61). Соңғы қайта жөнделген кезде қабірінің бас жағындағы құлпытас та қойылғаны белгілі. Бұл құлпытасты кесене маңайындағы зираттан алған болуы да ықтимал.

Қорытынды

Қарнақ қорымы мен Укаша ата кесенесінің арабжазулы эпиграфикалық ескерткіштерін зерттеу мақсатында 5 нысан қарастырылды. Қорымдағы әрбір құлпытастың жан жағының суреттері түсіріп алынды. Алдымен алдыңғы беті, сосын оң жақ қыры, сол жақ қыры және артқы жағының фотолары түсіріліп тіркелді, одан соң араб жазулы мәтіні сыни мәтін ретінде араб графикасында терілді. Оның астында қазіргі қазақ тіліне аудармасы жасалды.

Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі құлпытастардағы мәліметтер мен көркем ескерткіштер қазақ ғылымының сан саласын зерттеуге қажетті тың материалдар болып табылады. Құлпытасқа қашалған ашық алақан суретінің мәні мен мазмұны алғаш рет айқындалды. Алақанның суретін қашау себебін екі мағынада түсіндіруге тырыстық:

1) құлпытасқа ашық алақан (бес саусақ ашық түрінде) бейнелеу сопылық философиясындағы «білінбейтін бес нәрсе» (*Муғайабат хамса*) Құранның Лұқман сүресінің 34-аятында баяндалған ұғымдар болуы мүмкін екендігін алға тартамыз.

2) құлпытасқа ашық алақан бейнелеудің екінші нұсқасы – Исламның бес шарты немесе «дүние өмірінен ақыретке мал-дүние алып кетпеді, ашық алақанмен кетті» деген ұғымның образды бейнеленуі болуы мүмкін.

Сонымен қатар, құлпытастың Қарнақ қорымында кездесетін ерекшелік төңкерілген «Г» әрпі пішініндегі құлпытастардың қойылуы айрықша назар аудартады. Бұдан бөлек, құлпытастардың басым көпшілігінде Құранның Бақара сүресінің 255-аяты (Аят әл-Курси) жазылған. Қарнақ құлпытастарында байқағанымыздай марқұмның руы, тайпасы жазылмаған. Құлпытастарда араб жазу каллиграфиясының куфи, насх үлгілері қолданылғанын көруге болады.

Біз эпиграфикалық ескерткіштердің арабжазулы мәтінін аударып, мұндағы Құран аяттары, хадистер, діни, элегиялық мазмұндағы жазбаларды айқындап, шығыстану ғылымының көшіне жаңа материалдар қостық. Алтын Орда және одан кейінгі кезеңдегі түркітілдес елдердің тарихы мен мәдениетіне қосылған жаңа деректер деп білеміз. Келешекте зерттелетін жұмыстар жоспарлы түрде жалғасын табады деп сенім білдіреміз.

Әдебиеттер:

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории осёдлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Инистута Истории, Археологии и Этнографии Каз.ССР. Т. V. Археология. Алма-Ата: 1958. С. 3–215.

Ал-Кашгари М. Диван Лугат ат-Турк. / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Артықбаев Ж. Қарнақ құпиясы: тарих және сабақтастық // Егемен Қазақстан. № 56. 26.03.2018. 5 б.

Байгунаков Д.С., Сабденова Г.Е. Мусульманские надгробные памятники Карнак (Туркестанская область) как историко-археологический источник // Поволжская археология. № 4 (38), 2021. С. 167–178.

Байпақов К. Қарнақ // Қазақастан. Ұлыттық энциклопедиясы. Бас ред.: Б. Аяған. 5-том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. 720 б.

Большаков О. История Халифата. т. IV. Москва: «Восточная литература» РАН, 2010. 367 с.

Гейнс А.К. Собрание литературных трудов Александра Константиновича Гейнса. Т. II. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. 743 с.

Дербісәлі Ә. Қазақстан мешіттері мен медреселері. Алматы: «Аруна», 2009. 496 б.

Джамал ал-Карши. ал-Мулхакат би-с-сурах (Упоминание о некоторых знаменитых правителях и вазирях) // История Казахстана в персидских источниках. Отв. ред. А. К. Муминов. Введение, пер. с арабско-персидского, коммент., текст, факсимиле Ш. Х. Вохидова, Б. Б. Аминова. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 416 с.

Yiğit İ. Kuteybe b. Müslim // TDV İslâm Ansiklopedisi. 26. Cilt. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002. S. 490–491.

Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. Тошкент: «Фан» нашриёти, 1982. 96 б.

Кожа М. Сакральное дерево // Казахстанская правда. № 94 (29471). 21.05.2021. 10 с.

Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. VIII том. Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. 480 б.

Қосымова Г. Тарихи атаулардың этимологиясы (жер-су атаулары мен тайпа аттары). Алматы: 2018. 159 б.

Қошым-Ноғай Б.С. «Нақ» тек қана жұрнақ па? // «Ана тілі» газеті. 21-28.05.1992.

Маликов А. Святилище Укаша-ата в Южном Казахстане и ее аналогии в Центральной Азии // Известия национального центра археологии и источниковедении. №2. 2015. С. 55–63.

Нұрдәулетова Б.И., Нұржан А.С. Жерлеу орындарындағы суреттердің сакралды семантикасы (Маңғыстау аймағы мысалында) // «Керуен» ғылыми журналы. №3. 76-том. 2022. 61–76 б.

Роспись городков Казачьей орды по пути от Тобольска до Туркестана // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Москва: Типография Академии Наук СССР, 1932. С. 262–267.

Туякбаев М. Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII–XIX вв.). Алматы: ТОО «Эффект», 2009. 208 стр.

Тұяқбаев М. Қарнақ топонимі мен оның этимологиясы // Археологияның шыңына шыққан: К.А. Ақышевтың туғанына 90 жыл толуына арналған «Қазақстан территориясындағы ежелгі және ортағасырлық мемлекеттер» атты халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Алматы: 2014. 698 б.

Хабибуллаев А. Қарнақ Халфа медресесі жайлы не білеміз? // Ғалымның хаты. 13.03.2017. [Интернет желі]. Қол жетімді: https://kozhalar.kz/20173963-qarnaq-halfa-medresesi-zhajly-ne-bilemiz. [Көрілген күні: 22.08.2024].

References:

Ageeva E.I., Pacevich G.I. (1958). Iz istorii osyodlyh poselenij i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan] // Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii Kaz.SSR. T. V. Arheologiya. Alma-Ata. P. 3–215. (in Rus.)

Al-Kashgari M. (2005). Divan Lugat at-Turk [Divan Lugat at-Turk] / Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoj. Indeksy sostavleny R. Ermersom. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. (in Rus.)

Artyqbaev Zh. (2018). Qarnaq qupiyasy: tarih zhane sabaqtastyq [The secret of Karnak: history and continuity] // Egemen Qazaqstan. № 56. 26.03. 5 p. (in Kaz.)

Bajgunakov D.S., Sabdenova G.E. (2021). Musul'manskie nadgrobnye pamyatniki Karnak (Turkestanskaya oblast') kak istoriko-arheologicheskij istochnik [Muslim tombstones of Qarnaq (Turkestan region) as a historical and archaeological source] // Povolzhskaya arheologiya. № 4 (38). P. 167–178. (in Rus.)

Bajpaqov K. (2003). Qarnaq [Qarnaq] // Qazaqstan. Ulyttyq enciklopediyasy. Bas red.: B. Ayaghan. 5-tom. Almaty: «Qazaq enciklopediyasynyng» Bas redakciyasy. 720 b. (in Rus.)

Bol'shakov O. (2010). Istoriya Halifata [The history of the Caliphate]. t. IV. Moskva: «Vostochnaya literatura» RAN. 367 s. (in Rus.)

Derbisali A. (2009). Qazaqstan meshitteri men medreseleri [Mosques and madrasas of Kazakhstan]. Almaty: «Aruna». 496 b. (in Kaz.)

Dzhamal al-Karshi. (2005). al-Mulhakat bi-s-surah (Upominanie o nekotoryh znamenityh pravitelyah i vaziryah) [al-Mulhakat bi-s-surah (Mention of some famous rulers and wazirs)] // Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. Otv. red. A. K. Muminov. Vvedenie, per. s arabsko-persidskogo, komment., tekst, faksimile SH. H. Vohidova, B. B. Aminova. Almaty: Dajk-Press. 416 p. (in Rus.)

Gejns A.K. (1898). Cobranie literaturnyh trudov Aleksandra Konstantinovicha Gejnsa [Collection of literary works by Alexander Konstantinovich Gaines]. T. II. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.M. Stasyulevicha. 743 p. (in Rus.)

Habibullaev A. (2017). Qarnaq Halfa medresesi zhajly ne bilemiz? [What do we know about Karnak Halfa madrasa?] // Ghalymnyng haty. 13.03.2017. [Internet zheli]. Qol zhetimdi: https://kozhalar.kz/20173963-qarnaq-halfa-medresesi-zhajly-ne-bilemiz. [Kөrilgen kүni: 22.08.2024]. (in Kaz.)

Karimova L. (1982). Ўzbek tilida toponimlarning ўrganilishi [The study of toponyms in Uzbek]. Toshkent: «Fan» nashriyoti. 96 p. (in Uzb.)

Kozha M. (2021). Sakral'noe derevo [The Sacred Tree] // Kazahstanskaya pravda. № 94 (29471). 21.05. 10 p. (in Rus.)

Malikov A. (2015.). Svyatilishche Ukasha-ata v Yuzhnom Kazahstane i ee analogii v Central'noj Azii [The Ukasha-ata Sanctuary in Southern Kazakhstan and its analogues in Central Asia] // Izvestiya nacional'nogo centra arheologii iistochnikovedenii. № 2. P. 55–63. (in Rus.)

Nurdauletova B.I., Nurzhan A.S. (2022). Zherleu oryndaryndaghy suretterding sakraldy semantikasy (Mangystau ajmaghy mysalynda) [Sacral semantics of images at burial sites (on the example of the Mangystau region)] // «Keruen» ghylymi zhurnaly. № 3. 76-tom. P. 61–76. (in Kaz.)

Qazaqtar. Kopshilikke arnalghan toghyz tomdyq anyqtamalyq [Kazakhs. A nine-volume handbook for the general public]. VIII tom. Almaty: Qazaqstan damu instituty, 1998. 480 p. [(in Kaz.)

Qoshym-Noghaj B.S. (1992). «Naq» tek qana zhurnaq pa? // «Ana tili» gazeti. 21-28.05.1992. (in Kaz.)

Qosymova G. (2018). Tarihi ataulardyng etimologiyasy (zher-su ataulary men tajpa attary) [Etymology of historical names (place and water names and tribe names)]. Almaty. 159 p. [in (in Kaz.)

Rospis' gorodkov Kazach'ej ordy po puti ot Tobol'ska do Turkestana [Painting of the towns of the Cossack Horde on the way from Tobolsk to Turkestan] // Materialy po istorii Uzbekskoj, Tadzhikskoj i Turkmenskoj SSR. Moskva: Tipografiya Akademii Nauk SSSR, 1932. P. 262–267. (in Rus.)

Tuyakbaev M. (2009). Istoricheskaya topografiya i razvitie gorodov i poselenij Turkestanskogo oazisa (XIII-XIX vv.) [Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII–XIX centuries)]. Almaty: TOO «Effekt». 208 p. (in Rus.)

Tuyaqbaev M. (2014). Qarnaq toponimi men onyng etimologiyasy [The toponym Qarnaq and its etymology] // Arheologiyanyng shyngyna shyqqan: K.A. Aqyshevtyng tughanyna 90 zhyl

toluyna arnalghan «Qazaqstan territoriyasyndaghy ezhelgi zhane ortaghasyrlyq memleketter» atty halyqaralyq ghylymi konferenciya materialdarynyng zhinaghy. Almaty. 698 p. (in Kaz.)

Yiğit İ. (2002). Kuteybe b. Müslim // TDV İslâm Ansiklopedisi. 26. Cilt. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. S. 490–491. (in Tur.)

[1]Дюсенов Б.Д. [2]Масимханулы Д. [3]Назиров Х.И.
[1,2] Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
[3]Издательство «Алтын парак»
E-mail: [1] bagdat75@inbox.ru, [2]masimkhan-63@mail.ru [3]hasannazirov1@gmail.com

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ ПОСТЗОЛОТООРДЫНСКОГО ПЕРИОДА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАРНАКСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. В статье представлены результаты научной экспедиции, проведенной с целью изучения арабописьменных эпиграфических памятников Золотой Орды и постзолотордынского периода, хранящихся на территории Казахстана. В результате сравнительного анализа арабописьменных эпиграфических памятников некрополя возле мавзолея имама Бахили села Карнак города Кентау Туркестанской области (X-XI вв.) и мавзолея Укаша ата, можно глубоко узнать казахское камнерезное искусство, письменность и арабески, языковую культуру, религиозную позицию, социальную обстановку в южных регионах. *Цель* исследования – дешифровка кулпытасов (надмогильные памятники) Карнакского некрополя и Укаша ата, введение в научный оборот новонайденных источников. Материалы исследования – кулпытасы, собранные во время командировки сотрудников Института востоковедения им.Р. Б. Сулейменова в Туркестанскую область в 2024 году. Методы исследования – изучение материалов, тексты эпитафии Карнака, сравнительно-сопоставительный анализ, широко применялись все научные методы, применяемые в эпиграфических исследованиях. Задачи исследования – организация полевой экспедиции, дешифровка, чтение, перевод, документирование, регистрация, камеральная обработка арабописьменных текстов на эпиграфических памятниках. Результаты исследования – впервые полностью прочитаны и переведены тексты четырех кулпытасов Карнакского некрополя и одного кулпытаса мавзолея Укаша ата, проведен сравнительный анализ.

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Преемственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» (индивидуальный регистрационный номер: BR 18574063).

Ключевые слова: Туркестан, Карнак, эпиграфика, некрополь, арабская письменность, кулпытас, топоним.

[1]Dyussenov B.D. [2] Massimkhanuly D. [3]Nazirov H.I.
[1,2] R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
[3] Altyn Parak Publishing House
E-mail: [1]bagdat75@inbox.ru, [2]masimkhan-63@mail.ru, [3]hasannazirov1@gmail.com

WRITTEN MONUMENTS OF THE POST-GOLDEN HORDE PERIOD: A COMPARATIVE ANALYSIS OF KARNAK EPIGRAPHIC MONUMENTS

Abstract. The article presents the results of a scientific expedition conducted to study the Arabic epigraphic monuments of the Golden Horde and the post-Golden Horde period, stored on the territory of Kazakhstan. As a result of a comparative analysis of the Arabic-written epigraphic monuments of the necropolis near the mausoleum of Imam Bakhili of the village of Karnak in the city of Kentau of Turkestan region (X-XI centuries) and the mausoleum of Ukasha ata, one can deeply learn Kazakh stone-carving art, writing and arabesques, linguistic culture, religious position, social situation in the southern regions. The purpose of the study is to decipher kulpytas (tombstone monuments) Karnak necropolis and Ukasha Ata, introduction to the scientific circulation of newly discovered sources. The research materials are kulpytas collected during a business trip of the staff of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies to the Turkestan region in 2024. Research methods – the study of materials, the texts of Karnak's epitaph, comparative analysis, all scientific methods used in epigraphic research were widely used. The objectives of the research are the organization of a field expedition, decryption, reading, translation, documentation, registration, and desk processing of Arabic texts on epigraphic monuments. The results of the study – for the first time, the texts of four kulpytas of the Karnak necropolis and one kulpytas of the Ukasha Ata mausoleum were fully read and translated, a comparative analysis was carried out.

Acknowledgement: The article was carried out within the framework of the project of program-targeted financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the topic “Continuity and transformation in the traditions and culture of post-Golden Horde societies (comparative study of epigraphic monuments of the West Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm regions)” (individual registration number: BR 18574063).

Keywords: Turkestan, Karnak, epigraphy, necropolis, Arabic script, kulpytas, toponym.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсенов Бағдат Данияұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Мәсімханұлы Дүкен, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филол.ғ.д., Алматы, Қазақстан.

Назиров Хасан Ибадуллаұлы, «Алтын парақ» баспасының редакторы, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Дюсенов Багдат Даниярович, магистр педагогических наук, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, д.филол.н., Алматы, Казахстан.

Назиров Хасан Ибадуллаевич, редактор издательства «Алтын парак», Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, master of Pedagogical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Massimkhanuly Duken, the General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan.

Nazirov Hasan Ibadullayevich, Editor of the publishing house «Altyn paraq», Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 26 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ78.19.01 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.329

[1]Ужкенов Е.М ***[2]Смагулов Б.К.**
[1,2] Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан,
Email: [1]e81g.76@mail.ru, [2]bolat.smagulov.76@list.ru

ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМАТА ОБОРОНИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ У ТЮРКСКИХ КОЧЕВНИКОВ В ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И НОВОГО ВРЕМЕНИ

Аннотация. Статья посвящена изучению изменения формата ведения оборонительной войны у тюркских кочевников степной зоны Евразии. Анализируются методы и подходы к ведению такого рода боевых действий в условиях изменения внешнеполитической обстановки и военно-технического превосходства европейских держав в Новое время. При этом многовековое военное господство кочевников на обширных степных просторах Евразии, а в ряде случаев и за их пределами, создание ими полиэтнических государств (тюркские каганаты, Золотая орда, Государство сельджуков, Казахское ханство и др.), игравших значительную геополитическую роль в контексте взаимодействия стран Центральной и Восточной Азии, Ближнего и Среднего Востока, Малой Азии и Восточной Европы, помимо других факторов основывалось также и на их военной мощи. Цель статьи – изучить изменения содержания стратегии ведения оборонительной войны у тюркских кочевников периода средневековья и Нового времени. В статье использованы методы факторного, текстологического, а также диахронного анализа, позволяющие выявить основные элементы ведения такого рода военных действий. Изложенный в статье материал позволил авторам сделать вывод о существовании у тюркских кочевников многовековой стратегии ведения оборонительной войны, предусматривающей использование всех видов оружия, контратаки и глубокие рейды во внутренние территории врага, использовании маневра по заманиванию врага в засады и др.

Благодарность: Данная статья подготовлена в рамках выполнения научного проекта ИРН BR 21882223 «Казахское ханство во второй половине XV – первой половине XVIII вв.: этнополитическая история и внешняя политика».

Ключевые слова: тюркские кочевники, тюркские каганаты, государство сельджуков, Казахское ханство, военное дело у кочевников, оборонительная война, стратегия ведения войны, военные рейды, вооружение кочевников.

Введение

Образование мощных военно-политических объединений тюркских кочевников, в особенности в период средневековья, создало принципиально новую военно-политическую обстановку на всем Евразийском континенте. Тюркские каганаты, государства тюргешей, кыпчаков, огузов и другие государственные образования стали долговременным фактором во внешней политике стран Ближнего и Среднего Востока. Вместе с тем военно-техническое усиление европейских держав привели к постепенному переходу кочевников к использованию оборонительной стратегии ведения войны, причем не в отдельных случаях, а как постоянного фактора их жизни. Дело в том, что к концу XVIII в. все территории тюркских кочевников степной зоны Евразии так или иначе оказались в составе империй (Цинской или Российской). Поэтому использование ими обороны как стратегии ведения военных действий стало для них насущной необходимостью, тем более, что кочевники не смирились с новой политической реальностью и предпринимали попытки организации

восстаний с целью освобождения от иностранного господства. Так, один из российских авторов второй половины XIX в. констатировать, что «киргизы (казахи. – *авт.*) – не мирные буряты забайкальские, не безответные остяки, тунгусы, самоеды, даже и не скромные гольды амурские. Их воинственный дух еще не угас, притом они мусульмане, из спиной у них священная Бухара, пронырливые Хива и Коканд, а там... и Англия» (Завалишин, 1867: 3–40). Иными словами, хотя вопрос изменения военной стратегии тюркских кочевников является актуальной проблемой, он не получил полного освещения в современной исторической и востоковедческой литературе.

Материалы и методы исследования

При написании данной статьи нами были использованы главным образом публикации различных авторов, в которых прямо или косвенно рассматриваются аспекты, связанные с оборонительной стратегией тюркских кочевников (ведение военных действий, рейды, отступление и др.). В процессе сбора материала и его интерпретации нами был использован, прежде всего, *метод факторного анализа*, предполагающий выделение групп факторов (военно-политические, географические, идеологические и др.), которые оказывают влияние на определенные исторические процессы и явления, в том числе и на стратегию и тактику ведения кочевниками военных действий оборонительного характера. Это позволяет выявить их ход и особенности с учетом указанных выше факторов. Во-вторых, речь идет о *текстологическом анализе*, при котором изучались работы (путевые записки, книги и др.) авторов, которые были написаны либо непосредственно участниками и современниками происходивших событий, либо по прошествии определенного времени. Это дает возможность выявить, например, идеологическую позицию авторов по тем или иным вопросам, а также их оценку эффективности ведения тюркскими кочевниками военных действий, в том числе и оборонительного характера. Кроме того, в статье использован также и *метод диахронного анализа*, предусматривающий изучение изменений в позициях различных авторов и представителей официальных кругов империи, а также их причины в определенный период времени.

Обсуждение

В настоящее время в публикациях казахских и зарубежных исследователей (А.Ш. Кадырбаев, М.К. Абусеитова, Е. Кабульдинов, Л.А. Бобров, В.М. Запорожец, А.О. Пронин, А.К. Кушкумбаев и др.) прямо и косвенно затрагиваются отдельные аспекты предлагаемой нами темы. В рамках предлагаемой нами теме ключевой работой является работа А.Ш. Кадырбаева (Кадырбаев, 1998), в которой автор попытался собрать воедино и проанализировать все известные сведения о военной истории кочевников. В исследовании М.К. Абусеитовой анализируются политические аспекты истории Казахского ханства в XVI в., упоминаются военные действиях казахских ханов против Тимуридов, Шайбанидов и Чагатаидов за обладание городами по Сырдарье. Однако изучение оборонительной стратегии здесь целью не ставилось, что частично может быть объяснено и состоянием источниковой базы по истории Казахского ханства, о чем упоминает и сама М.К. Абусеитова (Абусеитова, 1985: 14). Правда, в монографии имеется небольшой (1,5 стр.) раздел, посвященный русским архивным источникам по социально-политическому положению Казахского ханства. Тем не менее и в данном случае приведенные сведения лишь косвенно затрагивают отдельные аспекты нашей темы (Абусеитова, 1985: 31–32). В изданной недавно монографии З.Е. Кабульдинова «Абылай хан и Россия» (Кабульдинов, 2023) анализируются политические аспекты взаимоотношений между Казахским ханством и Цинской империей во второй половине XVIII в., в том числе и военные столкновения между их вооруженными формированиями. При этом, исходя их поставленных задач, автор ограничивается анализом

непосредственных результатов и политических последствий военных действий между двумя государствами, оставляя фактически в стороне саму стратегию ведения казахами оборонительной войны. В частности, З.Е. Кабульдинов кратко упоминает о «глубоких рейдах» казахских отрядов в тыл цинских войск на территории Джунгарии весной 1756 года, а также о «неожиданных нападениях и изматывании противника» со стороны казахов в ходе вторжения армий Цинской империи на территорию Казахского ханства (Кабульдинов, 2023: 35).

Краткие сведения касательно нашей темы на примере военной деятельности известного казахского батыра Райымбека приводятся также в работе З.Г. Сактагановой: казахские воины держат оборону на месте, в то время как часть войска из числа воинов, владеющих языком противника, переодевается в неприятельскую одежду, пробирается в тыл врага и начинает сражение, внося смятение в его боевые порядки. А между тем в схватку вступают основные силы казахов (Сактаганова, 2019: 485). Более полно излагаются методы ведения кочевниками оборонительной войны в совместной статье А. Мамырхана и А.Б. Егинбая. В частности, анализируя военные действия степняков эпохи Золотой орды, авторы указывают на широкое использование кочевниками таких методов, как заманивание неприятельской армии на открытую местность, а затем ее разгром атаками с флангов, а также т.н. «ложного бегства», то есть заманивания врага в засаду. По мнению А. Мамырхана и А.Б. Егинбая, указанные методы имели сильное сходство со способами ведения облавной охоты (Мамырхан6 Егинбай, 2023: 78). Среди работ казахских историков особняком стоит труд известного специалиста по военной истории А.К. Кушкумбаева (Кушукумбаев, 2021), где отражены основные аспекты военной истории с учетом всех доступных источников. Отдельные аспекты нашей темы анализируются также в трудах современных российских исследователей. Так, в статье С.В. Голунова рассматривается история создания российских военных линий по Иртышу и Жайыку в XVIII в. Не останавливаясь подробно на стратегии и тактике осуществления казахами-кочевниками вооруженных нападений на эти укрепления, автор фактически признает их направленность на противодействие российской военно-территориальной экспансии, отмечая, что «создание укрепленных линий не означала лишь оборонительный характер политики Российской империи по отношению к южным соседям-кочевникам… система линий использовалась как плацдарм для дальнейшего наступления на казахскую степь» (Голунов, 2005: 73). В работе Л.А. Боброва и А.О. Пронина рассматривается распространение с XVIII в. среди казахов, особенно среди знати, клинкового оружия (сабель) (Бобров, Пронин, 2012: 224).

Таким образом, подводя итог историографическому обзору, следует отметить два обстоятельства. Во-первых, хотя в работах историков, как казахских, так и зарубежных, рассматривается военные аспекты истории тюркских кочевников, в них основной упор делается на характеристике и анализе личного вооружения воинов. Во-вторых, если в работах исследователей затрагиваются отдельные стороны нашей темы, то они анализируются в них в большей мере в аспекте «военные действия – непосредственный результат», а не «военные действия – процесс», то есть сама стратегия и тактика войны практически не получила сколько-нибудь значительного освещения.

Результаты исследования

Военное дело кочевников, как и у всех народов мира, знает только два вида действия: наступление и оборона. Как правило, только в рамках этих двух видов есть возможность действовать и реагировать на действия противника. Учитывая, что именно оборонительная стратегия кочевников как раз редко становится в центр внимания, следует сосредоточиться на ней. Хронологический разброс, от позднего средневековья и колониального периода нашей истории, вполне объясним, так как в принципе методы и тактика тюркских

кочевников, например, казахов, радикально изменились вместе с основным противником. Если на ранних этапах нашей истории противниками выступали сугубо кочевые соседи, то с приходом линейных войск империи ситуация кардинально изменилась, что хорошо прослеживается по историческим сведениям. Следовательно, при анализе данной проблемы мы должны сосредоточиться на общих сведениях, то есть территории и внешней угрозе в любой исторический период, а также на конкретных условиях, специфике конкретных исторических реалий. Противником у кочевников, как правило, были другие кочевники, что одновременно осложняло и упрощала набор действий и реакций, так как какие-то приемы усваивались гораздо быстрее, а следовательно, трудно было сохранить фактор внезапности. В частности, у древних тюрков применялась тактика проведения неожиданных атак, в частности, ее использовал Мугань-хан в 554–555 гг. при ведении боевых действий против одного из племен в районе озера Кукунор (Ганиев, 2017: 194). У тюрков-сельджуков отмечалось проведение предварительных разведывательных действий перед ведением основных военных действий. В частности, такую тактику применял в 1214 г. сельджукский правитель Иззедин Кейкавус I при ведении военных действий против Трабзона (Запорожец, 2014: 255). Еще ранее сельджуками же в войне против Газневидов в пустыне в районе Мерва в 1040 г. применялась тактика отравления колодцев и кавалерийской атаки на растянутые коммуникации противника (Запорожец, 2012: 50). При этом важнейшей частью военной стратегии тюркских кочевников являлось поддержание строгой дисциплины, а также использование уловок и маневров (Агаев, 2015: 14). В XIII в. у тюркских и монгольских кочевников отмечалось использование такой военной тактики, как ведение боя т.н. «хороводом» конных лучников», при которой воины непосредственно в ближний бой не вступают, а огибают войско врага и поражают его стрелами, при условии, что вражеское войско находится на расстоянии полета стрелы (Бобров, 2016: 74). В послемонгольское время в военной тактике тюркских кочевников отмечено неоднократное использование приема поджога степи, что было проделано, например, казахами в битве с джунгарами при Аныракае в 17(29)30 году, чтобы скрыть от врага передвижение, маневры и численность своих войск.

На раннем этапе нашей истории противниками Казахского ханства выступали ногайцы на западе и бывшие кочевые сородичи на юге, подданными Шейбанидов. Запад страны стал местом не только бесконечных сражений и битв, где противники являлись одновременно близкими родственниками, ставшими чуть позже составной частью казахского этноса. Первые конфликты казахов с ногайцами относятся к 1519 году, где на казахов ссылались как на прямую угрозу ногаям, что указывает на их продвижение на запад (История Казахстана…, 2017: 58). Именно к этому периоду относятся данные, где правитель Астраханского ханства помог ногаям не допустить казахов на европейский берег Волги. Таким образом, контроль над переправами и бродами являлся частью стратегии кочевников, что помогало в весенне-осенний период, то есть время активной фазы кочевой войны. Это сообщение должно нас ориентировать и на тот факт, что в качестве меры защиты своих владений кочевники могли прибегать и к мирным инициативам, как сложившийся на период вторжения казахов во владения ногаев, временный союз с Астраханью.

Следующим примером оборонительной стратегии кочевников, является их отказ от кочевок на время зимовки, что указывает на экстраординарность такого решения. По сути, оставаться на прежних землях, где растительный покров уже был значительно сокращен, для кочевников было одной из самых вынужденных мер, где угроза голода была значительной. В случаях же когда кочевникам приходилось оставаться на прежних местах, это могло быть вызвано как потерей своих привычных летовок и зимовок, так и нуждой следить за передвижениями противника, с целью его раннего обнаружения. Так, уже в 1530-е гг., русские послы неоднократно на протяжении всего десятилетия сообщали, что «некоторые

ногайские мурзы были вынуждены в противостоянии казахам все зимнее время находиться на Эмбе» (Ужкенов, Смагулов, 2024). Удивительно, но казахи довольно часто использовали самый тяжелый период в жизни кочевников, зимний период, как удобное время для нападения. Ногайские мурзы безусловно хорошо знали, а может и сами использовали эту уловку своих противников. Тем не менее, ситуация на западном направлении для казахов осложнилась, когда была захвачена Астрахань русскими войсками. Позднее, именно стрельцы из Астрахани помогли отбить новое нашествие казахов на ногаев. Появление же огненного боя, хоть и не стало абсолютной новостью для кочевников, но все-таки именно в середине XVI века наметился перелом, когда кочевники стали во многом уступать оседлым народам с европейским оружием. Если Ногайская Орда после падения Астрахани все больше начинала оказываться под влиянием русского правительства, то Казахское ханство уже перестало восприниматься как однозначный противник и начинается новый этап мирных переговоров. Сосредоточение на южных пределах фокуса внимания казахских правителей привело к изменению этнополитического ландшафта Северного и Западного Казахстана в связи с приходом новой группы кочевников – калмыков. Сами калмыки были хорошо знакомы с регионом и еще ханы Тауекель и Есим признавались их правителями, однако их приход в степи Западного Казахстана совпал с общим ослаблением власти казахских ханов и ногайский беков в этом регионе. В 1622 году калмыки разбили ногайцев в битве возле бывшей столицы Ногайской Орды – городе Сарайчике. Разграбленный уральскими казаками в 1580 году город, по-видимому, продолжал жить, хотя никогда уже не смог восстановить свое прежнее величие, но сохранив свое сакральное значение. Разгром ногаев окончательно заставил их уйти дальше на запад, хотя определенная часть осталась на прежних местах, и со временем став частью родоплеменных групп казахского Младшего жуза.

Ухудшающаяся обстановка во внешней политики, заставила казахов прибегать к более решительным действиям на юге, где, по всей видимости, наметились более плотные союзнические отношения с правителями среднеазиатских государств. Так, именно Жалантос батыр, правитель Самарканда пришел на помощь хану Жангиру, во время битвы на Ордубулаке в 1643 году. Можно считать, что расчет на оборонительный союз со среднеазиатскими правителями был верным и, хотя не совсем оправдал его надежд, но опираясь на этот союз казахские правители так или иначе удержали за собой Присырдарьинский регион.

Приход более мощных и современных противников, джунгар и русских линейных войск застал дальнейшую децентрализацию некогда единого политического государства. Смена противника, когда единая военная система казахов оказалось неспособной к изменениям привело к поиску новой тактики, что естественно отразилось на эффективности ведения боя. Первые поражения, хоть и приводили к катастрофе и потере значительной части земель, но все-таки давали необходимый опыт, впоследствии и приведший к разгрому Джунгарского государства.

Наиболее сложным стало противостояние против европейской державы, когда прежние навыки уже не давали привычного перевеса. Наиболее полную картину этого дают походы Абулхаир хана против башкир, волжских калмыков и джунгар, где несмотря на относительный перевес, казахи вынужденные сражаться по разным фронтам не смогли где либо обеспечить военный успех, что вынудило прославленного хана Младшего жуза постараться решать вопрос комплексно, в том числе и путем дипломатических переговоров. Уже в 1723 году казахи разграбили улусы тайши Лекбея численностью больше 2 тыс человек. Его удар, впрочем, был следствием одного из принципов ведения оборонительной войны, столь привычным для казахов. Главной целью был захват скота, в том числе и лошадей с целью обездвижить, лишить противника мобильности. Вся динамика войны показывает напряженность тех военных успехов и неудач, преследовавших каждого из

противников. Надо отметить, что отношения между казахами Младшего жуза и кочевыми подданными Российской империи редкий год были мирными. Еще в 1709 году казахи ограбили казачий обоз, шедший в Сызрань. Помимо мелких стычек имевших место быть в 1711 и 1713 гг., когда были разгромлены казачьи обозы, имели место и настоящие крупные сражения, как например осада Яицкого городка в 1718 году 20-тысячным казахским войском. Неумение брать штурмом привело снятию осады через месяц, однако уже в июле 1719 года снова 20-тысяч казахов во главе с Абулхаир-ханом снова осадили Яицкий городок и почти добились победы. Опытные воины, уральские казаки не заставили себя долго ждать и уже в 1721 году казаки атаман Балмашнова организовали поход на казахский Урал, где захватили много пленных. Вновь казахи использовали зимнее время и уже в январе 1722 года казахи организовали ответный удар, разгромив зимнюю станцию по реке Шагын где по сведениям источников захватили 70 казаков. Кроме того, было организовано нападение на лошадей, принадлежавших казакам, и используя сразу два приема: нападение в зимний период и увод лошадей казахи обездвижили казаков и те не смогли организовать преследование. К тому же пожар уничтожил весь хлебный запас, начался голод, казаки пережили очень трудную и суровую зиму в землянках. По этой причине яицкие казаки не приняли участие в Персидском походе Петра I в 1722 г.

В целом, несмотря на отдельные успехи, казахи не смогли переломить общий фон войны, но изнурив противника смогли добиться почетного мира, что и стало предтечей победы на Анрыкае уже в 1729–1730 гг., где были разбиты основные войска джунгар. Победа стала возможной при напряжении основных сил правителей Казахской степи и их единство, которое, к сожалению, стало временным. Тем временем, победа над джунгарами стало последней полевой битвой, где кочевники столкнулись в открытом бою. Уже далее начинается череда маневров и упор был сделан на организации многочисленных рейдов и набегов. Это изменение общей динамики боя было вызвано строительством укрепленных крепостей и подходом линейных войск. Лишенные привычного пространства для маневров, казахи сделали ставку на опустошении территории противника, вынудив его отказаться от военных экспедиций вглубь Степи. Если Сибирская линия была довольно слабой и даже своих жителей не смогла обеспечить продовольствием, то Оренбургская линия, насыщенная войсками и имевшая в своем подчинении иррегулярные войска в виде башкир и уральских казаков, владевших всеми приемами степной войны, была грозным противником. Сочетание крепостных укреплений и мобильных частей стало во многом удачным, и этот метод применялся Российской империей и позднее. Важным подспорьем для использования этой практики стали научные труды русских исследователей и путешественников. Все они, как правило, изучали помимо хозяйства и культуры и военные аспекты казахского общества.

Военная стратегия кочевников претерпела определенные изменения с XVIII в., когда начался активный процесс российской экспансии на территории степной зоны Евразии. И в данном случае у кочевников наиболее рельефно проявилась новая военная стратегия, предполагавшая переход к активной обороне. Она получила отражение в трудах русских авторов этого периода. Так, в известной работе П. Рычкова мы имеем дело с упоминанием ведения военных действий со стороны кочевников, в том числе казахов. В частности, повествуя о башкирском восстании 1676 года во главе со «старшиной Сеитом», автор отмечает, что «он (Сеит. – *авт.*) не токмо на ту противность всю Башкирию преклонил, но и с киргиз-кайсаками (казахами. – *авт.*) соединясь, года с три то свое бунтовщичье намерение продолжал и все Закамские пригороды с большей частью Казанского уезда разорил» (Рычков, 1762: 88). В данном случае обращает на себя внимание не столько помощь казахов башкирам в выступлении против царской власти, сколько применение кочевниками

стратегии глубокого рейда вглубь российской территории [16] . Характерную для оборонительной военной стратегии кочевников высокую мобильность и способность преодолевать значительные пространства отмечал позднее и С.Б. Броневский: «Я был очевидцем, как один солтан, по виду богатырь, в коем весу было по крайней мере около восьми пуд, с несколькими киргизцами (казахами. – *авт.*), имея каждый двух лошадей (что в Сибири называется быть одвуконь) перебежали в одни сутки триста верст, частью через горы и по каменистому грунту; они не чувствовали никакой усталости, жаловались только, что не спали… примеры такие бесчисленны, если представить себе быстрые наезды за барантою и бегство от преследования…» (Броневский, 1830: 174).

В изданном в 1786 году труде П.С. Палласа (Паллас, 1786) приведены краткие сведения относительно военной стратегии и тактики казахов при нападении на возведенные Российской империи военные укрепления. Так, описывая атаки «киргизской (казахской. – *авт.*) разбойничьей шайки» на одну из крепостей на границе Казахской степи, П.С. Паллас отмечает, что перед нападением на нее около тысячи казахов собрались и до определенного момента скрывались «в окрестных сосновых борах», а затем выбрав удобный момент, совершили свою атаку, в результате чего «некоторые [были] и убиты…», а «гарнизон, лишась своих лошадей, не мог преследовать ушедших хищников» (Палалс, 1786: 308). В вышедшем в 1799 году фундаментальном издании И.Г. Георги (Георги, 1799) дается более подробная характеристика военной стратегии у казахов, то есть в случае какого-либо военного вторжения извне «собираются все к ратованию способные люди в определенное место… с двумя или больше лошадьми и вооружены. Толпы сии соединяются и вступают в поход под предводительством избранных военачальников» (Георги, 1799: 124–125). При этом особо подчеркивается мобильность казахского войска и его постояннная готовность к ведению войны, поскольку «войско их не имеет надобности ни в казне, ни в житницах…» и «когда воинственное странствование им наскучит, то они сами собою мало помалу возвращаются на прежние свои места» (Георги, 1799: 125). Здесь же отмечается использование казахами огнестрельного оружия: «…палят они (казахи. – *авт.*) из них еще и ныне по старинному обыкновению, поджигая порох фитилем» (Георги, 1799: 125).

В первой половине XIX в. военная оборонительная стратегия и тактика кочевников нашли свое отражение в труде таких российских государственных деятелей, как упоминавшийся выше С.Б. Броневский и А.И. Левшин и др. (Броневский, 1830; Левшин, 1832; Военно-статистическое..., 1848). При этом следует отметить, что в записках первого автора имеются лишь краткие упоминания касательно данного вопроса. В частности, повествуя о борьбе казахов против джунгар, С.Б. Броневский отмечает следующее: «…киргизцы (казахи. – *авт.*) Большой орды помогали китайцам, а Средней сами собою нападали на зюнгорцов и весьма много содействовали изгнанию их из мест ими занимаемых…» (Броневский, 1830: 412). С.Б. Броневский обращается к оборонительной стратегии кочевников при экспансии Российской империи в степные пространства Казахского ханства, причем российская сторона выступает у него в качестве «потерпевшей» стороны: «…начальники Сибирской линии… старались о безопасном укреплении границы, содержа на ней исправное войско», а обороняющиеся же представлены как некая наступательно-агрессивная сила: «набеги дикарей и увоз в плен людей, которых они или продавали в Бухарию, или томили у себя в жестокой неволе…» (Броневский, 1830: 80). Характеризуя общими словами вооружение казахов (фитильные ружья, сабли, луки со стрелами, айбалта – топоры с длинными рукоятями, кольчуги со шлемами, наручники, с конца обожженные и заостроенные палки, плети), автор отмечает следующее: «…они по

[16] Примерное расстояние от среднего течения реки Урал до Казани составляет по прямой около 600 км. – *авт.*

примеру других народов возят с собой знамена (ту) или значки. Вступают в дело перестрелкой с неприступных мест метанием стрел и, наконец, стремительным нападением толпою с кригом «ги»…» (Броневский, 1830: 175–176). Особое внимание С.Б. Броневский уделяет некоторым слабым сторонам военной стратегии кочевников, отмечая, что «в нападении иногда бывают отважны и при малейшем успехе наглы до неограниченности, но увидев своих убитых товарищей удобно обращаются в бегство…», особенно в тех случаях, когда, например, казаки «в стычках с ними всегда стараются меткими выстрелами останавливать стремление и потом самым стройным фронтом идут в атаку» (Броневский, 1830: 175–176). Что касается А.И. Левшина, то в исторической части своего труда он описывает события XVIII в., когда в условиях, по его словам, «притворной покорности» казахов Джунгарскому ханству внутри этого государства начались распри. И вот здесь автор обращается к стратегии ведения казахами оборонительной войны, заключавшейся в том, чтобы «предложить всем изгнанным князьям зюнгарским и зайсангам убежище у себя…», «соединяться с ними для отмщения их обид, нападать на их неприятелей и не упускать ни одного случая под видом пособия несчастным (джунгарским владетелям. – *авт.*) обессиливать набегами древних врагов своих…» (Левшин, 1832: 82–83). Описывая бегство калмыков с Нижней Волги в Цинскую империю в 1771 году, он опять уделяет внимание военной стратегии у казахов: «…узнав о приближении тургутов к его («султан Большой орды Эрали». – *авт.*) владениям и о бедствиях… султана Аблая он просить о нападении на них (калмыков. – *авт.*) с тыла; малосильным своим союзникам предписал действовать с боков, а сам с отборными ратниками вышел неприятелям навстречу. Семейство же свое, равно как и всех подвластных ему женщин, детей и стариков с драгоценнейшим имуществом отправил он в безопасные места» (Левшин, 1832: 85). Кроме того, казахами использовалась также стратегия дезинформации противника, чтобы «усыпить… и нанести ему жесточайший удар» (Левшин, 1832: 87).

Во второй половине XIX в. известный русский автор И. Завалишин в качестве демонстрации ведения казахами оборонительной войны обращается к событиям периода казахско-джунгарских войн: «Киргизы (казахи. – *авт.*) неспорно храбры и нередко в битвах с калмыками и джунгарами одерживали над ними вверх…» (Завалишин, 1867: 39). Однако при этом он же отмечает «устаревание» такой стратегии в условиях военно-технического превосходства вооруженных формирований Российской империи: «…но само собой [казахи] не умеют и не могут стоять против наших отрядов. Натиск их стремителен, они несутся в атаку с гиком, воплем, дикими восклицаниями и вдруг вся эта буря, налетев на каре, рассыпается дождем во все стороны при дружном батальонном огне линейцев при первой картечной встрече. Вооружение их состоит из длинной пики, топора с длинной же рукояткой, лука со стрелами, сабли или ятагана, изредка из ружья («турка») с фатшем» (Завалишин, 1867: 39). Это вооружение столь характерное для эпохи кочевых войн, постепенно сменяется на более дешевое, причем наиболее заметным оказывается сокращение оборонительного вооружения, что связано, конечно, с общим распространением огнестрельного оружия. Кроме того, с исчезновением привычных противников, где доспехи оказывались востребованными, приводит к упрощению как самой организации воинских соединений, где главным противником новых угроз становятся родоплеменные отряды, так и всего комплекса вооружения, что связано и с потерей привычных центров торговли, среднеазиатскими городами, сильно пострадавшими от джунгарских набегов.

В обобщающих трудах, издававшихся в период конца XIX в. и самого начала XX в. вопрос о стратегии и тактике ведения казахами оборонительной войны рассматривается хотя и кратко, но достаточно емко (Венюков, 1873; Народы России…, 1879; Балкашин, 1887; Живописная Россия.., 1885; Россия…, 1903; и др.). Так, в одном из изданий 1885 года военные действия со стороны казахов заключались в том, чтобы «разбивать караваны и

угонять стада…», а также «в нападении… на наши укрепления» (Живописная Россия…, 188: 187). В другом издании в краткой характеристике движения Кенесары опять обращается внимание на мобильность казахского войска, на что русские авторы обращали внимание и в более ранние эпохи. В частности, отмечается, что Кенесары «в течение семи лет продержался господином Киргизской степи, которую исколесили его приверженцы от Оренбурга до Каркаралов, от Петропавловска до Туркестана…» (Россия…, 1903: 145), то есть на расстояния, соответственно, до 2 тыс км с запада на восток и 1,5 тыс км с севера на юг.

Заключение

Изложенный материал позволяет заключить, что военное искусство кочевых народов, конечно же, всегда стояло на самом высоком уровне. Приспособленность кочевников совершенно к разным условиям и к разным противникам, их высокая мобильность и выносливость позволяли им выходить на стратегическое пространство и, пользуясь высокой мобильностью, нарушать пути отхода и громить тылы противника. В источниках XVIII–XIX вв. отмечаются основные элементы стратегии ведения кочевниками-казахами оборонительной войны. В частности, речь идет о ложных отступлениях и круговой обороне, а также атаке лавой и прочих атрибутах кочевого воинского искусства, которые в свою очередь дополнялись ночными атаками и поджогом степи как формы воинской хитрости. Отгон лошадей, разорение территории, охрана бродов и переправ также являлись формами оборонительной стратегии тюркских кочевников, в том числе и казахов. В ее число входило и намеренное оставление части имущества, то есть скота на отвлечение противника. Недаром в донесениях казаков довольно часто встречаются сообщения, что они не смогли догнать мятежные аулы, но отбили часть скота. Оборонительные меры кочевников хорошо работали против неподготовленного противника, где иногда его удавалось заманить в пустынные или маловодные местности. С другой стороны, как отмечается, вместе с распространением огнестрельного оружия привычные конные бои с участием тысяч воинов, начали уходить в прошлое. Неудачные битвы казахов при Ханской Ставке в период восстания Исатая и другие открытые боестолкновения показали перевес в оружии и тактике тогдашнего противника, ускорение перевооружения русской армии и массовое строительство крепостей по всей территории Казахской степи снизили возможности народных ополчений и привели к поражению ряда восстаний.

Литература:

Абусеитова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.

Агаев Ю.Ш. О военном искусстве «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагунского // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. 2015. № 3–4. Т. 1. С. 12–17.

Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1887. 57 с.

Бобров Л.А. Тактический прием «хоровод» конных лучников в военном искусстве кочевников Великой степи // Средневековые тюрко-татарские государства. 2016. № 8. С. 73–83.

Бобров Л.А., Пронин А.О. Российские сабли казахских батыров // Вестник НГУ. Сер. История, филология. 2012. Т. 11. Вып. 7. Археология и этнография. С. 221–235.

Броневский С.Б. О киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLII. Кн. CXXI. Август. С. 162–194.

Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова и К, 1873. 79 с.

Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. 1848. Т. XIV. Ч. 2. 161 с.

Ганиев Р.Т. Политика первых каганов и возвышение древних тюрков в Центральной Азии // Проблемы истории, филологии, культуры. 2017. № 1. С. 189–201.

Георги И. Г. Описание всех в российском государстве обитающих народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1799. Ч. 2. О народах татарского племени и других нерешенного еще происхождения северных сибирских. 178 с.

Голунов С.В. Российско-казахстанская граница: история формирования // Вестник ВолГУ. 2005. Сер. 4. Вып.10. С. 68–87.

Живописная Россия. Отечество наше в земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / Под общей ред. П.П. Семенова. Т. X. Русская Средняя Азия. Санкт-Петербург, Москва: Изд. Товарищества М.О. Вольф, 1885. 452 с.

Завалишин И. Описание Западной Сибири. Москва: Университетская тип. (Катков и Ко), 1867. Т. 3. Сибирско-киргизская степь. 153 с.

Запорожец В.М. Образование государства Сельджуков в Хорасане // Локус: люди, общество, культуры, смыслы. 2012. № 1. С. 45–52.

Запорожец В.М. Четвертый крестовый поход и сельджуки Малой Азии // Теория и практика общественного развития. 2014. № 1. С. 253–255.

Кабульдинов З.Е. Абылай хан и Россия. Алматы: Мәдияр, 2023. 296 с.

Кадырбаев А. Ш. Военная история Казахстана, Алматы, 1998. 167 с.

Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII–XVIII веках. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 172 с.

Мамырхан А., Егинбай А.Б. Особенности военного дела номадов // Наука и реальность. 2023. № 3 (15). С. 75–80.

Сактаганова З.Г. Батыр Райымбек Албан: что нам о нем известно? // Үлкен Алтай әлемі. 2019. № 5 (4). С. 479–490.

История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т.V. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века. Алматы, 2007. 620 с.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 2. Исторические известия. 333 с.

Народы России. Киргизы. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1879. 58 с.

Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1786. Ч. 2. Кн. 1. 476 с.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург: Издание А.Ф. Девриена, 1903. 448 с.

Рычков, П. И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. СПб.: Императорская академия наук, 1762. Ч. 1. 331 с.

Ужкенов Е.М., Смагулов Б.К. От «Казачьей орды» до «Киргизской степи»: эволюция восприятия территории Казахского ханства в русской историографии (XVI – начале XX вв.) // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2024. Т. 11. № 2. С. 492–506.

References:

Abuseitova M.Kh. (1985) Kazakhskoye khanstvo vo vtoroy polovine XVI v. [Kazakh Khanate in the second half of the 16th century.]. Alma-Ata: Nauka. 104 p. (in Rus.)

Agayev Yu.Sh. (2015) O voyennom iskusstve «Kudadgu bilik» Yusufa Balasagunskogo [Art of war on "Kutadqu Bilik" by Yusif Balasaqunlu] // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. № 3–4. T. 1. P. 12–17. (in Rus.)

Balkashin N.N. (1887) O kirgizakh i voobshche o podvlastnykh Rossii musulmanakh [About the Kyrgyz and in general about Muslims subject to Russia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del. 57 p. (in Rus.)

Bobrov L.A., Pronin A.O. (2012) Rossyskiye sabli kazakhskikh batyrov [Russian sabers of Kazakh batyrs] // Vestnik NGU. Ser.: Istoriya, filologiya. T. 11. Vyp. 7. Arkheologiya i etnografiya. P. 221–235. (in Rus.)

Bobrov L.A. (2016) Taktichesky priyem «khorovod» konnykh luchnikov v voyennom iskusstve kochevnikov Velikoy stepi [Tactics «runaround» horse archers in the martial arts of the Great steppe nomads XIII–XVI centuries] // Srednevekovye tyurko-tatarskiye gosudarstva. № 8. P. 73–83. (in Rus.)

Bronevsky S.B. (1830) O kirgiz-kaysakakh Sredney Ordy [At the Kirghiz-Kaisakakh of the middle Horde] // Otechestvennye zapiski. SPb. Ch. XLII. Kn. CXXI. Avgust. P. 162–194. (in Rus.)

Ganiyev R.T. (2017) Politika pervykh kaganov i vozvysheniye drevnikh tyurkov v Tsentralnoy Azii [Politics of the first khagans and the rise of the ancients Turks in central Asia (534–572)] // Problemy istorii, filologii, kultury. № 1. P. 189–201. (in Rus.)

Georgi I.G. (1799) Opisaniye vsekh v rossyskom gosudarstve obitayushchikh narodov. Ikh zhiteyskikh obryadov, obyknoveny, odezhd, zhilishch, uprazhneny, zabav, veroispovedany i drugikh dostopamyatnostey [Description of all the peoples living in the Russian state. Their everyday rituals, customs, clothes, dwellings, exercises, amusements, religions and other monuments]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya akademiya nauk. Ch. 2. O narodakh tatarskogo plemeni i drugikh nereshennogo eshche proiskhozhdeniya severnykh sibirskikh. 178 p. (in Rus.)

Golunov S.V. (2005) Rossysko-kazakhstanskaya granitsa: istoriya formirovaniya [Russian-Kazakh border: history of formation] // Vestnik VolGU. Ser. 4. Vyp.10. P. 68–87. (in Rus.)

Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov (2007) [History of Kazakhstan in Russian sources of the 16th–20th centuries. T.V. The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands. First half of the 19th century]. T.V. Pervye istoriko-etnograficheskiye opisaniya kazakhskikh zemel. Pervaya polovina XIX veka. Almaty. 620 p. (in Rus.)

Kabuldinov Z.E. (2023) Abylay khan i Rossiya [Abylay Khan and Russia]. Almaty: Madiyar. 296 p. (in Rus.)

Kadyrbayev A.Sh. (1998) Voyennaya istoriya Kazakhstana [Military history of Kazakhstan]. Almaty. 167 p. (in Rus.)

Kushkumbayev A.K. (2001) Voyennoye delo kazakhov v XVII–XVIII vekakh [Military affairs of the Kazakhs in the 17th–18th centuries]. Almaty: Dayk-Press. 172 p. (in Rus.)

Levshin A.I. (1832) Opisaniye kirgiz-kazachyikh ili kirgiz-kaysatskikh ord i stepey [Description of the Kyrgyz-Kazak or Kyrgyz-Kaisak hordes and steppes]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Karla Krayya. Ch. 2. Istoricheskiye izvestiya. 333 p. (in Rus.)

Mamyrkhan A., Yeginbay A.B. (2023) Osobennosti voyennogo dela nomadov [Peculiarities of military affairs of nomads] // Nauka i realnost. № 3 (15). P. 75–80. (in Rus.)

Narody Rossii. Kirgizy (1879) [Peoples of Russia. Kyrgyz]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva «Obshchestvennaya polza». 58 p. (in Rus.)

Pallas P.S. (1786) Puteshestviye po raznym provintsiyam Rossyskoy imperii Traveling through different provinces of the Russian Empire. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk. Ch. 2. Kn. 1. 476 p. (in Rus.)

Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva: nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey (1903) / Pod red. V.P. Semenova [Russia. A complete geographical description of our Fatherland: a reference and travel book for Russian people]. T. XVIII. Kirgizsky kray. Sankt-Peterburg: Izdaniye A.F. Devriyena. 448 p. (in Rus.)

Rychkov, P.I. (1762) Topografiya Orenburgskaya, to est obstoyatelnoye opisaniye Orenburgskoy gubernii [Orenburg topography, that is, a detailed description of the Orenburg province]. Sankt-Peterburg: Imperatorskaya akademiya nauk. Ch. 1. 331 p. (in Rus.)

Saktaganova Z.G. (2019) Batyr Rayymbek Alban: chto nam o nem izvestno? [Batyr Raiymbek Alban: what do we know about him?] // Ylken Altay әlemi. № 5 (4). P. 479–490. (in Rus.)

Uzhkenov Ye.M., Smagulov B.K. (2024) Ot «Kazachyey ordy» do «Kirgizskoy stepi»: evolyutsiya vospriyatiya territorii Kazakhskogo khanstva v russkoy istoriografii (XVI – nachale XX vv.) [From the “Kazak Horde” to the “Kyrgyz Steppe”: the evolution of the perception of the territory of the Kazakh Khanate in Russian historiography (XVI – early XX centuries)] // «Edu.e-history.kz» elektrondyk gylymi zhurnaly. T. 11. № 2. P. 492–506. (in Rus.)

Venyukov M. (1873) Opyt voyennogo obozreniya russkikh granits v Azii [Experience of military review of Russian borders in Asia]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. Bezobrazova i K. 79 p. (in Rus.)

Voyenno-statisticheskoye obozreniye zemli kirgiz-kaysakov Vnutrenney (Bukeyevskoy) i Zauralskoy (Maloy) ordy Orenburgskogo vedomstva (1848) [Military-statistical review..., - Military-statistical review of the land of the Kyrgyz-Kaisaks of the Internal (Bukeevskaya) and Trans-Ural (Small) Hordes of the Orenburg Department]. T. XIV. Ch. 2. 161 p. (in Rus.)

Zavalishin I. (1867) Opisaniye Zapadnoy Sibiri [Description of Western Siberia]. Moskva: Universitetskaya tip. (Katkov i Ko). T. 3. Sibirsko-kirgizskaya step. 153 p. (in Rus.)

Zaporozhets V.M. (2012) Obrazovaniye gosudarstva Seldzhukov v Khorasane [Formation of the Seljuk state in Khorasan] // Lokus: lyudi, obshchestvo, kultury, smysly. № 1. S. 45–52. (in Rus.)

Zaporozhets V.M. (2014) Chetverty krestovy pokhod i seldzhuki Maloy Azii [THe fourth Crusade and the Seljuks of Asia Minor] // Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. № 1. P. 253–255. (in Rus.)

Zhivopisnaya Rossiya. Otechestvo nashe v zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii (1885) / Pod obshchey red. P.P. Semenova [Picturesque Russia. Our Fatherland in land, historical, tribal, economic and everyday meaning]. T. Kh. Russkaya Srednyaya Aziya. Sankt-Peterburg, Moskva: Izd. Tovarishchestva M.O. Volf. 452 p. (in Rus.)

[1]Ужкенов Е.М. [2]Смагулов Б.Қ.
[1,2] ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан
Email: [1]e81g.76@mail.ru, [2]bolat.smagulov.76@list.ru

ОРТА ҒАСЫРЛАР МЕН ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ КӨШПЕЛІ ТҮРКІЛЕРДІҢ ҚОРҒАНЫС СОҒЫСЫН ЖҮРГІЗУ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІНІҢ ӨЗГЕРУІ

Аңдатпа. Мақалада Еуразия кеңістігіндегі көшпелі түркілердің қорғаныс соғыс жүргізу форматының өзгеруі зерттеледі. Осындай соғыс жүргізудің әдістері мен тәсілдері

Жаңа замандағы сыртқы саяси жағдайының өзгеруі және Еуропа ұлы мемлекеттерінің әскери-техникалық басымдығы жағдайында талданады. Бұл ретте көшпелілердің Еуразия ұлан-ғайыр далалық кеңістігіндегі, кей жағдайда содан тыс жерлерде ғасырлар бойы жүргізген әскери үстемдігі, Орталық және Шығыс Азия, Таяу Шығыс және Орта Шығыс, Кіші Азия және Шығыс Еуропа елдерінің өзара қарым-қатынастарында елеулі геосаяси маңызы бар көпэтносты мемлекеттерді (Түрік қағандықтары, Алтын Орда, Сәлжүктер мемлекеті, Қазақ хандығы және т.б.) құруы басқа факторлармен қатар олардың әскери күшіне де негізделді. Мақаланың мақсаты – белгіленген кезеңде ресей тарихнамасындағы көшпелі қазақтардың қорғаныс соғысын жүргізу стратегиясының мазмұнын зерттеу. Мақалада осындай соғыс жүргізудің негізгі элементтерін айқындауға мүмкіндік беретін факторлық, текстологиялық және диахрондық талдау әдістері қолданылады. Мақалада келтірілген материал авторларға көшпелі түркілердің қарудың барлық түрлерін қолдануды, қарымта тойтарыс беру мен жаудың ішкі аумағына терең рейд жасауды, дұшпанды торуылға түсіру үшін әскери маневр ұйымдастыруды және т.б. көздейтін көп ғасырлық қорғаныс соғысын жүргізу стратегиясы бар болған деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алғыс: Осы мақала ИРН BR 21882223 «XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығы: этносаяси тарихы және сыртқы саясаты» ғылыми жобасын орындау аясында дайындалған.

Түйін сөздер: көшпелі түркілер, түркі қағандықтары, сәлжүктер мемлекеті, Қазақ хандығы, көшпелілерде әскери іс, қорғаныс соғысы, соғыс жүргізу стратегиясы, әскери рейдтер, көшпелілердің қару-жарағы.

[1]Ujkenov E.M., [2]Smagulov B.Q.

[1,2] R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan, Almaty

Email: [1]e81g.76@mail.ru, [2]bolat.smagulov.76@list.ru

CHANGING OF THE FORMAT OF DEFENSIVE WAR OF THE TURKIC NOMADS DURING THE MIDDLE AGES AND MODERN ERA

Abstract. The article is devoted to the study of changes in the format of conducting defensive war among the Turkic nomads of the Eurasian space. Methods and approaches to conducting this type of combat operations are analyzed in the context of changing foreign policy situations and the military-technical superiority of European powers in modern times. At the same time, the centuries-old military domination of nomads in the vast steppe expanses of Eurasia, and in some cases beyond their borders, their creation of multi-ethnic states (Turkic Khaganates, Golden Horde, Seljuk State, Kazakh Khanate, etc.), which played a significant geopolitical role in the context of interaction between countries Central and Eastern Asia, the Near and Middle East, Asia Minor and Eastern Europe, among other factors, were also based on their military power. The purpose of the article is to study changes in the content of the strategy of conducting a defensive war among the Turkic nomads of the Middle Ages and modern times. The article uses methods of factorial, textual, and diachronic analysis, which allow us to identify the main elements of conducting such military operations. The material presented in the article allowed the authors to conclude that the Turkic nomads had a centuries-old strategy for waging a defensive war, which included the use of all types of weapons, counterattacks and deep raids into the internal territories of the enemy, the use of maneuvers to lure the enemy into ambushes, etc.

Acknowledgement: The reported study article is part of project «ИРН BR 21882223 «Kazakh Khanate in the second half of the 15th – first half of the 18th centuries: ethnopolitical history and foreign policy».

Keywords: Turkic nomads, Turkic khaganates, Seljuk state, Kazakh Khanate, nomad warfare, defensive war, war strategy, military raids, nomadic weapons.

Информация об авторах:

Ужкенов Ернар Муратович, кандидат исторических наук, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Смагулов Болат Кудайбергенович, кандидат исторических наук, PhD (История), Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ужкенов Ернар Мұратұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Ujkenov Ernar Muratuly, Candidate of Historical Scienses, R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Smağūlov Bolat Qudaibergenuly, Candidate of Historical Scienses, PhD (History), R.B. Suleymenov Institute of Orıental Studıes of Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 30 шілде 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 13.09 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.343

***[1]Молотова Г.М.** **[2]Молотова Э.М.**
[1,2]Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан
E-mail: [1]gmolotova@mail.ru, [2]m.elvira_76@mail.ru

СВЕДЕНИЯ О НЕКОТОРЫХ ТЮРКСКИХ ПРАВИТЕЛЯХ В «ДИВАН ЛУГАТ-АТ ТУРК» МАХМУДА КАШГАРИ

Аннотация. Авторы статьи поставили перед собой цель – на основе сведений из «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари рассмотреть историю правителей тюркских государств. Несмотря на многочисленность исследований, посвященных «Словарю тюркских языков», поднимаемый в рамках статьи вопрос остается малоизученным. Новизной идеи статьи выступает ракурс проблемы, которую освещают авторы статьи. Основным источником для исследователей выступили трехтомное издание синьцзянских коллег, переводы на русский язык З.-А.М. Ауэзовой, А.Р. Рустамова. В «Словаре» зафиксированы редкие сведения об Алп Ар Тона, правителя Турана. В процессе исследования использованы методы анализа источников. Раскрывается характер борьбы между государств Караханидов и Идикутского государства, которые были созданы на территории Восточного Туркестана. Параллельно освещается борьба двух религий: ислама и буддизма за господство над этим ареалом. Подчеркивается ценность информации, зафиксированной в труде XI века. Делается вывод о том, что «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари дает возможность воссоздать историю некоторых государств тюрков древности и средневековья, борьбы двух мировых религий за господство. Наряду с этим вопросом раскрывается значение отдельных терминов, понятий. Освещаются некоторые события, непосредственно связаны с межрелигиозными проблемами.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR 20281006).

Ключевые слова: Караханидское государство, Идикутское государство, ислам, буддизм, историческая действительность, Тюркский мир, Восточный Туркестан.

Введение

Перу Махмуда Кашгари принадлежит еще один труд, предшествовавший «Диван лугат ат-турк», о чем он пишет во вводной части своего исследования. Некоторые вопросы, как признается автор «Словаря тюркских языков» были освещены в «Китаб жавахир ан-нахв лугат ат-турк» – «Книга драгоценностей грамматики тюркского языка». До создания «Дивана» Махмуд Кашгари имел опыт исследовательской работы. Однако первая его книга до сих пор не выявлена. Что касается «Диван лугат ат-турк» введенный в научный оборот турецкими учеными, то он является списком, переписанным с оригинала в 1266 году. Судьба же оригинала неизвестна.

«Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари, написанный в XI в., энциклопедический труд, где зафиксирован материал по различным сферам истории и культуры тюркских народов. Этот источник дает возможность осветить вопросы государственного строительства, господствующей религии, литературный процесс этого периода и языковые проблемы. Поэтому к нему обращаются и историки, и религиоведы, и филологи. Каждый специалист черпает сведения для своей темы исследования. Для подготовки данной статьи авторы использовали материал по истории государства Караханидов, распространению

ислама на территории Восточного Туркестана. Проанализированы исторические народные песни, легенды, освещающие реалии исследуемого периода. По мнению многих исследователей данного источника, Махмуд Кашгари принадлежал к династии Караханидов. Из-за разразившейся междоусобной борьбы его близкие родственники были устранены. Ему же пришлось скитаться в течение долгих лет. В период вынужденного путешествия Махмуд Кашгари смог собрать богатейший материал, способствовавший написанию «Диван лугат ат-турк». Эрудированный молодой исследователь пользовался уважением у духовных лиц, о чем свидетельствуют встречи с *имам*и-современниками, которые рассказывали ему о сражении Арслан Тегина с Бока Будрачом. Можно предположить, что Махмуд Кашгари с родного Кашгара начал путешествие через Бухару – центра религиозного учения. Неслучайно многие известные святостью *шайх*и упоминают о своем путешествии в Бухару.

В процессе работы авторами статьи использовано синьцзянское издание «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари, переводы на русский язык, осуществленные З.-А.М. Ауэзовой, а также перевод А.Р. Рустамова, изданный под редакцией И.В. Кормушина. Более интересным являются сведения об Алп Ар Тонга – одного из тюркских правителей древности, о представителях династии Караханидов, современников Махмуда Кашгари, распространившие ислам среди тюркских народов. Немаловажное значение имеет материал, освещающий борьбу представителей двух мировых религий ислама и буддизма. С ними непосредственно связаны военные походы представителей династии Караханидов с целью распространения ислама на территории Восточного Туркестана. В дальнейшем Караханиды расширили ареал своего влияния. Упоминаются подвиги Арслан Тегина в борьбе против Бока Будрач, который был приверженцем буддизма. Особо красноречиво повествуется победа над многочисленной армией Бока Будрача, где присутствует мотив поддерживающей функции Аллаха. Истоки этого мотива мы наблюдаем в древнетюркских письменных памятниках. В них посредством поддерживающей и карающей функций выражена милость Кок Тенгри – верховного бога тюркского пантеона божеств. В «Диван лугат ат-турк» зафиксирован материал, который является отголоском более архаичных мотивов.

Материалы и методы исследования

Основным источником послужил труд Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк». В процессе работы использованы синьцзянское, алматинское и московское издания «Дивана». Изучена научная литература с целю установления степени освещенности рассматриваемого в рамках статьи вопроса и определения научного поиска. Использованы методы сравнительного исследования, описательный тип исследования. В результате проведенного анализа освещена история распространения ислама среди тюркских народов, борьба представителей ислама и буддизма, исторические реалии, отраженные в образцах устной народной поэзии и несказочной прозе.

Обсуждение

Степень исследования темы. «Диван лугат ат-турк» привлекал внимание специалистов в области истории и филологии с момента введения в научный оборот. Впервые источник издан турецким ученым Ахмедом Килисли Рифатом в 1915-1917 годы. С тех пор работа над «Словарем тюркских языков» идет непрерывно. В XX столетии были осуществлены перевод «Дивана» на узбекский, казахский и русский языки. Он не остался вне поля внимания и зарубежных ученых. Исследователи современности выявляют свой ракурс исследования «Словаря». Поэтому, источник достаточно изученный, однако выявляются аспекты истории и культуры, которых необходимо исследовать глубже. Переводы на различные языки «Дивана» облегчает доступ источника специалистам, не владеющим навыками работы в

области источниковедения. В рамках статьи авторы попытались привлечь материалы малоизученный в отличительном от предшественников ракурсе.

В «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари приводится плач (*мәрсийә*) по Алп Ар Тонга, некоторые сведения и легенды. Алп Ар Тонга – одного из тюркских правителей древности, который в персидских источниках упоминается именем Афрасиаб. Махмуд Кашгари дает следующую этимологию имени правителя: «*Түркләрниң улуқ хақани Әфрасиаб «Тоңа Алп Әр» дәп атилатти. Бу «қапланға охшаш күчлүк, батур адәм» демәктур*» – «Великого кагана тюрков Афрасиаба называли «Тонга Алп Ар». Это означает «Подобно *каплан*у сильный мужчина» (Махмуд Кашгари, 1984: 502–503) Приводится подробное объяснение того, что прямое значение слова «*тоңа*» забыто, использование в косвенном значении наблюдается в эпоху Махмуда Кашгари. Происхождение следующего компонента имени правителя «*алп*» переводится как «*батур, қәһриман*» – «богатырь, герой», связано с предыдущим словом и имеет характер усиления «*тоңа*» (Махмут Қәшқәрий, 1981: 58). Приведенные сведения указывают на храбрость, воинственность Алп Ар Тонга. Судя по данным, зафиксированным в «Словаре», Алп Ар Тонга является псевдонимом правителя. Что касается собственного имени его, то оно неизвестно. Псевдоним подчеркивает присущее ему физическую силу, бесстрашие.

Согласно данным из «Дивана», термины «*хан*», «*тарим*», «*тегин*», обозначающие высокое происхождение объясняется в тесной взаимосвязи с именем Афрасиаба: «*хан*» – самый великий из падишахов тюрков. Сыновей Афрасиаба тоже называли *хан*ом. Однако самого Афрасиаба называли *каган*ом (Махмут Қәшқәрий, 1981: 215). К именам принцев из рода Афрасиаба прибавлялись термины «*тарим*» и «*тегин*», а именам принцесс – «*алтунтарим*» (Махмут Қәшқәрий, 1981: 514). Кроме этих терминов указаны также «*катун*» как вариант «*хатун*», «*хеним*» – «госпожа» используемые по отношению дочерей Афрасиаба (Махмут Қәшқәрий, 1981: 533). Относительно «*тегин*» Махмуд Кашгари поясняет, что слово означает «раб». Отсюда возникли варианты термина «*қутлуқ тәгин*» – по отношению принцев, которых описывали как «*рәңги күмүчтәк сап қул*» – «внешность подобно чистому серебру», т.е. светлокожие. Как подчеркивает автор «Дивана», сыновья Афрасиаба, выражая глубокое уважение к отцу, подписывали обращение к нему «Ваш раб…»(Махмут Қәшқәрий, 1981: 539).

Строительство некоторых городов тюрков, происхождение топонимов в «Диване» передается в тесной взаимосвязи с именем Афрасиаба. Например, «Барман» город назван именем одного из сыновей (Махмуд Кашгари, 1984: 503), «Казвин» именем дочери Каз(Махмуд Кашгари,1984: 204), «Барсган» именем сына Барсган, а «Барчук» именем самого Афрасиаба(Махмут Қәшқәрий, 1981: 608), исконное название «Маралбеши». Интересным для исследователя является утверждение Махмуда Кашгари о том, что Афрасиаб продолжил строительство города Мерв спустя 300 лет после Тамхурас (более известный в истории как Томирис), которая построила крепость. Махмуд Кашгари приводит и другие названия города: Йәнкәнд – Диз руйин – Мис шәһири (Медный город).

Наряду с историей строительства городов Махмуд Кашгари дает разъяснение слову «*кәнт*»: Кашгар называется Орду кентом и означает «город, где живет хан, центр». Далее отмечается, что здесь жил Афрасиаб, ибо климат хороший (Махмут Қәшқәрий, 1981: 447). Кашгара также связывается именем Афрасиаба. На основе сведений из этого источника Имин Турсун выдвигает следующую гипотезу, что Томирис, жившая в VI до н.э., построила внутреннюю крепость Мерва. Спустя 300 лет Афрасиаб соорудил внешнюю крепость города (Имин Турсун, 1990: 592). Следует отметить, что имя царицы массагетов в источниках указывается по-разному: Тумарис – Тәмһурәс – Тумурәс – Томирис и т.д.

Относительно собственного имени Афрасиаб необходимо пояснить, что она персидского происхождения и применялся по отношению к Алп Ар Тонга. Об этом пишет

известный Тюркскому миру – Йусуф Хас Хаджиб, что Алп Ар Тонга прославился всему миру умом, справедливостью и храбростью (Йүсүп Хас Һажип, 1984: 97). Поэт отмечает, что в персидских сочинениях Алп Ар Тонга упоминается как Афрасиаб. Как во вводной части «Кутадгу билиг» написано, свой труд Йусуф Хас Хаджиб преподнес правителю государства Караханидов – Табгач Бугра-хану. Мыслитель раннего средневековья советует быть храбрым, справедливым как Алп Ар Тонга и использовать свой ум ради всестороннего развития государства. Поэтому он называет свой труд наставлением для правителей. Незря приводит в пример эпоху правления Алп Ар Тонга. Поэт-мыслитель мечтал о равноправии народа. Это возможно, по мнению автора «Кутадгу билиг», при господстве справедливого закона. Процветание любого государства Йусуф Хас Хаджиб видит в справедливом правлении. Этот аспект нравственной ценности тюрков касалась всех сфер жизнедеятельности: в государственных делах, судебных тяжбах, межличностных отношениях. Неслучайно поэт-мыслитель создал образ правителя, символизирующий справедливость. Главному герою произведения он дает имя Кунтугди, которому свойственны справедливость, глубокое знание, поддержка ученых. Первый компонент его имени означал освещение жизни народа подобно солнцу.

Имин Турсун выдвигает гипотезу относительно того, почему персы назвали Алп Ар Тонга Афрасиабом: он считает, что «ӘврәнӘсриАлп» является второй формулировкой его имени и означает «Богатырь из человеческого рода подобный *каплан*у». Со временем оно подверглось изменению: «Әфрасалп» <Әфрасалип>Әфрасиаб. Исследователь приводит придание из «Шахнаме», где Алп Ар Тонга показывается символом войны и сводится его значение к «*Әфрасйиб*» («*Әфрас*» – «щит», «защита»; «*яб*» – «стрела»). С течением времени имя претерпело изменение и приобрело форму «Әфрасиаб». Схожее предположение Имин Турсун выдвигает относительно имени дочери Алп Ар Тонга Каз. Она в «Шах-наме» упоминается как Фарангас. Как утверждает исследователь, Фарангас заимствовано с тюркского языка от «Урунказ» (Белая лебедь) (Имин Турсун, 1990: 592–593).

Личность Алп Ар Тонга привлекал внимание и узбекского исследователя Абдурашида Абдурахманова. В Ташкенте в 1995 году издан «Алп Ар Тонга или история войн Афрасиаба», который реконструирован из четверостиший об Алп Ар Тонге, включенных в «Диван лугатат-турк» Махмуда Кашгари (Абдурахманов,1995:32). Составленный им дастан состоит из трех частей: 1) Восхваление милостивого Кок Тенгри; 2) Назидание отца; 3) Народный плач об Алп Ар Тонге.

В «Диван лугат ат-турк» включены семь четверостиший народного плача по смерти Алп Ар Тонга. Следует отметить, что в традиционной обрядовой культуре уйгуров существует обычай причитать умершего рифмованными строками, где воспеваются благие дела покойного. В каждом населенном пункте были свои плакальщицы «*һазачи*». Их приглашали специально, чтобы плакальщица стихами оплакивала умершего родственника. О функционировании этого обычая в XX веке в городах Атуш, Кагилик СУАР КНР писалиавторы труда «Обычаи и обряды уйгуров» (Абдукерим, 1996: 135–136).

В «Диван лугат ат-турк» зафиксированы сто шестнадцать образцов народных песен. Из них в тридцати четырех воспеваются исторические события эпохи правления династии Караханидов. В них отражены процесс распространения ислама, борьба уйгуров буддистов и уйгуров мусульман за господство на территории Восточного Туркестана. На основе сведений из некоторых источников Тургун Алмас пишет, что в 965 году Сулайман Арслан-хан отправляет войско под предводительством Алп Текина в Минлак. Минлак – название современного города Кульджа. В результате военного похода население Минлак приняло мусульманство. Как повествуется в народных песнях, разрушены буддийские храмы (Тургун, 1993:295).

Кемә ичигә олтуруп,

Или сүйини кәчтуқ,
Уйғур тәрәпкә йүзлинип,
Миңлақ елини ачтуқ (Махмуд Кашгари, 1984: 324).

«Мы поплыли на судне, дойдя до вод ’Ила (это большая река), направились в сторону ’Уйгур и завоевали народ Минлак» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 917). В следующем фрагменте повествуется, что нападение произошло ночью:

Түн билән бастуқ,
Һәр тәрәптин бөктүрмә қурдуқ.
Атлириниң кокулилирини кәстуқ,
Миңлақ әрлирини сойдуқ (Махмут Қәшқәрий, 1981: 565).

Четверостишие переведено З.-А.М. Ауэзовой следующим образом: «Мы бросились к ним ночью и окружили со всех сторон. Затем мы отстригли челки (их лошадям) и убили людей Минлака» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 406). По нашему мнению, последнюю строку можно было перевести – убили мужчин Минлака. Поскольку защитниками выступают мужчины.

Тургун Алмас отмечает, что один из правителей государства Караханидов Сулайман Арслан-хан в 960 году объявил ислам государственной религией и борьба между государством Караханидов и Идикутским государством, где исповедовали буддизм, продолжалась не одно десятилетие (Турғун, 1993: 184). Эти события отражены в следующих строках:

Кәлкүн болуп ақтуқ,
Кәнтләрниң үстигә чиқтуқ.
Бутханини йиқиттуқ,
Бут үстини булғидуқ (Махмут Қәшқәрий, 1981: 448).

«Мы обрушились на них потоком, прошли через их города, разрушили их капища и осквернили головы их идолов» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 332).

Переход уйгуров с манихейства в буддизм, по мнению Н.Э. Каримовой, началось «в конце X в., после их миграции на запад и их поселением в восточной части Тяньшаня» (Каримова, 2021: 64).

Исследователь отмечает о процветании буддизма на территории Западно-Уйгурского царства. В вышеприведенном фрагменте повествуется о завоевании территории Идикутского государства воинственной армией Караханидов. Согласно сведениям из «Тазкира-йи Бугра-хан» полную победу над «*кафир*ами» удалось одержать при Йусуф Кадир-хан Гази в 989 году. В этот период войском противника руководили братья Чукти Ришид и Нукти Ришид (Молотова, 2016: 150). Победой Караханидов над армией буддистов, руководимых братьями, ознаменовано принятие ислама населением Восточного Туркестана.

Следующие строки народных песен отражает реальности 1041 года, когда племена басмил, ябаку, йамак восстали против Караханидов. Во время подавления восставших племен Караханидам оказали поддержку племя оград. Воины из этого племени характеризуются как искусные воины. В народной песне использовано выражение «*тиғрақ әр*» – «выносливый мужчина».

Оғрақ әрлири батур,
Уларниң йәйдиғини оғлақ.
Сүти үстидә қачилири тәйяр,
Йери болса қақаслиқ (Махмут Қәшқәрий, 1981: 612).

З.-А.М. Ауэзова дает следующий перевод этих строк: «Племя ’Уграк выносливо. Их пища – козлята. У них всегда есть чаша с кумысом, хотя земля их пустынна» [9, с. 435]. Приведенный фрагмент предоставляет в распоряжение исследователя достаточно обширную информацию о племени оград: живут в засушливой местности, питаются молочными

продуктами и козлятиной. Эти моменты указывают на кочевой образ жизни племени оғрак и занятие их скотоводством. В народных песнях подчеркивается главная черта мужчин этого племени – выносливость. Кроме выносливости в них подчеркивается воинственный дух, храбрость воинов племени оғрак. В нижеследующем фрагменте еще раз отмечается союз племени оғрак с государством Караханидов:

Қизил байрақ көтирилди,
Қара чаң-тозаң өрлиди,
Оғрақларйетишип келип [қошулди],
Уруш қилип шуниң билән кечиктуқ (Махмуд Кашгари, 1984: 254).

«Возвышался красный флаг (мусульманского войска). Поднималась черная пыль. Нас настигла (конница) ’Уграк[ов], они бились с нами все вместе, отдаляя наше возвращение» (Махмуд Кашгари, 1984: 789).

В этих строках упоминается знамя Караханидов, которое было алого цвета. Тургун Алмас в труде «Уйгуры» утверждает, что знамя государства Караханидов было красного цвета с изображением девяти веточной арчи золотистого цвета в центре (Махмуд Кашгари, 1984: 210). Судя по цвету знамени, под которым выступали воины племени оғрак, они воевали на стороне Караханидов.

Немаловажными являются народные песни, которые косвенно свидетельствуют о договоре между Караханидами и Газневидами о заключении брачного союза, целью которого было укрепление позиций первых во время походов за веру. В труде Абу-Фазл Бейхаки отмечается, что при Йусуф Кадыр-хане Гази был заключен этот договор, согласно которому дочь эмира Мавдуда – Зейнаб должны были выдать замуж за Богра-тегина, старшего сына Кадыр-хана, а одну принцессу Караханидов за эмира Мавдуда, вторую за султана Мас‘уда. Согласно этому источнику, дочь Богра-тегина Хан-Малика умирает по дороге, а Шах-хатун – дочь Йусуф Кадыр-хана благополучно доставлена к султану (Абу-Фазл Бейхаки, 1962: 378). Схожая ситуация освещена в нижеследующем фрагменте:

Қарши қуда болушти,
Қизни техи сорашти.
Әмди чишим қамашти,
Турумтайимни елип қачти (Махмут Қәшқәрий, 1983: 151).

«Он заключил со мной договор о взаимном сватовстве и посватался к моей дочери. И я посватался к его дочери. Но затем он предал меня и увез от меня мою рабыню по имени Турумтай. Мой зуб притупился от этого» (Махмуд ал-Кашгари,2005: 554).

Тургун Алмас отмечает, что договор был составлен в 1026 году (Турғун, 1993: 205).

Ужасы войны отражены в одном из фрагментов, приведенных в труде Махмуда Кашгари. Четверостишие имеет прямое и косвенное значение: с одной стороны, разрушительная сила любой войны, с другой – быстрый переход человека в иной мир:

Йорға ат йүгүрди,
Қизил от чеқилди,
Қуруқ отни көйдүрди,
Чачрап униң билән өртинәр (Махмут Қәшқәрий, 1983: 187).

«Когда бежал скакун, из-за копыт его вылетали [красные] искры, и сухая трава горела в этом огне» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 575).

Достаточно красноречиво передается гибель невинных людей во время военных действий. Бег скакуна, пожар передает мотив более древнего периода, ибо по мировоззрению людей эпохи палеолита, неолита скакун и огонь являлись атрибутами бога земли. Скорость бега коня и пожар, возгоревшаяся от его копыт означает скорость перехода людей в вечный мир, как следствие войны. Здесь, по-нашему мнению, использован мотив, который является отголоском более архаичного мотива.

В «Диван лугат ат-турк» зафиксированы четверостишия, отражающие сражение в местности «Катун Сини». Здесь повествуется борьба населения с тангутами:

Таңғут хени алдиди,
Өлүм билән бешиға урди;
Қериндашлири тапа қилди,
Өлүм(ни) көрүп рәңги өчти (Махмут Қәшқәрий, 1983: 446).

«Хакан Тангутов обманул царя Катун сини и обрушил смертельный удар на его голову. Братья упрекали побежденного, а враг его злорадствовал. Когда его встреча со смертью стала неминуемой, он побледнел и изменился в лице» (Махмуд ал-Кашгари, 2005: 984).

Махмуд Кашгари дает пояснение, что Катун Сини – название небольшого городка на границе Чина и страны тангутов. Тургун Алмас, в свою очередь, утверждает, что Катун Сини есть второе название города Хатунбалык (Тургун, 1993: 329–330). Вероятнее всего, в приведенном фрагменте освещено событие 1009 года, когда произошло противоборство между уйгурским каганом Яглакаром и тангутами. Можно выдвинуть предположение, что Махмуду Кашгари удалось записать народные песни, воспевающие эти события. Следует отметить, что народным песням свойственно своевременно зафиксировать события благодаря их краткой и мобильной форме. Передаваясь из уст в уста, распространяется среди народа. Таким путем, по-нашему мнению, бытовали народные песни о событиях XI века, которые сохранились благодаря труду Махмуда Кашгари.

Внимание исследователей привлекает тексты легенд и преданий, зафиксированных в «Диван лугат ат-турк». Среди религиозных легенд «Тәңри ярлиқуғучи қувити» – «Могущество Господа Творца» описывается борьба Арслан Тегина Гази с Бока Будрачом. В ней продемонстрирована победа малочисленной армии Арслан Тегин Гази над семисоттысячной армией Бока Будрача. Здесь особо выделяется поддерживающая функция Аллаха.

Результаты исследования

Используя народные песни, легенды и сведения о правителях тюрков проведен их анализ и освещен вопрос деятельности одного из правителей тюрков древности Алп Ар Тонга, известного только псевдонимом. Установлены исторические реалии эпохи правления Кадыр-хана, Арслан-хана из династии Караханидов благодаря сведениям и историческим песням, зафиксированным в труде Махмуда Кашгари. Некоторые сведения были сличены с данными источника «Тазкира-йи Бугра-хан», труда Абу-Фазла Бейхаки «История Мас‘уда». Освещена борьба государства Караханидов и Идикутского государства, где государственными религиями были ислам и буддизм. Наряду с этим освещены некоторые аспекты политики правителей династии Караханидов, которым выступает заключение договора о брачном союзе представителей Караханидов и Газневидов. Использованы данные одного из легенд, зафиксированных в «Диван лугат ат-турк», свидетельствующих о битве Арслан Тегина с Бока Будрачом. В тексте несказочной прозы использован мотив поддерживающей функции Аллаха. Подобный мотив встречается в рунических памятниках на камне, где повествуется о карающей и поддерживающей функциях Кок – верховного божества древнетюркского пантеона божеств.

И.В. Кормушин справедливо оценивает труд Махмуда Кашгари, отмечая, что это словарь «особого рода, который по воле автора сочетает в себе, по современным понятиям, признаки и обычного переводного алфавитного, и диалектного, и лингвистического, и энциклопедического словарей, содержит сведения по грамматике и мифологии, а также является в известной мере антологией современной автору тюркской поэзии» (Махмуд ал-Кашгари, 2010: 15).

Заключение

В «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари является источником по истории и культуре тюркских народов раннего средневековья. Зафиксированные в «Словаре тюркских языков» сведения способствуют исследователям изучить тактику правителей династии Караханидов, межрелигиозную борьбу эпохи его автора, развитие устной и письменной литературы. Народные песни, образцы несказочной прозы позволили авторам статьи осветить ход процесса распространения ислама на территории Восточного Туркестана представителями династии Караханидов. «Диван» наряду с «Кутадгу билиг» Йусуфа Хас Хаджиба предоставляют в распоряжение исследователей сведения о правителе тюрков древности – Алп Ар Тонга. Сведение, что собственное имя правителя не сохранился, приводятся автором «Дивана» в пояснениях к его псевдониму. Наряду с вопросом распространения ислама, борьбы Караханидов с представителями буддизма раскрыта история строительства некоторых городов Тюркского мира. Строительство городов Мерв, Барчук, Барман, Казвин, Барсган связывается именем Алп Ар Тонга и его детей. Также приводятся варианты топонима Мерв: Йәнкәнд – Диз руйин – Мис шәһири (Медный город). Интересным является тот факт, что Махмуд Кашгари при передаче значения имени Алп Ар Тонга пишет, что его настоящее имя не сохранился. Соответственно, Алп Ар Тонга является псевдонимом. Однако противоречивое сведение приведено в другом комментарии, когда сообщается, что город Барчук построен Алп Ар Тонга и назван его именем. Вероятнее всего, он имел ввиду, что этот тюркский правитель известен псевдонимом Алп Ар Тонга. Этот вопрос остается открытым.

Литература:

Абдукерим Рахман, Рәвәйдуллаһәмдулла, Шерип Хуштар. Уйғур урп-адәтлири. Үрүмчи: Шинҗаң яшлар-өсмүрләр нәшрияти, 1996. 232 б.

Абдурахманов А. Алп ӘрТоңа яки Әфрасиаб җәңнамиси. Ташкәнт:Чулпон, 1995. 32 б.

Абу-Фазл Бейхаки. История Масъуда (1030-1041). Вступительная статья, перевод и примечания А.К. Арендса. Ташкент: Издательство АН Узбекской ССР, 1962. 748 с.

Имин Турсун. Таримдин тамчә. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1990. 593 б.

Каримова Н.Э. Из истории буддизма. – Ташкент: «EFFECT-D», 2021. 148 с.

Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 1288 с.

Махмуд ал-Кашгари. Диван лугатат-турк (Свод тюркских слов): Т. 1 /Пер. с араб. А.Р. Рустамова под ред. И.В. Кормушина, Е.А. Поцелуевского, А.Р. Рустамова. М.: Восточная литература, 2010. 61 с.

Махмуд Кашгари. Диван луғәт әт-түрк. Т.3. Үрүмчи: Шинҗаң хәлқ нәшрияти, 1984. 614 б.

Махмуд Қәшқәрий. Дивану луғәт әл-түрк. Үрүмчи: Шинҗаң хәлиқ нәшрияти, 1981. том 1. 689 с.

Махмуд Қәшқәрий. Дивану луғәт әл-түрк. Үрүмчи: Шинҗаң хәлиқ нәшрияти, 1983. Т. 2. 535 с.

Молотова Э.М. «Тазкира-йи Бугра-хан»: История и культура Караханидского государства. Алматы: Мир, 2016. 208 с.

Тургун Алмас. Уйғурлар. II-қисим. Алмута: Мир, 1993. 310 с.

Тургун Алмас. Уйгуры. Часть II. Алматы: Мир, 1993. 285 с.

Йүсүп Хас Һаҗип. Қутадғу билиг. Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1984. 1368 б.

References:

Abdukerim Rahman, Ravidullaһəmdulla, Sherip Khushtar. (1996). Uygur urp-adətliri [Uighur customs]. Urmchi: Shinkan Yashlar-Osmurlary Nashriyati,. 232 p. (in Uyg.)

Abdurakhmanov A. (1995). Alp ƏrTona yaki Əfrasiab җəңnamisi [Alp Erthona or Paradise of Efrasiab]. Tashkent: Chulpon,. 32 p. (in Uzb.)

Abu-Fazl Bejhaki. (1962). Istoriâ Mas″uda (1030-1041) [The story of Masud (1030-1041).]. Vstupitel′naâ stat′â, perevod i primečaniâ A.K. Arendsa. Taškent: Izdatel′stvo AN Uzbekskoj SSR, 1962. 748 p. (in Rus.)

Imin Tursun (1990). Tarimdin tamchə [A drop of Tarim]. – Urumchi: Millatlary Nashriyati– 593 b. (in Uyg.)

Karimova N.É. (2021). Iz istorii buddizma [From the history of Buddhism]. Taškent: «EFFECT-D», 2021. 148 p. (in Rus.)

Mahmud al-Kašgari. (2005). Divan lugat at Turk [Divan lugat at Turk] / Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A.M. Auézovoj. Almaty: Dajk-Press. 1288 p. (in Rus.)

Mahmud al-Kašgari. (2010). Divan lugatat-turk (Svod tûrkskih slov) [Divan lugatat-turk (Collection of Turkic words)]: T.1 / Perevod s arab. A.R. Rustamova pod red. I.V. Kormušina, E.A. Poceluevskogo, A.R. Rustamova. M.: Vostočnaâ literatura. 61 p. (in Rus.)

Mahmud al-Kašgari. (2010). Divan lugatat-turk [Divan lugat at Turk]. T.3. Urumchi: Shynzhan halyk nəshriyati, 1984. 614 p. (in Uyg.)

Mahmud Kashkariy. (1981). Divan luғət əl-turk [Divan lugat at Turk]. Urumchi: Shinkan Khalik Nashriyati. volume 1. 689 p. (in Uyg.)

Mahmud Kashkary. (1983). The sofa is luғət əl-turk [Divan is a dictionary of al-Turk]. – Urumchi: Shinkan Khalik Nashriyati,. T. 2. 535 p. (in Uyg.)

Molotova E.M. (2016). Tazkïra-yï Buğra Khan»: Qaraxan memleketiniñ tarïhı men mädenïeti ["Tazkira-yi Bugra Khan": history and culture of Karakhan state.]. Almatı: Mïr. 208 p. (in Uyg.)

Turgun Almas. Uygurlar [the Uyghurs]. II-kisim. Almuta: Mir, 1993. 310 p. (in Uyg.)

Turgun Almas. Uyghurs [the Uyghurs]. Part II. Almaty: Mir, 1993. 285 p. (in Uyg.)

Yusup Khas Һazhip. (1984). Kutagu bilig [Blessed shaft]. Urumchi: Millatlary nashriyati. 1368 p. (in Uyg.)

[1]Молотова Г.М. [2]Молотова Э.М.

[1,2]ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: [1]gmolotova@mail.ru, m.elvira_76@mail.ru

МАХМҰД ҚАШҚАРИДІҢ «ДИВАН ЛҰҒАТ-ӘТ ТҮРК» ЕҢБЕГІНДЕГІ КЕЙБІР ТҮРКІ БИЛЕУШІЛЕРІ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа. Мақала авторлары Махмұд Қашқаридің "Диван лұғат әт – түрк"тегі мәліметтер негізінде өз дәуіріне дейін өмір сүрген түркі мемлекеттері билеушілерінің тарихын қарастыру мақсатын қойды."Түркі тілдерінің сөздігіне" арналған зерттеулердіңкөптігіне қарамастан, мақала аясында көтерілген мәселе аз зерттелген күйінде қалып отыр.Мақала идеясының жаңалығы-мақала авторлары қарастыратын мәселенің бұрышы.Зерттеушілер үшін негізгі дереккөз шыңжаңды әріптестердің үш томдық басылымы, З.-А. М. Әуезованың, А. Р. Рустамовтың орыс тіліне аудармалары болып табылады. «Сөздікте» Тұран билеушісі Алп-Ар-Тоңа туралы сирек мәліметтер сақталған.Зерттеу барысында дереккөздерді талдау әдістері қолданылды.Шығыс Түркістан аумағында құрылған Қараханидтер мен Идикут мемлекеттері арасындағы күрестің сипаты ашып көрсетілді.Сонымен қатар, екі діннің: ислам мен буддизмнің осы аймаққа үстемдік ету үшін күресі де қарастырылған. XI ғасырда жазылған еңбектегімәліметтердің құндылығы атаплып

өтіледі. Махмұд Қашғаридің "Диван лұғат ат-түрік" еңбегіндегі мәліметтер ежелгі және орта ғасырлардағы түріктердің кейбір мемлекеттерінің тарихын, екі әлемдік діннің үстемдік үшін күресін қайта құруға мүмкіндік береді деген қорытындыға келді.Сонымен қатар, жеке терминдердің, ұғымдардың мағынасы ашылды. Дінаралық мәселелердіңкейбір оқиғалар мен тікелей байланысты екендігі көрсетілді.

Алғыс: Мақала «Шығыс елдері тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар»атты Қащақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің іргелі ғылыми зерттеуі (№ BR 20281006) аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Қарахан мемлекеті, Идикут мемлекеті, ислам, буддизм, тарихи шындық, Түркі әлемі, Шығыс Түркістан.

[1]Molotova G.M. [2]Molotova E.M.

[1,2]Institute of Oriental Studies after named R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gmolotova@mail.ru, m.elvira_76@mail.ru

INFORMATION ABOUT SOME TURKIC RULERS IN THE "DIVAN LUGAT-AT TURK" BY MAKHMUD KASHGARI

Abstract. The authors of the article set a goal – based on information from the "Divan lugat at-turk" by Mahmud Kashgari to consider the history of the rulers of the Turkic states who lived before their era. Despite the numerous studies devoted to the "Dictionary of Turkic Languages", the issue raised in the article remains poorly understood.The novelty of the idea of the article is the perspective of the problem that the authors of the article highlight. The main source for researchers was a three-volume edition by Xinjiang colleagues, translations into Russian by Z.-A.M.Auezova, A.R. Rustamov.The Dictionary contains rare information about Alp Ar Ton, the ruler of Turan. In the course of the research, the methods of source analysis were used. The nature of the struggle between the Karakhanid states and the Idikut state, which were established on the territory of East Turkestan, is revealed.In parallel, the struggle of two religions is highlighted: Islam and Buddhism for dominance over this area. The value of the information recorded in the work of the XI century is emphasized. It is concluded that the "Divan lugat at-turk" by Mahmud Kashgari makes it possible to recreate the history of some Turkic states of antiquity and the Middle Ages, the struggle of two world religions for supremacy. Along with this question, the meaning of certain terms and concepts is revealed. Some events directly related to interreligious issues are highlighted.

Acknowledgement: The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (Grant No. BR 20281006)

Key words: Karakhanid state, Idikut state, Islam, Buddhism, historical reality, Turkic world, East Turkestan.

Сведение об авторах:

Молотова Гульбахрем Максимовна**,** к.ф.н., доцент, ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Молотова Эльвира Максимовна, к.и.н., научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлартуралымәлімет:

Молотова ГульбахремМәхсумқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылымі қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Молотова Эльвира Мәхсумқызы, тарихғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Molotova Gulbakhrem Maxsimovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,Chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies SC MCHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Molotova Elvira Maxsimovna, Candidate of Historical Sciences, researcher, .B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies SC MCHE RK Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 9 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 03.18.21 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.354

Бабаджанов Б.М.
Национальный центр археологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
E-mail: bbmir58@gmail.com

МРАМОРНЫЙ РИТУАЛЬНЫЙ СОСУД ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ ИЗ ГОРОДИЩА МИЗДАХКАН. ЭПИГРАФИКА И СЕМАНТИКА УЗОРОВ

Аннотация. В этой статье исследуется эпиграфика и декорация, которые выгравированы на ритуальном сосуде из мрамора, найденного в 1938 году на городище Миздахкан (Республика Каракалпакстан). Сосуд изготовлен в 722/1322 году и приходится на золотоордынскую эпоху, когда заброшенное городище Миздахкан превратилось в храмовый центр братства «Сулайманийа». В статье приведено полное чтение сохранившихся надписей ритуального сосуда и впервые предложен подробный анализ семантики сложного узора на нем, имея в виду, что это отнюдь не случайный набор геометрических фигур, вписанных друг в друга. Схематическое изображение особых «субтильных точек» (*лата'иф*) в теле человека, связанных с зикром (медитацией), часто встречается в рукописных источниках. Однако крайне редко артефакты, связанные с суфийскими ритуалами, крайне редко становятся предметами семантических анализов. В этой статье мы предложили анализ сложной семантики узора на упомянутом сосуде. Мы пришли к заключению, что двух-трехуровневые комбинации геометрических узоров сосуда связаны с графическим изображением способов зикра и сложных ритуальных медитаций (*мураками*), принятых у суфиев Кубравийа. Результаты анализов (включая данные источников) дают основание предполагать, что мастер сознательно выбрал столь замысловатый и не повторяющийся вид декора на изготовленном им сосуде, поскольку хорошо был знаком с ритуальной традицией Кубравийа и вполне возможно сам практиковал зикр.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках проекта ИРН: BR 18574063 «Преемственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)».

Ключевые слова: Городище Миздахкан, ритуальный сосуд, эпиграфика, суфийская эзотерика, семантика декора, зикр.

Введение

Культовые предметы (посохи четки и т.п.), связанные с суфийскими ритуалами, давно стали предметами исследований ряда ученых, имея в виду их вспомогательное, однако, глубоко символическое значение (Massignon, 1922: 98–102; Buehler, 2008: 64–67). Иногда семиотику предметов, используемых суфиями во время ритуалов, пытаются объяснить сами практикующие суфии. Например, обязательное использование четок (*тасбих*) для подсчета количества произнесенных формул во время каждой фазы зикра, их «правильное расположение» перед шейхом и т.п. (Zuhriddin Qori, 2005: 7–10).

Однако угадать «суфийские артефакты» среди, скажем, археологических находок, довольно сложно, так как сами археологи редко используют специальные сочинения (хотя бы в изданных и переведенных видах), где появляются диаграммы с разными символическими изображениями, передающими своеобразные схемы ритуалов или терминов, связанных с ними. Предметом этой статьи стал как раз такой случай, в котором

археологическим артефактом, связанным с суфизмом и суфийской символикой стал четырехугольный мраморный сосуд (рис. 1, 2), который найден на городище Миздахкан (Республика Каракалпакстан) археолого-этнографической экспедицией А.Ю. Якубовского (Якубовский, 1930: 578–580). Сосуд украшен переплетающимся узором, семантика которого еще не разгадана. Мы поставили целью предложить свое толкование архитектонике узора, который, как мы докажем ниже, несет в себе визуальное изображение ритуальной практики суфиев.

Материалы и методы исследования

Суфийская символика становилась предметом исследований в целом ряде работ. Однако, чаще всего речь идет о бумажных вариантах фиксации суфийской символики (в рукописных сочинениях), в том числе и в виде замысловатых геометрических фигур. Методы толкований такого рода символов и их семантика основаны на толкованиях самих авторов рукописей, то есть именитых теоретиков суфизма. Поэтому исследователи обычно выбирают метод «угадывания текста», сопровождающего диаграммы и «фигурные чертежи», которые оставляют обычно авторы суфийских сочинений или их комментаторы (Rastier, 1987: 33–36; Eyad, 2021: 158-167; Mir-Kasimov, 2023: 192–230. В этих же работах обширная библиография).

В тех случаях, когда суфийская символика оставлена на культовых предметах, она не сопровождена текстом. Это обстоятельство серьезно усложняет понимание (или угадывание) семантики узора. Именно такой случай мы презентуем в этой статье, когда узор на мраморном сосуде сам по себе «молчит», предоставляя угадать его смысл самому зрителю. На помощь приходит только обширные сравнения, основанные отчасти на априорных предположениях. Например, имея в виду, что узор на предмете повседневного пользования суфиями (емкость для воды) должен отражать знакомые и близкие для них реалии. Логика подсказывает, что это должно быть символическое изображение «пути» (*тарика*, *сулук*) суфия, в том числе с использованием символов каждодневного ритуала. Хорошо известно, что символизм (в поэзии, теоретических сочинениях именитых суфиев) стал основой выражения психологических состояний (*хал*) суфиев. Артефакты, связанные с суфийскими ритуалами, несомненно помогают понять особенности этого «символического языка» в тех образах, которые доступны инсайдерам суфийских тарикатов. Таким образом, мы прибегаем к методам компаративного анализа (в первую очередь, в контексте ритуальной практики суфиев, выраженной в символе) и возможных вариациях ассоциативного мышления посвященного зрителя того или иного символического изображения.

С 28 апреля – по 11 мая 2024 года по разрабатываемому программно-целевому проекту «Преемственность и трансформации в традициях и культуре постзолотоордынских обществ (сравнительное изучение эпиграфических памятников Западно-Казахстанского, Волго-Уральского, Дагестанского, Хорезмского регионов)» осуществлена экспедиция в Хорезмский регион, в том числе комплекс «Миздакхан», находящийся в 3 км от села Ходжейли (16,4 км от Нукуса): зафиксированы, прочитаны и сфотографированы 15 надмогильных камней; изучены эпиграфические надписи на арабской графике внутри мавзолея на стенах комплекса Мазлумхан-Сулу. Комплекс «Миздакхан» имеет историю изучения с начала XX века, и многие артефакты, найденные в данном городище, на сегодняшний день хранятся в музейных собраниях, имеются большой фотоархив находок, как то древние сосуды, майоликовые плитки, куски изразцов надмогильных сооружений и др. Все эти материалы: фотоархив, артекфакты из фондов музеев, вновь собранные материалы имеют чрезвычайно важное значение в исследований истории данного комплекса.

Обсуждение

Упомянутый сосуд впервые был опубликовал известным востоковедом А.Ю. Якубовским (Якубовский, 1930: 578–580, фиг.18). Позже каракалпакский археолог М-Ш. Кдырниязов приводит чертеж этого сосуда, а также повторяет описание А. Якубовского (Кдырниязов, 2015: 216). В своей монографии исследователь определяет функциональное назначение этого сосуда как «жертвенник», но никак не объясняя ни этот термин, и не говорит – о какого рода «пожертвованиях» идет речь. Наше предположение о функциях этого сосуда мы изложим ниже.

Первооткрыватель упомянутого сосуда А. Якубовский описывает и дает точные его размеры (прямоугольное устье: 100 Х 95 см.; высота: 76 см.). Внешние плоскости украшены резными орнаментами. На одной из сторон изображен круг с вписанной в него восьмиконечной звездой (*огдоада* / ὀγδοάς), которая образована из двух пересекающихся квадратов. Внутри восьмиконечной звезды высечен круг с вписанной в него шестиугольной звездой (*гексаграммой*), образованной двумя пересекающимися треугольниками. На фоне – растительный орнамент (рис. 1).

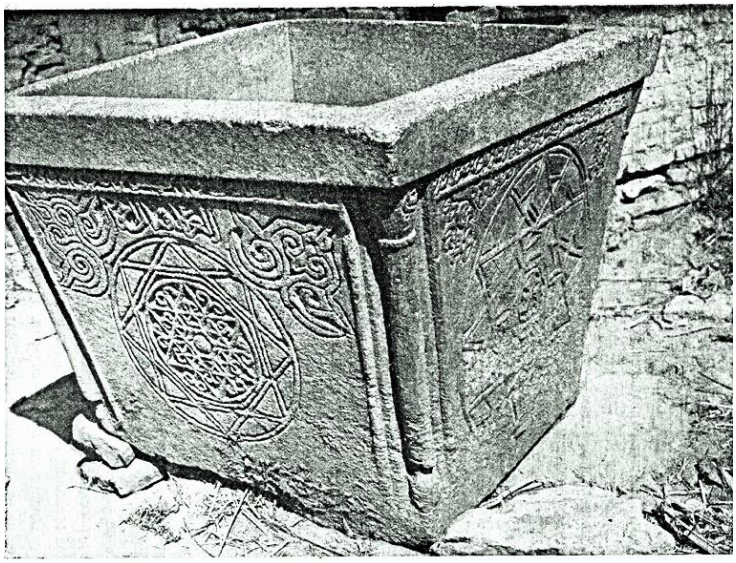

Рис. 1. Ритуальный сосуд с городища Миздахкан. Фото А. Якубовского. Опубликовано: Якубовский, 1930: 578, фиг.18.

Похожий орнамент (в виде вписанных друг в друга восьмиконечной и шестиконечной звездами) высечен на другой стороне сосуда, правда, с иным рисунком узоров на фоне (рис. 2).

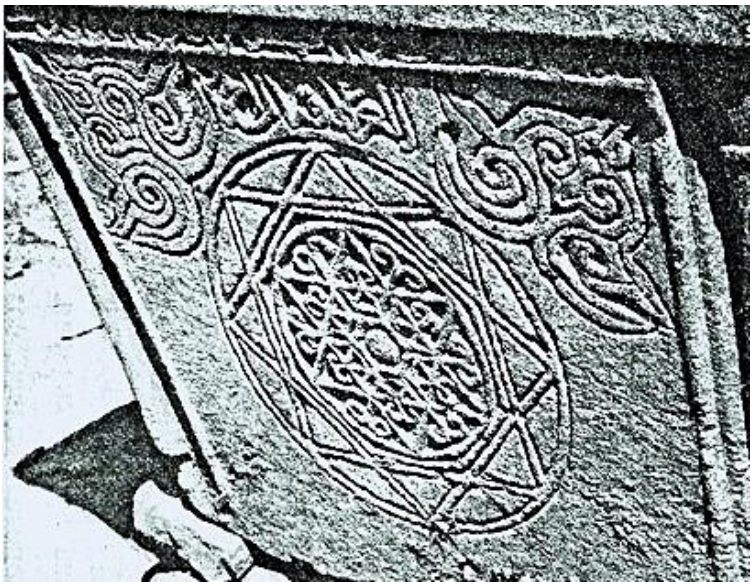

Рис. 2. Ритуальный сосуд с городища Миздахкан. Увеличенный вид. Фото А. Якубовского. Опубликовано: Якубовский, 1930: 578, фиг.18.

А. Якубовский отмечает, что в верхней части первой плоскости имеется короткая благопожелательная надпись: «العز الاقبال» – «Величие, счастье». Однако, судя по фотографии, исследователь не привел чтения последнего слова, которое можно прочитать как «اجماع» – «Согласие, содружество». Важно так же замечание А. Якубовского, что другая, более пространная надпись была высечена под бордюрами (венчиками) сосуда. Из текста исследователь приводит только дату: 722 / 1322 г. А. Якубовский не упоминает – удалось ли ему прочитать остальную часть этой надписи. Можно предположить, что это была посвятительная надпись с именем заказчика (донатора), который, скорее всего, оплатил изготовление этого сосуда в качестве пожертвования (вакф) для суфийской общины. Возможно так же, что в этой надписи мастер оставил свое имя.

Исторический и религиозный контексты

Напоминаем, что описанный сосуд найден на городище Миздахкан. В момент, когда был изготовлен сосуд, городище стало местом обитания большой группы суфиев, которые были потомками и последователями Шейха Сулаймана ал-Хаддади ал-Мусави (ум. в 1261). В исторических источниках найти сведений о нем не удалось. И только автор XIX в. Аллах-Йар Махзун в своем сочинении «*Рийаз ал-закирин*» пишет дает довольно пространную информацию о Сулаймане Хаддади. Важно, что Аллах-Йар активно использовал более ранние источники, часть которых до нас не дошла. Автор пишет, что Сулайман Хаддади был «из шейхов-предводителей» (مشايخ متقدمين) и что он владел профессией кузнеца, и потому его прозвище было ал-Хаддади [17]. Автор добавляет, что Шейх Сулайман достиг «*высоких степеней совершенства*» и обладал способностью к чудотворствам (*карамат*). В подтверждение приводится рассказ о том, как однажды Шейха потребовал к себе его старец-учитель (*пир*)[18]. Но в это время тот занимался прокаливанием железного прута. Поначалу Сулайман отказался тотчас же идти к учителю, ссылаясь на то, что нужно обрабатывать железо, пока оно раскаленное. Затем почувствовал, что старец рассердился, и в покаянии набросил раскаленный прут на шею и отправился к учителю. Горячее железо нисколько не

[17] «الحدادي», или по источнику «آهنگرلیک» – букв. Кузнец.

[18] Его имя не приведено.

повредило шее кузнеца Сулаймана, в чем его учитель увидел знак, что его ученик обладает «караматом» (чудотворством).

Гораздо более интересный рассказ о Шейхе приведен на полях указанных страниц, несмотря на то, что он частично утрачен. Судя по этому рассказу, Шейх некоторое время жил в бухарском Вабкенте, затем в Бухаре и «был в услужении Шейха …» (имя в рукописи стерто). Очевидно, что речь идет о шейхе Сайф ад-дине Бахарзи (ум. в 1263), который был учеником Наджм ад-дина Кубрави и доминировал среди суфиев Бухары.

Далее автор пишет, что шейх остановился недалеко от селения Ходжейли, «от которой надо идти на юг». «И когда направляешься в сторону киблы[19] – продолжает автор – на пути есть гора, которая называется Миздахкāн (مزدهقان). Там на ровной площадке была лачуга (كازه), на которой они [суфии] проводили свои ритуалы (عبادةگا مشغول بولوب تورور ايرديلار). В то время в Хорезме правил Кутлук-Тимур-хан (!), которого еще называли "'Адил-Кутлук" (Справедливый Кутлук). Этот падишах, узнав об их (бедственном) положении [20], пожертвовал им одну или две тысячи танабов[21] земли как вакф и построил им одну ханака и *мечеть. ...* (л. 187[б], на полях. Далее текст стерт).

Рассказ о Шейхе Сулеймане продолжен на полях следующей страницы: «*И еще он* [*Шейх Сулаймāн*] *несколько лет жил в селении Багдадак* (بغدادک)[22], *которое называют еще Багдад и которое является родиной упомянутого выше Шейха*[23]. *Потом обширные земли в один-две тысячи танабов в селении Мадира-кент* (مادره كنت)[24] *ему пожертвовали в вакф. Сейчас его* [*Шайх Сулаймāна*] *благословенное тело похоронено в этом селении, которое теперь называют Мадир* (مَدِر) *– да будет им благословение* [*Аллаха*]!»

В конце повествования на полях листа 188[а] Аллах-Йар приводит персидское четверостишие с упоминанием даты смерти Шейха:

وفات قطب الدين سيد سليمان
كه بود است آل پاک شاه مردان
بسال شش صدُ پنجاهُ نه بود
كه بگذشت روز جمعه ماه شعبان

Кончина полюса веры Саййида Сулаймана,
Который был из чистой семьи Шаха людей[25],
Свершилась в году шестьсот пятьдесят девятом,
Когда он ушел [из этого мира] в день пятницы месяца ша'бāн».

---

[19] То есть на юг (в Хорезме киблу определяют на южном направлении).

[20] Речь идет о том, что у этой группы суфиев (последователей Шейха Сулаймāна) не было помещения для ритуалов.

[21] Один танаб равен примерно 0, 43 гектара.

[22] У некоторых арабских и персидских авторов – Бугадид. Селение к северо-востоку от Ходжейли (Бартольд, 1963: 208-209)

[23] Имеется в виду казненный Мухаммад Хорезмшахом Шейх Маджид ад-дин Багдадаки (Бартольд, 1963: С. 80).

[24] Согласно Я.Г. Гулямову, селение находится около города Ханка. Исследователь так же пишет, что могила Шайха Сулаймана находится в этом селении (Гулямов, 1941: 38, прим. 27).

[25] Имеется в виду зять пророка и его четвертый халиф 'Али б. Абу Талиб (ум. в 661) – зять Пророка и отец его внуков по мужской линии. Иными словами, Шейх притязал на саййидское происхождение, то есть от Пророка. По прозвищу Шейха Суламана «ал-Мусави» видно, что он возводил свою родословную к седьмому имаму Мусе ал-Казиму ибн Джа'фару (6 ноября 745 – 1 сентября 799).

Скорее всего, имеется в виду первая пятница этого месяца. Тогда дата кончины Шейха Сулаймана, согласно автору, попадает на 8 июля 1261 г. с.л. Эта стихотворная хронограмма на смерть Шейха, могла быть заимствована из текста его надгробной эпитафии, которые, согласно традиции той эпохи, составлялись либо на арабском, либо на персидском языках.

Несмотря на агиографический окрас рассказа (явление обычное для литературы этого жанра), персона Шейха Суламана, очевидно, вполне реальная и вписывается в ряд «святых», кто принял активное участие в исламизации Золотой Орды.

Кроме этой рукописи, сохранились два варианта вакфной грамоты (арабский оригинал и персидский перевод), закрепивших акт передачи правителем золотоордынского Хорезма и Дашт-и Кипчака Кутлук-Тимуром земельных наделов и каналов в пользу (на содержание) на двух *ханака* упомянутого Шейха Сулаймана ал-Хаддади (оригинал составлен на арабском языке. Фонд хивинского музея-заповедника, инв. № КП № 1347. Составлен 29 числа месяца раджаб 721 / 31 августа 1321 г.)[26]. Одна из этих ханака как раз расположена на городище Миздахкан. Оригинал (вакфный документ № 1) составлен на арабском языке 29 числа месяца раджаб 721 года хиджры **(**31 августа 1321 г.с.л.). Копия документа (вакфный документ № 2) была составлена примерно три с половиной столетия спустя, в 1672 г. Попечительство (мутаваллийат) над вакфным имуществом было закреплено за потомками Шейха Сулаймана.

Не менее интересны другие условия жертвователя, который оговорил, что доходы должны расходоваться: на тех, «*кто ведет дела в ханака, на тех, кто служит на этом холме Миздахкан, на тех странников, кто останавливается здесь … Но не на тех, кто живет за пределами этого места*». Ставится условием, что «*кормиться от этого вакфа могут только те, кто прилежен в своей службе в ханака, которую построил этот жертвователь* [*Кутлук-Тимур*]» (... الذى تكوين فى خدمة الخانقاه الذى بناه الواقف هذا ...) (строки 4-6).

Следующие несколько строк (7-9) содержат информацию с описанием условий использования доходов вакфного имущества, конкретные статьи расходов и др. В частности, среди служителей ханака упоминается распорядитель по приготовлению пищи, «*который прилежно служит при ханака*» (*Суфра-дар* – строка 6) (... السفره دار الذى تكوين فى خدمة الخاناقاه ...). Предусмотрено выделение средств на содержание «почитаемых могил» (القبور المبارک).

По сути, на Миздахкане обосновалась суфийская община, которую мы условно назвали эпонимом «Сулайманийа», которая превратила городище в особую суфийскую обитель, которая со временем трансформировалась в огромный погребально-поминальный комплекс.

Из рассказа Аллах-Йара (очевидно, заимствованного их более древних источников) так же очевидно, что после заселения Шайха Сулаймана на Миздахкане и особенно с момента, когда тогдашний правитель Кутлук-Тимур обеспечил его потомков и последователей вакфным имуществом, городище уже прославилось как отдельная суфийская обитель, включавшая в себя ряд зданий (мечети, ханака, жилье, подсобные помещения и пр.). Суфийская обитель соседствовала с мемориальным комплексом (некрополь, мавзолеи), который стал объектом паломничества (*зийара*) для обычных мусульман. Не случайно, что одно из условий вакфного документа вменяло суфиям, живущим в ханака, «ухаживать за могилами». Это было прямым следствием буквального сращивания суфизма и культа святых, который получил особенное развитие в Хорезме в эпоху Золотой Орды.

Суфийская семантика узоров мраморного сосуда.

Таким образом, мраморный сосуд был изготовлен в момент расцвета суфийской общины «Сулайманийа». У нас есть все основания полагать, что его изготовление связано с исполнением суфийских ритуалов. Самое простое предположение относительно

[26] Бумага плотной структуры, лощенная, желтоватого цвета. Размеры: 279 х 29 см. Сохранилось 48 строк, а также три приписки: составителя и две кадиев Гурнанджа (Ургенча).

функционального назначения – это сосуд, в котором хранилась вода для омовения (до молитв, до и после суфийских ритуалов, а также перед обрядом посещения могил и т.п.). Его ёмкость (до о,4 м^2 воды). Таких сосудов могло быть несколько и их вполне хватало на ритуальные нужды общины.

Толкование семантики сложных узоров на сосуде и его функций может быть различным – как декоративным, так и ритуально-магическим. Однако, если иметь в виду, что сосуд очевидно был ритуальным, то декор Напоминаем, что к моменту изготовления сосуда городище (по вакфу جبل/«бугор») Миздахкана стал своеобразным центром суфиев, которые, судя по вакфному документу, регулярно практиковали здесь суфийские ритуалы, широко поддерживали культ умерших.

Тогда можно полагать, что сосуд действительно мог иметь ритуальное значение. Внимательное рассмотрение геометрических фигур среди узоров наталкивает на мысль, что они не могли быть вставлены лишь по эстетическим или композиционным соображениям. Не пытаясь навязать каких-то «эвристических открытий», можем лишь рискнуть сделать предположение, что мы имеем дело с религиозной, точнее с суфийской символикой. Иными словами, семантика шести и восьмиконечных розеток на сосуде могла иметь особый смысл, связанный с суфизмом, в первую очередь с его ритуалами. Декоративность же поддерживалась обычными растительными узорами *ислими*. Тем более что сюжет надписей (увы, не восстановленных полностью) вполне поддерживают наше предположение о символическом значении восьми и шестиконечной геометрической фигур, которые непременно бросались в глаза, когда смотришь на этот мраморный сосуд и, возможно, провоцировали условного «зрителя» разгадать смысл этих композиций с парой несложных многоугольников, повторяющихся на разном (очевидно, по четырем сторонам) фоне декора.

Можно ли сказать, что нехитрые по начертанию фигуры несли в себе глубокую смысловую составляющую, которую хотел донести безымянный мастер прошлого? Приступая к столь рискованным рассуждениям, заметим лишь, что «религиозные/идеологические стимулы» условных «зрителей» прошлого и настоящего серьезно отличаются. Тем более если речь идет о суфийской философии и символизме. Мы так же исходим из того, что Сулейман Хаддади был связан с хорезмийскими кругами суфиев Кубравийа[27].

Результаты исследования

Итак, если в описанных узорах действительно имеет место символическое изображение в духе суфийской символики, то, не претендуя на абсолютную аутентичность, предложим наиболее вероятное (как мы полагаем) толкование семантики упомянутых геометрических фигур. Имея в виду, что перед нами ритуальный сосуд (независимо от его функций) и связанный с суфийской общиной Миздахкана, то наиболее логичным было бы понимать эти фигуры как символы сложной ритуальной практики Кубравийа, связанной именно с цифрами 4, 6, 7 и 8. Речь идет об особых «субтильных/сенсорных органах» (*ал-лата'иф*/اللطائِف) в теле человека, очищение и оживление которых приводит к духовному очищению путем предельной духовной и физиологической концентрации (*муракаба*/المرقبة) на особых «субтильных точках» внутри тела человека с повторением заданных формул. Например, в традиции братства Кубравийа для первого (однако многолетнего) духовного треннинга практикуется *муракаба* на шести «*лата'иф*» (اللطائِف الستة): четыре над и под сосками, одна над и под пупком. Для обладающих более солидным мистическим опытом, к

[27] Можно сослаться на ремарку в биографии Сулеймана Хаддади, который с учителем имел связи с бухарскими шейхами, где доминировали шейхи Кубравийа во главе с их современником Сайф ад-дином Бахарзи (кубравийский шейх в третьем поколении)

шести «точкам/органам» добавляются еще две «*лата'иф*» – в центре груди и «венчающая» на лбу. Причем, к использованию геометрических фигур для символических изображений «*лата'иф*» прибегали разные суфии XII-XIII вв., в том числе и самый знаменитый суфий Хорезма Наджм ад-дин Кубра (ум. в 1220). По заключению исследователей, это период повсеместной институционализации суфийских групп и систематизации их теории, космологии и развитие символизма, особенно что касается отображений в виде диаграмм тех физических и психологических состояний (хал), которые возникают на разных этапах их ритуальных практик (Подробней см.: Corbin, 1987: 77-78; Eyad, 2021: 158-159 и далее).

Возвращаясь к описанному узору, добавим, что сочетание этих цифр (6 и 8) может натолкнуть на мысль, что именно эта ритуальная составляющая сложного пути (*тарика*) суфиев изображена на упомянутом сосуде в виде простой и повторяющейся декоративной композиции. Каждая «*лата'иф*» имеет свое название по органам и по именам пророков, цветовую гамму, отражающие те или иные этапы духовного треннинга (Corbin, 1987: 78; Eyad, 2021: 160, 169–170, 172 и дальше).

К сожалению, в нашем распоряжении только одна фотография мраморного сосуда, на двух боковых поверхностях которой видны два описанных выше типа узоров. Что было выгравировано на двух других плоскостях остается только предполагать, поскольку ныне этот сосуд утерян. Возможно, там были начертаны другие геометрические фигуры, семантика которых тоже может быть истолкована в контексте ритуальной традиции суфийской группы «Сулайманийа», которая оставалась в Хорезме в течение более одного века.

Заключение

Можно предположить, что артефакты, связанные с суфийским оккультизмом и на которых выгравированы (нарисованы, нацарапаны) символические изображения еще предстоит выявлять, в том числе, в экспозициях и фондах музеев. Бумажные варианты «суфийских диаграмм» и ряда символов довольно частое явление в сочинениях теоретиков мистицизма и стали составной частью теоретического дискурса суфиев. Например, один из самых показательных случаев оригинальных креативов с символическими рисунками (в т.ч. геометрического вида) разобрал Эйад Абуали на примере трудов Шамс ад-Дина ад-Дайлами (ум. 587/1191), который как раз пытался разъяснить глубокий смысл упомянутых «субтильных точек/*лата'иф*» (Eyad, 2021: 157–174).

Очевидно, что теории таких столпов как Шамс ад-Дин ад-Дайлами, Наджм ад-дин Кубра были восприняты суфийской группы «Сулайманийа». Тем более, что в упомянутом агиографическом сочинении имеется краткое упоминание о том, что учитель Сулаймана ал-Хаддади происходил из Бухары (Аллах-йар: Аллах-йар: л. 187^{б}, на полях). Между тем, в то время Бухара стала признанным центром тариката Кубравийа и ее признанным в регионе лидером был известный шейх Сайф ад-дин Бахарзи (ум. в 1263) (Бухарский вакф, 1979: 4, 6-8). Это, видимо, предопределило особенности ритуальной практики братства «Сулайманийа».

Семантика узоров на сосуде дает основания и для рассуждений о духовных запросах самого мастера-изготовителя, который, судя по блистательно исполненной каллиграфической надписи на сосуде, был вполне грамотным человеком и, скорее всего, был инсайдером суфийского братства, чей заказ он исполнял. Тогда его выбор эзотерических символов вполне понятен. Хотя семантика самого узора могла быть понятна только посвященным персонам, то есть тем, кто входил в суфийское общество, и кто имел некоторый мистический опыт, хотя бы частично освоив сложный комплекс ритуалов.

Литература:

Buehler, Arthur F. Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh // Studies in Comparative Religion. South Carolina, University of South Carolina Press. 2008. 344 p.

Corbin, Henry. L'homme de lumière dans le soufisme iranien // Saint-Vincent-sur-Jabron. Editions Présence. 1987. P. 77–78.

Massignon, Louis. Essai sur les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane. Paris, Paul Guethner. 1922. 462 p.

Orkhan Mir-Kasimov. 'Use of Diagrams in the Ḥurūfī and Nuqṭavī Manuscripts, and Possible Links between the Ḥurūfī 'Verbal' and the Bektashi Visual Iconographies', // G.M. Martini (ed.), Visualizing Sufism: Studies on Graphic Representations in Sufi Literature (13th to 16th Century). Brill, Leiden and Boston. 2023. pp. 192–230.

Rastier, François. Sémantique Interprétative: Formes Sémiotiques. 1987 Paris: Presses Universitaires de France. 288 p.

Zuhriddin Qori Naqshbandiy Shahrikhoniy. Khojagon-Naqshbandiya tariqatida khufiya zikr odoblari (Этика зикра хуффийа в тарикате Хваджаган-накшбандийа). Toshkent, Maworounnahr. 2005. 47 c.

Аллах-йар ибн Худай-бирди ишан. Рийаз аз-закирин (рукопись частной библиотеки, Хорезм, Ханка). 312 л.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия. Москва, Наука, Главная редакция Восточной литературы. 1963. 763 с.

Бухарский вакф XIII века. Факсимиле. Издание текста, перевод с арабского и персидского, введение и комментарии А.К. Арендса, А.Б. Халидова, О.Д. Чехович. – Москва, Наука, Главная редакция Восточной литературы. 1979. 131 с.

Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы // Труды Узбекистанского филиала АН СССР. Серия 1, вып. 3. Ташкент 1941. 3–41.

Кдырниязов М.-Ш. Культура Хорезма XIII–XIV вв. Самарканд, «Zarafshon», 2005. 320 с.

Якубовский А.Ю. Городище Миздахкан // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской академии наук. Ленинград, Академия наук СССР. – 1930. – T.V. 551–581.

References:

Allah-iar ibn Hudai-birdi işan. Riiaz az-zakirin (private library manuscript, Khorezm, Khanka). 312 p. (in Uzb.)

Bartold VV. Turkestan v epohu Mongolskokgo nashestviya (Turkestan in the era of the Mongol invasion). Moskva, Nauka, Glavnaya redaktsiya Vostochnoq literature. 1963. 763 s. (in Rus.)

Buehler, Arthur F. Sufi Heirs of the Prophet: The Indian Naqshbandiyya and the Rise of the Mediating Sufi Shaykh // Studies in Comparative Religion. South Carolina, University of South Carolina Press. 2008. 344 p. (in Eng.)

Buharskii vakf XIII veka. Faksimile. Izdanie teksta, perevod s arabskogo i persidskogo, vvedenie i kommentarii A.K. Arendsa, A.B. Halidova, O.D. CHehovich (Bukhara waqf of the 13th century. Facsimile. Publication of the text, translation from Arabic and Persian, introduction and comments by A.K. Arendsa, A.B. Khalidova, O.D. Chekhovich). Moskva, Nauka, Glavnaıa redaktsiıa Vostochnoi literatury. 1979. 131 p. (in Rus.)

Corbin, Henry. L'homme de lumière dans le soufisme iranien // Saint-Vincent-sur-Jabron. Editions Présence. 1987. P 77–78 (in Fr.)

Gulämov İa.G. Pamätniki goroda Hivy (Monuments of the city of Khiva) // Trudy uzbekistanskogo filiala AN SSSR. Seria 1, vyp. 3. Taşkent 1941. 3–41 [in Rus.].

Iakubovskiy A.IY. Gorodişe Mizdahkan (Mizdakhkan ancient settlement) // Zapiski Kollegii vostokovedov pri Aziatskom muzee Rossiiskoi akademii nauk. Leningrad, Akademiıa nauk SSSR. 1930. T.V. 551–581. (in Rus.)

Massignon, Louis. Essai sur les Origines du Lexique Technique de la Mystique Musulmane. Paris, Paul Guethner. 1922. 462 p. (in Fr.)

Orkhan Mir-Kasimov. 'Use of Diagrams in the Ḥurūfī and Nuqṭavī Manuscripts, and Possible Links between the Ḥurūfī 'Verbal' and the Bektashi Visual Iconographies', // G.M. Martini (ed.), Visualizing Sufism: Studies on Graphic Representations in Sufi Literature (13th to 16th Century). Brill, Leiden and Boston. 2023. P. 192–230 (in Eng.)

Qdyrniıazov M.-Ş. Kultura Horezma XIII–XIV vv. (Culture of Khorezm XIII–XIV centuries) Samarkand, «Zarafshon», 2005. 320 p. (in Rus.)

Rastier François. Sémantique Interprétative: Formes Sémiotiques. 1987 Paris: Presses Universitaires de France. 288 p. (in Rus.)

Zuhriddin Qori Naqshbandiy Shahrikhoniy. Khojagon-Naqshbandiya tariqatida khufiya zikr odoblari (Ethics of Zikr Khuffiyya in Tariqa Khwajagan-Naqshbandiyya). Toshkent, Maworounnahr. 2005. 47 c. (in Rus.)

Бабаджанов Б.М.
Өзбекстан Республикасы Ғылымдар академиясы
Археология ұлттық орталығы Ташкент, Өзбекстан
E-mail: bbmir58@gmail.com

МИЗДАХҚАН ҚАЛАШЫҒЫНАН ТАБЫЛҒАН АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ МӘРМӘР ҒҰРЫПТЫҚ ЫДЫСЫ. ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ЭПИГРАФИЯСЫ МЕН СЕМАНТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада 1938 жылы Миздахқан (Қарақалпақстан Республикасы) қалашығынан табылған мәрмәрдан жасалған ғұрыптық ыдысқа қашалған эпиграфика мен безендіру қарастырылады. Ыдыс 722/1322 жылы жасалған және ол Алтын Орда дәуіріне жатады, сол кезеңде қараусыз қалған Миздахқан қалашығы «Сулайманийа» бауырластығының ғибадатханалық орталығына айналған. Мақалада ғұрыптық ыдыста ақталған жазбалар толық оқылды және алғаш рет ондағы күрделі өрнектің семантикасына егжей-тегжейлі талдау жасалды, бұл бір-біріне жазылған геометриялық фигуралардың кездейсоқ жиынтығы емес. Зікірмен (медитациямен) байланысты адам ағзасындағы арнайы «субтилді нүктелердің» (*лата'иф*) схемалық бейнесі қолжазба дереккөздерінде жиі кездеседі. Алайда, сопылық рәсімдерге байланысты артефактілер өте сирек семантикалық талдауларға ұшырайды. Бұл мақалада біз аталған ыдыстағы өрнектің күрделі семантикасын талдауды ұсындық. Ыдыстың геометриялық өрнектерінің екі-үш деңгейлі комбинациясы Кубравийа сопыларында қабылданған зікір тәсілдері мен күрделі салттық медитациялардың (*муракаба*) графикалық бейнесімен байланысты деген қорытындыға келдік. Талдаулардың нәтижелері (дереккөздердің мәліметтерін қоса алғанда) шебер өзі жасаған ыдысқа әдейі осындай күрделі және қайталанбайтын безендіру түрін таңдаған деп болжауға негіз береді, өйткені ол Кубравийаның салттық дәстүрін жақсы білген және зікір еткен болуы мүмкін.

Алғыс: Мақала ЖТН BR18574063 «Алтын Ордадан кейінгі қоғамның дәстүрі мен мәдениетіндегі сабақтастық пен өзгерістер (Батыс Қазақстан, Еділ-Орал, Дағыстан, Хорезм аймақтарындағы эпиграфикалық ескерткіштерді салыстырмалы зерттеу)» атты жоба аясында дайындалды.

Түйін сөздер: Миздахқан қалашығы, ұрыптық ыдыс, эпиграфика, сопылық эзотерика, декор семантика, зікір.

Babadzhanov B.M.
National Center for Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan
E-mail: bbmir58@gmail.com

MARBLE RITUAL VESSEL OF THE GOLDEN HORDE ERA FROM THE SETTLEMENT OF MIZDAHKAN. EPIGRAPHY AND SEMANTICS OF PATTERNS

Abstract: This article examines the epigraphy and decoration engraved on a ritual vessel made of marble found in 1938 at the Mizdahkan settlement (Republic of Karakalpakstan). The vessel was made in 722/1322 and dates back to the Golden Horde era, when the abandoned Mizdahkan settlement was transformed into a temple center of the Sulaymaniyya brotherhood. The article provides a full reading of the surviving inscriptions on the ritual vessel and, for the first time, a detailed analysis of the semantics of the complex pattern on it is offered, bearing in mind that this is by no means a random set of geometric figures inscribed within each other. Trying to unravel the complex semantics of this pattern on the vessel is all the more important given that artifacts associated with Sufi rituals are extremely rarely the subject of semantic analysis. We concluded that the two- and three-level combinations of geometric patterns on the vessel are associated with the graphic representation of dhikr methods and complex ritual meditations (muraqaba) accepted by the Kubrawiyya Sufis. The results of the analyses (including source data) give grounds to assume that the master deliberately chose such an intricate and unique type of decoration on the vessel he made, since he was well acquainted with the ritual tradition of Kubrawiyya and quite possibly practiced dhikr himself.

Keywords: Mizdahkan settlement, ritual vessel, epigraphy, Sufi esotericism, semantics of decoration, dhikr.

Acknowledgement: This research is funded by the Ministry of Science and High Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No BR 18574063 "Continuity and Transformation in the Traditions and Culture of Post-Golden Horde Societies (Comparative Study of Epigraphic Monuments from the West of Kazakhstan, Volga-Ural, Dagestan, Khorezm Regions)."

Автор туралы мәлімет:
Бабаджанов Бахтияр Мираимович, тарих ғылымдарының докторы, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Ұлттық археология орталығының бас ғылыми қызметкері, Ташкент, Өзбекстан.

Информация об авторе:
Бабаджанов Бахтияр Мираимович, доктор исторических наук, главный научный сотрудник Национального центра археологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан.

Information about the author:
Babadjanov Bakhtiyar**,** Doctor of Sciences, Chief Researcher at National Center for Archaeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

Келіп түсті 12 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 17.82.09 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.365

Гасанов Р.
Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
E-mail: rahasanoff@gmail.com

ОБРАЗ МНОГОСТРАДАЛЬНОЙ ЖЕНЩИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖУБРАН ХАЛИЛЬ ДЖУБРАНА И ГУСЕЙН ДЖАВИДА (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. Образная модель – это живая модель, так или иначе созданная в воображении писателя, которая стимулирует его творческую фантазию при описании конкретного персонажа в различных его проявлениях, а также помогает найти необходимые языковые средства, материалы и образы для творческой работы при создании этого персонажа. Образ многострадальной женщины занимает важное место в литературе, особенно в творчестве арабских писателей. Джубран Халиль Джубран и Гусейн Джавад – два выдающихся автора, чьи работы полны глубоких социальных и философских размышлений о судьбе женщин. Данное исследование направлено на анализ образа многострадальной женщины в их произведениях. В данном исследовании изучается два женских образа: из романа ливанского писателя Джубрана Халила Джубрана (1883–1931 гг.) «Сломанные крылья», и из пьесы азербайджанского писателя Гусейна Джавида (1882–1941 гг.) «Марал», с целью выявления сходства и различий между ними. Образ многострадальной женщины занимает важное место в литературе, особенно в творчестве арабских писателей. Цель данного исследования направлено на анализ образа многострадальной женщины в их произведениях. В обеих произведениях затрагиваются проблемы положения женщин в восточных обществах. Это образ покорной женщины в одном из первых романов в арабской литературе «Сломанные крылья», а также в пьесе «Марал» – первого драматического произведения в азербайджанской литературе, которое изображает страдания женщин кавказского общества того времени. Методология данного исследования основана на подходе американской школы сравнительного литературоведения. В результате был сделан вывод, что два писателя пошли схожим путем в достижении своей основной цели – передать образ восточной женщины, стремящейся обрести свободу.

***Ключевые слова*:** Образ женщины, Джубран Халиль Джубран, Гусейн Джавид, сравнительная литература, параллелизм.

Введение

Среди писателей и критиков в литературе существовало множество терминологических определений литературного образа, в разные времена они имели множественные и разнообразные признаки. По мнению Али Аль-Батала, литературный образ – это «языковое явление, сформированное воображением либо фантазией художника из множества данных, на переднем плане которого стоит материальный мир» (Аль-Батал, 1983: 30).

Помимо психологических и мысленных образов, большинство их появляются из чувств, которые нельзя не заметить, даже если они не встречаются во многих ярких и эмоциональных образах.

Касательно термина *«Имагология»* (от лат. *imago* – изображение, образ, отражение), который не так давно вошел в оборот гуманитарных наук, необходимо отметить следующее. В сравнительной литературе этот термин обозначает изучение образа одного народа другим народом как *«неправильный, ошибочный либо противоположный образ»*. Имагология, имеющая предметом изучения образы *«других»*, *«чужих»* наций, стран, культур, инородных для воспринимающего субъекта, базируется на концепциях психологических, социологических и этнологических исследований (Аллуш, 2019: 348–349). Из этого следует, что имагология не только раскрывает образ *«чужого»*, но также, отражает национальное самосознание и собственную систему ценностей.

Что касается женского образа в мировой литературе, то он всегда занимал важное место, так как особенности описания женщин в литературе во все времена были связаны с социальной,

политической и культурной средой авторов произведений (Рагиб 1988: 157). Так это происходило и в ливанском и азербайджанском обществах в конце XIX – начале XX вв., где общественная роль женщин была все еще слабой, так как преобладающие традиции в этих двух обществах не давали женщинам свободы выражать свои чувства и самостоятельно принимать важные решения.

Материалы и методы исследования

Джубран Халиль Джубран и Гусейн Джавад – два выдающихся автора, чьи работы полны глубоких социальных и философских размышлений о судьбе женщин. Данное исследование направлено на глубокий анализ образа многострадальной женщины в творчестве Джубрана Халиля Джубрана и Гусейна Джаваида, что позволяет выявить как общие социальные и культурные тенденции, так и уникальные особенности каждого автора. Образ многострадальной женщины является многослойным и многослойным, отражающим как личные, так и общественные страдания, что делает его актуальным для понимания современного состояния женской идентичности в арабском мире.

Материалы исследования основаны на следущих работ Джубрана Халиль Джубрана: «Пророк», «Рабинские думы», «Страдания и любовь» и книги Гусейн Джавада: «Калима» (Слова), «Свет и тень», «Женская душа». Кроме того, монографии и статьи, посвященные анализу творчества Джубрана и Джаваида, критические исследования о роли женщины в арабской литературе и культуре и социологические и культурологические статьи на тему женской идентичности и страдания.

Чтобы определить особенности и функции образа многострадальной женщины в творчестве Джубрана Халиля Джубрана и Гусейна Джаваида, а также выявить культурные и социологические контексты, отраженные в этих образах использовались разные научные методы исследования. Через компаративный анализ выявили множество сходств и различий изображения многострадальной женщины в произведениях двух авторов.

Используя историко-культурный метод раскрыли социальные и культурные условия, создания произведений и его влияние на изображение женских образов, в которых творили два автора. Также был сделан анализ влияния философских и религиозных традиций на формирование образа женщины, внутреннего мира и переживаний женских персонажей и интерпретаций женских страданий как отражение универсальных человеческих тем. Сравнительный литературный анализ открыл взаимосвязь творчества Джубрана и Джаваида с другими арабскими и зарубежными писателями, а также влияние их работ на формирование образа женщины в литературе.

Обсуждение

Ливанский писатель Джубран Халиль Джубран и азербайджанский писатель Гусейн Джавид выступили против этих традиций и ограничений в своих литературных произведениях. Самые яркие и выразительные события в их литературных произведениях разворачиваются вокруг женских проблем, существующих в особой традиционной среде обеих обществ.

В своих произведениях оба писателя защищали права женщин, подчеркивая важность сохранения семьи, которая является ядром общества, и объясняли способы поддержания крепких, равных отношений между мужчинами и женщинами. Важнейшими из этих произведений, выражавшими совокупность основных идей, к которым призывали оба автора, были: рассказы Джубрана «Марта аль-Банийя», «Варда аль-Хани», «Халиль Неверный» и его роман «Сломанные крылья», а также пьесы «Мать», «Марал» и «Афет» Джавида.

Героини романа «Сломанные крылья»[28] и пьесы «Марал»[29], которые считаются одними из важных женских образов в произведениях писателей, олицетворяют собой образ покорной женщины.

[28] Некоторые анализы арабских авторов, касательно романа Джубран Халиль Джубрана *«Сломанные крылья»*, см.:

مطلق، ألبير وبشروئي، سُهيل (1981). "جبران خليل جبران في آثاره العربيّة والإنكليزيّة". في ذكرى جبران: أبحاث المؤتمر الأوّل للدّراسات الجبرانيّة (جمعها وحرّرها وقدّم لها: بشروئي، سهيل ومطلق، ألبير). بيروت: مكتبة لبنان، ص ص 13-73؛ جبر، جميل (1983). جبران في عصره وآثاره الأدبيّة والفنّيّة (ط 1). بيروت: مؤسّسة نوفل؛ خالد، غسّان (1983). جبران الفيلسوف: شخصيّة العبقريّ في منافذ خلاصها، النّقد الاجتماعيّ والبنية الفردوسيّة، جدليّة الإنسان والألوهة (ط 2). بيروت: مؤسّسة نوفل؛ كيروز، وهيب (1984). عالم جبران الفكريّ (الجزء الثّالث). (ط 1). بيروت: بشاريا للنّشر.

Интересным аспектом этих обеих произведений авторов является то, что тексты были написаны в одно и то же время. Роман Джубрана «Сломанные крылья» был опубликован в том же году, когда Джавид опубликовал свою пьесу «Марал», то есть в 1912 году. Помимо этого, оба текста посвящены одной и той же проблеме; это брак женщины с богатым мужчиной против ее воли, и оба текста говорят о том, что женщина является угнетенной, бессильной и беспомощной жертвой общества. Поэтому мы считаем целесообразным сравнить эти два произведения, чтобы выделить сходства и различия между двумя их героинями.

Что касается основного метода исследования, то был применен метод американской школы сравнительной литературы. Саид Аллуш говорит о цели этой школы, говоря: «Цель сравнительного литературоведения, согласно американской школе, заключалась в изучении любого литературного явления с точки зрения более чем одной литературы, независимо от того, связано оно или нет с другой наукой, либо более чем одной наукой» (Аллуш 1987, с.95).[30] С другой стороны, американская школа заинтересована в изучении «параллелизма», когда сходные темы могут изучаться с целью выделения особенностей каждой из них, независимо от существования исторической связи или реальных отношений влияния и воздействия их между собой. Подобно тому, как происходит изучение морфологии двух схожих литературных текстов, между которыми нет реальной связи, будь то положительная или отрицательная» (аль-Манасира 1988: 63). С этой точки зрения, сравнительный подход в нашем исследовании направлен на то, чтобы провести параллели между различными происшествиями и явлениями в романе «Сломанные крылья» Джубрана и пьесой «Марал» Джавида. Выявить сходства и точки соприкосновения, с одной стороны, а также определить аспекты различия и контраста между двумя образами женщин, с другой стороны, где обе героини жили в один и тот же период времени, однако в двух разных социально-политических и культурных средах.

Результаты исследования

1. События романа «Сломанные крылья». События романа *«Сломанные крылья»* происходят в городе Бейрут и его окрестностях, а начинается он с визита рассказчика к одному из своих друзей в этом городе, где он знакомится там со стариком по имени Фарис Карама - богатым человеком». Старик узнает, что рассказчик - сын его старого друга, и поэтому просит его посетить его дом, чтобы рассказать ему свои истории с отцом в их юности. Рассказчик принимает приглашение и прибывает к нему в дом в пригороде Бейрута. Во время этого визита рассказчик встречает Сальму, дочь Фареса Карамы, и оба молодых влюбляются друг в друга с первого взгляда. Затем рассказчик все чаще посещает их дом, и их любовь становится крепче. Но вскоре епископ просит Фареса Караму выдать свою дочь в качестве невесты для своего племянника Мансура-бея Галеба. Фарес, в свою очередь, не может ослушаться епископа и молча подчиняется ему. Молодые влюбленные становятся подвержены роковым обстоятельствам. Сальма против своей воли выходит замуж за племянника епископа и переезжает в его дом. Отношения между двумя влюбленными разрываются.

Через некоторое время умирает отец Сальмы, а Мансур-бей забирает деньги покойного и перестает заботиться о его дочери. В этом случае у Сальмы не осталось никого, кроме возлюбленного, с кем она тайно встречается раз в месяц в старом храме на окраине Бейрута, но ее выход из дома вызывает подозрения у епископа, и она решает порвать все связи со своим возлюбленным, чтобы ее семейная жизнь не рушилась. Хотя с момента ее замужества прошли годы, Сальма не родила ребенка, но через пять лет забеременела. Однако жизнь этого ребенка была чрезвычайно короткой: он умер при родах, и в тот же день к нему присоединилась его мать. Их похоронили в могиле рядом с отцом, Фаресом Карамом.

2. События в пьесе «Марал». События пьесы происходят в кавказском городе, название которого не упоминается. Из событий первой главы становится ясно, что у Марал, нежной

[29] Некоторые анализы пьесы Гусейн Джавида *«Марал»,* написанные на азербайджанском языке, см.: Джафар, М. (2019). *Гусейн Джавид* (сост. ред. Бабаханлы Г.). Баку: Дом-музей Г. Джавида НАНА, Наука и образование; Алиоглу, М. (1975). *Романтизм Гусейн Джавида.* Баку: Азернэшр; Алиев, К. (2018). *Гусейн Джавид* (Сочинения, в 10 томах, том 3). Баку: Наука и образование.

[30] Смотреть также:

الخطيب، حسام (2018). آفاق الأدب المقارن: عربيًا وعالميًا (ط 3). رام الله: 2018.

шестнадцатилетней девушки, умер отец, пока она училась в школе. Марал была вынуждена выйти замуж за Турхан-бея, сорокавосьмилетнего феодала, сын которого, Джамиль-бей, изучающий право в Санкт-Петербурге, был также старше Марал. После смерти первой жены Турхан-бей попросил у семьи Марал ее руки. Но Марал еще со школьной скамьи была влюблена в молодого человека по имени Арслан-бей. Арслан был молодым человеком двадцати семи лет и родственником Турхан-бея. Молодые женихи, включая ее возлюбленного Арслана, услышав о намерениях Турхан-бея и о его предложении жениться на Марал, отказываются от своих желаний соединить свою судьбу с нею, опасаясь мести обладающего большой властью и богатством Турхан-бея. Таким образом, Турхан-бей женится на Марал против ее воли. Но она старается использовать любую подходящую возможность, чтобы избавиться от окружения мужа.

Затем, в четвертом и последнем акте пьесы Марал, наконец решает бежать со своим возлюбленным Арсланом, бросив мужа. Арслан посылает слугу сказать ей, что он ждет ее возле дома в карете. Но в последний момент Марал отказывается от своего решения, так как осознает, что ее ценности не допускают побег от законного мужем. После того, как Арслан видит, что она опаздывает, он входит в дом Турхан-бея, чтобы уговорить ее бежать, но та отказывается бежать вместе с ним. В это время Турхан-бей входит в комнату, где Марал спорит со своим возлюбленным, и стреляет ей в сердце из винтовки. Затем он направил пистолет на Арслана, но тот не выстрелил. Тогда Арслан нападает на Турхан-бея и наносит ему удар кинжалом. События заканчиваются трагическим финалом.

Несмотря на некоторые различия по форме и стилю, события в двух литературных произведениях вращаются вокруг женщин, которые пытаются избавиться от традиционных социальных ограничений. Эта проблема считается мостом, соединяющим два текста. Здесь мы начнем сравнивать два вышеупомянутых образа, упоминая вначале их общие элементы, а затем различия:

3. Общие компоненты. *Первое: социальный аспект.* Из изученных текстов ясно, что два образа покорной женщины навеяны той средой, из которой происходили оба писателя. Поэтому можно сказать, что персонаж Сальмы Карамы в романе *«Сломанные крылья»* представляет ливанскую феодальную среду конца XIX — начала XX века и воплощает в себе модель женщины, подвластной устаревшим обычаям и традициям вышеупомянутой эпохи. Что касается героини пьесы *«Марал»*, то она представляет покорную женщину в кавказском обществе первого десятилетия XX века. Самое главное, что отличает эту фигуру, – это то, что она не изображается в образе красивой женщины, ласкающей своего возлюбленного, как обычно изображает женщин классическая литература, а скорее, это образ молодой девушки, которая хочет сама выбрать свой путь в жизни, по собственной воле, но она слишком слаба, чтобы сопротивляться законам, которые ее окружают.

Второе: культурное измерение. Две героини представляют собой девушек, получивших определенное образование (насколько это позволяло общество). Обе они выросли в городской среде и поэтому получили навыки чтения. Мы обнаруживаем, что Сальма Карама интересовалась чтением книг и обменом идеями со своим возлюбленным. Когда рассказчик вспоминает время, проведенное ею наедине с собой в храме, он рассказывает читателю о ее достаточно высоком интеллектуальном уровне, говоря: «Наши встречи не ограничивались обменом эмоциями. Скорее мы неосознанно переходили к общим словам и обменивались мнениями и идеями о делах этого странного мира, а также обсуждали смысл книг, которые мы читали, вспоминая их положительные и отрицательные нюансы и образы, а также социальные принципы, которые они содержат» (Джубран, 2017: 198).

Касательно Марал, упоминается, что до принудительного брака с Турхан-беем до шестнадцати лет она училась в школе и мечтала стать одной из образованных девушек своей страны. Это видно из ее диалога со служанкой Назлы, в начале пьесы: «Мой бедный отец умер, когда я собиралась окончить школу. Ко мне, со всех сторон, шли свататься женихи, однако Турхан-бей нагрянул, как гром» (Джавид, 2005: 62).

В-третьих: Внешний вид. Представляется, что Сальму Караму и Марал можно считать двумя близкими по возрасту и внешнему виду образами: Внешние особенности Сальмы Карамы также не раз описаны словами рассказчика. Становится ясно, что это двадцатилетняя девушка потрясающей красоты: «У Сальмы было стройное тело [...] и ее движения были медленными и уравновешенными [...] и ее голос был низким и сладким [...] Красота лица Сальмы, возможно, не соответствовала

установленным стандартам, которые создали люди о красоте [...] Красота Сальмы заключалась не в совершенстве ее тела, а в благородстве ее души, подобной горящему белому пламени. Парящая между землей и бесконечностью красота Сальмы была прообразом того поэтического гения, призраки которого мы видим в возвышенных стихах, рисунках и бессмертных мелодиях» (Джубран, 2017: 160).

Так же и Марал — ее имя по-азербайджански означает *«лань»* — молодая девушка шестнадцати лет, отличающаяся душевной чистотой и телесной красотой. На это указывают слова Турхан-бея в тексте пьесы: «Словно мать посмотрела в глаза своей дочке, как только она родилась, и назвала ее подходящим ей именем. Но она не лань, а скорее ангел с глазами лани» (Джавид, 2005: 64).

Четвертое: фактор сиротства. Сиротство — одна из важнейших общих характеристик двух героинь, ослабляющая их способность сопротивляться, чтобы добиться своих прав. Сальма потеряла мать еще до того, как ей исполнилось три года, и это ясно из разговора ее отца перед смертью: «Ты потеряла мать, Сальма, еще до того, как тебе исполнилось три года» (Джубран, 2017: 190), и рассказчик также говорит: Сальма не знала свою мать, потому что она умерла, когда была ребенком» (Джубран, 2017: 192). С тех пор как Сальма стала осознавать жизнь, она видела только своего отца, и поэтому отец является главным фактором в формировании ее личности. Как в начале событий, когда рассказчик навещает своего друга в Бейруте, отец старается обеспечить своей единственной дочери финансово стабильную жизнь. Из контекста произведения следует, что Сальма с ранних лет росла в роскошном доме на окраине города. Однако ее семейные обстоятельства сложились трагически, и ранняя потеря матери оказала глубокое влияние на ее личность. Затем, после того как Сальма вышла замуж за Мансура-бея, когда ей было восемнадцать лет, она потеряла отца, что также потрясло ее до глубины души.

Что касается Марал, то ее отец умер за два года до ее замужества с Турхан-беем, когда ей было пятнадцать лет, а мать была больна и прикована к постели. Потеря отца, с одной стороны, и замужество с мужчиной на двадцать два года старше ее, с другой, глубоко повлияли на характер этой героини, сделав ее всегда угнетенной.

Пятое: Превосходство возлюбленных. В исследовании делается вывод, что случай Сальмы Карамы в этом плане очень похож на случай Марал, поскольку в жизни каждой из них появляется молодой человек, еще до замужества, которого они по-настоящему любят и видят в нем своего спасителя от своей мучительной реальности: рассказчик в *«Сломанных крыльях»* и «Арслан-бей» в *«Марал».* Присутствие богатого человека, который вмешивается в личную жизнь героини и меняет ее судьбу, мы замечаем в обеих произведениях. Исходя из этого, мы можем разделить жизнь каждой из двух героинь на два отдельных этапа по времени и событиям. Первый: этап, предшествующий их браку, то есть этап чистой любви, когда две героини влюбились в молодых юношей, выбранных их сердцами. Что касается второго этапа, то это этап после свадьбы, их разлука с возлюбленными, когда они выходят замуж за мужчин, которых не любят.

Любовные отношения между Сальмой и рассказчиком очевидны на обоих этапах ее жизни. На первом этапе любовные отношения возникают между Сальмой и рассказчиком с первой встречи во время его визита в их дом. И рассказчик, и Сальма восхищаются друг другом. Когда Фарес Карама оставляет свою дочь наедине с юношей в своем доме и уходит со слугой епископа, двое молодых людей начинают признаваться друг другу в любви. Из пьесы также ясно, что Марал влюбилась в Арслан-бея еще до замужества, еще со школьных времен, и сохраняет свои чувства к возлюбленному - несмотря на все страдания, с которыми ей приходится сталкиваться в доме Турхан-бея.

И рассказчик в романе «Сломанные крылья», и «Арслан-бей» в пьесе *«Марал»* представляют собой пример молодого человека, отвергающего суровые традиции общества, но поначалу они кажутся (несмотря на сильную любовь) обеспокоенными и непостоянными в своих отношениях со своими возлюбленными. Когда епископ делает Сальме предложение через ее отца (на счет своего племянника), рассказчик не упорствует, чтобы предотвратить этот союз, а смиряется, проявляет покорность и не пытается укрепить решимость Фареса Карамы сопротивляться. Так что отец уступил епископу против собственной воли и желания, отвечая молчанием. Точно так же Сальма остается слабой и подчиняется воле своего отца. Таким образом, как описывается в тексте, она становится «рабыней в процессии несчастных восточных женщин» (Джубран, 2017: 173).

Знаменитый ливанский писатель Михаил Нуайме также упоминает: «Двое влюбленных смогли бы, при небольшом упорстве влюбленных и их вере в святость любви, преодолеть пустяковые препятствия, возникшие на пути их союза. Но они предпочли подчинение (возврат к исходному состоянию) упрямству, и они предпочли жалобы, горе и стенания отстаиванию своего права на жизнь» (Нуайме, 1949: 27).

Из текста мы также замечаем, что Арслан-бей отказался от своего решения, когда услышал, что Турхан-бей хочет сделать предложение Марал, как мы понимаем из диалога Марал с Назлы, где она говорит: «Кто бы мог представить себе такой черный, роковой день? Пару лет назад я жила легко и свободно, как счастливый голубь. Мой бедный отец умер, когда я собиралась окончить школу. До сих пор женихи шли к нам свататься со всех сторон, однако грянул Турхан-бей, как гром среди ясного неба, так что даже Арслан, возлюбленный, был вынужден молчать» (Джавид, 2005: 62). Таким образом, молодой человек сдается судьбе и не пытается ничего сделать, чтобы противостоять нежеланному браку своей возлюбленной. Через события пьесы мы также понимаем, что Марал изначально была девушкой, плывущей по течению своей судьбы. Она не показывает своей позиции и не освобождается, когда есть возможность, но очень послушна обстоятельствам и колеблется даже тогда, когда следует проявить решимость.

Шестое: Фактор материального положения. Одним из общих элементов между двумя героинями является влияние материального положения на судьбу каждой из них, и оба писателя следуют одному и тому же методу для достижения своей цели - описания образа покорной женщины. Хотя Сальма принадлежит к состоятельному классу общества, а Марал принадлежит к бедному классу, оба персонажа становятся жертвами одного и того же фактора: богатства и благосостояния. Ливанские и азербайджанские писатели в своих глубокомысленных произведениях изображают, как идея любви и высших ценностей превращается в развлечение и игрушку в руках состоятельных людей. Мы замечаем, что богатство Фареса Карамы не делает его дочь счастливой, а скорее причиняет ей страдания, а Сальма вынуждена выйти замуж за Мансур-бея из-за жадности его и его дяди к богатству ее отца. Несмотря на свое финансовое положение и уважение среди народа, Фарес Карама вынужден молча подчиняться епископу. «Наконец, старик вынужденно выполнил просьбу епископа и подчинился его воле, несмотря на внутреннее сопротивление» (Джубран, 2017: 172), ведь отец в традиционных обществах никогда не советуется с дочерью.

Бедная Марал также вынуждена стать женой Турхан-бея из-за его богатства и денег (диалог с Назлы). Таким образом, судьба обеих героинь заканчивается плачевно.

Седьмое: Влияние владельцев поместий. На втором этапе жизни каждой из двух героинь, то есть их жизни после замужества, появляются владельцы богатых поместий, которые влияют на их личности и их судьбы. Это епископ Павел (по-арабски Булис) Галиб и его племянник Мансур-бей Галиб в романе *«Сломанные крылья»* и Турхан-бей в пьесе *«Марал».* Несоответствующее с его религиозной позицией поведение епископа оказало большое влияние на трагическую судьбу Сальмы. Джубран также объясняет согласие Фареса Карамы на брак своей дочери с племянником епископа словами рассказчика и говорит: «Какой христианин сможет противостоять епископу в Сирии и оставаться популярным среди верующих [...] Если предположить, что этот старик, к примеру, смог противостоять амбициям епископа Павла и перечить ему. Будет ли репутация его дочери защищена от подозрений и недоверия? Сохранится ли ее имя чистым от скверных уст и языков?» (Джубран, 2017: 172–173) Позицию епископа по отношению к женщинам читатель понимает через образ Сальмы, как описывает ее рассказчик: «Епископ избрал ее в жены своему племяннику не из-за красоты ее лица и благородства души, а потому, что она была богата и обеспечена, таким образом обеспечивая своим огромным состоянием будущее Мансур-бея и помогая ему своими обширными владениями занять высокое положение среди элиты, высшего общества» (Джубран, 2017: 173). Мы видим, что он пытается заработать на жизнь для своих родственников за счет страданий других.

Что касается Мансур-бея Галиба, то его мораль напоминает мораль его дяди, и из текста понятно, что мораль его дяди, епископа, сильно повлияла на его личность. Мы также видим, что поведение Мансур-бея по отношению к другим, особенно к женщинам, столь же безнравственно, как и его моральные убеждения. Он женился на Сальме только из-за своей жадности к богатству ее отца, которое он хотел заполучить после его смерти: «Как только он женился на дочери старца и заполучил ее огромное состояние, он перестал относиться к старцу с почтением и позабыл его. Скорее, он начал

молить о его смерти, чтобы получить то, что осталось от его богатства» (Джубран, 2017: 186). Мы замечаем, что даже после женитьбы на Сальме его отношение к ней не изменилось и любовь к жене не прибавилась. Наоборот, он стал проводить большую часть своего времени с пристрастием к женщинам легкого поведения (особенно после смерти ее отца), как только прикарманил его богатство. Это отражено в словах Сальмы: «Мой муж не заботится обо мне и не знает, как я провожу свои дни, ибо он занят с теми несчастными девушками, нищета которых приводит их на рынки работорговцев, где они, благоухая, подкрашивают свои глаза сурьмой, чтобы продать свои тела за хлеб, измазанный кровью и слезами» (Джубран, 2017: 202).

Персонаж Турхан-бей в тексте пьесы также представляет собой образец феодала, убивающего чистую любовь и разлучающего девушку с любимым против ее воли. Турхан-бей считает, что его богатство, а именно великолепный дворец, где есть цветники, порадуют его избранницу. Но этого не происходит, и его дворец становится для нее темницей. Турхан-бей не чувствует душевной боли и глубоких страданий Марал. Он не пытается найти способ достучаться до ее сердца и ее эмоционального мира. На самом деле, ему это даже никогда не приходило в голову. Потому что его видение, принадлежащее миру, основанному на невежестве, эксплуатации и сословном разделении, является законом его жизни, и все свои шаги он основывает на этом суровом законе. Турхан-бей никогда не винит себя за то, что женился на Марал, девушке младше его, и даже его сына Джемиль-бея.

Восьмое: Эмоциональное измерение. Мы обнаруживаем, что психологическое состояние, характеризующее Сальму Караму, – это печаль и постоянная боль, как говорит рассказчик в своем описании ее: «Что касается характеристики, которая охватывала добродетели Сальмы, которая беспокоилась о своей нравственности, то это была глубокая, всепоглощающая депрессия. Депрессия была моральной завесой, которую она носила, дополняя ее преимуществом и необычайным достоинством своего бытия» (Джубран, 2017: 172).

Точно так же Марал, которой шестнадцать лет, не может вынести этой тяжелой жизни после того, как она потеряла отца, и то, как Турхан-бей разлучил ее с бедной матерью, опираясь на свои деньги и власть, женившись на ней. По этой причине ее психологическое состояние характеризуется печалью и болью. Этот женский персонаж был грустен и расстроен на протяжении всех событий. Ее жизнь на протяжении двух лет ничем не отличается от жизни птицы в клетке. Она видит себя рабыней, заточенной в большом дворце Турхан-бея, о чем свидетельствует ее диалог с Назлы. Театральный текст начинается с беспокойства Марал, смотрящей на сад из окна дворца Турхан-бея, из которого доносятся звуки соловьев:

«Назлы: (входит из правой двери) Марал, о чём ты думаешь?

Марал: ни о чём, сестра Назлы, ни о чём.

Назлы: Я как твоя мать, моя дочь. Какая бы у тебя ни была проблема, открой ее и скажи мне.

Марал: Да благословит Всевышний вашу дочь. По крайней мере, в этом доме я нахожу утешение с тобой.

Назлы: (указывая на сад) Посмотрите, как прекрасны цветы этой весны и мелодии их. Отправьтесь на прогулку, которая откроет ваше сердце.

Марал: Хотя эта прекрасная весна всем приносит радость, меня она почему-то угнетает. Освежающий аромат этих ярких цветов словно душит меня. Сладкие песни шустрых соловьев будто бы смеются надо мной либо плачут о моем несчастии.

Назлы: (с нарочитой и неискренней улыбкой) Ради бога! Может ли жаловаться женщина, живущая во дворце султана, на свою судьбу?

Марал: Вы правы, сестра Назлы, но этот просторный дом и эти нарядные и красивые комнаты кажутся мне более ненавистными, чем узкое и темное кладбище. Умереть от счастья в тысячу раз лучше, чем жить в такой печали. [...]» (Джавид, 2006: 62).

Из диалога становится ясно, что принудительный брак оказал сильное влияние на формирование личности Марал и ее трансформацию после смерти отца, так как она привязалась к мужу, который смотрел на нее как на красивую куклу и не более того.

В романе *«Сломанные крылья»* мы видим, что Сальма Карама видит единственное успокоение своего сердца в продолжении тайных отношений с возлюбленным, несмотря на замужество. После смерти отца она каждый месяц вновь начинает свои тайные встречи в древнем храме, за пределами

Бейрута, как описано словами рассказчика: «В этом неизвестном храме» я встречался с Сальмой раз в месяц, и мы проводили долгие часы [...] и никто не знал о наших тайных встречах, кроме Бога и стаи птиц, летающих среди этих садов» (Джубран, 2017: 197, 199). Эти встречи облегчили боль и печаль Сальмы.

Марал также видит единственную надежду спастись от затруднительного положения в любви к Арслан-бею, но она никак не может покинуть дом Турхан-бея. Она не могла найти места, где бы она не увидела лицо Турхан-бея и не услышала его голос. Несмотря на то, что она замужем, она все еще сохраняет свою любовь к Арслану. Она прячет его фотографию в своем крохотном платке, смотрит на нее и молвит: «Дорогой Арслан, если я увижу тебя снова, я никогда не умру. Да, по крайней мере, если я умру в твоих объятиях я буду счастлива» (Джавид, 2005: 91). Но мы замечаем в обоих произведениях, что обе героини предпочитают продолжать супружескую жизнь.

4. Контрастные элементы. Во-первых: Культурные различия. Основное различие между двумя текстами произведений заключается в различии культур двух авторов. При внимательном рассмотрении романа «Сломанные крылья» мы приходим к выводу, что Джубран представляет женщину как более раскрепощенное и независимое существо, чем то, как изображает свою героиню Джавид в пьесе «Марал». Из сравнения обоих образов видно, что среда, в которой выросла Сальма, была более открытой по сравнению со средой, в которой выросла Марал, поэтому Сальма кажется более либеральной, чем Марал. Фарес Карама приглашает рассказчика – в начале событий – к себе домой и знакомит его со своей дочерью, после чего Сальма становится его близким другом, что проявляется через слова рассказчика, где он говорит: «Прошел апрель, и я посетил дом Фареса Карамы, встретил Сальму и сел напротив нее в том саду, созерцая ее красоту, любуясь ее талантами, слушая спокойствие ее тоски и печали, чувствуя присутствие скрытых рук, влекущих меня к себе» (Джубран, 2017: 159).

Когда епископ посылает своего слугу пригласить Фареса Караму, отец оставляет дочь с рассказчиком дома и уходит со слугой, и тут молодые люди начинают признаваться друг другу в любви. С помощью этой сцены Джубран хочет сделать свою героиню смелее в выражении своих чувств к возлюбленному. Когда возлюбленный также признается ей в любви, Сальма выражает свои чувства словами: «Вчера ты был для меня как брат, к которому я успокаивающе подошла и села рядом в тени моего отца, но теперь я почувствовала присутствие чего-то сильнее и слаще братского отношения, я почувствовала странное чувство, лишенное всякого родства» (Джубран, 2017: 167). Эти отношения продолжаются и на втором этапе жизни героини, даже после смерти отца.

Однако азербайджанский автор не смог изобразить сцены, в которых героиня встречает своего возлюбленного, потому что среда, в которой живет Марал, не позволяет ей этого сделать. Однако в одной из сцен мы видим, как Арслан-бей намеренно оставляет свою табакерку в доме Турхан-бея и возвращается за нею, чтобы заново увидеть свою возлюбленную, и ему удается это. Диалог, происходящий в этой сцене между Марал и ее возлюбленным, дает нам понять, что этот женский персонаж более консервативен в выражении своих чувств в сравнении с Сальмой:

«Марал: Ох. (Она кричит, и табакерка падает из ее рук)

Арслан Бей: извините, как будто я вас побеспокоил.

Марал: (смущенно) нет-нет, (желая поднять уроненную табакерку)

Арслан-бей: (спешно забирает его) Не беспокойтесь.

Марал: (между баловством и застенчивостью) Нет причины для тревоги.

Арслан бей: Я хотел бы обратиться к Вам с небольшой просьбой, с Вашего позволения, но я...

Марал: (молчит)

Арслан-бей: Можешь ли ты дать мне розу, что в твоей руке?

Марал: (с элегантным видом протягивает руку) Вот, пожалуйста.

Арслан-бей: (берет розу и нюхает ее) Знала бы ты, что эту память... Да, эту любимую розу, целовавшую твои руки, я буду чтить всю оставшуюся жизнь. Я умру с последним вздохом, вдыхая ее запах [...]» (Джавид, 2005: 73-74).

Марал на этот флирт отвечает только спокойствием. Это еще одно свидетельство культурных различий между двумя писателями в представлении двух образов.

Второе: принятие решения о побеге. Одним из ярких различий между двумя рассматриваемыми персонажами является возраст их мужей. Между Марал и Турхан-беем – большая

разница в возрасте, из-за чего страдания Марал больше, чем страдания Сальмы. Мы видим, что Сальма - несмотря на свои сильные чувства к возлюбленному - терпит супружескую связь с Мансур-беем в течение пяти лет, вплоть до того, что этот фактор заставляет ее предпочесть пожертвовать встречей с возлюбленным, тем самым сохраняя его честь и свою, как сказано в ее диалоге с рассказчиком: «Сегодня я пришла к вам с новой силой в моей больной и измученной душе, где имеется способность пожертвовать великим делом ради достижения большего. Я жертвую своим счастьем быть рядом с тобой, чтобы ты мог оставаться честным в познании людей, вдали от их предательств и гонений» (Джубран, 2017: 206). На этот раз мы видим, как рассказчик бунтует, когда ее возлюбленная говорит ему, что у нее нет другого выбора, кроме как расстаться и попрощаться. Затем он призывает ее бороться с их судьбой и сбежать в далекую страну, но Сальма отклоняет его просьбу, принимая решение остаться и продолжить семейную жизнь. Этот этап заканчивается ее смертью во время первых родов, через пять лет после замужества.

А Марал не может жить со стареющим Турхан-беем более двух лет. Нет сомнений в том, что это обстоятельство является одним из тех факторов, которые подтолкнули Марал искать спасения и восстать против своей реальности. В финальной сцене пьесы женский персонаж разрывается между двух чувств, первое из которых — верность возлюбленному, а второе — верность мужу. В этой сцене Марал соглашается сбежать со своим возлюбленным, оставив позади свою боль. Таким образом, появляется Арслан-бей, чтобы забрать ее, чтобы они могли сбежать вместе. Марал готовится к бегству, но горничная Назлы предупреждает ее об опасности такого шага, о чем говорится в состоявшемся между ними разговоре:

«Марал: (в объятиях Назлы, с печалью) Я хочу уйти, сестра Назлы, я хочу сбежать.

Назлы: (в восторге) Куда?

Марал: (смущенно) Я обещала Арслану, я отдала ему свое сердце.

Назлы: (растерянно) Как? Побег?

Марал: (дрожащим голосом) Да.

Назлы: (уговаривая по-хорошему) Марал, Марал, жизнь — это всего лишь несколько дней, а честь… честь вечна […]» (Джавид, 2005: 96).

Марал задумывается, что, если она пойдет на этот шаг, люди посчитают ее непорядочной, бесчестной. «О Боже, справа и слева от меня опасная пропасть, — говорит Марал, погибая между двумя непроходимыми скалами. — Если я останусь здесь, злое дыхание Турхан-бея убьет меня. Если я сбегу, встанет вопрос чести и целомудрия и уничтожит меня» (Джубран, 2017: 297). В конце концов, она предостерегает себя от принятия опасного решения. Моральные нормы и вопрос чести берут верх над бунтующими чувствами, возникшими в ее сердце. Она отказывается от своего решения в соответствии со своими идеалами и ценностями и слышит голос своей совести, как это происходит с Сальмой. Арслан-бей, видя, что Марал не выходит из дома, ворвался в комнату, чтобы его возлюбленная могла сбежать вместе с ним. Однако, Турхан-бей не желает слышать от нее ни слова, когда входит вслед за ним и видит, как Марал спорит с Арсланом и отказывается бежать вместе с ним. Марал ранена в сердце, и она погибает от рук Турхан-бея. Любовь к Арслану ведет ее к гибели, а не к счастью.

Благодаря этому анализу текста мы обнаруживаем, что этот женский персонаж демонстрирует неустойчивое моральное сознание: поддерживая отношения с любовником вне брака, героиня следует своим желаниям до того момента, пока она фатальным образом не решается на побег со своим возлюбленным, чтобы сбежать от мужа, даже при том, что в конечном счете она отказалась от своего решения – по мнению автора – пусть даже поздно.

Третье: Позиция по отношению к женщине, не ставшей матерью. Важным различием между двумя персонажами является разное отношение их мужей к женщине, не родившей им ребенка. Это фактор, который привел к увеличению страданий Сальмы в ее семейной жизни, поскольку она не родила ни одного ребенка, несмотря на то, что прошло пять лет после их брака. Мы слышим, как рассказчик говорит: «Она не родила сына, чтобы его существо могло создать духовную связь между нею и ее мужем» (Джубран, 2017: 208), что приводит к потере ценности Сальмы перед мужем и перед епископом. Однако в пьесе Марал с этой ситуацией мы не встречаемся. Потому что Турхан-бей был единожды женат до женитьбы на Марал. Как видно из пьесы, у него есть старший сын от той жены. Поэтому Турхан-бею не важно, родит ли Марал ребенка или нет. Но в романе «Сломанные крылья»

дело обстоит серьезнее. Мы замечаем, как Мансур-бей начинает смотреть на Сальму с презрением, так как: «Его стремление иметь сына, который унаследовал бы его имя и авторитет, заставило его ненавидеть бедную Сальму и превратило ее добродетели в его глазах в адские пороки» (Джубран, 2017: 208). Джубран объясняет этот вопрос и критикует его словами рассказчика, говоря: «Бесплодную женщину ненавидят повсюду, потому что эгоизм заставляет большинство мужчин воображать, что жизнь будет продолжаться в телах их детей, поэтому они ищут потомство, чтобы они могли остаться бессмертными на земле» (Джубран, 2017: 208).

Заключение

Изучая образ покорной женщины с точки зрения его внешнего, социального, экономического, культурного и эмоционального измерения, мы приходим к тому, что Сальма и Марал не являются полностью покорными женщинами, не предпринимающими никаких действий по отношению к собственной реальности, а скорее отвергают не устраивающую их ситуацию и, несмотря на свою слабость и небольшие возможности, пробуют как-то изменить условия своей жизни, хоть и безуспешно. Кроме того, в центре внимания двух рассматриваемых текстов находится традиционная среда. В романе Джубрана *«Сломанные крылья»* мы обнаруживаем, что женский персонаж представляет традиционную ливанскую среду, и события происходят в той же среде. Также и в пьесе Джавида *«Марал»* мы обнаруживаем, что ее события происходят в традиционной кавказской среде. Отсюда мы понимаем, что основная цель обеих женских образов, содержащихся в двух изучаемых текстах, – обсуждение вопросов традиционной среды, раскрытие аспектов и измерений этих проблем, восстание против устаревших традиций, ограничивающих свободу мысли и человеческие ценности. Поэтому можно сказать, что эти два образа воплощают, прежде всего, модель женщины в традиционной среде со всеми ее проблемами.

Литература:

Алиев, К. Гусейн Джавид (Сочинения, в 10 томах, том 3). Баку: Наука и образование, 2018. 456 с.

Алиоглу, М. Романтизм Гусейн Джавида. Баку: Азернэшр, 1975. 217 с.

Джавид, Г. Сочинения (в V томах, том 2) (сост. ред. Джавид, Т.). Баку: Лидер, 2005. 352 с.

Джафар, М. Гусейн Джавид (сост. ред. Бабаханлы Г.). Баку: Дом-музей Г. Джавида НАНА, Наука и образование, 2019. – 298 с.

البطل، علي. الصّورة في الشّعر العربيّ حتّى آخر القرن الثّاني الهجريّ: دراسة في أصولها وتطوّرها (ط 3). بيروت: دار الأندلس. 1983. – 237 ص.

جبر، جميل. جبران في عصره وآثاره الأدبيّة والفنّيّة (ط 1). بيروت: مؤسّسة نوفل. 1983. – 217 ص.

جبران، خليل جبران. الأعمال الكاملة: النّصوص الأصليّة بالعربيّة والإنكليزيّة (ط 5). (تحقيق: نوفل، أنطوان ب.). بيروت: نوفل. 2017. – 992 ص.

خالد، غسّان. جبران الفيلسوف: شخصيّة العبقريّ في منافذ خلاصها، النّقد الاجتماعيّ والبنية الفردوسيّة، جدليّة الإنسان والألوهة (ط 2). بيروت: مؤسّسة نوفل. 1983. – 303 ص.

الخطيب، حسام. آفاق الأدب المقارن: عربيًا وعالميًا (ط 3). رام الله: 2018. – 271 ص.

1. راغب، نبيل. موسوعة الفكر الأدبيّ (الجزء الأوّل). الهئية المصريّة العامّة للكتاب. 1988. – 182 ص.

علّوش، سعيد. مدارس الأدب المقارن: دراسة منهجيّة (ط 1). المركز الثّقافيّ العربيّ. 1987. – 344 ص.

علّوش، سعيد. معجم المصطلحات النّقد الأدبيّ المعاصر: فرنسيّ – عربيّ، شرح واف لنحو 750 مصطلحًا (ط 1). (مراجعة: يحيى، كيان أحمد حازم والطّالب، حسن). بيروت: دار الكتاب الجديد المتّحدة. 2019. – 653 ص.

كيروز، وهيب. عالم جبران الفكريّ (الجزء الثّالث). (ط 1). بيروت: بشاريا للنّشر. 1984. – 327 ص.

مطلق، ألبير وبشروئي، سُهيل. "جبران خليل جبران في آثاره العربيّة والإنكليزيّة". في ذكرى جبران: أبحاث المؤتمر الأوّل للدّراسات الجبرانيّة (جمعها وحرّرها وقدّم لها: بشروئي، سهيل ومطلق، ألبير). بيروت: مكتبة لبنان،1981، ص ص 13-73.

المناصرة، عزّ الدّين. مقدّمة في نظريّة المقارنة (ط 1). عمّان: دار الكرمل للنّشر والتّوزيع. 1988. – 287 ص.

نعيمة، ميخائيل. المجموعة الكاملة لمؤلّفات جبران خليل جبران (الجزء الأوّل). بيروت: مكتبة صادر. 1949. – 211 ص.

References:

Alioglu, M. Romantizm Guseyn Dzhavida. Baku: Azerneshr, 1975. – 217 s. [in Azerbaijani]. Aliyev, K. Guseyn Dzhavid (Sochineniya, v 10 tomakh, tom 3). Baku: Nauka i obrazovaniye, 2018. – 456 s. (in Azerbaijani)

Al-Batal, Ali. Al-thurah fi al-shier al-arabii hattaa akhir al-qarn al-thaani al-hijri: dirasat fi usuliha wa tatawwuriha (t 3). Bayrut: Dar al-Andalus. 1983. – 237 s. (in Arab.)

Al-Khatib, Hussam. Afaq al-adab al-muqaran: arabiyyan wa alamiyyan (t 3). Ramallah: 2018. 271 s. (in Arab.)

Allush, Saeid. Madaris al-adab al-muqaran: dirasat manhajiyyah (t 1). Al-Markaz al-thaqafi al-arabi. 1987. 344 s. (in Arab.)

Allush, Saeid. Mujam al-mustalahat al-naqd al-arabi al-muasir: faransi – arabi, sharh waf li nahw 750 mustalahan (t 1). (Murajaat: Yahya, Kiyan Ahmad Hazim wa al-Talib, Hasan) Bayrut: Dar al-Kitab al-jadid al-muttahidah. 2019. 653 s. (in Arab.)

Al-Munasara, Izz al-din. Muqaddimat fi nazariyyat al-muqaranah (t 1). Amman: Dar al-Karmal li al-nashr wa al-tawzi. 1988. 287 s. (in Arab.)

Dzhavid, G. Sochineniya (v 5 tomakh, tom 2) (sost. red. Dzhavid, T.). Baku: Lider, 2005. – 352 s. . (in Azerb.)

Dzhafar, M. Guseyn Dzhavid (sost. red. Babakhanly G.). Baku: Dom-muzey G. Dzhavida NANA, Nauka i obrazovaniye, 2019. 298 c. (in Azerb.).

Jabr Jamil. Jubran fi asrihi wa athaarihi al-adabiyyah wa al-fanniyyah (t 1). Bayrut: Muassasat Nufal. 1983. 217 s. (in Arab.)

Jubran, Khalil Jubran. Al-aamal al-kaamilah: al-nusus al-asliyyah bi al-arabiyyah wa al-inkiliziyyah (t 5). (Tahqiq: Nufil, Antuan Bi). Bayrut: Nufal. 2017. 992 p. (in Arab.)

Khalid, Ghassan. Jubran al-faylasuf: shakhsiyyat al-abqari fi manafith khalaasiha, al-naqd al-ijtimai wa al-bunyah al-firdawsiyyah, jadaliyyat al-insan wa al-uluha (t 2). Bayrut: Muassasat Nufal. 1983. 303 p. (in Arab.)

Kayruz, Wuhaib. Alam Jubran al-fikri (Al-juz al-thalith). (t 1). Bayrut: Bisharya li al-nashr. 1984. 327 p. (in Arab.)

Mutlaq, Albir wa Bashrui, Suhayl. “Jubran Khalil Jubran fi athaarihi al-arabiyyah wa al-inkiliziyyah”. Fi dhikraa Jubran: abhath al-mutamar al-awwal li al-dirasat al-jubraniyyah (Jamaaha wa harraraha wa qaddama laha: Bashrui, Suhayl wa Mutlaq, Albir). Bayrut: Maktabat Lubnan, 1981. P. 13–73. (in Arab.)

Nuayma, Mikhail. Al-Majmuah al-kamilah li muallafat Jubran Khalil Jubran (al-Juz al-awwal). Bayrut: Maktabat Sader. 1949. 211 p. (in Arab.).

Raghib, Nabil. Mawsuat al-fikr al-arabi (Al-juz al-awwal). Al-Hayat al-misriyyah al-ammah lil-kitab. 1988. 182 p. (in Arab.)

Гасанов Р.
Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзірбайжан
E-mail: rahasanoff@gmail.com

ДЖУБРАН ХАЛИЛ ДЖУБРАН МЕН ГУСЕЙН ДЖАВИДАТІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨП ҚАЙҒЫ-ҚАСІРЕТ КӨРГЕН ӘЙЕЛДІҢ БЕЙНЕСІ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Бейнелік модель – белгілі бір кейіпкерді әртүрлі көріністерінде сипаттау, осы кейіпкерді жасау кезінде оның шығармашылық қиялын ынталандыратын, сондай-ақ шығармашылық жұмыс үшін қажетті тілдік құралдарды, материалдар мен бейнелерді табуға көмектесетін жазушының қиялында жасалған, сол немесе басқа жолмен жасалған тірі модель. Әдебиетте шыдамды әйел бейнесі, әсіресе, араб жазушыларының шығармаларында маңызды орын алады. Джубран Халил Джубран мен Хусейн Джавад – шығармалары әйелдер тағдыры туралы терең әлеуметтік және

философиялық ойларға толы екі көрнекті автор. Бұл зерттеу олардың шығармаларындағы шыдамды әйел бейнесін талдауға арналған.

Осы мақалада Ливан жазушысы Джубран Халил Джубранның (1883–1931) «Сынған қанаттар» романындағы және әзірбайжан жазушысы Хусейн Джавидтің (1882–1941) «Марал» пьесасындағы екі әйелдің бнейнсі, арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар зерттелген. Екі шығармада да шығыс қоғамдарындағы әйел мәртебесінің проблемалары қарастырылған. Бұл сол кездегі араб әдебиетіндегі алғашқы романдардың бірі «Сынған қанаттар» романындағы, сондай-ақ әзірбайжан әдебиетіндегі Кавказ қоғамындағы әйелдердің қасіретін бейнелейтін алғашқы драмалық шығарма «Марал» пьесасындағы мойынсұнғыш әйел бейнесі. Осы зерттеудің әдістемесі американдық салыстырмалы әдебиет мектебінің көзқарасына негізделген. Автор екі қаламгер өздерінің басты мақсаты – еркіндікке ұмтылған шығыс әйелінің бейнесін жеткізу жолында ұқсас жолды ұстанған деген тұжырым жасайды.

Түйін сөздер: әйел бейнесі, Джубран Халил Джубран, Гусейн Джавид, салыстырмалы әдебиет, параллелизм.

Gasanov R.
Baku State University, Baku, Azerbaijan
E-mail: rahasanoff@gmail.com

THE IMAGE OF A LONG-SUFFERING WOMAN IN CREATIVITY JUBRAN KHALIL JUBRAN AND HUSSEIN JAVID (COMPARATIVE STUDY)

Abstract. A figurative model is a living model, one way or another created in the imagination of a writer, which stimulates his creative fantasy when describing a specific character in its various manifestations, and also helps to find the necessary linguistic means, materials and images for creative work when creating this character. The image of a long-suffering woman occupies an important place in literature, especially in the works of Arab writers. Jubran Khalil Jubran and Huseyn Javad are two outstanding authors whose works are full of deep social and philosophical reflections on the fate of women. This study is aimed at analyzing the image of a long-suffering woman in their works. This study examines two female images: from the novel Broken Wings by the Lebanese writer Jubran Khalil Jubran (1883-1931) and from the play Maral by the Azerbaijani writer Huseyn Javid (1882–1941), in order to identify similarities and differences between them. The image of the long-suffering woman occupies an important place in literature, especially in the works of Arab writers. The purpose of this study is to analyze the image of the long-suffering woman in their works. Both works touch upon the problems of the position of women in Eastern societies. This is the image of a submissive woman in one of the first novels in Arabic literature, «Broken Wings», as well as in the play «Maral», the first dramatic work in Azerbaijani literature that depicts the suffering of women in Caucasian society at that time. The methodology of this study is based on the approach of the American school of comparative literature. As a result, it was concluded that the two writers took a similar path in achieving their main goal - to convey the image of an Eastern woman striving to gain freedom.

Key words: The image of a woman, Jubran Khalil Jubran, Huseyn Javid, comparative literature, parallelism.

Автор туралы мәлімет:
Гасанов Рашад, PhD (Араб тілі мен әдебиеті), Баку мемлекеттік университеті, Баку, Әзірбайжан.

Сведения об авторе:
Гасанов Рашад, PhD (Арабский язык и литература), Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан.

Information about author:
Hasanov Rashad, PhD in Arabic Language and Literature, Baku State University, Baku, Azerbaijan.

Келіп түсті 15 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

ҒТАМР 16.41.39 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.377

[1]Мухитдинов Р.С. ***[2]Мустафаева А.А.** **[3]Дулаева Э.З.**
[1]Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан
[2,3]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
[1]E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, [2]rummana@mail.ru,
[3]elnara1981dulayeva@mail.ru

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ АППАРАТЫ: ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ («УСУЛ ЪИЛМ АТ-ТАБИЪА» ТРАКТАТЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейінгі уақытта аударма мен зерттеу нысанына айнала бастаған трактаттарының бірі «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (қысқ. Усул ъилм ат-табиъа) атты еңбегінің Ақыл бөліміндегі діни сөздер мен сөз тіркестері қарастырылып, олардың араб тілінен қазақ тіліне аудармалары беріліп, теолингвистикалық талдау жасалады. Трактаттың негізгі нысандары ақыл, нәпсі және рух болғанымен, Аристотельден кейінгі Екінші ұстаз үш ұғымға тоқталып, олардың адам денесіндегі ғана емес, сондай-ақ жалпы дүниесіндегі орнын анықтай отырып, діни, оның ішінде Құран және хадистердегі мәтінмен ұштастырып, салааралық талдау жасайды. Трактат мәтіні арқылы автордың діни дүниетанымы, дінге көзқарасын, ұстанған ақидасы мен мазһабын анықтауға болады. Мақаланың мақсаты әл-Фарабидің Усул ъилм ат-табиъа трактатының мәтініндегі діни терминологиялық аппаратқа параллельді түрде тео- және лингвистикалық талдау жүргізу. Зерттеу нысаны ретінде әл-Фарабидің бір ғана еңбегінің бір тарауы және оның діни терминологиялық аппараты алынды. Зерттеу әдістері ретінде талдау, аударма, диахрониялық, синхрониялық, сипаттау, салыстыру, дереккөздерді анықтау, герменевтика, интерпретация қолданылды. Зерттеудің жаңалығы да әл-Фарабидің трактатындағы ақылға қатысты бөліміндегі дінмен байланысы бар мәселелердің діни мәтінге негізделген теолингвистикалық қырларының алғашқы рет қарастырылуы. Көрсетілген мақсатқа жету үшін бірнеше міндет қойылды: түпнұсқа тілі араб тіліндегі мәтін мен қазақ тіліне аударма мәтінді салғастыру; түпнұсқа тіліндегі діни терминдер мен ұғымдарды ажырату; олардың қолданысын діни негіз құрайтын еңбектермен салғастыру; оларға теолингвистикалық талдау жүргізу. Зерттеу нәтижелері ішінде әл-Фарабидің Усул ъилм ат-табиъа трактатының ақыл бөлімі толығымен қарастырылып, негізгі терминологиялық аппараты ажыратылып, теолингвистикалық талдау жасалып, діни және діни емес мәнмәтінде қолданыс тапқан бірқатар терминологиялық бірліктің дұрыс аудармасы мен түсіндірмесі берілді, сонымен қатар бөлімнің негізгі нысаны ақылдың Екінші ұстаз философиясы мен дүниетанымындағы орны анықталды.

Кілт сөздер: әл-Фараби, араб, трактат, дін, теолингвистика, аударма, интерпретация.

Кіріспе

Ғалымдардың, ақын-жыраулардың еңбектеріне теолингвистикалық талдау жасау ғалымның, ақын-жыраудың ұстанатын дінін, діни дүниетанымын, ақидасын, мәзһабын айқындауда маңызды саналады. Қазақ халқының ұлы тұлғаларының шығармаларына теолингвистикалық талдау жасау арқылы тек сол тұлғаның ғана емес, сол тұлға өмір сүрген ғасырдағы, ортадағы халықтың діни дүниетанымын да анықтауға мүмкіндік береді. Кейде автордың бір сөйлемі не бір сөзінің өзі оның ұстанған діни бағытын дәлелдеуге кілт болады. Осы мақсатта Қазақ даласынан шыққан ұлы ойшыл, еңбектері бір халықтың не дін

өкілдерінің емес, барша адамзаттың ғылыми мұрасына айналған Әбу Насыр әл-Фарабидің де діни дүниетанымын зерттеу мақсатында оның «Мақалат әр-рафиға» еңбегіне теолингвисткалық талдау жасауды мақсат тұттық. Бұл шығармаға толық мәтінтанулық талдау емес, әл-Фараби қолданған діни мән-мағынасы бар сөздері мен сөзтіркестеріне теолингвистикалық талдау жасаймыз. Жалпы әл-Фарабидің барлық еңбектеріне осындай теолингвистикалық талдаулар жасау арқылы оның діни дүниетанымы туралы толық қанды қорытынды жасауға болады.

Зерттеу материалы мен әдістері

Зерттеу нысаны ретінде әл-Фарабидің бір ғана еңбегінің бір тарауы алынды. Сондықтан зерттеу әдістері ретінде тарауды ғылыми зерттеу әдістері таңдалды. Мысалы, әл-Фарабидің діни көзқарасын, бағытын анықтауда ислам ағымдарының ұстанымдары сай ерекше қолданысқа ие сөздерді анықтау, олардың мағыналарын талдау әдісі қолданылды. Сөздердің, сөз тіркестерінің мағынасын ашуда аударма әдісіне де жүгінілді. Сөздердің діни мәтіндердегі мағынасы мен әл-Фарабидің қолданысындағы мағынасын анықтау үшін диахрониялық, синхрониялық және сипаттау әдістері пайдаланылды. Әл-Фарабидің Құран аяттары мен хадистерге жасаған түсіндірмелерде герменевтика, интерпретация, талдау әдістері негізге алынды. Ғалымдардың пікірлерін анықтауда салыстыру әдісіне жүгінілді. Әл-Фарабидің дәлелге келтірген айғақтарын анықтау үшін исламтану ғылымдарында қолданылатын дереккөздерді анықтау әдісі де қолданылды. Бұл тақырыптың бір қыры бұрын жарияланған зерттеуімізде қамтылған (Мухитдинов, 2021: 92–100). Бұл зерттеуде сол мақалада талданбай қалған тақырыптар, мәселелер қамтылды.

Талқылау

Әбу Насыр әл-Фараби ортағасырлық энциклопедиялық ғалым, сондықтан сол кездегі ғылымның барлық салаларынан хабардар ғана емес, аударып қана қоймай, түсіндірмелерін жасап, зерттеу жүргізгені белгілі. Аталмыш ғылым салаларының ішінде салааралық зерттеулерге, оның ішінде ислам философиясына да назар аударды. Кеңес билігі тұсында назардан тыс қалған дінге тікелей немесе жанама қатысы бар еңбектер мен оларда қолданылған діни лексикалық бірліктерді анықтап, оларды интерпретациялау маңызды. Аристотельден кейінгі Екінші ұстаздың шығармаларында философиялық ұғымдармен қатар, ислам, оның ішінде ислам ақидасының мен фиқһының ұғымдары мен терминдері жиі кездеседі. Олардың мағынасын дұрыс түсіну бір жағынан ортағасырлық қолжазбаларды оқып аударуға, екінші жағынан әл-Фарабиді дұрыс түсініп, оның діни дүниетанымын дұрыс тануға септігін тигізеді. Әл-Фараби де логиканың ғана емес, ортағасырлық ислам философиясының өкілі болғандықтан, оның шығармаларын араб тілінен кез келген тілге аударғанда да, талдау жасағанда да, зерттеу нысан ретінде алғанда да, жоғарыда көрсетілген ислам ғылымдарының терминдері мен олардың дефинициялары білу маңызды. Осыны ескере отырып, бұл мақалада әл-Фарабидің «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (тура ауд. Табиғат ғылымы негіздеріндегі жоғары мақалалар) трактатының мәтініне теолингвистикалық талдау жасауды мақсат тұттық. Нәтижесінде, әл-Фарабидің сөздерін Құран кәрім кітабымен, Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен және исламтану ғылымдарындағы ақида, фиқһ және басқа да салалары бойынша жазылған еңбектермен салыстыра отырып, мәтінтаулық талдау жүргізілді.

Орта ғасырлардан бері ислам әлеміндегі ғалымдар Мұхаммед пайғамбардың «Әрбір маңызды сөз не іс Алланы еске алусыз басталса, ол (сөз не іс) берекесіз не кесілген» (Ибн Ханбал, 1995: 395) атты хадисіне сүйеніп, шығармаларын Алланың атымен («Бисмилләмен») бастауды дәстүрге айналдырған. Ортағасырларда басталған бұл дәстүр түрі автордың мұсылман дініне қатыстылығын білдіріп, қазір де жалғасын тауып, әсіресе араб әлемі, Иран

сияқты елдерінің ресми хаттарында да үнемі пайдаланылып, мұсылман халықтарының дәстүрі мен әдетіне айналған іс десек болады. Әл-Фараби де өзге мұсылман ғалымдары секілді «Мақалат әр-рафиға» кітабын «بسم الله الرحمن الرحيم» (Бисмилләһи әр-Рахмани әр-Рахим) тіркесімен бастайды (әл-Фараби, 2022: 3). Трактаттың келесі жолын «وبه نستعين» деп Алладан жәрдем сұрай отырып, Оның (Алланың) әлемдердің Раббысы екенін айта отырып, Оған мадақ айтады. Бұл да араб тілді немесе басқа да тілдерде сөйлейтін мұсылмандардың хадистен алынған әдебі саналады. Өйткені Мұхаммед пайғамбар бір хадисінде әл-Әсуад ибн Сариғ деген сахабаға: «Расында, сенің Раббың мадақты жақсы көреді», – деген (әл-Бухари, 1998: 463). Мұсылмандардың Жаратушы Аллаға мақтау-мадақ айту арқылы Одан жәрдем сұрауларына қатысты басқа да хадистер жеткен. Әл-Фараби қарастырылып отырған трактатында ислам мәдениетіне сәйкес, Мұхаммед пайғамбарға, оның отбасы мүшелеріне, барша сахабаларына салауат пен сәлем айтумен сөзін жалғастырады. Бұған негіз Алла тағала Ахзаб сүресінің 56-аятында: «Шын мәнінде, Алла және Оның періштелері Пайғамбарға салауат айтады *[Алладан – рақым, періштелерден – жарылқау, дұға]*. Уа, иман келтіргендер! Сендер де оған *[Пайғамбарға]* салауат пен саламаттылық тілеңдер!» деген (Қасиетті Құран, 2015: 505). Осы аяттағы «салауат» сөзі қазақ тілінде «игілік» мағынасын береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 409). Ал «сәлем» сөзі болса, араб тілінен аударғанда, «бейбітшілік» мағынасында (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 343) қолданылады. Алайда бұл екі лексикалық бірлікті теолингвистикалық тұрғыдан қарастырсақ, «салауат» сөзінің мағынасы айтушыға байланысты анықталады. Жоғарыдағы аяттағы «салауат» сөзін көпшілік ғалым келесідей түсіндіреді: Алла тағаланың Мұхаммед пайғамбарға салауат айтуы «Алланың оған деген мейірімі, рақымшылдығы» деген мағынада; періштелердің салауат айтуы «Періштелердің оған жасаған истиғфарлары (яғни Алладан ол үшін кешірім сұраулары), ал адамдардың Мұхаммед пайғамбарға салауат айтулары болса, адамдардың оған дұға жасауы. «Сәләм» сөзінің негізгі мағыналары «бейбітшілік, амандық, саулық», ал Пайғамбарға сәлем айту болса, «оған бұ дүниеде денсаулығының, дінінің, қабірде денесінің сау болуы және ақыретте де әртүрлі ауырытпалықтардан сау болуын тілеп дұға жасау» деген мағына береді (Ислам, 2024).

Жалпы бұл мәселеге қатысты Ибн әл-Қайим кең көлемді зерттеу жүргізіп, جلاء الأفهام في فضل الصلاة والسلام على خير الأنام (Жәләу әл-әфһам фи фадл әс-салати уәс-сәләм ала хайр әл-әнәм) (әл-Жәузи, 1987) атты еңбегін де жазған. Ары қарай сол ислами дәстүрмен Екінші ұстаз Мұхаммед пайғамбардың отбасы мен барша сахабаларына да салауат пен сәлем арнаған. Осы жерде әл-Фарабидің وصحبه أجمعين (уа сахбиһи әжмағин) тура ауд. барша сахабалары сөзінен ғалымның исламның «әһлу әс-сунна уал-жамаға», яғни сунна бағытын ұстанғанын түсінуге болады. Себебі исламның шиға бағытындағылар сунниттер секілді барша сахабаларды құрмет тұтпайды, өкілдері де Мұхаммед пайғамбарға салауат айтылғанда онымен бірге тек оның отбасы ғана айтылады және сахабаларды қосу негізсіз деп санайды (Ақаид, 2024). Осындай бірнеше тіркеске теолингвистикалық талдау жасау арқылы тек өмір сүрген қоғамның ғана емес, сонымен қатар автордың да діни бағыты мен дүниетанымын анықтауға болады. Трактатын жалғастыра отырып, әл-Фараби назарын оқырманға ауыстырады да, сөзін اعلم هداك الله (иғләм һәдәкә Аллаһу) «Алла саған һидаятты нәсіп етсін» деп дұға жасап, «мынаны біл!» деп сөзін бастайды. Тіркестегі «һидаят» араб тілінен аударғанда «жол көрсету», «жолға салу» мағыналарын береді (Әл-Муғжам әл-уасит, 1989: 978), ал діни контекстегі мағынасы болса, «Алла тағала барша адамзатқа соңғы дін ретінде таңдаған ислам жолымен жүру», ал қазақ тілді діни мәнмәтінде «һидаят» немесе «тура жол» деп аударылып жүр.

Келесі кезекте діни шығармаларда «Алла» сөзі секілді жиі кездесетін «субхана» және «тағала» екі сөзіне тоқталамыз. Әл-Фараби де замандастары сияқты трактатында аталмыш екі сөзді көп қолданған. «Субхан» сөзі «пәктеу, дәріптеу, мадақтау» сияқты мағыналар

береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 978), ал қазақ тіліне аударылған діни әдебиеттерде, көбінесе «кемшілік атаулыдан пәк» ретінде аударылып жүр. Бұл сөзді «кемшіліксіз» деп те аударуға да болады. Сөздің діни мағынасын интерпретацияласақ, «Алла тағаланы Оған лайықсыз барлық сипаттардан тазалау, ұзақ ұстау». Бұл жердегі «Алла тағалаға лайықсыз немесе лайықты емес» тіркес тек кемшілік сипаттары ғана емес, барша жаратылыста бар уақытша сипаттарды да білдіреді, яғни туу, пайда болу, жоқ болу, бір мекенде тұру және т.б. жаратылыстардың жаратылыс екендігін айғақтайтын барлық сипаттан Алла тағаланы биік ұстау, бұл сипаттарды да Аллаға лайықты емес деп түсіну және соған сену де жатады. Ал «тағала» лексикалық бірлігіне келсек, сөз «жоғары болу, биік болу, жоғары тұру» мағыналарын береді (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 494). Бұл сөз де «субхан» сөзі секілді «Алла тағалағаны басқа жаратылыс атаулыдан жоғары қою» мағынасын береді. Қазақ тілінде «тағала» сөзі «Алла тағала», «Құдай тағала» және «Тәңір тағала» ретінде кеңінен қолданылады да, көбінесе аударылмай, Құдайдың сипаты ретінде параллель жүреді.

Әл-Фарабидің бұл «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» еңбегінің негізін ақыл, рух және нәпсі құрайды. Әл-Фарабидің ойынша, ақыл рух пен жанға қарағанда нәзік, қасиетті нұр және оның бастауы, пайда болуы Алланың ең мәртебелі дидарының нұрынан Өзінде ең бастан бар кәміл ақылдан жаратқан. Екінші ұстаз бұл үштікті (ақыл, нәпсі, рух) Алланың адамзат баласының бойына Өзінің құдіреті, ирадасы (қалауымен) және күш-қуатымен салған рухани нәзік жаратылысы ретінде санайды. әл-Фараби трактатта қолданған құдірет және ирада ұғымдары ислам ақидасы аясында Алланың сипаттары ретінде жиі талданатын ұғымдармен пара-пар. Бұл жерден де оның ислам ақидасы ғылымында жазылған еңбектерге сүйенетіндігін байқаймыз. Одан кейін әл-Фараби осы үштіктің жаратылысына тоқталып, олардың пайда болуының негізі Алланың әмірінен туындайтынын түсіндіреді. «Алланың әмірі» дегенде әл-Фараби Ясин сүресінің «Егер де бір нәрсені *(жаратуды)* қаласа, бар әмірі: «Бол!» деп айту ғана һәм ол бола қалады *(дәл солай бір сөзбен өліні қайта тірілте де алады)*» (Қасиетті Құран, 2015: 531) 82-аятында келген мағынаны меңзеп отыр, яғни Алла бір нәрсені жаратуды қаласа, «пайда бол!», «жаратыл!» деп қана бұйрық береді.

Әл-Фараби ары қарай уахи мен илһәм терминдерін қолданады. Ол Алла тағаладан адамзатқа келіп тұратын нәрселерді (уаридат) Пайғамбарға «уахи», басқа адамдарға (мысалы, әулиелерге) қатыстыны «илһәм» (аян) деп атайды, яғни Алла адамзатқа берілетін хабарларды уахи және илһәм (аян) деп екіге жіктейтін ақида саласының мамандары секілді әл-Фараби де екіге бөліп қарастырады. «Уахи» сөзінің теолингвистикалық талдауы Р.Мұхитдинов зерттеуінде толық жасалған (Мухитдинов, 2021: 96). Одан кейін осы сөзін растау үшін «Және сол сияқты саған да *(уа, Мұхаммед)* Өз әмірімізден Рухты *[Құранды]* уахи еттік» (Қасиетті Құран, 2015: 590) деген Шура сүресінің 52-аятын дәлелге келтіреді және сүннеттің де уахи саналатындығына «Һәм ол *[Мұхаммед пайғамбар]* желіктен сөйлемейді. Ол *[Құран]* – тек *(Пайғамбарға)* түсірілген уахи ғана» (Қасиетті Құран, 2015: 641) деген Нәжім сүресіннің 3-4 аяттарын дәлелге келтіреді. Ол аятта Мұхаммед пайғамбардың тек өз әуейінен сөйлемейтіні, оның тек өзіне уахи етілгендерді ғана жеткізетіні айтылған. Жалпы теолингвистикада (әсіресе ислами бағытта жазылған мәнмәтінде) да, исламтану ғылымдарының барлық саласында да кез келген мәселені талқылау барысында Құраннан, Мұхаммед пайғамбардың хадистерінен дәлел келтіру, Құран мен сүннет негізінде тұжырым жасау қалыптасқан дәстүр. Әл-Фараби де осы дәстүрмен өзінің пікірлерін Құран аяттарымен, Мұхаммед пайғамбардың хадистерімен қуаттап отырған. Бұл ислам философиясы мен оның өкілдерінің Батыс философиясы мен оның өкілдерінен айырмашылығы мен артықшылығы. Әл-Фараби одан кейін ақылдың жаратылысына кеңінен тоқталып, оны (ақыл) илһәми нұр деп санап, сосын хайуани рухқа осы раббани ирададан (тура ауд. Құдайы қалау) мен құдіреттен берілетіндігін айтады.

Әл-Фараби трактатында Алланың ғылым, мағрифат (білім, тану), құдірет, ираданы жүрекке орналастырғандығын жазады да, адамның жүрегі мен ақылдың нұры арқылы Алланың сырымен барша денеге тарайтынын түсіндіреді. Егер әл-Фарабидің ойын топшылайтын болсақ, ақылдың да, білімнің де, ираданың (қалаудың) да орналасқан жері жүрек екенін аңғарамыз. Жалпы алғанда, ислам ғалымдарының арасында, әсіресе тәпсір ғалымдардың арасында ақылдың орнына, атап айтқанда адамның миы және жүрегіне байланысты екі түрлі пікір қалыптасқан. Адам ақылымен ойланатыны белгілі, ал «оның денедегі орны қайда?» деген сұрақ ерте заманнан бері талас тудыруда. Көпшілік философтар ақылдың орны ми десе, тәпсірші ғалымдардың көпшілігі ақылдың орны жүрек деген пікірді ұстанады. Ақыл мен оның физикалық орналасуы келешекте жеке ғылыми зерттеудің тақырыбы деуге болады. Екінші Аристотель саналатын әл-Фарабидің де мұрасында көпшілік мұсылман ғалымдарын «ақылдың денедегі орны» деген пікірді қолдайтындығын байқаймыз. Бұл тақырыпқа әл-Фарабидің сөзін талдау барысында алда тағы тоқталамыз. Оның пайымдауынша, Алла илһәми ақылдың нұры арқылы ариф (білушіге, танушыға) Өзінің сипаттарын танытады. Бұл пікірін қуаттау үшін қудси хадисте келген « ما وسعني سمائي ولا أرضي ووسعني قلب عبدي المؤمن» (Мен аспаныма да, жеріме де сыймаймын, Мен мүміннің жүрегіне сыямын) мәтінді дәлелге келтіреді. Хадисті көпшілік ғалым әлсіз (дағиф) деп санағанымен, имам әл-Ғазали «Ихия улум әд-дин» кітабында келтірген (әл-Ғазали, 1998: 15). Әл-Фараби осы хадиске «Менің (Алла тағала) ғылымым, құдіретім, ирадам сияды» деп шарх (түсіндірме) жасайды. Ғалым бұл хадисті дағиф санап, дәлелге жарамайды деп уәж айтуышылардың табылатындығын білгендей, ұстанымын Зумәр сүресінің 22-аяты «Әлде Алла кеудесін Исламға ашқан әрі Раббысының нұрына ілескен жан ба *[сол кәпірмен тең бола ма]*? Алланың зікіріне *[Құранға]* жүректері қатайғандар үшін неткен қасірет?! Солар анық адасуда» (Қасиетті Құран, 2015: 96) және Мұхаммед пайғамбардың « **النُّورُ إِذَا دَخَلَ الْقَلْبَ انْشَرَحَ وَانْفَتَحَ**» (Егер нұр жүрекке кіретін болса, ашылады және кеңейеді» (әл-Кәләбази, 1999: 99) деген тағы бір хадисімен қуаттай түседі. Осы жерде Мәшһүр Жүсіп пен Абайдың арасында болған танымал сұхбаттағы Абайдың сынап қойған сұрағына Мәшһүрдің «Абайдың Құдайы қайда екенін білмеймін, Менің Құдайым жүрегімде» деген сөзінің негізі осы хадис болар деген ой айтуға болады.

Одан кейін әл-Фараби адамға ғылымды, құдіретті, ираданы (қалауды) аян ететін ақылдың нұры мүміннің жүрегіне салған Алланың нұры екендігін жеткізіп, оны адамға ескерту үшін Алла тағаланың «Алла − көктер мен жердің Нұры *[Нұрландырушысы]*! Оның нұрының мысалы: ішінде шырағы бар *(қабырғадағы)* ойықтай, шырақ шынының ішінде, ал шыны дүр жұлдыздай. Ол *[шырақ]* шығыста да, батыста да емес, бір құт-берекелі зәйтүн ағашынан *(майымен)* тұтанады. Оның майы, тіпті от тимесе де, жарық беруге дайын. Нұр үстіне нұр! Алла қалағанын *[қалаған пендесін]* Өз нұрына бастайды. Алла адамдарға мысалдар келтіреді. Әрі Алла – әрбір нәрсені Білуші» (Қасиетті Құран, 2015: 414) деген Нұр сүресінің 35-аятын түсіргендігін айтады. Осыдан кейін әл-Фараби осы сөйлемнің интерпретациясына көшеді. Бұл интерпретацияға сәйкес, аяттағы «Оның нұрының мысалы» дегеніміз «мүміннің жүрегі» және ол мүмін – Пайғамбар. Ал «ойықты» (мишкәт) – оның (Мұхаммед пайғамбардың) кеудесі деп түсіндіріп, «Шырақ» (мисбах) болса, оның кеудесіндегі ақылдың нұры, ал «шыны» (араб тілінде зужажа) – мүміннің жүрегі. Мүміннің жүрегін «Шыны дүр жұлдыздай» деп жұлдызға теңейді. Әл-Фарабидің пікірінше, ақылдың нұры, ғылым, мағрифат пайда болғанда осылардың барлығы жарық беруге дайын тұрады. Сонымен қатар ол «бір құт-берекелі зәйтүн ағашынан *(майымен)* тұтанады. Оның майы, тіпті от тимесе де, жарық беруге дайын» болады. Әл-Фараби осы аяттағы зәйтүн ағашын «Алла тағаланың мүмін құлдың жүрегіне еккен ғылым мен мағрифаттың ағашы» деп анықтама беріп, мұнда Алланың хикметі бар деп санайды. Осы хикмет оның «шығысқа да, батысқа да иілмей тура болуын қамтамасыз етеді». Әл-Фараби ғылым мен мағрифаттың нұрын ақылдың

нұры Алланың әмірінен (жоғарыда талданған) алады деп санайды да, сондықтан оның материалы (араб тілінде мәддасы) шамға тамызық болатын май секілді деген. Одан кейін Екінші ұстаз: «Сонда нұрдың үстіне өзі секілді нұр түседі және бұл Алла тағаланың «Нұр үстіне нұр! Алла қалағанын *[қалаған пендесін]* Өз нұрына бөлейді. Алла адамдарға мысалдар келтіреді. Әрі Алла – әрбір нәрсені Білуші» деген сөзінің мәнісі болады. Бұл ақылдың сипаттары және оның Алла тағаланың жоғары хикметімен ағып отыратын керемет нұрлары», – дейді (әл-Фараби, 2022: 5). Әл-Фараби ойын жалғап: «Бұл да Алла тағаланың ақылды жаратқанда оған: « أن العقل حين خلقه الله تعالى قال له أقبل فأقبل وأدبرْ فأدبرَ فقال وعزتي وجلالي لا أركبنك إلا في أحب الخلق إليّ وهو عقل النبي صلى الله عليه وسلم» (Ақылды жаратқанда Алла тағала оған: «Кел!» – деді, ол келді. «Кет!» – деді, ол кетті. Сонда Өзімнің үстемдігіммен, ұлықтығыммен қасам ішемін! Сені (яғни ақылды) Өзіме ең сүйікті жаратқаныма саламын» деді. Ол Пайғамбардың ақылы еді» деп айтуына дәлел болады», – дейді (әл-Фараби, 2022: 5). Әл-Фарабидің бұл сөздерінің негізі хадисте келгенімен, мағынасы жағынан сәл айырмашылық бар. Сондықтан да оны хадис деп атамаса керек. Ал хадистің мәтінінде бұл « لَمَّا خَلَقَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ الْعَقْلَ، قَالَ لَهُ: أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ، ثُمَّ قَالَ لَهُ: أَدْبِرْ فَأَدْبَرَ، وَقَالَ: مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ إِنِّي بِكَ أَعْبَدُ، وَبِكَ أُعْرَفُ، وَبِكَ آخُذُ، وَبِكَ أُعْطِي» (Алла азза уажәллә ақылды жаратқанда оған: «Кел!» – деді, ол келді. «Кет!» – деді, ол кетті. Сонда Алла: «Маған сенен сүйіктірек нәрсе жаратпадым. Сенімен Маған құлшылық жасалады, сенімен Мені таниды. Сенімен аламын. Сенімен беремін) деп келген. Көпшілік мухаддис ғалымдар бұл хадисті де дағиф санаған. Хадисті имам әт-Табарани өзінің «әл-Муғжам әл-әусат» кітабында (әт-Табарани, 1993: 190) және имам әл-Байһақи «Шуғаб әл-иман» кітабында риуаят еткен (әл-Байһақи, 2003: 348). Әл-Фараби жоғарыда айтылған «Ақылдың орны жүрек» деушілерге осы хадисте де дәлел бар деген. Ғалымның бұл пікірді қолдайтындығына келесі сөзі дә дәлел болады. Ол осы пікірді айтқаннан кейін сөзін: « وإن زعم زاعم أنه في الدماغ أو سائر البدن فتلك أنواره التي تخرج أولا من القلب بما أراده الله تعالى من الإلهام ثم تعود إليه كما يخرج الإنسان من بيته الذي هو مسكنه ثم يعود إليه والله أعلم بغيبه وأحكم» (Тіпті ақылды мида не барлық денеде деп ойлаушы ойлайтын (болжаушылар болжайтын) болса да (яғни ақыл жүректе). Өйткені ол әуелі Алла тағаланың илһамнан (аяннан) қалағанын алып, жүректен шығатын нұрлар. Сосын ол адамның тұратын үйіне қайтқанындай соған (яғни жүрекке) қайтады. Алла Өз ғайыбындағыны (әл-Фараби бұл жерде біздің әлемнен тыс жаратылыстарды, ғайып әлемін меңзеп отыр) жақсы біледі және «Ең Дана» деп жалғастырады. Мына сөйлем арқылы әл-Фарабидің өз сөзін түпнұсқада жазып, талдауды қаладық. Себебі оның осы сөздерінен оның бірнеше ойын анықтауға болады. Бірінші, әл-Фараби «ойлаушы ойласа да» деген мағынаны араб тіліндегі «زعم» етістігімен берген. Бұл етістік «ойлау» деген мағынаны бергенімен әлсіз пікірге, әлсіз ойға, жалғанға, күмәнді нәрселерге қатысты қолданылады (Әл-Муғжам әл-уасит, 1998: 394). Сондықтан оны қазақ тіліне «жорамалдау», «шамалау», «долбарлау» деп аударған дұрыс. Діни еңбектерде бір мәселеге қатысты бірнеше пікір келгенде әлсіз, күмәнді пікірге осы «زعم» етістігі қолданылады. Бұл да әл-Фарабидің ислам діні ғылымдарындағы ғалымдардың қолданған әдісін қолданғандығын көрсетеді. Әл-Фарабидің пікірінше, «ақылдың орны ми» деген пікір – әлсіз пікір. Осы бір сөзге талдау жасау арқылы да әл-Фарабидің бұл мәселеге қатысты көзқарасын анықтауға болатындығын осы жерде көз жеткіздік дей аламыз. Бұл да оның шығармаларына теолингвистикалық талдау жасаудың маңыздылығын көрсетеді. Сосын діни еңбектерде қарсы тараптың пікірін келтіріп, оның әлсіз тұстарын, өз пікірінің күшті тұстарын баяндағаннан кейін қарсы пікірдегілерге құрмет көрсетіп «Ең дұрысын Алла білуші» деп аяқтайтын әдіс бар. Әл-Фараби де тура осы әдіспен «Ақыл мида» деушілердің пікірін құрметтеп, «Алла Өз ғайыбындағыны жақсы біледі және Ең Дана» деп сөзін аяқтайды.

Зерттеу нәтижелері

Әл-Фараби «Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға» (Табиғат ғылымы негіздеріндегі жоғары мақалалар) атты еңбегіндегі «Ақыл» туралы мақаласында ақылдың жаратылысы туралы өз зерттеулерін Құранның аяқттарына тәпсір жасау (түсіндіру), Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне шарх (түсіндірме) жасау арқылы, соларды негізге ала отырып жүргізеді. Оның сөйлемдерінен, сөз саптауларынан, қолданған сөздерінен келесідей діни көзқарастарын анықтай алдық. Олар:

1. Әл-Фараби өзін Құран мен Мұхаммед пайғамбардың хадистерін басшылыққа толық алатын мұсылман ретінде танытады.

2. Әл-Фарабидің сөзін бисмилләмен, Пайғамбарға салауат айтумен бастағанан кейін, сахабалардың барлығын салауаттар мен сәлем айтуы негізі айғақ болмаса да, оның исламның сүнниттік бағытын ұстанатындығын көрсетеді.

3. Хадистердің сахих-дағифтығын (дұрыс, әлсіз) ескере отырып, оларды дәлел ретінде пайдаланғандығы хадис ғылымынан, хадистің түрлерінен, олардың дәлелге жарау-жарамауынан хабардар болғандығын байқатады.

4. «Ақылдың орны жүрек пе, ми ма?» деген мәселеде көпшілік философ ғалымдар секілді емес, көпшілік мұсылман ғалымдары секілді «Ақылдың орны жүрек» деген пікірді ұстануы оның кәлам, тәпсір ғалымдарының да пікірлерін қуаттайтын тұстары бар екендігін айғақтайды.

5. Әл-Фарабидің ислам ғылымдары бойынша жазылған ғылыми еңбектерде қолданылатын терминдерді, кейбір тілдік айналымдарды қолдануы оның ислам ғалымдарының дәстүрін де басшылыққа алатындығын көрсетеді.

Қорытынды

Әл-Фарабидің ақидасын, мәзһабын, жалпы діни ұстанымдарын анықтау үшін оның барлық еңбектеріне кешенді зерттеулердің ішінде арнайы теолингвистикалық талдау жүргізу маңызды. Оймызды қорыта келе, әл-Фарабидің және басқа да қазақ даласынан шыққан ойшылдарының еңбектеріне, шығармаларына теолингвистикалық талдау жасау арқылы олардың діни ұстанымдарын, ақидаларын, мәзһабтарын анықтауға болатындығын және мұндай зерттеулердің маңызды екендігін тұжырымдаймыз. Зерттеу нысанына айналған Мақалат әр-рафиға фи усул илм әт-табиға трактаттың Ақыл бөлімінің негізінде қолданылған терминологиялық сөздер мен сөз тіркестеріне тоқталып, ортағасырлық ғалымның басқа да замандас ғалымдар секілді Құран мен Мұхаммед пайғамбардың хадистеріне негізделіп, олардың мәтіндерімен ұштастыра зерттеу жүргізгенін анықтадық. Сонымен қатар, ортағасырлық ислам философиясы мен жалпы философияны толғандыратын мәселелердің бірі ақылдың адам ағзасындағы орнына қатысты әл-Фараби оның (ақылды) миға емес, жүрекке орныққандығын алға тартады.

Әдебиеттер:

Ақаид. [Электронды ресурс]. URL: https://aqaed.net/faq/4319/ (Қараған күн: 06.08.2024).

Арабша-қазақша сөздік / Түзушілер: Ы.Палтөре, Ж.Жүсіпбеков, Р.Мухитдинов, Қ.Қыдырбаев т.б. Алматы: «Нұр-Мүбарак» баспасы, 2016. 918 б.

Ахмад ибн Ханбал. Муснад. Каир: Дәр әл-хадис, 1995. 8 т. 546 б.

Әбу Бәкір әл-Кәләбази. Бәхр әл-фәуәид (Мағани әл-ахбар). Бейрут: Дәр әл-кутуб әл-илмия, 1999.

Әбу Насыр әл-Фараби. Усул Ъилм ат-Табиъа (Табиғат ғылымының негіздері) / Қазақ тіліне ауд.: Ы.М. Палтөре, орыс тіліне ауд.: А.А. Мустафаева. Алматы: «Асыл кітап» Баспа үйі, 2022. 102 бет.

Әбу Хамид әл-Ғазали. Ихия улум әд-дин. Бейрут: Дәр әл-мағрифа, 2018. 3 т.

Әл-Муғжам әл-уасит. Стамбұл: Дәр әд-дуғуа, 1989. 1067 б.

Ибн Қайим әл-Жәузи. Жәләу әл-әфһам фи фадл әс-салати уәс-сәләм ала хайр әл-әнәм. Кувейт: Дәр әл-уруба, 1987 б.

Имам Әбу Бәкір әл-Байһақи. Шуғаб әл-иман. Һинд: Мәктәбәту әр-рушд, 2003. 6 т.

Ислам. [Электронды ресурс]. URL: https://islamqa.info/ar/answers (қараған күн: 06.08.2024).

Қасиетті Құран және Қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы / Ауд.: С.З. Ибадуллаев. Алматы: 2015. 744 б.

Мухаммад ибн Исмағил әл-Бухари. Әл-Әдәб әл-муфрид. Әр-Рияд: Мәктәбату әл-мағариф, 1998. 460 б.

Мухитдинов Р.С. Әл-Фарабидің «Усул ъилм ат-табиъа» трактатына теолингвистикалық талдау (еңбектегі «ақыл» бөлімі негізінде) // Әл-Фараби университеті. Шығыстану сериясы. 2021. № 3 (98). Б. 92-100.

Сулейман ибн Ахмад әт-Табарани. Әл-Муғжам әл-әусат. Каир: Дәр әл-харамайн, 1993. 7 т.

References:

Abu Bakr al-Kalabazi. Bahr al-Fawaid (Maghāni al-Akbar). Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah, 1999.

Abu Hamid al-Ghazali. Ihya Ulum ad-Din. Beirut: Dar al-Ma'arifa, 2018. 3 vol.

Abu Nasr al-Farabi. Usul Ilm at-Tabiʿa (Fundamentals of Natural Science) / Translated into Kazakh by: Y.M. Paltore, into Russian by: A.A. Mustafayeva. Almaty: “Asyl Kitap” Publishing House, 2022. 102 p.

Ahmad ibn Hanbal. Musnad. Cairo: Dar al-Hadis, 1995. 8 vol. 546 p.

Al-Mujam al-Wasit. Istanbul: Dar ad-Du'a, 1989. 1067 p.

Aqaid. [Electronic Resource]. URL: https://aqaed.net/faq/4319/ (accessed: 06.08.2024).

Arabic-Kazakh Dictionary / Compilers: Y. Paltore, J. Jusipbekov, R. Mukhitdinov, Q. Qıdırbaev, et al. Almaty: “Nur-Mubarak” Publishing House, 2016. 918 p.

Ibn Qayyim al-Jawzi. Jala al-Afham fi Fadl as-Salati wa as-Salam ala Khayr al-Anam. Kuwait: Dar al-Uruaba, 1987.

Imam Abu Bakr al-Bayhaqi. Shu'ab al-Iman. Hind: Maktabat ar-Rushd, 2003. 6 vol.

Islam. [Electronic Resource]. URL: https://islamqa.info/ar/answers (accessed: 06.08.2024).

Muhammad ibn Ismail al-Bukhari. Al-Adab al-Mufrid. Riyadh: Maktabat al-Ma'arif, 1998. 460 p.

Mukhitdinov R.S. Al-Farabi’s “Usul ʿilm at-tabiʿa” Treatise: A Theolinguistic Analysis (Based on the “Intellect” Section) // Al-Farabi University. Oriental Studies Series. 2021. No. 3 (98). P. 92–100.

Sulaiman ibn Ahmad at-Tabarani. Al-Mujam al-Awsat. Cairo: Dar al-Haramain, 1993. 7 vol.

The Holy Quran and Its Meaningful Translation into Kazakh / Translated by: S.Z. Ibadullaev. Almaty: 2015. 744 p.

[1]Мухитдинов Р.С. [2]Мустафаева А.А. [3]Дулаева Э.З.

[1]Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

[2,3]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

[1]E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, [2]rummana@mail.ru,

[3]elnara1981dulayeva@mail.ru

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ АБУ НАСРА АЛЬ-ФАРАБИ: ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ (НА ОСНОВЕ ТРАКТАТА «УСУЛ ИЛМ АТ-ТАБИЯ»)

Аннотация. В данной статье рассматривается один из трактатов Абу Насра аль-Фараби «Макалат ар-рафига фи усул илм ат-табиа» (крат. Усул илм ат-табиа), который стал объектом перевода и исследования только после обретения Казахстаном независимости. В исследовании приведены религиозные слова и словосочетания в разделе «Разум» настоящего трактата, их перевод с исходного – арабского на казахский язык, а также теолингвистический анализ. Составляющими трактата являются разум, душа и дух, на которые Второй Учитель акцентирует внимание, определяя их место не только в теле человека, но и в его окружении в целом, сочетая их с религиозными текстами, включая Коран и хадисы, и проводит междисциплинарный анализ. Изучение текста трактата позволит определить религиозное мировоззрение автора, отношение к религии, отнесенность к какому-либо вероисповеданию. Цель статьи заключается в проведении тео- и лингвистического анализа в комплексе религиозному терминологическому аппарату в тексте трактата аль-Фараби «Усул илм ат-табиа». Объектом исследования является одна глава трактата аль-Фараби и ее религиозный терминологический аппарат. Методы исследования – анализ, переводческий, диахронный, синхронный, описание, сравнение, источниковедческий, герменевтика, интерпретация. Новизна исследования определяется с изучением теолингвистических аспектов главы трактата. Для достижения цели были поставлены следующие задачи: сравнить и сопоставить исходный текст на арабском и переведенный текст на казахский язык; определить религиозные термины и понятия в исходном тексте; сравнить их использование с ключевыми исламскими трудами – Кораном и хадисами; провести их теолингвистический анализ. В результате исследования был полностью рассмотрен раздел, посвященный разуму трактата аль-Фараби «Усул илм ат-табиа», выделен основной терминологический аппарат, проведен теолингвистический анализ, выполнены перевод и интерпретация ряда терминологических единиц, используемых в религиозном и нерелигиозном контексте, а также определено место разума в наследии Второго учителя и его мировоззрении.

Ключевые слова: аль-Фараби, арабский язык, трактат, религия, теолингвистика, перевод, интерпретация.

[1]Mukhitdinov R.S. [2]Mustafayeva A.A. [3]Dulayeva E.Z.
[1]Egyptian University of Islamic culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan
[2,3]al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan
[1]E-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com, [2]rummana@mail.ru,
[3]elnara1981dulayeva@mail.ru

TERMINOLOGICAL APPARATUS OF ABU NASR AL-FARABI: THEOLINGUISTIC ANALYSIS (BASED ON THE TREATISE ‘USUL ILM AT-TABIYAH’)

Abstract. This article examines one of Abu Nasr al-Farabi's treatises, ‘Maqalat ar-Rafiqa fi Usul ʿIlm at-Tabiʿa’ (commonly referred to as Usul ʿIlm at-Tabiʿa), which has been the focus of translation and research only since Kazakhstan gained independence. The study presents an analysis of religious terminology in the ‘Aql (mind)’ section of this treatise, including its translation from the source language Arabic into Kazakh and a theolinguistic analysis. The treatise discusses key components such as aql, nafs, and rukh, emphasizing their roles not only in the human body but also in the broader context of the environment. Al-Farabi integrates these concepts with religious texts, including the Quran and Hadith, and conducts an interdisciplinary analysis. This examination aims to elucidate the author's religious worldview, his stance towards religion, and his affiliation with a particular faith. The purpose of the article is to perform a theo- and linguistic analysis of the

religious terminology in al-Farabi's Usul ʿIlm at-Tabiʿa. The object of the study is one chapter of al-Farabi's treatise and its religious terminology. The methods of the study are analysis, translation, diachronic, synchronic, description, comparison, source study, hermeneutics, interpretation. The novelty of the study is determined by the study of the theolinguistic aspects of the chapter of the treatise. The study undertakes the following tasks: comparing the original Arabic text with its Kazakh translation; defining religious terms and concepts in the original text; comparing their use with key Islamic texts such as the Quran and Hadith; and conducting a theolinguistic analysis. The study reveals a comprehensive review of the section on mind in al-Farabi's treatise, identifies key terminology, performs a theolinguistic analysis, translates and interprets several terminological units used in both religious and non-religious contexts, and determines the place of aql in the legacy of the Second Teacher and his worldview.

Keywords: al-Farabi, Arabic language, treatise, religion, theolinguistics, translation, interpretation.

Авторлар туралы ақпарат:

Мухитдинов Рашид Сражович Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университетінің доценті м.а., Алматы, Қазақстан.

Мустафаева Анар Абдикадиевна Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Дулаева Эльнара Зильпикаровна Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мухитдинов Рашид Сражович и.о. доцента Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан

Мустафаева Анар Абдикадиевна доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Дулаева Эльнара Зильпикаровна старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Information about authors:

Mukhitdinov Rashid Srazhovich Acting Associate Professor, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, Kazakhstan

Mustafayeva Anar Abdikadievna Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Dulayeva Elnara Zilpikarovna Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Келіп түсті 15 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

IRSTI 02.31.01 https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.387

[1]Aubakirova K.K. ***[2]Issakhanova Kırca M.M.** **[3]Baimakhanova Sh.U.**
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan
E-mail: [1]aubakirova.kunduzay@gmail.com, [2] dr.meirim1991@gmail.com,
[3]b.y.sholpan@mail.ru

THE MANUSCRIPT "IRSHADUL-MULUK" IN MAMLUK-KIPCHAK LANGUAGE (XIV CENTURY): THEOLINGUISTIC STUDY

Abstract. This article examines the monument "Irshadul-Muluk was-Salatin," written in medieval classical Arabic and translated into Kipchak during the Mamluk period, from a theological and linguistic perspective. The primary goal of the research is to conduct a linguistic and theological analysis of the original manuscript of "Irshadul-Muluk." To achieve this goal, the following tasks are set: to provide a brief description of the manuscript "Irshadul-Muluk"; to conduct a theological and linguistic analysis of the linguistic materials preserved in the monument; to carry out a linguistic and hermeneutic analysis within the framework of religious concepts in the manuscript "Irshad al-Muluk"; and to determine the features of the use of the theonym Tengri. To achieve these tasks, the methods of source studies, paleography, codicology, hermeneutics, and theological linguistics were prioritized. The main novelty of the work is that the manuscript "Irshadul-Muluk" is being studied from a theological and linguistic perspective for the first time, with a comprehensive analysis of the religious concepts within the theo-anthropo-cosmic paradigm. Based on the results of the research, a comprehensive analysis of the linguistic materials, including religious linguistic units, written in Arabic and Mamluk-Kipchak in the religious context of the monument, can solve many issues in historical theological linguistics. Thus, medieval religious manuscripts are invaluable theological and linguistic sources for studying the culture, customs, religion, and beliefs of modern Turkic peoples.

***Keywords*:** Mamluk-Kipchak, Arabic, theolinguistics, written monuments, "Irshadul-Muluk".

Introduction

It is evident that a person's beliefs, religious views, and religious practices are reflected in their language. By studying the languages of medieval written monuments that have survived to our time, including theological manuscripts written in Mamluk-Kipchak during the rule of the Mamluks from the 13th to 15th centuries, we can access valuable information about the worldview, beliefs, religion, culture, customs, and lifestyle of the people who lived during that period. The issues that theolinguistics, a nascent subfield of linguistics, addresses are relevant not only for linguistics but for all the humanities.

The focus of this study is the original manuscript "Irshadul-Muluk was-Salatin" ("ارشاد الملك و السلاطين" – "Guidance for Kings and Sultans," 1387), a religious text. The manuscript is preserved in the Ayasofya section of the Süleymaniye Library (Istanbul, Turkey) under number 1016 and consists of 498 folios (996 pages) (Topali, 1992: 215). There is no complete information about the author of the manuscript, but the only known version today (the Istanbul version) was created by Berke Faqih, who copied the poem "Khosrow and Shirin" by the Golden Horde poet Qutb. Therefore, the "Irshadul-Muluk" manuscript, which is one of the largest manuscripts in terms of its volume of 498 folios and 996 pages, is taken as the subject of study and is intended to be comprehensively examined from a theolinguistic perspective.

Research Materials and Methods

In order to comprehensively study the written monument "Irshadul-Muluk", various methods including source criticism, paleography, codicology, historical-comparative methods, and translation techniques were used. Due to the interdisciplinary nature of this study, methods such as interpretation, hermeneutic, and theolinguistic analysis were prioritized. The interpretation method was used to reveal the content of the religious text found in the manuscript. This method allows for a proper understanding of the ideological-content, aesthetic codes, and data presented in the monument, reflecting the author's personal view of the world in their time. The task of theological hermeneutics is to explain the content of medieval religious works, to identify the connections between the various pieces of information provided in the text, and to present them as a coherent whole. In many cases, a historical-critical hermeneutic method is applied to Islamic texts. This approach, which views the text as a whole rather than focusing on parts, takes into account the time the text was written and the worldview of its author, thus allowing the unique features of the monument "Irshadul-Muluk" to be identified. Through theolinguistic analysis of the text in the monument "Irshadul-Muluk" within the framework of religious concepts, it is possible to gain insights into the worldview and beliefs of Turkic peoples in the medieval period, thereby exploring the interrelationship between the Turkic world and Islamic culture.

Discussion

In Kazakhstani science, the formation and development of theolinguistics as a new direction in linguistics highlights its relevance and the necessity for comprehensive research from a scientific-theoretical perspective to define research materials and methodologies. Additionally, in the field of theolinguistics, the characteristics of religious texts, the peculiarities of translating religious texts, lexicography, theological, and theolinguistic terminology, and issues related to religious discourse require extensive study. Studying the texts of medieval religious written monuments from a theolinguistic perspective provides an opportunity to gather information about the worldview, beliefs, and mentality of a particular nation (Aubakirova, 2016: 135]. Furthermore, given the close connection between the Kipchaks of the Golden Horde and the Mamluks in Egypt, the religious works in the Mamluk-Kipchak language offer valuable insights into the religious understanding, the continuity of Islamic culture and Turkic culture, and the religious situation in the related territories of Central Asia, including present-day Kazakhstan.

In the current system of humanitarian knowledge, theological teachings integrated through language and culture are returning to their religious origins. Some scholars attempt to find religious origins in the genesis of linguistics, considering the pragmatic nature of early linguistic knowledge. According to A.K. Gadomsky, linguistics initially emerged as theolinguistics and over time acquired a secular character. Initially, linguistics served the needs of the church and was engaged in studying religious language (Gadomskii, 2007: 288).

At the end of the 20th century and the beginning of the 21st century, a new field of study emerged at the intersection of language and religion: the study of religious language known as theolinguistics. The term "Theolinguistics" comes from Greek, where "Theos" means "God" and "Lingua" means "Language" (Kikvidze, 2018: 115). In the CIS region, V.I. Postovalova, who is actively involved in the comprehensive study of theolinguistics, defines it as "a new field of knowledge that emerged at the intersection of religious anthropology and linguistics, aimed at studying the interaction between language and religion" (Postovalova, 2012: 55).

In Kazakhstan, the relevant issues of theolinguistics, including historical theolinguistics, are explored by B.M. Suerkul. According to Suerkul, "Theolinguistics is a distinct field that considers divine and related religious concepts, their names, i.e., the use of theonyms, and many issues within the scope of religious studies or theology" (Suierqul, 2017: 112).

At the beginning of the 21st century, relevant issues in the field of theolinguistics have been addressed by foreign scholars such as J.P. van Noppen, M. Tele, A. Groil, E. Kucharska-Drajs, A.K. Gadomski, V.I. Postovalova, I.V. Bugaeva, V.A. Stepanenko, N.B. Mechkovskaya, S.I. Shamarova, K. Koncharovich, A.A. Buevich, and others. The Russian scholar A.K. Gadomski, who laid the foundation for theolinguistics in Russia, provides a comprehensive definition of the field as a separate scientific discipline and describes the connections between concepts such as "religious language," "religious style," "religious discourse," "language image of the world," and "religious image of the world" (Gadomskii, 2007: 288).

In Kazakh linguistics, there have been several scientific works on the connection between language and religion in the field of theolinguistics. Notable among them are B. Sagyndykuly's "Mysteries of the Universe" and Y.M. Paltor's "Interpretation of the Quran and Hadith Texts in the Works of Abai Kunanbayev". Recently, B.M. Suerkul's research has examined the theoretical issues of historical theolinguistics and the theolinguistic foundations of medieval religious manuscripts. His study "The Linguistic and Cultural Value System of Medieval Turkic-Kipchak Manuscripts (Research on Rabghuzi's 'Adam Ata - Hawa Ana' and A. Yugnaki's 'The Gift of Truth')" explores the works of medieval scholars Rabghuzi and A. Yugnaki from a theolinguistic perspective (Suierqul, 2017: 112).

Among the written heritage of Turkic peoples, religious works written in the Mamluk-Kipchak language hold a special place. Therefore, studying the theological written sources from the Mamluk period is valuable for addressing issues in historical theolinguistics in contemporary Kazakh linguistics. Researching medieval manuscripts from a theolinguistic perspective is important for uncovering the meaning and usage of religious linguistic units used in modern Kazakh.

Research Results

After the independence of the Republic of Kazakhstan, parts of our written heritage with a thousand-year history have been brought to the country from rare archives and libraries abroad within the framework of state programs such as "Cultural Heritage," "Spiritual Revival," "The People in the Stream of History," and "The Seven Facets of the Great Steppe." Among these monuments are medieval manuscripts with religious content written during the Mamluk period. Generally, Mamluk-Kipchak written monuments can be divided into original works written in Kipchak and translated works from various languages into Mamluk-Kipchak (Islamic Jewel) (Zhubatova, 2019: 36). Often, literary and religious works translated from Arabic and Persian into Mamluk-Kipchak hold a special place as a common cultural heritage for modern Turkic peoples (Ermers, 1995: 107). One such monument is the manuscript "Irshadul-Muluk", which was translated from classical medieval Arabic into Mamluk-Kipchak.

The manuscript titled "Irshadul-Muluk was-Salatin" ("ارشاد الملك و السلاطين" – "Guidance for Kings and Sultans," 1387 CE) is one of the valuable works translated into Mamluk-Kipchak that discusses the Sharia requirements of the Hanafi school. The manuscript indicates that the work was completed in 1387 (in the Hijri calendar, the year 789, on the 20th of Shawwal). The original manuscript of the religious text "Irshad al-Muluk wa al-Salatin" is preserved in the Ayasofya section of the Suleymaniye Library (Istanbul, Turkey) under the number 1016 (Aubakirova, 2023: 87).

The manuscript consists of 498 pages, with text written on both sides, making a total of 996 pages. The overall size of the book is 26.5 x 18.5 cm, with the text area measuring 20.8 x 12.6 cm, and a thickness of 8.5 cm. The manuscript is written in clear, legible handwriting in the common Arabic calligraphy style known as "naskh." Each page features 8 lines of Arabic text, followed by 8 lines of Mamluk-Kipchak language translation. The main Arabic text is written in black ink, while the Mamluk-Kipchak translation is in red ink. Using red ink for Kipchak words is a common feature

in medieval Mamluk-Kipchak manuscripts. Although the main text includes diacritical marks and harakats, the Kipchak text does not .

The "Irshadul-Muluk" work addresses topics related to Islamic jurisprudence (fiqh) and includes the author's views on some fiqh (sharia norms) issues. The work is divided into an introduction, several sections, and chapters. The main part of the work consists of 29 sections (books), 93 chapters (fasil), and 56 subsections. At the end of the manuscript is a concluding section that covers 49 issues related to fiqh. The introduction (page 1/b) explains the reasons for the writing of the work, following praise to the Creator and salutations to the Prophet and his close ones. The text mentions that the Grand Emir's representative, the ruler of Alexandria, Bajma, requested the writing of a useful and concise book for worship according to the Imam Azam Abu Hanifa school. Some pages of the manuscript have Arabic inscriptions written in black ink on the margins, which do not include diacritical marks (harakats) and are used to denote special features of the sections. Pages 479-486 show signs of worm damage at the top. The first page of the manuscript includes the text: "Kitab Irshad al-Muluk," 498 pages, book brought by Qasim Bek, Ayasofiya – 1016, 789 year, Alexandria, Kipchak (" كتاب ارشاد الملوك، 498 ورقه، قاسم بك كتردع كتاب درر، ایاسوفیة 1016، 789، اسكندرية، قفجاق"). The following page contains the text: "This is the Irshad al-Muluk book" (" هذا كتاب ارشاد الملوك"). Page 1a of the manuscript contains the following text (Topali, 1992: 215):

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلوة على رسوله محمد واله اجمعين
طالع في هذا الكتاب على بن عبد الله غفر الله له على الدين النعيم الله الواحد المنان.

All praise is due to Allah, the Lord of all worlds. Peace and blessings be upon His Messenger Muhammad and all his family. This book has been reviewed by Ali ibn Abdullah. May Allah forgive him for the sake of the holy religion. Allah is One and Most Forgiving.

In the main section of the manuscript, obligations, duties, sunnahs, recommended actions, and prohibited matters related to each action in Islam are thoroughly discussed. The issues covered in this work are of significant importance in the Hanafi school of thought. After the Fatimids, who adhered to Shia Islam, came to power, the Mamluk-Kipchaks followed the Hanafi school, promoting it in Egypt and contributing to its widespread acceptance. Therefore, the "Irshad al-Muluk," based on the Hanafi school, was translated from Arabic into Mamluk-Kipchak and presented as a gift to Sultan al-Ghuri.

Presented as a gift to kings and sultans, this work extensively discusses the Sharia requirements of the Hanafi school. The religious text addresses various issues related to Sharia practices in Islam, providing solutions to obligations decreed for Muslims through quotations from Quranic verses, Hadiths of the Prophet, and opinions and consensus of scholars like Abu Hanifa, Imam Malik, and Imam Shafi'i. As a religious text, the manuscript contains many religious terms and phrases. In the manuscript "Irshadul-Muluk" the Arabic word Allah (الله) is translated as "Tengri" (تنكرى) in Kipchak. This term "Tengri" is a key lexical unit in the worldview of Turkic peoples. We will conduct a thorough analysis of this theonym "Tengri" and its usage in the manuscript.

Various etymological definitions have been given for the term Tengri in scholarly literature. According to O. Suleimenov, Tengri belongs to the same semantic field as the word "sea" (Suleimenov, 1983: 171). Some Kazakh scholars suggest that Tengri is derived from the combination of "tan" – "dawn" and "inger" – "dusk" (Zhubanov, 1990: 316). Although the term "Tengri" has phonetic variations, it is preserved in the vocabulary of all Turkic-speaking peoples: Altai – "tengri," Buryats – "tengri," Mongols – "tenger," Shors – "tegre," Khakas – "tigyr," Chuvash – "tura," Sakha – "tangara," and Tuvinians – "deer."

Religious concepts specific to Turkic peoples are present in all written monuments from the Mamluk period. The religious terms and beliefs presented in the manuscript "Irshadul-Muluk" are also found in the Arabic-Kipchak dictionary sections of other Mamluk-Kipchak monuments such as "Al-Qawanin," "Ad-Durra," and "Tarjumān."

Irshad al-Muluk	**Tarjumān**	**ad-Durra**	**Al-Qawanin**	**Meaning**
تنكرى (taňri)	تنكري (taňri)	تغري (taňri); تنكري	تنري	Tengri
يراتقان (yaratqan)	يرتقان (yaratqan)	-	-	Creator
رسول لار (rasullar)	بيغامبر (payğamber)	بيغانبر (payğanber)	بيغمبر (payğambar)	Prophet
نبي (nabi)	يلواج (yalawaš)	يلواج (yalawaš)	-	Prophet
-	-	الج (eš)	-	Messenger
ملايكلار (malaikalar)	فرشته (ferişte)	فرشته (ferişte)	فرشتا (ferişte)	Angel
كوك (kök)	كك (kök)	كوك (kök)	كوك (kök)	Sky

From the table above, it can be observed that in all Mamluk period monuments, the Arabic word Allah (الله) is translated as "Tengri" (تنكرى) as a great name. However, the term "Tengri" is represented in various writing styles. The term "Tengri" is found in all medieval monuments like "Khosrow and Shirin," "Nihaj al-Faradis," "Mohabbatname," and "Gulistan bi-Turki." Scholar M. Sabyr, who studied the lexicon of 15th-century monuments, notes that although Turkic tribes began to embrace Islam during the Middle Ages, older Tengriism and ancient beliefs remained alongside Islam in everyday life. In monuments, the word Allah does not appear; instead, terms like "yaratğuçı," "tangri," and "uğan" are used. The word "uğan" is an archaism and does not appear in modern Turkic languages. Words like "tamukh," "uchmak," "imam," and "prophet" indicate the deepening of Islamic influence (Sabyr, 2004: 173).

During the analysis of religious concepts in the manuscript "Irshadul-Muluk", it was found that in the Kipchak version of the text, the terms Allah (الله, ربَ) and Allah Ta'ala (الله تعلى) are widely replaced with "Tengri Ta'ala" (تنكرى تعالى). The manuscript also contains fixed formulas and phrases with the term Tengri. In the manuscript, "Tengri" (تنكرى) and "Allah" (الله) are used as synonyms, referring to the One Creator. The term Tengri appears several times on page 3a of the manuscript:

بلكيل راستي واجب مكلف قول اوزا اول اول ترور كم بلكاي **تنكريسيني** انينك اوجون كم يراتي اني تع **رزق بيردي** انكار اول تورلو كم ايتتي **تنكري تعالي** تع **صورت قيلدي** سيزني صورت لارنينك كوكجاكي اوزا تع رزق بيردي سيزكا حلالدان قجان كم **تنكري ني** بلسا واجب بولور انينك اوزا كم **تنكري ني** برلاكاي اورتاق قتماق دان تع انكار اوحشاش قيلملق دان تع اريغ قلغاي **تنكريني** اتادان انادان تع اوغول قيزدان نتاك كم **وصف قيلدي تنكري تعالي** كندو اوزوني تع ايتتي ايتغل يا محمد اول **تنكري** بير ترور اول **تنكري** سغنغان لارنينك سغنجي سي ترور توغمادي تع توغرولمادي تع بولمادي انكار تنك توش هيج كمرسا تع ايتتي **تنكري تعالي** راستي **تنكري تعالي** بير ترور اريغ ليق انكار

Bilgil rasti uajib mükellef qul öze auul ol turur kim bilgey ***Tengrisini*** *anıng üchün kim yarattıanı taki rızq birdi angar ol türlüg kim ayıttı* ***Tengri Teala*** *taki suret qıldı sizni suretlerning kökçegi öze taki rızq birdi sizge halaldan qashan kim* ***Tengrini*** *bilse uacib bolur anıng öze kim* ***Tengrini*** *birlegey ortaq qatmaqtan taki angar ohşaş qılmaqdan taki arıg qılgay* ***Tengrini*** *atadan anadan taki ogul qızdan neteg kim uasf qıldı* ***Tengri Teala*** *kendü özüni takı ayıttı ayıtgıl ya Muhammed ol* ***Tengri*** *bir turur ol* ***Tengri*** *sıgınganlarnıng sıgınjısı turur togmadı taki togrulmadı taki bolmadı angar ting tuş hiç kimerse. Takı ayıttı* ***Tengri Teala*** *rastı* ***Tengri Teala*** *bir turur arıglıq angar.*

*The first thing to note about the mukallaf (obligated) servant is that he was created by **Tengri**, and that all his provisions are from Him. **Tengri Teala** created in a beautiful form and provided with sustenance from lawful sources. Anyone who reaches the age of accountability and recognizes their Creator must not associate any partners with **Tengri Teala** or liken Him to anyone or anything else. This is emphasized in the Surah Ikhlas: "Say, O Muhammad (peace be upon him), He is **Tengri Teala**, the One, the Eternal. **Tengri Teala** neither begets nor is begotten. And there is nothing comparable to **Tengri Teala**."*

In the above excerpt from the manuscript "Irshadul-Muluk", the theonym "Tengri" (تنكرى) is used ten times. The author emphasizes that the primary duty of anyone who reaches the age of accountability is to recognize Tengri as One and not associate any partners with Him or liken Him to anyone else. The text discusses the acknowledgment of Tengri as the Creator of this world, believing in His unique power, and that all provisions on Earth are given by Tengri. The translator uses the verses from Surah Ikhlas to demonstrate that it is incorrect to attribute anthropomorphic or zoomorphic characteristics to the Creator. The translator effectively uses the term Tengri to convey the concept of monotheism to Turkic peoples.

Although the translator uses the term Tengri, which holds significant importance in the medieval Turkic peoples' belief system as a grand name for the sole Creator, many other religious terms are translated using the original Arabic versions. For instance, in the Kipchak text on page 2b of the manuscript, the phrase "Tengri'den hayır talap qılğandan sonra" ("تنكري دان خير طلب قلغان دان سونكرا تع") uses the term "hayır talap" (خير طلب) meaning "to seek good" but retains the Arabic script from the original text. The term "talab" (طلب) uses the Arabic letter "ط," and the letter "خ" from "khayr" (خير) are not replaced with their Turkic equivalents, possibly indicating the translator's intent to preserve the precise meaning.

Similarly, in the phrase "Tengri'ge taslim qılğandan sonra" ("تنكري كا تسليم قلغاندان سونكرا"), "taslim qıl" (تسليم قلق) means "to submit to Tengri," and in "Tengri'nin rida'sına" ("تنكري نينك رضاسينا"), "rida" (رضا) refers to "pleasure," and in "Ewwäl närsä kim man qasd qıldım" ("اول نارسا كم من قصد قلديم"), "ewwäl" (اول) and "qasd qıldım" (قصد قلديم), and in "Tağı niyet qıldım halis qılğay" ("تع نيت قلدم خالص قلغاي"), the terms "niyet" (نيت) and "halis" (خالص) are used in their Arabic forms.

Additionally, in the Kipchak translation of the text, Arabic terms such as "halal" (حلال), "wasf" (وصف), "wajib" (واجب), and "mukallaf" (مكلف) are used.

كم بولغاي انكار اوغول قيز. قجان كيم تنكريني بيرلاسا تع اريغ قلسا اني اوغول قيزدان **واجب بولور** انينك اوزا كيم ايمان كلتوركاي **ملايكلاركا** تع كتاب لاركا تع **رسول لاركا** تع فرق ايتماغاي بير كيمرسا اراسيندا **رسول لاردان** قجان كيم قلسا اوشبو نارسالارني **حكم قلنور** انينك مسلمان بولماق ليقينا اندان سونكرا **واجب بولور** انينك اوزا اسلام نينك حكم لاري **نمازدان** تع **زكوة دان** تع **اروج** دان تع **حج دان** تع اندان اوزكا نارسالار تع **واجب بولور** سبب لاري تابلغان حالت دا تع شرط لاري تابيلغان حالت دا تنكري تعالي نينك سوزي بيرلا من يراتماديم ديوني تع ادم اوغلانلاريني مكر كيم منكا قوللوق قيلماق اوجون يراتديم تيب. اما اول بشلار بيز اول سوز لار بيرلا كيم **كافر** بولور. اصل اول نارسا ايجندا كيم كافر بولور انينك بيرلا. تع اول نارسا بيرلا كيم **كافر** بولماس انينك بيرلا. بيلكيلي راستي كيم كيم يلغان قلسا بير نارساني

Qashan kim Tengrini birlese takı arıg kılsa anı oğul kızdan uajib bolur anıng öze kim iman keltürmek melayiklerge takı kiteblerge takı farq ayıtmagay bir kimerse arasında resüllerden qachan kim qılsa oşbu nerselerni hükm qılınur aning müsülmanlıkına Andan songra uajib bolur anıng öze İslam hükmleri namazdan takı zekatdan takı oruçdan hejden takı andan özge nerseler takı uajib bolur sebebleri tapılgan haletde takı şartları tapılgan haletde Tengri Tealanıng sözi birle men yaratmadım divni takı Adam oğlanlarını meger kim manga qulluq qılmaq üçün yaratdım tip. Amma avval başlar biz ol sözler birle kim kafir bolur. Asl ol nerse içinde kim kafir bolur anıng birle takı ol nerse birle kim kafir bolmaz anıng birle. Bilgil rasti kim kim yalgan kılsa bir nerseni.

A Muslim (whether male or female) must recognize Tengri as One, believe in angels, scriptures, and prophets, without giving preference to any prophet over another. Anyone who has pure faith in all these aspects will be considered a Muslim. For such a Muslim who has reached maturity, observing religious obligations like prayer, fasting, and zakat becomes obligatory and necessary. The Quran states: "I created mankind only to worship Me." If someone denies or does not acknowledge these religious duties, they fall into disbelief (kufr).

In the excerpt from the manuscript, it is noted that the term for angels is given as "Malaikalar" (ملايكلار). The Arabic word for angel is "Malik" (ملك), with its plural form being "Malaik" (ملائك). In the Kipchak version, the plural suffix "lar" (لار) is added to "Malaik" (ملائك), resulting in "Malaikalar" (ملايكلار). The Kipchak text also uses the Arabic term "rasul" (رسول) for prophets, "hukm" (حكم) for rulings, and "uruch" (اروج) for fasting.

On page 4b of the manuscript, it is mentioned that rejecting the Hadiths and teachings of Prophet Muhammad, and not acknowledging him as a prophet, leads one to disbelief. The text discusses the views of Imam Abu Hanifa on this matter. In the Arabic version, the phrase following the name Muhammad (صلى الله عليه وسلم) includes a blessing (salaawat), whereas in the Kipchak version, only "Muhammadni" (محمد نى) is written.

Analysis of the manuscript reveals that many religious terms are translated from Arabic, using the original Arabic forms. For example, terms like "Itiqad" (اعتقاد), "Qat'i" (قطعي), "Iman" (ايمان), "Kufr" (كفر), "Arkanlar" (اركانلارني), "Daleel" (دليل), "Imamlar" (امام‌لار), "Ashab" (اصحاب), "Zakat" (زكوة) are widely used. In the Kipchak text, the Arabic term "salat" (صلاة) for prayer is replaced with the Persian word "namaz" (نماز), and the Arabic term "sawm" (صوم) for fasting is replaced by the Persian term "uruch" (اروج). This indicates that the translator was knowledgeable about both Arabic and Kipchak cultural and religious contexts, adapting the terminology to fit the Turkic people's worldview. The manuscript uses terms such as "yughunmak" (يوغونماك) for ritual washing, "ujmak" (اوجماق اجندا) for paradise, and "utta" (اوت تا) for hell.

Conclusion

The idea of "Tengri", which forms the basis of Turkic worldview, is reflected in the manuscripts from the Mamluk period in Egypt. The term "Tengri" is used prominently as a Great name, with its Arabic translation "Allah." The term "Tengri" is frequently used not only in the lexicon of the manuscripts but also in their grammatical sections. The use of terms like Creator, Prophet, Messenger, and Angel shows that the Mamluk Kipchaks and their related Deshti Kipchak peoples had embraced Islamic teachings and worshiped one God.

In analyzing the religious concepts in the manuscript "Irshadul-Muluk", it is observed that the translator tried to use terms familiar to the Turkic people while translating Arabic religious terms into Kipchak. However, many Arabic terms are retained in their original form. This reflects the translator's aim to convey religious concepts accurately without distortion. The translator adeptly utilized Kipchak language structures and addressed the needs of the contemporary society, showcasing the vitality of the Kipchak language and its significant role in both the Turkic and Islamic worlds. The study of this work reveals the distinctiveness of many religious and linguistic terms based on Central Asian Turkic worldview and Eastern spiritual culture. The interaction of linguistic elements and the development of Islamic religious terminology within Turkic worldview demonstrate the continuity and adaptation of these concepts.

References:

Aubakirova K.K. (2016). Turkic-arabic cultural and linguistic relations. Analele University din Craiova, Istorie. – Romania. Vol. 29, no 1. P. 133–143. [Electronic resourse] URL:

https://www.istoriecraiova.ro/wp-content/uploads/2016/05/2016_1_ANALE.pdf (Accessed 04.05.2024)

Aubakirova K.K. (2023). «Irshadul-muluk uas-salatin» eskertkishindegi (XIV g.) teolingvistikalyk kenistik [Theolinguistic space in the «Irshadul-muluk was-salatin» monument (XIV century)]. Kyzylorda: Zhienai. 160 p. (in Kaz)

Ermers R. (1995). Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. Nijmegen. 260 p.

Gadomskii A. K. (2007). Religioznyi yazyk – teolingvistika – yazykoznanie [Religious language – theolinguistics – linguistics] // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta. Simferopol: TNU. Vol. 20. P. 287–292. (in Rus.)

Kikvidze I. D. (2018). Sopostavitelnaya teolingvistika: predmet i tseli issledovaniya [Comparative theolinguistics: subject and objectives of the research] // Politicheskaya lingvistika. – Ekaterinburg. Vol. 68, no 2. – pp. 115-118. URL: https://www.researchgate.net/publication/326131548_Sopostavitelnaa_teolingvistika_predmet_i_celi_issledovania (in Rus.)

Postovalova V.I. (2012). Teolingvistika v sovremennom gumanitarnom poznanii: istoki, osnovnye idei i napravleniya // Nauchno-pedagogicheskiy zhurnal Vostochnoi Sibiri. Vol 4. P. 56-103. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/teolingvistika-v-sovremennom-gumanitarnom-poznanii-istoki-osnovnye-idei-i-napravleniya/viewer (in Rus.)

Sabyr M. (2004). Orta turki tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyn sabaqtastygy / XIV g. zhazba eskertkishinin negizinde [Continuity of the vocabulary of the Middle Turkic language and the Kazakh language / Based on a 14th-century written monument]. Almaty: Qazaq universiteti. 315 p. (in Kaz)

Suierqul B. M., Seitbekova A.A. (2017) Tarihi teolingvistika: qalyptasuy, damuy, negizgi bagyttary N. Rabguzidin «Adam ata-Haua ana» qissasy men A. Iuginekidin «Aqiqat syiy» dastany materialdary negizinde [Historical theo-linguistics: formation, development, main directions based on the materials of N. Rabguzid's story "Adam and Eve" and A. Iugineki's "Gift of Truth"]. Almaty. 140 p. (in Kaz)

Suleimenov O. (1983) Transformatsiya ognya [Transformation of Fire]. Almaty. 171 p. (in Rus.)

Topali R. (1992). Irshşadul-muluk ves-selatin. Ankara. 627 p.

Zhubanov E., Ibatov A. (1990). Analiz etimona tanri «vsevyshnii» (opyt retrospektivnogo podhoda) [Analysis of the "all-encompassing" Tengri (retrospective approach)] // Problemy etimologii turkskih yazykov. Almaty: Gylym. 316 p. (in Rus.)

Zhubatova B.N., Aubakirova K.K. (2019). Mysyrdagy mamlukter biligi tusyndagy turki-arab madeni-tildik bailanystary [Turkic-Arabic cultural-linguistic relations under the rule of the Mamluks in Egypt]. Almaty: Kazakh University. 235 p. (in Kaz)

[1]Аубакирова Қ.Қ. [2] Иссаханова Кырджа М.М. [3]Баймаханова Ш.У.
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: [1]aubakirova.kunduzay@gmail.com, [2] dr.meirim1991@gmail.com,
[3]b.y.sholpan@mail.ru

МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ «ИРШАДУЛ-МУЛУК» ҚОЛЖАЗБАСЫ (XIV Ғ.): ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Бұл мақалада мәмлүктер кезінде ортағасырлық классикалық араб тілінде жазылып, қыпшақ тіліне аударылған «Иршәдул-мулук уас-салатин» ескерткіші теолингвистикалық қырынан қарастырылады. Зерттеудің басты мақсаты – «Иршәдул-мулук»

қолжазбасының түпнұсқасына лингвистикалық және теолингвистикалық талдау жасау. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу көзделеді: «Иршәдул-мулук» қолжазбасына қысқаша сипаттама жасау; ескерткіште сақталған тілдік материалдарға теолингвистикалық талдау жасау; «Иршәдул-мулук» қолжазбасындағы діни концептілер аясында лингвогерменевтикалық талдау жасау; Тәңір теонимінің қолданылу ерекшеліктерін анықтау. Алға қойылған міндеттерге жету үшін деректанулық, палеографиялық, кодикологиялық, герменевтикалық және теолингвистикалық талдау әдістері басымдыққа алынды. Жұмыстың басты жаңалығы ретінде «Иршәдул-мулук» қолжазбасының алғаш рет теолингвистикалық қырынан зерттеліп, теоантропоғарыштық парадигма аясында ондағы діни концептілерге жан-жақты талдау жасалуын ерекше атап өтсек болады. Зерттеу нәтижелерінің негізінде, яғни діни сарында араб және мәмлүк-қыпшақ тілдерінде қатар жазылған ескерткіштегі тілдік материалдарды, оның ішінде діни тілдік бірліктерге жан-жақты талдау жасау арқылы тарихи теолингвистикадаға көптеген мәселелердің шешімін табуға болады. Сондықтан қазіргі түркі халықтарының мәдениетін, салт-дәстүрін, дінін, наным-сенімін зерттеуде ортағасырлық діни сарында жазылған жазба ескерткіштер баға жетпес теолнигвистикалық дереккөз болып табылады.

Кілт сөздері: мәмлүк-қыпшақ, теолингвистика, жазба ескерткіш, «Иршәдул-мулук».

[1]Аубакирова К.К. [2]Иссаханова Кырджа М.М. [3]Баймаханова Ш.У.
Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан
E-mail: [1]aubakirova.kunduzay@gmail.com, [2] dr.meirim1991@gmail.com,
[3]b.y.sholpan@mail.ru

РУКОПИСЬ «ИРШАДУЛ-МУЛУК» НА МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКОМ ЯЗЫКЕ (XIV В.): ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается средневековый памятник «Иршадул-мулук уас-салатин» с теолингвистической точки зрения, созданный на классическом арабском языке и переведенный на кыпчакский язык во времена правления мамлюков. Цель исследования заключается в проведении лингвистического и теолингвистического анализа рукописи «Иршадул-мулук». Для достижения поставленной цели были обозначены следующие задачи: составление краткого описания рукописи «Иршадул-мулук»; проведение теолингвистического анализа языкового материала в тексте памятника; проведение лингвогерменевтического анализа религиозных концептов рукописи «Иршадул-мулук»; определение особенностей употребления теонима "Бог". Для выполнения поставленных задач были использованы источниковедческий, палеографический, кодикологический, герменевтический и теолингвистический методы. Новизна работы состоит в том, что рукопись «Иршадул-мулук» впервые изучается с теолингвистической точки зрения, а также проводится комплексный анализ религиозных концептов в рамках теоантропологической парадигмы. На основе результатов исследования, то есть комплексного анализа лингвистического материала памятника, написанного одновременно на арабском и мамлюкско-кипчакском языках, в том числе религиозных языковых единиц, можно найти решение многих проблем исторической теолингвистики. Поэтому при изучении культуры, традиций, религии и верований современных тюркских народов письменные памятники, написанные на средневековых культовых объектах, являются неоценимым теолингвистическим источником.

Ключевые слова: *мамлюкско-кыпчакский язык, теолингвистика, письменный памятник «Иршадул-мулюк».*

Information about authors:

Aubakirova Kunduzay Kydyrbayevna, PhD, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Issakhanova Kırca Meirim Malikovna, PhD, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Baimakhanova Sholpan Usenovna, Master of Humanities, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Аубакирова Құндызай Қыдырбайқызы, PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Иссаханова Кырджа Мейрим Маликовна, PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Баймаханова Шолпан Үсенқызы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Аубакирова Кундузай Кыдырбаевна, PhD, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Иссаханова Кырджа Мейрим Маликовна PhD, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Баймаханова Шолпан Усеновна, Магистр гуманитарных наук, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

Келіп түсті 19 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

МРНТИ 17.82.10. https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.397

***[1]Сабыр М.Б.** **[2] Раманова А.А.** **[3]Умарова Г.С.**
[1]Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан
[2] Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан
[3]Западно-Казахстанский университет им М.Утемисова, Уральск, Казахстан
E-mail: [1]sabir_uralsk@mail.ru, [2] ramanova2008@mail.ru, [3] umarova_1959@mail.ru

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ И ВЗАИМОСВЯЗЬ ПОЭМЫ КУТБА «ХУСРАУ И ШИРИН» С КАЗАХСКИМИ ЭПОСАМИ

Аннотация. Наши духовные и культурные ценности – письменные памятники. В статье представлен обзор произведений с любовным мотивом Хусрау и Ширин как символа безупречной любви в картине мира восточной культуры, восточной письменной литературы. Традиция создания поэм с данным сюжетом насчитывает более 800 лет. Данная традиция началась с поэмы азербайджанского классика Низами, ставшей ярким образцом восточной поэзии. Любовный мотив, отображающий глубокие чувства Хусрау и Ширин, использован в качестве сюжета и в поэме Кутбы с названием имен героев, стал предметом предпринятого нами исследования, в котором по-новому рассматриваются своеобразие сюжета, поэтика художественного произведения, его духовные и культурные ценности. Предпринята попытка доказательства того, что созданные на огуз-кипчакском и кипчак-огузском языках в эпоху Золотой Орды художественные тексты явились основой формирования древнего казахского литературного языка и казахской письменной литературы. Нами полагается, что поэма Кутба «Хусрау и Ширин» – особое духовное и культурное наследие золотоордынской литературы, письменный классический образец древнеказахской литературы. Известно, что история казахского фольклора имеет очень древние корни, но и история казахской письменной литературы имеет не менее глубокие истоки. В контексте данной статьи поэма Кутба «Хусрау и Ширин» исследуется в сопоставлении с жемчужиной казахского лироэпоса «Козы Корпеш – Баян сулу». В исследовании применены историко-сравнительный метод, сравнение типологических схождений. Результаты исследования могут быть использованы в области тюркской филологии, на уроках истории казахской литературы, культурологии. В статье представлены результаты новейшего сопоставительного исследования поэмы Кутба «Хусрау и Ширин» и жемчужины казахского лироэпоса «Козы Корпеш – Баян сулу» в аспекте типологических схождений в поэтике их художественного мира. Статья содержит новые взгляды по анализу художественного текста золотоордынской литературы, письменного классического произведения древнеказахской литературы с использованием сравнительных и сопоставительных методов.

Благодарность: Статья написана в рамках проекта Комитета науки МНВО РК «Язык письменных памятников Средневековья – мир духовных и культурных ценностей» (AP19679282).

Ключевые слова: Золотая Орда, литература, кипчакский язык, национальный код, лирико-эпические поэмы, культурная ценность.

Введение

В рамках научного проекта «Язык письменных памятников средневековья – мир духовных, культурных ценностей» значимо исследование созданных в ту эпоху письменных

литературных памятников, их сюжеты, художественный мир; духовные ценности, отображенные в данных произведениях. Средние века, в частности, X-XV века, в научном обороте тюркологии именуются Среднетюркской эпохой. Нами поддерживается гипотеза, что письменные литературные памятники, написанные на огузско-кипчакском, кипчакско-огузском языках, явились основой формирования более поздней казахской письменной литературы. Созданные в Среднетюркской эпохе на древнекипчакском языке литературные творения Хорезми «Мухаббат-наме», Кутбы «Хусрау и Шырын», Сейфы Сарайи «Гульстан бит-турки», по праву считаясь общими для тюркского мира, в то же время являются связующим звеном с современным казахским духовным миром.

Памятники средневековой письменности, по Н.А.Баскакову, подразделяются на две группы: до монгольского нашествия (X-XII) и после монгольского нашествия (XIII-XVI). По нашему убеждению, вторую группу лучше назвать письменным наследием эпохи Золотой Орды. Наши суждения исходят из мысли о том, что данные письменные памятники выполняют роль ценных духовных и культурных источников, относящихся к древней кипчакской культуре и языку. Ведь только детальное изучение истории прошлого на основе дошедших до нас литературных, языковых источников позволяет более объективно и полно осознать истоки культуры, мировоззрения народа, историю формирования и развития национального языка. Считаем, что для доказательства положения о правомерности принадлежности наследия казахскому народу Дешты-Кыпчака, Улук Улуса, важно исходить из мысли значимости поиска фактов в истории языка и литературы самого этноса. Если коренным народом государства Золотая Орда были кипчаки, то их преемником, продолжением являются казахи. Доказать их наследственность и преемственность на основе научных исследований исторических, языковых, литературных памятников – это долг современного поколения учёных.

Главная цель предпринятого нами исследования – достижение новых результатов путем комплексного изучения письменных памятников той эпохи. Опираясь на нравственное содержимое среднетюркских письменных памятников, на основе литературных фактов и языковых особенностей в них мы намерены исследовать мир национально-духовных и культурных ценностей народа. О значимости всесторонней популяризации культурного наследия нашего народа говорилось в выступлении Главы государства Касым-Жомарта Токаева на курултае, состоявшемся 17 июня 2023 года в Туркестане. Им подчеркивалось богатство и разнообразие казахской культуры. Главы государства призывал модернизировать и пропагандировать национальное культурное наследие в соответствии с современными требованиями. В соответствии с этим свою задачу в аспекте нашего проекта мы видим в дополнении и в корректировании национального кода через литературу, язык народа, отраженных на страницах письменных памятников Среднетюркской эпохи.

Материалы и методы исследования

Легенда о Хусрау и Шырын – распространенный мотив в литературе народов, населявших Ближний и Средний Восток, Кавказские горы, Среднюю Азию и Индию. Традиция создания поэм, основанная на легенде о Хусрау и Шырын, восходит к классику азербайджанской литературы Низами и первому индийскому поэту Амиру Хусрау Дехлеви и продолжается по сей день, не прерываясь на протяжении 800 лет. По мнению основательно изучившего наследие Низами литературоведа Г.Ю. Алиева, в литературном мире насчитывается более 50 эпосов, авторы которых художественно осмысливают сюжет из легенды о Хусрау и Шырын (Сабыр, 2019;19). На каком бы языке они ни звучали, все же в них наблюдается «перепев» сюжета либо из поэмы Низами, либо из саге Амир Хусрау Дехлеви.

«Хусрау и Шырын» – не вымышленная сага, так как в ее основу положен исторический факт. По словам известного арабского историка Табари, Хосроу Парвиз правил страной Иран в 590-628 годах. У него была неописуемой красоты жена по имени Шырын. История Хусрау и Шырын, первоначально была пересказана в «Шахнаме» Фирдоуси. Сага «Хусрау и Шырын», написанная Низами в 1180-81 годах, порождает новое явление, вызвавшее подражание среди персидских поэтов. На создание своего шедевра великого Низами подтолкнула его собственная биография, связанная с любовью к своей пленнице кыпчакской красавице Аппак, но, впервые допуская литературную игру, поэму называет именами реальных исторических лиц «Хусрау и Шырын». В реальной жизни Низами женится на своей любимой Аппак [Белоликая – пер. М.С.], которая вскоре умирает. Благородный, романтический образ реальной любимой Аппак азербайджанский классик отобразил в литературном женском образе Хусрау. Таким образом, прототипом Хусрау стала Аппак. Тем самым, Низами создал литературный памятник любимой Аппак навека.

Любовный мотив из легенды о Хусрау и Шырын заинтересовал и тюркских поэтов. Так, в XIV веке легенда была художественно переосмыслена азербайджанским поэтом Арифом Ардебили в произведении «Фархад-наме», сделав Фархада главным героем и собрав всю историю сюжета вокруг главного героя. В эту же эпоху поэт Золотой Орды кыпчак Кутб воспел историю Хусрау и Шырын на своем родном языке. В XIV веке на сюжет легенды о Хусрау и Шырын создали объемные произведения многие персидские, тюркоязычные поэты. В их числе «Фархад и Шырын» Харими, «Хусрау» Хатифи, «Хусрау и Шырын» Садри, «Шырын и Парвиз» Ахи, «Фархад-наме» Ламии, «Фархад и Шырын» Вахши Кермани и др.

Историю любви Хусрау и Шырын в XV веке по-своему воспел знаменитый турецкий поэт Шейх-и-Германи. По словам Е. Гибба, в XVI веке этот мотив привлек внимание поэтов Малой Азии Ахи, Джалили. В частности, в XVII веке дворцовый поэт Каусари Хамадани писал сагу «Фархад и Шырын», Исфаханский поэт Мирза Малик Машрики – поэму «Хусрау и Шырын», а в XVIII веке на эту тему слагали стихи поэты Мирза Абдуллах Туршузи и Мирза Мухаммад Садек. В XVIII веке Мустафа-ага Насир написал «Хусрау и Шырын», а Исмаил бей Накам назвал свое творение «Фархад и Шырын».

Эта легенда неоднократно менялась, редактировалась и варьировалась в разных интерпретациях в классической поэзии восточных народов вплоть до XX века. Так, в 1942 году азербайджанский поэт Самед Вургун, используя многочисленные мотивы Низами, написал романтическую драму «Фархад и Шырын», а в 1948 году известный турецкий поэт Назым Хикмет написал лирико-драматическую пьесу «Легенда о любви». Эти пьесы Назыма Хикмета и Самеда Виргуна стали ярким воплощением творческого переосмысления сюжета, традицией прославления чистой любви и искренних чувств, верности и искренности, которые вдохновляли поэтов на протяжении веков» (Ибатов, 1974: 28).

Важной проблемой поэмы «Хусрау и Шырын» Низами является вопросы социальной жизни. Персидский царь влюбляется в Шырын, в умную и красивую дочь городского ремесленника. Автором поэмы художественно верно создан образ царя, опьяненного любовью. По словам Е.Э.Бертельса, в поэме царь Хусрау считает людей толпой, рабами, а сам он отображен как эгоистичный образ, не умеющий ценить настоящую любовь (Бертельс, 1948:53). Несмотря на то, что в XV веке Шейх-и-Германи старался по-своему воспеть сагу Низами, исследователи часто называют ее переводом. Известный ученый У.И.Гибб в своей книге «A history of Ottoman Poetry» подробно исследовал сагу Шейхи «Хусрау и Шырын»(Gibb,1950:56). Хотя Гибб проанализировал сагу Шейхи в сравнении с поэмой Низами, но, не указал изменений, внесенных Шейхи. При нашем подробном изучении, очевидно, что Шейхи-и-Германи воспел сагу, разделив ее на девять глав. В начале каждой главы есть предисловие автора в качестве обращения к самому себе. На протяжении всей саги Шейхи вносит дополнения из «Шахнамы», работы историка Табари. По нашему

мнению, Шейх-и-Германи ввел дополнения в поэму Низами, чтобы облегчить восприятие тюркского читателя, не знакомого с иранской историей и литературой. Шейхи внес значительные изменения в восьмую главу, рассказывающую о смерти Мариям. Идея Низами тоже меняется. В саге Низами, Хусрау после женитьбы на Мариям не покидают думы о Шырын. Весть о прибытии Шырын в крепость на горе приводит к потере покоя влюбленного царя, поэтому он просит через Шапура девушку встречаться с ним тайком. Гордость оскорбленной Шырын не позволяет пойти на тайное свидание, но Хусрау удается убедить ее в своей преданной чистой любви, что его любовь верна и сильна как прежде. Однако же Хусрау, оказавшись свободным после смерти Мариям, которому теперь ничто не мешает его отношениям к любимой девушке, идет не к Шырын, а увлекается красавицей Шакар. Если таким образом Низами демонстрирует непостоянство чувств Хусрау, то Шейхи рассматривает это событие под другим углом. В его саге Хусрау женат на Марии только в интересах государства, но его любовь к Шырын чиста, крепка. После смерти Мариям, Хусрау приглашает Шырын во дворец в качестве супруги. Но своенравной Шырын не по нраву, как Хусрау приглашает её во дворец, и она высокомерно и бессмысленно сопротивляется его предложению, добиваясь к себе еще больше внимания. Разочарованный поведением Шырын, Хусрау вынужденно женится на Шакар. Шейхи своим произведением утверждает мысль о том, что тот, кому не повезло с первой любовью, ищет вторую любовь в целях мести первой. Шейхи в своем творении коренным образом изменил характеры образов героев Низами. Хусрау в его саге – сильный, умный правитель и рыцарь любви. Стойкая и верная Шырын у Низами, в саге Шейхи предстает как высокомерная женщина, которая глупо и бессмысленно подвергает пытке любящего человека. Произведение Шейхи-и Германи «Хусрау и Шырын», по нашему видению, является высокохудожественным, имеющим свое особое место в тюркской поэзии творением.

Первый узбекский поэт Науаи, стремившийся познакомить тюркские народы с легендой о Хусрау и Шырын, создал свою версию с таким же любовным мотивом, но под названием «Фархад и Шырын» (1484 г.), внеся свое видение в сюжет. По результатам исследований Е.Э.Бертельса, Науаи не был знаком с тюркской сагой Кутба (Бертельс, 1948:56). В саге Навои героев любовной линии не трое, как в саге Низами, а двое. Между Фархадом и Шырын также завязываются любовные отношения. Сын хана Фархад влюбился в красавицу Шырын, увидев ее в зеркале. Он отправляется в Армению в поисках красавицы, в ходе которой он сражается с сасанидским ханом Хусрау. В итоге попадает в плен. После освобождения из плена, услышав известие о смерти Шырын, и Фархад от горя отходит в мир иной. Науаи почти полностью изменил идею и композицию этой поэмы. На протяжении всего произведения изображена среднеазиатская жизнь XV века, а не Иран и Армения, где правили Сасаниды. Произведение отображает древнюю историю узбекского народа, трудившегося над копанием арыков, канав для воды, что явилось признаком их трудовой деятельности. Свадьба (той) во дворце Мехинбану изображается подобно свадьбе во дворце Хромого Тимура. Такая свадьба, по Науаи, выполняет роль долгожданной встречи с талантливыми поэтами, учеными, певцами, где гости получают духовную пищу от литературных и культурных зрелищ, а не пищу для тела. Несмотря на то, что первоначальные события любовного мотива из легенды о Хусрау и Шырын произошли в совершенно другое время, в ином пространстве, из-под пера Науаи зародилось произведение, сюжет которого отображает социальную жизнь Средней Азии XV века. В итоге первому узбекскому поэту удалось написать совершенно новое произведение с иным хронотопом и иными героями.

Однако среди рассмотренных выше поэм самое близкое к казахскому народу – поэма «Хусрау и Шырын», написанная кыпчакским поэтом Кутбом. Эта поэма является свободным, интерпретированным переводом произведения Низами. Идеи и характеры героев

схожи. Согласно литературной традиции Средневековья, Низами в своих произведениях восхваляет Всевышнего и его пророков. Затем он восхваляет Шаха Музаффар-ад-дин Кызыл-Арслана и посвящает ему свою поэму. Следуя этой традиции, Кутб восхваляет сына хана Узбека – шахзаду Тыныбека вместе с женой, посвящает им свой труд. По данным историков, жена хана Золотой Орды также была вовлечена в дела государства в той же степени, что и сам Хан, и принимала участие в решении многих политических вопросов. Принимая иностранных послов, супруга сидела вместе с Ханом по правую сторону от трона. Несмотря на господство ислама, эта традиция в Орде строго соблюдалась, даже в эпоху правления хана Узбека и его детей. Такое положение дел подтверждается и указами, написанными рукой жены Жанибека хана Тайдолой хатун. Ханша-Малике-Хатун, жена Хана Ак Орды Тыныбека, отделившейся от Золотой Орды в начале XVI века, также сыграла аналогичную роль в своей орде. Можно даже сказать, что культурные вопросы государственного уровня решались самой Ханумой. Предполагается, что Кутб посвятил свою поэму ханше-Малике-Хатун. С особым уважением он выражает свое отношение к ней: Ақ-Орду дәвләти, ол тәхт көркі (Ак-Орда - ее государство, а она – жемчужина престола), – сообщает поэт.

В поэме через образ мудрой ханумы Шырын передан облик Ханши-Малики-Хатун, умной, гениальной женщины, обладающей знаниями из разных областей науки, понимающей искусство, способной уважать и ценить человека искусства, в то же время дающая мудрые советы в делах государства легкомысленному супругу. Поэт также восхваляет Тыныбек хана, призывая людей, не теряя времени, делать добро. На протяжении всей саги одновременно воспеваются добро и зло, любовь и неверность, в конечном итоге доминируют справедливость и чистое чувство(Сабыр, 2023.284). Таким образом, развивая в своей поэме идею Низами, кипчакский поэт Кутб «создал халву из мёда Низами», то есть, с одной стороны, воспевая любовь, с другой стороны, с большим мастерством раскрыл внутреннее и общественно-социальное положение государства Золотой Орды XIV века.

При исследовании памятников средневековой письменности, в том числе поэмы Кутбы «Хусрау и Шырын» мы опирались научными работами Э.Н.Наджипа, Э.Фазылова, А.М.Щербака, А.Курышжанова, Б.Сагындыкулы, А.Керимова, А. Ибатова. В центре внимания также были труды зарубежных, отечественных тюркологов, изучавших своеобразие языковых, литературных, духовно-познавательных, лингвокультурологических аспектов письменных памятниках Среднетюркской эпохи. Также были использованы исследовательские труды А. Маргулана, А. Коныратбаева по казахским эпосам. В качестве материалов исследования послужила опубликованная А.Зайончковским версия поэмы Кутба «Хусрау и Шырын», написанная арабским алфавитом, и ее текст, расшифрованный латинским алфавитом; «Словарь поэмы Кутбы «Хусрау и Шырын» А.Ибатова, «Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хусрау и Ширин» Кутбы» Э.Н. Наджипа.

В работе использованы несколько видов литературных, лингвистических методов и приемов исследования. Применялись основные из них – историко-сравнительные, диахронно-синхронные методы, сопоставление типологических схождений. Результаты исследования можно использовать на уроках на лекциях по тюркологии, истории казахской литературы, культурологии.

Обсуждение

Да, легенда о «Хусрау и Шырын» – жемчужина тюркской поэзии и вечная бессмертная тема. Письменное наследие Алтын Орды занимает особое место в истории казахской литературы, так как написано на кыпчакском языке и создано на древней казахской земле.

Поэма Кутба «Хусрау и Шырын» – особое наследие литературы Золотой Орды. Это произведение является достойным образцом казахской древней литературы. В то время, как

казахская устная литература имеет глубокую историю, так и письменная литература также оформилась и эволюционировалась в недрах истории. Попробуем сравнить эту поэму с лиро-эпическим произведением «Козы Корпеш-Баян Сулу», прекрасным художественным образцом устной литературы. Причиной выбора этих двух поэтических текстов в том, что мы видим между образцами устной литературы и письменным наследием общее в преемственности художественных стилей, включая особенности поэтики.

Лиро-эпические произведения, или же, по терминологии и классификации известного казахского филолога А.К.Маргулана, лиро-эпические песни (жырлар) подразделяются на 5 видов.

В первому ученый относит самые древние эпические песни (такие легенды «Ер Тостик», «Ак Кобек», «Куламерген», «Шолпан мерген»).

Во вторую группу включает эпосы времен Огуз-Кыпчаков (XI – XII в. в.): «Коркыт», «Алпамыс», «Казанбек», «Домбаул», «Козы Корпеш – Баян Сулу» и др.

В третью группу отводит эпосы исторических эпох между XII и XIV веками. А.Маргулан считает, что созданные в эту эпоху лиро-эпические произведения важно отличать по двум признакам отображения в них исторических событий, связанных с созданием впервые в казахской степи самостоятельного Улуса Джучи, его внутренние конфликты («Кобыланды», «Ер Таргын»), а также процесс распада данного Улуса, или же такие поэмы именуют иногда лиро-эпическими песнями времен Ногайцев («Камбар», «Казтуган» и др.).

В четвертую группу теоретик казахского фольклора причисляет лиро-эпические жыры, художественно осмысливающие трагические события времен нашествия на казахскую Степь джунгарских феодалов и героическое сопротивление казахских племён против них («Кабанбай», «Богенбай», «Олжабай» и др.).

В пятую группу, по А.Маргулану, стоит приписать эпосы, связанные с борьбой против противоречий феодального общество, а также против внутриродовых расприй (Маргулан, 1985: 75-80).

При проведении классификации лиро-эпических произведений казахского фольклора А.К.Маргулан руководствуется аспектами учета времен создания эпосов и отображениями в них социальных, исторических проблем разных эпох из жизни казахского этноса, т.е.следовал историческим принципам. Опираясь на классификацию А.К.Маргулана казахского лироэпоса, мы относим поэму «Хусрау и Шырын» к произведениям, в котором отражаются исторические события определенной эпохи.

Традиционно сложившийся характер восприятия народом времени и пространства сначала сохранился в устной литературе, а затем отразился и в письменной литературе. Исследование истории художественного мышления невозможно проводить изолированно от истории формирования представлении о времени и пространстве. Когда мы рассматриваем время и пространство в художественных текстах о Хусрау и Шырын, то убеждаемся, что хронотоп в них тесно переплетается с исторической реальностью. Еще в IX-X веках начали появляться легенды и поэмы о Хусрау и Шырын. Они создавались под названиями «Фархад и Шырын», «Хусрау и Шырын», повествуя то о любви между двумя героями, то и между тремя персонажами.

О поэме «Хусрау и Шырын», созданной Кутыбом, бытуют различные истолкования, прочтения произведения. Если Е.Э. Бертельс называет его прямым переводом поэмы Низами (Бертельс, 1948: 87), то А. Зайончковский признает ее не переводом версии Низами, а производной поэмой, написанной с частичной переработкой (Зайончковский, 1957: 78). Известный тюрколог Э.Н. Наджип утверждает, что «Хусрау и Шырын» на тюркском языке является частично оригинальным самостоятельным романом (Наджип, 1966: 114). На наш взгляд, поэма Кутбы «Хусрау и Шырын» есть это свободный, интерпретированный перевод

поэмы Низами, написанный на персидском языке. По нашему мнению, сохраняя идею, композицию и сюжет Низами, произведение Кутбы претендует на роль реалистического романа-эпоса, отразившего особенности национальных традиций родного народа своей эпохи.

Существуют разные гипотезы о том, где была написана поэма «Хусрау и Шырын». Гипотезу о создании поэмы Кутбы в Сыганаке – центре ханства Тыныбека Ак Орды выдвинул казахский исследователь А.Ибатов (Ибатов, 1974: 9). Учёный приводит доказательства в правомерность своих суждений на основе учета исторических данных и социальных отношений той эпохи.

Время и пространство зарождения сюжета «Козы Корпеш – Баян сулу» относят к V–VI вв., к периоду Тюркского каганата, близ Алтая. Любовный мотив из легенды двух юных сердец воспевается в устном народном творчестве у казахов, башкир, татар, телеутов и алтайцев (Хусайнова, 2023: 35; Закирова, 2010: 148). История разворачивается у берегов Иртыша, в Алтайском крае. В эпоху до создания Золотой Орды каждое племя творило произведение на основе сюжета легенды о Козы Корпеш и Баян Сулу на свой лад, разрабатывая или переделывая ход сюжета. Племена, вошедшие в образованную Золотую Орду, пересоздали легенду о Козы Корпеш и Баян Сулу в жанре любовно-лирического эпоса. Все же жанр произведений с использованием этой легенды у каждого этноса стал отличаться. История любви Козы Корпеш и Баян сулу в форме мифологического эпоса появился у алтайцев, героической сказкой – у башкир, в виде дастана – у татар, лироэпической песни – у казахов. Вследствие этого можно утверждать, что хронотоп поэмы «Хусрау и Шырын» Кутбы и лиро-эпического эпоса «Козы Корпеш – Баян сулу» близки или же захватывает близкие эпохи и пространство. Исследование этих двух шедевров культуры, по нашему восприятию, в рамках времени и пространства способствует выяснению картины мира, традиционного понимания, мировосприятия, духовной культуры народа, пути его эволюции, выделить тонкости, характерные особенности системы мышления нации.

«Козы Корпеш-Баян сулу» является одним из древнейших эпических наследий, широко распространенное среди тюркских народов и сюжетная фабула которого возникла в ранние времена. Известно, что несколько версий песни и более двадцати оригинальных версий эпоса звучали среди казахов уже много веков, и каждая из них пользовалась особенным интересом среди публики (Косанов, 2019).

Распространившиеся по всей Западной Европе эпические рассказы немцев Ф.Энгельс в научной работе «Немецкие народные книги» именует «произведениями романского образца». По той же аналогии мы думаем отнести казахский лироэпос «Козы Корпеш-Баян сулу» к ряду подобных художественных текстов. Со знаменитым казахским фольклорным шедевром знакомится первый русский поэт А.С. Пушкин в дни посещения казахстанского города Уральска, оценив «Козы Корпеш-Баян сулу» в качестве «народного романа».

Исследователь поэтики лироэпоса «Козы Корпеш-Баян Сулу» А. Коныратбаев отмечает своеобразие жанровых признаков казахского шедевра, отличающее его от героического эпоса «Кобланды», от русских былин, и в то же время имеющее общие признаки с эпосами средневекового реалистического романа восточных народов, как «Ляйли-Меджнун», «Фархад-Шырын» (Коныратбаев, 1991: 12). Это утверждение ученого более близко нашим взглядам. Эпопея средневекового романа имеет три разных вида в истории казахской литературы: 1) эпосы, построенные на сюжетах в соответствии с принципами казахских фольклорных традиций и с художественным осмыслением проблемы женской свободы; 2) романный эпос в стиле Киссы; 3) так называемые сюжеты «Песен семи влюбленных», столь знакомый и близкий народам Средней Азии («Ляйли-Меджнун», «Фархад-Шырын», «Тахир-Зухра», «Бозжигит» и др.). По тематике они созвучны с лироэпосами в казахском фольклоре.

Результаты исследования

Много общего в поэтике художественного мира между поэмой Кутбы «Хусрау и Шырын» с лирическим эпосом «Козы Корпеш». Общими признаками поэтики являются: во-первых, сюжет в обоих произведениях построен на истории борьбы за верную любовь; во-вторых, в образах преобладают реалистические черты; в-третьих, композиция как поэмы, так и эпоса заканчивается трагедией; в-четвертых, сюжеты близки к жизни, правдивы; в-пятых, жанровые особенности: одна – лиро-эпическая песня, другой – реалистический роман, хотя в обоих произведениях преобладает характер народного романа; в-шестых, герои узнают друг о друге понаслышке и влюбляются не увидев воочию; в-седьмых, в Баян Сулу влюблен раб Кодар, в Шырын – Шируйя; и Кодар, и Шируйа злостно убивают соперников; в-восьмых, Баян любит Козы, ненавидя Кодара; Шырын любит Хусрау, ненавидя Шируйу; в-девятых, общим другом Баян и Козы является Айбас»; у Хусрау и Шырын – Шапур; в-десятых Баян повелевает Кодару, создать озеро и рыть колодец; Шырын заставляет мастера Фархада протянуть трубу к кургану. Хотя Фархад влюбляется в Шырын, но он не поступает так злостно и мстительно как Кодар, он добропорядочный молодой человек. Как и Баян, придя к изголовью возлюбленного, умирает, вонзив в себя кинжал, так и Шырын, ради любви к Хусрау покончила собой, чтобы быть рядом с мертвым телом любимого.

Теперь попробуем выделить отличия в поэтике художественного мира двух анализируемых художественных текстов. Если главные герои эпоса «Козы Корпеш-Баян Сулу» обычные молодые люди, жаждущие свободы любви, то молодые люди из поэмы «Хусрау и Шырын», хотя и страдают из-за любимых, но оба из высшего сословия правителей. Отличают оба произведения стихотворные размеры и стили: первое написано одиннадцатисложным стихотворным размером, второе – свойственными восточной поэзии традициями байт, газал. Эпос «Козы Корпеш-Баян Сулу», созданный в древности, как жанр фольклора создан понятным в разные эпохи народным языком. Поэма «Хусрау и Шырын» как письменный литературный памятник написан в соответствии со своей эпохой традиционным кыпчакско-огузским языком. Первый художественный текст как фольклорный шедевр не имеет автора, у второго автор известен.

Заключение

Лироэпос «Козы Корпеш-Баян Сулу» создан в традициях народной устной литературы, отражает образ жизни, традиции, мировоззрение, духовную культуру, внутреннюю социальную жизнь кочевого населения. Г.Н.Потанин, много путешествовавший среди казахов, детально исследовавший обычаи и традиции, устную литературу народа, отмечал наличие множества великих эпических поэм из казахской жизни. Исследователь писал о том, как казахи особо ценят повествование об истории любви красавицы Баян к простолюдину, пастуху Козы Корпешу. По утверждению русского фольклориста, данный эпос знают по памяти почти все казахи от Оренбурга до Зайсана. Он выделяет это произведение как самое лучшее среди казахских эпосов. Особо исследователя восхитил поступок героини, которая, узнав о гибели своего любимого, не выдержав страданий, покончила собой, вонзив себя кинжалом у могилы любимого. Потанин полагает, что несмотря на столь распространенный среди других народов сюжет, никто из других народов столь не ценит в качестве очень захватывающего повествования, может так вдохновенно воспеть эту историю, историю как самую интересную, сильную и как составляющую основу родного эпоса, как казахи (Потанин, 1896: 54). Считаем, что суждения Г.Н. Потанин не потеряли свою актуальность и сей день.

Поэма «Хусрау и Шырын» осмысливает проблему, свойственную всей мировой литературе. Она стала известна всему восточному, тюркскому миру. Среди множества версий, вариантов переложения легенды поэма кипчакского поэта Кутба, написанная тюркским языком, имеет особо ценную значимость. Хотя события поэмы разворачивается в другом месте, но в ней рассказывается о внутрисоциальных конфликтах, политических противоречиях в государстве Золотой Орды через историю судьбы отдельных людей. Главный герой Хусрау борется не только за свою любовь, но и отстаивает интересы государства. В поэме отражены традиции, реальная жизнь кыпчаков, коренного народа Золотой Орды. Степная цивилизация воспевала свободную, верную любовь. В казахской картине мира девушка и парень, их отношения друг другу должны быть облагорожены, чисты. Был высок и священен статус Любви. В картина мира казахского этноса не допускались прелюдная ругань, пререкания, выяснения отношений между девушкой и жигитом (Мутиев, 2021: 105). Поэма Кутбы «Хусрау и Шырын», как по языку, так и по содержанию имеет множество преимуществ по сравнению с такими письменными памятники, как «Гулистан бит-турки», «Мухаббат-наме». В поэме Кутбы встречаются даже речевые обороты, пословицы и поговорки, которых нет в «Диване» М. Кашгари.

Если продолжить дальнейший поиск и исследование духовного наследия нашей культуры в неиссякаемых источниках литературных памятников средневековья, то, полагаем, можно открыть немало сокровищ. Мысли главы государства К.Ж. Токаева о «Золотой Орде как важной частицы казахского культурного кода» (Токаев, 2019) очень актуальны на современном этапе развития нашего народа и государства. Письменное наследие эпохи Золотой Орды, памятники древней литературы представляют огромную ценность. В этих письменных литературных памятниках содержатся все лучшее, что было присуще эпохе Возрождения. В это время, когда строго запрещалось переводить на другие языки священный «Коран-карим» (могли отрубить голову осмелившемуся сделать подобное), был «Среднеазиатский тапсир». В эпоху, когда утверждалось, что способность любить присуща только Аллаху, а красивой может быть только девушка в загробном хоре, что не может быть земного блаженства и счастья, которые ждут человека на том свете, поэма Кутбы «Хусрау и Шырын», наоборот, воспевала человеческую любовь как высшее счастье, как способность человека чувствовать, в связи с этим проявлять человеколюбие, стать счастливым рядом с любимым, и что эти чувства нельзя променять ни на что. Поэтому современному и будущему поколению казахского народа очень значима поэма Кутбы «Хусрау и Шырын», которая продолжает оставаться как культурное наследие, воспевающее любовь, добро, гуманность.

Литература:

Бертельс Е.Э. Новои. М.-Л., 1948. 305 с.

Зайончковский А. О некоторых избранных работах в польском востоковедении в области тюркологии, арабистики и иранистики (1946–1956 г.г.) // Советское востоковедение. 1957. № 2. С.25–32.

Закиров И.Г. Сравнительный анализ национальных версий дастана «Кузы-Курпяч и Баян-Сылу» // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2010. № 2. С. 148–151.

Ибатов А. Қутбтың «Хусрау уа Шірін» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974. 180 б.

Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы, 1991. 288 б.

Қосанов С. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының Абай нұсқасы // Егемен Қазақстан. 2019. 4 қараша.

Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар. Алматы, 1985. 230 б.

Наджип Э.Н. (1966) «Хусрау и Ширин» Кутба и его язык // Тюркологический сборник. М., 1966.

Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича // Русское богатство. 1896. № 8. С. 54–60.

Сабыр М. Қыпшақтану. Алматы, 2019. 250 б.

Сабыр М.Б. Алтын Орда дәуірі: «Хұсрау мен Шырын» поэмасы (XIV ғ.). Алматы: «Liber» баспасы, 2023. 320 б.

Тоқаев Қ.К. Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі // Егемен Қазақстан. 2019. 2 қыркүйек.

Хусаинова Г.Р. Эпическое наследие башкир российской федерации в записях середины XX в. // Эпосоведение, 2023, №4. –С. 35-44

Gibb T.J. A history of Ottoman Poetry.v.I. London, –1950, p.306.

Mutiyev Z.Zh., Azhagaliyev M.K., Ganmirkun G. Turganalieva G.G. Poetic and linguistic features of poetry of Zhuban Moldagaliev // Astra Salvensis. 2021. Vol. 2021. P. 105–119.

References:

Bertel's E.Je. (1948) Novoi. Novoi M.-L., 305 p. (in Rus.)

Gibb T.J. (1950) A history of Ottoman Poetry. vol. I, London. 306 p.

Husainova G.R. (2023) Jepicheskoe nasledie bashkir rossijskoj federacii v zapisjah serediny XX v. [The epic heritage of the Bashkirs of the Russian Federation in the records of the mid-twentieth century.] Jeposovedenie, №4. pp. 35-44 (in Rus.)

İbatov A. (1974) Qutbtyñ «Husrau i Şırın» poemasynyñ sözdıgı. Vocabulary of the poem by Qutb “Khusrov and Shirin” Almaty, p.180 (in Kaz.)

Marğūlan Ä. (1985) Ejelgı jyr añyzdar. Ancient myths and epics Almaty, p.230 (in Kaz.)

Mutiyev Z.Zh., Azhagaliyev M.K., Ganmirkun G. Turganalieva G.G. Poetic and linguistic features of poetry of Zhuban Moldagaliev // Astra Salvensis. 2021. Vol. 2021. P. 105–119.

Nadzhip Je. N. (1966) «Husrau i Shirin» Kutba i ego jazyk.Qutb’s “Khusrau and Shirin” and its language Tjurkologicheskij sbornik. M. (in Rus.)

Potanin G.N. (1896) V jurte poslednego kirgizskogo carevicha. [In the yurt of the last Kirgiz prince] // Russkoe bogatstvo. № 8. P. 54-60. (in Rus.)

Qoñyratbaev Ä. (1991) Qazaq fölklorynyñ tarihy. History of Kazakh folklore Almaty. 288 p. (in Kaz.)

Qosanov S. (2019) «Qozy Körpeş-Baian sūlu» jyrynyñ Abai nūsqasy Abai's version of the song «Kozy Korpesh-Bayan sulu» newspaper «Egemen Kazakhstan» 4 qaraşa (in Kaz.)

Sabyr M.B. (2023) Altyn Orda däuırı: «Hūsrau men Şyryn» poemasy (XIVğ.) [The era of the Golden Horde: the poem "Khusrau and Shyryn" (XIV century).] Almaty: «Liber» baspasy, 320 p. (in Kaz.)

Sabyr M. (2019) Qypşaqtanu. Kipchak studies Almaty, p.250 (in Kaz.)

Toqaev Q.K. (2019) Syndarly qoğamdyq dialog – qazaqstannyñ tūraqtylyğy men örkendeuınıñ negızı. Constructive public dialogue is the basis of Kazakhstan's stability and prosperity newspaper "Egemen Kazakhstan" 2 qyrküiek (in Kaz.)

Zajonchkovskij A. (1957) O nekotoryh izbrannyh rabotah v pol'skom vostokovedenii v oblasti tjurkologii, arabistiki i iranistiki (1946-1956 g.g.) [About some selected works in Polish oriental studies in the field of Turkic, Arabic and Iranian studies] // Sovetskoe vostokovedenie. № 2. P. 25–32. (in Russian)

Zakirov I. G. Sravnitel'nyj analiz nacional'nyh versij dastana “Kuzy-Kurpjach i Bajan-Sylu” [Comparative analysis of national versions of the dastan "Kuzy-Kurpyach and Bayan-Sylu"] Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. 2010. № 2. P. 148–151 (in Rus.)

[1]Сабыр М.Б. [2]Раманова А.А. [3]Умарова Г.С.
[1]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан
[2]Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті , Орал, Қазақстан
[3]М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан
E-mail: [1]sabir_uralsk@mail.ru, [2] ramanova2008@mail.ru, [3] umarova_1959@mail.ru,

ҚҰТЫПТЫҢ «ХҰСРАУ МЕН ШЫРЫН» ПОЭМАСЫНЫҢ РУХАНИ-МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЭПОСТАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа. Рухани-мәдени құндылықтарымыз жазба ескерткіштер. Мақалада күллі Шығыс пен түркі әлемінде мөлдір махаббат үлгісі боп жырланған «Хұсрау мен Шырын» тақырыбына қалам тартқан шайырларға шолу жасалған. Бұл тақырыпта поэма жазу дәстүрі Әзербайжанның ұлы ақыны Низамиден бастап, 800 жыл бойы үзілмей келе жатқан дәстүр. Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы жаңа бағытта зерттеліп, сюжеті, көркемдік әлемі, рухани-мәдени құндылығы сараланған. Алтын Орда дәуірінде оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз тілінде жазылған жәдігерліктер кейінгі қазақ әдеби тілінің, қазақ жазба әдебиетінің қалыптасуына негіз болғандығы жан-жақты дәлелденген. Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы Алтын Орда әдебиетінің ерекше мұрасы, ежелгі қазақ әдебиетінің жазба үлгісі болып саналады. Қазақтың ауыз әдебиетінің тарихы тереңде болса, жазба әдебиеті де тарихтың қойнауларында өсіп-өнген. Мақалада Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы ауыз әдебиетінің ең әдемі үлгісі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» лиро-эпос жырымен салыстыра зерттелген. Жұмыста зерттеудің тарихи-салыстырмалы, типологиялық салыстыру әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижелерін түркітану, қазақ әдебиеті тарихы, мәдениеттану сабақтарында пайдалануға болады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры ауыз әдебиетінің, ал «Хұсрау мен Шырын» жазба әдебиеттің үлгісі. Екі шығарманың ортақ мотивтері мен айырмашылықтары жан-жақты талданған. Дәйекті тың тұжырымдар ұсынылған. Мақалада Алтын Орда әдебиетінің көркем мәтіні талданып, тарихи салыстырмалы әдістерді пайдалана отырып, ежелгі қазақ жазба әдебиеті туралы соны пікірлер ұсынылған.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» (AP19679282) атты жоба аясында жазылды.

Түйін сөздер: Алтын Орда, әдебиет, қыпшақ тілі, ұлттық код, лиро-эпостық жырлар, мәдени құндылық

[1] Sabyr M.B, [2]Ramanova A.A. [3]Umarova G.S..
[1]West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan
[2] West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan
[3] M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan
E-mail: [1]sabir_uralsk@mail.ru, [2] ramanova2008@mail.ru, [3] umarova_1959@mail.ru,

SPIRITUAL AND CULTURAL VALUE AND RELATIONSHIP OF KUTUB'S POEM "KHUSRAU AND SHIRIN" WITH KAZAKH EPICS

Abstract. Our spiritual and cultural values are written monuments. The article presents overview of poems written about Khusrau and Shirin's love, which were sung as example of pure love throughout the Orient and the Turkic world. Tradition of writing poems on this topic has existed continuously for 800 years, starting with the great poet of Azerbaijan Nizami. Written literary heritage of that era is highlighted, including plot of «Khusrau and Shirin», spiritual and

cultural values. Monuments in the Oguz-Kipchak and Kipchak-Oguz languages during Golden Horde were basis for formation of ancient Kazakh literary language and Kazakh written literature. Kutub's poem «Khusrau and Shirin» is considered special heritage of Golden Horde literature, a written example of ancient Kazakh literature. Kazakh folklore literature has deep history, and written literature has also grown in depths of history. The article presents new findings comparing the poem with «Kozy Korpesh-Bayan Sulu». Study uses historical-comparative, typological, comparative research methods. The results of study can be used in Turkic studies, history of Kazakh literature, and culturology. The article presents the results of the latest comparative study of Qutb's poem «Khusrau and Shirin» and the pearl of the Kazakh lyric epic «Kozy Korpesh - Bayan Sulu» in the aspect of typological similarities in the poetics of their artistic world. The article contains new views on the analysis of the literary text of the Golden Horde literature, a written classic work of ancient Kazakh literature using comparative and comparative methods.

Acknowledgment: The article was written within framework of Science Committee project MSHE RK «The language of written monuments of the Middle Ages is the world of spiritual and cultural values» (AP19679282).

Keywords: Golden Horde, literature, Kipchak language, national code, lyric-epic poems, cultural value.

Сведения об авторах:

Сабыр Мурат Бокенбайұлы, доктор филологических наук, профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан.

Раманова Айгул Абибуллаевна, кандидат филологических наук, ассоцированный профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологическтй университет, Уральск, Казахстан.

Умарова Гульнара Сидагалиевна, кандидат филологических наук, доцент, Западно-Казахстанский университет им М.Утемисова, Уральск, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Сабыр Мұрат Бөкенбайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Раманова Айгул Абибуллаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан.

Умарова Гульнара Сидагалиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.

Information about authors:

Sabyr Murat Bokenbayuly, Doctor of Philology, Professor, West Kazakhstan University of Innovation and Technology, Uralsk, Kazakhstan.

Ramanova Aigul Abibullaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the West Kazakhstan Innovative and Technological University (Uralsk, republic of Kazakhstan, Uralsk, Kazakhstan.

Umarova Gulnara Sidegalievna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Келіп түсті 19 тамыз 2024 жыл
Қабылданды 26 тамыз 2024 жыл

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы,Алматық.,Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: https://journal.shygystanu.kz/index.php/main
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail:kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Басуға қол қойылды 10.12.2025 ж.
Пішімі 60x84 1/8. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 51.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 94.

"Қазына" баспасы.